

BUDAPEST RÉGISÉGEI

XVI.

BUDAPEST RÉGISÉGEI

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

XVI.

SZERKESZTI

GEREVICH LÁSZLÓ

KÉPZŐMŰVÉSZETI ALAP KIADÓVÁLLALATA

BUDAPEST, 1955

A címlapot tervezte

JEGES ERNŐ

A fényképfelvételeket készítette

HARSÁNYI JÓZSEF, MOLNÁR JÁNOS
és
PETRÁS ISTVÁN

Felelős kiadó: a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalatának igazgatója
Felelős szerkesztő: N. Ujvári Magda
Műszaki felelős: Benkő András
Készült a MNOSz 5601—54 és 5062—50 A szabványok alapján,
A/4 alakban, 55 (A/5 ív) terjedelemben, 2100 példányban
Budapesti Szikra Nyomda V., Honvéd utca 10. — 6115
Felelős vezető: Lengyel Lajos igazgató

TARTALOM

INHALT

TANULMÁNYOK

STUDIEN

GYÖRFFY GYÖRGY: Kurszan és Kurszán vára 9
György Györffy: Kurzan und Kurzans Burg 35

SZ. PÓCZY KLÁRA: Római épületek Óbudán a Kiscelli u 10. sz. alatt 41
Klára Póczy: Römische Gebäude von Óbuda (Kiscelli-Strasse Nr. 10.) 83

B. THOMAS EDIT: Az aquincumi palaestrák 89
Edit B. Thomas: Die Palaestren von Aquincum 101

NAGY EMESE: Zsigmond király budavári Friss-palotája 105
Emese Nagy: König Sigismunds „Neuer Palast" in der Burg von Buda 133

FEUERNÉ TÓTH RÓZSA: Kassai István Budán 135
Frau Rózsa Feuer: István Kassai in Buda 145

HOLL IMRE: Külföldi kerámia Magyarországon. XIII—XVI. század 147
Imre Holl: Ausländische Keramikfunde des XIII—XVI. Jahrhunderts in Ungarn 191

HOLL IMRE: Egy budavári reneszánsz kő 199
Imre Holl: Ein Renaissance-Schnitzwerk aus der Burg von Buda 205

VATTAI ERZSÉBET: Budapesti ezüstlelet a XV—XVI. századból 207
Erzsébet Vattai: Budapester Schatzfunde aus dem XV. und XVI. Jahrhundert 219

VOIT PÁL: A budai Várpalota interieurjei 221
Pál Voit: Die Interieure der Burg von Buda 241

SEENGER ERVIN: Egy XIX. század eleji pest-budai látkép és tanulságai 243
Ervin Seenger: Ein Stadtbild von Pest-Ofen um 1815 und die daraus gezogenen Folgerungen 251

ANYAGKÖZLÉS

MITTEILUNGEN

KABA MELINDA: Az aquincumi parancsnoksági épület belső dekorációja a Laktanya utcában . 255
Melinda Kaba: Innere Dekoration des Kommandogebäudes von Aquincum in der Laktanyastrasse . . . 289

SZÁSZNÉ BURGER ALICE: Aquincumi mesterjegyes bronzcsengő 295
Alice Szász-Burger: Römische Schelle mit Stempel von Aquincum 299

SCHAUSCHEK JÁNOS: Adatok az aquincumi ipari technikához 301
János Schauschek: Beiträge zur Gewerbetechnik in Aquincum 321

VÁRNAI DEZSŐ: A budai Várpalota középkori kőfaragójelei 325
Dezső Várnai: Mittelalterliche Steinmetzzeichen aus der Burg von Buda 361

VÁRNAI DEZSŐ: Budavári középkori boltozatok bordáinak formai fejlődése 363
Dezső Várnai: Formenentwicklung der mittelalterlichen Gewölberippen in der Burg von Buda 371

HORLER FERENC: Középkori kőfaragó- és elhelyezőjelek a budavári lakónegyed épületein 373
Ferenc Horler: Mittelalterliche Steinmetz- und Versetzzeichen an den Gebäuden im Wohnviertel der Burg von Buda 385

JELENTÉSEK

BERICHTE

SZILÁGYI JÁNOS: A rómaikori ásatások fontosabb eredményei Budapest területén és az Aquincumi Múzeum értékesebb gyarapodásai az 1951—53. években . . 387
János Szilágyi: Wichtige Ergebnisse römerzeitlicher Ausgrabungen im Gebiet von Budapest und wertvolle Bereicherungen des Museums in Aquincum in den Jahren 1951—1953. Vorläufiger Bericht 421

MŰEMLÉKVÉDELEM

DENKMALSCHUTZ

BORSOS BÉLA: Az óbudai táborváros-múzeum városrendezési jelentősége és építőművészeti megoldása 427
Béla Borsos: Bedeutung des Lagerstadt-Museums von Óbuda vom Standpunkt der Stadtplanung und seine architektonische Durchführung 433

KRITIKA, KÖNYVISMERTETÉS

BESPRECHUNGEN

SZILÁGYI JÁNOS: Hozzászólás a tudományos színvonalon álló, népszerű múzeum-ismertetések kérdéséhez 435
János Szilágyi: Buchbesprechung. E. Swoboda: Carnuntum, seine Geschichte, und seine Denkmäler . . 439

TANULMÁNYOK

GYÖRFFY GYÖRGY

KURSZÁN ÉS KURSZÁN VÁRA

A MAGYAR FEJEDELEMSÉG KIALAKULÁSA ÉS ÓBUDA HONFOGLALÁSKORI TÖRTÉNETE

A magyar honfoglalás Budapest területén Anonymus elbeszélése szerint ilyen módon zajlott le:

„*A Magyar-rév.* Néhány nappal később Árpád vezér meg összes főemberei közös elhatározással, egyetértéssel és szabad akarattal kivonultak a szigetről és tábort ütöttek Soroksáron túl a Rákos vizéig. S midőn látták, hogy mindenfelől bátorságban vannak és senki sem bír nekik ellentállani, átkeltek a Dunán. A révet, ahol az átkelést végrehajtották, Magyar-révnek nevezték el azért, mert a hét fejedelmi személy, akit hét-magyarnak mondtak, ott hajózott át a Dunán. Mikor odaát voltak, tábort ütöttek a Duna mellett a fel hévizekig. Ennek hallatára a Pannónia földjén lakó összes rómaiak futással biztosították életüket. Másnap pedig Árpád vezér meg minden főembere Magyarország valamennyi vitézével együtt bevonult Attila király városába. Ott látták a királyi palotákat — egyeseket földig romban, másokat nem — és fölötte csodálták mindazt a kőépületet. Kimondhatatlanul felvidultak, mivel érdemesek lettek arra, hogy elfoglalják — s még hozzá háború nélkül — Atilla király városát, kinek az ivadékából származott Árpád vezér. Ott lakomáztak mindennap nagy vígan Atilla király palotájában, egymás mellett ülve. Mind ott szóltak szépen összezengve a kobzok meg a sípok a regösök valamennyi énekével együtt. Az ételt-italt a vezérnek meg a nemeseknek arany, a közrendűeknek meg a parasztoknak ezüst edényben hordták fel, mert hiszen a körülfekvő egyéb országok összes javát az Isten az ő kezükbe adta. Bőségesen és pompásan éltek valamennyi hozzájuk jött vendéggel egyetemben. Árpád vezér a vele mulatozó vendégeknek nagy földeket és birtokokat adományozott. Ennek hallatára még több vendég tódult hozzá és ujjongva vele mulatott. Ekkor Árpád vezér meg övéi örömükben húsz napig maradtak Atilla király városában. Közben majdnem mindennap Magyarország vitézei valamennyien a vezér színe előtt vértezett harci ménjükön ülve pajzzsal meg lándzsával nagy tornát vívtak; másfelől az ifjak pedig pogány szokás szerint íjas-nyilas játékot játszottak. Ettől Árpád vezérnek nagy-jó kedve támadt s minden vitézének különféle ajándékokat adott: aranyat, ezüstöt meg egyéb jószágot is. Továbbá ugyanazon a helyen Kündünek, Kurszán apjának földet adományozott Atilla király városától a százhalomig és Gyógyig, fiának meg egy várat népe őrizetére. Kurszán aztán ezt a várat a maga nevéről neveztette s ez a név a mai napig sem merült feledésbe."[1]

Az elbeszélésből az derül ki, hogy a mai Óbuda területén Kündü és fia, Kurszán szállott meg s e helyen állott a későbbi időben is ismert Kurszán-vár. Ha fényt akarunk deríteni arra, hogy az elmondottaknak mi a történeti értéke, meg kell vizsgálnunk, hogy mit tartalmaznak egyéb forrásaink Kündüről s fiáról, Kurszánról és milyen szerepe volt e vezérnek a magyar történelemben.

A kündü-probléma egyike a magyar őstörténet tisztázatlan kérdéseinek. A mohamedán források szerint a honfoglalás előtt a magyaroknak két fejedelmük volt: egyik a kende (kündü), a névleges főfejedelem; másik a gyula, a tényleges hatalmat kezében tartó fővezér. Ugyanakkor Konstantinos Porphyrogennetos, aki behatóbban ismerteti a magyar törzsszövetség honfoglaláselőtti viszonyait, semmit sem szól kündüről, sőt szerinte Árpád előtt Levedi volt a magyarok feje, Levedi előtt pedig a magyaroknak nem is volt fejedelmük. A két jólértesült forrás ellentmondó adatainak összeegyeztetésével kutatóink hosszú idő óta kísérleteznek.[2]

Nézetem szerint e kérdés vizsgálatánál az alábbi tényből kell kiindulnunk. A kündü-kérdés, amely a két forrás említett ellentmondásából adódik, egyben az Árpád-ház uralma kezdeteinek a problémája. E kérdés felvetése egyben annak a felvetése, hogy az Árpádok mikor és milyen körülmények között jutottak a magyar törzsszövetség feletti hatalom kizárólagos birtokába. E kérdés tehát az Árpádok dinasztikus kérdése is: az uralomrajutás, a legalitás kérdése.

Minden uralomrajutott dinasztia igyekszik uralmának legalitását történetileg igazolni. A középkori történetírás egy része éppenséggel ennek a törekvésnek köszönheti létét. Így pl. a XI. századi

magyar gesta politikai tendenciáját tekintve nem más, mint a megvakított Vazul uralomra került fiainak dinasztikus története; annak igazolása, hogy a Vazul-fiak István trónjának jogos utódai. Anonymus és a XIII. századi dinasztikus történetírók pedig még azt a szépséghibát sem tűrték meg a dinasztia történetében, hogy királyaikat attól a Vazultól származtassák, aki István királyra tőrt emelt. Ezért testvérét, Szár Lászlót tették meg az ág ősapjává. A hun—magyar krónika a hunoktól, ill. az Attilától való származtatás igazolására készült. Mint jellegzetes esetet megemlíthetjük még, hogy a humanista Bonfini is beleszőtte magyar történetébe a Corvin-család római származtatását.

A példák további felsorolása szükségtelen. A dinasztikus vonások a középkori krónikairodalmat nemhogy csak átszövik, hanem gyakran szülői ilyen irodalmi termékeknek.

Ha tehát az Árpád-ház uralmának kezdeteit tárgyaló forrásokról van szó, szabad-e mellőznünk azt a szempontot, hogy a dinasztia saját eredetét a neki tetsző módon akarta belevinni a köztudatba, hogy uralmának legalitását a neki megfelelő beállítással akarta igazolni?!

Nézetem szerint éppen ez a szempont adja kezünkbe a kündü-kérdés nyitját, az arab és bizánci források ellentétének feloldását.

A kérdés e szempontból való vizsgálatának módszere az, hogy a magyar honfoglalás forrásait három csoportba osztjuk be, attól függőleg, hogy a vizsgálandó források mennyiben voltak Árpád-házi dinasztikus hatásnak kitéve.

Az első csoportba sorolhatók azok a források, amelyek teljesen mentesek az Árpád-ház dinasztikus törekvéseitől. Ide tartoznak a mohamedán források, a Continuatio Georgii Monachi és a nyugati évkönyvek.

A második csoportba sorolhatók azok a források, amelyek az Árpád-ház törekvéseitől függetlenül jöttek létre, de dinasztikus hatás folytán változást szenvedtek. Ilyen a fehér ló monda, amely eredetileg népmonda volt és ilyen Anonymus elbeszélése Kündü fia Kurszán honfoglaló szerepéről, amely eredetét tekintve nemzetségi hagyomány, de dinasztikus krónikába beépítve, mindkettő változást szenvedett az uralkodóház történeti szemléletének megfelelően.

A harmadik csoportba sorolhatók azon források, amelyek közvetlenül az Árpád-ház szemléletét és törekvéseit tükrözik. Ilyen Konstantinos Porphyrogennetos feljegyzése a magyar fejedelemség kezdeteiről és Árpád megválasztásáról, amely feljegyzés általánosan elfogadott vélemény szerint Árpád unokája, Tormás elbeszélésén alapul s végül ide sorolandók a magyar krónikák közlései az Árpád-ház eredetéről.

A továbbiakban megkísérlem a kérdés vizsgálatát csupán az első forráscsoportra támaszkodva. A kapott képet kiegészítem a második csoport nyújtotta vonásokkal. Végül vizsgálat alá veszem a harmadik csoportban megnyilvánuló leplezetlen dinasztikus szemléletet.

A reánk maradt mohamedán források a következőket tartalmazzák a magyar fejedelemség intézményéről a honfoglalás előtti időre nézve:

Ibn Rusta arab geográfus (900 körül): „A magyar pedig a töröknek egy fajtája. Vezérük 20 000 lovassal vonul ki. Vezérüket *kndh*-nek (olv.: kende) hívják. Ez királyuk megkülönböztető címe. Mert annak az embernek, aki királyként uralkodik rajtuk, *dzslh* (olv.: gyula) a neve. Minden magyar a *dzslh* nevű vezérük parancsát követi a háború dolgában, védelemben és egyéb ügyekben."[3]

Gardīzī perzsa geográfus (1050 körül): „A magyarok a törökök egyik fajtája. Vezérük 20 000 lovassal (vonul ki). Vezérüket *kndh*-nek (olv.: kende) hívják. Ez a nagyobbik királyuk neve. Azt a vezért, aki az ügyeket intézi, *dzslh*-nak (olv.: gyula) hívják. A magyarok pedig azt teszik, amit ez a *dzslh* parancsol."[4]

A későbbi kompilációk és kivonatok csak egy királyról tesznek említést; így a „Hudūd al-'Ālam" c. ismeretlen szerzőtől származó perzsa geográfiai munka (982-ből) a *dzslh* romlott alakját, Bakrī (1080 körül) és Muhammad-i 'Aufī (1228 körül) *kndh* alakot közöl.[5]

Mint a forráskritikai kutatás megállapította, a mohamedán geográfusok idézett helyei közös forrásra mennek vissza, éspedig a IX. századvégi állapotokat leíró és 914-ben szereplő Džajhānī bocharai miniszter „Kitāb al-mamālik wal-masālik" (Az országok és utak könyve) c. munkájára.[6]

Ezek szerint már Džajhānī műve tartalmazta azt, hogy a magyarok főfejedelme a kende, és fővezére a gyula volt.

Mi a forrásértéke ennek az adatnak?

Džajhānī és az őt híven követő mohamedán geográfusok munkája általában gyakorlati célú volt: az akkori ismert világot bejáró mohamedán kereskedők számára olyan megbízható föld- és néprajzot nyújtani, amely a tényleges helyzetet ismerteti meg. Džajhānī geográfiájának a későbbi kompilációkkal szemben különös értékét az adja meg, hogy értesülései nagyrészt olyan utazóktól származnak, akik a leírt népek között megfordultak.

A Gardīzī-féle szövegvariánsnak a két folyó közt elterülő magyar föld (Etelköz) kiterjedésére vonatkozó részéből[7] ez szövegszerűen is kiderül. Ez a rész a következőképpen hangzik: „...a szlávok közelében egy rómaiakhoz tartozó nép van, akik keresztyének. *n. n. d. r.*-nek hívják őket. Többen vannak, mint a magyarok, de gyengébbek. A két folyó közül az egyiket *Atil*-nak hívják, a másikat pedig *Dūbā*-nak. Ha a magyarok a folyó partján vannak, onnét látják az *n. n. d. r.*-eket. A folyó partja felett egy nagy hegység van. Egy folyó ered ott és oldalánál folyik. E mögött a hegy mögött egy keresztyén nép lakik, amelyet *m. r. dāt*-nak hívnak. Ezek és a *n. n. d. r.*-ek között tíz napi távolság van."[8]

Az újabb kutatások nyomán tudjuk, hogy a *Duba* folyó a *Duna* elírása; a *n. n. d. r.* népnévben a bolgároknak a magyarok által használt *nándor* neve rejtőzik, amely *Nándorfehérvár* (Belgrád) nevében maradt fenn hosszú ideig; a *m. rdat* (Hudūd al-'Alam: *mirvat)* népnév pedig a *m. rvāt* név elírása, és ez a morvákat jelöli.[9] A *m. rvāt* alak lehet egy régi magyar **maravat* 'morva' szó feljegyzése, amely a XII—XIII. század folyamára az *a* > o (å) változás nyomán[10] a többes **morovotok (måråvåtok)* alakon keresztül *moroutok (måråutok)* alakká változott. Ezt tükrözi Anonymus Gestájának *Morout*-ja.[11]

Gardīzī idézett leírásának szempontunkból legjelentősebb kifejezése az, hogy „Ha a magyarok a (Duna) folyó partján vannak, onnét látják a nándorokat". E kifejezés ugyanis világosan szemlélteti, hogy a leírás a magyarok szemszögéből ítéli meg a nándorok lakhelyét, tehát az értesülés magyar oldalról származik. De sokat mond az is, hogy a szomszédos népeket a magyarok által használt nándor és marót néven nevezi.

Ha Gardīzī forrása Džajhānī műve volt, e fenti megállapítás azt jelenti, hogy Džajhānī nem távoli mende-mondát jegyzett fel, midőn a magyarok földjét és belső viszonyait ismertette, hanem olyan értesülést, amely közvetlenül a magyarok földjén járt embertől származik. Világos tehát, hogy az az adat, amely szerint a honfoglalás előtti hazában a magyar törzsszövetségnek két fejedelme volt, a kendének nevezett főfejedelem és a gyulának nevezett fővezér, aki a tényleges hatalmat kezében tartotta, a kérdés vizsgálatának szilárd kiindulópontja.

*

Ezek után vizsgáljuk meg, hogy mit jelent a kettős királyság intézménye és az ázsiai nomád társadalmakban hogyan jelentkezik ez az intézmény.

A kettős királysággal nálunk először Róheim Géza foglalkozott behatóbban.[12] Róheim párhuzamba állítja a kettős királyság kazároknál jelentkező formáját a japán mikádó-shogun intézménnyel és a magyar kende-gyula kettős fejedelemséggel; ennek egyik megnyilvánulását látva a Continuatio Georgii Monachi adatában, amely szerint a honfoglalás előtt a bizánciak két magyar fejedelemmel tárgyaltak, Árpáddal és Kurszánnal. A kettős királyság eredetéről szólva megállapítja, hogy „az intézmény maga biztos jele a királyi méltóság mágikus, sacralis voltának". A mágikus, szakrális jelleget tanúsítja a kettős királysággal kapcsolatban több esetben előforduló királyölés szokása, amelynek értelmében a király uralma vagy meghatározott ideig tart, melynek lejártával a királyt megölik, vagy megölése akkor következik be, ha a király testi-lelki képességei, szerencséje vagy varázsereje lehanyatlik. Róheim a királyölés afrikai példái mellett ismerteti a kazár és a türk királyölésre vonatkozó adatokat és párhuzamba állítja ezzel krónikáinknak azt az adatát, amely szerint a honfoglalás után Álmost megölték.

Behatóbban tárgyalta a kettős királyság intézményét Alföldi András,[13] aki a nomád kettős királyság megjelenési formái közé sorolja a következőket: 1. hun társuralkodók: Ruas—Oktar, Attila—Bleda; 2. az ázsiai hunok wu-sun nevű szomszédainál két uralkodó nagy kun-bi és kis kun-bi nevet visel; 3. a türk fejedelmek két őse Bumin és Istemi; a türkök keleti és nyugati félre szakadtak s a keleti és nyugati fél is két részre oszlott; 4. az ujgur törzsszövetség két félre tagolódott; 5. a magyar kettősfejedelemség; kende és gyula; 6. Árpád és Kurszán; 7. az Árpád-kori ifjabb királyság intézménye; 8. a török kimek népnév iki-imek ‚két imek' etymológiája.

Alföldi szerint a kettős királyság intézménye területi megoszlással járt, amelynek gyökere a társadalom legkisebb egységéig figyelemmel kísérhető a jobb- és baloldalra való tagolódás jelenségében. A nomád népek két félre oszlásának jelenségei között felhozza a két színnel elnevezett, valamint a 10 törzs — 9 törzs beosztású két népрész eseteit is. Ide sorolja a két vadász által üldözött szarvas mondáit, s ennek során a kettéosztás totemisztikus

hátterére tér ki. Alföldi szerint ugyanis e kettéosztás gyökere az, hogy a „clanok két frátriába vannak összefoglalva". Alább pedig azt fejti ki, hogy „a nomád államszervezet e tagolása abból a társadalomformából fejlődött ki, amelyet »vaterrechtliches Zweiklassensystem«-nek neveznek az ethnológusok". Ezt tükrözné a lovas pásztorok eredet-hagyománya; a két testvérős, a két madárős stb.

Alföldinek itt ismertetett gondolatmenete, ha több figyelemreméltó párhuzamra rá is mutat, alapjában véve elhibázott. Alföldi ugyanis a szellemtörténet módszerét követve, a kettősséget keresi és kapcsolja össze a legkülönbözőbb korokban, a fejlődés különböző fokain levő társadalmakban, bármilyen formában is nyilatkozik meg a kettősség; két frátria, két uralkodó, két néprész avagy két országrész képében. E különböző jelenségeket pedig azonos eredetűnek tekinti, szinte egy olyan sajátosságnak, amely végigvonul az emberi társadalmak, de különösen a nomádok történetén.

Módszertanilag kifogásolható, hogy egyes elszórt esetekből kiindulva általánosít, holott ugyanannyi, vagy sokkal több példát lehetne felhozni, amely a keresett jelenségnek nyomát sem mutatja, vagy más szisztémát tüntet fel, holott a tanulmány konzekvenciáit levonva, elvárnánk a kettősség meglétét.

A kettősség teljes hiányának számtalan esete mellett ilyen pl. a hármasság jelentkezése a legkülönbözőbb társadalmak vezetésében — a nomádoknál is — amelyek alapján, kevesebb joggal ugyan, vizsgálat tárgyát képezhetné a „hármas királyság" jelensége is.[14]

Ami a kettős királyság eredetét illeti, Alföldi a totemisztikus társadalmak frátriáiban véli feltalálni gyökerét. A kérdés megoldása azonban nem ilyen egyszerű. Kettős uralom a társadalom fejlődésének különböző szakaszain, különböző feltételek között létrejöhet.

Az alábbiakban megkísérlem a kettős uralom keletkezésének néhány jellegzetes formáját bemutatni anélkül, hogy ezzel az áttekintéssel teljességre és a jelenségek hiánytalan megmagyarázására törekednék.

1. A társadalmi fejlődés kezdeti fokán élő anyajogú társadalmakban igen elterjedt jelenség, hogy a nemzetség két exogám frátriára oszlik.[15]. Így például minden vogul és osztyák nemzetség két azonos nevű frátriára tagolódik.[15/a]. Kettős vezetésről azonban nincs tudomásunk.

Az északamerikai indiánok néhány törzsében megfigyelhető a kétosztályú rendszer és a kettős vezetés egyidejű jelentkezése. Az irokézek szeneka törzse nyolc nemzetségre oszlik, melyek közül 4—4 képez egy frátriát. Minden nemzetségnek két feje van, egyik a nemzetségből választott szachem (békebeli vezető), másik a hadvezér. A frátriáknak nincs feje, de nincs állandó főnöke a törzsnek sem, csupán a felfedezés századában létrejött öt törzsből álló szövetségnek volt a háború és szövetkezés ügyeit intéző két hadvezére.[16]

Az oszaga indián törzs két félre oszlik; mindkét félnek megvan a maga főnöke. Az évi bölényvadászatkor ezek naponként váltakozva parancsolnak. A parancsok végrehajtásában *10 akida* segédkezik, akik a törzs különböző nemzetségeiből származnak. Ezek tanácsa dönt a főnökutódlás vitás kérdéseiben.[17]

Meg kell jegyeznünk, hogy a kétosztályú rendszerrel az esetek nagy többségében nem jár együtt a kettős vezetés, s ami az irokéz szachem és hadvezér kettősségét illeti, ezek nem egy-egy frátria vezetői; más meggondolás éppenséggel amellett szól, hogy itt egy más társadalmi fejlődés eredményét lássuk.

2. Schurtz mutatott rá óceániai példák alapján, hogy a nemzetségfőnek és a „férfiszövetség" vezetőjének vetélkedése sok helyen kettős vezetés kifejlődését eredményezte.[18]

A matriarchalis földművelő társadalmakban általánosan megfigyelhető jelenség, hogy a nemzetség férfitagjai külön férfiszövetséget alkotnak, külön férfiházban laknak és vezetőjük nem azonos a nemzetségfővel.[19] E kettősség jellegzetes példáit Melanéziában találjuk meg. Az újpommerániai Gazella-félszigeten a nemzetség feje az „a gala", akinek méltósága a nagybácsiról az anyai ágon való unokaöccsre száll. Mellette áll a „luluai", a hadvezér, a férfiszövetség vezetője. Méltósága nem örökletes, hanem a harcban való kiválósága teszi erre alkalmassá. Bár néha belső ellentétek esetén bíróként lép fel, hatalma az „a gala" mögött másodrendű.[20]

Ugyanakkor Kelet-Melanéziában, ahol a férfiszövetségek virágzása tetőpontján állt, a hadvezér sok helyen győzedelmeskedett a nemzetségfő felett és a hatalmat magához ragadta, amely mellett a nemzetségfő uralma csak névlegessé vált. Ez következett be például a Szent Anna- és Ugi-szigeteken.

Ahol a vetélkedés a nemzetségfő győzelmével végződött, a nemzetség szerepe változatlan maradt vagy csökkent; ahol viszont a hadvezér ragadta magához a hatalmat, a nemzetség expanzív ereje megnőtt és nagyobb hadi vállalkozásokra, szövetkezésekre vezetett.

Hasonló fejlődés eredménye Schurtz szerint az irokéz nemzetség kettős vezetése is: a szachem (békefőnök) és a hadvezér kettőssége.

Bár Schurtz a férfiszövetségek uralomrajutásának ezt az expanzív szerepét párhuzamba állítja a patriarchatus kifejlődésével létrejött hasonlósággal s rámutat arra, hogy itt az elhaló régi és a születő új küzdelméről van szó, nem vonja le azt a következtetést, hogy a férfiszövetségeknek éppen a matriarchatus széthullásának és a patriarchatus kialakulásának korszakában van jelentősége.[21]

Az itt felvázolt folyamat alkalmas annak bemutatására, hogy a patriarchatus felé fejlődő anyajogú társadalomban hogyan jöhet még létre kettős uralom. Elhamarkodott lenne azonban ebből a királyság eredetére következtetni. A nemzetségfő és seregvezér kettős uralma a fejlődés adott fokán egy átmeneti állapot, amelyet éppen a változás, a fejlődés szül, s amely a további fejlődéssel eltűnik.

3. Bizonyos esetekben kettős vezetést eredményezhet, ha a főnök uralma szakrálissá válik. A szakrális uralom kialakulásában több tényezőnek van szerepe. Ezek sorában nem hanyagolandó el a materiális érdek szempontja sem. E fejlődésben ugyanis valószínűleg szerepet játszik a főnöknek az a törekvése, hogy vagyonát és hatalmát

biztosítsa nemzetsége, családja, ill. gyermekei számára. Ennek érdekében a főnök és uralmának támaszai, kiszolgálói a főnök uralmát eredettől fogva valónak, a teremtés óta csak elődeit s utódait illetőnek nyilvánítják, személyét és környezetét szentnek ismertetik el.

Több helyen már anyajogú társadalmakban megnyilatkozik az a patriarchalis törekvés, hogy a nemzetségfő hatalmát közvetlenül gyermekeire ruházza át. Így például a Karolina-szigetekhez tartozó Yap-sziget lakóinak matriarchalis társadalmában a főnök méltósága apáról-fiúra öröklődik.[22] Az anyajogú oszaga indiánok törzsfőnöki méltósága hasonló módon apáról fiúra öröklődik. Itt azonban egy figyelemreméltó jelenség is kapcsolódik hozzá, ti. a törzsfő házát szentnek tekintik.[23]

A Szamoa-szigetek főnökei már isteni ősöktől származtatják magukat. Személyük, házuk, minden, amihez hozzáértek, szent volt, amit megérinteni közönséges ember számára halálos veszedelmet jelentett.[24]

Az óvilágban, ahol az állattenyésztés nagyobbmérvű kifejlődése nyomán a patriarchális családfő kezében összpontosul a vagyon és a hatalom, s rokontörzsek szövetkezésével és expanzív rablóhadjáratok indításával a törzsfő hatalma megnő s kialakul a királyság intézménye, a szakrális jelleg még fokozottabban domborodik ki.[25]

Afrikában Ganda szakrális királyait az istenekkel egyenlő rangúnak tartották; Nyoro királya csaknem isten volt. Kaffitsho királyát a megszemélyesült mindenhatónak tekintették. Shona és Rundi királyai a holdtól származtatták magukat stb.[26]

A türk kagánok égi eredetére utalnak Kül tegin és Bilge kagán feliratainak kezdősorai: „Midőn a kék ég fenn és a sötét föld lenn teremtetett, a kettő közé teremtettek az ember fiai. Az ember fiai közül kiemelkedtek őseim, Bumin kagan és Isztemi kagan." Alább: „A türkök istene fenn az égben és a türkök földjének és vizeinek szent szellemi így cselekedtek: Azért, hogy a türk nép ne semmisüljön meg és ismét néppé váljon, felnevelték atyámat Ilteresz kagánt és anyámat Ilbilghe katunt, az ég csúcsán tartva őket."[27]

A királyság szakrális jellege előbb-utóbb magával hozza, hogy a király személyes uralma szenved csorbát. A királyt néhol oly mértékben körülveszik a tabuk, hogy szabad cselekvési képessége nagymértékben korlátok közé szorul. De amilyen mértékben eltávolodik a földiektől, olyan mértékben ragadják magukhoz hatalmát az uralom támaszai.

Nigériában Jukun királyának sem kézzel, sem lábbal nem volt szabad a földet érintenie, mert akkor a föld termékenysége megszűnt. Tahiti királya nem léphetett be egy házba, mert az más számára használhatatlanná vált; nem léphetett a földre, mert az egész sziget lakhatatlan lett.[28] Afrikában a shilluk király főhivatása, hogy esőt varázsoljon. De ha megöregszik és varázsereje felmondja a szolgálatot, megölik.[29] Ilyenféle mágikus, szakrális háttere van a kazár kagánölés szokásainak is, amint erre később kitérünk.

Afrikában a szakrális királyt legtöbb helyen négy főtisztviselő, tanácsos, kormányzó veszi körül, akik a földi ügyekben intézkednek helyette.

Ha azonban a tanácsosok, hadvezérek közül az egyik kiválik személyes hatalmával, katonai erejével, kialakulhat a szakrális királyságnak az a formája, amelyet kettős királyságnak neveznek. Efelé tendált a fejlődés az afrikai Ganda és Rundi királyainál[30], és ez következett be Japánban és valószínűleg a kazároknál, amint erre Róheim rámutatott.

Ha igaz az, hogy a kettős királyság tárgyalt formája a szakrális királyságból ered és a szakrális királyság kialakulásában szerepe van a családi uralom biztosításának, akkor világos, hogy az uralmat magához ragadó és a szent király helyett kormányzó hadvezér nem lehet a „szent" dinasztia sarja. Alföldi pedig a kettős királysághoz sorol olyan eseteket a nomádok történetéből, amidőn két testvér, apa és fiú, vagy két rokon kormányzott egy birodalmat: Bleda és Attila, a keleti és nyugati türk kagán és a magyar király és ifjabb király esetét. Ezek azonban sohasem mutatják a két uralkodó szakrális — emberi különbségét s így lényegüket másban kell látnunk.

4. Az alábbiakban rátérek a kettős uralom egy olyan válfajának vizsgálatára, amely a magyar történetben is jelentkezik, sőt az Árpádok trónutódlásában jellemző módon nyilvánul meg.

A nomád népeknél, ahol a helyváltoztató életmód a mozgásban levő társadalom és állatállomány irányításában nagy tapasztalatot, ahol az állandó hadakozás gyakorlott vezetést kívánt, az utódlásban a seniorátus érvényesült: az a öröklési rend, amely szerint az uralkodót nem kiskorú, tapasztalatlan fia, hanem legidősebb öccse, vagy férfirokona követte. A seniorátus, amely hivatva volt biztosítani a tapasztalt vezetést, a vezetett társadalom érdekeit szolgálta s annak a támogatását élvezte. Így alakulhatott ez a türköknél jogszokássá. Kül tegin és Bilge kagán felirata szerint apjukat, Ilteresz kagánt halála után „a szokásnak megfelelően" követte nagybátyjuk a trónon.[31]

E jogszokás azonban a gyakorlatban nem mindig érvényesült.

A hatalmat birtokló nemzetségfő, uralkodó ugyanis mindenkor igyekezett vagyonát és uralmát saját fiaira ruházni. E két utódlási rend a nemzetség, ill. törzs által támogatott seniorátus és a mindenkori patriarchális uralkodó által képviselt primogenitura küzdelme végig kísérhető a türk birodalom egész történetén, s hozzásegít a keleti és nyugati türk birodalom kettőssége létrejöttének magyarázatához is. Ennek kifejtéséhez azonban szükséges egy további kérdésnek, a trónörökös helyzetének megvilágítása.

A nomád társadalmakban sorozatosan megfigyelhető jelenség, hogy a trónörökös az uralkodói tapasztalatok elnyerése céljából megkapta valamely leigázott törzs vagy hódolt nép feletti uralmat, amelyen a kagántól függően, de viszonylag önállóan uralkodott.[32] Ennek a jogszokásnak az érvényesülése a türkök történetében számos esetben megfigyelhető. Így például Mozes Kałankatvac'i X. századi örmény író ismerteti Herakleios császár harmadik perzsa hadjáratát (626—628), amelyet a császár türk segítséggel vívott. Az ebben közölt adatok alapján Czeglédy Károly kimutatta, hogy a türköket segítő *Jebu Ɣak'an* kazár kagán a nyugati türk kagán testvére volt, aki a birodalomban a második legnagyobb rangot viselte.[33]

Hiüan-cang kínai buddhista szerzetes, aki 630-ban átutazott a nyugati türkök országán, leírja, hogy miután elhagyta T'ong dzsebu kagán szálláshelyét, a Vaskapu szoroson keresztül dél felé utazott, a mai Észak-Afganisztánban fekvő Kunduzba, ahol a kagán legidősebb fia, Tardu sad uralkodott.[34]

Az uralkodó család számos férfitagja egy seregrész fölötti uralmat kapott meg és különböző területeken telepedett le.[35]

A türk birodalom keleti és nyugati félre szakadását szintén az itt tárgyalt jelenségek, a szeniorátus és primogenitura küzdelme és a trónörökös önálló országlása magyarázza meg.

A türkök kagánja, a zsuan-zsuan, vagyis ázsiai avar uralom 552-ben bekövetkezett megdöntésekor, T'u-men (Bumin) kagán volt. A kagán a nyugati területet öccsével, Isztemivel együtt hódította meg. A leigázott nyugati területet a kagán rábízta öccsére ba atur jabgu címmel. E távoleső terület átengedésével a kagán elérte azt, hogy öccsét leválasztotta a birodalom központjától s valóban T'u-men kagánt, rövidesen bekövetkezett halála után fiai követhették a trónon. T'u-men fiai között már a szenoriátus érvényesült; három fia egymást követően uralkodott s a trónvillongás csak unokái között tört ki. Ennek során következett be, hogy az unokatestvére által legyőzött trónutód, Csa-po-lio, a nyugati türkökhöz menekült. A kínaiak a nyugati és keleti türkök között feltámadt ellentétet felhasználva 582-ben a nyugati türkök fejét, Tardut önálló kagánnak ismerték el. Ettől kezdve a kínai diplomácia minden eszközt megragadott, hogy a kettévált nomád birodalom egyesülését megakadályozza, s ez a törekvés sikerrel is járt.[36]

Megjegyzendő, hogy a türk hagyományt tükröző orchoni feliratokban Bumin kagán és öccse, Isztemi kagán ketten egymás mellett szerepelnek mint birodalomalapító ősök; ez azonban a később kialakult szakadás visszavetítése az ősidőkbe.

Lehetséges, hogy a türk birodalom kettéválásához hasonló jelenségek idézték elő a kazár terület leválását a nyugati türk birodalomból. A kazár kagán ugyanis, mint fentebb láttuk, a nyugati türk kagán öccse volt, ki távoli területén meglehetős önálló hatalommal uralkodott. A Talas-vidéki nyugati türk törzsek 630-ban bekövetkezett kettészakadása után a központi hatalom bomlásnak indult,[37] ami elősegítette a kazárok leválását.

Az Árpád-házi királyok történetében szintén megfigyelhető a seniorátus és primogenitura küzdelme; de feltalálható a trónutód, ill. a hercegek önálló országlásának jogszokása is a dukátus intézményében.[38]

Az itt elmondottakból mindenesetre kiderül, hogy a hun és türk birodalom két félre szakadása ugyanúgy, mint a magyar dukátus intézménye elválasztandó a kettős uralom fentebb ismertetett változataitól; de elválasztandó a jobb- és baloldalra való tagolódástól is, amivel össze szokták téveszteni.

5. A nomád törzsszövetségekben több esetben feltűnő jobb- és baloldalra való tagolódás a nomádok katonai szervezettségében leli magyarázatát. Már Alföldi is kapcsolatba hozta a jobb- és balszárnyra való tagolódást a nomádok állandó harckészültségével, de ezen túlmenőleg az alábbi jellegzetes magyarázatot fűzte hozzá: „Ennek a szervezési rendszernek átütő erejét az a körülmény adta meg, hogy nem alkalmi rendszabály volt, hanem a népek vallásos gondolkodásában gyökerező örökletes intézmény." Ez a beállítás alkalmas volt ugyanis arra, hogy a jobb- és baloldalra való tagolódást a kettős királyság intézményével közös nevezőre hozza.

A jobb- és baloldalra való tagolódás kettős jellege azonban vitatható.

A nomád harcmodorban is érvényesülő katonai beosztás: jobbszárny — derékhad — balszárny valójában nem kettős, hanem hármas beosztást jelent; s ha alaposabban megvizsgáljuk a türk birodalomban feltűnő jobb- és baloldalra való tagolódás eseteit, megtaláljuk a középet, a főt is. Való igaz, hogy a nyugati türkök 10 törzse, a 10 oguz, két félre tagolódott, az öt baloldali 5 tu-lu törzsre és az 5 jobboldali nu-se-pi törzsre,[39] azonban mindkét fél fölött ott állt a magát egyik törzshöz sem számító kagán 200 főből álló vazallus tiszti kíséretével és hatalmas seregével,[40] amely biztosította számára a fölényt mindkét oldallal szemben.

Abban a pillanatban, amikor a fekete kirgizek lázadása nyomán T'ong dzsebu kagánt megölték (630)[41], két rész szétesett s a két önállósult fél versengését kihasználva a kínaiak leverik őket (652—659).[42] Ettől kezdve a régi szervezet megszűnt; a 10 törzs egysége egy kagán vezetésével csak múló próbálkozásként éledt fel rövid időre (682).[43]

Ugyanez a helyzet a keleti türk birodalomban. To-po kagán (572—581) trónralépése után birodalma keleti, ill. nyugati részét egy-egy unokaöccsére bízta; ő maga 10 000 íjas felett rendelkezett.[44]

Me-cs'üe kagán 691 után a keleti részek kormányzását öccsére, a nyugati részeket unokaöccsére bízta. Mindkét fél 20 000—20 000 katonával rendelkezett; a kagán mindenesetre föléjük rendelte fiát, Fu-kiu-t, kis khán címmel.[45] A keleti türkök kínai hódoltsága idején a császár Sze-mo-t nevezte ki kagánná, A-si-na Csungnak a baloldali bölcs király, A-si-na Ni-su-nak pedig a jobboldali bölcs király címét adta és Sze-mo alá rendelte őket.[46] A kínai hódoltság után újjáalakult keleti türk birodalomban volt egy töles nevű keleti és egy tardus nevű nyugati rész, amelyek neve másutt önálló törzsként is feltűnik.[47] E részek mibenlétét közelebbről nem ismerjük.

A fenti áttekintésből kiderül, hogy a jobb- és baloldalra való tagolódás jelensége nem sorolható a kettős uralom tárgyalt megjelenési formái közé, mert itt tulajdonképpen a hármasság jelenségeivel állunk szemben, amennyiben a kagán többnyire két részuralkodóval — rendszerint rokonaival — kormányoz.

6. Végül tárgyalnunk kell a kettős uralom megjelenési formái között egy olyan esetet, amelyet Alföldi nem tárgyal. Ez a hódolt nép megmaradt uralkodójának és a hódító helytartónak a kettőssége.

A türk történelemben is érvényesül az expanzív, feudális jellegű nomád vezetés azon eljárása, hogy az ellenálló törzseket, ill. népeket szétszórják, megsemmisítik; azokat viszont, akik hódolatukat jelentik, saját uralkodójuk vezetésével adófizetésre kényszerítik és helytartót rendelnek mellé. A nyugati türk államvezetés terjeszkedése

során ilyen módon járt el pl. a transoxaniai és az Oxus és Indus folyó közti iráni államalakulatokkal. T'ong dzsebu kagán valamennyi meghódolt ország királyának *hie-li-fa* címet adott, egyszersmind egy *tudun*-t rendelt mellékjük, hogy ez felügyeljen rájuk, kormányozza őket és ellenőrizze az adók beszedését.[48]

A kettős uralom megjelenési formáit ezzel nem merítettük ki, hiszen ilyenfajta jelenségre a feudális és kapitalista társadalmak történetéből is hozhatnánk példát. A kettős uralom itt bővebben tárgyalt megjelenési formáinak tanúságaként azonban megállapíthatjuk, hogy ezek a társadalmi fejlődés különböző szakaszain, egymástól eltérő körülmények között jönnek létre; egymással okozati összefüggésben nincsenek még akkor sem, ha a kettősség több formája egyszerre jelentkezik; a társadalom fejlődésével, vagy akár kisebb történeti események hatása alatt megváltoznak, átalakulnak s a „kettősség" jellege elvész. A nomádok gondolkodásában gyökerező kettős királyság eszméje tehát szellemtörténeti konstrukció.

Vizsgáljuk meg ezekután a kazár és a magyar kettős királyság kérdését.

A kazár uralom végső fokon türk eredetű. Mint fentebb láttuk, 628 táján a kazár kagán a nyugati türk kagán öccse volt. Minthogy a mohamedán források szerint a kazár kagán, ill. főkirály méltósága örökletes volt[49], a kazár kagáni dinasztiát a nyugati türk birodalom alapítójának, Isztemi kagánnak nemzetségéből kell származtatnunk.[49a]

Igen valószínűvé teszi ezt a származtatást a türk és a kazár kagán felavatási szertartásának azonossága. Kínai forrás szerint a keleti türk kagánt oly módon avatták fel, hogy fegyveresei és főtisztjei egy nemezből készült hordozható ágyon kilenc körmenetet írtak le vele. Alattvalói minden kör után üdvözölték. Ezután az uralkodót lóra ültették és selyemzsinórral fojtogatták, miközben megkérdezték, hogy hány évig tud uralkodni. A fuldokló uralkodó hangjaiból alattvalói megítélték uralkodása idejének tartamát.[50]

A kazár kagán felavatását Istakhrī és Ibn Haukal a következőképpen mondja el: „A midőn az (ünnepélyes) beigtatást végrehajtani akarják, a khakant elővezetik s egy selyemzsinórral fojtogatni kezdik; a mikor a fulladáshoz már közel van, megkérdezik tőle hány évig akar uralkodni, mire kinyilvánítja, hogy mennyit; ha e határidőn belül hal meg (nem bántják), de ha ezt túléli, megölik".[51]

A türk és kazár beiktatási rítus azonossága csaknem kétségtelenné teszi, hogy a kazár kagáni dinasztia mágikus, szakrális rítusaival egyetemben türk eredetű. Maga a kettős királyság azonban nem türk eredetű intézmény, hanem egy társadalmi fejlődés eredménye, amely a kazár nép kialakulása során jött létre.

Midőn a kazár kagán — a nyugati türk kagán öccse — 628-ban először megjelenik, mint népének önálló katonai vezetője tűnik fel, s a hatalom ugyanúgy nem alkirály kezében összpontosul, mint a türköknél.

A kettősség, amint ez a IX—X. századi mohamedán és görög forrásokban megjelenik, a későbbi századokban alakul ki. Konstantinos Porphyrogennetos szerint Theophilos császár uralkodása idején (829—842) a kazárok kérték Sarkel vár felépítését és ennek érdekében a kagán (χαγάνος) és Kazária bégje (πέχ) követséget küldött Bizáncba.[52] IX. századvégi állapotot tükröz Džajhānī leírása, amelyet Ibn Rusta és Gardīzī tartott fenn lényegében azonos szöveggel. Eszerint a kazár főkirály, a *χazar χaqan* nem egyéb puszta címnél, míg a hatalom, a kormányzat és a hadsereg vezetése a király kezében összpontosult,[53] akinek címét Ibn Rusta *Aysha;* Gardīzī *Abshad* alakban őrizte meg.[54]

Az utóbbi névben valószínűleg a *šad* méltóságnév rejlik.[55]

Ibn Fadhlan 922-i útjának leírásában elmondja, hogy a kazárok királya, a nagy kagán *(χagan)* négy hónaponként egyszer jelenik meg alattvalói előtt; míg helytartója, a bég *(χaqan bh)* kormányoz, vezet hadat s alá vannak rendelve a szomszédos népek uralkodói. Mezítláb jelenik meg a nagy kagán előtt s ilyenkor egy fáklyát gyújt meg előtte. A bég alá van rendelve a kündü kagán *(kndr χagan)*, s ez alatt áll a *džawšigir*. A főkirály csak negyven évig uralkodhat, ha ezt egy nappal is túlélte, alattvalói megölik, mert azt mondják, hogy értelme meggyengült.[56]

Istakhrī († 951) és Ibn Hauqal (977 körül) szerint a kazár kagán elzártan él, a tényleg uralkodó király (malik χazar) csak államügyekben érintkezik vele. A kagán méltósága egy meghatározott nemzetségben öröklődik. Ünnepélyes beiktatását fentebb ismertettük. Sírját szentnek tekintik.[57]

Mas'udi († 956 vagy 957) szerint a főkirály, vagyis *χagan* palotájába bezárkózva él, helyette a király *(malik)* kormányoz. Ha a népet valamely csapás éri, a főkirályt megölik.[58]

Az itt felsorolt adatokból megállapítható, hogy a kazár kettős királyság belső fejlődés eredményeképpen jött létre. A kettős uralom kialakulását és a szakrális jelleg fokozatos erősödését ugyan

nyomon követni nem tudjuk, de bizonyos, hogy e folyamat legjellemzőbb sajátossága a kagán személyének szentté válása.[59]

Ami a magyar kettős fejedelemség kérdését illeti, a fentebb idézett források szerint a magyarok nagyobbik vagy főkirályának címe *k.nd(a,e);* viszont az ügyeket a *dž. la* intézi s mindenki ez utóbbinak engedelmeskedik.

A *kende (k.ndh* كنده*)* méltóságnév a *kündü* név nyelvjárási változata, amely Anonymus vezérnévsorában *Cundu*, a krónikában *Cund* alakban szerepel.[60] Kündü méltóságnév ismeretes a mongoloknál: kalmük *kündü* 'ein Polizeibeamter' (Ramstedt) s valószínűleg mint mongol jövevényszó az altáji török nyelvjárásokban: alt., leb., küar. *kündü* 1. 'Ehrfurcht, Höflichkeit, Ehrfurcht-bezeugung, Gastmahl'; 2. 'Das zweite wichtigste Amt nach dem Jaisang' (Radloff, Wb. II. 1444). Vö. még mandzsu *kundu* 'Verehrung, Hochachtung'.[61]

Szempontunkból a legfontosabb, hogy e méltóságnév élt a kazároknál *kündü χagan* alakban, mint a bég után következő méltóság.[62] Ez a körülmény igen valószínűvé teszi, hogy a magyar kündü méltóság eredetét s ezzel a magyar kettős fejedelemség kialakulását a kazárokkal hozzuk kapcsolatba. Létrejötte elképzelhető olyan módon, hogy a kündü eredetileg a kazár hatalom képviselője, letéteményese volt a magyar törzsszövetség fölött, aki közvetlenül a kazár bégtől függött, mint általában a kazároknak alávetett népek. A magyar törzsszövetség függetlenedése után[63] a kündü hatalma fokozatosan névlegessé vált, s mellette a gyula, feltehetően a leghatalmasabb törzsfő, ill. a törzsszövetség régi vezető nemzetsége nyomult előtérbe.[64]

Támogatja ezt a felfogást az a körülmény, hogy a kündü méltóságnév a régi török népek között csak a kazároknál mutatható ki; ugyanekkor a *gyula* méltóságnév a kazároknál nem ismeretes, viszont a VIII. századi bolgár fejedelmi lajstromon szerepel, mint az uralkodóház nemzetségének neve *dulo* alakban.[65]

A kettős uralom kialakulásának ilyenféle példáját mutatja a fentebb említett türk *tudun* helytartóknak a hódolt népek uralkodói fölé állítása.

A magyar fejlődés ehhez viszonyítva valamelyest előrehaladt azon az úton, amely a főkirály szakrális jellegű, névleges uralma felé vezet. Ez a fejlődés azonban nem érte el azt a fokot, amely a kazároknál bekövetkezett. Ezt elsősorban annak kell betudnunk, hogy a magyarság helyváltoztató életmódot folytatott és törzsszervezetben élt, míg a kazár társadalom a IX—X. századra már megtelepedettnek mondható, a törzsszervezetet területi szervezet váltja fel, s a kagán állandó székhelyén, téglapalotában élt, elszakítva széthullt nemzetsége tagjaitól.[66]

Amíg ugyanis a nomadizálás és a nemzetségi szervezet fennállt, a kündü nem szakadhatott el teljesen nemzetségétől, ami közvetlen gazdasági és katonai erőt biztosított számára; uralma tehát nem válhatott teljesen névlegessé. Ugyanekkor a törzsszövetség ügyeiben intézkedő gyula sem válhatott abszolút hatalommal rendelkező fejedelemmé, mert a törzsfők gazdasági és katonai erejével is számolni kellett.

A két magyar fejedelem hatalmának mérsékelt eltérésére enged következtetni a Continuatio Georgii Monachi néven ismert kútfő adata, amely szerint közvetlenül a honfoglalás előtt 894-ben Bölcs Leó bizánci császár követet küldött a magyarokhoz azzal a célzattal, hogy bírja támadásra a magyarokat a bolgárok ellen. A követ hajókon a Dunára utazott s találkozott a türkök (magyarok) fejedelmeivel, Árpáddal és Kuszánnal (Κουσάνη) és háborúra bírta őket.[67]

Kuszán nevét már többen összevetették a magyar forrásokból ismert Kurszán (1200 körül: *Curzan* SRH. I. 41, 95; 1253/1279: terra *Korchan* Pozsony m. Kondé lt. v. ö. Wenzel, A' UO. II. 232; 1263: de genere *Korzan* Századok 1899, 722; 1268/1347: aqua, piscina *Corzan* Komárom m. Mon. Eccl. Strig. I. 557; 1332 és 1373 castrum *Kurchan* Bártfai Szabó: Óbuda 67, 89; 1485: vinea *Korcan* Bártfai Szabó: Pest m. 289) névvel. A *Kuszán* > *Kusszán* > *Kurszán* ~ *Kurcán* > *Korcán* fejlődés a magyar nyelvben jött létre geminata disszimiláció révén, v. ö. pl. német *schatz* > magyar *sarc;* olasz *piacca* > magyar *piarc; hass* > *hárs, nyass* > *nyárs; Vossian* > *Varsány* stb.[68]

Tekintettel arra, hogy az Anonymus honfoglaló vezérei között szereplő Kündü fia Kurszán *(Cundu filius Curzan)* azonosítható a szóbanforgó Kuszán fejedelemmel, s *Cundu* nevét megszemélyesített méltóságnévnek kell tekintenünk, Kurszánt a magyar kettős fejedelemség kündüjének kell tartanunk, aki mellett Árpád a törzsszövetség ügyeit kezében tartó gyula méltóságot viselte.

A Georgius Continuatus adata arra mutat, hogy a két fejedelem közti különbség külsőségekben nem nyilvánult meg, sőt a szerző az intézkedést kezében tartó Árpádot, a gyulát említi első helyen.

Meg kell jegyeznem, hogy a IX. századeleji kazár kettős fejedelemség hasonló körülmények között, egy követküldés kapcsán tűnik fel Konstantinos Porphyrogennetos munkájában: „... a kagan és Kazária bégje ehhez a Theófilosz császárhoz követeket küldvén, kérték, hogy építesse meg számukra Sarkel erődjét..."[69] Itt két méltóságnevet ad meg a forrás, míg a magyarok esetében két személynevet.

A tárgyalt kétségtelen hitelű források elemzése tehát arra az eredményre vezet, hogy a honfoglalás küszöbén a magyar törzsszövetség kettős fejedelemség vezetése alatt állott; a szakrális jellegű főfejedelem Kurszán, a törzsszövetség ügyeinek tényleges intézője pedig Árpád volt.

Ha mármost a honfoglalás és az utána következő események vizsgálatát a teljesen elfogulatlan források alapján akarjuk folytatni, a nyugati kútfőhöz kell fordulnunk.

A nyugati évkönyvekben a honfoglalás és az utána következő események kapcsán feltűnik *Chussal, (Chusdal, Chussol, Cusa, Cussal, Cusala)*, a magyarok királya, ill. vezére.[70] *Chussal*-nak Kuszánnal (Kurszánnal) való azonosságát már Pray és Cornides felismerte.[71]

Mit tartalmaznak az említett források Kuszán vezérről?

A legbővebben Aventinus beszél róla. Ioannes Aventinus, eredeti nevén Ioannes Turmair, a bajor fejedelem történetírója 1517 és 1525 között széles levéltári és könyvtári kutatások alapján írta meg Annalium Boiorum Libri VII. c. nagy történeti kompilációját. Mint Jakubovich rámutatott, műve megírásához „ma már ismeretlen, egykorú IX. századi, helyenként az Altaichi Évkönyveknél is bővebb forrást használt."[72]

Aventinus szerint a magyarok *Cussal rex* vezetése alatt jöttek ki Szkítiából és költöztek be Magyarországra.[73]

Alább ismerteti *Cussal* királynak a Fischa folyó mellett bekövetkezett elestét, amelyet Luitpold bajor herceg katonai sikerének tulajdonít.[74] Aventinus erre vonatkozó forrása ismeretes előttünk; ő maga kivonatolta az Annales Iuvavenses c. évkönyvet, amely tévesen a 901. évnél megemlíti, hogy *Cusa rex* seregével együtt legyőzetett a Fischaha mellett.[75]

Aventinus forrását e tekintetben más évkönyvekkel is ellenőrizhetjük. A nagyjából azonos szöveget mutató Annales Alamannici, Annales Einsidelnenses, Annales Heremi és Annales Sangallenses maiores a 904. évnél elbeszéli, hogy a bajorok a magyarokat csellel lakomára hívták, amelynek során *Chussal* vezért és kíséretét megölték.[76]

Azt hiszem, hogy e források alapján, amelyek az Árpád-ház uralmának kezdetei tekintetében teljesen elfogulatlanok, megállapíthatjuk, hogy Kurszán kündü, a magyarok főfejedelme részt vett a honfoglalásban és az ezt követő években irányító szerepet vitt egészen 904-ben bekövetkezett haláláig, amikor is a bajorokkal folytatott béketárgyalás kapcsán a Fischa mellett megölték. Ez a határszéli tárgyalás emlékeztet a Dunára hajózott császári követtel való tárgyalásra, amelyen Árpád is részt vett. Említésreméltó, hogy Árpád nevét az egykorú nyugati források egyáltalán nem ismerik, aminek alapján megkockáztatható az a feltevés, hogy Árpád irányító szerepe a besenyő csapást követő honfoglalástól a Kurszán haláláig terjedő rövid idő alatt háttérbe szorult.

*

Az eddig tárgyalt elfogulatlan források elemzése után térjünk át a második forráscsoport vizsgálatára, a magyar krónikákra. Krónikairodalmunk a népmondákban és nemzetségi hagyományokban megőrzött dinasztikus szempontoktól mentes történeti anyagot, ez azonban akár az énekmondók változtatása, akár a krónikába való beolvasztás révén az Árpád-ház érdekeinek megfelelő módosítást szenvedett. E változtatás azonban kielemezhető az egyéb adatainkkal való egybevetés révén.

Vegyük vizsgálat alá mindenekelőtt a földvásárlás elbeszélését, a fehér-ló mondát. E monda szövegét bővebb krónikáink, a Bécsi Képes, Budai és Dubnici krónika tartotta fenn, indokolatlanul beszúrva a hét vezér felsorolásába, az első vezér, Árpád származásának és szálláshelyének ismertetése közé (28. fejezet). A monda bevezető sorait, a havasokon való átkelés, a sasok elő való menekülés és az Erdélybe való költözés történetét a XIII. századi krónikaszerkesztő helyesen a 26. fejezetben, a honfoglalás elbeszélésénél adja.[77]

A fehér-ló monda szövege magyar fordításban a következőképpen hangzik:

„Álmost Erdélyországban megölték, nem mehetett ugyanis be Pannóniába. Erdélyben tehát megpihentek és barmaikat erőhöz juttatták. Hallván pedig a lakosoktól a föld jóságát, hogy a Duna a legjobb folyóvíz és hogy annál a tájnál a világon jobb föld nincsen, tanácsot tartottak és Künd fiát, Kusidot követül küldték, hogy menjen és tekintse meg az egész földet és ismerje ki a föld lakosait. Midőn Kusid Magyarország közepére érkezett és a Duna mellékére ereszkedett, a helyet gyönyörűségesnek, a földet köröskörül jónak és termékenynek, a folyó vizét és rétjeit kitűnőeknek találta, s megtetszett neki. Azután a tartomány Szvatopluk nevű fejedelméhez ment, aki Attila után uralkodott. Köszöntötte őt övéi nevében és előadta az okot, amiért jött. Ezt hallván Szvatopluk nagyon megörült, mert azt gondolta, hogy telepesek s azért jönnek, hogy a földet megműveljék. Ezért a követet örömmel küldte vissza. Kusid pedig megtöltvén kulacsát a Duna vizéből, megrakván tömlőjét a perjefűvel és mutatót vévén a fekete homokos földből, visszatért övéihez. S amint elbeszélt mindent, amit hallott és látott, nagyon megörültek. A kulacs vizet, a földet, és a füvet megmutatta nekik. Megízlelvén, úgy látták, hogy a föld igen jó, vize édes és legelőjén olyan füvek teremnek, mint amilyenekről a követ beszélt. Árpád pedig övéitől körülvéve, ivókürtjét megtöltötte a Duna vizéből és az összes magyar előtt arra a kürtre a mindenható isten kegyelmét kérte, hogy az úr azt a földet engedje nekik örökre. Amint szavait végezte, a magyarok háromszor kiáltották: „isten, isten, isten". Ekkor találták fel ezt a szokást, mely a magyaroknál a mai napig megvan. Aztán visszaküldték ugyanezt a követet közmegegyezéssel az említett fejedelemhez és földjéért egy nagy fehér lovat küldtek neki arábiai arannyal megaranyozott nyereggel és aranyos fékkel. Ennek láttára a fejedelem még jobban megörült, mert úgy vélte, hogy azt mint holmi telepesek a földért küldötték. A követ pedig azt kérte a fejedelemtől, hogy adjon földet, füvet és vizet. A fejedelem erre elmosolyodva mondotta: „Vegyenek, amennyit akarnak, ezért az ajándékért!" S így a követ visszatért övéihez. Erre Árpád és a hét vezér benyomult Pannóniába, nem mint jövevény, hanem mint a föld örökös jogú birtokosa. Ekkor másik követet küldtek a fejedelemhez és ezzel az üzenettel bocsátották el: „Árpád és emberei azt mondják neked, hogy azon a földön, amelyet megvettek, ne maradj tovább semmiképpen, mivel a földedet lovon, füvedet féken, vizedet nyergen megvették és te szegénységed és kapzsiságod miatt a földet, füvet és vizet nekik engedted!" Midőn a fejedelemnek elmondták az üzenetet, így szólt: „Azt a lovat üssék agyon bunkósbottal, a féket dobják a rétbe, a nyerget pedig vessék a Duna vizébe!" Mire a követ így szólt: „S aztán az én uramnak mi kára lesz belőle? Ha a lovat agyonütöd, az ő kutyáinak adsz eledelt; ha az aranyos féket a fűbe dobatod, kaszáláskor az ő emberei lelik meg, ha az aranyos nyerget a Dunába vetteted, az ő halászai vonják ki a partra, s azok viszik haza! Akié a föld, a fű, s a víz, azé minden!" A fejedelem ezt hallván s félvén a magyaroktól, hirtelen hadat gyűjtött, meg segítséget kért a barátaitól és mindezeket összeszedvén, ellenük indult. A magyarok eközben a Duna mellé érkeztek s egy gyönyörűséges mezőn hajnalhasadtával harcra keltek. Az úr segedelme pedig a magyarokkal volt, kiknek színe előtt az említett fejedelem futásnak eredt. A magyarok pedig a Dunáig űzték, ott aztán ijedtében a Dunába vetette magát s annak sebes vizében fulladt."[78]

Ami a monda eredetiségét illeti, a forráskritikai kutatás újabb eredményei szerint már bennfoglaltatott a XI. századi Gestában. Erre enged következtetni a tartalom számos archaikus vonatkozása, de erre mutat formailag a rímes próza jellegzetes alkalmazása is.[79]

Ha most szempontunkból vizsgálat alá vesszük a monda szövegét, feltűnik, hogy a honfoglalásnak *két* magyar résztvevőjét említi csupán, Álmos fiát Árpádot és Künd fiát Kusidot. Nyilvánvaló, hogy Künd fia Kusid, az Anonymus által helyesebb néven megőrzött Kündü fia Kurszán honfoglaló vezérrel azonosítható,[80] s így a magyar monda ugyanazon két személy nevét őrizte meg a honfoglalás elbeszélésében, akiről a kétségtelen hitelű Continuatio Georgii Monachi a honfoglalás előtti években mint a magyarság két vezetőjéről tudósít. További jellegzetessége a mondának, hogy szerepel benne Kündü, a főfejedelem, ill. ennek fia; különös módon azonban nem vezérként, főfejedelmet megillető helyen, hanem Árpád követévé degradálva.

Világos, hogy ez a degradálás utólagosan történt és célzata dinasztikus: egyrészt Árpád egyedülálló szerepének kiemelése, másrészt a főfejedelem, a kündü szerepének eliminálása. Valamilyen szerepcsere történhetett itt a monda eredeti megfogalmazásához képest. Lehetséges, hogy e szerepcsere eredménye, hogy a szakrális főfejedelem méltóságához kapcsolható „királyölés" nem Künd, hanem Álmos neve mellett szerepel a krónikában.[81]

Valószínű, hogy e változtatást a népi énekmondó történethű s egyben kissé Árpádház-ellenes szövegén a XI. századi krónikaíró végezte el. Ennek alátámasztásaként utalhatok arra, hogy az Árpádok harcai a törzsfők feletti egyeduralomért a levert törzsfők és szétszórt törzsek körében bizonyára olyan reakciót váltott ki, aminek a legyőzöttek énekmondói hangot adtak, és énekeikben generációkon át hirdettek. Ezért volt szükség a nyilvánvalóan dinasztiaellenes énekmondók „megrendszabályozására", amiről a pozsonyi krónika tudósít egy helyen;[82] és ennek eredménye lehetett az a sajátos

helyzet, hogy Árpád-kori énekmondóink királyi és várföldekre összetelepítve, a központi hatalom felügyelete alatt folytatták működésüket.[83]

De bármilyen erős volt is a dinasztikus hatás, Árpád viszonylagos második szerepe helyt kapott másutt is a krónikában. Horváth János hívta fel legújabban a figyelmet a krónika 28. fejezetének egy helyére, amelyből ő az Árpádok tudatos lebecsülését olvassa ki, amely azonban emellett történetileg is alátámasztható.[84]

A fehér-ló monda után ugyanis a krónika a következőket írja: „Árpád vezér Szkítiában azt a speciális tisztséget viselte és nemzetsége azon jogos és bevált szkítiai szokást gyakorolta, hogy a hadbavonulók *előtt* kellett mennie, visszatérés alkalmával pedig utoljára visszavonulnia; így ő a Pannóniába költöző többi vezéreket állítólag megelőzte."[85]

Jogos ennek alapján Horváth Jánosnak a feltevése, hogy a krónikaíró „ezzel a megállapítással Árpádot és nemzetségét a meghódolt vagy csatlakozott törzsek rangjára süllyeszti le. Tudvalevően a hódolt népek képezték az elő- és hátvédet a hadbavonuló seregnél."[86]

Nézetem szerint midőn a krónikaíró az idézett szöveget leírta, nem csupán saját dinasztiaellenes érzelmeinek, lebecsülésének adott kifejezést, hanem hagyományra támaszkodott.

Van egy jel ugyanis, ami arra mutat, hogy Árpád szerepe a honfoglalás után csökkent. Kurszán 904-i önálló külpolitikai akciója halvány jele lehet annak, hogy Árpád hatalma 896 után korlátozódott, talán éppen csak a csatlakozott törzsek vezetésére, amint erre a krónika idézett szavai utalnak.

Ez az állapot azonban — mint alább látni fogjuk — Kurszán 904-ben bekövetkezett halála után megváltozott.

A krónikában szerepel még egy ízben Künd és fia, Kusid alakja, ti. a hét honfoglaló vezér felsorolásában. Eszerint a negyedik vezér Künd volt, akinek fiai, *Kusid* és *Cupian* (Kaplony) a Nyír mellett szállottak meg s itt később monostort alapítottak.[87]

A krónika vezérnévsorának azonban történeti hitelt nem tulajdoníthatunk. Mint korábban bővebben kifejtettem, a krónika vezérnévsora a magyar történeti mondák kimagasló alakjainak egymás mellé állítása révén keletkezett: így pl. Künd és fia, Kusid a fehér-ló mondából került a hét vezér közé, Lél és Bulcsu a Lehel-kürt mondából. Utóbbiakat éppenséggel 955-ben ölték meg Augsburgban, honfoglaló vezérek tehát egyáltalán nem lehettek. Hogy Kaplonyt, ill. a Kaplony-nemzetséget milyen alapon hozta össze a krónikaíró Künd fia Kusiddal, biztosan nem állapítható meg; talán azért, mert a XIII. században is szereplő kék-kend nép a Kaplonyok területén lakott,[88] de az sem lehetetlen, hogy a Kaplony nemzetség a Kündü törzsének vagy Kurszán nemzetségének egyik ága, amelyet eredeti szálláshelyéről a szatmári gyepükre telepítettek ki.

Nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk Anonymus Gestájának, amely történeti szempontból figyelmet érdemlő nemzetségi hagyományokat tartott fenn.

Anonymus a hét magyar honfoglaló vezér között negyedik helyen szerepelteti Kündüt, ill. fiát, Kurszánt. Szerinte: „...Árpád ... Kündünek, Kurszán apjának földet adományozott, Attila király városától a százhalomig és Gyógyig, fiának meg egy várat népe őrizetére. Kurszán aztán ezt a várat a maga nevéről neveztette s ez a név a mai napig sem ment feledésbe.[89]

Anonymus idézett megjegyzésének történeti hitelét más, kétségtelen hitelű forrásokkal való egyezés bizonyítja.

Kündü és fia, Kurszán nevéről s e neveknek az egykorú külföldi forrásokban való előfordulásáról már beszéltünk. Kurszán nevét azonban nemcsak a külföldi kútfők őrizték meg, hanem a magyar oklevélirodalom is.

Az Árpád-korban Pest és Pilis megye területén virágzott a Kartal, más néven Kurszán nemzetség. Az 1263-ban szereplő *Korzan* nemzetségbeli Uza fia Péter 1247-ben és 1276-ban a Kartal-nemzetség tagjaként szerepel.[90]

A nemzetség ismert Árpád-kori öröklött birtokai a következők: Szent Jakab részei (Óbuda és Felhévíz között), Rév-Jenő része (a Margit-híd pesti hídfője körül), Tápió-Szecső, Tápió-Ság, Tete, Geded és Kartal Pest megyében, Bodony Nógrád megye déli szélén, Keveaszó, ma Kajászó, Fejér (régen Pest) megyében. Részbirtokuk volt egyebek között Pomázon is.[91]

Az említett Uza fia Ferenc fia Bertalan 1300-ban egy oklevélben *Chyko* néven is szerepel.[92] A XIV. század közepén *Cyko* tárnokmester Pomázon birtokol.[93] Bizonyára ők a névadói a közép-

kori pomázi Czikó vagy Csikó családnak, amelynek emlékét a Pomáz felett emelkedő Nagycsikóvár hegy neve máig őrzi.[94]

A Kartal-Kurszán nemzetség hagyományai alapján írja Anonymus, hogy a nemzetség a honfoglalás óta bír földet e vidéken. A gestaíró azonban csak a Százhalomtól Gyógyig terjedő birtokrészt említi földrajzilag közelebbről meghatározva, amely területet Kajászó vidékén a XIII. században is bírta a nemzetség.

Az Anonymus által említett Kurszán vára még a XIV. században is ismeretes volt Óbuda területén. E vár 1332-ben említtetik „...loci antiqui castri *Kurchan* vocati...";[95] 1373-ban pedig „...inter antiqui castri *Kurchan* vocati..." néven.[96] Közvetlen környékén pedig egy szöllő 1485-ben ilyen néven szerepel: "...vineam suam *Korcan* vocatam in promontorio civitatis veteris Budensis adiacentem."[96a]

A két első említés határjárásban fordul elő, mégpedig ugyanazon 26 hold területű szántóföld határainak feljegyzésében, amely 41 év leforgása alatt kétszer cserélt gazdát.

Az 1332-i határleírás a következőképpen hangzik: „... quandam terre sue arabilis particulam in territorio Veteris Bude prope Dyoskut circa magnam viam existentem cum eadem via a parte meridionali directe ex parte loci antiqui castri Kurchan vocati incipiendo a parte inferiori videlicet a parte vinearum circuendo usque aciem lapidei orti circumdatam, cui quidam terre particule a parte orientali in medietate terre Emirici filii Jacobi et Galus ac Johannis filii Chepani coniuguntur, a parte vero occidentali et septentrionali ultra dictam magnam viam a parte vinearum terra Cheneus vicinari dinoscitur."

E határjárásból annyi derül ki, hogy a szóbanforgó 26 hold föld Óbuda területén, Kurszán várától északra feküdt. A nagy út, amely mögött nyugat (és észak?) felől szőlők terülnek el, lehet a régi buda—esztergomi nagy út, a mai Bécsi út vonala táján, amelyen túl nyugat felé a hegylejtő emelkedni kezd; de lehetne a Budáról Óbudára vezető régi út is.

1373-ban így állapítják meg a birtok határait: „...in territorio Veteris Bude existentem... inter antiqui castri Kurchan vocati locum et curiam reginalem ac ortum lapideum adiacentem usque magnam viam et claustrum Beate Virginis sanctimonialium de Veteri Buda se extendentem."

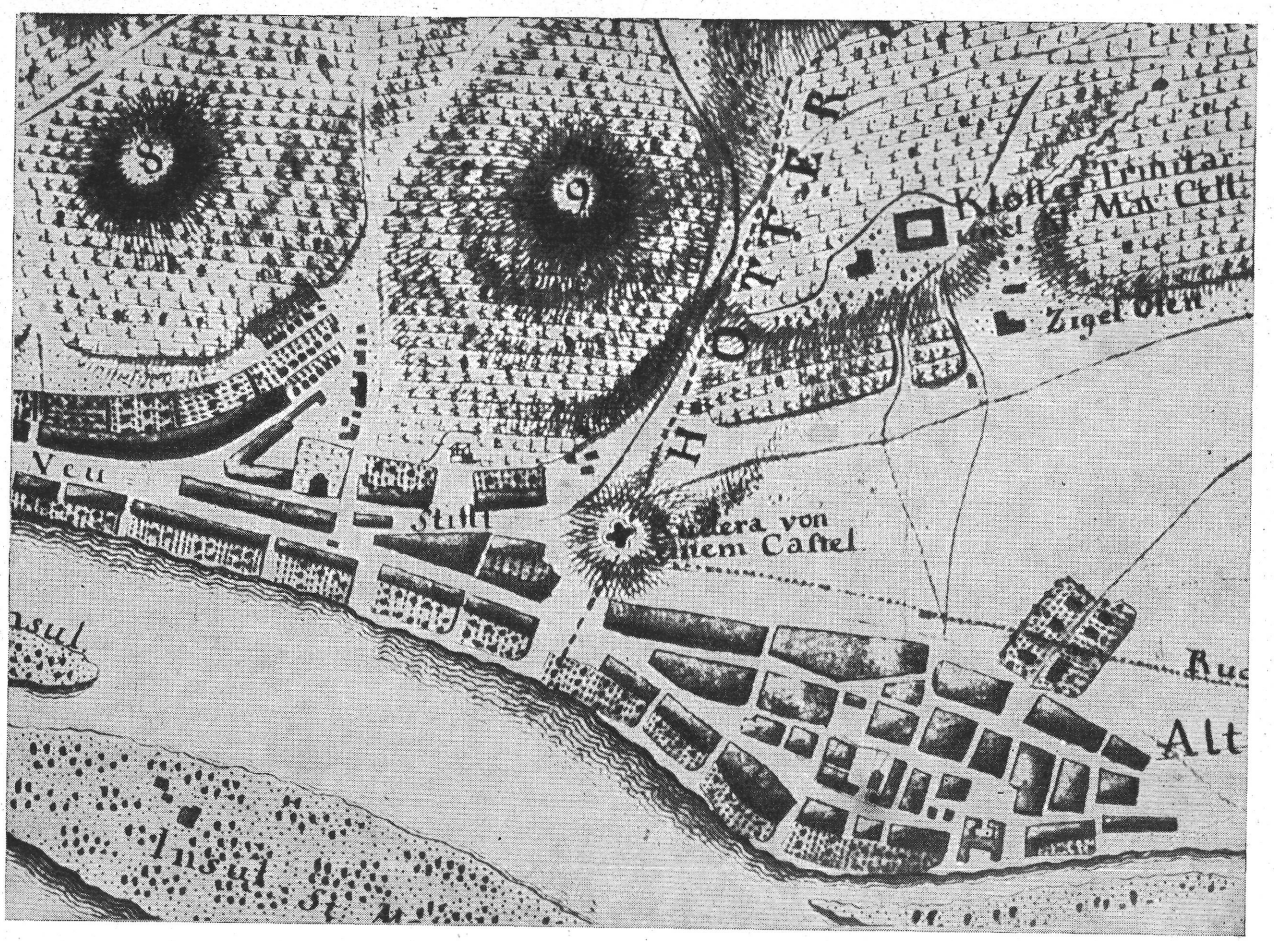
E meghatározás szerint a szóbanforgó 26 hold a régi Kurszánvára és a királynéi udvar között fekszik s a nagy útig és az óbudai apácák, a klarisszák 1334-ben alapított kolostoráig terjed.

A határjárásban szereplő fix pontok fekvését nem ismerjük minden kétséget kizáróan. A királynéi udvar valószínűleg az óbudai református templom helyén terült el.[97] Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy Kurszán vára, amely a keresett 26 hold föld déli csücskénél feküdt, az összes többi óbudai határpontokhoz (királynéi udvar, klarissza-kolostor stb.) viszonyítva délre feküdt. Legvalószínűbb tehát az a feltevés, amely Kurszán várát a régi Óbuda belterületéről délre feltárt római katonai amfiteátrum romjaiban kereste.[98] E nagykiterjedésű köralakú római építmény alkalmasnak kínálkozott arra, hogy egy nomád fejedelem sátrát felüsse benne.

Megjegyzendő, hogy az amfiteátrum feltárásakor magyar régészeti anyag nem került elő, csupán longobárd kincslelet,[98/a] ami mindenesetre az épitmény népvándorláskori használatát bizonyítja. A leletanyag hiányának egyik oka az lehet, hogy mind az Árpád-kori, mind a barokk-kori Óbuda építésénél az amfiteátrum kőanyagát kitermelték. Ennek ellenére a köralakú építmény várszerű jellege olyan nyilvánvaló volt, hogy XVIII. századi térképek mint erősség romjait tüntetik fel. (1. kép.)

Ami Kurszán ittlakását illeti, fennáll az a lehetőség is, hogy később fűzték hagyomány alapján e várszerű építményt Kurszán nevéhez, s így régészeti emléket nincs okunk keresni.

Bárhogyan is foglalunk azonban állást Kurszán szálláshelyének fekvését illetően, annyi kétségtelen, hogy Óbuda területén feküdt, s ez Budapest története szempontjából döntő jelentőségű mozzanat. Azt mutatja ugyanis, hogy a honfoglaló magyarság főfejedelme, „Kündü fia Kurszán" már a honfoglaláskor az ország természetes központját, Budát (a későbbi Óbudát) választotta székhelyül. Nem lehetetlen, hogy Kurszán halála után az Árpádok szándékosan választottak új székhelyet Fehérvár, ill. Esztergom helyén; aligha lehet ugyanis véletlen, hogy Buda, az eredeti központ, város és réves hely, a királyság megalapításakor nem lett sem királyi, sem megyei, sem püspökségi székhely. Buda központi fekvése azonban elkerülhetetlenül magával hozta, hogy az ország székhelye több mint három évszázados ingadozás után ismét Buda lett.

1. kép. Óbuda térképe 1756 körül, amelyen a „Rudera von einem Castel" felirat az amfiteátrum, ill. Kurszán vára helyét jelzi (Orsz. levéltár, Zichy levéltár).

Mi adta meg Óbuda különös jelentőségét a honfoglaláskor és történetünk korai századaiban? Kétségtelenül a Dunán való átkelés kedvező lehetőségei. Óbuda keletkezését és korai jelentőségét nem érthetjük meg, ha nem vesszük figyelembe, hogy a honfoglaló magyarság, sőt állattenyésztő népességünk még századokig nem csónakon kelt át a nagy folyókon, hanem bőrtömlőn, lovait és marháit úsztatva maga után. Így keltek át Anonymus szerint a honfoglaló magyarok az Etil-folyón, a Volgán és így kelhettek át az Anonymus által említett megyeri réven is.

Hogy milyen módon zajlott le egy ilyen átkelés, azt Ibn Fadhlan 922-i útjának leírásából ismerjük meg legszemléltetőbben. Ibn Fadhlan az Uraltól délre folyó Bagindi folyón való átkelés leírásában elmondja, hogy a folyónál a karaván emberei előszedték tevebőrből készült bőrcsónakjaikat, kifeszítették, leszedték a tevéről a málhát és megtöltötték a kerek bőrcsónakok belsejét ruhákkal és áruval. Midőn a bőrcsónak tele volt, 4—6 ember ült rá, nyírfaágat vettek a kezükbe s evezőként használták, amíg a csónak forogva és a folyótól sodorva átért a túlsó partra. A lovakat és tevéket hívták maguk után s ezek úsztak utánuk. Mielőtt a karaván bármit átszállítana, szükséges, hogy egy csapat fegyveres harcos elsőnek átkeljen az átkelés biztosítására.

Az Ural (Džayih) folyón való átkelés leírása kapcsán elmondja, hogy ez a legnagyobb, legszélesebb és legerősebb sodrú folyó, amit látott. Látta, amint az egyik bőrcsónak felborult s akik benne voltak, megfulladtak. Általában itt a karaván számos tagja, sok teve és ló veszett el, s csak nagy üggyel-bajjal tudtak átjutni.[99]

Ez a leírás nemcsak az átkelést szemlélteti, hanem megmutatja a különbséget a csendes- és gyorsvizű folyók között is.

Ha most fontolóra vesszük a tömlőn való átkelés és az állatokkal való átgázolás és úsztatás lehetőségeit a Duna középső szakaszán, meg kell állapítanunk, hogy erre alkalmasnak a Visegrád

és Rácalmás közötti szakaszon egyedül a Káposztásmegyer és Római fürdő közti Duna-szakasz, a régi megyeri rév környéke kínálkozik.

A Duna ezen a szakaszon a legszélesebb, zátonyokkal tarkított, sodra a leglassúbb, úgyhogy Óbudáig még a víz által elsodort tömlők is partot érnek.[100] A Margitszigetnél viszont a Duna medre összeszorul, sodra megnő, ami alkalmatlanná teszi tömlőn való átkelésre, gázolásra. Ráadásul a partja a Gellérthegynél sziklába, Lágymányoson mocsárba ütközött, ami a vízből való kijutást nehezítette.

A folyón való nomád átkelés e kedvező természeti feltételei eredményezték, hogy amióta állattenyésztő nomádok költöztek a Kárpát-medencébe, Óbudának és a megyeri rév környékének nagyobb települési jelentősége volt, mint pl. Pestnek; ennek kell tulajdonítanunk azt is, hogy Aquincum itt alakult ki, közel a lovas barbárok átkelő helyéhez, hogy Kurszán itt telepedett meg a róla elnevezett várban, de még azt is, hogy Batu kán itt kelt át a Dunán és Óbudán szállott meg egy időre.[101]

Óbuda és a megyeri rév szerepének csökkenése kapcsolatba hozható egyrészt a nomád állattartás csökkenésével, ami a gázlók forgalmának hanyatlását vonta maga után, másrészt a kormányozható evezős csónakkal való átkelés kifejlődésével. A csónak gyorsabb és biztonságosabb átkelést biztosított a keskeny és mélyvizű pesti és jenei réven, mint a szélesmedrű zátonyos megyeri réven. A pesti és jenei rév kifejlődése nyomán viszont a városfejlődés súlya délebbre, e révek környékére tolódott, ami nemcsak a két Pest és Felhévíz, hanem a XIII. században a vár kialakulására is hatással volt.

Az itt felvázolt szempont — úgy gondolom — megérteti velünk annak szükségszerűségét, hogy miért vált Óbuda már a honfoglaláskor fejedelmi székhellyé.

Hogy Kurszán melyik évben telepedett meg e vidéken, a honfoglalás menetének bizonytalan kronológiája miatt nem tudjuk eldönteni. Az azonban nagyon valószínűnek tartható, hogy az Alföldet már a honfoglalás első évében, 896-ban megszállták. A Dunántúl megszállása egy-két évvel később történhetett, 900-ban azonban már kétségtelenül kezükben volt, mert a Fuldai Évkönyvek, amelyek 901 derekán megszakadnak, a 900-as évnél azt írják, hogy a magyarok a bajorok földjét ravaszul kikémlelvén s az Ennsen áttörvén, Bajorországot kegyetlenül pusztították és azután visszatértek „övéikhez Pannóniába"; tehát már ekkor bírták a Dunántúlt is. Ugyanakkor a bajorok földjük védelmére az Enns mellett Ennsburgot felépítették.[102]

Kurszán és nemzetsége óbudai megszállásának időpontját tehát legkésőbb 900-ra tehetjük.

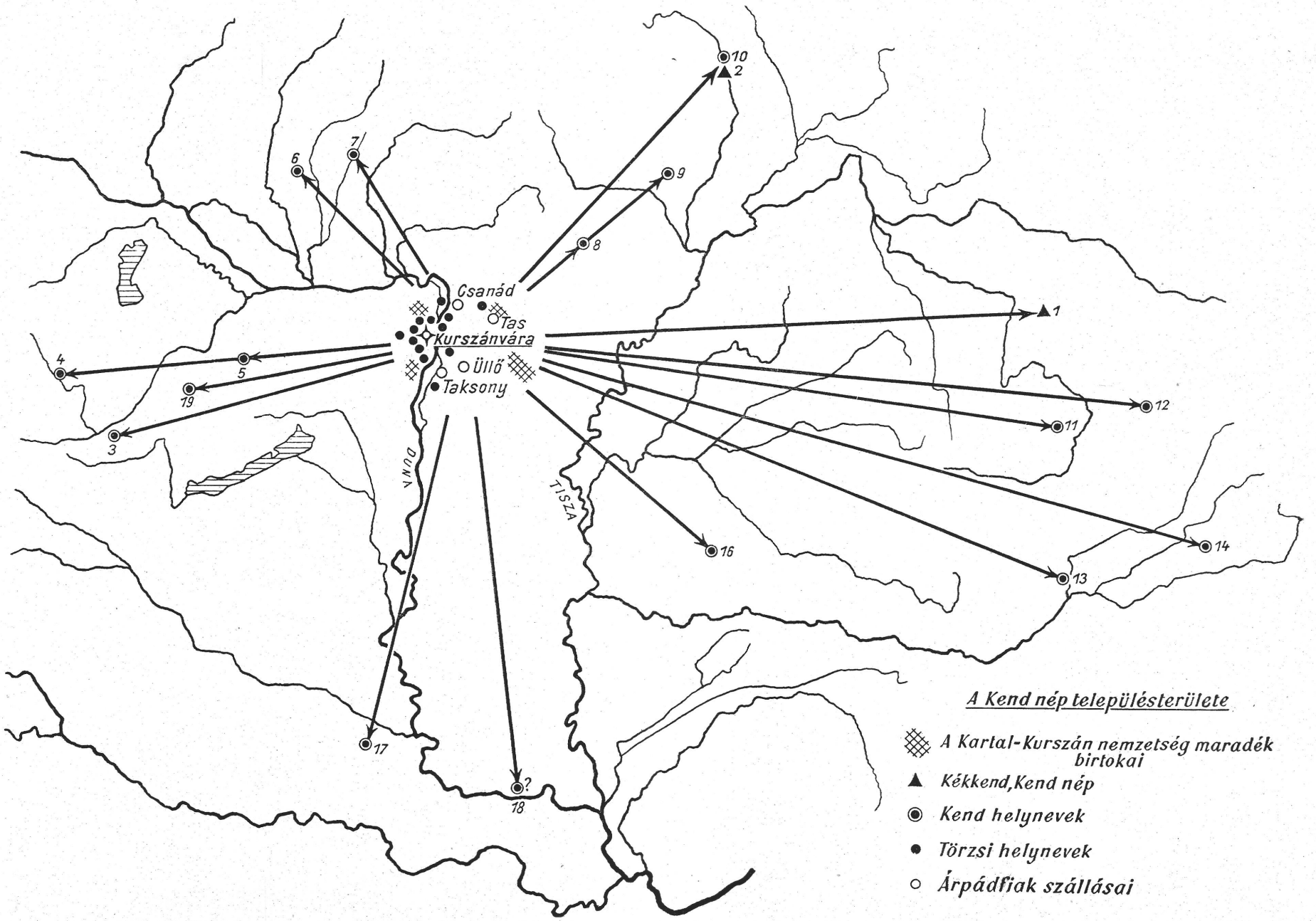
Mekkora területen telepedett meg Kurszán nemzetsége?

E tekintetben a nemzetség által még a XIII. században is örökölt, nemzetségi jogon birtokolt földek adnak nagy vonalakban felvilágosítást. A fentebb név szerint ismertetett helységek fekvéséből, valamint Anonymus megjegyzéséből a következőkben jelölhetjük meg települési területüket. Kétségtelenül bírta a nemzetség a középkori Pilis és Pest megye területét. Kiterjedhetett települési területük Nógrád megye déli lejtős oldalára is. A nemzetség kezében tartotta tehát az ország szívét és legfontosabb dunai átkelőt, a megyeri révet.

A nemzetségnek ez a kulcsponti birtoklása, amely fölényt biztosított számára a törzsek felett, nem volt tartós. Kurszán 904-ben bekövetkezett halála után olyan jelenségeket észlelünk e terület birtoklását illetően, ami kétségtelenné teszi, hogy jelentős változás történt a főhatalom birtoklása tekintetében.

Anonymus műve 52. fejezetében arról tudósít, hogy „az Úr megtestesülésének 907. esztendejében Árpád vezér elköltözött ebből a világból. Tisztességgel temették el őt egy kis folyónak a forrása felett, amely kőmederben folyik alá Attila király városába. Egyszersmind ott a magyarok megtérése után a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére egyház épült, mely fejérnek hívatik."[103]

Ha a 907. évszám tekintetében — ismerve Anonymus kronológiai adatainak értékét — lehetnek is aggályaink, semmi okunk nincs kételkedni abban, hogy Árpádot Óbudán temették el, ott, ahol később a dinasztiaalapító iránti kegyeletből Fehéregyházát felépítették.[104] Ha pedig Árpádot Óbudán temették el, ez azt jelenti, hogy Kurszán 904-ben bekövetkezett halála után Árpád elfoglalta a főfejedelem székhelyét, valamint az ország kulcspozícióját jelentő megyeri révet s magához ragadta a főhatalmat. Ez a hatalomátvétel kezdetét jelentette azoknak a harcoknak, amelyeket Árpád utódai vívtak meg a törzsfők leverése érdekében, s amit csak István királynak sikerült befejezni Koppány, Gyula és Ajtony leverésével.

2. kép. A kend nép településterülete

Hogy ez a hatalomátvétel milyen módon ment végbe, közvetlen leírásokból nem ismerhetjük meg. A települési viszonyok térképre vetítéséből azonban meglepő módon tükröződik egy folyamat, amelyet csak egyértelműen lehet magyarázni.

Árpád-kori okleveleinkben a gyepűkön feltűnik a kündü nevét viselő kend nép és számos, ezek emlékét őrző Kend helynév. Az idevonatkozó ismert adatokat 1924-ben Pais Dezső összeállította;[105] az alábbiakban új adatokkal kiegészítve felsorolom. (2. kép.).

1. Szatmár megyében a Nagybánya melletti Kékes erdő két XIII. századi oklevél tanúsága szerint korábban a *kék-kend*-nép lakóhelye volt. 1216; „... siluam... cum metis et terminis quibus populi *keyckend* illam tenuerant" (Dl. 74; hibásan *Fejér*, Cod. Dipl. III/1.176: *Keyekena*); 1231/1397: „Siluam quandam nomine Keykus, que olim populorum qui wlgo *Keykquend* dicuntur fuerat" (Dl. 1746; hibásan *Wenzel:* XI. 231: *Keykusuend*). A kék-kend nép kétségtelenül a Lápos-folyó völgyének őrizetére kirendelt határvédő népelem volt.[106]

2. Sáros megyében a Somos mellett fekvő *Sumreth* és *Yglyche* földek határjárásában 1284-ben említenek *kendi* (*Quendi*) néven nevezett szomszédokat: „... descendit super Ruda potok et descendit infra super prefatam aquam et ibidem sunt vicini et commetanei sui *Quendi* vocati, iobagiones parui Michaelis, ita circumeundo, ut supra audistis, descendit et uenit iterato ad aquam Tarcha..." (Dl. 1172. *Wenzel* kiadásában (IX. 389.) a szóban forgó rész kimaradt; *Fejér* kiadásában (Cod. Dipl. V/3. 252.) az idézett helyen *Buda potok* és *Muendi* áll!) Az itt feltűnő Kendi falut ld. 10. szám alatt.

3. *Szarvaskend* 1236: *Zorwoskend* (Hazai Okmt. VIII. 32.); 1291: villam Castri Ferrei *Zoruuskend* vocatam iuxta fluuium Raba (*Wenzel*: ÁUO. XII. 502.) Vas megyében Körmend mellett délkeletre (*Csánki:* Magyarország történeti földrajza. II. 795.).

4. *Kendszék* 1352—55: *Wosuereuzek*; 1358: *Wosvereuzek* al. nom. *Kendzek (Csánki:* II. 808.); Vas megyében, a mai Kis-, Német- és Oláhciklennek felel meg Felsőőr, Alsóőr és Őrisziget mellett.

5. *Kendi* 1237—40: *Kendy* (A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története I. 780.). Veszprém megyében Vanyola szomszédja volt. Ezzel azonos a *Csánki* által (III. 64.) tévesen Győr megyébe helyezett Kendi.

6. *Kend(i)* 1280: terram castri Nitriensis *Kend* vocatam vacuam et habitatoribus destitutam, iuxta fluvium Radusna (*Wenzel:* IX. 247.); 1342: possessionem suam *Kendy* vocatam vicinam et commetaneam possessioni... Ezbeg vocate in comitatu Nytriensi (*Knauz:* Mon. Eccl. Strig. III. 462.) Nyitra megyében Üzbég és Csab között feküdt *(Fügedi Erich:* Nyitra megye betelepülése. 38.).

7. *Kendi* 1156: *Cundi* (*Knauz:* Mon. Eccl. Strig. I. 108 és *Kniezsa:* Századok. 1939. 182.); 1387: *Kendy* (Dl. 7325, 30 140 és 28 703; vö. *Csánki Dezső* irodalmi hagyatéka, Magyar Tudományos Akadémia. Kézirattár. Bars vármegye); 1423—24: *Kendi* (*Csánki:* Klebelsberg Emlékönyv. 287.); Bars megyében Kistapolcsánytól északra Zsikva, Szkicó és Keresztúr vidékén feküdt.

8. *Kendi* 1454-ben „Gregorius de *Kendi*" tiltakozott, hogy a Pálócziak „certas particulas terrarum suarum arabilium *Laaz* vocatarum perarari fecissent, insuper alias particulas similiter terrarum arabilium necnon quoddam pratum et silvam *Alsok* vocatas omnino in territorio dicte possessionis *Kendi* in comitatu Hewesiensi existentis habitare occupare niterentur" (Dl. 14 828.). Az itt szereplő Kendi-i Gergely a Sáros megyei Kendi-i család tagja volt, amely Alsokot is birtokolta Hevesben *(Wertner:* Turul. XV. 76—78.), az oklevél szövege szerint viszont a tilalmazott Alsok és Kendi birtok Heves megye területén feküdt. Heves megyében valóban volt Alsok falu, mely később Pósvárallya néven szerepelt s a mai Pósvár pusztának felel meg (*Karácsonyi:* Turul. XXII. 81.). *Csánki* Kendi falut (id. mű. I. 64.) szintén Heves megye területére helyezi.

9. *Kendkécs* 1279/1343: *Kendkeech*, amelyet az *Ewrheg* választ el Damaktól (Dl. 75 837. Egy 1312/1342-i átiratban hibásan *Kondkech*. Dl. 75 836. vö. Történelmi és Régészeti Közlemények Miskolc város és Borsod vm. multjából. II. 76.); 1459: *Kech*; 1523: *Keech (Csánki:* I. 173.) ma Kércs puszta Borsod megyében Hegymeg és Lak között.

10. *Kendi* 1249/1355: ad populos de *Kendy* (Hazai Okmt. VIII. 55.); 1285: terra *Kendy* (*Wenzel:* XII. 440.); 1299: possessionem litiscariorum nostrorum [regis]... *Kendy* vocatam in comitatu Saros *(Kellemesi Melczer István:* Okmányok a Melczer család levéltárából, Bp. 1890. 7.); 1310: *Kendi* (U.o. 15.); 1314/1327, 1322, 1393: *Kendy* (U. o. 18., 25., 42.); 1427: *Felsowkendi*, *Kendi* (*Csánki:* I. 299.) Sáros megyében a Sóvártól délre fekvő Kende falu.

11. *Kend* 1306: *Kend* (Dl. 28 574.); 1317: Rophoym de *Kendi*, *Kend* (Dl. 30 363); 1326/1348: Rophoyn de *Kend* (Dl. 29 427.); 1837-től *Szarvas-kend* (*Kádár:* Szolnok-Doboka vm. monográfiája VI. 278.) a régi Doboka megyében Szamosújvártól nyugatra Tőtör (régen Tót-őr) mellett!

12. *Kendtelek* 1279: *Kendteluk* (Zimmermann—Werner, Urkundenbuch, I. 136—137; Teleki cs. okmt. I. 9.); 1296—1313: *Kendteluk* (Zimmermann—Werner, I. 204.); 1355: *Kendtelek;* 1458: *Kentheleke*; 1612: *Kendtelke*; 1615: *Kentelke* (*Kádár:* Szolnok-Doboka vm. IV. 303.) a régi Doboka megyében Besztercétől nyugatra a Sajó partján.

13. *Kend* 1280/1413: „terram... *Kend* vocatam, sitam iuxta Morusium, iacentem circa terram comitis Andree Tynod dictam" (Documente privind istoria Romaniei. Veacul XIII. C. Transilvania. Vol. II. 1952. 503.). Tinód Alsófehér megyében Nagyenyed és Orbó között feküdt.

14. *Kend(hida)* 1325: *Felkend* et *Kendhyda* ... tributum de *Kendhida* et catrum de eadem (Zimmermann—Werner, I. 394.); 1344: *Kendtheyd* (U. o. II. 17.); 1383: *Kendhyd*; 1409: *Naghkend*; 1411: *Kend* (Csánki V. 883.) Nagy- és Kiskend a régi Küküllő vármegyében Erzsébetvárostól északkelet felé.

15. *Kendkud* 1232-ben terra Alba (Zaránd megye) határjárásában szerepel (Hazai Okmt. I. 13; Dl. 61 132). Utóbbi a mai Kupa puszta és Kunágota vidékén feküdt.

16. *Kend* 1332: *Kend* (Anjoukori Okmt. II. 554.); 1404., 1417., 1499: *Kend* (Csánki: II. 153.) a régi Bács megyében; helye ismeretlen.

17. *Kendcsapa* 1258: ...terras Castri nostri de Wolkou... *Kendchapa* (*Wenzel*: VII. 482.); 1290-től *Chapa* (*Csánki:* II. 280.) a régi Valkó megyében, ma Csepin Eszéktől délnyugatra.

18. *Kendszőllős* 1274—75: *Kendzeleus* (Dl. 94 029).

A kiadatlan oklevél szerint Benedek esztergomi érsek kéri Ugod fia Demeter mestert, hogy *Kendzeleus* földet, melyet a király visszaadni rendelt Csapó fia András ispánnak, a maga részéről is engedje át. A föld fekvése nincs közelebbről meghatározva, de a restitució nyilván összefügg Benedek érsek azon adományával, melyet 1274-ben Csapó fia András részére a Somogy megyei Torvaj egy részére nézve tett (Hazai okmt. IV. 202; *Karácsonyi:* Magyar nemz. II. 391). S valóban Torvajjal tőszomszédos volt a hajdani Szőllős falu (*Csánki*, II. 648), a mai Szőllősi puszta.

Ez a helynév összefügghet a szőlészettel kapcsolatba hozható *kendbuchar* foglalkozásnévvel. 1290-ben Erzsébet királyné oklevelében a következőket olvassuk:

„... terram nostram reginalem Jutas uocatam inter terras nobilium de Jutos (!) in comitatu Wesprimiensi prope ipsum Wesprimium existentem, super qua condicionarii nostri, qui vulgariter *Kendbuchar* (!) dicuntur, residebant..." (Veszprémi kápt. magán lt. Jutas 4. *Fejér* kiadásában VII/2. 129 tévesen: *Rendbuchar* áll! Ugyanezt a szöveget ismétli Fennena királyné 1299-i átíróoklevelében. U. o. Jutas 9.) A név első részét a *kend* szó alkotja, mig második része a helynevekből is ismert *bucsár* > *bocsár* szó. (A *Bocsárd* helynévre l. Etymologiai Szótár. 1. 427). A bocsár szó jelentése eredetileg „kádár", később „pohárnok" lehetett. Mint görög szó feltünik a veszprémvölgyi görög oklevélben: βουτζιάριν ἕναν „kádárt egyet". Latin *bucharius* alakjáról *Bartal* a következőket irja: „*Bucharius*, butharius, pincerna (Du C. lignator); pohárnok. Knauz, E. M. Str. I. 193., 184. Undecim libertinos de Szolnok *buchariorum* seu pincernarum officio addicit. Cod. Dip. Patr. VII. 46, 71.; Cod. Dip. Arp. V. 106., Száz. XVI. 314., pincernarum qui *bucharij* appellantur." Az utóbbi adat arra mutat, hogy itt a régi *bucsár* szavunk latinosított alakjával állunk szemben. A *kend* szóval való összetétel eredetileg talán arra utalt, hogy az uralkodó népeiről van szó.

19. *Kendtarró* domb a Marczal ingoványaiban Egeralja határában Veszprém megye (*Pesty Frigyes* Helynévgyűjteménye).[107]

Abból a körülményből, hogy a felsorolt 19 hely közül 14 a gyepűvonalakon és gyepűelvén fekszik, kétséget kizáróan kiderül, hogy a kendek gyepűvédelmi szolgálatot teljesítettek.

A határőrzés intézményes megszervezésére a kazárok történetéből is hozhatunk adatokat. Nem tekintve azt, hogy mohamedán kútfők szerint a kazárok a magyarok támadásai ellen sáncokkal védekeztek és nem véve figyelembe Konstantinos idézett adatát a Don-parti Sarkel vára felépítéséről, biztos adatunk van arra nézve, hogy a kazárok tekintélyes számú határőrséget helyeztek el az exponált határpontokon. Mas'udi (934) az oroszoknak a kazárok ellen 932-ben indított támadásával kapcsolatban elmondja, hogy a Don—Volga könyöknél „a kazar királynak felesszámú határőrei állomásoznak, akik elzárják útját úgy azoknak, akik a Nitasz- [Fekete-] tenger felől jönnek, mint azoknak, akik a szárazföld belsejéből érkeznek vízi úton, mely a Kazar- [Káspi-] tengertől a Nitaszhoz [Fekete tengerhez] vezet.[108]

A gúzoknak innen irányuló betöréseivel kapcsolatban azt mondja, hogy „előfordul, hogy minden az oda rendelt határőrek nem bírnak velük, maga a kazar király kénytelen ellenük menni."[109]

Bár a kazárok a társadalmi fejlettség magasabb fokán állottak, mint a magyarok, nem kétséges, hogy határszolgálatot teljesítő népelemek a magyar törzsszövetségben is voltak. A nomád társadalmakban a meghódolt és csatlakozott népelemek feladata volt a csatában való előljárás és utóhad képzése, békeállapotban pedig a határ védelme. Ezt a feladatot látták el a magyar törzsszövetségben a kabarok, a kálizok, a besenyők, s még hosszú ideig a székelyek.[110]

Megtalálható azonban a határőrség intézménye más nomád népeknél is. Az egyik özbeg törzs nevének *kütäül* jelentése a csagatájban „őrző, felügyelő, várparancsnok"; a kirgizek egyik nemzetségének neve *karaul* „őr, őrség".[111] Sokat mond szempontunkból az a körülmény, hogy a X. századi besenyő törzsszövetség két várának neve Κρακνακάται és Σαλμακάται „őrség-vár, őr-vár" jelentéssel bír,[112] ami tanúsítja, hogy a besenyők is őrségekkel vették körül magukat.

A felsorolt kend nép és helynevek jelzős alakjaiból további következtetéseket vonhatunk le a kendek társadalmi helyzetére nézve.

Ami az idézett *kékkend* összetétel értelmezését illeti, már többen felvetették, hogy a kék színnév kapcsolatba hozható a nemesebb származás megjelölésével.[113]

Ez az értelmezés teljes megvilágítást nyer az orchoni feliratok által, amelyekben Kül tegin és Bilge kagan őseikről, mint *kök türk* uralkodókról beszélnek.[114] A feliratok e helyeihez Thomsen a következő magyarázatot fűzte: „Dans l'expression des «Turcs Bleus», *Kök Türk*, je suppose que cette épithète de bleu, couleur sacrée du ciel *(kök* signifie à la fois ciel et azur, bleu) doit désigner les Turcs comme les «célestes», les «augustes», maîtres de la terre, tout à fait de la mème manière que lorsque Genghis Khan appelle ses Mongols *Kökä Monggol*, les Mongols Bleus, les Mongols célestes."[115]

Azt hiszem, alig vitatható, hogy a *kékkend* jelentése eredetileg ugyanez: az uralkodó, az égi, a kék kend. Ez a név beszédes bizonyítéka annak, hogy a kékkendek az égiekkel egyenrangú kende vagy kündü, a főfejedelem népei voltak.

Figyelmet érdemel egy másik név is, amely a kendekkel összefügg. Mint fentebb láttuk, a Vasmegyében Felsőőr, Alsóőr és Őrisziget mellett fekvő Kendszék másik neve Vasverőszék (1358: *Wosvereuzek alio nomine Kendzek)*. Vasverő szavunk — amely helynévben egyedül itt fordul elő — régi magyar nyelven kovácsot jelentett. Az idézett összetételekben kend és vasverő, azaz kovács azonos szerepben fordul elő; a szóbanforgó kend falu tehát kovácsmesterségről volt ismert a környéken.

Ez a körülmény emlékezetünkbe idézi, hogy a türkök kialakulásában milyen szerepe volt a kovácsmesterségnek. A kínai források elmondják, hogy a türkök az ázsiai avaroknak (zsuan-zsuanoknak) alávetett nép voltak. A türkök őse a zsuan-zsuan birodalomba menekült, ahol megengedték neki, hogy kovács mesterséget űzzön, ami a hivatása volt. A türkök arra szolgáltak a zsuan-zsuanoknak, hogy fegyvert kovácsoljanak nekik.[116] A türköknél követségben járt Zemarchos is arról tudósít, hogy Szogdiában türkök mentek elébe és vasat kínáltak neki eladásra.[117] Mozes Kalankatvaci örmény történetíró viszont elmondja, hogy Észak Királya — aki alatt a nyugati türk kagánt kell értenünk,[118] — adót szed be az arany- és ezüstművesektől és a vasbányászoktól.[119]

Mindez azt mutatja, hogy a türkök kezdetben kovácsnép voltak. Szerepe volt ennek bizonyára katonai sikereikben is, hiszen a fejlettebb fémtechnika jobb fegyvereket is jelent. Az ilyen sikerek eredménye bizonyára az a mágikus tisztelet, amellyel nomád társadalmakban, de egyebütt is, a kovácsmesterséget körülvették.[120]

Az elmondottak alapján a vasverő kend népet talán párhuzamba állíthatjuk a türk kagán kovácsnépével.

Egyéb kendjeink XIII. századi társadalmi helyzetéről annyit tudunk, hogy a Sáros-megyei Kende lakói királyi agarászok (liciscarii), a Nyitra megyei Kendi, a Vas megyei Szarvaskend és a Valkó megyei Kendcsapa lakói pedig várnépek voltak.

Ami a kékkendek eredeti társadalmi helyzetét illeti, valószínű, hogy a kende, kündü tiszti kíséretét alkották, akikhez a fegyveres szabadok és kézművesek tekintélyes csoportja tartozott. Arra nézve, hogy a kendek esetében az uralkodó fegyveres kíséretével lehet dolgunk, például felhozhatjuk Kun László nyőgéreit, kun fegyveres kíséretét, amely a forrásokból a kend névhez hasonlóan népnévként fordul elő[121], de utalhatunk az idézett 904-i adatokra is, amelyek szerint Kurszánt kíséretével együtt *(Chussal dux eorum suique sequaces* és *Cusa rex cum magno exercitu principum suorum)*[122] csalták tőrbe.

Az a körülmény, hogy a kezdetben a kündü nemzetségéhez tartozó, ill. kíséretét alkotó kékkend népelemet a gyepűkre kitelepítve határőri szolgálatban találjuk, arra mutat, hogy ezeket 904 után a legyőzött és behódolt nomád törzsek sorsában részesítették.

Az eredeti szállásterületen meghagyták Kurszán nemzetségének behódolt maradékait, akik a XIII. században Kartal vagy Korszán nemzetség néven tűnnek fel Pest és Pilis vármegye szélterületein. Hasonló eljárásban részesült az Augsburgban kivégzett Bulcsu nemzetsége, akiknek maradványai a XIII. században Vérbulcsu vagy Lád nemzetség néven a zalai Balaton parton Lád (ma Lábdi) vidékén egy kis területet birtokoltak. Ugyanilyen sors jutott a legyőzött Ajtony nemzetségének osztályrészül, akinek maradékai ugyanebben az időben Ajtony nemzetség néven Csanád megye területén laktak s néhány falu mellett Ajtonymonostorát bírták.[123]

Kurszán nemzetségének elkobzott területét Árpád és fiai szállották meg. Nemcsak abból következtethetünk erre, hogy Árpádot már itt temették el, hanem abból is, hogy Árpád fiának, Üllőnek,

Árpád unokáinak, Taksonynak és Tasnak, továbbá az Árpádokkal rokon Csanádnak neve Pest megye sík területén fennmaradt helynévben.[124]

Ez a körülmény kronológiailag is értékesíthető, amennyiben vitathatatlanná teszi, hogy az Árpád-ház igen korán, bizonyára még Árpád életében megszerezte e területet s így a kend nép szétszórásának szintén e korai időben kellett történnie.

Feltehetően erre az időre kell tennünk az elkobzott Kurszán-vára körüli vidéknek a különböző törzstöredékekkel való megszállását. Buda környéke törzsi helynevekben igen gazdag. A területünkön feltűnő törzsi helynevek listáját az alábbiakban adjuk:[125]

1. *Nyék* eltűnt helység, Pilis m., a budai vártól északnyugatra a mai Pasarét vidékén (*Csánki:* I. 14.).
2. Békás-*Megyer*, Pilis m., Óbudától északra (Uo., I. 12.).
3. Káposztás-*Megyer*, Pest m., Pesttől északra (Uo., I. 30.).
4. *Megyerke*, Pest m., Galgamácsa mellett (1438: Megyer. Uo., I. 31.).
5. Pócs-*Megyer* a szentendrei szigeten (1562-től *Bártfai Szabó:* Pest m. 404.).
6. Erdő-*Kürt*, Nógrád m., Sziráktól délnyugatra (*Csánki:* I. 102.).
7. *Jenő*, Pilis m., ma puszta Zsámbéktól keletre (Uo., I. 13.).
8. Boros-*Jenő*, Pilis m., Budától északnyugatra (Uo.).
9. *Jenő*, Pest m., eltűnt helység a Margithíd pesti hídfője vidékén (Uo., I. 29.).
10. *Kér*, Pest m., puszta Galgamácsa mellett (Uo., I. 30.).
11. Buda-*Keszi*, Pilis m. (Uo., I. 13.)
12. Duna-*Keszi*, Pest m. (Uo., I. 30.)
13. Duna-*Varsány*, Pest m. (Uo., I. 37.)
14. *Örs*, Pilis m., elpusztult helység Üröm mellett (Uo., I. 14.).
15. Buda-*Örs*, Pilis m (Uo.)
16. Buda-*Kalász*, Pilis m. (1449: *Kaloz*. Uo., 13.).

A törzsi helynevek keletkezését kutatóink általában a X. század végére teszik.[126] Kétségtelen, hogy e folyamat — a törzstöredékek széttelepítése — a XI. század elején is tartott, megindulása azonban valószínűleg már a megtelepedés után nem sokkal megkezdődött.[127] Ha Árpád a Kurszán kündü területe feletti uralmat már 904 után megszerezte és az Árpád-ház a terület zömét hosszú időn át kezében tartotta, nem indokolt feltenni, hogy a különböző törzsbeli harcosokkal csak a század végén telepítették be.

Hogy az a küzdelem, amely a kündü népének szétszórását és szállásterületük új betelepítését eredményezte, hogyan zajlott le Árpád és a kündü utóda között, adatok hiányában nem rajzolható meg. Van azonban egy forrásunk, amelyben esetleg késői halvány visszatükröződését lehetne látni az itt lezajlott harcnak. Attila és Buda históriájára gondolok.

Buda néven kezdetben a mai Óbudát nevezték. Városunk neve kétségtelenül a régi magyar *Buda* személynévből keletkezett.[128] Történetileg ez azt jelenti, hogy a X. században a mai Óbuda területén lakott egy Buda nevű tekintélyes személyiség (nemzetségfő vagy nagycsalád feje), akiről a települést elnevezték. Minthogy Buda Kurszán-vára mellett alakult ki, felmerül a gondolat, hogy a névadó Buda nem Kurszán nemzetségének tagja vagy utóda volt-e?

A hun történet Attila és Buda küzdelméről a következőket írja: Attila „Sicambriába Pannónia városába bevonula, hol testvérét Budát tulajdon kezével megölé s testét a Dunába veté, azért hogy míg maga Atila a nyugoti részeken tartózkodott, Buda a közte és testvére közt megállított határokon uralkodásában túl ment vala; Sicambriát ugyanis maga nevéről Budavárának neveztette. És jóllehet Atila király a hunoknak és más népeknek megparancsolta, hogy azt a várost ne Budavárának, hanem Atila városának hívják: a németek a tilalomtól félve azt Eczilburgnak, azaz Atila városának nevezik, de a magyarok a tilalommal nem gondolva mai napig is Ó-Budának hívják."[129]

A hun történet fő írott forrása, Jordanes, Attila és testvére, Bleda küzdelméről csak annyit mond, hogy Attila testvérével, Bledával kezdett uralkodni, de hogy terveit végrehajthassa, hatalmát testvérgyilkossággal növelte s Bleda álnok megölése után az egész hun nép felett uralkodott.[130]

A hun történet magyar forrása, Anonymus Gestája említést tesz arról, hogy Budavára német neve Ecilburg; ez elnevezés XII. századi német forrása ki is mutatható.[131]

Mint írott forrásokból ki nem mutatható elem marad Budának a Dunába öléséről szóló megjegyzés és annak elbeszélése, hogy a Budavára elnevezés tiltott volt, de a magyarok a tilalommal nem törődve így nevezik.

Ha meggondoljuk, hogy a hun történet írója a magyar történetből számos esetben merített motívumokat műve megírásához — így pl. a hunok eredete és honfoglalása, a 7 hun vezér és Kádár bíró megválasztása, Attila címere, Zoárd vezér apuliai kalandozása stb. leírásában —, elképzelhető, hogy egy Budán fennmaradt magyar hagyomány volt a szerző forrása Budavár nevének magyarázatára: Buda Dunába ölésére és Budavár nevének régi tilalmazására nézve. Ha pedig itt egy magyar népmondával lenne dolgunk, akkor a monda magyar főhőse, akinek személyét Attilával be lehet személyesíteni, aligha lehetne más, mint Árpád.

E feltevés hozzájárulna egy vonással Árpád és Kurszán utóda — Buda — küzdelmének történetéhez és magyarázatot adna Buda nevének keletkezéséhez. A hun történet írójának nagy fantáziáját ismerve, sajnos, fennáll az a lehetőség is, hogy Buda halálának történetét a szerző maga találta ki, ami óvatosságra int a kérdés megítélése tekintetében.

Mint érdekességet, nem hallgathatom el ezzel kapcsolatban, hogy a Kurszán nemzetség egyik tagját, ki 1329 és 1338 között szerepel, Etelének nevezték, aki névadója volt a kihalt kartali és sülyi Etele családnak.[132] Az Etele személynevet egyedül ebben a magyar nemzetségben viselték, ami, ha mást nem is, annyit mutat, hogy a nemzetségben a XIV. század elején élt valamilyen Attila-kultusz.

*

Befejezésül vizsgáljuk meg Konstantinos Porphyrogennetos „De administrando imperio" c. munkájának Árpád uralomrajutásáról szóló 38. fejezetét. Mint már fentebb említettem, e fejezet minden valószínűség szerint a Bizáncba látogató Tormás — Árpád unokája — és társa, Bulcsu Karchas közlésére vezethető vissza:

„A türkök (= magyarok) népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevéről Levediának neveznek, amely vajdát tulajdonnevén Levedinek, méltóságánál fogva pedig, miként az utána való többit is vajdának hívták... A türkök hét törzsből állottak, de sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha nem volt, hanem valamiféle vajdák voltak közöttük, akik közül az első vajda volt az előbb említett Levedi... Kazária fejedelme, a kagan vitézségükért és szövetségükért nemes kazár nőt adott feleségül a türkök első vajdájának, akit Levedinek neveztek, vitézségének nagy híre és nemzetsége fénye miatt, hogy tőle gyermeket szüljön, de a sors úgy akarta, hogy az a Levedi nem nemzett azzal a kazár nővel gyermeket... Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők közt háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig szávartü ászfalünak hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelküzü nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik. Kevés idő múltával az a kagan, Kazária fejedelme üzenetet küldött a türköknek, hogy küldjék el hozzá első vajdájukat, Levedit. Levedi tehát megérkezvén Kazária kaganjához, tudakolta, hogy mi okból hívatta őt magához. A kagan azt mondta neki, hogy: „Azért hívattunk, hogy mivel nemes származású, értelmes és vitéz vagy és a türkök közt az első, nemzeted fejedelmévé emeljünk, és engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak." Ő pedig válaszolva a kagannak azt mondta, hogy: „Nagyra veszem irántam való hajlandóságodat és jóindulatodat, és illő köszönetemet nyilvánítom neked, minthogy azonban nincs elég erőm ehhez a tisztséghez, nem fogadhatok szót neked, azonban van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád; ezek közül akár az az Álmos, akár a fia, Árpád legyen inkább fejedelem, aki rendelkezésetekre áll." Megtetszett annak a kagánnak ez a beszéd, és embereit vele adván, a türkökhöz küldte őket, és ezek megbeszélték ezt a türkökkel, a türkök pedig jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja, Álmos, minthogy tekintélyesebb volt, s egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért és vitézségéért, és rátermett volt erre a tisztségre, és így a kazárok szokása és törvénye szerint paizsra emelvén, fejedelemmé tették. Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sosem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme. Néhány év múlva a besenyők rátörtek a türkökre és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket."[133]

Ez a fejezet nézetem szerint nem más, mint Árpád unokája, Tormás megtévesztő előadása, azzal a célzattal, hogy leplezze Árpád uralomrajutásának körülményeit, azt, hogy a főfejedelemség jogosan a kündü utódait illetné. Ennek érdekében:

1. Nem tesz említést a kettős fejedelemségről, a kündü főfejedelmi méltóságról, amit a mohamedán források kétséget kizáróan tanúsítanak — ezzel szemben többször említi, hogy sem saját, sem idegen fejedelem nem uralkodott felettük. Elhallgatja tehát a főfejedelmi méltóságot, mert Árpád előtt nem az Árpád-ház viselte azt.

2. Azt mondja, hogy „valamiféle vajdák voltak felettük, akik közül az első vajda volt az előbb említett Levedi"; rajta kívül volt egy másik vajda, Álmos, akinek fia volt Árpád. Ezzel a megjegyzéssel elárulja, hogy a honfoglalás előtt két számbavehető fejedelemről tudtak, azonban úgy állítja be, hogy mind a kettő egyforma méltósággal rendelkező vajda volt. Abból a megjegyzésből viszont, hogy Levedi volt az „első vajda", „a türkök közt az első", akinek „Kazária fejedelme, a kagan... nemes kazár nőt adott feleségül... nemzetsége fénye miatt" — akarva, nem akarva kitűnik, hogy korábban Levedi volt a főfejedelem, a kündü.[134]

Figyelemreméltó, hogy Álmos, ill. fia, Árpád megválasztása kapcsán ezek nemzetsége fényéről nem tett említést, csak bölcsességéről, megfontoltságáról, vitézségéről és rátermettségéről.

3. Levedinek fejedelem voltát tagadja meg ezzel a Kazária kagánja szájába adott, Levedihez intézett mondattal: „Azért hívattunk, hogy mivel nemes származású, értelmes és vitéz vagy és a türkök között az első, nemzeted fejedelmévé emeljünk...". Ebből a kitalált beszélgetésből annak kell kiderülnie, hogy Árpád előtt nem volt más fejedelem, amit alább nyíltan meg is fogalmaz:„... Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt s ettől fogva mindmáig ennek nemzetségéből lesz Turkia fejedelme."

4. Árpád egyeduralomra jutását megdöbbentően naiv mesével igyekszik elhitetni. Ezek szerint Levedi a kagannak azzal utasítja vissza a fejedelemséget, hogy „nincs elég erőm ehhez a tisztséghez... azonban van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád...". Nem hiszem, hogy akadna nomád fejedelem vagy törzsfő, aki uralmát önként, saját alkalmatlanságát bevallva átadná egy másik törzsfőnek, saját nemzetsége tagjainak mellőzésével.[135]

5. Kurszánról „a kündü fiáról" egy szót sem szól, amivel elhallgatja azt, hogy Levedi kündünek volt utóda, aki ténylegesen uralkodott 904-ig. De elhallgatja azt is, hogy Árpád hogyan ragadta magához a hatalmat. Ezzel szemben azt mondja, hogy Levedi lemondása után „a türkök jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem apja, Álmos, minthogy tekintélyesebb volt, s egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért és vitézségéért és rátermett volt arra a tisztségre és így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén, fejedelemmé tették".

A drámai küzdelem helyett tehát kapunk egy békés pajzsraemelést, ami alkalmas arra, hogy a bizánci császárt meggyőzze a fejedelmi méltóság birtoklásának vitathatatlanságáról és jogosságáról.

A „De administrando imperio" Tormás közlésén nyugvó 38. fejezetének az Árpád-ház uralma kezdeteire vonatkozó közlése a fentiek értelmében nem tekinthető másnak, mint egy nomád fejedelmi megbízott megtévesztő előadásának, ezúttal a császári elismertetés elnyerése céljából.

Természetes, hogy a magyar krónikákban az uralkodóház érdekeit szem előtt tartó és múltját öregbíteni akaró krónikaírók nagyjából ezt a felfogást képviselik.

A Konstantinosnál még bonyolultan előadott Levedi—Álmos—Árpád uralomváltás a XI. századi Gestában Előd—Álmos—Árpád fejedelemnévsorban jelentkezik. Konstantinos Levedije, a magyar hagyomány Előd je, a későbbi átdolgozók tollán már az Árpád-ház ősévé válik.[136]

Anonymus az Álmos-mondával beviszi krónikairodalmunkba a dinasztia születéséhez fűzött csodás elemet[137] és a hét vezérrel megválasztatja Szkítiában Álmost fejedelemnek, amit a vérszerződéssel pecsételtet meg.

A hun—magyar krónika szerzője már összeállítja az Attilától, sőt Noétól való leszármazás fonalát s így az Árpádokat odakapcsolja a könyvek könyvének halhatatlan alakjaihoz.

De bármilyen lelkesedéssel fejlesztették is krónikaíróink a dicső származtatás aranyágát, magukkal vitték a népmonda és néphagyomány töredékeit is, amelyek a szűkszavú külföldi források és nehezen megszólaltatható helynevek segítségével rávezetnek honfoglalástörténetünk sajátos, homályban maradt vonásainak: a magyar kettős fejedelemség továbbélésének, Kurszán és Kurszánvára vezető szerepének és az Árpádok honalapító küzdelmeinek megrajzolásához.

JEGYZETEK A «KURSZÁN ÉS KURSZÁN VÁRA» C. TANULMÁNYHOZ

[1] *Pais Dezső:* Magyar Anonymus. 82—83 Kend fia Korcán névvel; vö. Scriptores Rerum Hungaricarum. Ed. E. *Szentpétery*. Bp. 1937. (Röviden: SRH.) I. 93—95.

[2] *Kuun Géza* a mohamedán források által említett *kende* méltóságot a Konstantinosnál szereplő Levedi πρῶτος βοεβοδος „első vajda" és Árpád μέγας ἄρχων „nagy fejedelem" címével hozza kapcsolatba (Relationum Hungarorum. 1892. 166, 214). *Borovszky* szerint Árpád megválasztásakor kazár mintára rendelték Árpád mellé helyettesül Gyulát. (A honfoglalás története. 1894. 21). *Marczali Henrik* szerint „meglehet, hogy az arabok a Lebedet nézték kendének, királynak és Árpádot, ki az igazi hatalmat bírta, dsilának". Azt, hogy a kündü méltóság, amelyet szerinte Árpád tölt be, árnyékkirályt jelentene, kizárja Konstantinos elbeszélése. (A magyar nemzet története. 1895. II. 44.) *Pauler Gyula* — a mohamedán forrás jólértesültségét vitatva — a *kende* méltóságot, amely a kazárok harmadik méltóságával, a „kender khagan"-nal névszerint egyezik, a Konstantinosnál szereplő harmadik magyar méltósággal, a καρχᾶς-szal azonosítja (A magyar nemzet története Szent Istvánig. 1900. 19, 139—140). *Illés József* az arab—perzsa források idevonatkozó adatainak értékét vitatja, tekintettel arra, hogy nincsenek összhangban Konstantinosszal. Szerinte a két fejedelem közül az egyik a rangban első törzsfő, a régi fővezér utóda, a másik a harcban uralkodó fővezér. (Árpád és az Árpádok 1907. 48—49). *Hóman* szerint a *kende* méltóság katonai fővezérséget jelent s ezt Leved, más néven Előd viselte; a gyula méltóság bírói tisztet jelentett s ezt Álmos töltötte be. Álmos fejedelemmé választásával egyeduralkodó lett, aki mellett a gyula bírói tiszte háttérbe szorult. (Századok, 1908. 865—883; Magyar történet I. 1939. 68, 70). *Fehér Géza* szerint a kende nem a kazár kagánhoz hasonló báb, hanem seregvezér; a gyula a valóban uralkodó főbíró: ennek képzelhető el Eleüedi (Bulgarisch—Ungarische Beziehungen. 1921. 120). *Zichy István* szerint a *kündü* cím „megfelelne az olyan 'első vajda' állásnak, amilyen Konstantinos szerint Levedi volt" (A magyarság őstörténete és műveltsége. 1923. 67); „A kündü méltóság Konstantinos korában már nem volt betöltve a magyarságnál, ez nyilván Árpád fejedelemmé választásával vált feleslegessé" (Magyar őstörténet. 1939. 16.). A mohamedán források és Konstantinos idevonatkozó értesülésének ellentétére felhívta a figyelmet *Czeglédy Károly* (A IX. századi magyar történelem főbb kérdései. Magyar Nyelv. 1945. 33 skk.). Megkísérelte az ellentmondást megoldani *Deér József* Konstantinos 39. fejezetének hagyományként való értékelésével (A IX. századi magyar történet időrendjéhez. Századok. 1945—46. 3 skk.), azonban feltevése nem vezetett megnyugtató eredményre.

Munkám sajtókész állapotban volt, amikor megjelent *Czeglédy Károly* alapos, nagy apparátussal kidolgozott tanulmánya „A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban" címmel a M. Tud. Akadémia I. Osztály Közleményei, 1954. 243—276. lapján. *Czeglédy* ebben a Konstantinos és a mohamedán források ellentétét vizsgálva érinti a fejedelemség kérdését is, megállapítván, hogy Konstantinos idevonatkozó közlése a magyar uralkodóház érdekében elfogult. E tekintetben egyetértek vele. Némi eltérés van felfogásunk között a kangar-besenyő támadás kérdésében, amelyet *Czeglédy* lényegében az 1952-ben kifejtett álláspontomat követve dolgozott ki, de a besenyő törzsszövetség keletkezése kérdésében némileg más véleményen van.

Minthogy felfogásomat nagyrészt ma is helytállónak tartom, idézem errevonatkozó véleményemet, amelyet a *Németh Gyulával* közösen kidolgozott s nyomtatásban meg nem jelent „A honfoglalás előtti török—magyar kapcsolatok" c. egyetemi tankönyvelőtanulmányban fejtettem ki 1952 elején: „...Konstantinosz alábbi szövegének értelmezése: »Háború támadván a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők között, a türkök tábora megveretett és két részre oszlott. Az egyik rész keletnek ment lakni a perzsa részek felé... ezeket... szabartoi aszfaloi-nak nevezik, a másik rész pedig nyugat felé ment lakni vajdájával... Levedivel az Etelküzünek nevezett tartományba, ahol most a besenyők népe lakik.« Az a kangar-besenyő támadás, amelyről itt szó van, igen régen kellett, hogy történjék, mert a szavárdok már 740 és 750 között szerepelnek a Kur folyó völgyében; egy nyugatázsiai kangar nép Transkaukáziába való betöréséről pedig Mar Aba VI. századi szír krónikája tudósít. (Ez utóbbi adatot közölte *Czeglédy Károly:* Magyar Nyelv. XLVI. 361.) A szóbanforgó kangar támadást több évszázaddal a honfoglalás előtti időbe helyezve és a fejedelemválasztással kapcsolatos közlést elválasztva tőle, Levédiát a Kaukázus melletti hazával, Etelközt a Volga és Duna között elterülő délorosz szteppével azonosíthatjuk."

Konstantinos elbeszélésének kronológiai kettéválasztására alább még egyszer utalok: „A szavárdok leköltözése kapcsolatba hozható Mar Aba szír író VI. századi munkájának azon adatával, mely szerint a délszibériai kangar nép betört Transzkaukáziába. Ezen az alapon Konstantinos adata felfogható úgy, mint egy korai esemény téves összekapcsolása közvetlenül a honfoglalás előtt lezajlott eseményekkel."

Az előtanulmány 1952. március 14-én került megvitatás alá, amelyen *Czeglédy* bírálta felfogásomat. Ugyanakkor véleményemet némileg módosítottam. A vitáról készült kivonatos jegyzőkönyv erre nézve a következőket tartalmazza: „*Czeglédy:* ...Tudományos munkához igen, de tankönyvhöz túl merésznek találja a besenyő támadással kapcsolatban Györffy szír forrásinterpretációját. Csatlakozik Moravcsik véleményéhez, nem lehet lezárni az őstörténetet biztos tényekkel, rá kell bízni a szerkesztőre, hogy véglegesen leszűrje az esetleges ellentmondó előtanulmányokból, amit helyesnek tart. Persze óvatosan kezelendő, mert a laikus rosszul bírja a kétségeket. *Györffy:* Mar Aba szír adatával kapcsolatban megjegyzi, hogy a dolgozat megírása óta rájött a kérdés jobb interpretálására. Az a *kangarije* nép, amely Turkesztánból Transzkaukáziába betört, egy besenyőktől független *kangar* nép lehet, s ezek támadásához kapcsolhatjuk a szavárdok átköltözését. A kangar népet később meghódították a besenyők s azért szerepelnek Konstantinosznál mint a besenyők első három elölharcoló, csatlakozott törzse."

Czeglédy e tanulmányában felfogásomon annyit változtatott, hogy szerinte a kangarok győzték le a besenyőket s nem fordítva. Ismerve a besenyő törzsszövetségben a kangaroknak a kabarokéhoz hasonlítható helyzetét, ez eleve valószínűtlen.

[3] *Czeglédy:* A magyarság őstörténete. Szerk. *Ligeti Lajos.* 1943. 106—107. Vö. *Pauler—Szilágyi:* A magyar honfoglalás kútfői. 1900. (Röviden: MHK.) 167—168.

[4] Uo. és *Minorsky:* Hudūd al-'Ālam. 'The regions of the World' a Persian Geography. Gibb Memorial New Series IX. 1937. 320—321.

[5] Uo. 101, 323—324, és MHK. 195.

[6] MHK. 139 skk; *Németh Gyula:* A honfoglaló magyarság kialakulása. 151—152; *Minorsky*, id. mű, XVII. l.; *Czeglédy:* Magyar őstörténet. Szerk. *Ligeti Lajos.* 241 és Magyar Nyelv. 1945. 38—39.

[7] *Minorsky* szerint (id. mű, XVII. l.) Gardīzī szövegtöbblete valószínűleg szintén Džajhānī-ra vezethető vissza.

[8] *Czeglédy:* Magyar Nyelv. 1945. 37.

[9] *Minorsky*, id. mű. 321—441, skk., vö. *Czeglédy*, id. h. 43—47.

[10] Erre l. *Gombocz Zoltán* Összegyűjtött Művei. II/1. 81; *Bárczi Géza:* Magyar hangtörténet Bp. 1954. 41—44.

[11] SRH. I. 49; *Morout*-ra vö. *Györffy György:* Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 19—21.

[12] A kazár nagyfejedelem és a Turul-monda. 1. A kettős királyság. 2. Királyölés és koronázás. Ethnographia. 1917. 58—68.

[13] A kettős királyság a nomádoknál. Károlyi Emlékkönyv. Bp. 1933. 28—39.

[14] Vö. pl. *Schurtz:* Urgeschichte der Kultur. 138; *Zeki Validi Togan:* Ibn Fadhlan's Reisebericht. 261; *Deér:* Századok. 1945—46. 18.

[15] Vö. *Engels:* A család, a magántulajdon és az állam eredete. Szikra, 1949. 40—49 skk.

[5/a] *W. Steinitz:* Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien. Ethnos. 1938. 125—140. *V. N. Csernyecov:* Adalékok az obi-ugorok nemzetiségi szervezetének történetéhez. 1949. 1 skk.

[16] *Engels*, id. mű, 86—101.

[17] *Francis la Flesche:* The Osaga Tribe. Annal Report of the Bureau of American Ethnology. 36, 67 skk; *Thurnwald:* Werden, Wandel und Gestaltung von Kultur und Staat. 147.

[18] Id. mű, 137—138; *Koszven*, bár elismeri *Schurtz* érdemeit a „férfiszövetség" kérdésének feltárásában, a matriarchátus kérdésében elfoglalt álláspontját bírálja. Matriarchátus. Az anyajog kérdésének története. 340—341.

[19] A kérdésre általában l. *Schurtz:* Alterklassen und Männerbünde. 1902. c. művét; vö. még *Birket—Smith:* Geschichte der Kultur. 293.

[20] *Hahl:* Nachrichten über Kaiser Wilhelm Land. 1897. 74 kk.; *Schurtz:* id. h. Másképpen értelmezi *Thurnwald:* Reprezentative Lebensbilder von Naturvölkern. 1931. 144; Staat und Kultur. 148.

[21] Vö. *Koszven*, id. mű. 341.

[22] *Müller—Wismar:* Yap. 1917. 242. skk; vö. *Thurnwald:* Staat und Kultur. 158. és Werden, Wandel und Gestaltung von Familie, Verwandschaft und Bünden, 202., hol ezt az esetet tévesen a „heilige Gott—Fürst"-höz sorolja.

[23] L. 17. jegyz.

[24] Vö. Staat und Kultur. 156—157.

[25] *Engels*, id. mű, 165—67.

[26] *Tor Irstam:* The King of Ganda. Studies in the Institutions of Sacral Kingship in Afrika. Stockholm. 1944. 128—180. skk.

[27] *Thomsen:* Inscriptions de l'Orchon. Helsingfors, 1896. 97, 100—101.

[28] *Birket—Smith*, 317—318.

[29] *Frazer:* The Golden Bough III. 20—21; *Róheim:* Ethnographia 1917. 60—61.

[30] *Irstam*, id. mű, 38, 178.

[31] *Thomsen*, id. mű, 102—103: „D'après l'usage, mon oncle paternel le kagan monta sur le trône".

Konstantinos Porphyrogennetos a besenyőkkel kapcsolatban állapít meg hasonló jogszokást. A besenyő vezérek felsorolása után a következőket írja: „Ezek halála után az uralmat unokatestvéreik vették át. Ugyanis náluk az a törvény és régi szabály volt érvényben, hogy nem áll hatalmukban méltóságukat fiaikra és testvéreikre átszármaztatni, hanem az is éppen elég, ha azok, akik azokat viselik, életük fogytáig uralkodnak, haláluk után pedig vagy unokatestvérüket, vagy unokatestvéreik fiait teszik meg azzá, nehogy a királyi méltóság a nemzetség egyik ágán szálljon tovább, hanem az oldalágiak is örököljék és elnyerjék a tisztséget; idegen nemzetségből azonban nem csúszik be senki és nem lesz fejedelem." *(Moravcsik Gyula:* Bíborbanszületett Konstantín. A birodalom kormányzása. Bp. 1950. 167.)

[32] Vö. *László Ferenc:* A kagán és családja. 26.

[33] Magyar Nyelv. 1953. XLIX. 319—32; Vö. *Chavannes:* Documents sur les Tou-kiue (Turks) Occidentaux. St. Pétersbourg. 1903. 252—253.

[34] *Chavannes*, id. mű, 196. Hiüan-cang utazására általános tájékoztatót nyújt *Ligeti Lajos:* Belső-Ázsia felfedezése. 71—86.

[35] Journal Asiatique. VI. s. III. 358 skk.; *Thomsen*, id. mű, 64.

[36] *Chavannes*, id. mű, 219—221.

[37] Uo. 264—268.

[38] A magyar dukátus intézményét máshol szándékozom bővebben tárgyalni.

[39] *Chavannes*, id. mű, 56, 265.

[40] Uo., 194.

[41] Uo., 265.

[42] Uo., 267—268.

[43] Uo. 281.

[44] *Julien*, id. h. III. 353; *Thomsen*, id. mű. 62.

[45] *Julien*, id. h. IV. 424; *Thomsen*, id. mű. 69—70.

[46] *Julien*, id. h. IV. 393; *László Ferenc* id. mű. 35.

[47] Irodalmát l. *László*, id. mű, 21.

[48] *Chavannes*, id. mű 24, 52, 263; vö. *László*, id. mű, 27.

[49] MHK. 237, 260.

[49a] Figyelembevéve azt, hogy a türk birodalomalapító *Isztemi (Istemi)* a szentnek tekintett kazár kagán őse volt s már az orchoni feliratokon szinte az istenségek sorába emelkedett, úgy gondolom, hogy eddig kielégítően meg nem magyarázott *isten* szavunk kazár eredetű s eredetileg a kagán istenség-ősének neve volt.

[50] *Julien:* Journal Asiatique. VI. s. III. 332; *Thúry:* Keleti Szemle. IV. 3—4; *Róheim:* Ethnographia. 1917, 62;

László Ferenc, id. mű, 28; *Zeki Validi Togan:* Ibn Fadhlan's Reisebericht. 269.

[51] MHK. 237; *Zeki Validi*, id. mű, 268.

[52] Ed. *Moravcsik*, 183.

[53] MHK. 153.

[54] Vö. *Minorsky:* Hudūd al-ʿĀlam. 451. A Hudūd al-ʿĀlam c. kompilációban kettősségről nincs szó; itt a kazár király *(padsah)* neve *Tarkhan khagan* az *Ansa* nemzetségből. Ezt *Minorsky* részben az ismertetett forrás adataira, részben Sallam tolmács *Tarkhan malik al-Khazar* adatára vezeti vissza.

[55] *Thúry:* Keleti Szemle. IV. l. skk.; *Marquart:* Streifzüge. 24; *Németh Gyula:* A honfoglaló magyarság kialakulása. 213; *Zeki Validi Togan:* id. mű, 246—257. Amennyiben az eredeti alak *Ab-sad*-nak hangzott, kérdés, hogy a honfoglaló kun (kabar) *Ousad* vezér neve (SRH. I. 43, 46, 72) nem kapcsolható-e vele össze?

[56] *Zeki Validi Togan*, id mű, 98—99, 101, 256 skk.

[57] MHK. 236—239.; *Zeki Validi Togan*, id. mű, 268.

[58] MHK. 258—260.

[59] Felmerülhet az a gondolat is, hogy a bég, az alkirály eredetileg a türk kagán által leigázott protokazár nép feje volt, ezt a lehetőséget támogató adataink azonban nincsenek.

[60] SRH. I. 41, 95, 166, 288, 291.

[61] Török eredetűnek tartja *Németh Gyula* (id. mű, 295—296. s itt irodalom), valamint *Pais Dezső* (Magyar Nyelv. 1931. 171—174), aki a török *kün* 'nap' szóból származtatja és kapcsolatba hozza Ibn Rusta azon adatával, hogy a kazár fővezér (sad) előtt egy naphoz hasonló tárgyat vittek.

[62] *Zeki Validi Togan*, id. mű, 99, 260. és *Németh Gyula*, id. mű, 296. jegyz.

[63] Erre vö. *Györffy György:* Magyar őstörténet. Egyetemi jegyzet. 1951. 44.

[64] A kündüt és gyulát a magyarok élére állított török (kazár) helytartónak tekinti *Molnár Erik:* A magyar nép őstörténete. 1953. 87.

[65] *Németh Gyula*, id. mű, 45. A gyula méltóságnév irodalmát l. *Gyóni:* A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. 43—45. old.; *Moravcsik:* Byzantinoturcica. 109. *Pais Dezső* (Magyar nyelv. 1931. 170—172) a török *jula* „fáklya" szóból származtatja és kapcsolatba hozza Gardīzī azon adatával, amely szerint a kazár fővezér előtt fáklyát vittek. E két magyarázat nehézsége, hogy Gardīzī és Ibn Rusta hasonló tartalmú adata azonos forrásra vezethető vissza.

[66] A magyar honfoglalás kútfői. 213, 224 kk.; *Moravcsik:* Bíborbanszületett Konstantin 65 l.

[67] MHK. 106; vö. *Moravcsik:* Magyar Nyelv. 1931. 84—89 és Byzantinoturcica I. 151; *Gyóni*, id. mű, 72—73. A név etymologiáját l. *Pais:* Magyar Nyelv. 1931. 243. jegyz.

[68] *Petz:* Magyar nyelv 1927. 147; *Zsirai:* Uo. 1928. 297—298; Varsányra l. *Kniezsa:* Szent István emlékkönyv II. 460.

[69] Ed. *Moravcsik*. 183.

[70] Névváltozatok: *Chussal dux* Annales Einsidelnenses, MGSS. III. 140; Annales Heremi, *Gombos*, Catalogus 140; *Chusdal dux* Annales Alamannici, *Gombos*, 91; *Chussol rex* Annales Sangallenses maiores, *Gombos*, 199; *Cusa rex* Excerpta Aventini ex Annalibus Iuvavensibus antiquius derivati, *Gombos* 195; *Cussal, Cusala rex* Aventinus: Annales Boiorum, *Gombos* 342—356.

[71] *Cornides*, Vindiciae Anonymi Belae regis notarii 1802. 232. vö. *Fehér Géza*, Bulgarisch-Ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten. Bp. 1921. 120; *Gyóni*, id. mű, 73. E felfogással szemben a *Cussal* nevet többen a Szilágy megyei Kusaly falu nevével egyeztették, így *Szabó Károly:* A magyar vezérek kora. 132; *Pauler:* A magyar nemzet története Szent Istvánig. 161; *Hóman:* Magyar Történet I.[6] 121; *Deér:* A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. 22. Ez a hasonló hangzású helynévvel való összevetés minden komoly alapot nélkülöz.

[72] Magyar Nyelv. 1927. 229. s itt irodalom. Aventinus adatainak tudományos értékére vö. újabban *Györffy György:* Krónikáink és a magyar őstörténet. 33. és *Székely György:* Kapcsolatok a feudális német hódítók elleni harcokban. Hadtörténeti Közlemények. 1954. 144—145.

[73] *Gombos*, Catalogus 342—344.

[74] Uo. 346.

[75] Uo. 915.

[76] Uo. 91, 140, 190. és MGSS. III. 140. Az Annales Sangallenses maioresnek a többihez képest romlott szövege a 902. évnél beszéli el, ezt azonban elírásnak kell tekintenünk a jobb szövegek 904. évszámát tekintetbe véve.

[77] SRH. I. 286—289; vö. *Györffy*, id. mű. 92.

[78] Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Bp. 1951. I. 41—42.

[79] *Györffy*, id. mű, 20, 92. és *Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. 293—295. Hogy *Zuatapolug* neve a mondában újabb, XIII. századi beszúrás, l. *Györffy:* i. h.

[80] Ezen a véleményen volt már *Cornides*, id. mű, 232. Vö. *Fehér Géza*, id. mű, 175. A Kuszán—Kurszán helyére behelyettesített hasonló hangzású Kusid név gyakran szerepel az Árpád-korban. L. *Pais:* Magyar Nyelv. 1931. 174.

[81] *Róheim* id. h. Álmos megölését a kazár kagán-ölés szokásával hozta kapcsolatba. Ez lehetséges, bár a szűkszavú forrás a kérdés eldöntésére nem ad biztos alapot.

[82] *Horváth János*, id. mű, 18.

[83] Vö. *Pais Dezső:* Árpád- és Anjou-kori mulattatóink c. tanulmányát: Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. Bp. 1953. 95—110.

[84] *Horváth János*, id. mű, 347.

[85] SRH. I. 290.

[86] *Horváth János*, id. mű, 347—348.

[87] SRH. I. 166, 291.

[88] *Györffy*, id. mű, 99—105; vö. *Pais:* Kőrösi Csoma Archivum. I. 274—275.

[89] *Pais:* Magyar Anonymus. 83; SRH. I. 95.

[90] *Wertner:* Századok. 1899. 722; *Karácsonyi:* A magyar nemzetségek. II. 306.

[91] Uo. II. 306—309.

[92] Budapest Okleveles Emlékei. I. 347—349.

[93] Anjou-kori okmánytár VI. 112, 147.

[94] *Csánki:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. 17. A Nagycsikóvár déli oldalán van a Holdvilágárok, amelynek barlangjárattal kivájt függőleges sziklafala előtt, a nagy kőtömbök alatt többen Árpád sírját keresték. Ez a feltevés minden történeti alapot nélkülöz.

[95] Anjou-kori okmt. II. 636.

[96] Dl. 6136; *Bártfai Szabó László:* Óbuda egyházi intézményei a középkorban. 88.

[96a] *Bártfai Szabó László:* Pest megye okleveles emlékei 289. Az adatra Makkai László hívta fel a figyelmemet.

[97] *Csemegi József:* Hol állott egykor az óbudai királyi vár? 1—11. Különnyomat a Magyar Mérnök és Építészegylet Értekezések, Beszámolók. 1943. V. számából. *Gerevich László:* Castrum Budense. Archaeologiai Értesítő, 1952. 162.

[98] *Gárdonyi Albert:* Buda és Pest a tatárjárás előtt. Bp. 1941. 37—38; *Belitzky János:* Észrevételek Budapest koraközépkori helyrajzához. 19; *Csemegi József,* id. h. 7—8.

[98/a] *Nagy Tibor:* Corvina IV. 12; Budapest története I/2. 784.

[99] *Zeki Validi Togan,* id mű, 31—32, 34.

[100] A primitív őskori fatörzsből vájt csónak és tutaj kapcsán hasonló gondolatot vetett fel az őskorra nézve *Tompa Ferenc:* Budapest története. I/1. 5.

[101] *Tarīkh-i Ungürüsz.* Magyar Akad. Értesítő, II. 1861. 312.

[102] *Gombos:* Catalogus. 133; vö. *Pauler Gyula:* Jelentés a honfoglalás időpontjának meghatározása tárgyában. Bp. 1883. 30.

[103] *Pais:* Magyar Anonymus. 92; SRH. I. 106.

[104] Fehéregyház helyének kérdésére itt nem térek ki. E sokat vitatott problémát utoljára *Bártfai Szabó László* vizsgálta behatóbban. (Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Bp. 1935. 14—30.) Teljes irodalmát l. *Banner—Jakabffy:* A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégibb időktől a XI. századig. Bp. 1954. 519— 520.

[105] Kőrösi Csoma Archivum. I. 270—276.

[106] Schönherr Gyula emlékezete, Bp. 1910. 368—9.; *Jakubovich:* Magyar Nyelv. 1916. 177—178.; *Madzsar:* U. o. 228. és 1917. 281—283.; *Pais Dezső:* KCsA. I. 270—276; *Maksai Ferenc:* A középkori Szatmár megye. 18.

[107] Pesty Frigyes gyűjteményében található még néhány *Kend*-összetételű helynév; ezek régisége azonban kétes: *Kend-hegy* Kászon-Altíz és Feltíz határában Csík-szék; *Kendi-völgy* határér Szent Demeteren Udvarhely-szék; *Kendevészi dűlő* Gősfa, Vas-megye stb.

[108] MHK. 265.

[109] Uo. 266. Vö. *Zeki Validi Togan:* Ibn Fadhlan. 144.

[110] *Németh Gyula:* A honfoglaló magyarság kialakulása. 19; Századok. 1935. 131. skk.; *Györffy György:* Erdély és népei. Szerk. Mályusz E. 42—44.

[111] *Németh Gyula,* id mű, 54.

[112] *Németh Gyula:* Ungarische Jahrbücher. X. 34.; *Györffy:* Besenyők és magyarok. 67; vö. *Moravcsik:* Byzantinoturcica. 153, 226.

[113] Vö. *Schönherr, Jakubovich* és *Madzsar* idézett cikkeit (106 jegyzet). *Pais Dezső* (KCsA. I. 271—272) a kék-kend nevet a besenyő törzsek nevével állítja egy sorba, amelyek *Németh Gyula* megállapítása szerint egy lószínnév és egy méltóságnév összetételei és azt jelezte, hogy a törzs milyen színű lovon járt. Az utóbbi értelmezéshez vö. a besenyő lószínneveket tárgyaló magyarázatomat (KCsA. I. kieg. kötet 448—453). E magyarázathoz hozzászólt *Harmatta János* is (M. Ny. 1946. 26—37.), azonban nézetem szerint nem sikerült eldöntenie a kérdést. Vö. még *Czeglédy,* M. Ny. 1951. 66. Ami a kékkend név kék előtagját illeti, nem tudom elfogadni azt a véleményt, hogy a kend nép lovainak színére vonatkozna.

[114] *Thomsen:* Inscriptions de l'Orchon. 98.

[115] Uo. 138.

[116] *Julien:* Journal Asiatique. VI. 1864. III. 329; *Chavannes:* Documents. 222; *Alföldi:* M. Ny. 1932. 205.

[117] *Menandros:* Excerpta de legationibus. 194; *Chavannes:* id. mű, 234.

[118] *Czeglédy:* M. Ny. 1953. 322.

[119] *Chavannes,* id. mű, 255.

[120] Rašīd Eddīn a mongolokat is kovácsoktól származtatja. Dzsingisz khánról a közel egykorú források, de a mongol néphit még ma is azt állítják, hogy kezdetben kovács volt. A mongol dinasztiában még a XIV. században is kovácsolással egybekötött emlékünnepségeket tartottak *(Alföldi:* A tarchan méltóságnév eredete. M. Ny. 1932. 205—220.). Komoly formában felmerült az a vélemény, hogy Dzsingisz khán nemzetsége türk eredetű volt *(Zeki Validi Togan;* id. mű. 274.). A *tarchan∞darchan* név eredetileg kovácsot jelentett.

[121] *Németh Gyula:* M. Ny. 1953. 304—318.

[122] *Gombos:* Catalogus. 140, 915.

[123] *Karácsonyi:* Magyar Nemzetségek III. 343—345. és I. 91—94.

[124] *Karácsonyi:* Árpád és az Árpádok. Szerk. *Csánki Dezső* 140.; vö. *Csánki,* id. mű, I. 35—36; a mai Csomád neve a középkorban sokáig Csanád volt. *Bártfai Szabó László:* Pest-megye 341.

[125] A törzsnevek összeállításában *Kniezsa István:* Magyarország népei Szent István korában c. tanulmányát követtük. (Szent István Emlékkönyv III. 456—461.) Eltérek Kniezsa felfogásától annyiban, hogy a törzsnévből képzett helynevek közé számítom *Örs* és *Kalász* helyneveinket is.

[126] Így pl. *Kniezsa,* id. h. 371.

[127] A törzsi helynevekre vonatkozó teljes anyagomat és felfogásomat készülő történelmi földrajzomban adom.

[128] Etymologiai Szótár, I. 550.

[129] *Toldy—Szabó:* Marci Chronica de Gestis Hungarorum. Pest. 1867. II. rész. XI. 1.

[130] Jordanis Getica. Ed. *Mommsen.* Monumenta Germaniae Historica. Auct. Ant. Tom. V. Pars I. 105.

[131] *Györffy:* Krónikáink és a magyar őstörténet. 139.

[132] *Karácsonyi:* Magyar Nemzetségek. II. 306—309.

[133] Ed. *Moravcsik,* 171—173.

[134] *Hóman:* Magyar történet. I. 72 az Előddel azonosított Levedit tekinti kendének; ugyanakkor indokolatlanul Kurszánt Árpád fiának tartja. Turul, 1912. 93—94. Erre vonatkozóan l. még a következő jegyzetet.

[135] Az a felfogás, hogy Levedi Árpád rokona volna, Konstantinos szövegéből egyáltalán nem derül ki, sőt éppen azt olvashatjuk ki, hogy a két vajda más-más nemzetségből származott. Kiemeli Levedi vajda nemzetsége fényét, amelyet nem érvényesít Árpádra. Árpád megválasztása után azt mondja, hogy ezentúl az ő nemzetségéből lesznek Turkia fejedelmei, ami nem látszik érvényesnek lenni Levedire, mert akkor azt mondhatná, hogy Levedi nemzetségéből származnak Turkia fejedelmei. Ha rokonok volnának, semmi szükség nem volna a fenti körmönfont kitalálásra, elegendő volna Árpád uralomrajutását azzal motiválni, hogy ő volt a soron következő jogos trónutód. A magyar krónikák Előd—Álmos—Árpád származtatása fejedelemnévsor, amely ellentétben áll a Turul-monda hitelesebb származtatásával *(Györffy,* id mű, 45.). Egyébként is Árpád a Turul „sólyom" nemzetségből; Kurszán pedig a Kartal „sas" nemzetségből származott. (Helyesen l. *Fehér Géza,* id. mű, 91.)

[136] *Fehér Géza,* id. mű, 92—94; *Györffy,* id. mű, 45.

[137] *Györffy,* id. mű, 38—47.

GYÖRGY GYÖRFFY

KURZAN UND KURZANS BURG

ANGABEN ZUR FRAGE DES DOPPELKÖNIGTUMS UND ZUR GESCHICHTE VON ÓBUDA ZUR ZEIT DER LANDNAHME

Magister P., der anonyme Verfasser der Gesta Ungarorum, erzählt in seinem um 1200 geschriebenen Werk die ungarische Landnahme auf dem Gebiet von Budapest folgendermassen:

Die Donau überquerend, schlugen die Ungarn ihr Lager am Fluss bei den Thermen auf, wo die Paläste der Stadt des Königs Attila und sehr viele Steingebäude in Trümmern lagen (das römische Aquincum). An dieser Stelle belehnte Fürst Árpád *Cundu*, den Vater von Curzan, mit Land von der Stadt Königs Attila bis zu den hundert Hügeln, seinen Sohn aber mit einer Burg. Curzan liess diese Burg nach sich benennen, und diese Benennung fiel selbst zur Zeit von Anonymus nicht der Vergessenheit anheim.

Wenn wir erhellen wollen, was der historische Wert des Gesagten ist, so müssen wir untersuchen, was die übrigen Quellen über *Cundu* (lies: Kündü) und seinen Sohn *Curzan* enthalten und welche Rolle dieser Fürst in der ungarischen Geschichte gespielt hat.

Das Problem Kündü stellt eine der ungeklärten Fragen der ungarischen Urgeschichte dar. Laut mohammedanischer Quellen hatten die Ungarn vor der Landnahme zwei Fürsten: der eine war der Kende (Kündü), der nominelle Hauptfürst; der andere der Gyula, der die Macht faktisch innehabende Feldherr. Konstantinos Porphyrogennetos hingegen, der die Verhältnisse des Bundes der ungarischen Stämme vor der Landnahme eingehender bespricht, sagt nichts über Kündü, ja seiner Meinung nach ist vor Árpád Levedi das Haupt der Ungarn gewesen und vor Levedi haben sie überhaupt keinen Fürsten gehabt. Unsere Forscher versuchen bereits seit längerer Zeit, die widersprechenden Angaben der beiden gut unterrichteten Quellen in Einklang zu bringen.

Unserer Ansicht nach muss man bei der Untersuchung dieser Frage von der nachstehenden Tatsache ausgehen. Die Kündü-Frage, die sich aus dem erwähnten Widerspruch der beiden Quellen ergibt, ist zugleich das Problem der Anfänge der Herrschaft des Arpadenhauses. Wenn man diese Frage aufwirft, so fragt man auch, wann und unter welchen Umständen die Arpaden die ausschliessliche Macht über den Bund der ungarischen Stämme erlangt haben. Dieses Problem stellt somit die dynastische Frage, die Frage nach dem Regierungsantritt, nach der Legalität, ebenfalls dar.

Jede zur Herrschaft gelangte Dynastie trachtet danach, die Legalität ihrer Regierung historisch zu rechtfertigen. Die dynastischen Züge durchweben nicht nur die mittelalterlichen Chroniken, sondern geben oft Anlass zur Entstehung dieser literarischen Werke. Dieser Standpunkt ermittelt uns die Lösung der Kündü-Frage, die Erklärung des Widerspruches der arabischen und byzantinischen Quellen.

Nach diesem Standpunkt gehen wir bei der Untersuchung der Frage folgendermassen vor: wir teilen die Quellen über die ungarische Landnahme in drei Gruppen, demgemäss, wieweit diese unter dem dynastischen Einfluss des Arpadenhauses gestanden sind.

In die erste Gruppe können diejenigen Quellen eingereiht werden, die von den dynastischen Bestrebungen des Arpadenhauses vollkommen frei gewesen sind. Hierher gehören die mohammedanischen Quellen, die Continuatio Georgii Monachi und die deutchen Annalen.

In die zweite Gruppe können die Quellen eingereiht werden, die von den Bestrebungen des Arpadenhauses unabhängig zustande gekommen sind, aber unter dynastischem Einfluss eine Veränderung erlitten haben. Solche sind die Sage vom weissen Pferd, die ursprünglich eine Volkssage gewesen ist, und die Erzählung von Anonymus über die Rolle des Sohnes Kündüs, Kurzans, bei der Landnahme, die hinsichtlich ihres Ursprungs eine Stammesüberlieferung gewesen ist, doch haben beide, in dynastische Chroniken hineinversetzt, der historischen Anschauung des Herrscherhauses entsprechend, Veränderungen erfahren.

In die dritte Gruppe können die Quellen eingereiht werden, die unmittelbar die Anschauung und die Bestrebungen des Arpadenhauses widerspiegeln. Hierher gehört die Aufzeichnung von Konstantinos Porphyrogennetos über die Anfänge des ungarischen Fürstentums und die Erwählung Árpáds. Laut allgemein angenommener Ansicht beruht diese Aufzeichnung auf der Erzählung von Árpáds Enkel, Tormás. Schliesslich sind auch die Mitteilungen der ungarischen Chroniken über die Herkunft des Arpadenhauses hier einzuteilen.

Im weiteren versuchen wir lediglich auf Grund der ersten Quellengruppe die Klärung der Frage. Das erhaltene Bild ergänzen wir mit den Zügen, die wir aus der zweiten Gruppe entnehmen. Schliesslich untersuchen wir die sich in der dritten Gruppe offenbarende, unverhüllte dynastische Anschauung.

Die Beschreibung Džajhanis über die Ungarn, die die Zustände am Ende des IX. Jahrhunderts widerspiegelt und deren fast vollständiger Text in den Werken von Ibn Rusta und Gardizi, Fragmente in der Arbeit von Ibn Haukal sowie in der persischen Geographie „Hudud al-Alam" erhalten geblieben sind, berichtet über die Fürsten der Ungarn, dass der Titel des älteren Fürsten *Kndh*

(Kende), der Titel desjenigen jedoch, der tatsächlich über sie geherrscht hat und dem sie im Kriege gefolgt sind, Džlh (Gyula) gewesen sei.

Die Glaubwürdigkeit der Quelle steht ausser Zweifel. Die Beschreibungen der mohammedanischen Geographen dienten im allgemeinen einem praktischen Ziel, die Reisenden und Kaufleute zu orientieren. Zugleich finden wir in der Variante bei Gardizi und in der im Hudud al-Alam einen Ausdruck, der darauf hinweist, dass die erörterte Information von den Ungarn stammt; dort steht nämlich: wenn die Ungarn auf das jenseitige Ufer der Donau schauen, sehen sie das *Nandor* Volk. Der Volksname *Nandor* ist die von den Ungarn benutzte Benennung der Bulgaren.

Die Erwähnung der beiden Fürsten der Ungarn zeigt, dass es sich hierbei um einen Fall des Doppelkönigtums bzw. der Doppelherrschaft handelt.

Um die Erscheinung des Doppelkönigtums zu verstehen, muss man sich darüber klar sein, dass das keine Eigenart einer Volksgruppe oder einer Kultur ist, sondern dass es in Gesellschaften auf verschiedenen Entwicklungsstufen und an den verschiedensten Gebieten vorkommt. Für die einzelnen Typen der Doppelherrschaft können folgende Beispiele angeführt werden:

1. In matriarchalen Gesellschaften ist es eine verbreitete Erscheinung, dass sich die Sippe in zwei exogame Fratrien teilt. Gleichzeitig taucht manchmal die doppelte Führung auf (z. B. Irokesen und Osaga-Indianer).

2. In matriarchalen Ackerbaugesellschaften kommt die doppelte Führung des Leiters der Männerbünde und des Stammeshauptes vor (z. B. Melanesen in Neupommern).

3. Es kommt selten zu einer doppelten Führung, wenn die Herrschaft des Hauptes sakral wird (Japan, Chasaren). Bei der Herausbildung der sakralen Herrschaft spielt die Bestrebung des Hauptes eine Rolle, die Herrschaft seinen Nachkommen zu sichern.

4. Die Institution des Seniorats geht bei den Nomaden meistens mit der selbständigen Herrschaft des Thronfolgers einher, was manchmal eine Doppelherrschaft über zwei selbständige Länderteile ergibt (Hunnen, Türken, d. h. Köktürken).

5. Infolge der militärischen Organisation der Nomaden kann in nomadischen Stammesbünden eine Gliederung nach rechts und links zustande kommen, wobei aber das Bestehen der regierenden Oberherrschaft über beide Parteien im allgemeinen Hand in Hand geht (Türken).

6. Die Doppelherrschaft des belassenen Herrschers eines unterworfenen Volkes und des Eroberers (Türken).

In der Gestaltung des ungarischen Doppelkönigtums spielen die Chasaren die entscheidende Rolle. Die Khagandynastie der Chasaren ist türkischer Herkunft; und die Sitte, den Khagan einzusetzen, blieb sowohl bei den Türken wie bei den Chasaren jahrhundertelang bestehen. Das Doppelkönigtum bei den Chasaren ist das Ergebnis der inneren Entwicklung im Hinblick auf die Dualität des machtlosen sakralen Herrschers bzw. des die Macht innehabenden Feldherrn, und der entscheidende Faktor dieser Entwicklung, die sakrale Herrschaft, ist ein türkisches Erbe.

Der Titel des Hauptkönigs der Ungarn, *Kndh*, blieb als Name des einen der 7 Heerführer in der Form *Cund*, *Cundu* (lies: Künd, Kündü) in den ungarischen Chroniken erhalten. Diese Würdenbezeichnung lebt auch heute noch in der Form *Kündü* bei den Mongolen und den Altaier Türken. In der historischen Literatur konnte sie lediglich bei den Chasaren nachgewiesen werden; bei ihnen war der *Kündü Khagan* der Rang, der dem die Oberherrschaft innehabenden *Beg* folgte. Dies zeigt, dass die Würdenbezeichnung Kündü bei den Ungarn chasarischer Herkunft ist.

Vermutlich entstand der Titel, als der Kündü ursprünglich der Vertreter der Macht der Chasaren über den am Schwarzen Meer lebenden ungarischen Stammesbund war, der wie im allgemeinen alle den Chasaren unterworfenen Völker unmittelbar unter der Herrschaft des chasarischen Begs stand. Der eigentliche Leiter des ungarischen Stammesbundes konnte der *Džlh*, ungarisch *Gyula*, gewesen sein. Sein Name blieb bei Konstantinos Porphyrogennetos in der Form γυλᾶς, in den ungarischen Chroniken in den Formen *Gyula*, *Jula*, erhalten. Die Würdebezeichnung *Gyula* kommt in der bulgarischen Fürstenliste in der Form *Dulo* vor, als Name der herrschenden Sippe. Die enge Verbindung kennend, die zwischen den Ungarn *(Ungar < Onogur)* und Onogur-Bulgaren bestand, können wir den Rangtitel Gyula als onogurischer Herkunft betrachten. Nachdem der ungarische Stammesbund unabhängig wurde (um 830), wurde die Macht des chasarischen Kündü stufenweise nominell und neben ihm trat der Gyula in Vordergrund.

Die ungarische Entwicklung ging etwas weiter auf dem Wege, der zur nominellen sakralen Herrschaft des Hauptkönigs führte. Doch erreichte diese Entwicklung nicht den Grad wie bei den Chasaren. Der Grund liegt darin, dass die Ungarn eine nomadische Lebensweise führten und im Stammesbund lebten.

Auf einen geringfügigen Unterschied in der Machtstellung der beiden ungarischen Fürsten lässt die Angabe des Georgius Continuatus folgern, wonach der Gesandte des byzantinischen Kaisers, Leo des Weisen, im Jahre 894 unmittelbar vor der Landnahme mit zwei ungarischen Fürsten, mit Árpád und Kusan (Κουσάνη) verhandelt hat.

In der ungarischen historischen Literatur ist es eine allgemein angenommene Ansicht, dass der Name *Kusan* mit dem aus ungarischen Quellen bekannten *Kurzan ~ Kurchan* verglichen werden kann. Die Entwicklung *Kusan > Kussan > Kursan > Kurcan* erfolgte in der ungarischen Sprache ähnlich der in den Worten *Schatz* > ung. *sacc* > *sarc*; *Fasching* > ung. *fassang* > *farsang*; ung. *hâss* > *hârs*; *nyâss* > *nyârs*; altung. *Vossian* > *Varsány* zustande gekommenen Lautveränderung (geminata dissimilation).

Im Hinblick darauf, dass der unter den landnehmenden Fürsten von Anonymus erscheinende Kündüs Sohn Kurzan, *(Cundu filius Curzan)* mit dem fraglichen Fürsten *Kusan* zu identifizieren ist, und wir den Namen *Cundu* als personifizierte Würdenbezeichnung betrachten müssen, halten wir Kusan für den Kündü des ungarischen Doppelfürstentums, neben dem Árpád die Würde des die Angelegenheiten des Stammesbundes führenden Gyula getragen hat.

In den deutschen Annalen erscheint im Zusammenhang mit der Landnahme und den darauffolgenden Ereignissen *Cussal*, *Chussal*, *Cusa*, König bzw. Fürst der Ungarn. Dieser Cussal ist mit dem Kündü *Kusan* identifizierbar.

Laut Aventinus kamen die Ungarn unter der Führung von *Cussal Rex* aus Skythien und zogen nach Ungarn. Im weiteren berichtet er über König Cussals Tötung am Fluss Fischa. Als diesbezügliche Quelle benutzte Aventinus die Annales Iuvavenses, in denen irrtümlich beim Jahr 901 erwähnt wurde, dass *Cusa Rex* und seine Schaar in der Schlacht an der Fischa unterlag.

Die im grossen und ganzen denselben Text enthaltenden Annales Alamannici, Annales Einsiedelnenses, Annales Heremi und Annales Sangellenses maiores erzählen beim Jahre 904, dass die Bayern die Ungarn hinterlistig zu einem Schmaus eingeladen hätten, wobei sie den Fürsten Cussal und sein Gefolge ermordeten.

Auf Grund dieser Quellen, die hinsichtlich der Anfänge der Herrschaft des Arpadenhauses unvoreingenommen sind, können wir feststellen, dass der Kündü Kusan, der Hauptfürst der Ungarn, an der Landnahme teilgenommen und in den darauffolgenden Jahren bis zu seinem im Jahre 904 erfolgten Tode eine leitende Rolle gespielt hat, als er im Zusammenhang mit den Friedensverhandlungen mit den Bayern an der Fischa getötet worden ist.

Die zweite Quellengruppe, die ungarischen Chroniken, bewahrte zwar in den Volkssagen und Stammesüberlieferungen ein von dynastischen Standpunkten unbeeinflusstes historisches Material auf, welches jedoch entweder durch Änderungen der Spielleute oder durch Einfügung in die Chroniken eine den Interessen des Arpadenhauses entsprechende Modifikation erfuhr.

Laut der Erzählung des die Landnahme symbolisierenden Bodenerwerbes, der Sage vom weissen Pferd, töteten die Ungarn, als sie von Adlern getrieben die Schneegebirge überschritten, in Transsylvanien den Fürsten Álmos, Árpáds Vater. Árpád schickte von hier einen Gesandten, *Cund*'s Sohn *Cusid*, nach Pannonien, der vom Fürsten Svatopluk für Pferd, Sattel und Zaum den Boden, das Gras und das Wasser Ungarn-Pannoniens erwarb. Nach der quellenkritischen Forschung gelangte die Sage aus den im XI. Jahrhundert geschriebenen Gesta Ungarorum in unsere umfangreicheren Chroniken. Auffallend ist, dass die Sage lediglich *zwei* ungarische Teilnehmer der Landnahme erwähnt, und zwar Álmos' Sohn Árpád und Künds Sohn Kusid. Offensichtlich kann Künds Sohn Kusid mit dem von Anonymus unter dem richtigeren Namen überlieferten Kündüs Sohn Kurzan, dem landnehmenden Fürsten, identifiziert werden. In der Sage kommt also Kündü, der Hauptfürst, bzw. sein Sohn vor; eigentümlicherweise jedoch nicht als Herrscher an dem dem Hauptfürsten gebührenden Platz, sondern zum Gesandten Árpáds degradiert.

Diese Degradierung erfolgte natürlich nachträglich, und zwar mit dynastischer Tendenz, teils um die einzig dastehende Rolle Árpáds hervorzuheben, teils um die Rolle des Hauptfürsten, des Kündüs, zu eliminieren.

An einer anderen Stelle findet man den Hinweis auf Árpáds verhältnismässig sekundäre Rolle. Nach der Sage vom weissen Pferd schreibt nämlich die Chronik: „Fürst Árpád trug in Skythien die spezielle Würde, und seine Sippe übte den rechtmässigen und altbewährten skythischen Brauch aus, an der Spitze ins Feld zu schreiten und sich bei der Rückkehr als letzter zurückziehen zu müssen..." Durch diese Feststellung erniedrigt der Chronist Árpád und seine Sippe in den Rang der unterworfenen oder sich angeschlossenen Stämme, diese bildeten nämlich die Vor-und Nachhut bei dem ins Feld ziehenden Heer. Kurzans selbständige aussenpolitische Aktion im Jahre 904 könnte vielleicht ein schwaches Anzeichen sein, dass Árpáds Macht nach 896 beschränkt wurde, eventuell lediglich auf die Führung der sich angeschlossenen Stämme, worauf die zitierten Worte der Chronik hinweisen.

Dieser Zustand änderte sich jedoch nach Kurzans Tode im Jahre 904.

In der Chronik kommen noch einmal Künd und sein Sohn Kusid vor, und zwar bei der Aufzählung der sieben landnehmenden Heerführer. Demnach war Künd der vierte Heerführer, dessen Söhne Kusid und Cupian (Kaplony) in der Nyir-Gegend ihr Lager aufschlugen. Dem im XIII. Jahrhundert zusammengestellten Namensverzeichnis der Heerführer, das wir in der Chronik finden, kann jedoch keine historische Glaubwürdigkeit zugeschrieben werden.

Anonymus führt in seinem Werke „Gesta Ungarorum" *Cundu* bzw. seinen Sohn *Curzan* an der vierten Stelle unter den sieben ungarischen landnehmenden Heerführern an. Nach ihm belehnte Árpád *Cundu*, den Vater Kurzans mit Land von der Stadt des Königs Attila bis zu den hundert Hügeln und seinen Sohn mit einer Burg, der Burg Kurzan, um sein Volk zu beschützen.

Kurzans Name wird auch in der ungarischen Urkundenliteratur aufbewahrt. Im XIII. Jahrhundert stand die Sippe Kartal oder *Korzan* in den Komitaten Pest und Pilis in Blüte. Der Grundbesitz der Sippe lag im XIII. Jahrhundert teils dort, wo nach der Beschreibung Anonymus' Árpád Kurzan mit Land belehnte, teils am linken Ufer der Donau im Komitat Pest (s. Landkarte).

Die von Anonymus erwähnte Burg Kurzan war noch im XIV. Jahrhundert im Gebiet von Óbuda bekannt. Diese Burg wird 1332 unter dem Namen „...loci antiqui castri *Kurchan* vocati ..." und 1373 unter dem Namen „inter antiqui castri *Kurchan* vocati ..." erwähnt.

Aus den bei der Geländefahrt figurierenden fixen Punkten kann festgestellt werden, dass Kurzans Burg mit den Trümmern des südlich vom Innenteil des alten Óbuda erschlossenen römischen militärischen Amphitheaters identisch ist. Dieses grosse kreisförmige römische Gebäude erschien einem nomadischen Fürsten geeignet, dort sein Lager aufzuschlagen.

Vom Gesichtspunkt der Geschichte von Budapest aus ist dies ein entscheidendes Moment. Es zeigt nämlich, dass der Hauptfürst der landnehmenden Ungarn, „Kündüs Sohn Kurzan", bereits zur Zeit der Landnahme den natürlichen Mittelpunkt des Landes, Buda (das spätere Óbuda), zu seiner Residenz gewählt hat. Es ist nicht unmöglich, dass die Arpaden nach dem Tode Kurzans absichtlich eine neue Residenz an der Stelle des heutigen Fehérvár bzw. Esztergom gewählt haben. Durch die zentrale Lage von Buda ergab sich jedoch unvermeidlich, dass die Hauptstadt des Landes nach einer mehr als drei Jahrhunderte langen Schwankung wieder Buda wurde.

Die günstigen Möglichkeiten für die Überquerung der Donau verliehen Óbuda zur Zeit der Landnahme und in den frühen Jahrhunderten der ungarischen Geschichte grosse Bedeutung. Die landnehmenden Ungarn überquerten die grossen Flüsse nicht in Booten, sondern in Fellschläuchen, die Pferde und Rinder liessen sie hinterher schwimmen.

Wie solch eine Überquerung vonstatten gegangen ist, wird am besten in Ibn Fadhlans Beschreibung über seine Reise im Jahre 922 veranschaulicht, in der er die Überquerung der südlich des Uralgebirges laufenden Flüsse Bagindi und Ural in Fellbooten schildert. Für diese Art von Überquerung war auf einem 100 km langen Donauabschnitt lediglich die neben Óbuda liegenden Reede von Megyer geeignet. An diesem Abschnitt ist die Donau am breitesten, voll mit Sandbänken, ihre Strömung ist hier am langsamsten, so dass selbst die vom Wasser bis Óbuda vertriebenen Schläuche das Ufer erreichen.

Nach der Verbreitung der Überquerung mit steuerbaren Ruderbooten wurden die für Überquerung mit Booten geeigneteren Reeden von Pest und Jenő häufiger benützt als die breite, mit Sandbänken volle Reede von Megyer, und demzufolge verschob sich der Schwerpunkt der Stadtentwicklung nach Süden, wo sich diese Reeden befanden. Dieser Umstand wirkte sich nicht nur auf die Gestaltung der beiden Pest aus, sondern im XIII. Jahrhundert auch auf die der Burg.

Dieser Gesichtspunkt erklärt, warum Óbuda bereits bei der Landnahme notwendigerweise die Fürstenresidenz geworden ist.

Wir können den Zeitpunkt der Niederlassung von Kurzan und seiner Sippe in Óbuda spätestens in das Jahr 900 datieren. Die Sippe besetzte beide Ufer der Donau in einer Entfernung von 50—80 km um Buda.

Die Schlüsselstellung dieser Sippe, die ihr eine Überlegenheit über die anderen Stämme sicherte, war nicht von Dauer. Nach dem Tode Kurzans im Jahre 904 wurde Árpád 907 bereits in Óbuda beerdigt. Árpád besetzte also nach dem Tode Kurzans die Residenz des Hauptfürsten sowie die eine Schlüsselstellung bedeutende Reede von Megyer und ergriff die Obergewalt. Diese Machtübernahme bedeutete den Anfang der Kämpfe, die Árpáds Nachkommen um die Niederwerfung der Stammeshäupte führten, und die erst König Stephan durch die Bezwingung von Koppány, Gyula und Ajtony beendete.

Wie diese Machtübernahme vor sich gegangen ist, können wir aus Beschreibungen nicht erfahren, doch ist der Prozess durch Projizieren der Siedlungsverhältnisse auf eine Landkarte darzustellen.

In unseren Urkunden aus dem XIII. Jahrhundert erscheinen auf der inneren Linie des das Land umgebenden unbewohnten Grenzstreifens, in den Grenzödländern das den Namen des Kündü tragende „Kék-kend" oder „Kend"-Volk *(populus Keyckend, populus Keykquend, Quendi)* und zahlreiche, dessen Andenken bewahrende Ortsnamen „Kend". Aus ihrem Wohngebiet geht zweifellos hervor, dass die Kenden den Verteidigungsdienst im Grenzödland versehen haben (s. Landkarte).

Aus den von den kendischen Volks- und Ortsnamen gebildeten Eigenschaftswörtern können wir Schlüsse auf die gesellschaftliche Position der Kenden ziehen.

In der Zusammensetzung *kékkend* (Blauer Kend) kann er mit den Namen der führenden türkischen Sippe *kök türk* (Blauer Türk) und der Sippe von Dschingis Chan *kökä mongol* (Blauer Mongol) in Parallele gestellt werden. Dementsprechend ist die Bedeutung des Namens *Kékkend* ursprünglich: der herrschende, der himmlische, der blaue Kend. Dieser Name stellt einen ausschlaggebenden Beweis dar, dass die Kékkenden die Völker des Hauptfürsten, des himmlischen ebenbürtigen Kendes oder Kündüs gewesen sind. Ein kendischer Ortsname erscheint 1358 in der Form von *Wosvereuzek alio nomine kendzek* (Schmiedstuhl, mit anderem Namen Kendstuhl), was bedeutet, dass das fragliche kendische Dorf in der Gegend durch sein Schmiedehandwerk berühmt gewesen ist. Dies erinnert uns daran, welch eine grosse Rolle das Schmiedehandwerk in der Ausgestaltung der Köktürken gespielt hat, bei denen dies auch als ein sakralisches Handwerk der Herrscherdynastie galt.

Über die gesellschaftliche Position der übrigen Kenden im XIII. Jahrhundert wissen wir, dass die Bewohner des im Komitat Sáros liegenden Kende Betreuer der königlichen Hetzmeute (liciscarii), die Bewohner von Kendi im Komitat Nyitra, die von Szarvaskend im Komitat Vas und die von Kendcsapa im Komitat Valkó hingegen Burgvölker waren.

Was die ursprüngliche gesellschaftliche Position der Kékkenden betrifft, so ist wahrscheinlich, dass sie die Gefolgschaft des Kendes oder Kündüs bildeten, zu dem eine beträchtliche Gruppe der bewaffneten Freien und der Handwerker gehörten.

Der Umstand, dass wir das ursprünglich zur Sippe des Kündüs gehörende, oder sein Gefolge bildende Kékkend-Volkselement, im Grenzverteidigungsdienst in das Grenzödland ausgesiedelt vorfinden, weist darauf hin, dass sie nach dem Jahre 904 das Schicksal der besiegten und unterworfenen nomadischen Völker teilen mussten.

Die sich unterwerfenden Reste von Kurzans Sippe wurden auf ihrem ursprünglichen Siedlungsgebiet belassen, sie erschienen im XIII. Jahrhundert auf den Randgebieten der Komitate Pest und Pilis unter dem Namen der Sippe Kartal oder Korzan.

Die konfiszierten Gebiete von Kurzans Sippe wurden von Árpád und seinen Söhnen besetzt. Árpád wurde bereits im Jahre 907 hier beerdigt, der Name seines Sohnes Üllő, seiner Enkel Taksony und Tas, ferner der Name des mit den Arpaden verwandten Csanáds blieben in der Ebene des Komitats Pest in den Ortsnamen erhalten.

Das Arpadenhaus erwarb sehr früh, wohl noch zu Lebzeiten Árpáds dieses Gebiet, und so musste die Zerstreuung des Kend-Volkes ebenfalls zu diesem frühen Zeitpunkt erfolgen.

In diese Zeit müssen wir die Besetzung der Gegend um die konfiszierte Burg Kurzans durch verschiedene Stammesteile datieren. Die Gegend von Buda ist sehr reich an Stammesortsnamen (Nyék, Megyer, Kürt, Jenő, Kér, Keszi, Varsány, Örs, Kalász).

Kapitel 38 des Werkes von Konstantinos Porphyrogennetos „De administrando imperio" über den Regierungsantritt Árpáds, das höchstwahrscheinlich auf die Mitteilungen von dem Byzanz besuchenden Tormás, Árpáds Enkel, und Bulcsu, dem Karchas, zurückgeführt werden kann, ist einfach ein irreleitender Vortrag von Tormás, mit der Tendenz, sowohl die Umstände der Machtergreifung Árpáds zu verhüllen als auch, dass das Hauptfürstentum gerechterweise den Nachkommen des Kündüs gebühren würde. Um dies zu beweisen:

1. Erwähnt nichts über das Doppelfürstentum, die Hauptfürstenwürde des Kündüs, wofür die mohammedanischen Quellen, jeden Zweifel ausschliessend, zeugen.

2. Er behauptet, dass die Ungarn vor Árpád keine Fürsten hatten, sondern nur Stammeshäupte, Wojwoden, von denen der erste Levendi war, und ein anderer Álmos, der Vater Árpáds. Obwohl er scheinbar beide gleichsetzt, geht die höhere Würde Levedis aus der Bemerkung hervor, dass letzterer aus einer glänzenden Sippe stammt, dem der Khagan, der Fürst der Chazaren, eine edle chazarische Frau zur Gattin gegeben hat, Árpád hingegen lediglich seine Tugenden zur Führung befähigten.

3. Er versucht, das Gelangen Árpáds zur Alleinherrschaft durch ein verblüffend naives Märchen glaubwürdig zu machen. Demnach lehnt Levedi das vom Kagan angebotene Fürstentum ab, weil „er für diese Würde nicht genügend Kraft besässe..., ausser ihm jedoch ein anderer Wojwode wäre, der Álmos genannt werde und der auch einen Sohn namens Árpád habe...". Wir glauben nicht, dass ein nomadischer Fürst oder Stammeshaupt existierte, der seine Herrschaft freiwillig, seine Ungeeignetheit eingestehend und die Mitglieder seiner Sippe ausser acht lassend, einem anderen Stammeshaupt übergeben würde.

4. Kurzan, „den Sohn des Kündüs", erwähnt er mit keinem Wort, womit er verschweigt, dass dieser der Nachkomme des Kündüs Levedi gewesen ist, der bis 904 tatsächlich regiert hat. Doch verschweigt er auch, wie Árpád die Macht ergriffen hat. Dagegen behauptet er, dass nach Levedis Absage „es die Türken für richtiger hielten, Árpád zum Fürsten zu wählen, statt seines Vaters Álmos, da er angesehener und dank seiner Weisheit, Bedachtsamkeit und Tapferkeit geschätzt und für diese Würde geeignet war, so erhob man ihn laut Sitte und Gesetz der Chasaren auf einen Schild und machte ihn zum Fürsten".

Statt des dramatischen Kampfes erhalten wir somit eine friedliche Schilderhebung, die geeignet ist, den byzantinischen Kaiser von der Unbestreitbarkeit und Rechtmässigkeit des Innehabens der fürstlichen Würde zu überzeugen.

Demnach kann das auf der Mitteilung von Tormás beruhende Kapitel 38 des Werkes „De administrando imperio" in der Frage nach den Anfängen der Herrschaft des Arpadenhauses lediglich als der irreführende Vortrag eines nomadenfürstlichen Beauftragten zur Gewinnung der kaiserlichen Anerkennung betrachtet werden.

Natürlich vertreten die die Interessen des Herrscherhauses vor Augen haltenden und seine Vergangenheit rühmenden Chronisten in den ungarischen Chroniken im grossen und ganzen diese Auffassung.

Die bei Konstantinos noch kompliziert vorgetragene Machtübergabe von Levedi—Álmos—Árpád erscheint in den Gesta des XI. Jahrhunderts in der Fürsten-Reihenfolge Előd—Álmos—Árpád. Der Levedi von Konstantinos wird zu Előd in den ungarischen Überlieferungen und bei den späteren Neubearbeitungen sogar zum Ahnen des Arpadenhauses.

Anonymus führt durch die totemistische Sage über die Zeugung von Álmos das an die Geburt der Dynastie geknüpfte Wunderbare in unsere Chronikliteratur ein und lässt durch die sieben Heerführer in Skythien Álmos zum Fürsten erwählen und diese Wahl mit dem Blutvertrag besiegeln.

Der Verfasser der hunnisch-ungarischen Chronik stellt bereits die Linie der Abstammung von Attila, ja von Noah zusammen und verbindet so die Arpaden mit den Gestalten der biblischen Genesis.

Mit welcher Begeisterung auch unsere Chroni-

sten den goldenen Zweig der ruhmreichen Abstammung entwickelten, trugen sie dennoch Fragmente aus Volkssagen und -überlieferungen mit sich, die führen uns mit Hilfe der wortkargen ausländischen Quellen und der nur schwer zu erläuternden Ortsnamen zur Skizzierung der eigenartigen, unklar gebliebenen Züge unserer Landnahmegeschichte: des Fortbestehens des ungarischen Doppelfürstentums, der leitenden Rolle Kurzans und seiner Festung, Kurzans Burg, sowie der Kämpfe der Arpaden zur Ausgestaltung des ungarischen Staates.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN:

Abb. 1. Siedlungsgebiete des Kend-Volkes.
Abb. 2. Landkarte von Óbuda um 1756. Die Aufschrift „Rudera einem Castel" bezeichnet, wo das Amphitheater bzw. Kurzans Burg stand.

SZ. PÓCZY KLÁRA

RÓMAI ÉPÜLETEK ÓBUDÁN A KISCELLI U. 10. SZ. ALATT

Az Aquincumi Múzeum az 1950—53. években leletmentő ásatásokat folytatott a Kiscelli u. 10—12. (Korvin O. u. 63—65.) sz. saroktelkeken, az ott épülő két munkásbérház alapozásakor.[1]

A különlegesen gazdag leletanyag mellett a Kiscelli u. 10. sz. alatti feltárások értéke abban rejlik, hogy a több ízben elpusztult, újjáépített, kibővített római kori épületek mintegy keresztmetszetben mutatják be az aquincumi táborváros kiépülésének, hanyatlásának egyes korszakait.

Az utóbbi évek ásatásai során mind több olyan koracsászárkori leletanyag kerül elő az aquincumi táborváros területéről, amelyen a kelta-eraviszkusz lakosság ízlése és technikai felkészültsége érvényesül s amelyeket kétségtelenül bennszülött iparosok készítettek.[2] Ezekkel kapcsolatban megemlíthetünk néhány óbudai lelőhelyet, amelyek nagyjából körvonalazzák azt a területet, ahol az aquincumi táborvárosban a legkorábbi településsel számolhatunk. Ezek a lelőhelyek a következők: Kerék u. 19.[3], Ék u. 9.[4], Föld u. 12.[5], Vörösvári u. 22.[6], Szöllő és Selmeci u. sarok[7], Kiscelli u. 10—12., Laktanya u. 31—33.[8], Raktár u. 1—4., Miklós tér, Folyamőr u. 1—9. sz.[8a] (1. kép). A felsorolt lelőhelyek közül a Szöllő u.-ban található a leggazdagabb kelta-eraviszkusz hagyaték, amely Óbudán a legkorábbi provinciális ún. apróleletekkel együtt jelentkezik.

A Kiscelli u.-i ásatás területén több helyen előfordult, hogy közvetlenül a humuszba vágott gödrökben a koracsászárkori emlékanyaggal együtt, kelta-eraviszkusz kerámia került napfényre. Ezeket zárt egységben találtuk a 2. sz. római épület D helyiségének alapfalai alatt az elplanírozott rétegben. Említésre méltók a narancssárgára festett, szűkszájú urnák töredékei, amelyeket besimított hullámvonalak díszítenek[9] (6. kép), valamint a szürke mázas, benyomott díszű tálak,[10] amelyek közismerten a bennszülött kézművesipar folytatásának emlékei (2., 14. kép). Ezekkel együtt már Póvidéki terra sigillaták[11] (11. kép), volutás kiképzésű sigillata mécses töredékei[12] (8. kép), Dél-Itáliában készült hálódíszű fekete csupor,[13] dél-galliai terra sigillaták[14] (10. kép) és poharak[15] kerültek elő.

Ezek szerint az aquincumi táborvárosban elszórtan nagy kiterjedésű területen taláható a felsorolt helyeken együttesen a római koracsászárkori és bennszülött emlékanyag. A bennszülött készítményű kerámia a Gellérthegy-tabáni edényekkel mutat rokonságot. Ellenben technikai eljárás, formaadás alapján arra gondolunk, hogy az Aquincumban előkerült anyag valamivel későbbi időből származik, mint a tabáni áru. Valószínűnek tartjuk, hogy a szomszédos települések fazekasipara közt közeli kapcsolat volt. Feltehető, hogy az I. sz.-ban, amikor Aquincumban virágzásnak indult a városi élet, a tabáni fazekasok odaköltöztek. De az sem lehetetlen, hogy ebben az időben olyan lakosság költözött az aquincumi táborvárosba, amely a tabáni fazekasok áruját használta.

Összegezve az elmondottakat, abból, hogy a kelta-eraviszkusz anyag közvetlenül a humusz felett mindig koracsászárkori emlékekkel együttesen fordul elő, arra gondolunk, hogy az első század második felében — amikor Aquincumban még csak földtábor állott — ennek közvetlen környékére már némileg romanizált bennszülött lakosságot telepítettek.[16] Ez a lakosság még agyagfalú épületekben lakott,[17] részben még bennszülött, részben már római iparcikkeket használt. Amikor sor került az aquincumi tábor kibővítésére, illetve amikor kőtáborrá építették át, az új tábor terjeszkedését gátoló egyszerű lakóépületeket lebontották.

Így került földbe a Kiscelli u. 10. sz. alatt is az a korai anyag, *amelynek elplanírozott rétegére alapozták rá a római kőépületeket*, melyeket a leletmentés során feltártunk.

Az elplanírozott réteg töredékes anyagából megállapítható, hogy a fölötte levő kőépületek legkorábban a II. sz. első éveiben létesülhettek a kőtábor építésével egy időben. Ezt az időpontot Aquincum történetével foglalkozó kutatók Domitianus uralkodásának utolsó éveire, ill. Traianus császárságának elejére helyezik.[18] Mint látni fogjuk, kőépületeink legalsó építkezési szintjéből ezzel az időszakasszal egyező emlékek kerültek elő.

Az első építkezés korszaka

A Kiscelli u. 10. sz. alatt feltárt keleti I. számú római épületet több ízben újjáépítették. Legelső alaprajzi elrendezését nem ismerjük. Az első építkezés nyomaira akadtunk, amikor a későbbi korból származó udvarrész kőlapjait megemeltük és ezek alatt leástunk. Itt észak-déli irányú falmaradványt találtunk,[19] ami bizonyítja, hogy kezdetben a későbbi udvarrész helyén is lakószoba állott. Az udvarból nyíló apszisos záródású fürdőmedence (15. kép, alaprajzon I-vel jelölve) terrazzopadlója alatt Cresces jelzésű vörösmázas firmamécses (16. kép) került elő,[20] továbbá dél felé az A és I helyiségek fala alatt is mindenütt olyan korai apróleletek kerültek felszínre, amelyek a II. sz. első évtizedeiben készültek. A korhatározásra abból következtetünk, hogy az említett töredékek közt szerepelnek a Kiscelli u. 79. sz. alatt feltárt fazekasműhely készítményei is.[21] (17—20. kép.) Erről a kerámiaműhelyről már korábban megállapították, hogy a kőtábor kiépítésével egyidőben kezd dolgozni, minthogy a II. adiutrix, a IV. Flavia és a X. gemina legiók házi téglavető és fazekasgyára volt,[22] és elsősorban a katonaságot látta el árujával.

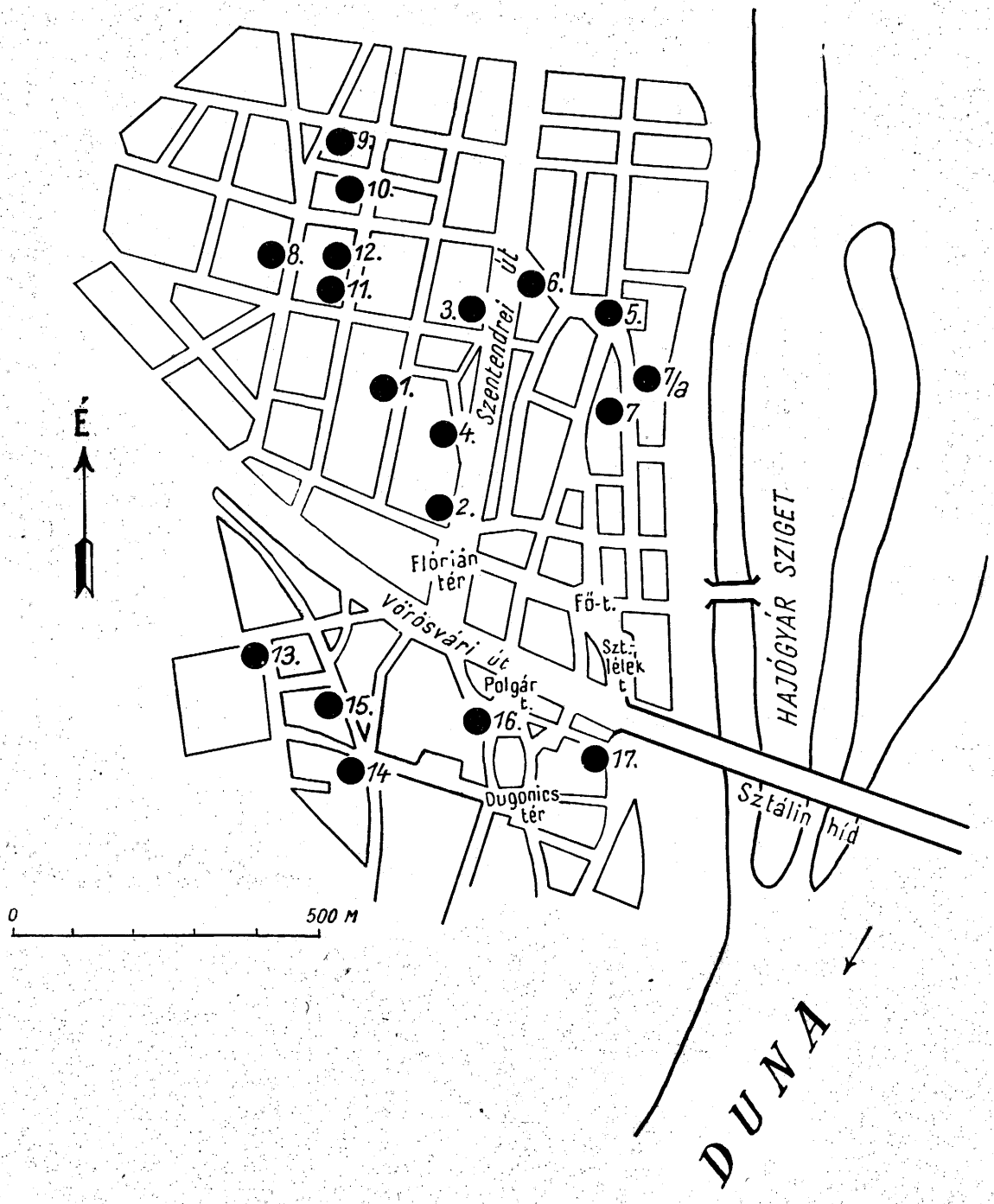
A Kiscelli u. 10. sz. alatti 2. sz. római lakóépületből a C, E, M, L helyiségek épülnek az első periódusban, mert ezek alatt közvetlenül a koracsászárkor elplanírozott rétegét találtuk. Ekkor az E és L helyiségek egyetlen nagyobb szobát alkottak, amelynek északnyugati végében kis fürdőkád állott. Ennek terrazzopadlója és alapfalai maradtak meg a később megemelt padlószint alatt (21. kép). A kád ólom kifolyócsöve és az a téglacsatorna, amelybe az elhasznált vizet levezették, teljes épségben megmaradt a későbbi elfalazások alatt.[23] A csatorna innen észak felé fordul, majd egy kelet-nyugati irányú csatornába torkollik, amely bizonyos eséssel a Dunába vezette az elhasznált vizet. E fölött a csatorna fölött megmaradt a későbbi építkezések csatornarendszere.

Az E helyiség padlója alatt fűtésnek nyomát sem találtuk, tehát a fürdőkád hidegvizű volt. Melegvizű kád volt azonban a szomszédos M helyiségben, annak délkeleti sarkában. Ennek a medencének első formáját nem ismerjük, csak későbbi átépített alakjában maradt ránk, amelyről később lesz szó (22. kép).

Ekkor az első építkezés idejében az M helyiséget nyugat felől fűtötték, itt húzódott a fűtőfolyosó s ebből nyílt a hypocaustum fűtőszája.[24] A fűtőnyílástól délre, az épület délnyugati sarka mellett szemétgödröt találtunk, amelynek gazdag anyagában csupa olyan lelet volt, amely még a II. sz. első évtizedeiben kerülhetett a földbe. A szemétgödör jellegzetesebb darabjai közé tartoztak: nagyméretű hombár, melynek pereme alá ökör körvonalait karcolta rá a fazekas még az edény kiégetése előtt[25] (28., 23. kép). Ugyanitt találtuk az előbb említett Kiscelli u.-i fazekasműhely néhány készítményét[26] (24—27. kép), ezen kívül benyomott díszű kerámiaárut[27], Resatus mester névbélyegével ellátott tál aljtöredékét,[28] hullámvonallal díszített hombár töredékeit[29] (29. kép), nagyméretű amphora darabjait[30] (30. kép). A szemétgödörben három amphora és két hombár volt, amelyeket a töredékek alapján össze lehetett állítani (31. kép), ezeken kívül még több hasonló nagyméretű edény került töredékesen a szemétgödörbe. Ezért arra gondolunk, hogy eredetileg a fürdőzők olajkészlete állhatott ezekben az amphorákban. A szemétgödörben igen sok szárnyascsontot és osztrigakagylót találtunk, tehát az sincs kizárva, hogy a fürdőben lakomákat is tartottak és az említett amphorákban állt a bor.

Az M és C helyiségek külső, udvari sarka mellett kőlapokkal kirakott kis akna volt,[31] amelyben az I—II. sz. fordulójára keltezhető kerámiaáru társaságában egy Augustus nagybronzot is találtunk.[32] Az érem át volt fúrva, valószínűleg medaillonnak használták, amikor már nem volt forgalomban.

Az 1. és 2. sz. épületek között levő udvarban az első építkezésnek megfelelő korszakban *kút* lehetett. Ezt később betömték és nagyobb kőlapokkal borították le az udvar szintjét. A kőlapok alatt 4,5 m mélységben leástunk, anyatalajt még itt sem értünk, viszont a talajvíztől ma is nedves aknában

1. kép. Az I. sz.-ból származó leletegyüttesek lelőhelyei Aquincumban

félig elkorhadt és megszenesedett gerendamaradványok mellett néhány ép agyagedény került elő. Ezeket — kancsót[33] (32. kép), háromfülű korsót[34] (33. kép), virágcserép alakú tálat[35] (34. kép) — vízmerítés közben ejthették be a kútba, ahol az ép edényeket az iszap továbbra is megőrizte. Ez a három edény is a Kiscelli u.-i fazekasműhelyben készült.

Nagy Lajos az aquincumi tábor nyugati oldalán több olyan középületet tárt fel — többek közt a Raktár, Szél, Vihar, Berend utcákban[36] —, amelyek azt mutatták, hogy a tábor körüli canabae, vagyis a katonasághoz tartozó kereskedők, iparosok, hozzátartozók stb. lakónegyede, a II. sz. folyamán még a tábor nyugati oldalán terült el,[37] a déli oldalt egyelőre tervszerűen szabadon hagyták a város későbbi terjeszkedése számára. Erre az oldalra ekkor elsősorban műhelyek,[38] gyárak, középületek[39] stb. kerülhettek. Ez a megfigyelés is amellett szólna, hogy Kiscelli u.-i római épületeinket az építkezés első korszakában a táborhoz tartozó egyik fürdőnek tartsuk.

Több feliratos emlék számol be fürdő építkezéséről az aquincumi táborvárosban,[40] de ezek közül egy sem vonatkozhatott szóbanforgó épületeinkre, minthogy az egyik felirat nagyobb thermát említ, a többi későbbi építkezésekre vonatkozik.

Kiscelli u.-i épületeink a II. sz. vége felé elpusztultak s ugyanez volt a sorsa az előbb felsorolt táborvárosi lakóépületeknek is. Az eddigi kutatás álláspontja szerint Aquincum is leégett a 169—171. évek valamelyikében, amikor a Duna túlsó partján lakó barbárok egyesült erővel támadták a római birodalom határait. Legkorábban ekkor pusztulhatott el fürdőnk első ízben, minthogy itt az egyik — később újjáépített — helyiség terrazzopadlóján már Marcus Aurelius császár pénzét találtuk.[41]

Az ásatási megfigyelésekből leszűrhető következtetések alapján azt mondhatjuk, hogy a Kiscelli u. 10. sz. alatt feltárt római épületek közül az 1. sz. épület első alaprajzi elrendezését nem ismerjük. Egyes falnyomok és a mindennapi élet használati tárgyai tájékoztatnak arról, hogy az épület állott a II. sz. elején.

A 2. sz. épület C, E, L, M helyiség által közrezárt része épült meg ebben a korszakban. Az E és L közfallal azonban később osztották csak meg a korábban nagyobbméretű helyiséget, az M helyiség fűtése ekkor nyugat felől történt egy fűtőfolyosóról, amelynek végébe ásott nagyobb szemétgödörbe hordták a törött edényeket, ételmaradékokat stb. A fűthető M helyiségben melegvizű fürdőkád állott, ezzel szemben az E helyiség délnyugati falsarkában hidegvizű kád volt.

A második építkezés korszaka

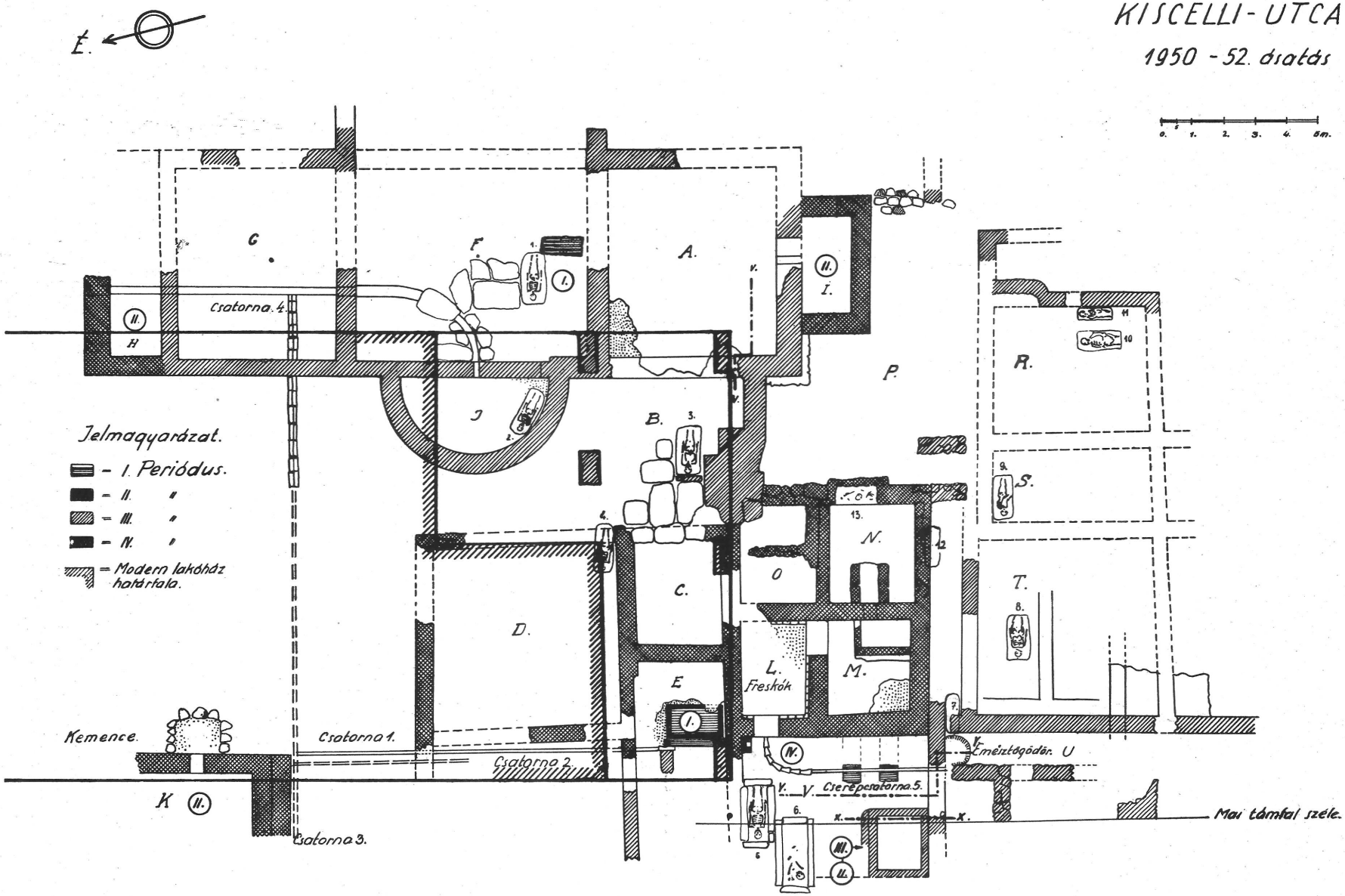
A quad-markomann háborúk pusztításai után újjáépített helyiségek alaprajzi elrendezése a következő: kőlapokkal kirakott udvar terült el az 1. sz. épület középpontjában (15. kép, alaprajz F). Ennek nyugati oldalát félköríves záródású fürdőmedence zárta le. A medence lefolyócsöve kúpcsatornába vezetett, amely észak felé fordult és abba a csatornahálózatba torkollott, amely az előző építkezésnél leírt korábbi csatornahálózat fölött húzódott,[42] miután azt már használaton kívül helyezték (35. kép).

Az udvar északi, illetve déli oldalán egy-egy nagyobb, majd egy-egy kisebb helyiség következett G, H, — A, I. Mindegyik padlófűtéssel volt ellátva. A kövezett udvarrész kelet felé a még feltáratlan területsáv alatt is folytatódott, viszont a szobákból ugyancsak kelet felé egy további padlófűtéses traktus nyílt, amelynek kikutatása így már nem állt módunkban. Az épületbe kelet felől történhetett a bejárás. Évekkel ezelőtt a Korvin Ottó u. északkeleti végénél római úttestnyomot tártak fel,[43] ez az utca zárhatta le észak felől azt az épületcsoportot, amelyhez az 1. sz. épület tartozott.

Ugyanennek az épületnek az apsissal lezárt része nyugat felé egy hátsó udvarra nyílt, amelyet a korábbi periódusnál említett kút eltömése után nagyobb kőlapokkal borítottak be. (B-vel jelölve az alaprajzon.) Ezt az udvart nyugat felől a 2. sz. épület C helyisége szegélyezte. Az újjáépítés során ennek a helyiségnek padlószintjét 70—80 cm-rel megemelték. A két padló között fűtésnek nyoma nem volt, bár a helyiség egyik sarkában agyagból rakott kémény és füstlyuk került elő.[44] Az észak felől szomszédos D helyiség közfalát ekkor teljesen újjáépítették, amit az bizonyít, hogy az új fal a régihez viszonyítva hegyes szöget zár be. Ugyanígy falat húztak az E és L helyiségek között is és azon keskeny ajtónyílást hagytak. Az utólagos falazást itt az mutatja, hogy az új közfalat a meglévő terrazzopadlóra helyezték (36. kép).

2—14. kép. Koracsászárkori leletegyüttes a 2. sz. római kőépület alól

15. kép. A Kiscelli u. 10. sz. alatt feltárt római épületek alaprajza

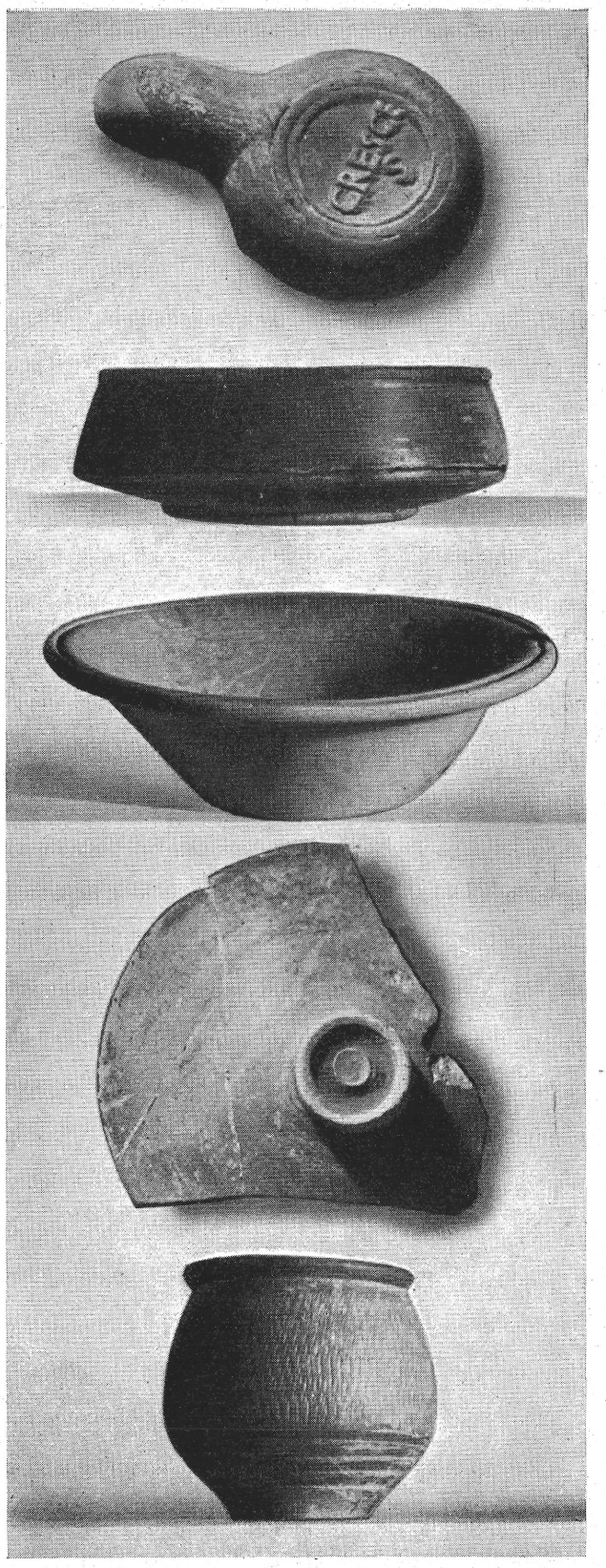
Az E helyiségben megemelték a terrazzopadlót, s a lebontott fürdőkád körvonalai maradtak csak meg a régi és az új padlószint között (21. kép). E helyett a hidegvizű kád helyett másikat helyeztek egy újonnan épített helyiségbe, amely a korábban fűtőfolyosónak használt terület fölé került. (Alaprajzon V jelzi; 37. kép.)

Az új V helyiség miatt az M padlófűtésének kemenceszáját nyugaton elfalazták és helyette az M keleti falán az udvarrész felől új fűtőszájat nyitottak.[45]

V-ben az új hidegvizű fürdőkád mérete kb. a mai fürdőkádak méretével egyezik.[46] A kád terrazzofalát belül tükörfényesre csiszolták, rajta mindmáig látható a vízköves lerakódás. A kád északi, hosszanti oldalához egy lépcsőfok illeszkedik, keleti, rövidebb oldalán köralakú nyílás látható. Ezen át az elhasznált víz abba a kúpalakú, téglákból rakott csatornába folyt, amely az M fürdőkádjának vizét a padló alatt erre vezette;[47] majd a csatorna az épületen kívül a korábban leírt szemétgödörbe torkollott. Az M helyiség melegvizű fürdőkádját az újjáépítés során megújították. A két kád teljesen azonos kivitelben készült, méreteik is hasonlók, eltérés csak annyiban van, hogy az utóbbi kád lépcsője elhelyezése folytán a nyugati oldalra került (38. kép).

A második periódusban az egész épületszárnyban kijavították a fűtést, nyilván a kemenceszáj áthelyezése következtében. Körben a falakon a fűtőtéglákat is helyrehozták (36. kép), majd helyenként ólomkapcsokkal erősítették meg ezeket.[48] Ilyen eljárással legközelebb az óbudai hajógyárszigeti ún. helytartói palotánál találkoztunk.

A falfűtés javítgatásaival kapcsolatban természetesen a vakolatot is leverték s a falakon második festékréteg jelzi a következő újjáfestést. Az újjáépítés után a 2. sz. épület minden egyes feltárt helyiségét falfestéssel díszítették. A V és M helyiségek díszítését azonban ebből a korszakból éppen úgy nem ismerjük, mint az előző periódusból, mert a rákövetkező időkben még egyszer újjáfestették a falakat. A D helyiség festése azonban véletlen folytán ebből a periódusból is ránk maradt, minthogy ezt a vakolatréteget a későbbi renoválás során leverték a falakról s a töredékeket elplanírozták. Így a feltáráskor egy halomban találtuk — egymás fölött két-három rétegben — a díszes töredé-

16. kép. Mécses az 1. sz. épület medencéjének padlója alól

17—20. kép. A kőtábor legkorábbi fazekasműhelyének áruja az 1. sz. épület I. építési periódusából

21. kép. Hidegvizű fürdőkád az E helyiségből. I. építési periódus

22. kép. Melegvizű fürdőkád az M helyiségből. II. építési periodus

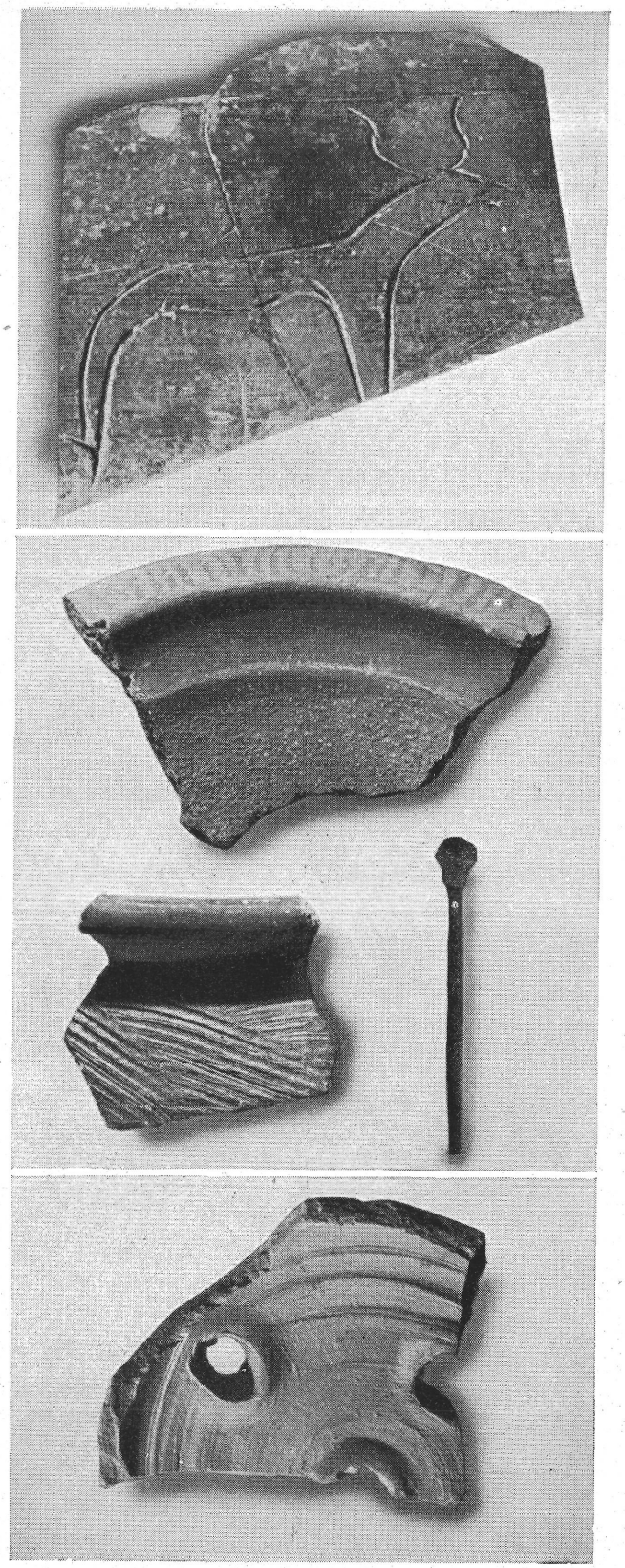
keket, amelyek együttesen *vadászjelenetet* ábrázolnak.[49]

A falfestést vékonyan alapozták, a díszített felület eléggé érdes, ugyanolyan technikával készült, mint az említett helytartói palota faldíszítése.[50] A nagymennyiségű töredék márványutánzást, növényi ornamentikát, alakos ábrázolást mutat.

Feltevésünk szerint a lábazati részt díszíthette a márványutánzás[51] (39. kép), erre utalnak ugyanis a legközelebbi párhuzamok.[51a] Egyes darabokon fehér alapon feketével árnyalt zöld sásmintát látunk (40. kép) a főmező fölött. Stukkónak ebben a helyiségben nyomát sem találtuk, ellenben a helytartói palota egyes helyiségeinek díszével teljesen egyező, kazettás beosztású töredékek nagy mennyisége arra enged következtetni, hogy itt a mennyezet is festett lehetett.[52]

Az oldalfal középmezője fehérre volt festve, ebben négyszögű táblák sorakoztak, széles vörös, illetve zöld sávos kerettel. Vannak töredékeink, amelyeken a négyszögeket alul piros, zöld, kék ún. maeander szalaggal kitöltött sáv kötötte össze (41. kép). A táblás beosztástól függetlenül az egész fehér falfelületet egyszínű zöld levelekkel díszítették, ezek egyesével, hármas csomókban, vagy laza füzért alkotva a négyszögekben álló stilizált fákhoz kapcsolódnak.[53] Ilyen háromágú fát látunk a négyszögek közepébe állított állatalakok mögött. A fa levelei egybeolvadnak a fehér alap levélmintás hátterével. Az említett négyszögek közül egyet majdnem teljesen épen találtunk. Ebben jobbra haladó *párduc* látható (42. kép). Egy másik négyszög közepén rekonstruálható a jobbra haladó *tigris* (43. kép). A töredékek alapján arra lehet következtetni, hogy még több állat tartozott a vadászjelenethez. Az egyik töredéken kékre festett pávát látunk (44. kép), a madár megrajzolása igen jellemző az egész falfelület festőjének stílusára: fekete kontúron belül ferde rácsozással érzékeltette a domború részeket, a madár tollazatát feketével festett hármas pontmotívummal tarkázta.[54]

Ugyanígy díszítették a főalak ruhájának egyes részeit is[55] (45. kép). Az *íjász* arccal jobbra néz, testtel szembefordul, kezében kontrasztíjat tart. Fején vörös fríg sapkát visel, bal vállán széles, vörös köpeny. Hosszúujjú zöld felső ruháját fekete hullámvonallal mintázott zsinórozás díszíti, ugyanilyen zsinórozás van sárga, bugygyos nadrágján is.

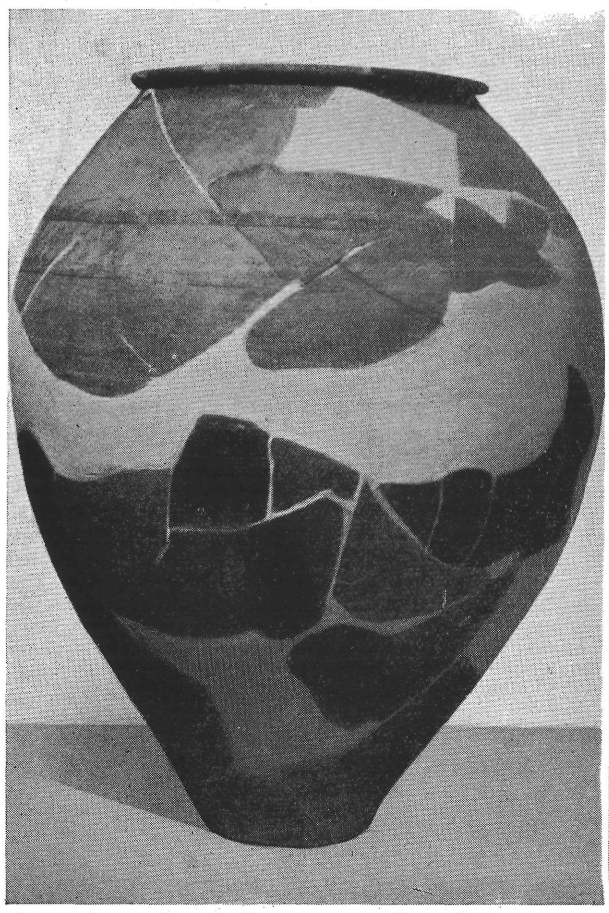
23. kép. Hombár nyakára karcolt állatalak
24–27. kép. A légió legkorábbi fazekasműhelyének készítményei a 2. sz. épület korai szemétgödréből

A töredékekből arra következtethetünk, hogy a nyilazó vadász fehér ló hátán ül. A ló sörényét, szügyét, nyakát fekete, barna árnyalással domborították ki, ezzel szemben egészen stilizáltan, árnyalás nélkül érzékeltették a vörös színű, díszes lószerszámot. Az egyik töredéken az íjász barnával körvonalazott tegeztokját ismerjük fel.[56]

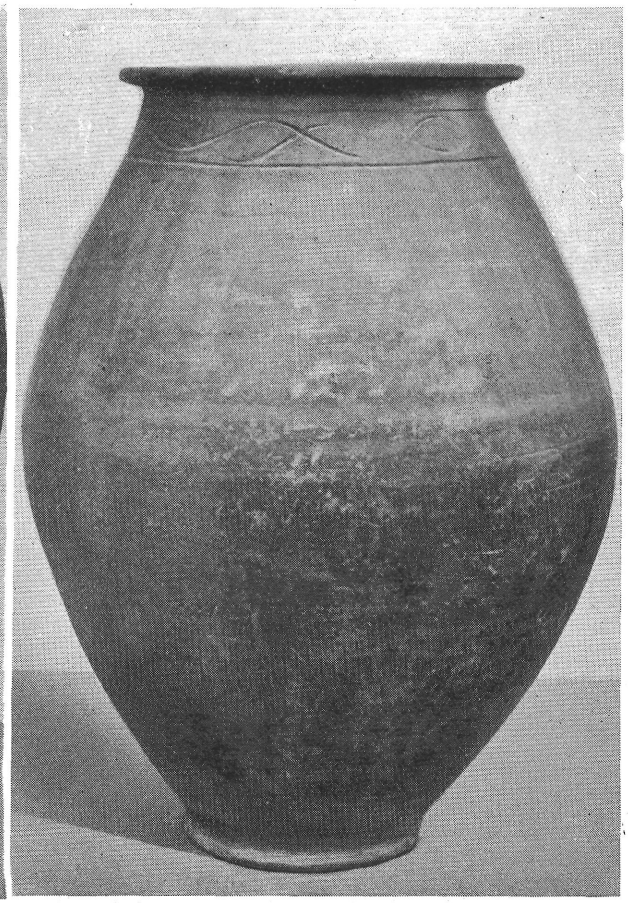
Vadászjelenet ábrázolás kedvelt volt a római korban, a nagyművészet, iparművészet általánosan alkalmazta. Sírládákon,[57] díszedényeken[58] stb. a hellenisztikus típust ismétlik újból és újból a provinciákban is.[59] A Kiscelli u.-ban előkerült vadászjelenet a kontraszt-íjas főalakkal[60], ismeretlen a nyugati provinciák ábrázolásain. Kapcsolatai a kisázsiai falfestészet felé mutatnak.[61] Ugyanilyen íjász alakot, vadászjelenetet látunk egy dura-europosi mithraeum falán (46. kép), bár itt természetesen az ábrázolás szimbolikus értelmű[62].

Az egyik kercsi katakomba vadászjelenete alatti[63] márványt utánzó lábazati rész, annak beosztása, sőt egyes falmezői is egyeznek az aquincumi jelenettel. Így arra gondolunk, hogy a két falfestmény olyan csoporthoz tartozik, mely ugyanazt a témát dolgozta fel. A vadászjelenetnek ez az ábrázolásmódja Kis-Ázsiában született meg, elterjedését némi változtatásokkal Trierig követhetjük, Aquincum tehát egy közbeeső útállomás.[64] A kisázsiai falfestmények ismertetője figyelmeztet is arra, hogy a vadászábrázolás keleti vonatkozásai a nyugati provinciákba is átkerültek, de itt ez az ábrázolásmód, valamint Mithras lovasképe sem honosodott meg.[65] Keleten viszont a vadászjelenetek egész sorát ismerjük még magánházakból is.[66] A frígsapkás íjász önmagában, lóháton és állatokkal körülvéve váltakozva szerepel az ábrázolásokon.

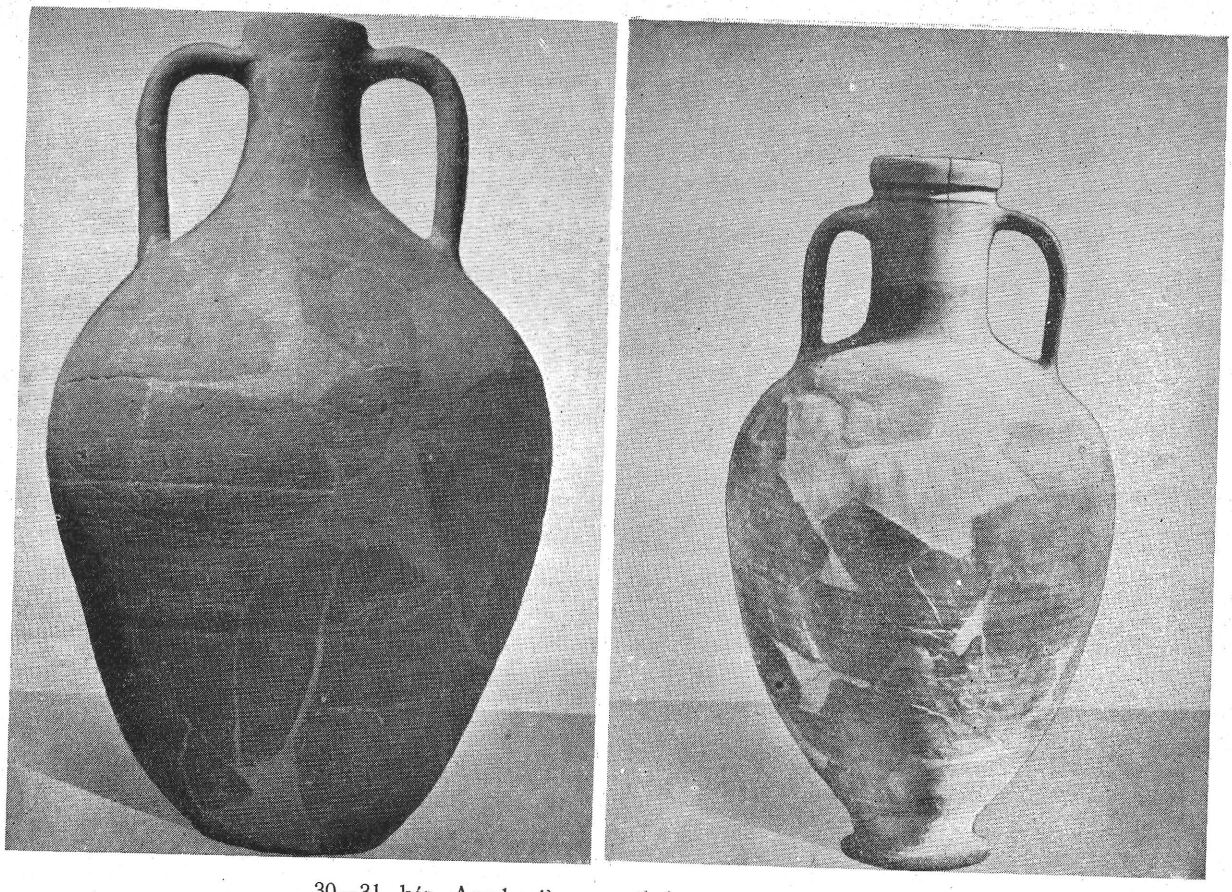
A Kiscelli u.-i vadászjelenetes töredékek között látunk olyanokat, amelyek *festett féloszlophoz* (47., 48. kép) és *párkányhoz* (49. kép) tartoznak.[67] Provinciális épületeinket inkább festett stukkó szokta díszíteni; a tektonikusan kiképzett oszlop, amelyen a faragást festéssel érzékeltetik, nálunk szokatlan. A féloszlophoz tartozó töredékeken az oszlop törzsét vörös alapra felfutó zöld szőlőlevelek

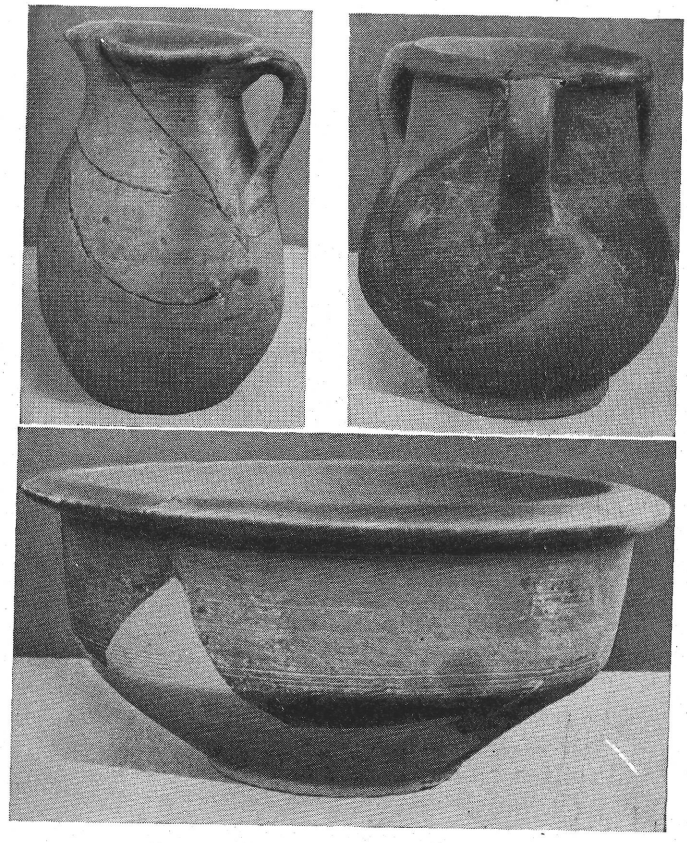
28. kép. Hombár az I. építési periódus egyik szemétgödréből

29. kép. Hombár az egyik korai szemétgödörből

30—31. kép. Amphorák az egyik korai szemétgödörből

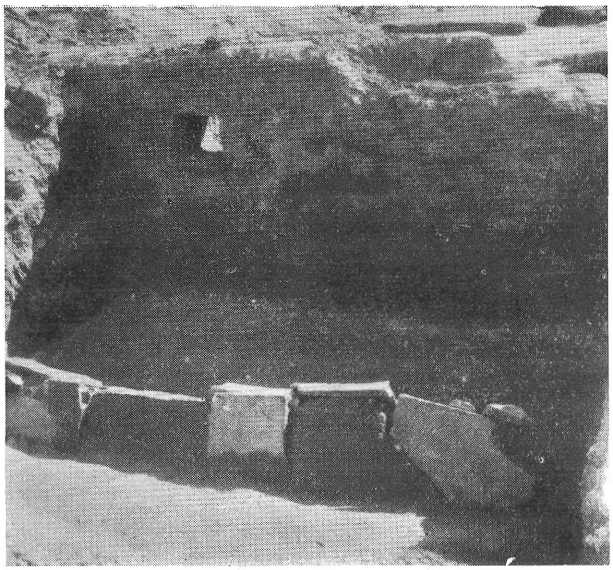

32—34. kép. Edények az udvarban levő kútból. I. periódus

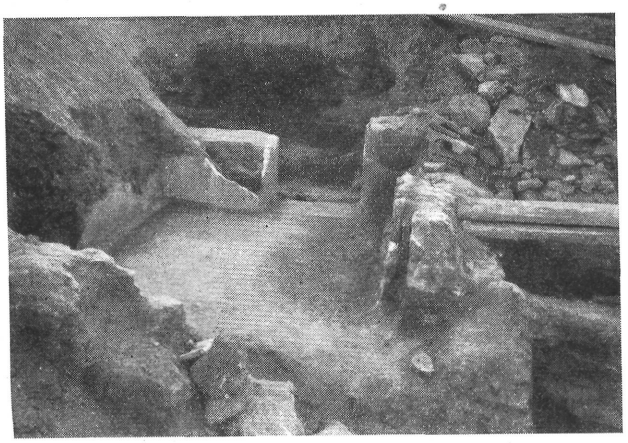
díszítik, az oszlopfő festése sárga alapon fehér és vörös árnyalással történt. A *párkány* tojásfüzérdísze az oszlopfő színeivel egyezik (50. kép).

Az említett párhuzamok korban is közel állnak a Kiscelli utcai épület falfestményének készítési idejéhez. A durai mithraeum falfestményeit Rostovzeff a Severus-korra teszi,[68] a kercsi Mithridates-katakomba díszítése szintén a III. sz. első feléből származik.[69] Stílus és kidolgozás szempontjából Drack az említett falfestményekkel hozza kapcsolatba a Münsingenben előkerült halászjelenetet ábrázoló faldíszítést,[70] utóbbin is márványutánzás díszíti a lábazati részt. A felsorolt falfestményeket erős kontúrozás és laza kompozíció jellemzi.

Hasonló stílusú egy augsti amphoraszállító jelenet,[71] ez még közelebb áll az aquincumi vadászjelenethez, mert az augsti épületben szintén vörös és zöld sávos keretezést alkalmaztak. Trierben előkerült egy

35. kép. Korábbi és későbbi csatorna az 1. sz. épületben

36. kép. Utólagos falazás az E és L helyiségek közt a II. építési periódusban

falrészlet, amelyen vörös keretbe foglalt párduc látható. A töredék állatalakja mindenben egyezik a Kiscelli u.-i megfelelő darabbal, de egyetlen töredékről lévén szó, messzebbmenő következtetéseket nem kísérelhetünk meg a korhatározást illetően.[72] Hasonló táblás beosztású, kontúrozott alakokat látunk a római katakombafestészetben,[73] ezek az itáliai párhuzamok azonban már a IV. sz.-ba vezetnének át bennünket.

Stíluskritikai szempontból is megállapíthatjuk, hogy a Kiscelli u.-i vadászjelenet festője egészen más stílussal dolgozott, mint az Aquincumból ismert aratójelenet festője,[74] nem is szólva a még korábbi polgárvárosi festőműhely tulajdonosának stílusáról.[75] Vadászjelenetünkre jellemző az erőteljes kontúrozás, a háttér mintázása, ami teljességgel díszítő jellegűvé teszi az ábrázolást. Minden természetutánzást nélkülöz már ez a stílus, akárcsak kisázsiai megfelelői.

Kiscelli u.-i falfestményeinkkel kapcsolatban még több kérdés merül fel. Elsősorban azt említhetjük meg, hogy az aquincumi táborvárosban több épületben került elő olyan falfestmény, amelyen a lábazati rész márványutánzása megtévesztésig hasonló a Kiscelli u.-i töredékekhez. A hajógyárszigeti helytartói palota egyik helyiségének falfestményét,[76] a Laktanya u.-ban 1950-ben feltárt épületnek,[77] a legio Flórián téri nagy fürdőjének,[78] a Vihar u. 22. sz. épületnek festményeit,[79] valamint a Hunor u. 11. sz. alatti épület töredékeit[80] minden további nélkül felcserélhetjük egymással, annyira egyező ezeknél a festés stílusa, színezése, geometrikus díszítése. Így csak arra gondolhatunk, hogy *ugyanaz az aquincumi festőműhely díszítette mind a hat épületet a III. sz. első felében*, legalábbis ez végezte a helyiségek nagyobb falfelületén a dekorálást. Ezzel szemben azt is megfigyelhettük, hogy a felsorolt helyiségek falfestésénél a főmezőben az alakokat más-más festő készítette. Más művész készítette a helytartói palota lebegő női alakjait,[81] más a Vihar és Hunor u.-i fejeket,[82] és más kéz festette a Kiscelli u.-i vadászjelenetet. Ez arra mutat, hogy az igényesebb feladatokat tehetségesebb mesterekre bízták. Kutatásaink szempontjából mellékes az a kérdés, hogy a mesterek műhelyvezetők vagy vándorpiktorok voltak-e.[83]

Az említett hat azonosdíszű aquincumi falfestménnyel kapcsolatban még egy megfigyelést tehetünk. Az épületek között szerepel a helytartói palota, a legio nagy katonai közfürdője, az eddig praetoriumnak tartott díszes épület a Laktanya u.-ban és a Kiscelli u.-i fürdő. Így nem tartjuk kizártnak, hogy a festők éppen a legio egyik festőműhelyéhez tartoztak, amely a Severus-kori újjáépítés során a táborban sorra festette a nagyobb középületeket. Eddigi megfigyeléseink szerint ugyanis egyetlen polgárvárosi épületben sem találtak a műhellyel kapcsolatba hozható faldíszítést.

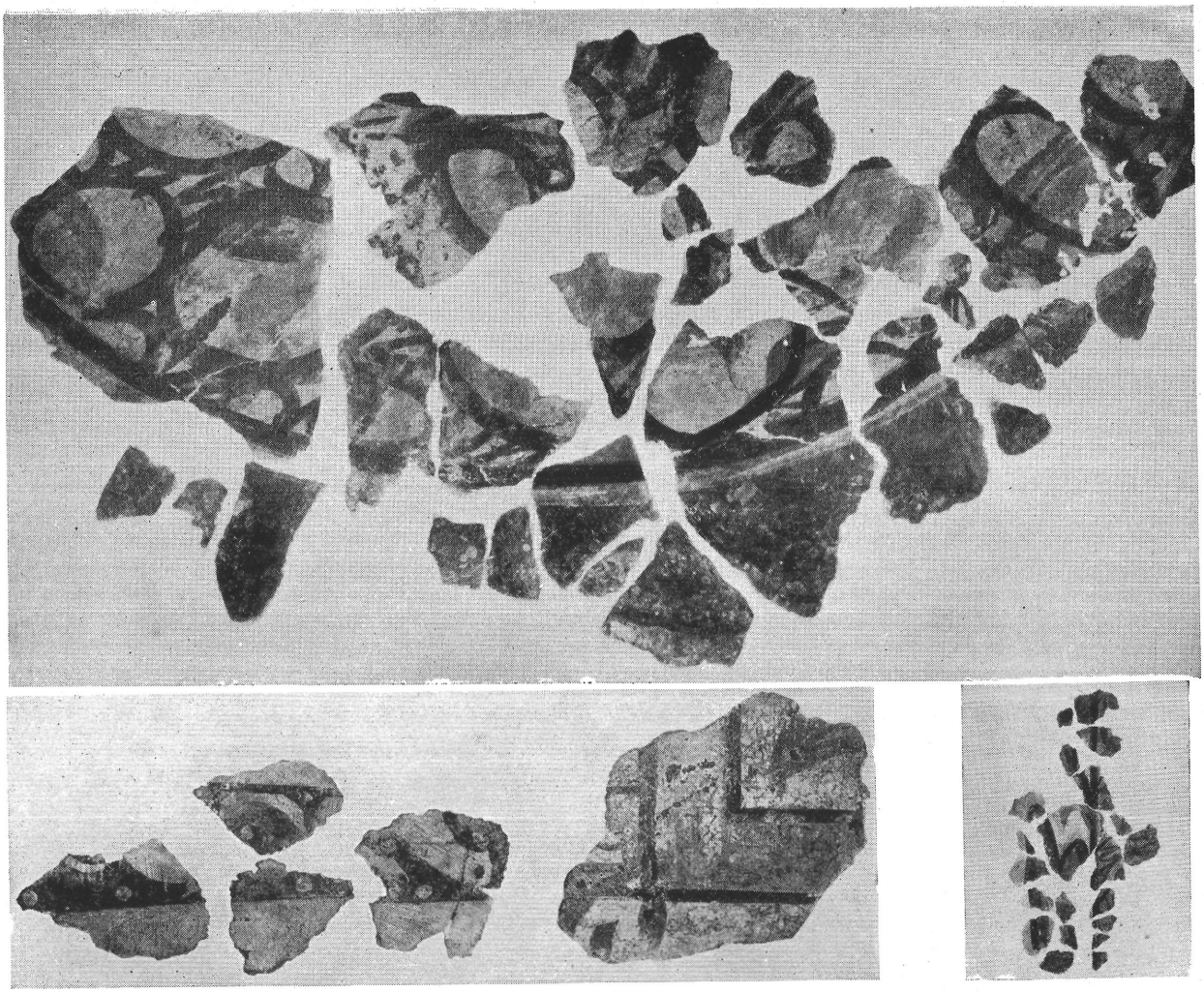
Ez azért sem lephet meg bennünket, mert tudjuk, hogy éppen a III. sz.-ban milyen nagyarányú fejlődésnek lendült a táborváros a polgárváros rovására,[84] így az aquincumi canabae-ban a polgárvárosénál több díszes épület állt ebben az időben. Ez világosan mutatkozik akkor is, ha sorra vesszük azokat a feliratos emlékeket, amelyek a III. sz.-ban a táborvárosi középületek építéséről, bővítéséről vagy renoválásáról számolnak be.[85]

37. kép. A V helyiség hidegvizű fürdőkádja

38. kép. Az M helyiség megújított fürdőkádja

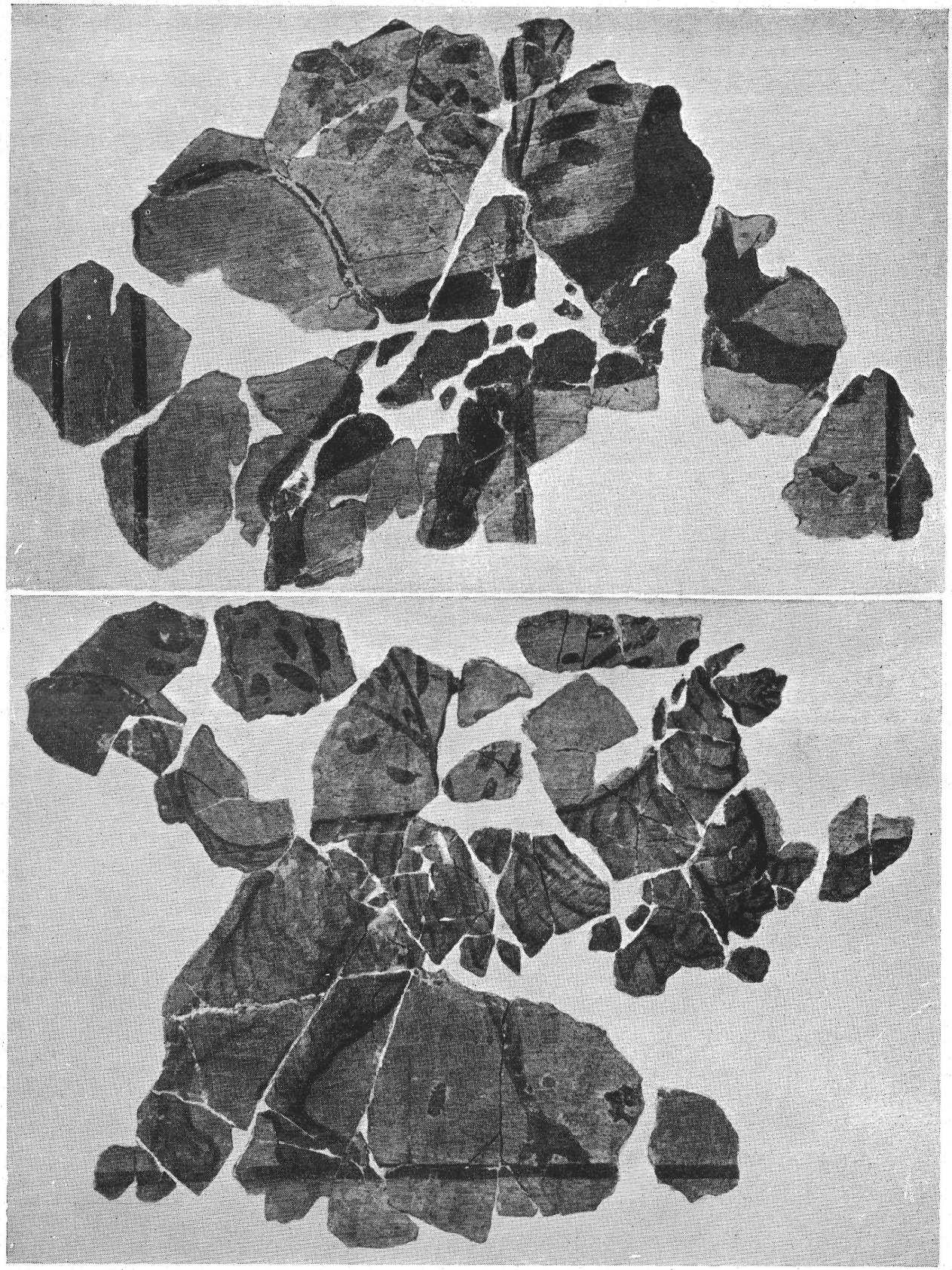

39—41. kép. Falfestmény töredékek a D helyiségből

Barkóczi L. szerint a városias kultúrát Pannóniában a Kis-Ázsiából idevándorolt szír katonaság és kereskedők terjesztették.[86] A Kiscelli u.-i falfestmények újabb adatot szolgáltatnak ehhez a kapcsolathoz.

A Kiscelli u.-i épületek a III. sz. folyamán újból elpusztultak, mert a II. periódus apróleletanyaga (51—57. kép), falfestményei stb. szintén elplanírozásra kerülnek egy következő újjáépítés során. A pusztulás a III. sz. második felében történhetett. Említettük, hogy a Flórián téri fürdőt a Kiscelli u.-i épülettel egy időben festették újjá. A fürdőből ismerünk egy építési feliratot 278-ból, amely szerint ebben a zavaros időben helyreállításokat végeztek ezen a középületen.[87] A Kiscelli u.-i leletek arra mutatnak, hogy az itteni épületek valamivel később pusztultak el, mint a Flórián téri fürdő. A C helyiségben ugyanis a II. építkezési korszakban megemelt padlószinten Aurelianus denárját találtuk.[88] Az épületektől északra levő nagy szemétgödör legfelső rétegében szintén Aurelianus verdefényes pénze volt.[89] Ezekből az adatokból arra következtetünk, hogy i. sz. 275. után pusztulhattak el épületeink, viszont nemsokára rendbe is hozták azokat, mert a legfelső építkezés rétegében a III—IV. sz. fordulójára valló leleteket figyeltünk meg.

A II. építkezési periódusban tehát az 1. sz. római épületet az előző épülethez képest új alaprajzi elrendezésben építették fel. Az épület közepén kikövezett udvar körül két sorban fűthető szobák sorakoztak, az udvar nyugati oldalán apsissal záródó kis fürdőmedence volt. Az 1. és 2. sz. épületek közt elterülő udvarban a kutat betömték, az udvart egységesen lekövezték. A 2. sz. épületben mindenütt megemelték a padlószintet. Új helyiséggel bővítették nyugat felől az épületet, ebbe helyezték át az előző periódusban E-ben állt hidegvizű fürdőkádat, az M-ben álló melegvizű kádat ekkor

42. kép. Párduc és tigris alakja a D helyiség falfestéséből

csak megújították, és a korábbi fűtőfolyosó beépítése következtében a fűtőszáját az M helyiség keleti oldalán nyitották meg. A 2. sz. épület legnagyobb helyiségét, a D-t ekkor újjáfestették. A díszítés középmezejét vadászjelenet foglalta el. Ennek feldolgozása során az aquincumi festőműhelyek egyikét ismertük meg a III. sz. első feléből.

A harmadik építkezés korszaka

Az 1. sz. épület alaprajzát a harmadik építkezés során nem változtatták meg. Megemelték azonban a terrazzopadlót (58. kép) és kijavították a fűtést (59. kép), kivéve a kis sarokszobában, az I-ben (15. kép, alaprajz), ahol semmiféle változtatás sem történt. Ezt a helyiséget is használták a III. periódusban, mert az ajtónyílást nem falazták el az A helyiség felé, sőt fűthető volt továbbra is: e két helyiség közti padlószint emelése ellenére, keskeny nyíláson közlekedhetett a meleg levegő (60. kép).

Az újjáépítés korhatározásához további adatot szolgáltat az a törmelékanyag, amellyel a padlószintemeléskor a közöket betöltötték. Ebben olyan téglatöredékek is előfordulnak, amelyeknek bélyegei Szilágyi J. megfigyelései alapján a III. sz. végi betűtípusnak felelnek meg.[90] Továbbá az A és F helyiségekben III. sz. végére utaló használati cikkek voltak. Így pl. nyersszínű terracottaszobor töredéke, köralakú alapzaton. Az üregesen kiképzett postamens kidolgozása alapján megállapítható, hogy ez a kis dísztárgy a polgárváros egyik fazekasműhelyében készült, amely a III. sz. elején volt üzemben. Ennek a műhelynek raktárát találta Nagy L. a macellumtól délre lévő épületben[91] (61. kép).

Feketére füstölt firmamécses aljtöredéke LX/(HYM)/NUS / 卐 bélyeggel. Erre a ritka bélyegű darabra egyetlen pontos párhuzamot ismerünk, az is Aquincumban került elő[92] (62. kép).

Csontból faragott díszorsó töredéke[93] (63. kép), bronz varrótűk[94] (64. kép), köztük egy szélesfokú hímzőtű is, egy ólomplomba[95] (88. kép). Mindezek a tárgyak a női házimunkával függenek össze.

Ebben az építkezési korszakban két toldaléképületet is emeltek a fürdőtől délre. Az egyik kelet-nyugat irányban elhelyezett négy helyiségből álló lakóépület — T, S, R, Z jelzéssel az alaprajzon —, amelynek további kiterjedését már nem tárhattuk fel. Gyenge falazással, de még terrazzopadlóval készült az épület. A lángcsatorna töredékei bizonyítják, hogy ennek a helyiségeit is fűtötték. Ehhez nyugat felől észak-déli irányú lakóház csatlakozott (67. kép), amelyet a fürdőtől sikátor választott csak el. Ahhoz, hogy a régebbi és az újabb épületek padlószintje azonos legyen,[96] a korábban udvarnak használt területet erősen feltöltötték s a 3. és 4. sz. épületeket erre a feltöltésre alapozták. A falak alatti törmelékréteg (61—65. kép) leletanyaga szintén azt bizonyítja, hogy az építkezés nem történhetett a III. sz. legvége előtt. Az elplanírozott réteg törmelékanyagából megemlítjük egy hattyúval díszített kölni gyártmányú metszett üvegpohár töredékeit[97] (92. kép), valamint az épen maradt díszes agyagmécsest[98] (66. kép).

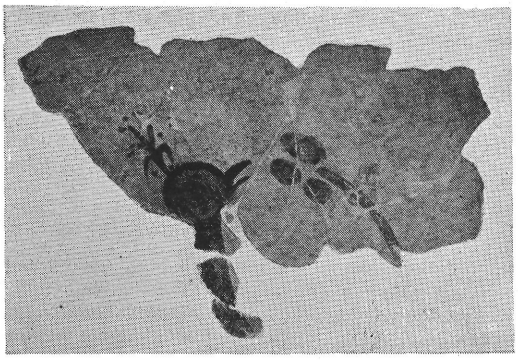
A fürdőnek használt épületet a harmadik építkezési periódusban harmadszor is kifestették.[99] A D helyiségben ekkor planírozták el a vadászjelenetet ábrázoló falfestményt. Az egész épületben a V helyiségben maradt meg legépebben az utolsó faldíszítés. Itt fehér alapon zöld és vörös körök középpontjában sárga stilizált szegfűket látunk. A körök zöld levélfüzérrel és piros virágokkal váltakoznak. Ez a szövetszerű, folytatólagos minta a III. sz. második felében vált divatossá az egész római birodalom területén.[100] Megfigyeléseink szerint az aquincumi tábor- és polgárvárosban hét olyan épületet tártak fel, amelyekben ilyen körös mintájú díszítéssel festették ki a helyiségeket.[101]

Az L és V helyiségeket elválasztó ajtófélfán mai napig látható a harmadik festésréteg a falon. Vörös lábazati rész fölött fekete vízszintes keretdísz, majd fehér mező következik. Ezen a fehér alapon töredékesen maradt fenn a feketével festett rácsminta, e mögött zöld növénydíszt látunk (68. kép). Ennek a díszítésnek megfelelőjét egy pécsi katakomba faláról ismerjük[102] (69. kép). A díszítéssel legutóbb Gerke foglalkozott, aki a kerítésminta korhatározása mellett, annak szimbolikus jelentését is kifejtette.

A Kiscelli u.-i V helyiség falfestményeinél megemlíthetjük azt, hogy a falakon fekete betűs felirat töredékeit találtuk. Sajnos, az egyes betűkből a szöveget már lehetetlen volt összeállítani.

43. kép. Rekonstrukciós részlet a vadászjelenetet ábrázoló falfestéshez

44. kép. Páva töredéke a D helyiség falfestéséből

Ugyanennek a helyiségnek a falfestését felül stukkópárkány zárta le (70. kép), ezen kanyargó indák közt virágmintát látunk. Ugyanez a stukkódísz eddig már két aquincumi épületből ismeretes: a polgárváros nagylakóházának déli, emeleti teréből[103] és a táborváros Vihar u.-ban feltárt egyik épületéből.[104] Mindhárom épület stukkói azonos matricából kerülhettek ki. Lapos reliefkezelésük alapján Nagy L. a III. sz. legvégére keltezi ezeket.[105]

Az M és L helyiségben is ugyanennek a stukkópárkánynak a töredékei kerültek elő. A falak festéséből eredeti helyén csak a lábazati rész maradt meg, amelyen fehér alapon vörössávos keretezést látunk; a két helyiség között a legömbölyített ajtófélfát egyszínű vörösre festették. A felsorolt, mintával díszített táborvárosi falfestmények közös vonása, hogy mindegyiken égés, füstölés nyoma látszik. A Kiscelli utcai épületeken is nagyobb tűzvész pusztíthatott végig, erre mutatnak a 4. épület padlószintjén talált égésfoltok. Az A és F helyiségek és a 3. számú épület észak-déli fedett udvara is leéghetett ekkor, mert a legfelső szinten sok tetőfedő cserepet találtunk, éppen azokban a helyiségekben, amelyeket megfigyeléseink szerint ez után a pusztítás után már többé nem hoztak rendbe.

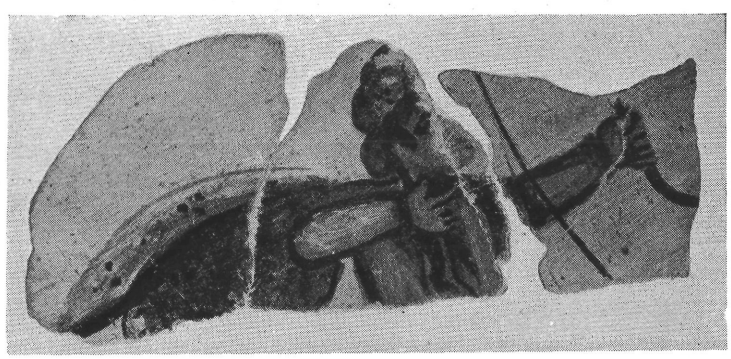
Ezeken az épületeken kívül a IV. sz. közepe előtt égett le Nagy Lajos szerint a Raktár u.-i római épület,[106] a Szél és Szellő utcák sarkán álló magánház,[107] a Vörösvári u. 22. sz. alatti[108] és a Laktanya u. 26. sz. alatti[109] díszes épületek.

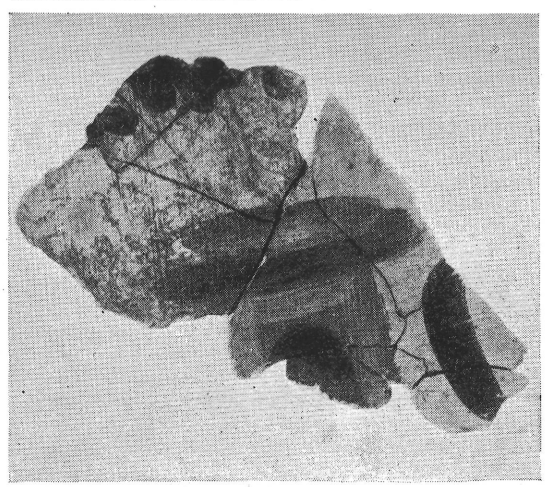
A IV. sz. első felében számos barbár betörés és nagyobb támadás következett be Aquincum körzetében. Csak találgatásokat kockáztatnánk meg, ha az épületek pusztulását valamelyik háborús eseménnyel hoznánk kapcsolatba. Mégis megemlíthetjük a 332. évi hadjáratot, amelynek során I. Constantinus verte le seregével Aquincum közelében a szarmatákat.[110] Ekkor Aquincumtól délre, Camponát is felégették a barbárok s ennek a pusztulásnak a nyomait igazolták a nagytétényi ásatások.[111]

Összefoglalva a fentieket: a második újjáépítés során, vagyis a III. periódusban a két régi épületet harmadszor is kifestik. Az M, L, V helyiségek falát körösdíszű folytatólagos mintával díszítik, a helyiségek közötti ajtófélfára kerítést utánzó minta kerül. A hidegvizű fürdőkádas helyiségben feliratot is festettek a falra, a szövegből azonban csak egyes betűk maradtak épen. A már meglevő két épülettől délre két újabb épületet emeltek. Ezek összefüggtek a korábbi épületekkel, amit az bizonyít, hogy a négy épület padlószintje azonos volt.

A fentebb említett 332. évi háborúval kb. egy időben a tartomány polgári helytartója Aquincumból áttette székhelyét talán Sopianaeba.[112] E két tényező következtében Aquincum jelentősége lényegesen alászállt, s a város történetírói szerint a „jólét nem tért vissza többé falai közé".[113]

*

45., 45/*a* kép. Töredékek a vadászjelenetből

A Kiscelli u.-i feltárások ezt a megfigyelést messzemenően alátámasztják, mert azt látjuk, hogy a romos, düledező épületeket továbbra is lakták, anélkül azonban, hogy a falakat alaposabban kijavították volna, vagy pl. a csatornázást, padlófűtést újra használták volna. Az új lakosok kezdetleges életkörülményeire jellemzőek az agyagból tapasztott főzőhelyek, amelyeket a lakott helyiségekben találtunk. Az egyik ilyen tapasztásos tűzhely a V helyiségben maradt fenn[114] (72. kép). Az A helyiség terrazzopadlóját ekkor 8—10 cm vastag törmelékréteg borította. Erre a rétegre állították rá a tűzhelyet. Ennek rostélyát a feltáráskor már csak töredékesen találtuk, a kemence előtt két kőlap padkául szolgált, mellettük sűrű pernye és hamuréteg volt.

Hasonló, rosszabb állapotú tűzhelyet ástunk ki a 3. sz. lakóépület egyik helyiségében. Emellett is vastag hamuréteg volt, sőt kb. 30 cm-es körzetben a helyiség döngölt agyagpadlója is át volt égve.[115]

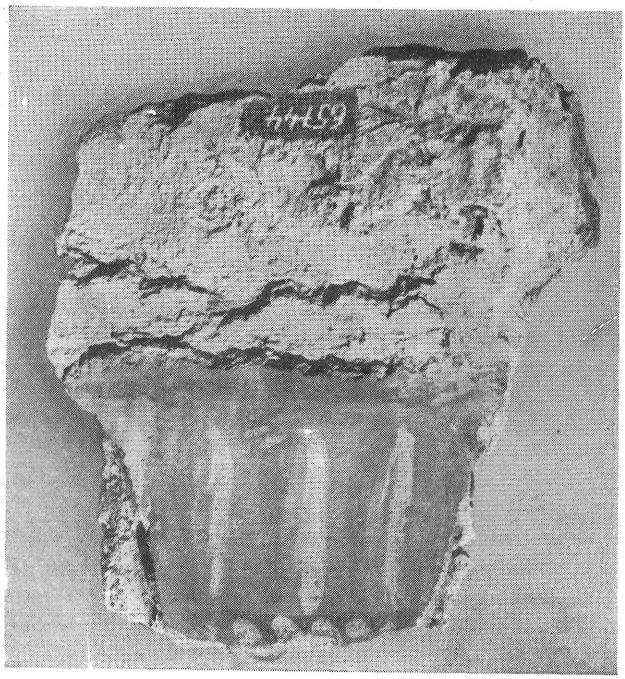

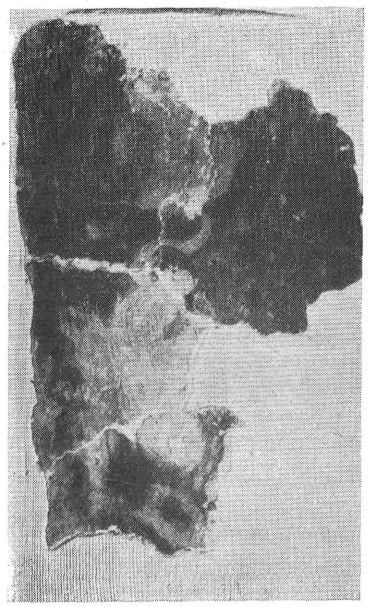
46. kép. A Kiscelli utcai vadászjelenet egyik dura-europosi párhuzama

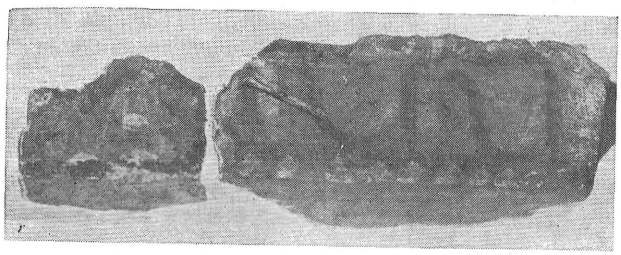
A V helyiség tűzhelye mellett ép sárga ólommázas korsó került elő (71. kép) csonthajtű társaságában.[116] Hasonló edények töredékei hevertek az L és M helyiségek beszakadt padlója alatti fűtőtérben is. A fűtőszáj mellett hagymafejes fibulát (87. kép) találtunk, kengyelét két sorban koncentrikus körök díszítették.[117] Ezek a használati cikkek a IV. sz.-ban itt élő lakosok hagyatékához tartoznak.

Az Aquincumi Múzeum régebbi ásatási jelentéseiből kitűnik, hogy a táborváros területén több helyen találtak már hasonló agyagtapasztásos tűzhelyet. A Calvin u. 16. sz. alatt későrómai lakókunyhó tűzhelye mellett nyílhegy volt a vastag hamurétegben.[118] Hasonló főzőhelyről értesülünk a Lajos u. 179. sz. alatti épületből.[119] Nincs még tisztázva a Vörösvári u. 22. sz. alatti kis tűzhely szerepe.[120] Ugyanilyen tűzhely volt még a Hunor u. 20. sz. római épületben.[121] Az említett főzőhelyek anyagában kivétel nélkül mindenütt fémmázas vagy besimított díszű későrómai agyagedények töredékeit találták.

Az irodalomból értesülünk arról, hogy Pannóniával szomszédos provinciák későrómai épületeiben is találtak ilyen tűzhelyeket. Novotny Carnuntumból említ egyet,[122] a virunumi fürdők IV. sz.-i rétegében több tapasztásos tűzhelyet is látunk az alaprajzon.[123] Az utóbbiakkal kapcsolatban Praschniker közli a külföldi irodalomban ismertetett eddigi párhuzamokat,[124] s ezek alapján megállapítja, hogy a tűzhelyeket germán lakosság használta, amely az említett provinciák romos épületeit lakta a

47—49. kép. Festett féloszlop és párkány töredékei a D helyiségből

IV. sz. folyamán. Megfigyeléseit azzal támasztja alá, hogy ez a tűzhelytípus a provinciális épületekben csak abban az esetben fordul elő, ha ott egyéb emlékanyag is bizonyítja a germán lakosság jelenlétét. Niederbieberben pl. a III. sz.-i tábor legénységi laktanyaépületeiben is ilyen tűzhelyeket tártak fel. Az itt állomásozó katonaságot ekkor nagyobbrészt szabad germánokból toborozták Philippus hadjárataihoz.

Az aquincumi canabae IV. sz.-i lakossága, amely a szóbanforgó tapasztásos tűzhelyeket használta, szintén betelepített barbárokból állhatott.[125] Egyszerűbb használati cikkeiket házilag készítették. Az 1. és 2. sz. épületek udvarrészében két *malomkövet* találtak,[126] a gabonaőrlés tehát otthon történt. Ugyanitt egy kis *kőteknő* is volt:[127] valószínűleg kenyérdagasztásra használták a carnuntumi pékműhelyben talált azonos darab példájára.

A canabae egy másik későrómai épületében, a Vihar u.-ban egy nagyobb vasszerszám-lelet[128] mutat arra, hogy a tábor lakossága a mezőgazdasági munkákat is ellátta. Ugyancsak e késői lakosságtól származik a Lajos u. végén egy nagyméretű sütőkemence.[129] Ezt azért említjük meg, mert ezek az adatok világosan jelzik az állapotok rendezetlenségét, amikor műhelyek és üzemek dolgoznak közvetlenül a lakóházak szomszédságában. Erre mutat továbbá, hogy a téglaégető kemence mellett, a Lajos u. 177. sz. helyén egy korábbi csarnokos középületet sok kis lakóhelyiségre osztottak és ezeket magánlakásként használták,[130] ugyanebben az időben.

A IV. sz. második felében e barbár telepesek[131] is elhagyják az épületeket, nemcsak a Kiscelli u.-ban, hanem az egész canabae vonalában. Ezt azoknak a síroknak a kora bizonyítja, amelyeket az épületek romjai között helyeznek el.

A Kiscelli u.-i feltárások során 27 későrómai sír került elő. Ezek közül 16 a római épületekbe volt bevágva, illetve az udvarrészbe helyezve; 10 sír a római épületektől délre eső területeken, egy az épületektől északra.

A sírok részben egy tömbből kifaragott kőszarkofágok, részben másodlagosan felhasznált faragott kövekből összerótt sírládák voltak (73., 74. kép). Négy téglasírt (75. kép), egy ólomkoporsós temetkezést és több fakoporsós temetkezést figyelhettünk meg (76. kép).

Külön kihangsúlyozzuk azt a tényt, hogy az egy tömbből faragott kőládák kivételével — amelyek észak-déli tájolásúak voltak és a többinél lényegesebben magasabb szintre voltak helyezve — a sírok mind kelet-nyugati tájolásúak, s bennük a váz arccal kelet felé fordult.[132]

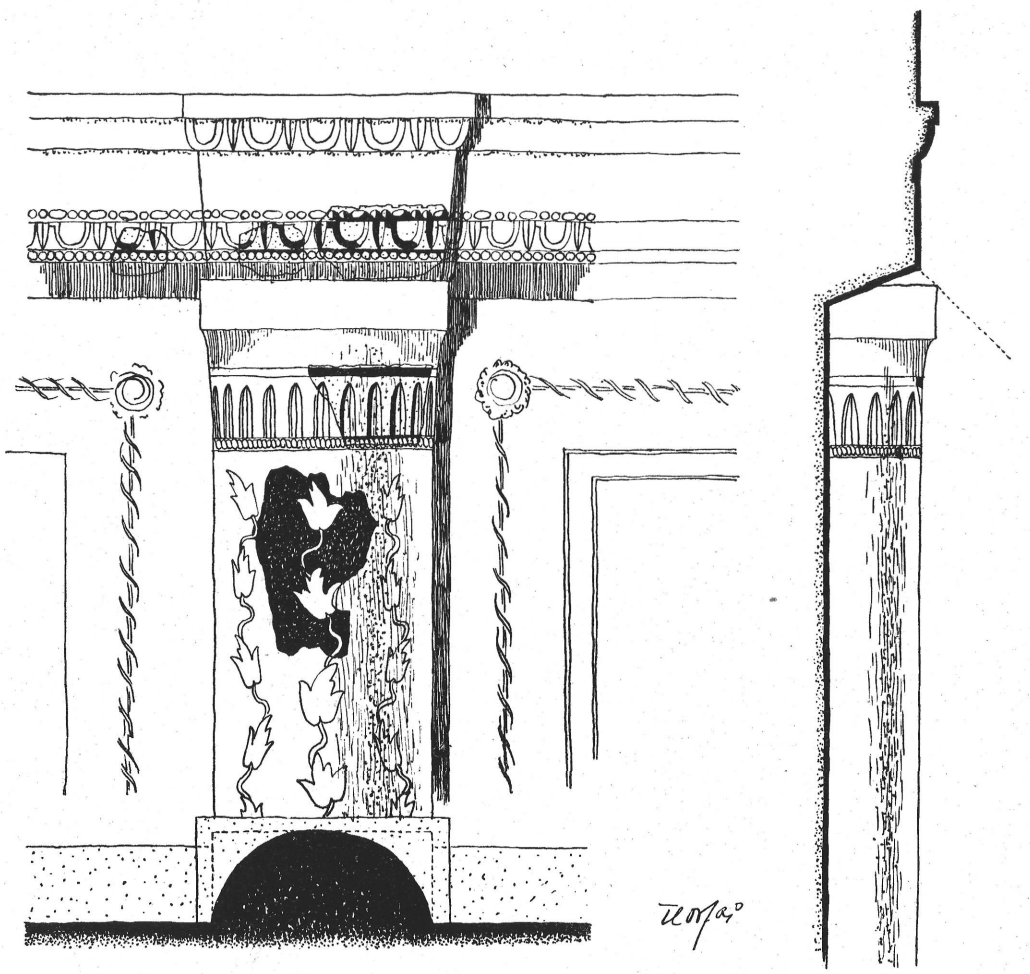
Az egyik kőládában egymás felett azonos tájolású két csontváz[133] feküdt. Az egyik földsírban pedig egy zsugorított váz.

Mellékletek: Az 1. sz. sírban egy zöld ékköves aranyfülbevaló (82. kép) volt, amelyet a leletegyüttes (pl. II. Constantius érme) miatt a IV. sz. a második felére keltezünk.[134] Egészen hasonló került elő a lelőhelyhez legközelebb a Bohn-téglagyár területén feltárt kősírládában.[135]

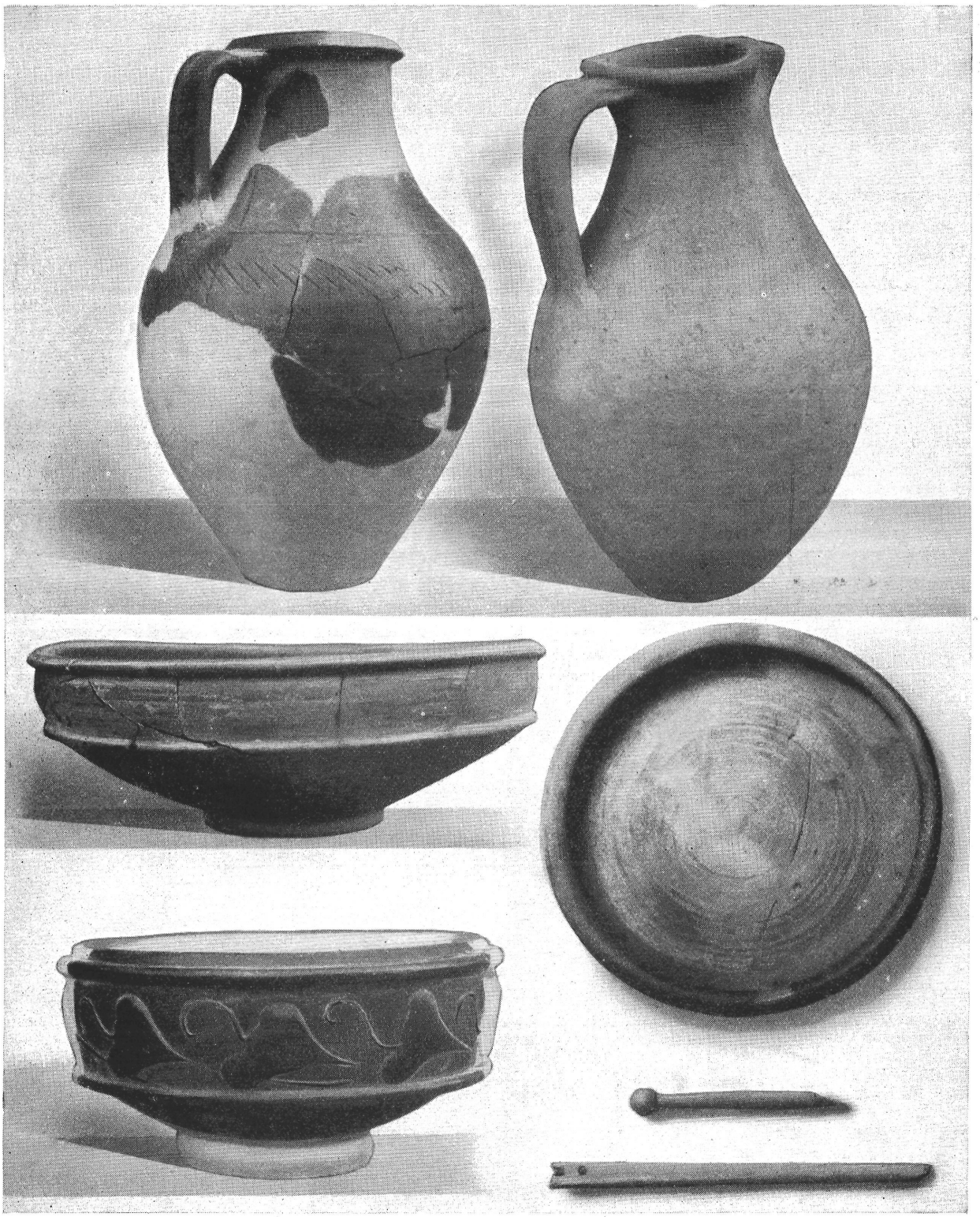
Ugyancsak a Bohn-gyári leletekkel azonos egy másik sírleletünk, egy arany karkötő[136] (79. kép). Ezt az ékszert a kincskeresők a 16. sz. sír kifosztása során a kőláda mellett a földre ejtették.

Az 5. sz. sír kúpalakú arany fülbevalóját kis gömbök díszítik (81. kép). A függő kampós végződésű záródása már a népvándorláskori ékszerekre emlékeztet.[137]

Legszebb bronzleletünket a 84. képen mutatjuk be. A halott mellé helyezett ékszerládika fogantyúja lehetett. Ilyen delfinekkel díszített bronzfogantyúk különböző változatait ismerjük Aquin-

50. kép. Rekonstrukciós kísérlet a D helyiség faldíszítésének részletéhez

51—57. kép. Használati tárgyak az 1. sz. épület II. építési periódusából

cumból és szerte a provinciális emlékanyagban, ezek között azonban fogantyúnk pontos mását nem találjuk.[138] Hasonló ábrázolásokkal kőemlékeket szoktak díszíteni, ahol azonban a delfinek hátán fekvő férfi és nőalak Venust és Adonist ábrázolja.[139] A fogantyú nőalakjához hasonló emlékeken[140] érezhető a keleti iparművészet hatása.

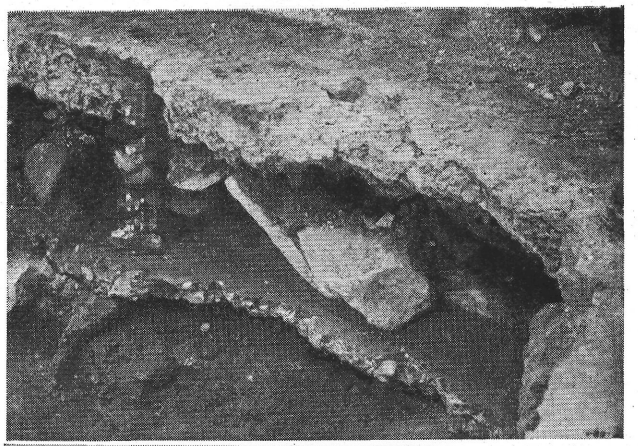
A 17. sz. kősírláda halottja mellé is helyeztek ékszerdobozt, ennek csak umbóval díszített verettöredéke maradt fenn.[141]

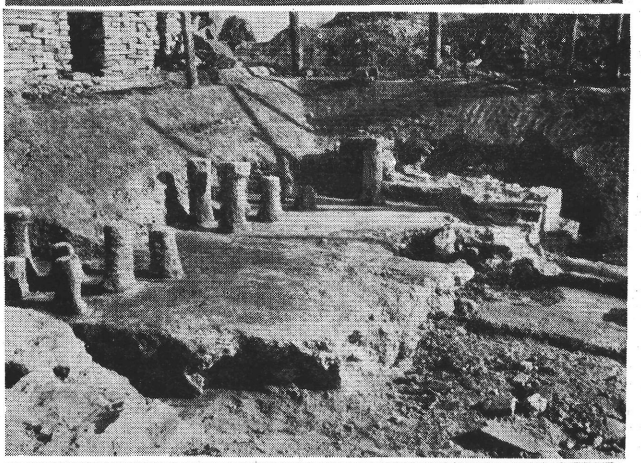
A sírok bronzékszerei közül egy nyolcszögletű lapocskával díszített gyűrűt,[142] karpereceket és fibulákat említünk meg. A 15. sz. sírban két azonos méretű, laposra kalapált karperec volt, ezeket zegzugos minta díszítette[143] (85. kép). A leletegyütteshez II. Constantius érem tartozott. A 22. sz. sírban a mellékletek között hagymafejes fibula szerepelt[144] (87. kép). Ennek a késői fibulatípusnak díszesebb változatával egy másik sírban találkoztunk.[145] A 86. képen bemutatott kengyelalakú bronzcsat szintén a 22. sz. sír melléklete volt. Ez a forma is számtalanszor ismétlődik a későrómai lelőhelyeken.[146] A 22. sz. sír leleteihez tartozott egy háromszögalakú vaskés is. Az aquincumi,[147] sőt a pannóniai limes későrómai sírjainak[148] jellegzetes melléklete.

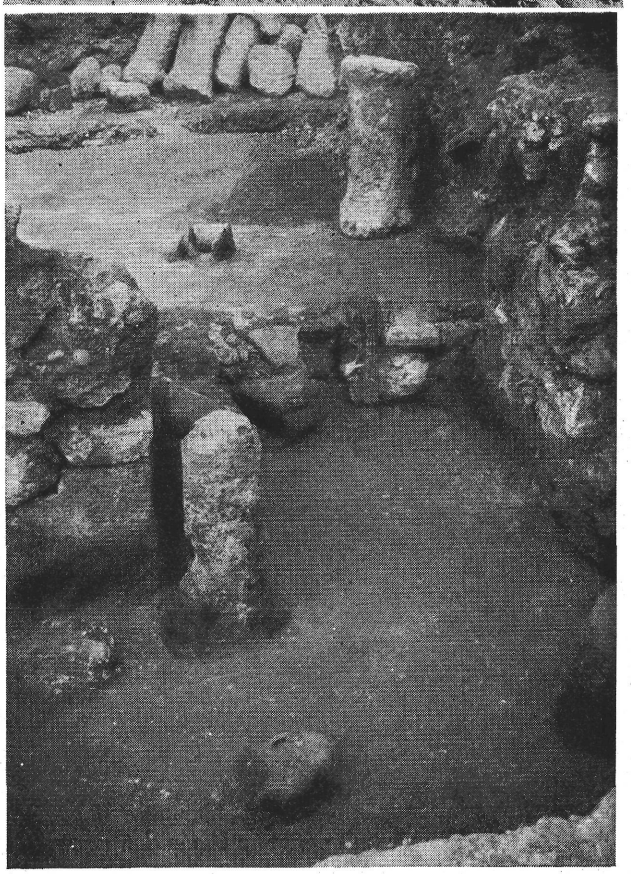
A Kiscelli u.-i sírokban több igen értékes ép üvegedényt találtunk. Az 5. sz. sírban nagyméretű kúpalakú üvegpohár volt (93. kép). Mellette hasábostestű, nagyméretű kancsónak töredékei (91. kép). A kúpalakú pohárformát a IV. sz.-tól kezdve készítik szerte a provinciákban.[149]

Épen maradt meg a 20. sz. kősírláda nagyméretű üvegtálja is (89. kép). Kisa szerint a rajnai gyárakban készülhetett a III—IV. sz. fordulóját követő időkben.[150] Ugyanebben a sírban még két kisebb-nagyobb kehelyalakú üvegpohár feküdt a csontváz lábánál[151] (95. kép). A 21. sz. téglasírban ép balzsamtartó (90. kép) mellett,[152] kehelyalakú üvegpohár töredékei feküdtek.

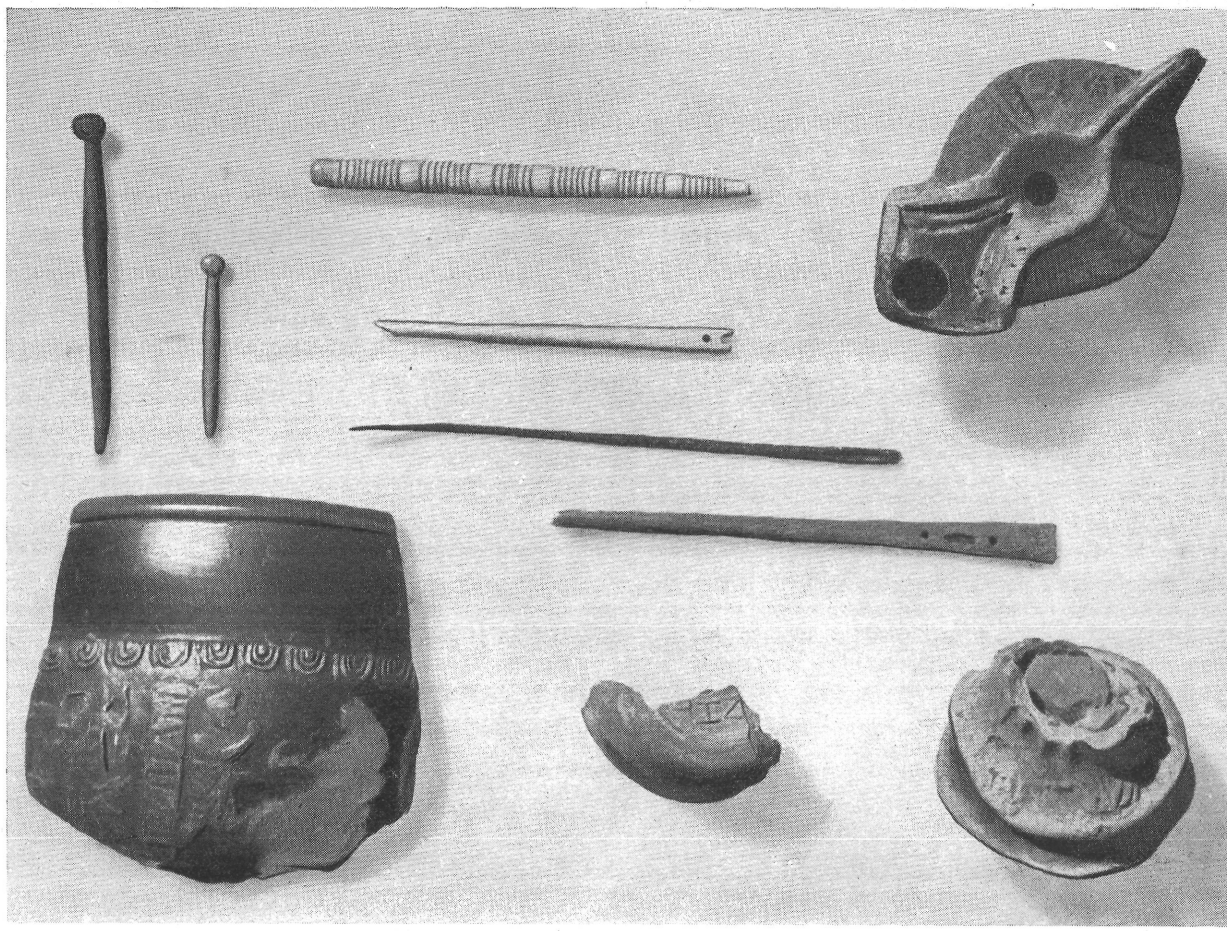
Több sírban csak üvegtöredékeket találtunk, amelyekből az edények formáját már nem lehetett megállapítani. A 4. sz. sírban a csontváz mellett a lábnál levő agyagedényben voltak üveg-

58. kép. Padlószintemelés az 1. sz. épületben a II. építési periódusban
59. kép. A fűtés megújítása az 1. sz. épületben
60. kép. Javítgatások az A és I helyiségekben

61—65. kép. Használati tárgyak az A helyiség III. építési periódusából — 66. kép. Mécses az udvarrész feltöltéséből

töredékek; a B jelzésű sírban talált üvegtöredéken AVE (A és V ligatúrában) feliratot olvastunk. A betűk vésett technikával készültek. A Valentinianus-kori bélyegestégla és a II. Constantius érem valószínűvé teszi, hogy e tárgyak a IV. sz. legvégén kerülhettek a sírba. A 15. sz. téglasírban szürke agyagkancsó mellett üvegpohár töredékei mutattak arra, hogy itt esetleg ókeresztény szimbolikával számolhatunk. A 22. sz. sír félgömb alakú üvegpohara (94. kép) szintén e rítus példáit szaporítja.[153]

Az 5. sz. kőlapokból kirakott sírban kétszeri temetkezést figyelhettünk meg. Az alsóbb szinten gyermekváz feküdt. Ehhez a sírhoz tartozott egy kisméretű csontkarperec, amely töredékesen maradt csak meg[154] (83. kép). Ugyancsak gyermek viselhette azt a szívalakú csontlapocskát, amelyet a 27. sz. sírban, a gyermek ólomkoporsóban találtunk. A csüngő át volt fúrva,[155] s így talán arra a borostyángyöngysorra lehetett fűzve, amelynek egy-két szemét a leletek közt találtuk. Az együttes bronzérme, amely a leletek korához útmutatóul szolgálna, annyira átégett, hogy nem határozhattuk meg: mérete a IV. sz.-i kisbronzoknak felelne meg.

Az 1. sz. női sírban arany fülbevaló mellett két csonthajtű feküdt. Aranyozott végű volt a 8. sz. sír hajtűje (77. kép). Mindkét sírban II. Constantius érme tájékoztat a temetkezés koráról. A 4. sz. sír mellett a földre szórtak egy csontnyelet (78. kép). Azonos darab került elő a Vöröskereszt u.-ban.

Agyagedény mellékletet alig néhány esetben figyelhettünk meg. A 2. sz. sírban gyermekváz mellett durva, fekete, hullámvonallal díszített edény töredékei hevertek,[156] amelyekhez hasonló darabokat Brigetio legkésőbbi, ún. Cellás temetőjéből ismerünk, valamint a leányfalusi burgus késői kerámiaanyagában.[157]

A 4. sz. sírban a csontváz lábánál a provinciális edényformák között szokatlan kiöntőszájú kis csupor volt. Az edény korongon készült, de egészen rosszul iszapolt és égetett (96. kép).

A 15. sz. sírban és a 22. sz. sírban azonos formájú szürke kancsók voltak,[158] az előbbi mellett agyagpohár is feküdt (97. kép). Az első edény mellékletét II. Constantius érme képezte. Ez az edényforma általános a IV. sz. második felében.

Temetőrészlegünk 9, éremmel datált[159] sírjában a legkorábbi pénz Iulia Mamaeától való, de a III. sz. első feléből származó érem ellenére is e sír leletegyüttese legkorábban a III—IV. sz. fordulójára tehető. Ez a sír egyébként az egyik egy tömbből faragott kőláda, amellyel kapcsolatban már megjegyeztük, hogy a temető többi sírjánál kb. egy félévszázaddal korábbra keltezhető. A fentebb felsorolt jellegzetesebb mellékletek alapján e gazdag sírok arra utalnak, hogy a IV. sz. legelején tehetős család tagjait temették itt el.[160]

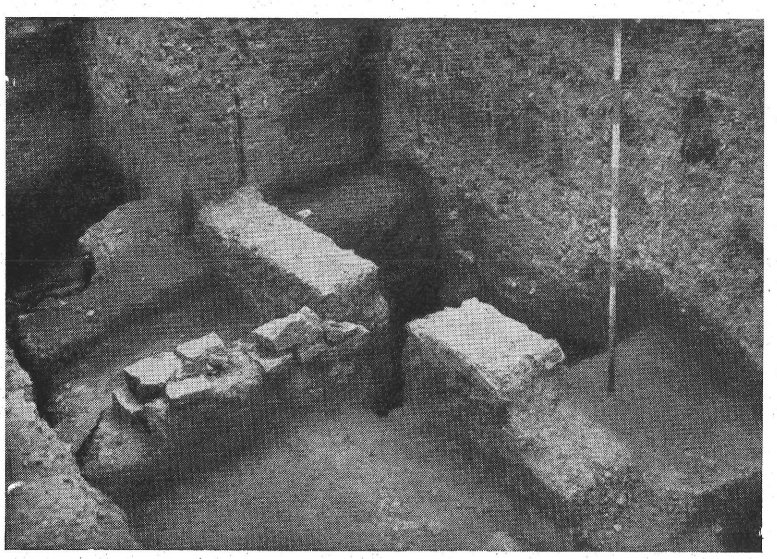
A K-NY-i tájolású, magasabb szinten fekvő sírok egyharmadában II. Constantius pénzét találtuk. Egyharmadában meghatározhatatlan IV. sz.-i kisbronzok voltak, amelyek egyikét a leletegyüttes Valentinianus bélyegű téglája ugyancsak már a század végére datálja. *A mellékletek alapján a IV. sz. utolsó harmadát jelölhetjük meg az épületekbe vágott sírok és a hozzájuk csatlakozó temetőrész koraként.*

A sírládákhoz másodlagosan felhasznált kövek nagy része épületekből elhurcolt párkány, küszöb vagy pillértöredék volt (73., 74. kép). Akadt közöttük olyan is, ahol korábbi szarkofágok akroterionos tetőit szabták fel az új koporsó oldallapjai részére. A 20. sz. sír fedelét egy korábbi sírtábla helyettesítette, ábrázolással lefelé fordítva (98. kép). Ezen a balra lépő maenas mögött az élénk kékre festett háttér is épségben volt a feltárás pillanatában. Sírtáblánk díszítéséhez legközelebb egy dunabogdányi kő áll,[161] amelyen a táncosnő alakját borostyáninda veszi körül. A borostyánindás keretelés jellemző az egyik aquincumi kőfaragóműhely stílusára. Nagy Lajos és Kuzsinszky foglalkoztak e műhellyel, amelynek működési idejét is megállapították. Ennek alapján a sírkő a II—III. sz. fordulóján készült.

A 6. sz. sír oldallapjait képezték a Szilágyi János cikkében, a 3. és 4. képen látható feliratos sírkövek.[162] Érdekességük, hogy felépítésük és díszítésük miatt egészen közel állnak egymáshoz, mégis alaposabb részletmegfigyelések során kitűnik, hogy C. Ael. Alexander sírköve a Proclianus házaspár sírtáblájánál korábbi. C. Ael. Alexandert még Antoninus Pius korabeli hajviselettel ábrázolja a kőfaragó,[163] ezzel szemben Val. Proclianus homlokból kifésült haja és szakálla a Severus-korra vagy későbbre utal. Feleségénél éppen szembeszökő a Severus-dinasztia hajviselete. Ha a két sírtáblát néhány jellegzetes aquincumi sírkő mellé állítjuk, szintén arra az eredményre jutunk, hogy Kuzsinszky[164] és Nagy Lajos[165] korhatározásai alapján a két emlék készítése között egy félévszázadnyi idő telhetett el. Ezáltal nyomon követhetjük az aquincumi kőfaragóműhelyek stílusváltozásának két egymásra következő korszakát.

A 3. sz. kősírláda fejnél levő rövidebb oldallapját felirattal befelé fordított tábla helyettesítette. Ezen verses sírfelirat olvasható.[166]

Itt említünk meg egy reliefszerű sírkövet, amelyet ásatási területünkön a lakóházak bontása során találtak az épületbe falazva. A meglehetősen sérült ábrázolás (99. kép) vízöntő férfialakja szintén valamelyik provinciális műhelyben készülhetett.[167] A korsóból öntő alakhoz Nagy T. szerint Lysippos szandált oldó atlétája szolgáltatta az eredeti mintaképet. I. sz. 200 körül működik a kőfaragóműhely Aquincumban. Erdélyi G. figyelmeztetett arra, hogy szarkofág-oldallaphoz tartozik töredékünk.[168]

67. kép. A 2. épület kibővítése a III. építési periódusban

A Kiscelli u.-i sírok mellékleteihez a megfelelő párhuzamokat

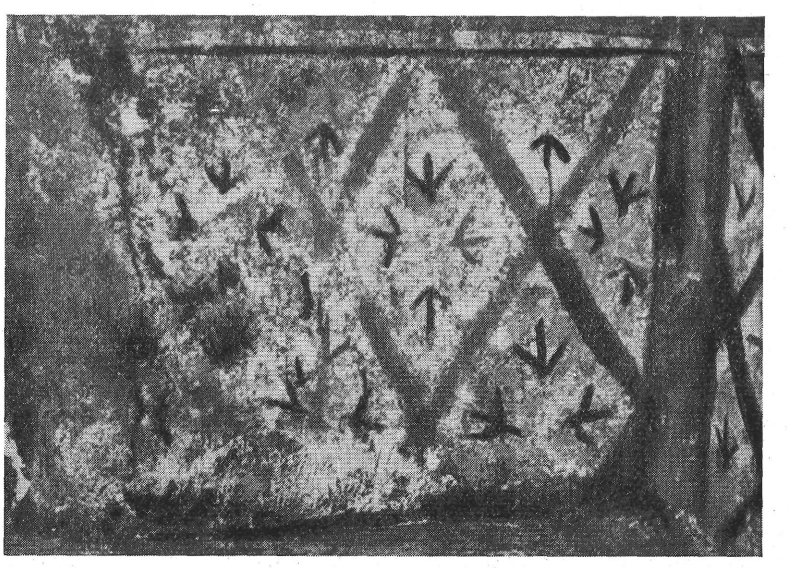

68. kép. Falfestés az L é V helyiségek ajtófélfájáról

néhány kivétellel megtaláljuk az aquincumi sírokban, a melyeket már korábban feltártak a táborváros területén. A Kiscelli u.-tól délkeletre a Dunaparton a Rupp Imre u.-ban későrómai sírmező széle került felszínre.[169] Itt is barbár jellegű temetkezés történt a IV. sz. végén. Ettől nem messze, a Lajos u. 169—171. sz. telkeken kerültek elő a 22. sz. sírunkhoz hasonló sírok. Ezek korát Frigeridus dux, Ap. Iovini bélyeges téglák határozzák meg. A mellékletek alapján — színes üveg- és kőgyöngyök, mint a 27. sz. sírunkban — már az ásatás során felmerült az a kérdés, hogy vajon nem szarmata—jazyg temetkezés volt-e?[170] Hasonló téglasírok kerültek elő a Szöllő u. 8. sz. alatt, ahol balta alakú borostyán függővel díszített kőgyöngysor mellett fémmázas és besimított edények is szerepeltek a mellékletek között.[171]

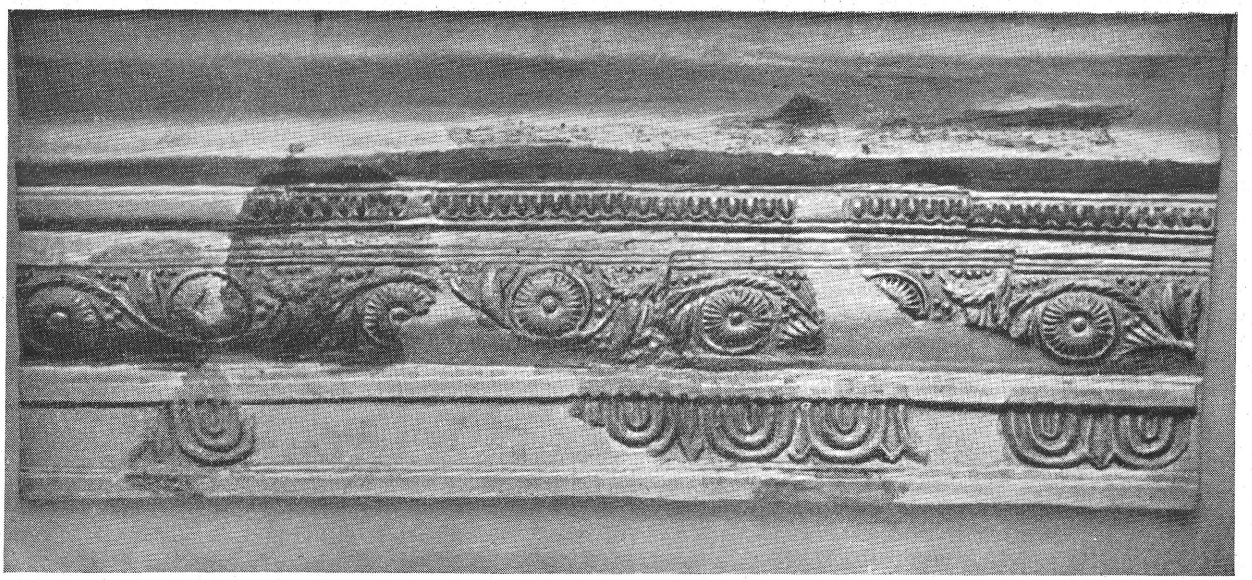
A Gyűrű u. 7.—Föld u. 12. sz. alatt feltárt téglasírok,[172] valamint a Meggyfa u. és Folyamőr u. sarok[173] helyén talált téglasírok szintén a 22. sz. és a 4. sz. sírjainkkal egyeznek. A Bécsi út 166. sz. alatt a Bohn téglagyár területén, a kőkoporsó mellett, melyben az említett aranyleletet találták, olyan szegényesebb sírok is előfordultak, amelyekben borostyángyöngy mellett vasvéső és IV. sz.-i érem volt.[174] A Bécsi út 193. sz. alatt K-NY-i tájolású sír mellékletét két sötétszürke bögre képezte,[175] amely a 2. sz. sírleleteinkkel azonos. A Bécsi út 98. sz. alatti telken sírmezőt figyelt meg Nagy T., amely a Kiscelli u.-i temetőrészünkkel teljesen azonos leleteket hozott felszínre. Az érmek itt II. Constatiustól Gratianusig terjedtek.[176] Ugyancsak késői sírokat tárt fel Nagy T. a Vályog u. 10. sz. alatt. A leletek közül itt a bronz-, a csontkarpereceket, a zöldmázas agyagedényeket emeljük ki. Itt sem hiányzott a korsópohár szimbólum a temetkezési rítusból.[177] Ez jellemezte a Boróka u.-i[178] és Hunor u.-i[179] kősírládák mellékleteit is. Különösen gazdag ókeresztény sírokat tárt fel Nagy Lajos a Vihar,[180] Berend,[181] és Raktár[182] utcákban. A sírok között két ókeresztény temetőkápolnát hoztak napvilágra az ásatások.[183] A különböző időpontokban feltárt sírok korát összeegyeztethetjük a leletek alapján.[184] Ebből kitűnik, hogy *a felsorolt lelőhelyek mindegyikén II. Constantius utáni időkben kezdtek temetkezni.*

Ha most térképre vetjük a Kiscelli u.-i temetőrésszel azonos sírokat, mindjárt feltűnik, hogy *a IV. sz. végi temetkezések az aquincumi canabae területét teljesen elfoglalják.* Ez az összefüggő sírmező a Lajos u.-tól az óbudai Szeszgyárig sűrű sávban vette körül félkörben a tábort, a messzebb fekvő területeken már természetesen ritkább a temetkezés. A sírmező közepe táján, a tábor ellenségtől védettebb oldalán álltak az ókeresztény temetőkápolnák, a Raktár u.-i cella trichora és a Vihar u.-i kis, apsisos kápolna[185] (utóbbit Nagy Lajos megfigyelései szerint a temetkezés idejében alakították át magánházból vallási célokra).

69. kép. Falfestés az egyik pécsi cubiculum ajtajáról

A római uralom utolsó évtizedeiben szerte a provinciákban szokássá vált, hogy a város, ill. táborfalak közvetlen környékére temet-

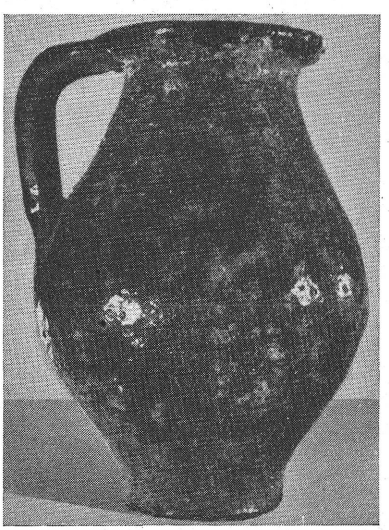

70. kép. Stukkópárkány töredéke a V helyiségből

keztek. Az ókeresztény tanok terjedésével arra is számtalan közeli és távoli példát hozhatnánk, hogy a sírokat temetőkápolnák köré helyezik. Brigetio,[186] Intercisa,[187] Ulcisia Castra,[188] Tricciana,[189] Sopianae[190] későrómai temetőit említjük itt meg Aquincumhoz legközelebb. A felsorolt települések arra is sok példát nyújtanak, hogy a sírokat régebbi épületek romjai közé helyezik.[191]

Az aquincumi későrómai sírok ókeresztény mellékleteinek sorát[192] a Kiscelli u.-i temetőrészünk leletei nem szaporították, bár a halottak mellé helyezett korsó-pohár (100. kép) mellékletet figyeltünk meg kb. a sírok felénél,[193] tehát itt is számolnunk kell azzal, hogy az eltemetett lakosság részben a keresztény tanokat követte.

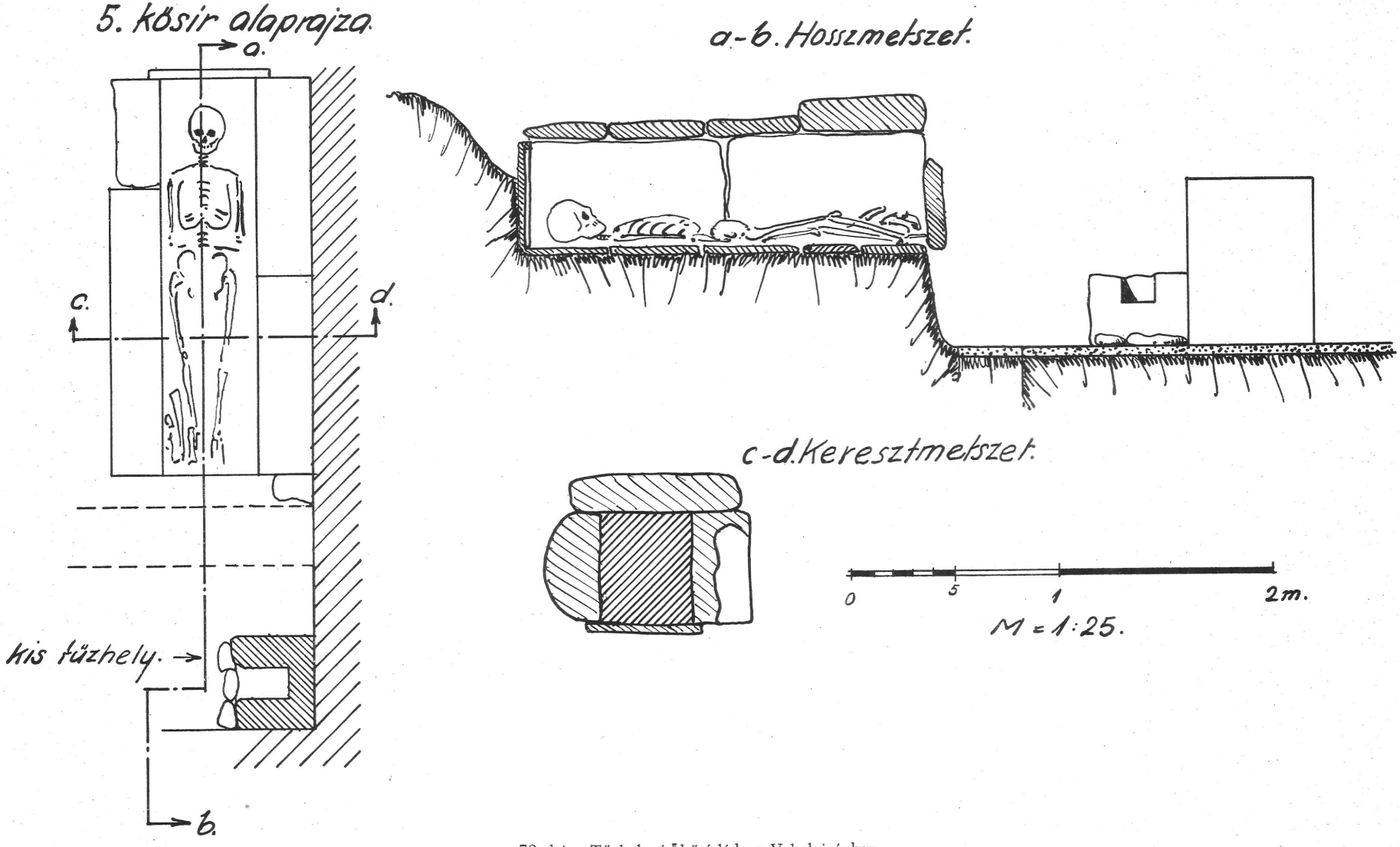
Sokkal több adat szól amellett, hogy a temető halottai barbárok voltak már ekkor. Ez itt azért sem meglepő, mert ugyanezen a területen már korábban is lakhattak barbár telepesek.[194] Párducz M. 340—360. évektől kezdődő NY-K-i tájolású alföldi sírokkal kapcsolatban felvetette azt a kérdést, hogy mely csoportot lehetne germán és mely csoportot a szarmata népek hagyatékához sorolni.[195] Megfigyelései szerint a fejnél, kéznél elhelyezett mellékletek a gótokra és a gepidákra jellemzőek: a szarmaták ezzel szemben többnyire a láb mellé helyezték a kísérőleleteket. Temetőnkben ehhez a 4., 5., 21., 22., 24. sz. sírok szolgáltatnak párhuzamot.

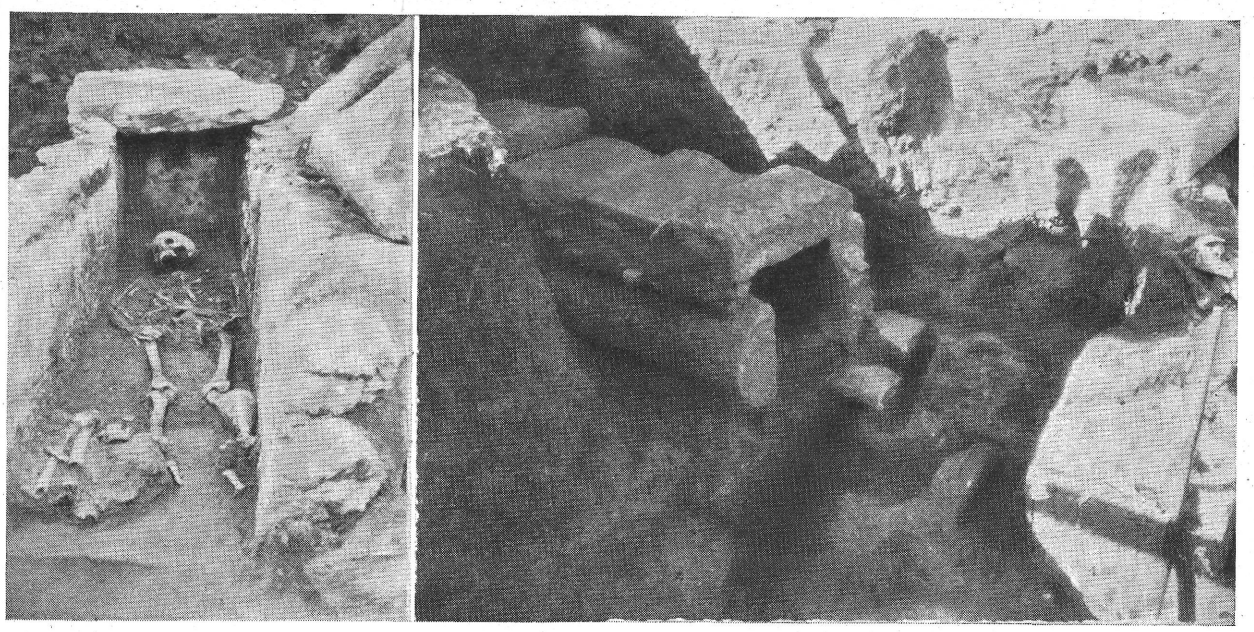
71. kép. Mázas korsó a V helyiség főzőhelye mellől

Temetőnkben a sírok ókeresztény, valamint barbár jellege jól megfér egymással ebben a korban. Történelmi forrásaink több esetben is arról számolnak be, hogy a nyugati tartományokból provinciánkba küldött hittérítők különös súlyt helyeztek a barbár törzsek meggyőzésére. Amantiusról, Iovia püspökéről írja Ambrosius, hogy a IV. sz. utolsó két évtizedében nemcsak a városka lakóinak szellemi vezetését tartotta a kezében, hanem „jó irányban befolyásolta" az ott lakó barbár törzs két vezérét is.[196] Ambrosius maga a Felső-Pannóniába telepített markomannok királynéját ismerteti meg a keresztény tanokkal.[197] A herulokat Iustinianus telepíti Pannonia Secunda földjére, akik ekkor megkeresztelkednek.[198] Hunok és keleti gótok megtéréséről is hallunk.[199] Nagy Lajos szerint Aquincumban az arianizmus terjedt el,[200] aminek következtében elpusztítják a régi pogány szentélyeket,[201] összetörik az istenszobrokat, a sírtáblákat.[202] E rombolásban a „birodalom kebelébe befogadott germánok" is részt vettek.[203]

A régészeti kutatás ma már több pannóniai tábor és erődített város területén igazolta a betelepített barbárok jelenlétét.[204] A leg-

72. kép. Tűzhely és kősírláda a V helyiségben

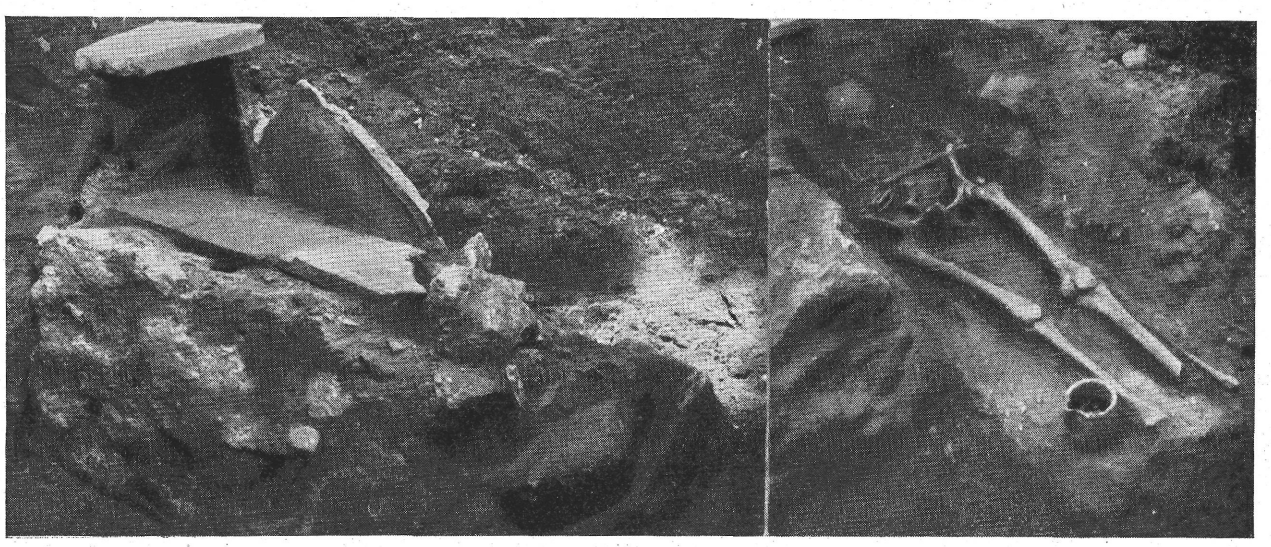
73—74. kép. Kősírládák

utóbbi feldolgozások figyelmeztetnek arra, hogy az *Aquincumban elő- került temetők anyaga a IV. sz. utolsó harmadában milyen szorosan összefügg az Aquincumtól északra fekvő Arrabona és Brigetio, valamint a délre fekvő Intercisa lakosságának hagyatékával.*[205]

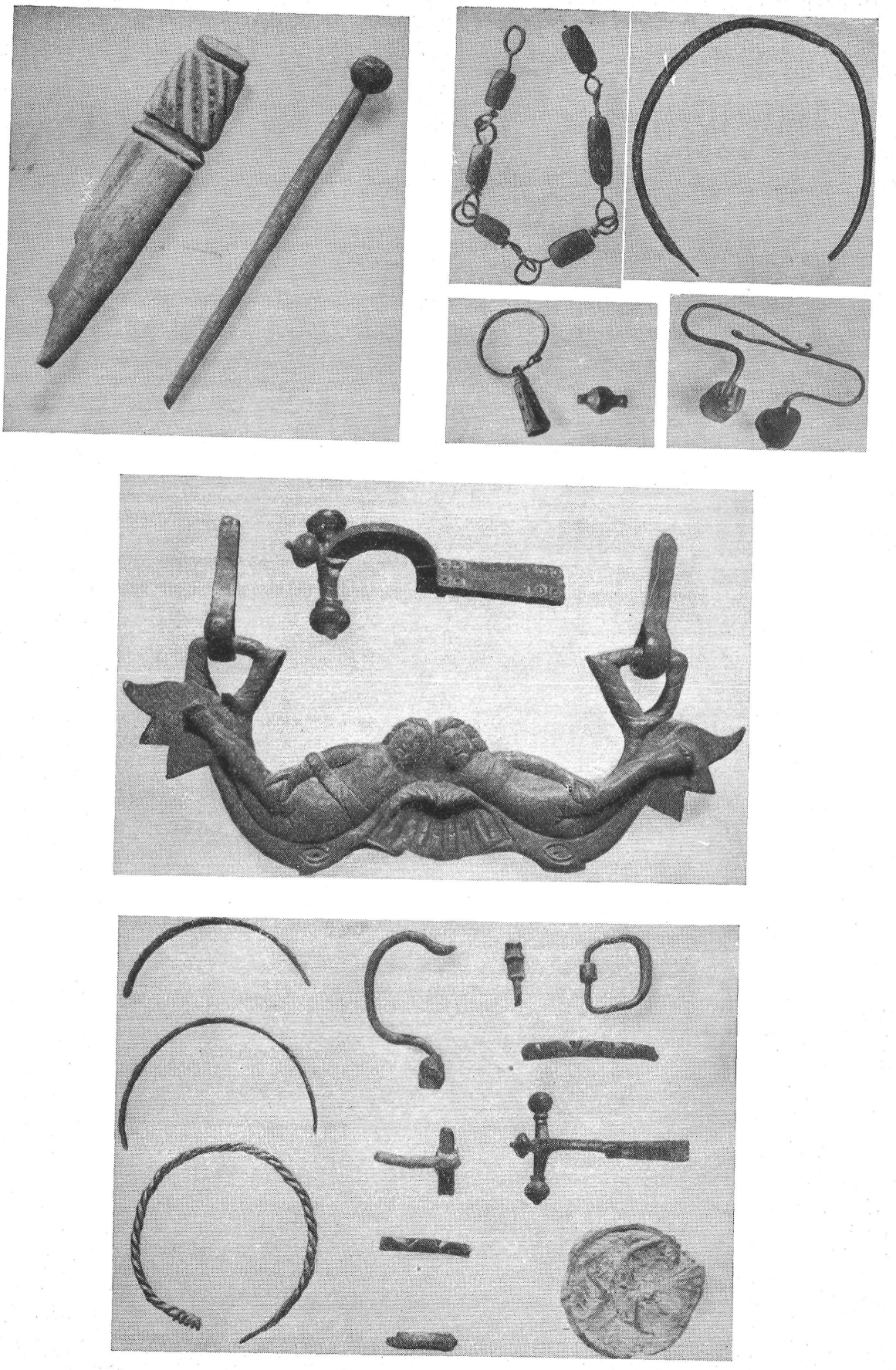
II. Constantius után közvetlenül, vagy uralkodásának végén, barbárok is kerültek a táborokba, akik itt a katonai szolgálatot is ellátták. Ez a lakosság már csak a falakon belül lakott, s közvetlenül a táborfal mellett, ill. annak közelébe temetkezett.

A túlparti barbárok ebben az időben már állandóan támadják a limest,[206] sőt egyes kutatók szerint már valósággal úgy viselkednek, mintha ők lennének az urak Pannóniában.[207] A Kiscelli u.-i épületeinkkel, ill. temetőinkkel kapcsolatban felmerül az a kérdés, hogy körülbelül mikor kényszerült a canabae lakossága arra, hogy elhagyja lakhelyét a falakon kívül, beköltözzön a táborba, s csak temetőnek használja a falakat környező területet.[208]

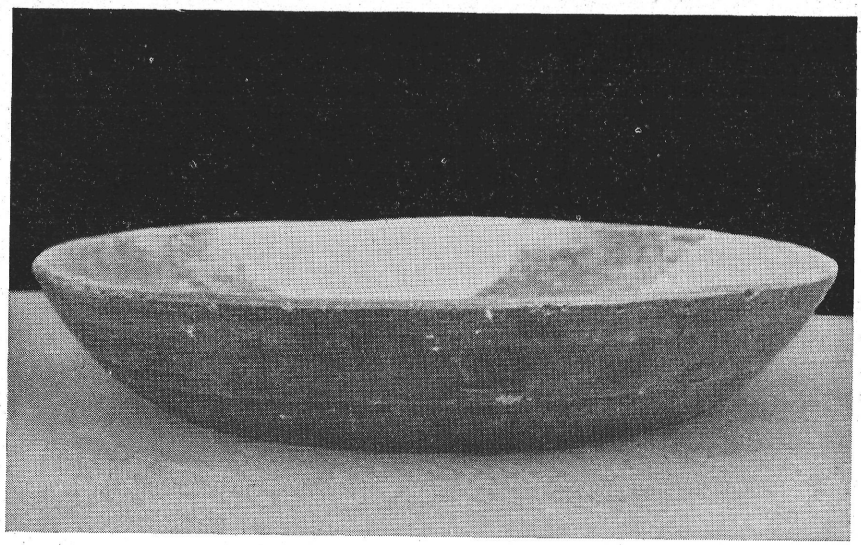
Minthogy e sírokban a legkorábbi érmek II. Constantius azon veretei, amelyek egyeduralkodó korában kerültek forgalomba,[309] feltehetően már 360-tól kezdve temetkeztek ide, a Kiscelli u.-i épületekbe. Így nem tartjuk kizártnak, hogy a lakosság annak a veszélynek a hírére költözött el innen, amely 359—360 telén fenyegette Aquincumot.[210] Ammianus Marcellinus adatai alapján Alföldi

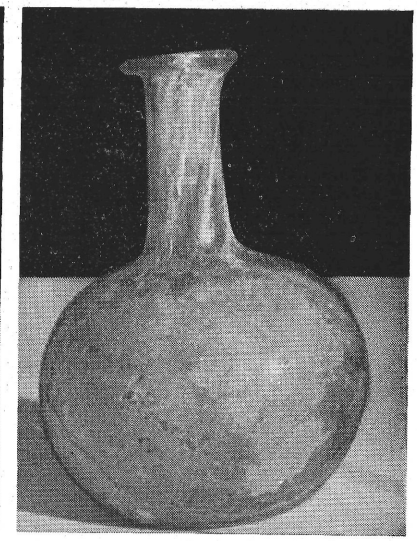

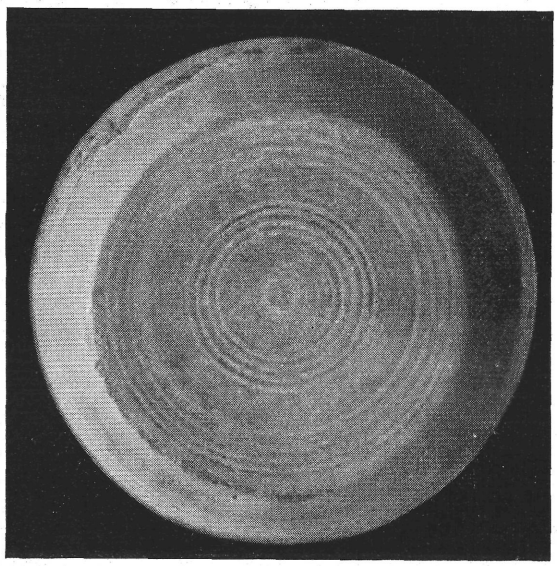
75. kép. Téglasír — 76. kép. Későrómai fakoporsós temetkezés

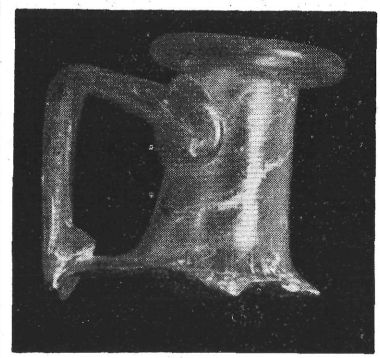

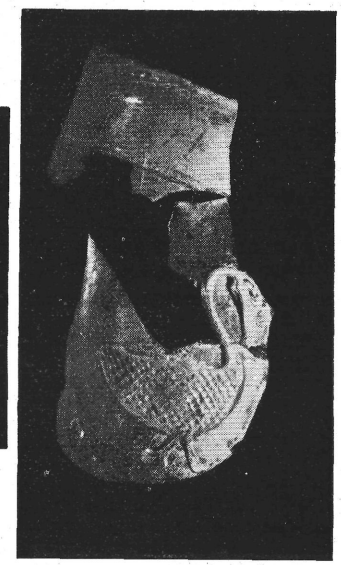
77—88. kép. Mellékletek a késő római sírokból

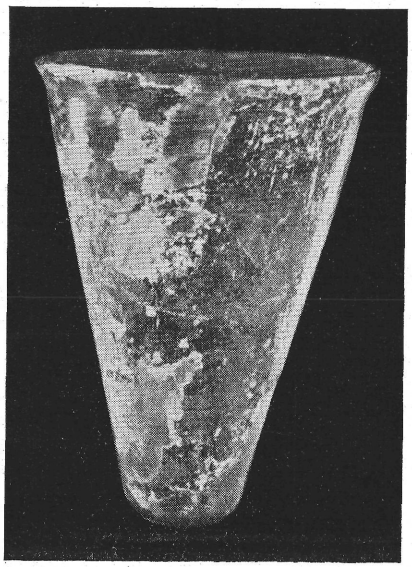

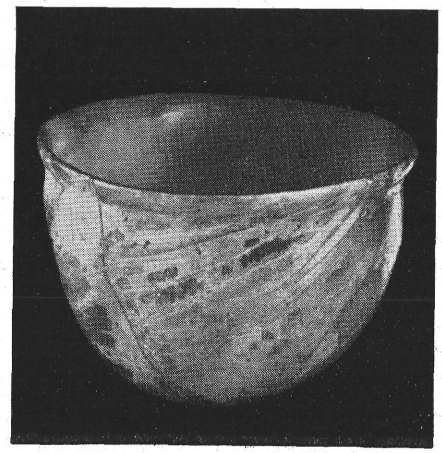

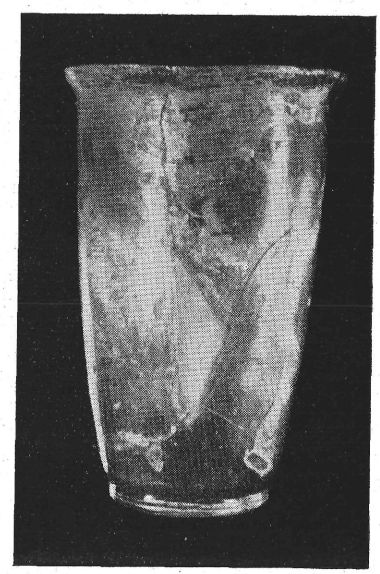

89., 90., 91., 93., 94., 95. kép.
Üvegedények a késő római sírokból

92. kép. Metszett üvegpohár
töredékei az udvar feltöltéséből

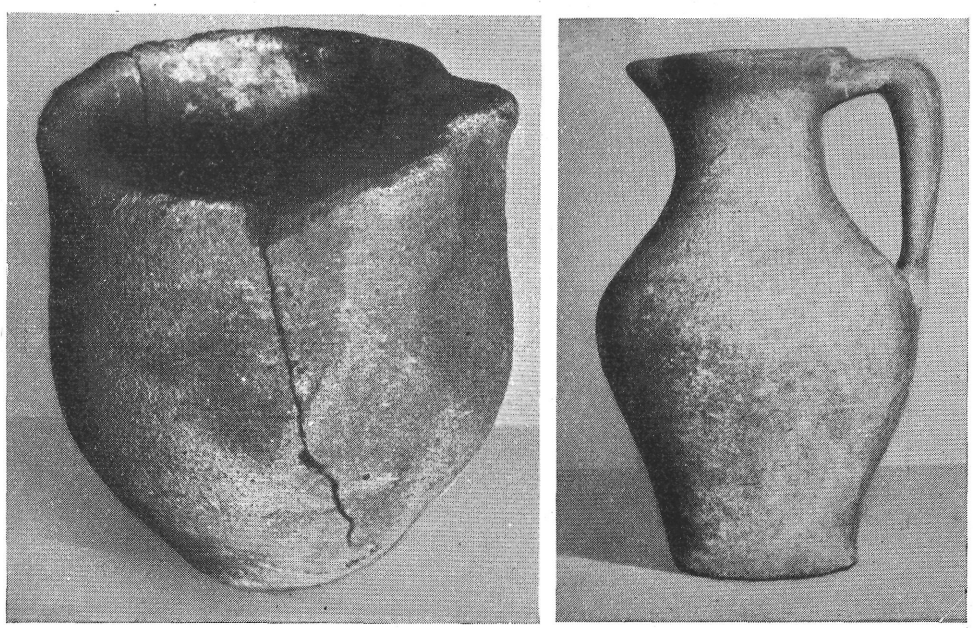
A. kimutatta, hogy II. Constantius éppen Aquincummal szemben verte meg a szarmatákat, s Ammianus e támadással kapcsolatban kesereg a barbárok kegyetlenségéről.

A történelmi adatok és régészeti leletek tanúsága szerint a 360. évi hadjárat után még félévszázadig a római birodalom keretén belül folyt az élet Aquincumban.[211] Nagy Lajos arról ír, hogy ekkor „lázas építési tevékenység folyt városunkban, amelyhez a téglákat még a szomszédos tartományokból is szállították."[212] Azt látjuk azonban, hogy ez a megfigyelés csak a táborfalon belüli területre vonatkozhatott, az építkezés pusztán katonai célokat szolgálhatott,[213] mert a tábor lakóépületei a történelmi források szerint,[214] I. Valentinianus idejében siralmas képet nyújtottak. Azt meg éppen a fenti adatok igazolják, hogy a canabae vonalában egyetlen lakóépületet sem használtak ebben az időben. Carnuntumot a IV. sz.-végi újjáépítések során valóban lakhatóvá tették, bár rövid időre.[215] Aquincum tehát azzal, hogy megszűnt itt a tartományi székhely,[216] csak katonai szempontból tartotta meg jelentőségét, s a tőle északra és délre fekvő dunamenti erődök és táborhelyek[217] színvonalára süllyedt.

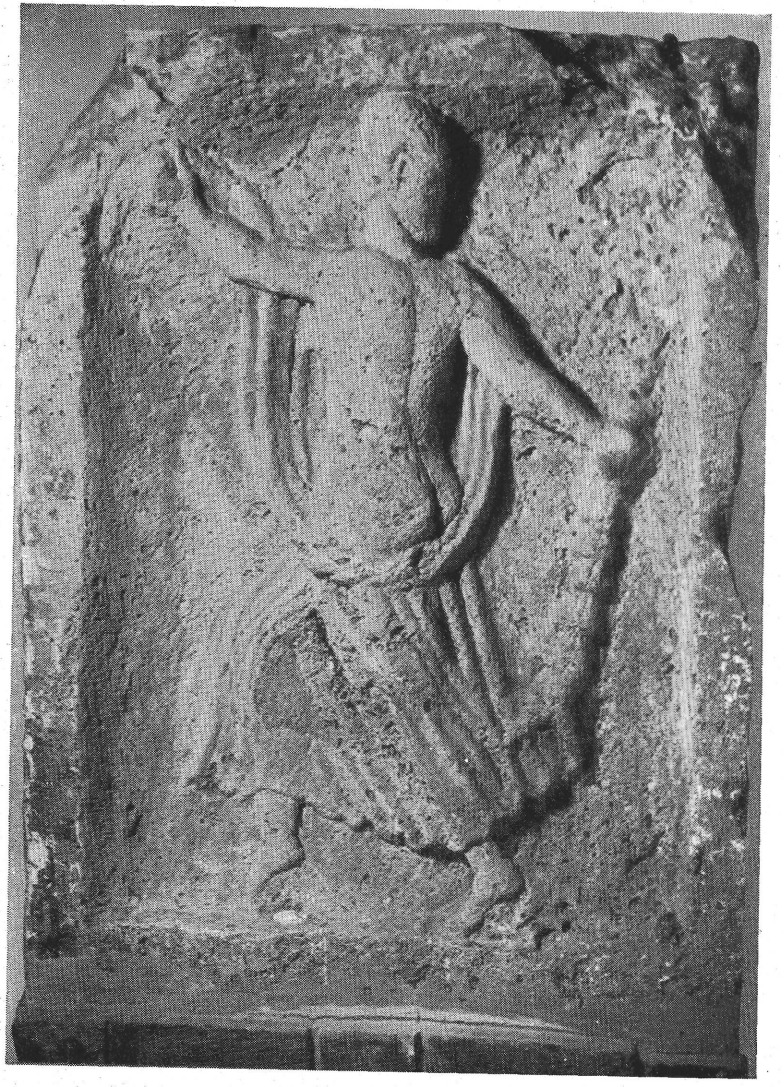
Aquincum IV. sz.-végi életére vonatkozó homályos adatokhoz egy megfigyelést szeretnénk hozzáfűzni a Kiscelli u.-i ásatások alapján. Bemutattuk azt, hogy temetőrészünk leleteivel azonos és rokon sírok kerültek elő a táborváros canabae-jának majd minden pontján. Különösen jellemzőek itt a besimított kerámia-, valamint a fémmázzal készült agyagedények,[218] a gyöngyök, csontkarperecek, mert helyben készültek. A fémleletekről azért nem beszélünk, mert ezek Pannónia területén meglehetősen egységesek ebben az időben, minthogy valamely nagyobb központból terjedhettek el. Feltűnő azonban, hogy Aquincumban a IV. sz.-végi polgárvárosi síroknál a kerámiaanyag[219] más típusokkal és díszítésmódokkal jelentkezik, mint a táborvárosban, bár az érmek tanúsága szerint a polgárváros is lakott volt a IV. sz. legvégéig. Külön említjük meg a csúcshegyi villa anyagát,[220] mert ez a polgárváros leleteivel hozható kapcsolatba, s a táborváros késői hagyatékától lényegesen eltér. Előbbi korát jól ismerjük az épületben talált érmek alapján, ez is a tárgyalt késői csoporthoz tartozik.

Ha egy városban — amint ezt most Aquincum esetében láttuk — ugyanabban az időben ennyire eltérő csoportok különíthetők szét a helyben készült kézművesáru nagy tömegében, ott különböző etnikumhoz tartozó lakossággal számolhatunk.

A táborváros K-NY-i tájolású sírjaiban olyan kerámiaanyagot találtunk, amelyhez hasonlót Leányfalu és Pilismarót burgusaiban látunk ugyanebben az időben.[221] A csontkarperecek és borostyángyöngyök megfelelői az intercisai[222] és brigetiói temetőkben is előfordulnak. Minthogy a táborvárosban a sírok korával egy időben rendszeres katonai erődépítés folyt, s tudjuk, hogy maga I. Valentinianus is megfordult e munkálatok ellenőrzése során táborunkban, csakis arra gondolhatunk, hogy *a barbár lakosság valamilyen hivatalos telepítés következtében került az aquincumi tábor falai közé.*

96—97. kép. Agyagedények a késő-római sírokból

98. kép. Sírtábla táncosnő képével

99. kép. Vízöntő fiú képe kősírláda töredékéről

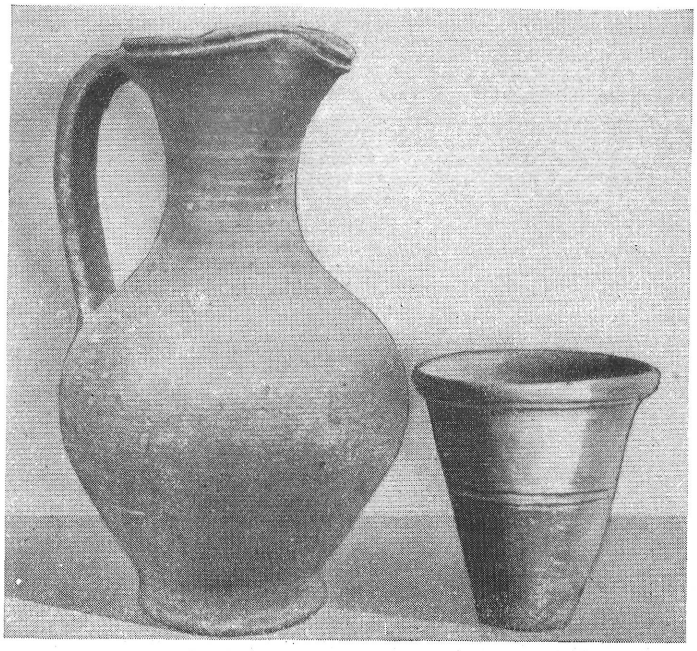
Ezzel szemben a polgárvárosban már semmiféle rendszeres későrómai építkezésről vagy hivatalos életről sincs értesülésünk. A legkésőbbi leletek észak-déli tájolású sírokból kerültek elő,[223] a teljesen barbár jellegű kerámia formákra és díszítésmódokra az Alföld IV. sz.-végi településeiről[224] ismerünk néhány párhuzamot, amelyek távolabb az erdélyi marosszentannai temetők felé mutatnak.[225] A polgárváros e leletei mellett két cikáda-fibula is[226] arról tanúskodik, hogy még sokáig élhettek itt a falak között a Duna túlsó partjáról áttelepült barbárok azután, hogy a provinciális lakosság elhagyta a várost.[227]

Eddig az Aquincum területén talált legkésőbbi római leletek közé II. Theodosius érmét, két cikáda fibulát és az eddigi megfigyelések szerint bizonytalan időpontig használatban levő besimított kerámiát sorozhatjuk. A kutatás mai állása alapján egyetlen épületről sem mondhatjuk, hogy azok a IV—V. sz. fordulóját túlélték volna. Igen elgondolkoztatóak azonban a táborváros legmagasabb római-kori szintjében fekvő mellékletek nélküli sírok, amelyekhez hasonlókat találtunk a Kiscelli utcai temetőrészben. Egyelőre nem vethetjük el annak a lehetőségét, hogy éppen ezek a sírok származtak attól a lakosságtól, amely az V. sz.-ban itt tovább élt a római államrendszer felbomlása után is.[228]

Összefoglalva az elmondottakat, a Kiscelli u. 10. sz. alatt és a szomszédos telkeken feltárt területen a legalsó szinten olyan elplanírozott koracsászárkori réteget figyelhettünk meg, amelynek anyagába bennszülött kerámia-áru töredékei tartoztak. Így arra a következtetésre jutottunk, hogy az i. sz. I. sz. végén, még a kőtábor megépítése előtt, agyagfalas épületek állhattak itt. Ezek lebontása után épültek meg a kőfalas lakóházak.

Kőépületeinknél három építkezési korszakra lehetett következtetni, ezen belül is történtek az épületeken kisebb változások, javítások. Az első periódusban két lakóház állott. Az egyik alaprajzát ebből a korszakból nem lehetett rekonstruálni, a másodikban terrazzóból készített hideg- és melegvizű fürdőkád állott. Mindkét épület elpusztult — valószínűleg a markomann háború alatt. Az újjáépítés még a II. sz. végén megtörtént. Ekkor az 1. sz. épületünket egészen új alaprajzi elrendezésben építették meg, a 2. sz. fürdőkádas épületben nagyméretű átalakítások történtek. Újabb helyiségekkel is bővült az épület. Ebből a periódusból származik az 1. sz. helyiség vadászjelenetet ábrázoló falfestménye, ennek korát a párhuzamok és a díszítőtechnika alapján már a III. sz. első felére tettük. A falfestményekkel kapcsolatban az aquincumi legio egyik festőműhelyét ismertük meg, amely ebben az időben a tábor több középületét festette ki.

270 körül másodszor is elpusztulnak épületeink. A második újjáépítés során — vagyis a harmadik építkezési periódusban — két toldalék-épületet emelnek a meglevő fürdőtől délre. A két régi épületet harmadszor is rendbe hozzák, újrafestik, csatornázását, fűtését is helyreállítják. Már ekkor, a III—IV. sz. fordulóján az épületektől délre fekvő szabad területen kőkoporsókban temetkeztek. A gazdag mellékletek alapján arra következtethetünk, hogy tehetősebb családok tagjait helyezték itt a sírokba.

100. kép. Korsó-pohár melléklet a 22. sírból

Épületeink a IV. sz. első évtizedeiben leégtek, s ugyanez a sors érte az aquincumi táborváros majd minden eddig ismert épületét, amit az azonos korú falfestményeken látható égésfoltok is bizonyítanak. E pusztulás után épületeinket nem állították teljesen helyre, a fűtést, csatornázást sem használták többé. A romok épebb, lakhatóbb helyiségeibe barbár telepesek költöztek, akik az egyes lakószobákba agyagtapasztásos főzőhelyeket állítottak. Az aquincumi táborvárosban több helyen figyelhettük meg ugyanennek

a lakosságnak a hagyatékát: a romos épületekben a főzőhelyeket, mellettük a barbárjellegű apróleleteket. Később — megfigyeléseink szerint kb. 360 körül — ez a lakosság is elhagyta a Kiscelli u.-i épületeket, s valószínűleg beköltözött a táborba. Az aquincumi canabae egész vonalában temető létesült ekkor, a sírok nagy részét éppen az elhagyott lakóházak és a középületek romjai közé helyezték. A sírok egyöntetű leletanyaga azt bizonyítja, hogy az itt eltemetettek részben az ókeresztény tanokat követhették, sírmezőnkhöz két kápolna is tartozott.

A sírleletek alapján azt is megfigyelhettük, hogy ebben az időben, a IV. sz. utolsó harmadában az első Valentinianus-féle limes erődítés már csak a tábor belsejére vonatkozott, a tábor lakosságát idegenből idetelepített egységes barbár néppel töltötték fel.

Ugyanekkor a polgárvárosban már egyáltalában nem élt tovább a provinciális lakosság, bár az ottani romos épületekben is laktak még. Az itteni lakosság olyan barbárokból állott, akik az Alföldről költöztek át az elhagyott városba.

JEGYZETEK A „RÓMAI ÉPÜLETEK ÓBUDÁN A KISCELLI U. 10. SZ. ALATT" C. TANULMÁNYHOZ

[1] Szilágyi J. AÉ 1951/2, 121, 2. ábra.

[2] Vö. hasonló békásmegyeri és tabáni árukkal: *Nagy L.:* Bp. Tört, I. 1942. XXXV és XXXVI t.; *Nagy L.:* AÉ 1942. 168.; *Párducz:* Dolg. XV. 1939. 133.; *Gallus:* AÉ 1940, 138.

[3] Aquincumi Múzeum 1951. évi ásatásából, ltsz.: 56.984. Publikálatlan.

[4] Aquincumi Múzeum 1951. évi ásatásából, ltsz.: 56.333, publikálatlan.

[5] Aquincumi Múzeum 1950. évi ásatásából, publikálatlan.

[6] Aqu. Múz. 1950. évi ásatásából, publikálatlan.

[7] Aqu. Múz. 1949. évi leletmentéséből, publikálatlan.

[8] Aqu. Múz. 1953. évi ásatásából. *Kaba M.* Bp. Rég. XVI. 1955.

[9] *Nagy L.:* Bp. Rég. XIII. 1943. 447.; Major: ASA, 1918. 88 és 92. és 1919. II. és III. t.

[10] Aqu. Múz. ltsz. 65.362: stilizált tojásfüzér alatt balra futó nyulak sora; ltsz. 55.006—009: stilizált levelek és tojásfüzér különböző változatai. Resatus-ra vonatkozó adatokat legutóbb feldolgozta *Nagy L.:* Bp. Tört. I/1. 225. 3. kép.

[11] Táltöredék alján RASINI PISANI névbélyeg, félhold alakú keretben. Ehhez: *Ohlenroth:* Italische Sigillata mit Auflagen aus Rätien u. d. röm. Germanien, 24/25. BdRGK, 1934/35, 241. Szerinte Rasinius műhelye az arezzói sigillatagyártás utolsó képviselője. Pompeiben még szerepel áruval. Aquincumhoz legközelebb Poetovio-ból ismerünk egy L. Rasini Ciri félhold alakú bélyeget. Ehhez: *Walters:* CRP, 1908. 38.

[12] *Hermet:* La Graufesenque. Paris, 1934. V. t. 23. tip.

[13] *Hölder:* Formen d. röm. Thongefässe. Stuttgart, 1897, IV. t. 11. Savariában, Brigetióban legkorábbi leletegyüttesekben fordul elő ez az importáru.

[14] Aqu. Múz. ltsz. 54. 989.; vö. *Hermet,* id. mű, 123. t. 3. Ltsz. 54.991.; vö. *Hermet,* id. mű, 52. t. 18.

[15] *Bónis É.:* A császárkori edényművesség termékei Pannóniában. I. Diss Pann. II. 20. 1942. 18. t. 1. és 17.

[16] Koracsászárkori telepítést figyelt meg *Barkóczi L.* Adonyban. Acta Arch. 1954. Sajtó alatt.

[17] *Nagy L.:* Bp. Tört. I/2, 364.

[18] *Kuzsinszky B.:* Aquincum. 1934. 4.; *Szilágyi J.:* Bp. Tört. I/2, 492.

[19] Alaprajzon F-nél 1-gyel jelölve. — 3.55 mélységben a fal alapja.

[20] *Iványi:* A pannóniai mécsesek. Diss. Pann. II. 2. 1935. XVII. típus, 151.

[21] Erről részletesen „Aquincumi fazekasműhelyek" c. dolgozatomban. (Kéziratban.) A műhely kb. 105—130. évek között dolgozott.

[22] Ehhez: *Nagy L.:* Bp. Tört I/2, 628.

[23] A medence méretei: 160×90 cm. Az elhasznált vizet elvezető ólomcső átm.: 6 cm. Az első és második padlószint közt 30—32 cm a különbség.

[24] Kemenceszáj méretei: sz. 62. cm, m. 70 cm. Az M és L helyiségek fűtőterében a tartópillérek szabálytalanul voltak elhelyezve. Ugyanilyen szabálytalanságot figyelhetünk meg a helytartói palota fűtésénél is. Ehhez: *Praschniker—Kenner:* Der Bäderbezirk von Virunum. Wien, 1947. 47.

[25] Hombár méretei: m. 48 cm, legn. átm. 45 cm, perem sz. 3,5 cm. Vö. *Bónis,* id. mű, VII t. 6. A perem alatt bekarcolt állatalakhoz: *Schörgendorfer:* Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer. Wien. 1942. 560. ábra. *Sági K.:* AÉ, 1951. 274.

[26] MZ, 1942/3, 8, 2—6. ábrák, Not. d. Scavi, 1908, 7, Oxé, TrZ, 1941/2, 93.; *Ettlinger:* Keramik der Augster Thermen. Basel, 1946. 29.

[27] *Póczy K.:* AÉ 1952. 103.

[28] Vö. 10. sz. jegyz.

[29] Vö. 2. sz. jegyz.

[30] *Behn:* Röm. Keramik. Mainz, 1910. 374. tip.; *Stähelin:* Die Schweiz in röm. Zeit. 1938. 94. ábra 4. vált.

[31] Akna méretei: 143×115 cm, mélysége 162 cm, teteje — 275 m szinten.

[32] Cohen I², Augustus, 228 (Tiberius-kori veret).

[33] Azonos darabok készültek a polgárváros legkorábbi fazekasműhelyében, a II. sz. első évtizedeiben.

[34] Vörösre festett korsó m.: 16 cm. A Kiscelli u. szomszédságában a Selmeci u.-i fazekasműhelyben készülhetett, u. itt teljesen azonos edényben találtak az említett műhelyben egy denár leletet, amelynek legkésőbbi verete 137-ből való. Bp. Tört. I/2. 629. 1. és 335. jegyz.

[35] Virágcserép alakú tál, a Kiscelli u. 79. sz. alatti fazekaskemencékből azonos darabok kerültek elő. Tál m.: 8 cm, átm.: 12 cm. Saalbg. Jahrb. 1934. VI. t. 26.

[36] I. építési periódussal egyező épületek az aquincumi táborvárosban: Bp. Tört. I/2. 364., AÉ. 1951/2. 126, 124, 128. Ezek mind elpusztultak a markomann háborúk alatt. Bp. Tört. I/2, 365.

[37] *Nagy L.:* Bp. Tört. I/2. 364.

[38] Az említett fazekasműhelyek a tábortól délre létesültek.

[39] Lajos u. 179—189. sz. alatt feltárt római csarnokos középület ekkor épült: *Szilágyi J.:* Bp. Rég. XV. 486.

[40] *Kuzsinszky:* Aquincum. Bp. 1934. 190., CIL. III. 10489.; *Kuzsinszky:* Bp. Rég. VIII. 1904. 165. CIL. III. 3525.

[41] Aquincumi Múzeumban, ltsz. 48887a.

[42] A medence alja terrazzós leöntéssel készült. Ólomcsöves kifolyója kőcsatornába torkollott, amely észak felé lejtett.

[43] Szilágyi J. szóbeli közlése.

[44] Füstlyuk átm.: 11—12 cm, m.: 70 cm, agyagból készült. A fűtőtér alja 7 cm vast. terrazzo, már anyatalajon létesült. Később ebben a helyiségben 10—15 cm magas padlószintemelés történt.

[45] M helyiség belmérete: 242×170 cm. A K-i fűtőszáj sz.: 80 cm, h.:115 cm, falvast.: 30 cm. A praefurnium-udvar mérete: 310×224 cm, agyagba rakott kerítésfala 75 cm vast.

[46] M-ben lévő fürdőkád méretei: 145×95 cm, V-ben lévő kád méretei: 175×95 cm.

[47] A csatorna belmérete 24×18 cm, déli végén köralakú lefolyó, a V kádjából is ez gyűjtötte az elhasznált vizet.

[48] Fütőtéglák javításához: *Szilágyi J.* Bp. Rég. XIV. 132.; *Praschniker—Kenner,* id. mű, 147.

[49] *Szilágyi J.:* AÉ. 1951. 122.

[60] *Szilágyi J.:* Bp. Rég. XIV. 122.; *Nagy L.:* Röm. Mitt. 41. 1926. 99.

[51] A márványutánzó rész diszítése: fehér-sárga foltos alapon vörössel keretezett tojásdad idomok, ezek szabálytalanul metszik egymást. Köztük vörössel festett zegzugos vonalak. Majd 8 cm sz. fekete függőleges sáv után egy-egy újabb mező következett, ennek dísze: kétféle zölddel árnyalt és feketével kontúrozott sásminta. Ehhez: *Drack:* Die röm. Wandmalerei d. Schweiz. Basel, 1950. 23, 111., XVII. t.; *Kuzsinszky:* Bp. Rég. I. 122.; *Nagy L.:* Bp. Tört. I/2. 593.; Bp. Rég. XII. 46.

[52] *Wulff:* Altchristliche u. byz. Kunst. Berlin, 1914. I. 43. ábra.; *Rostovzeff:* Röm. dekorative Malerei in Südrussland. Leningrad, 1917. LXXII, LXXVIII, és LXXXII. t.

[53] *Wirth:* Röm. Wandmalerei v. Untergang Pompeiis bis Hadrian Röm. Mitt. 44. 1929. 111.; *Wulff*, id. mű, 42. ábra; *Wilpert:* Die Malereien in d. Katakomben Roms. Freiburg, 1903. 104. t.; *Rost:* id. mű, LXXII. t.

[54] A Kiscelli u.-i páva stílusával ellentétbe állítható a polgárvárosi festőlakás pávája: *Nagy T.:* Bp. Rég. XIII. 378.; *Nagy L.:* Bp. Tört. I/2, LXXXVb t., vagy pl. *Schober:* Römerzeit in Österreich, Abb. 32. (Pettaui épületből.)

[55] A pontozással díszített későrómai plakátstílushoz: *Praschniker—Kenner*, id. mű, 222.; *Drack:* Die röm. Wandmalereien d. Schweiz. Basel, 1950. 32.

[56] *Rostovzeff*, id. mű, 134.

[57] *Reinach:* Rép. de reliefs grecques et romains. Paris, 1909. II. 153. t. 2. és 3. U. ez az ábrázolás gemmán: *Furtwängler:* Gemmen. Berlin, 1902. III. t. 454.

[58] A lezoux i gyár típuskincséből: *Oswald:* Index of figure types on terra sigillata. Liverpool, 1937. XIII. t. 245, és XIV. t.

[59] A típus változata aquincumi lepénysütőmintán: Bp. Rég. XI. 245. ábra. Bp. Tört. I/2, CXXII. t. 1. fazekasmester kézibélyegzőjén; *Kuzsinszky:* Aquincum. 1934. 97. ábra.

[60] Ijász alakja déloroszországi ezüsttálon. *Reinach*, id mű, II. 239. t. 1.

[61] *Rostovzeff:* Das Mithraeum v. Dura. Röm. Mitt. 49. 1934. 13. t.

[62] U. o. 195, 200.

[63] *Rostovzeff:* Südrussland. 298., LXXXIX. t. 2, CI. t. 2.

[64] *Rostovzeff:* Südrussland. LXXXII. t.

[65] *Rostovzeff:* Röm. Mitt. 49. 1934. 13. t.

[66] *Rostovzeff:* Dura-Europos and its art. Oxford, 1938. 96., XVII—XVIII. t.

[67] Vö. *Drack*, id. mű, 107. ábra. A pannóniai falfestészet keleti kapcsolataihoz: *Nagy L.:* Bp. Tört. I/2. 593.

[68] *Rostovzeff:* Röm. Mitt. 1934. 200.

[69] *Rostovzeff:* Südrussland. 298.

[70] *Drack*, id. mű, 23. XLII—XLIII. t.

[71] *Stähelin:* Die Schweiz in Römerzeit. 2. kiad. Basel, 1931. 86. ábra. A stílushoz: *Drack*, id. mű, 19., 33.

[72] *Steiner:* Röm. Wandmalerei in Trier. Tr. Z. 1927. Abb. 27.; Bonner Jahrb. 130. 1926. 355.

[73] *Wulff*, id. mű, 68. és 53. ábra. A Capella greca falán márványutánzó lábazati rész fölött az alakos ábrázolás. A katakombafestészet aquincumi kapcsolataihoz: *Nagy L.:* Bp. Tört. I/2. 592.

[74] *Nagy L.:* Bp. Rég. XII. 45.; *Nagy L.:* Röm. Mitt. 41. 1926. 79.

[75] Vö. 54. jegyzettel.

[76] Bp. Rég. XIV. 66. kép.; Bp. Tört. IX/2 LXXXV. t. 3.

[77] Az Aquincumi Múzeum 1951. évi leletmentésének anyaga a Laktanya u. 33. sz. alatt és a Sorompó u. 2. sz. alatti saroktelkeken.

[78] Bp. Rég. XIV. 60. ábra.

[79] Nagy L. ásatása a Vihar u.-ban 1936-ban. Publikálatlan.

[80] Az Aquincumi Múzeum leletmentéséből, 1953-ban a Hunor u.-ban. Feldolgozza *Kaba M.*

[81] *Szilágyi J.:* Bp. Rég. XIV. 61, 62. ábrák, 58. kép.

[82] *Nagy L.:* Bp. Tört. I/2. LXXXVI. t. 1, 2. kép.

[83] *Barkóczi L.:* Brigetio. Diss. Pann. II. 22. 1951. 28.

[84] *Mócsy A.:* Das territorium legionis. Acta Arch. III. 1953. 196.

[85] CIL. III. 3580 (201-ből,), Bp. Tört. I/2. 579. (202.-ből), CIL. III. 3649. (205-ből); Bp. Rég. XV. 320. (228-ból), CIL. III. 10403. (Alexander Severus alatt), CIL. III. 10489. (222—235.-közt); Bp. Rég. XV. 320. (szintén Sev. Alexander alatt), CIL. III. 3525. (268-ból említi középület újjáépítését Aquincum táborvárosában).

[86] *Barkóczi*, id. mű.

[87] Bpest. Tört. I/2. 362., és 25. jegyz.

[88] Cohen 6. Aurelianus 159. cf. BA-593.

[89] Cohen 6. Aurelianus 192—4. verdefényes ezüstdénár.

[90] *Szilágyi J.:* Bp. Rég. XVI.

[91] *Nagy L.:* Bp. Tört. I/2. 635.

[92] Azonos darabot ismerünk a Bécsi úti temető egyik késő-császárkori sírjából, Urbs Roma Constantinus éremmel és női mellképpel diszített csonttűvel együtt került elő. Svastikával bélyegzett mécsesekhez és symbolikához: *H. Menzel:* Antike Lampen im Röm. Germ. Zentralmuseum zu Mainz. 1954. 87. Abb. 82, 1.; *Brusin:* Aquileia, 1932., 135. az LX jelzést mécsesen a következőképpen magyarázza: L(usus) X(decimus denariis centum constat).

[93] *Nagy L.:* Pannonia Sacra. Bp. 1938. I. 42, 46.

[94] A varrótűk közt egy szélesfokú hímzőtű is szerepel a leletegyüttesben.

[95] *Nagy L.:* Pannonia Sacra. 1938, 106, és 68. ábra; *Egger:* Öst. Jahrh. XXI—XXII. 1922. Beibl. Sp. 375.

[96] Az 1. sz. épületben az A helyiség padlószintje — 2,48 cm, a 2. sz. helyiségben T helyiségé — 2,48 cm.

[97] *Fremersdorf:* Figürlich geschliffene Gläser. 1951. 13. o. és 1. jegyz. 6. és 13. ábrák. Ehhez korhatározó adatok Bonn. Jahrb. 9. 1939. 6.

[98] *Iványi*, id mű, LX. t. 1—3. XVIII. tip. 35.

[99] D-ben ekkor planírozták el a vadászjelenettel díszített faltöredékeket. L és V helyiségek közti ajtófélfán ma is látható a három egymásra festett réteg.

[100] *Drack*, id. mű, 21., 32., 5. sz. melléklet. 119., 122. ábra; *Praschniker—Kenner*, id. mű, 231. 69. jegyz.; *Wilpert*, id. mű, 104. t.; *Wulff*, id. mű, 55., 42. ábra; *Wirth*, id. mű, 111.

[101] Az aquincumi legatus-palota szentély melleti helyiségében. Laktanya u. 31. sz. alatt 1938. évi ásatásból. Szél és Szellő u.-k sarkán feltárt épületből, 1937. évi ásatás. Vihar u. 12. sz. alatt 1935-i feltárás. Nemesis szentély a polgárvárosi amfiteatrum mellett: *Kuzsinszky:* Bp. Rég. I. A polgárváros déli részén lévő épületből 1942. évi ásatás.

[102] *Gerke:* Spätantike u. Byzanz, Neue Beitr. z. Kunst d. ersten Jahrtausends n. Ch. Zürich, 1952. 125., 35. ábra; *Gosztonyi:* AÉ. 1942. 198. 4., 5. ábrák.

[103] *Kuzsinszky:* Bp. Rég. I. 1908. 142.

[104] *Nagy L.:* AÉ. 1927., 114., Bp. Tört. I/2, 597. LXXXIX. t. 1., 3.

[105] *Nagy L.:* Bp. Tört. I/2,597.

[106] *Nagy L.:* Ókeresztény cella trichora Óbudán a Raktár u.-ban. Bp. 1931. 14.

[107] *Nagy L.:* Bp. Tört. I/2, 364.

[108] *Szilágyi J.:* AÉ. 1951. 128.

[109] Publikálatlan. Említi *Nagy L.:* AÉ. 1944. 120.

[110] *Stein:* Gesch. d. spätröm. Reiches. I. Wien. 1928. 158; *Alföldi:* Bp. Tört. I/2. 676., 694.

[111] *Paulovics:* Il limes romano in Ungheria. Quaderni dell'impero IV. 13.

[112] Alföldi szerint ez Constantinus alatt történt. Bp. Tört. I/2. 699.

[113] *Alföldi,* id. mű, 694.; *Nagy L.:* Cella trichora 51.

[114] Az elpusztult kemence méretei: m. 70 cm, átm. 80 cm, fal vast. 12 cm.

[115] A tűzhely átm. 60 cm, magasságát 45 cm-ig találtuk.

[116] *Behn:* Röm. Keramik. Mainz, 1910. 87. típus; *Schumacher:* Altertümer u. heidl. Vorzeit. V. Mainz 1900. 52. t. 971.; *Schörgendorfer:* Die röm. Keramik d. Ostalpenländer. Wien, 1942. 454, 489. típ.

[117] *Patek:* A pann. fibulatípusok és elterjedésük. Diss. Pann. II. 19. 1942. 94. XXVII. XXX. t.

[118] *Szilágyi J.:* AÉ. 1951. 126. XLIX. t. 4. A kemencét törmelékanyagból falazták, ebben zöldmázas edénydarabok is előfordulnak.

[119] *Szilágyi J.:* Bp. Rég. XV. 481.

[120] *Szilágyi J.:* AÉ. 1951. 12—14. ábrák.

[121] *Szilágyi J.:* AÉ. 1951. 132. 16—18. ábrák.

[122] *Nowotny:* RLiÖ. 12. 1914. IV. t. „E" helyiségben.

[123] *Praschniker—Kenner:* id. mű, 48., alaprajzon 10. és 12. helyiségekben.

[124] *Pittioni:* Der Kettlacher Fund. Sondschr. d. ö. a. Inst. Bd. 14., 36.; *Schmid:* Jahrh. 1938. Beibl. Sp. 90.

[125] Legutóbb *Barkóczi:* Intercisa, Arch. Hung. XXXIII. 1954. 40.

[126] Virunumban a korábban fürdőnek használt díszes helyiségben az egyik késő-római agyagtapasztásos tűzhely mellett találtak malomkövet: *Praschniker—Kenner,* id. mű, 8.

[127] Hasonló kőteknők kerültek elő a carnuntumi pékségben. *Nowotny:* RLiÖ. 3. 1902. 99. Textfig. 19. Az aqu.-i kőteknő méretei 90×65×15 cm.

[128] Leletek az Aquincumi Múz.-ban. Ltsz. 33683—88. Hasonló leletegyüttes a polgárvárosból, a Gázgyár területéről.

[129] *Szilágyi J.:* AÉ. 1951. 123. Egy emberöltővel később, I. Valentinianus alatt már ezt a kemencét sem használták, mert az oldalába sírokat vágtak bele.

[130] *Szilágyi J.:* Bp. Rég. XV. 484.

[131] *Nagy L.:* Az óker. cella trichora Óbudán a Raktár u-ban. Bp. 1931. 16.

[132] A sírok leírása:

1. sír: K-Ny-i tájolású, felnőtt női váz, arccal K felé.
Mellékletek: arany fülbevaló,
III. sz.-i kisbronz,
II. Constantius kisbronz,
Két db 5 cm h. csonthajtű.
Udvarrészben, a kőlapok közé bevágva.

2. sír: Gyermekváz, Ny-K-i tájolású. Sírpárnául kúpcserép szolgált, rajta ansatás keretben LEGII-ADI bélyeg.
Mellékletek: Fekete, hullámvonaldíszes agyagbögre töredékei,
IV. sz.-i érem, (talán II. Maximinus?).
A sír a frigidarium medence terrazzopadlójába volt bevágva.

3. sír: felnőtt csontváz, KNY-i, arccal K-nek.
„B" helyiségben, udvar kőlapjai közé bevágva. (A kőlapok tetejének szintje 2 m.)
Mellékletek nélkül.
A csontváz feje mellett másodlagosan felhasznált befelé fordított feliratos kő, rajta *verses sírfelirat.*
(Publ.: *Szilágyi J.:* Acta Ant. Hung. I. fasc. 1—2. 191. old. és 1., 2. ábrák.)
(I. t. 1.)

4. sír: felnőtt férfié, KNy-i, arccal K-nek, a kissé zsugorított váz jobbkarja test mellett, balkar könyökben meghajlítva.
(I helyiség K-i falának D-i sarkában. Szint m.: — 1,90 m.)
Mellékletek: Szürke bögre kiöntős szájjal, (száj átm.: 6,5 cm, m: 8,5 cm.)
Üvegedény töredékei.

5. sír: Kettős temetkezés: 1. gyermekcsontváz
2. felnőtt női váz.
Kőkoporsó.
Második váz KNy-i, arccal K-nek, a másodlagosan felhasznált kőlapok habarcs nélkül agyagba rakva. Belméret: 1,90 m, 0,48 m, 0,50 m.
Mellékletek: Arany fülbevaló, kúpalakú csüngővel.
Csontkarperec töredéke
Üvegpohár, kúpalakú (átm. 9 cm, m.: 13 cm).
Üvegkancsó töredékei.

A. sír: C helyiségben 35 cm-re vágták be a padozatba. H.: 115 cm.
Mellékletek nélkül.

B. sír: Téglasír, csontok a síron kívül kidobva. A késő-római sírhelybe a XVIII. sz.-ban beletemetkeztek, a római csontokat akkor dobták ki onnan.
C helyiségben, annak terrazzójába 35 cm-re bevágva.
Mellékletek: (a sír mellett)
Üvegtöredék ....AVE (A és V lig.-ban) felirattal,
kisbronz, rossz állapotban (III. Gordianus?)
IV. sz.-i kisbronz
Bélyeges tégla, AP VALENTINI felirattal (fejnél).

C. sír: KNy-i, arccal K felé.
Mellékletek: bronzgyűrű nyolcszögű lapocskával.

6. sír: Felnőtt váz, bolygatva, kőlapokból összeállított sírban. A rövidebb oldalak és fedél feldarabolt küszöbkövekből, a hosszabb oldalakon alakos és feliratos sírtáblák másodlagosan felhasználva. (Az ábrázoláson arc és kéz leverve. A feliratot ugyanebben a kötetben

Szilágyi J. ismerteti.) D helyiség nyugati falára rárakva, csontok a sír ÉNy-i sarkában. A sír teteje — 1,40 m szinten, alja — 2 m-en. A kőláda KNy-i tájolású.

7. sír: Mellékletek nélkül, bolygatott. D helyiségtől délre lévő római falcsonkra ráhelyezve. (Szintje a faltető szintjével egyenlő.) (A koponyacsontokon mély horpadás mutatta, hogy még élete folyamán sérülést szenvedett.)

8. sír: Felnőtt váz, KNy-i tájolású, mellette koporsószegek. T helyiség terrazzójába bevágva, — 1,50 m szinten.
Mellékletek nélkül (?)
Közvetlenül a csontváz alatti rétegben 3 bronzérem (kettő egészen rossz, olvashatatlan állapotban: a harmadik II. Constantius) és egy aranyozott fejű csonthajtű töredéke, h.: 4,5 cm.

9. sír: Felnőtt váz, KNy-i, arccal K-nek. Ty helyiségben, a későrómai helyiség padlószintjén, — 1,65 m, — 1,70 m mélyen.
Mellékletek nélkül.
(Az antropológiai megfigyelés szerint púpos ember csontváza.)

10. sír: Női váz, ÉD-i elhelyezésű, arccal D felé, a V helyiség DK-i sarkában — 1,70 m szinten. Mellette ugyanezen a szinten nagyobb égési foltok.
Melléklet: Kisbronzérem.

11. sír: Gyermek váz előző női sír keleti oldalán, közvetlenül a római fal mellett. Azonos szinten, azonos tájolású, mint az előző sír.
Mellékletek nélkül.

12. sír: Gyermekkoporsó, másodlagosan felhasznált, felirat nélküli kőlapokból. Alja peremes téglából. G helyiség fűtőterét keretező udvar D-i kerítésfalára rárakva. KNy-i tájolású, arccal K felé.
Mellékletek nélkül, bolygatott.

13. sír: bolygatott. Csak a sír helyét találtuk meg. Ez a M helyiség fűtőterét keretelő kerítésfal K-i oldalára volt ráhelyezve.
Mellékletek nélkül.

14. sír: Kétszeri temetkezés, egymás fölött 2 férfi csontváz. Egy tömbből kifaragott kőláda, a nyeregtető sarkain akroterionok. ÉD-i tájolású, arccal D-felé. (—2,35 m szinten.) Római épületektől D-re eső beépítetlen területen.
Mellékletek nélkül.
(A csontvázak lábánál, a feltört tető alatt nagy halom föld nyomult be, eközt terra sig. Drag. 32-es töredék, nyersszínű kerámia töredéke és üvegtöredékek.

15. sír: Téglasír, peremes téglákból: bolygatott, gyermekcsontokkal. KNy-i tájolású.
Mellékletek: 2 db azonos bronz karperec, átm. 6 cm. Laposra kalapált szalag, vésett zegzugos mintával. Szürke agyagkancsó, m.: 26 cm. Üvegtöredékek. Kopott kisbronz érem, II. Constantius.

16. sír: Kősírláda, egy tömbből kifaragva. Fedele négy sarkán akroterionok. Belméretei: 1,70 m, 0,70 m.
ÉD-i tájolású. — 2,27 m szinten.
Mellékletek: (a szarkofág K-i fala mellett). Aranylánc, h.: 15 cm. (22 szem aranysodronyból, 2—2 láncszem közt 1—1 fehér, ill. 1—1 zöld gyöngy). Bronz ládikafogantyú, h.: 22 cm. Delfinek hátán egy-egy nőalak, a delfinek közt kagyló.

17. sír: Kősírláda, egy tömbből kifaragva, fedele összetörve.
ÉD-i tájolású, — 2,20 m szinten.
A sírban földdel kevert csontok között *mellékletek:* Iulia Mamaea denár (Coh. 81) verdefényes. ládaveret bronzból, umbóval díszített.

18. sír: Bolygatott, mellékletek nélkül, egy tömbből kifaragva.
ÉD-i tájolású.

19. sír: Kőkoporsó, másodlagosan felhasznált, feldarabolt kőlapokból, amelyeket habarcs nélkül illesztettek össze. Alja peremes téglákból. Fedél nélkül, teljesen kirabolva.
KNy-i tájolású, — 1,45 m szinten.

20. sír: Felnőtt váz, kőlapokból összerakott sírládában. Fedele: másodlagosan felhasznált sírtábla, táncoló maenassal, kezében thyrsos bottal. A háttér élénk kék festése még látszik helyenként. A faragással lefelé fordítva alkalmazták. A koporsó ÉD-i tájolású, a váz arccal É felé. —2,80 m szinten.
Mellékletek: Üvegtál (fej mellett) átm.: 26 cm. 2 db kehelyalakú üvegpohár, törött (lábnál). Kisbronz érem, Probus (Coh. 84.)

21. sír: Felnőtt váz, téglasírban, ez bélyeg nélküli peremes téglákból. Belméretek: 2 m, 0,5 m, 0,4 m (téglaméretek: 0,5 m, 0,4 m).
KNy-i, fejjel K felé, tiszta agyagtalajba vágva.
Mellékletek: Üveg balsamarium m.: 11,5 cm, (Kisa: A/59 típ.) Fejnél. Üveg pohár, kehelyalakú, (Kisa: E/305 típ.) sz. átm.: 2,5 cm, legn. átm.: 8 cm, alj átm.: 4 cm.

22. *sír:* Kősírláda, másodlagosan felhasznált feldarabolt kőlapokból.
Bolygatott. ÉD-i tájolású, — 1,65 m szinten.
Mellékletek: A csontokat és mellékleteket kiszórták a földre, azokat a sír KNy-i sarkában találtuk. Üvegpohár, kehelyalakú, sz. átm.: 8 cm, m.: 6 cm.

Szürke korsó, m.: 22,5 cm.
Vaskés, háromszög alakú, h.: 8 cm.
Bronzcsat, patkóalakú, átm.: 2,5 cm.
Hagymafejes fibula, h.: 6 cm.

23. *sír:* Kőkoporsó, egy tömbből kifaragva, fedele hiányzott, bolygatott, csontok és mellékletek nélkül. Mérete azonos 14. és 16. sz. koporsókkal.
KNy-i tájolású, — 2,80 m szinten.

24. *sír:* Gyermek ólomkoporsó (nagy laterekkel fedték le. Ezek bélyege LEG IIIII... ?) A koporsó méretei: h.: 83 cm, sz.: 28 cm, m.: 31 cm.
Lelhelye: A római épületektől É-ra, az ún. I. sz. pontház ÉK-i sarkában.
KNy-i tájolású, arccal Ny felé.
Mellékletek: Borostyán gyöngy
Szívalakú csontlapocska, középén lyukkal
Érem, teljesen összeolvadt állapotban.

133 *Sági K.:* Intercisa I. Arch. Hung. XXXIII. 1954. 97.

134 *Sági K.:* id mű, 95—96.

135 *Szilágyi J.:* Bp. Rég. XV. 1950. 305., AÉ. 1951. 126. XLVIII. t. 1.

136 Többek közt *Niessen:* Beschreibung röm. Altert. von Köln. 1911. 27., 6 t.; Bp. Rég. XV. 308., 3. kép.

137 *Kuzsinszky:* A Balaton környékének archeológiája, 1920. Fenékpusztai temetőből: 91. t. 14. *Sági,* id. mű, 48.

138 *Fülep F.:* AÉ. 1949. 49., 103—112. jegyzetek.

139 *Erdélyi G.:* AÉ. 1950. 81. XXI. t.

140 *Walters:* Cat. of the bronzes in the Brit. Mus. London, 1899. 104—5., 640. sz.

141 *Kubitschek:* Römerfunde von Eisenstadt, Wien. 1926. Sond. schft. d. ö. a. Inst. Wien. Bd. XI. 7. t. 377. sz.

142 *Szilágyi J.:* Bp. Rég. XV. 316. 3. kép.

143 *Radnóti A.:* AÉ. 1939. 157.; *Paulovics:* AÉ. 1927. 202.; *Párducz M.:* A szarmatakor emlékei M. o.-on. III. Arch. Hung. XXX. 1950. LIII. t. 21.

144 *Patek:* A pannóniai fibulatípusok elterjedése és eredete. Diss. Pann. II. 19. 1942. 92. XXVII., XXX. t.

145 *Nagy L.:* Bp. Rég. XIV. 539., 3. kép.; *Bónis É.:* Bp. Rég. XIV. 563., 2. kép.

146 *Paulovics:* Intercisa. Arch. Hung. II. 1927. 39.; *Török Gy.:* AÉ. 1942. 208.

147 *Párducz,* id. mű, LX. t. 4., XLVIII. t. 6.

148 *Paulovics:* Intercisa, Arch. Hung. II. 1927. 41. ábra.

149 *Fremersdorf:* Röm. Gutshof Köln—Müngersdorf, 1942. 51. t. 1—2.; *Harden:* Roman glass from Karanis, Michigan, 1936. 158., V., VI. t.; *Sági:* Intercisa, I. Arch. Hung. XXXIII. 1954. 56.

150 *Kisa:* Das Glas im Altertume. Leipzig, 1908. G. mintalap, 402.

151 *Kisa,* id. mű, E mintalap, 305. típ.

152 *Kisa,* id. mű, A mintalap, 59. típ.

153 *Nagy L.:* Pannonia Sacra 1938, 42., 46.; *Bónis É.:* Bp. Rég. XIV. 569.; *Radnóti A.:* AÉ. 1939. 157.; *Paulovics I.:* AÉ. 1927. 199.

154 *Párducz M.:* A szarmatakor emlékei M. o.-on. III. Arch. Hung. XXX. 1950. CVII. t. 16.

155 Azonos darab került elő az Aquincumi Múzeum 1951. évi ásatása során Óbudán a Lajos és Zichy u.-k sarkán gyermek-téglasírból. Publikálatlan.

156 Brigetio „Cellás" temetőjének 30., 31., 32. sz. sírjaiban.

157 *Alföldi A.:* Leletek a hunkorszakból és ethnikai szétválasztásuk. Arch. Hung. IX., XXX. t. 6., 8.

158 *Schörgendorfer:* Röm. Keramik. d. Ostalpenländer. Wien, 1942. 506. típus változata.

159 Az 1. sírban III. sz.-i meghatározhatatlan kisbronz volt, II. Constantius érmével együtt. A 2. sírban II. Maximinus érme. 3. sírban III. Gordianus érmével együtt IV. sz.-i kisbronz. A 8. sír három pénze közül csak II. Constantiusét tudtuk meghatározni. A 10. sírban kopott Diocletianus pénz volt, a 15. sírban II. Constantius érme, a 17. kősírládában Iulia Mamaea verdefényes ezüst denárja, a 20. sírban Probus kisbronz, a 24. sírban összeolvadt IV. sz.-i pénz volt.

160 Közvetlenül a sírok mellett — azok K-i szegélyén — 4,5—5 m mély szemétgödör volt. Alján épületfaragványokat, szépen megmunkált oszlopfőt stb. találtunk. Ugyanott, az alsó rétegben Sept. Severus ezüst denárja feküdt. *Cohen* 52. Ebből arra következtettünk, hogy az épületek első pusztulását követő romtalanítás és újjáépítés során ebbe a szemétgödörbe hordták az anyagot. A szemétgödröt egyébként csak addig az időpontig használhatták, amíg annak közvetlen közelében temetkezni nem kezdtek.

Épületeink É-i határában szintén kiástak egy nagyméretű szemétgödröt. Ennek alján koracsászárkori leletanyag volt, legfelső rétegét pedig Aurelianus verdefényes érme zárta le.

161 MNM.-ban., ltsz. 30—1894. vö.: *Paulovics I.:* AÉ. 1935. 9. 6. kép.; *Erdélyi G.:* AÉ. 1950. XIX. t. 3. kép.

162 A két sírtáblát epigráfiai vonatkozásban *Szilágyi J.* értékeli ugyanebben a kötetben.

163 A sírtáblák eltérő korára Szilágyi J. figyelmeztetett.

164 *Kuzsinszky B.:* Bp. Rég. IX. 55., és Bp. Rég. V. 146.

165 *Kuzsinszky B.:* Bp. Rég. V. 150., 152.

166 *Szilágyi J.:* Acta Ant. Hung. I. fasc. 1—2. 191., és 1., 2. ábrák.

167 *Nagy T.:* Bp. Rég. XV. 1950. 362—3.

168 vö. *Egger:* Jh. d. ö. a. Inst. 1914. Beibl. 31. Sp. 17. ábra.

169 *Szilágyi J.:* Bp. Rég. XV. 480.

170 Vö. 169. jegyzettel.

171 *Párducz,* id. mű, VIII. t. 16. XXVII. t. 3., LVIII. t.

172 Az Aquincumi Múzeum 1949. évi ásatása. AÉ. 1950. 128.

173 *Sági K.,* id. mű, 66.

174 *Szilágyi J.:* AÉ. 1951. XLVIII. t. 1.

175 Az Aquincumi Múzeum raktárában.

176 *Nagy T.:* Bp. Rég. XIII. 376.

177 *Nagy T.:* Bp. Rég. XIII. 378.

178 *Szilágyi J.:* Bp. Rég. XIV. 540. 3. kép.

179 *Szilágyi J.:* Bp. Rég. XIV. 561. Hunor u.-i sírokhoz: AÉ. 1951. 132., 19. ábra.

180 *Nagy L.:* Bp. Tört., I/2. 769.

181 *Nagy L.:* Gladiátor ábrázolások az Aquincumi Múzeumban. Bp. Rég. XIII. 6. kép.

182 *Nagy L.:* Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár u.-ban. 1931. 8.

183 *B. Bónis É.:* Bp. Rég. XIV. 568. Hangsúlyozni kívánom, hogy a Kiscelli u.-i későrómai sírokkal kapcsolatban

megemlített aquincumi párhuzamok csak kis részét teszik ki a táborváros IV. sz.-i temetőkataszterének. Ennek feldolgozása folyamatban van.

185 *Nagy L.:* Pannonia Sacra I. 1938. 62., 131. Cella trichora 16.

186 *Barkóczi:* Brigetio. Diss. Pann. II. 22. 1950. 9.; *Fremersdorf:* Germania XIV. 1930. 159.

187 *Sági K.* feldolgozásában Intercisa II. kötetében, sajtó alatt.

188 *Nagy L.:* Pannonia Sacra I. 1938. 131.

189 *Radnóti A.:* AÉ. 1939. 157.

190 *Nagy L.:* Pann. Sacra I. 1938. 33., AÉ. 1942. 208.

191 *Barkóczi,* id. mű, 9.; *Paulovics:* Intercisa Arch. Hung. II. 1927. 28.; *Buday Á.:* Kvári Dolg. 1915. 53., 2. ábra; *Praschniker—Kenner,* id mű, 48.; *Nowotny:* RLi 12. 1914. 198.; *Groller:* RLiÖ. 15. 1925. 23.; *E. Swoboda:* ÖJH. 1934. Beibl. 97.

192 A jelentősebb ókeresztény darabokat *Nagy L.* ismertette: Pann. Sacra I. 62—66. Bp. Tört. I/2. 771.

193 *Bónis É.:* Bp. Rég. XIV. 570.

194 A sírok barbár mellékletei közé sorozhatjuk a kúp alakú arany fülbevalót, niellodíszű hagymafejes fibulákat, faragott díszű csontnyelű kést, csont karperecet, borostyán és pasztagyöngyöket stb., durva házikerámiatípusokat.

195 *Párducz:* Szarmatakor III. Arch. Hung. XXX. 1950. 102.; *Nemeskéri:* Intercisa I. Arch. Hung. XXXIII. 1954. 117.; *Sági:* Intercisa I. Arch. Hung. XXXIII. 1954. 94.

196 *Ambrosius:* De fide. II. 18., 21.

197 Vita Ambrosii 36. MSL. XIV. 42/b.

198 *Alföldi A.:* Pann. Sacra I. 1938. 167.

199 *Alföldi A.:* Pann. Sacra I. 1938. 163—4.

200 *Nagy L.:* Cella trichora., 1931. 28.; *Szilágyi J.:* Bp. Rég. XV. 484.

201 Amint néhány évszázaddal előbb a Mithras-szentélyek mellett nem tűrték meg a dolichenumokat, most a keresztények dúlják szét a Mithras-szentélyeket. Az aquincumi polgárvárosban a Victorinus mithraeum pusztulására II. Constantiusszal záruló éremlelet világít rá. *Kuzsinszky:* Bp. Rég. I. 85. Uo. a Symphoros mithraeum hivői kb. ugyanebben az időben rejtik el valamilyen közvetlen veszély elől a kegytárgyakat. *Nagy T.:* Bp. Rég. XV. 90.

202 *Praschniker—Kenner,* id. mű, 47.

203 *Nagy L.:* Az Eskü téri római erőd, Pest város őse. 1946. 59., 63.; *Alföldi A.:* Bp. Tört. I/2. 773.; *Szilágyi J.:* Bp. Rég. XV. 488. Az egymás mellett élő kétfajta lakosságról: *Stähelin,* id. mű, 310., 320.

204 *Schmidt:* Gesch. d. deutschen Stämme. II. München. 1940. 119.; *Alföldi:* Hogyan omlott össze a római védőrendszer Pann.-ban. Tört. Köz. 1925. 1—2. f. 4.; *Nagy T.:* Regnum Évkv. 1947. 251.; *Stein:* Gesch. d. spätröm. Reiches I. Wien, 1928. 354.; *Polaschek:* Die röm. Vergangenheit Wiens. Mitt. d. Ver. f. Gesch. d. Stadt Wien. XV. 1935. 11.

205 *Alföldi A.:* Untergang d. Römerherrschaft in Pann. II. 1926. 62.; *Nagy T.:* Regnum Évkv. 1947. 251.

206 *Alföldi A.:* Tört. Közl. 1925. 6.

207 *Jung:* Römer u. Romanen in d. Donauländern 2. 119.

208 *Nagy L.:* Az aquincumi polgárvárosról ír: Lauraea Aquincenses II. Diss. Pann. II. 11. 1938. 191.

209 Pekáry Tamás éremmeghatározásai alapján. Ezt az adatot is neki köszönöm.

210 *Patsch:* Beiträge III. 1928. 40. és 28. jegyz.; *Nagy L.:* Az Eskü téri erőd, 1946. 83.

211 *Nagy T.:* Regnum Évkv. 1947. 250.; *Alföldi A.:* Untergang II. 63., 76.; *Nagy L.:* Bp. Rég. XII. 60.

212 *Nagy L.:* Cella trichora 1931, 17.

213 Ammianus Marcellinus 30, 5., 13—14.

214 *Nagy L.:* AÉ 1937. 135.

215 Ber. d. Ver. f. Carnuntum. Wien. 1914. 84.; *Alföldi:* Untergang I. 1924. 81.

216 *Alföldi A.:* Bp. Tört. I/2. 727.

217 *Nagy T.:* Bp. Rég. XIII. 393.; *Paulovics:* AÉ. 1934. 158.; *Juhász Gy.:* Brigetiói terra sig. Diss. Pann. II. 3. 25.; *Finály G.:* AÉ. 1907. 57.

218 *Alföldi:* Hunkorszak. Arch. Hung. IX. 1932. XXX. t. 7. 11—12.; *Paulovics:* Intercisa. Arch. Hung. II. 1927. 30. 54. kép. A nagyobb ipari gócpontok decentralizálódásáról: *Alföldi:* Untergang. II. 1926. 19.

219 Néhány jellegzetes darabot közölt *Kuzsinszky* az óbudai gázgyár területéről anélkül, hogy azok eredetét felismerte volna. Bp. Rég. XI. 157., 158. ábrák.

220 *Nagy L.* Bp. Rég. XII. 41. 7. ábra.

221 *Alföldi A.:* Leletek a hunkorszakból, Arch. Hung. IX. 1932. XXX. t.

222 *Sági K.,* id mű, 99.

223 *Nagy L.:* Bp. Tört. I/2. 769.

224 *Párducz:* A szarmatakor emlékei Magyarországon III. Arch. Hung. XXX. 1950. CXXXV. t. 38.

225 *Kovács I.:* Kvári Dolg. 1914. 6. kép és Kvári Dolg. 1912. 99. kép.

226 *Kuzsinszky:* Aquincum. 1934. 61. ábra. *Nagy L.:* Bp. Rég. XIII. 383. 28. ábra.

227 *Vetters:* Spätantike u. Byzanz. Zürich, 1952. 148.

228 *Aubin:* Vom Altertum z. Mittelalter. I. Basel, 1952. 31., 32. II. 52.; *Ewig:* Tr. Z. 1952. 64. és 13., 31. jegyzetek.

KLÁRA PÓCZY

RÖMISCHE GEBÄUDE VON ÓBUDA (KISCELLI-STRASSE NR. 10)

In den Jahren 1950—1953 führte das Museum von Aquincum auf den Grundstücken Kiscelli-Strasse 10—12 bzw. Ecke Korvin-Strasse 63 grössere Rettungsgrabungen durch. Es kamen römerzeitliche Gebäude und der Teil eines spätkaiserzeitlichen Friedhofes mit 27 Gräbern zum Vorschein. Neben dem reichen Material besteht der Wert der gefundenen Objekte darin, dass die hier mehrfach zerstörten, wieder aufgebauten und erneuerten Gebäude gleichsam einen historischen Querschnitt der Militärstadt von Aquincum bieten und dadurch die verschiedenen Perioden des Aufstiegs und des Niederganges gut erfasst werden können.

Bei den Ausgrabungen der letzten Jahre kam im Gebiete der Militärstadt eine grosse Anzahl frühkaiserzeitlicher Funde zum Vorschein, die den Geschmack der keltisch-eraviskischen Bevölkerung erkennen lassen und die ihnen eigene technische Fertigkeit offenbaren. Diese Gegenstände sind wohl Erzeugnisse der eingeborenen Handwerker. Sie wurden im ganzen Gebiet der Militärstadt an verschiedenen Stellen gefunden und im Laufe der letzten Jahre ist es uns gelungen, sie in gut beobachteten Schichten zu sammeln, ferner fanden wir einiges Material auch in Abfall- und Wohngruben. In der Kiscelli—Strasse haben wir in einer planierten Schicht unter den Grundmauern des Raumes I diese frühkaiserzeitliche Hinterlassenschaft der eingeborenen Bevölkerung entdeckt. Die lokalen keramischen Erzeugnisse sind mit ähnlichen Stücken des Gellértberges und Tabáns verwandt, doch scheinen erstere, was Technik und Form anbelangt, jünger zu sein. Man kann annehmen, dass in der zweiten Hälfte des I. Jahrhunderts, als in Aquincum nur ein Erdlager bestand, schon in der unmittelbaren Umgebung mehr oder minder romanisierte Eingeborene angesiedelt wurden, möglicherweise sogar aus dem benachbarten Tabán. Diese Bevölkerung lebte noch in Häusern aus Lehmziegeln und gebrauchte zum Teil noch die Erzeugnisse der eingeborenen Meister, teils aber schon die des römischen Handwerks. Als das Lager von Aquincum erweitert wurde bzw. als man daran ging, es aus Stein auszubauen, standen die einfachen Wohnhäuser im Wege und wurden niedergerissen.

So gelangten in der Kiscelli-Strasse 10 sehr früh römische Gegenstände unter die Erde und auf dieser planierten Schicht wurden später Steinhäuser erbaut.

Das Material der planierten Schicht gestattet die Annahme, dass die darüber befindlichen Häuser frühestens in den ersten Jahren des II. Jahrhunderts erbaut wurden, d. h. zur gleichen Zeit wie das Steinlager, nämlich in den letzten Regierungsjahren des Kaisers Domitianus bzw. in den ersten Jahren nach dem Regierungsantritt des Kaiser Traianus. Wie wir noch sehen werden, kamen tatsächlich aus dem untersten Niveau der Steinhäuser Kleinfunde dieser Zeit zum Vorschein.

ERSTE BAUPERIODE:

Selbst die Grundmauern des nördlichen Gebäudes Nr. 1 wurden später umgebaut und infolgedessen wissen wir über die Anordnung des ersten Grundrisses sehr wenig. Dass hier schon früher ein Haus stand, lassen folgende Tatsachen schliessen: unter den Steinplatten des Hofes befanden sich Mauerreste, ferner kamen am planierten, in schlechtem Erhaltungszustand befindlichen Fussboden, unter den Grundmauern des südlichen Eckraumes keramische Bruchstücke vom Beginn des II. Jahrhunderts zum Vorschein.

Die auf dem Plan mit den Buchstaben C, H, G, D bezeichneten Teile des römischen Gebäudes Nr. 2 wurden in der ersten Periode erbaut, doch war damals noch die Anordnung der Wohnräume eine andere. So waren die Räume H und D noch nicht getrennt, an der nordwestlichen Wand befand sich eine Badewanne. Sie war für kaltes Wasser bestimmt, doch konnte das Wasser der Wanne in der südöstlichen Ecke des angrenzenden Raumes G mit Hilfe des Hypocaustum gewärmt werden. Die erste Form dieser Wanne kennen wir nicht, da sie nur in der später umgebauten Form erhalten blieb.

In der ersten Bauperiode wurde das Gebäude von der Westseite geheizt. Neben der Ofenöffnung des Heizkorridors wurde eine grössere Abfallgrube entdeckt. Darin befanden sich ausser Bruchstücken von grossen Amphoren Austermuscheln und Hühnerknochen. Es ist nicht ausgeschlossen, dass die Reste der nach den Bädern gehaltenen Mahlzeiten in diese Abfallgrube geworfen wurden.

Im zwischen den Gebäuden Nr. 1 und 2 befindlichen Hof mag zur Zeit der ersten Bauperiode ein Brunnen gewesen sein, der später zugeschüttet wurde; später hatte man den Hof mit grösseren Steinplatten ausgelegt. Unter diesen fanden wir in 4,5 m Tiefe in der vom Grundwasser durchfeuchteten Erde halb vermorschte Holzbalken und einige ganze Gefässe, die sicherlich beim Wasserschöpfen in den Brunnen gefallen sind. Die Gefässe wurden in einer der ältesten Keramikwerkstätten des Steinlagers hergestellt und sie können somit in die Zeit von 105—130 datiert werden.

Die Gebäude der Kiscelli-Strasse verfielen gegen Ende des II. Jahrhunderts, und dasselbe Los erreichte auch die anderen Gebäude von Aquincum, die wir als Analogien des erwähnten Bades aufzählen können. Nach den neuesten Forschungen hat die Stadt während der Markomannenkriege sehr gelitten, doch wurden die Kriegsschäden wieder aus-

gebessert. Auf dem Boden eines wiederhergestellten Raumes im Gebäude Nr. 1 der Kiscelli-Strasse wurde eine Münze des Marcus Aurelius gefunden; auch hier wurden binnen einiger Jahre die durch die Kriege verursachten Schäden repariert.

ZWEITE BAUPERIODE:

Die neue Anordnung der Grundrisse der Wohnräume gestaltete sich in dieser Zeit folgendermassen: der Westseite des mit Steinplatten ausgelegten rechteckigen Hofes wurden ein Badebassin mit Apsidenabschluss und den Nord- und Südseiten des Hofes je eine Reihe heizbarer Räume angeschlossen. Der Eingang befand sich wahrscheinlich im Osten. Vor Jahren fand man an der Nordseite der Kiscelli-Strasse Reste einer römischen Strasse und diese mag unsere Insula im Norden abgeschlossen haben.

Im Raum H des Gebäudes Nr. 2 wurde der Terrazzoboden erhöht und die Badewanne aus der ersten Periode abgerissen; von dieser blieben nur die Grundmauern der Seitenwände zwischen den zwei Fussböden erhalten. Anstatt der Wanne mit kaltem Wasser wurde eine andere in einem zu dieser Zeit erbauten, über dem früher als Heizkorridor befindlichen Raum aufgestellt. Deshalb musste statt des neuen Raums E im Westen die Öffnung des Ofens G vermauert werden und die neue Öffnung wurde nach Osten verlegt.

In der zweiten Bauperiode wurden im ganzen Gebäude die Heizanlagen ausgebessert und aus diesem Anlass mussten auch die Wände neu ausgemalt werden. Die Ausschmückung der Räume E, D, G aus dieser Zeit blieb nicht erhalten, da das Gebäude später abermals ausgemalt wurde. Die Dekoration des Raumes I jedoch blieb zufällig im Schutt erhalten, da der Mörtel vor dem zweiten Ausmalen abgeschlagen und danach die Bruchstücke planiert wurden. Bei der Ausgrabung fanden wir in 2—3 Schichten übereinander die schön geschmückten Bruchstücke, die bei der Rekonstruktion eine Jagdszene ergaben.

Auf vielen Bruchstücken beobachten wir die Nachahmung von Marmor, pflanzliche Ornamente, figurale Verzierungen. Das mittlere Feld war weiss bemalt und durch eine Täfelung gegliedert, doch auch hier war die ganze Wand mit einzelnen grünen Blättern überstreut. In den Tafeln finden wir laufende Tierfiguren, wie Tiger, Panther usw. Die Hauptgestalt ist ein Jäger mit frigischer Mütze, der in seiner Hand einen Kontrastbogen hält. Die Bruchstücke lassen vermuten, dass der Jäger auf einem Schimmel sitzend dargestellt war, da auf einigen Bruchstücken das rote Pferdegeschirr und der Köcher des Reiters zu erkennen sind.

In den westlichen Provinzen sind solche Wandmalereien mit Jägerdarstellungen nicht bekannt, doch kann man überraschend viele Übereinstimmungen mit römerzeitlichen Wanddekorationen der pontischen und kleinasiatischen Städte erkennen. Unter den genannten Bruchstücken fanden wir auch Teile eines bemalten Frieses und einer Halbsäule. Auch solche Dekorationen waren bislang in Pannonien unbekannt und auch in diesem Fall können Analogien von Kleinasien erwähnt werden.

Untersucht man die Darstellung der Jagdszene von Aquincum auf einer breiteren Basis, so kann man feststellen, dass sie wahrscheinlich aus der Zeit des Severus stammt. In der ausführlichen Abhandlung besprechen wir auch mehrere Probleme dieser Wandmalerei von Aquincum. In der Militärstadt sind die Wanddekorationen von weiteren sechs Häusern bekannt, die mit der hier erörterten Jagdszene gemeinsame Züge aufweisen. Der Gedanke liegt nah, dass während der grosszügigen Bautätigkeit in der ersten Hälfte des III. Jahrhunderts eine Malerwerkstatt an der Dekoration der sechs Häuser arbeitete, oder dass diese Werkstatt zumindest mit der Ausschmückung der grösseren Wandflächen beauftragt war. Hingegen muss auch erwähnt werden, dass die Figuren der Mittelwände der am reichsten dekorierten Räume stilistisch nicht einheitlich sind und man die Arbeit von drei verschiedenen Meistern unterscheiden kann. Das kann vielleicht als Beweis dienen, dass die ein grösseres Können erheischenden Arbeiten von den Meistern der Werkstätten ausgeführt wurden.

Die aufgezählten gleichartigen Wandmalereien wurden in verschiedenen öffentlichen Gebäuden von Aquincum gefunden und man kann annehmen, dass dem Lager eine Malerwerkstatt angegliedert war.

Im Laufe des III. Jahrhunderts wurden die Gebäude der Kiscelli-Strasse wieder zerstört und die Kleinfunde gelangten anlässlich einer neuen Bautätigkeit unter das planierte Schuttmaterial. Die Verwüstung konnte in der zweiten Hälfte des III. Jahrhunderts erfolgt sein, und zwar ungefähr nach 275, da wir noch auf dem Fussboden aus der zweiten Bauperiode einen Denar des Kaisers Aurelianus fanden, und Münzen desselben Kaisers in den obersten Schichten jener Abfallgruben entdeckt wurden, die im Norden und Süden die Gebäude abgrenzten. Nach der späteren Bautätigkeit wurden diese Abfallgruben nicht mehr benutzt und ebendiese Stelle bzw. ihre unmittelbare Umgebung war bereits um die Wende des III. und IV. Jahrhunderts ein Friedhof.

DRITTE BAUPERIODE:

Im Gebäude Nr. 1 sind keine grösseren Umgestaltungen vorgenommen worden. Im ganzen Gebäude wurde der Fussboden erhöht und die Heizanlage ausgebessert. Chronologische Anhaltspunkte über die Zeit der kleineren Ausbesserungen bieten die Gebrauchsgegenstände, die in grosser Menge in den genannten Räumen zum Vorschein kamen.

In dieser Bauperiode wurden südlich des Bades zwei weitere Gebäude angeschlossen. Das eine war ein sich in Ost-West-Richtung erstreckendes Wohngebäude mit vier Räumen, das andere erstreckte sich gegen Süden; seinen Grundriss konnten wir leider nicht klären, da sich die Reste unter der

heutigen Strasse befinden. Beide wurden in schwacher Mauerungstechnik hergestellt, doch hatten sie einen Terrazzoboden und waren auch heizbar, wie dies der erhaltene Feuerkanal erkennen lässt.

Sie sind in derselben Weise verziert wie das Gebäude Nr. 2 mit dem Badebassin, von dessen gleichzeitigem Stuckofries und den Wandmalereien sehr viele Bruchstücke gefunden wurden. In den Räumen G und D blieb die dritte Farbschicht am besten erhalten und ist heute noch an dem Türpfosten zwischen den beiden Räumen sichtbar. In einer roten Umrahmung war die Wand weiss angestrichen und an der Schwelle hinter einem schwarzen Gittermuster wurde in grüner Farbe ein Pflanzenornament aufgetragen. Dieses Muster kann mit der beliebten Darstellung der Paradiespforte in Verbindung gebracht werden. Die einzelnen Zimmer sind mit „Tapetenmuster" ausgemalt, d.h. auf weisser Grundlage wechseln rote und grüne Kreise mit stilisierten Blumen. Solche Muster waren Mitte des III. Jahrhunderts in den Provinzen sehr beliebt. In Aquincum selbst sind mehrere Gebäude zu nennen, die mit ähnlichen Mustern ausgemalt waren und von denen wir feststellen konnten, dass sie zur selben Zeit, in den ersten Jahrzehnten des IV. Jahrhunderts, durch Feuer vernichtet wurden.

Obgleich sich mehrere Möglichkeiten bieten, die Feuerbrunst mit verschiedenen feindlichen Angriffen am Beginn des IV. Jahrhunderts in Zusammenhang zu bringen, so denken wir in diesem Fall — die Datierungsmöglichkeit der Funde berücksichtigend — vor allem an den Feldzug im Jahre 332, als Constantinus persönlich an dem Krieg teilnahm und die Sarmaten in der Nähe von Aquincum schlug. Nach den Verwüstungen des Krieges oder gleichzeitig damit hat die Stadt ihren Rang als Hauptstadt der Provinz eingebüsst und in der folgenden Zeit verlor Aquincum immer mehr an Bedeutung.

Die Ausgrabungen der Kiscelli-Strasse haben die Beobachtungen weitgehend bekräftigt, da wir auch hier feststellen konnten, dass trotz der Kriegsschäden die halb verfallenen Gebäude zwar weiter bewohnt wurden, doch verzichtete man darauf, die Mauern und den Boden auszubessern, die Kanalisierung und die Heizanlage wieder instand zu setzen. Bezeichnend für die primitive Lebensweise der neuen Bewohner ist der Umstand, dass sie in den von ihnen bewohnten Räumen mit Lehm verschmierte Herdstellen aufstellten.

In die halb verfallenen Gebäude zogen Barbaren ein.

Eine solche mit Lehm verschmierte Herdstelle blieb in dem Raum E erhalten; davor stand eine Bank, daneben befand sich eine dicke Aschenschicht, worin wir einen unversehrten Tonkrug mit gelber Glasur und eine Haarnadel aus Knochen fanden. Einen ähnlichen Herd konnten wir in einem Raum des Gebäudes Nr. 3 beobachten.

Aus Protokollen früherer Ausgrabungen des Museums von Aquincum ist ersichtlich, dass mehrere solche Herdstellen im Gebiet der Militärstadt gefunden wurden, und zwar immer in spätrömischen Gebäuden, und daneben befanden sich mit Glasur überzogene oder eingeglättete Gefässe. Auch in der Literatur finden wir Berichte, dass in den Nachbarprovinzen Pannoniens in spätrömischen Gebäuden vielfach solche Herdstellen vorhanden waren. Nach Praschniker wurden sie von Germanen benützt. Die Bewohner der Canabea von Aquincum des IV. Jahrhunderts, die diese gelehmten Herde aufstellten, konnten ebenfalls angesiedelte Germanen gewesen sein, mit denen man die verminderte Bevölkerung und das Militär wieder zahlenmässig erhöhen wollte. Sie stellten die einfacheren Gebrauchsgegenstände selbst her, wie auch das Getreide im Haus selbst gemahlen wurde usw. Auf dem obersten Niveau des Hofes zwischen den Gebäuden Nr. 1 und 2 wurden zwei Mahlsteine gefunden, die gleichfalls einiges Licht auf diese häusliche Tätigkeit werfen. Hier kam ebenfalls ein kleiner Steintrog zum Vorschein, der, wie dies mehrfache Analogien beweisen, zum Brotkneten benutzt wurde.

In der zweiten Hälfte des IV. Jahrhunderts verliessen auch die barbarischen Siedler die Gebäude der Kiscelli-Strasse und, wie wir darauf bereits genauer hinweisen konnten, geschah dasselbe gleichzeitig auch in der ganzen Canabae. Den weiteren Verlauf der Ereignisse dokumentieren jene Gräber und ihre zeitliche Stellung, die später zwischen den Ruinen der Gebäude angelegt wurden.

An der Stelle der Canabae entstand ein Friedhof.

Bei der Ausgrabung der Kiscelli-Strasse stiessen wir auf 27 spätrömische Gräber. Sechszehn waren in römische Gebäude eingeschnitten bzw. befanden sie sich in den Höfen, zehn lagen in der südlichen Umgebung der römischen Gebäude und eines nördlich von ihnen.

Die Gräber bestanden entweder aus einem Stück gemeisselten Steinsarkophagen oder Steinkisten aus sekundär verwendeten Steinplatten. Auch vier Ziegelgräber, ein Bleisarg und mehrere Holzsärge wurden gefunden.

Es sei besonders hervorgehoben, dass mit Ausnahme der aus einem Steinblock gehauenen Steinkisten, die eine Nord-Süd-Orientierung hatten, die Gräber nach West-Ost, mit dem Gesicht nach Osten, orientiert waren. Zwischen den verschieden orientierten Gräbern konnten auch Niveauunterschiede beobachtet werden, da die Steinkistengräber fast 1 m tiefer lagen und sich die Gräber mit Ost-West-Richtung auf einer hohen Aufschüttung befanden.

Von den reichen Beigaben seien nur die Schmucksachen aus Gold, die vollkommen erhaltenen Glasgefässe, die Bronzegegenstände erwähnt, ausserdem sei eine sekundär verwendete Steinplatte mit einer Maenasdarstellung, das Bruchstück eines Sarkophags mit der Darstellung eines Wasser giessenden Knaben, ein beinschrifteter Grabstein mit den Bildnissen eines Ehepaares und eine Grabtafel mit einem Gedicht besonders hervorgehoben. Die datierten Münzen der Gräber stammen aus dem IV. Jahrhundert, die meisten sind von Constantius II.,

die späteren von Valentinianus und die Scheidemünzen von Valens.

Die nächsten Analogien der Grabbeigaben der Kiscelli-Strasse stammen aus Gräbern der Militärstadt von Aquincum, die schon früher untersucht wurden. Von den früher an verschiedenen Stellen erschlossenen Gräbern stellte sich heraus, dass sie alle aus der Zeit nach Constantius II. stammten. Als wir diese gleichgearteten Gräber, die mit denen der Kiscelli-Strasse verglichen werden können, in eine Karte auftrugen, beobachteten wir, dass die Gräber vom Ende des IV. Jahrhunderts das Gebiet der ganzen Canabae umspannen. Dieses zusammenhängende Gräberfeld umgab die Militärstadt in einem Halbkreis; in den entfernteren Gebieten sind die Gräber schon seltener. Gegen die Mitte des Gräberfeldes, auf der vor dem Feind besser geschützten Seite standen die altchristlichen Friedhofskapellen, wie die Cella trichora in der Raktár-Strasse, die Kapelle mit Apsidenabschluss in der Vihar-Strasse.

Die Anzahl der erforschten spätrömischen altchristlichen Gräber wurde durch die Ausgrabungen der Kiscelli-Strasse vermehrt, da ungefähr die Hälfte mit Krug und Becher ausgestattet waren. Noch mehrere Beobachtungen scheinen dafür zu bürgen, dass die Toten dieses Friedhofes Barbaren gewesen sein mussten, was schon deshalb nicht überraschen kann, weil dieses Viertel bereits in der vorgehenden Periode von Barbaren bewohnt war. Der altchristliche und barbarische Charakter der Gräber dieses Friedhofes ist in dieser Zeit nichts Aussergewöhnliches gewesen. Die Geschichtsquellen berichten öfters davon, dass sich die aus den westlichen Provinzen ausgesandten Missionäre besonders um die Bekehrung der Barbarenstämme bemühten.

Die Forschungen der letzten Jahre haben den Nachweis erbracht, dass in der zweiten Hälfte des IV. Jahrhunderts in mehreren pannonischen Städten Barbaren angesiedelt wurden. Die letzten diesbezüglichen Arbeiten haben die Aufmerksamkeit darauf gelenkt, wie eng das Material der spätrömischen Gräber von Aquincum mit denen des von uns nördlich liegenden Arrabona und Brigetio und des südlich gelegenen Intercisa zusammenhängen. Die Annahme ist berechtigt, dass zum Schutz des römischen Limes vielleicht noch unter Constantius II. barbarische Siedler für die Lager geworben wurden, die auch den Militärdienst versahen. Diese Bevölkerung lebte bereits innerhalb der Mauern des Lagers und bestattete ihre Toten neben den Schutz bietenden Mauern.

In Verbindung mit dem Friedhofsteil der Kiscelli-Strasse haben wir die Frage erörtert, zur ungefähr welcher Zeit sich die Bevölkerung gezwungen sah, die Canabae zu verlassen und innerhalb der Mauern der Militärstadt Schutz zu suchen. Da die Münzen Constantius II., die in den Gräbern gefunden wurden, Prägungen darstellen, die zur Zeit seiner Alleinherrschaft in Umlauf waren, können wir damit rechnen, dass bereits ab 360 dieser Ort als Begräbnisstätte benutzt wurde. Es ist nicht ausgeschlossen, dass die Bevölkerung bei der Gefahr, die Aquincum im Winter 359/60 bedrohte, die Flucht ergriffen hat. Auf Grund einer Stelle bei Ammianus wies Alföldi nach, dass Constantius zur selben Zeit am linken Donauufer, gegenüber Aquincum die Sarmaten schlug.

Nach den geschichtlichen Quellen und der Aussage des archäologischen Materials wurde das Leben in Aquincum noch ein halbes Jahrhundert lang innerhalb der Grenzen der römischen Reichsverwaltung fortgesetzt und nach Meinung einiger Forscher begann zur Zeit des Valentinianus I. „eine fieberhafte Bautätigkeit". Nach unseren Beobachtungen und den hier angeführten Beispielen mochte sich diese Bautätigkeit auf das Lager konzentriert haben, die Canabae wurde davon keinesfalls betroffen und eben nach einer Stelle des Ammianus können wir annehmen, dass auch innerhalb der Festungsmauern keine Wohngebäude mehr hergestellt wurden. Nur die militärisch wichtigen Gebäude von Aquincum wurden ausgebaut, ebenso wie auch die im Norden und Süden, der Donau entlang befindlichen Festungen. Aquincum verlor endgültig den städtischen Charakter.

Das Material der Kiscelli-Strasse gestattet die Feststellung, dass am Ende des IV. Jahrhunderts eine verhältnismässig einheitliche Gruppe die Militärstadt besiedelte, die auffallend von der der benachbarten Zivilstadt abweicht, doch möglicherweise lebten in den beiden Städten bereits verschiedene barbarische Volksstämme. Da im Lager noch zur Zeit der Gräber die militärische Bautätigkeit fortgesetzt wurde und Valentinianus die Bauten in Aquincum sogar persönlich inspizierte, könnten noch die Barbaren, um die Verteidigung zu sichern, innerhalb der Mauern des Lagers von Aquincum angesiedelt worden sein. Von irgendeiner regelmässigen Bautätigkeit oder vom amtlichen Leben in der Zivilstadt ist dagegen in dieser Zeit nichts mehr bekannt. Da die hier gemachten Funde eng mit denen der ungarischen Tiefebene am Ende des IV. Jahrhunderts zusammenhängen, erscheint es wahrscheinlich, dass sich hier eine Gruppe der vom jenseitigen Donauufer stammenden Barbaren niederliess, nachdem in den letzten Jahrzehnten des Jahrhunderts die provinziale Bevölkerung die Stadt verlassen hatte.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Funde des I. Jahrhunderts von Aquincum.

Abb. 2—14. Frühkaiserzeitlicher Fund unter den Ruinen des Gebäudes Nr. 2.

Abb. 15. Grundriss der römischen Gebäude der Kiscelli-Strasse 10.

Abb. 16. Eine im Gebäude Nr. 1 unter dem Boden des Bassins gefundene Lampe.

Abb. 17.—20. Keramik der ältesten Töpferwerkstatt des Steinlagers unter dem Gebäude Nr. 1. Erste Bauperiode.

Abb. 21. Kaltwasser-Badewanne im Raum E. Erste Bauperiode.
Abb. 22. Warmwasser-Badewanne im Raum M. Zweite Bauperiode.
Abb. 23. Eingeritzte Tierfigur am Hals eines Vorratsgefässes.
Abb. 24—27. Keramik der ältesten Töpferwerkstatt der Legion aus einer frühen Abfallgrube des Gebäudes Nr. 2.
Abb. 28. Vorratsgefäss aus einer Abfallgrube der ersten Bauperiode.
Abb. 29. Vorratsgefäss aus einer frühen Abfallgrube.
Abb. 30—31. Amphoren aus einer frühen Abfallgrube.
Abb. 32—34. Gefässe aus dem Brunnen des Hofes. Erste Bauperiode.
Abb. 35. Der erste und der zweite Kanal im Gebäude Nr. 1.
Abb. 36. Spätere Mauerung zwischen den Räumen E und L in der zweiten Bauperiode.
Abb. 37. Kaltwasser-Badewanne im Raum V.
Abb. 38. Erneuerte Badewanne im Raum M.
Abb. 39—41. Freskenbruchstücke aus Raum D.
Abb. 42. Panther und Tiger auf den Fresken des Raumes D.
Abb. 43. Detail der Rekonstruktion der Jagdszene.
Abb. 44. Pfau auf der Freske im Raum D.
Abb. 45, 45a. Bruchstücke der Jagddarstellung.
Abb. 46. Eine Jagdszene von Dura-Europos — Analogie der Jagdszene von Aquincum.
Abb. 47—49. Bruchstücke einer Halbsäule und eines Gesimses aus Raum D.
Abb. 50. Rekonstruktionsversuch der Wanddekoration des Raumes D.
Abb. 51—57. Im Gebäude Nr. 1 gefundene Gebrauchsgegenstände. Zweite Bauperiode.
Abb. 58. Erneuerter Boden im Gebäude Nr. 1. Zweite Bauperiode.
Abb. 59. Renovierte Heizanlage im Gebäude Nr. 1.
Abb. 60. Kleinere Renovierungen in den Räumen A und I.
Abb. 61—65. Gebrauchsgegenstände aus Raum A. Dritte Bauperiode.
Abb. 66. Lampe aus dem Schutt des Hofes.
Abb. 67. In der dritten Bauperiode angeschlossene Räume des Gebäudes Nr. 2.
Abb. 68. Freskenbruchstücke des Türpfostens zwischen den Räumen L und V.
Abb. 69. Fresken der Türe eines Cubiculum von Pécs.
Abb. 70. Bruchstück des Stuckgesims des Raumes V.
Abb. 71. Neben der Herdstelle des Raumes V gefundener glasierter Krug.
Abb. 72. Herdstelle und Steinkistengrab im Raum V.
Abb. 73—74. Steinkistengräber.
Abb. 75. Ziegelgrab.
Abb. 76. Spätrömische Bestattung im Holzsarg.
Abb. 77—88. Beigaben der spätrömischen Gräber.
Abb. 89, 91, 93, 95. Glasgefässe aus spätrömischen Gräbern.
Abb. 92. Geschliffener Glasbecher aus dem Schutt des Hofes.
Abb. 96—97. Tongefässe aus spätrömischen Gräbern.
Abb. 98. Grabstele mit der Darstellung einer Tänzerin.
Abb. 99. Darstellung eines Wasser giessenden Knaben am Bruchstück einer Grabplatte.
Abb. 100. Krug und Becher des Grabes 22.

B. THOMAS EDIT

AZ AQUINCUMI PALAESTRÁK

Az aquincumi polgárváros épületeinek folyamatos feltárásakor a múlt század végén és az 1900-as évek elején az épületek régészeti és építészeti kiértékelése és publikálása is megtörtént. A legtöbb esetben a jellegzetes alaprajzi típusok alapján az épületek rendeltetését is tisztázták.

Szeretnénk itt beszámolni két épületcsoportról, amelyben az Aquincum-polgárvárosi palaestrákat — testgyakorló tereket — találjuk és amelyeket eddig másként értelmeztek.

A görög gymnasiumok mintájára a koracsászárkorban Rómában, majd később a birodalom minden jelentősebb városában épülnek nagyszabású fürdőtelepek. Megtaláljuk ezekben a vetkőző helyiségeket, hideg, meleg és langyos fürdőket, izzasztó fülkéket, gőzfürdőt, ritkán szabad, fedetlen úszómedencét és a fürdőkultúra minden más kellékét is. De nem hiányozhattak ezekben a játék-, olvasó-, társalgó- és előadó-termek sem. Szervesen hozzátartoztak a fürdőépületekhez a tágas udvarok a testgyakorlatok számára és a sétahelyül szolgáló oszlopcsarnokok is.[1]

Az aquincumi polgárváros és katonai fürdők között a teljes terjedelmükben feltárt épületeket figyelembe véve, két olyan fürdőépület van, amely a fürdők összes kellékeivel rendelkezik.

Többször említik írásban és szóban azt, hogy Aquincumban sajátságosan nem találunk olyan fürdőt, amelyhez szervesen hozzáépítve testgyakorlótér — palaestra — vagy gymnasium is tartozik.[2] Ez a vélemény csak akkor jöhet létre, ha a feltárt épületeket egyetlen periódus maradványainak fogjuk fel. Az újabb ásatások azonban sok helyen az épületek alatt felszínre hozták a korábbi falakat és az ezekhez tartozó leletanyagot is. Jelenlegi vizsgálatunk két nagy épületcsoportra, az ún. nagyfürdőre és a hozzá dél felől csatlakozó piactérre — macellumra — és a kisebb kétosztályú férfi és női fürdőre, valamint az ezt környező épületekre terjed ki.

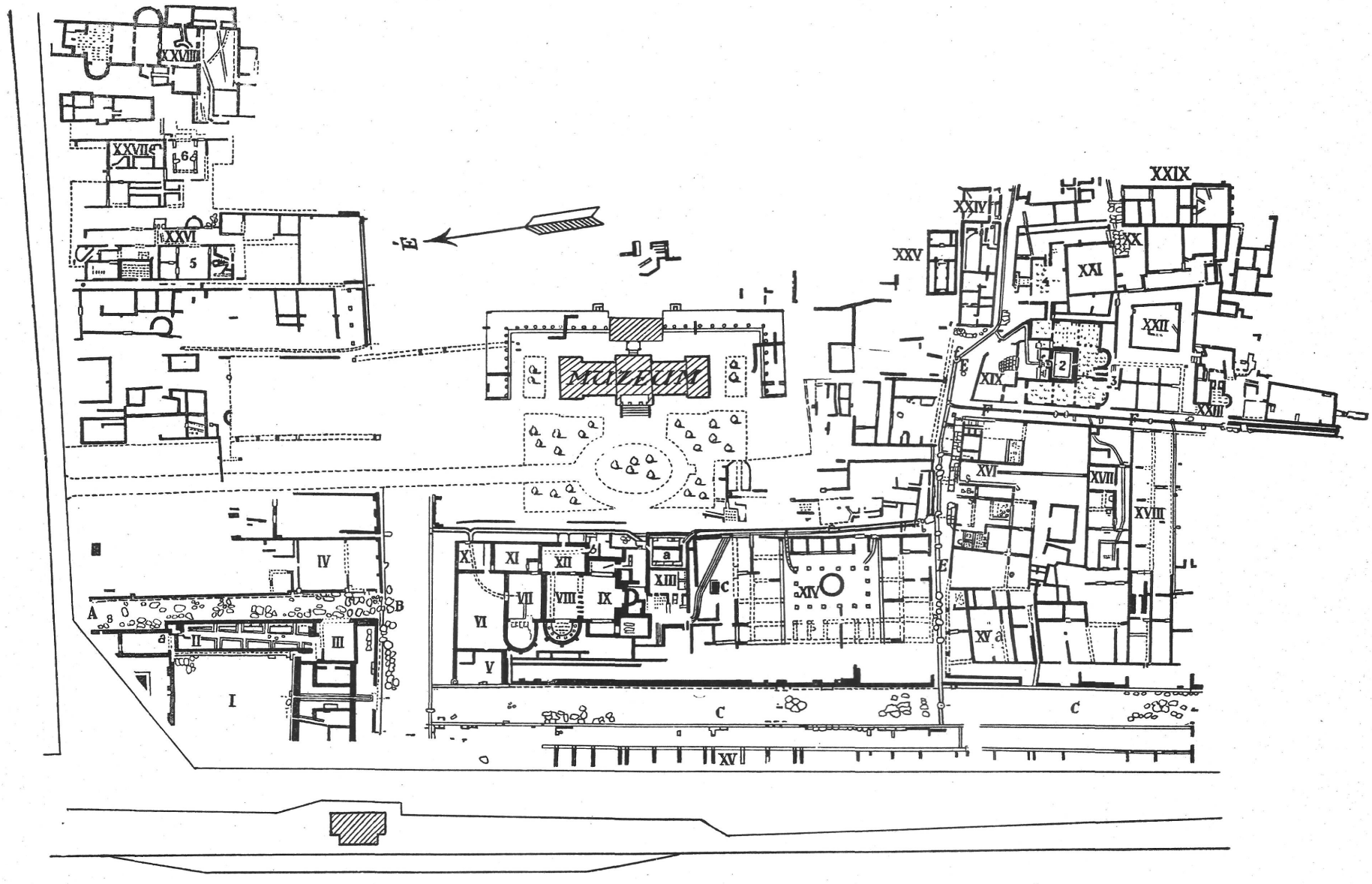
Nem célunk itt az épületek és helyiségek kimerítő leírását adni, hiszen ezt a részletpublikációkban kitűnően megkapjuk, hanem csak az alaprajzban feltüntetett számra vagy betűre utalunk.

Először arról az épületcsoportról szólunk, amelyet az alaprajzon (1. kép) a B, C és E utcák határolnak. Itt, ebben az épülettömbben találjuk a nagy fürdőt, amelynek helyiségei V—XIII. számig terjednek és a macellumot is, amely a XIV. számmal jelölt épület.

A fürdő és a hozzá csatlakozó macellum egy hossznégyszög formájú, falakkal csaknem teljesen körülzárt területet foglal el, amely egyik keskenyebb végével a B utcáig, a másikkal az E utcáig terjed. Hosszoldalát K felől a C utca szegélyezi.

A *fürdő* építésének idején a tulajdonképpeni fürdőhelyiségek és az azokhoz dél felé csatlakozó fedetlen térség, a palaestra — amely csak körül volt beépítve — egy egységet alkotott (2. kép).

A *palaestrát* a fürdő mellett D-i irányban futó falak után következtetve, egy oszlopsorokkal övezett, nagy téglaalakú udvarrésznek képzeljük, amelyet déli végén egy kettős tagozódású, magasabb épülettömb zár le. Ezt a beosztását a macellum periódusában is megtartja, sőt még ma is látható. Kifelé az E utca felé (1. kép) boltsorok nyílnak, míg a palaestrára néző oldalon az épület valamivel alacsonyabb. Ez az alacsonyabb rész napozó tetőteraszt képez, amelyet csak korláttal szegtek,[3] innen a palaestrai gyakorlatok is jól szemlélhetők voltak. A palaestra és a fürdők között elterülő hossznégyszög formájú K-Ny-i irányú térségnek a közepén szoborbázis nyoma maradt meg. A feltárások alkalmával a felszínre került aranyozott bronzláb valószínűleg a talapzat császárszobrának töredéke. A bolthelyiségek déli részén a törmelékből került elő[4] később még egy ólommal kiöntött bronzkéz

1. kép. Az aquincumi rommező alaprajza

is.[5] A fürdőt és a palaestrát a nyugati oldalon egy összefogó oszlopsor szegélyezi, amely fedett sétányt alkot. A C utca szemben lévő oldalán a boltok sora hasonló architektonikus tagozódást nyújtott.

A nagy közfürdő többszörös átépítés nyomait viseli. Eredetileg szabad zárt tömbként állott a B utca mellett. Beosztásán időnként változtattak, ami pl. a caldarium — melegvizes medence — apsis-lezáródásán jól látható. A későbbi változtatásoknál, javításoknál feliratos köveket is felhasználtak. A fürdő építési ideje a Domitianus-féle háborúkat követően feltehetően a II. sz. első harmada. Az első nagyobb átépítés vagy alakítás C. Valerius Valentius[6] beépített oltárkövének bizonysága szerint 193 után történt. Megerősíti ezt az adatot a tepidarium falába másodlagosan beépített oltárkő, amelyet Cl. Pompejus, az aquincumi colonia decuriója állított a II. század legvégén, vagy a III. század elején.[7] Mint Hampel mondja: „Feltehető, hogy a kő csak néhány nemzedékkel utóbb, amikor a nagytekintélyű aedilis és főcéhmester Cl. Pompejus emléke már teljesen feledésbe ment, jutott arra a dicstelen szerepre, hogy a fürdőépület kibővítésénél hasznos anyagul szolgáljon."

Ezek alapján az átépítés a III. sz. első felében következett be, amikor úgy látszik, általános városrendezés történik Aquincumban. A fürdőhöz tartozó palaestra területébe a megnövekedett városi lakosság igényeinek megfelelően beleépült a vásárcsarnok, a macellum (3. kép).

Az alaprajzon C-vel jelzett utcát Ny-K-i irányú csatorna szeli át, amely szintén a késői III. sz.-i városrendezés eredménye. Ezután már ez a csatorna vezette le a korábban is állott, de többször leégett boltsor szennyvizét az új utca alatt. A nagy C utat is többször építették át, újból követték, az utolsó kövezési réteg alatt pedig a III. sz. első feléből származó érmek kerültek elő.[8] Mint Nagy Lajos megállapítja, a macellum korát nem bizonyítja semmi évhez kötött adat, tőle D-re azonban feltártak egy fazekasműhelyt, amelynek pusztulási ideje a III. sz. első felébe tehető. A műhely teljesen elpusztult és később az új városalakításnak megfelelően építkeztek felette.

Előkerültek a műhely hulladékai a D-i házaktól É-ra a macellum alatt is, melyek a vásárcsarnok építésének időpontját határozzák meg. A macellum bolthelyiségeit a szétszórt törmelékre építették minden alapozás nélkül, nagy mészkőlapokból. A mészkőlapokban megtaláljuk az egyes fülkék elzáró tolóajtóinak a vájatát és az egyes boltajtók forgóinak kerek mélyedését. Ugyancsak alapozás nélkül készült a vásárcsarnok közepén álló köralakú építmény, a tholos is, amely a vásárfelügyelő tartózkodási helye volt.

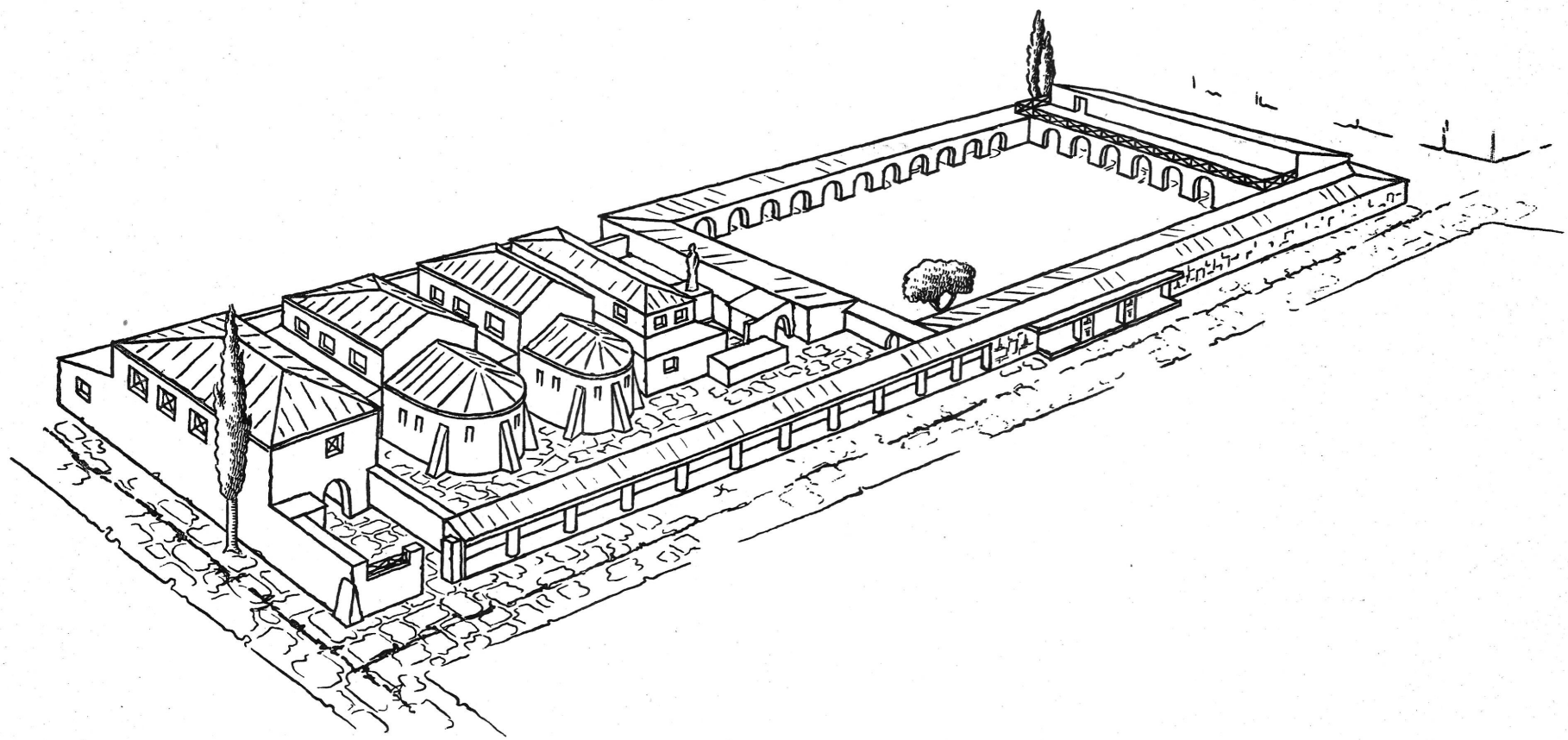
A több ponton előkerült leletek mind egy hozzávetőlegesen a III. sz. elején bekövetkezett pusztulást bizonyítanak, amely után a város fejlődése új lendületre kap. A megrongált épületeket kijavítják, vagy éppen újakat építenek a meglévők helyére. Ez történt a palaestrából átépített macellum esetében is, a jelek szerint a III. sz. derekán.

A macellum területe Nagy Lajos szerint az első században szabad tér volt, amelynek északi oldalán egy jól megalapozott szobortalapzat látható még ma is. Ezt a kb. 5 × 11 m-es kis teret Kuzsinszky fórumnak tartja,[9] ami azonban kis mérete és beékeltsége miatt nem valószínű.

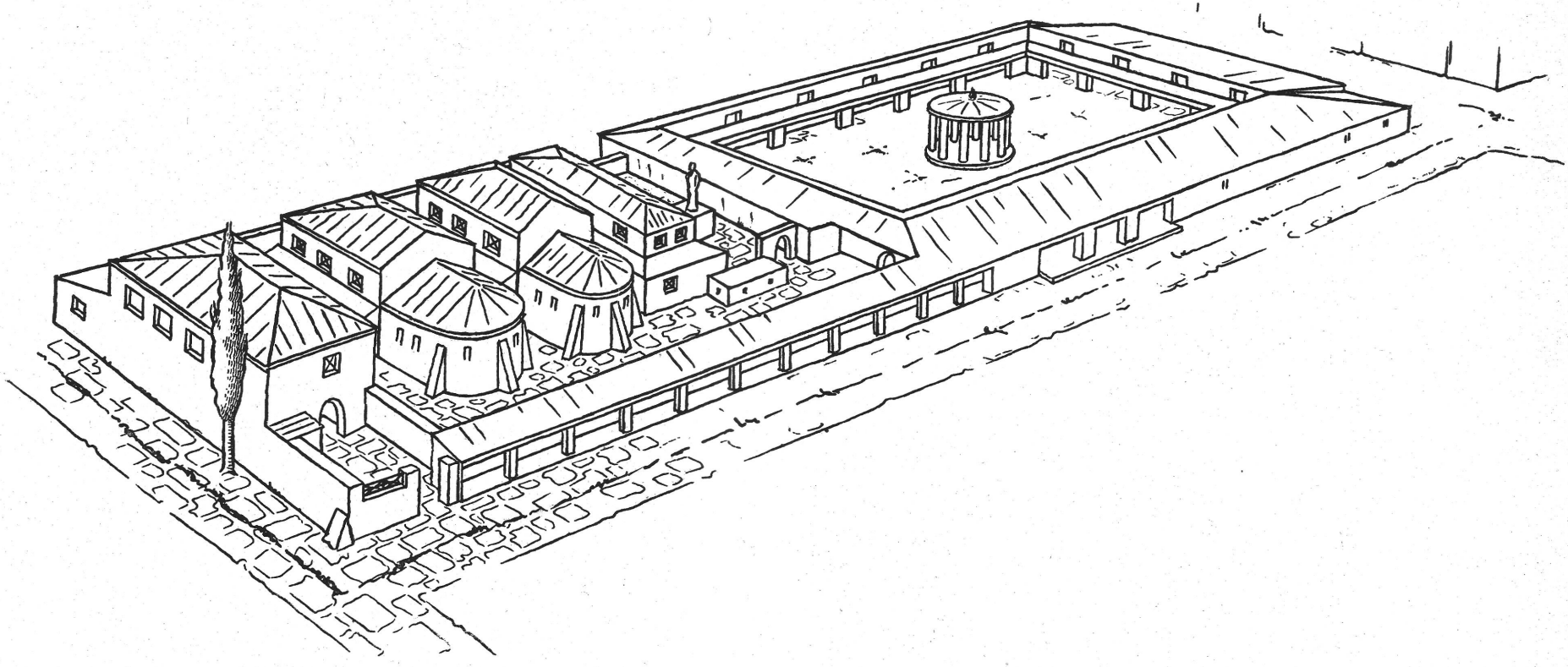
A kis tér és benne a szobor feltevésünk szerint mind a palaestra periódusában, mind a macellum idejében megvolt és mindkét esetben összekapcsolta a fürdőt és palaestrát, később fürdőt és macellumot.

A második nagy épülettömb, amellyel foglalkozunk, a feltárt romterület DK-i részében fekszik. Északon az E utca, nyugaton az F utca határolja. Ebben a tömbben helyezkedik el a polgárváros második nagy közfürdője, amelynek érdekessége, hogy egy középponti tengely két szimmetrikus félre osztja, azonos beosztású helyiségekkel, tehát ebben a fürdőben külön helyiségek állottak a nők és külön a férfiak rendelkezésére.[10] Hogy a fürdő közfürdő volt, nem lehet kétséges. A legfőbb bizonyíték erre az épület méretein túl a kettős beosztású rendszer. A keleti rész a férfifürdőt foglalta magába, amelynek bejárata a XI. számú udvarból nyílt, de jobban el volt különítve a női fürdőrész, amely a fürdő Ny-i traktusát töltötte be. A fürdő nagyobbik fele csak a férfiak helyiségéből volt megközelíthető, így például a fedetlen úszómedencéhez, a natatióhoz is csak innen volt bejárás. Ezt, úgy látszik, a nők nem használták.

Feldolgozásunk szempontjából különösen lényegesek a fürdő és az eddigi irodalomban „*nagyház*"-ként szereplő épületcsoport összefüggései (4. kép). Már Kuzsinszky is felfigyelt a két épület összefüggéseire, amikor azt írta, hogy: „a vonatkozást a két épület között mégsem lehet elvitatni. Sajnos, sem az egyikben, sem a másodikban nem került napfényre oly feliratos emlék, amely erre nézve

2. kép. Fürdő és testgyakorlótér (palaestra). Első építési korszak

3 kép. Fürdő és vásárcsarnok (macellum). Második építési korszak

felvilágosítást nyújtana."[11] A későbbiekben még látni fogjuk, hogy szerencsésen feliratos emlékünk is van, amely a két épület kapcsolatára és rendeltetésére mutat.

Visszatérve a fürdőépülethez, az épület K-i zárófala mellett azzal párhuzamosan keskeny folyosó vezet az apsis mögötti nagy négyszegletes udvarba, amely, mint majd látni fogjuk, egy kisebb testgyakorló tornaudvar volt (1. kép, XXII). Ezt az udvart az F utcától egy mélységében kettős tagolású helyiségsor választja el, amelynek felmenő falai a nagyon vékony falalap után következtetve valószínűleg fából készültek és az utca felé boltsort alkottak. Belső helyiségei a fürdő nagyudvarához tartoztak.

A XXII. számmal jelzett udvarnak itt a boltsorok mellett, azoktól D-re is volt egy keskeny bejárata, talán azok részére, akik csak a testgyakorló teret kívánták igénybe venni. A bejárat mellett egy igen érdekes és szépen kiképzett egyes fürdőépület áll. A fürdőépület leírását korábban Kuzsinszkytól,[12] majd később Nagy Lajostól kapjuk, aki a kis fürdőben lévő birkózó mozaikot bőven ismerteti:[13] „Az udvar délnyugati szögletéből két lépcsőfok vezetett az ajtóhoz, amely kettős szárnyú volt, amellett azonban a fürdőnek egy hátsó bejárata is volt. Ez a fürdő azért is érdekes, mert megmaradt mozaikkal kirakott padozata, azonban ez a mozaik, sajnos, megrongálódott, csorbák keletkeztek rajta és ezeket a hiányokat mészöntvénnyel vagy pedig tégladarabokkal pótolták. Szerencsére azonban a padlózat nagyobbik fele a maga eredeti épségében megmaradt és végtelenül érdekessé teszi azt a rajta látható figurális dísz."[14] A fürdő mozaik padlóján egy palaestrajelenetet ábrázoltak (5. kép) birkózó atléták és a mester alakjával: a kép jobbfelén a pálmagally, a győzelem jele, efölött három strigilis — vagyis bronzból készült kaparó szerszám, melynek segítségével az atléták a beolajozott testükre rakódott homokot távolítják el fürdés előtt — van felaggatva. A mozaikképen még egy olajos korsó és ezalatt consolon egy tál is látható. Mindezek a tárgyak hozzátartoznak egy palaestra felszereléséhez.[15]

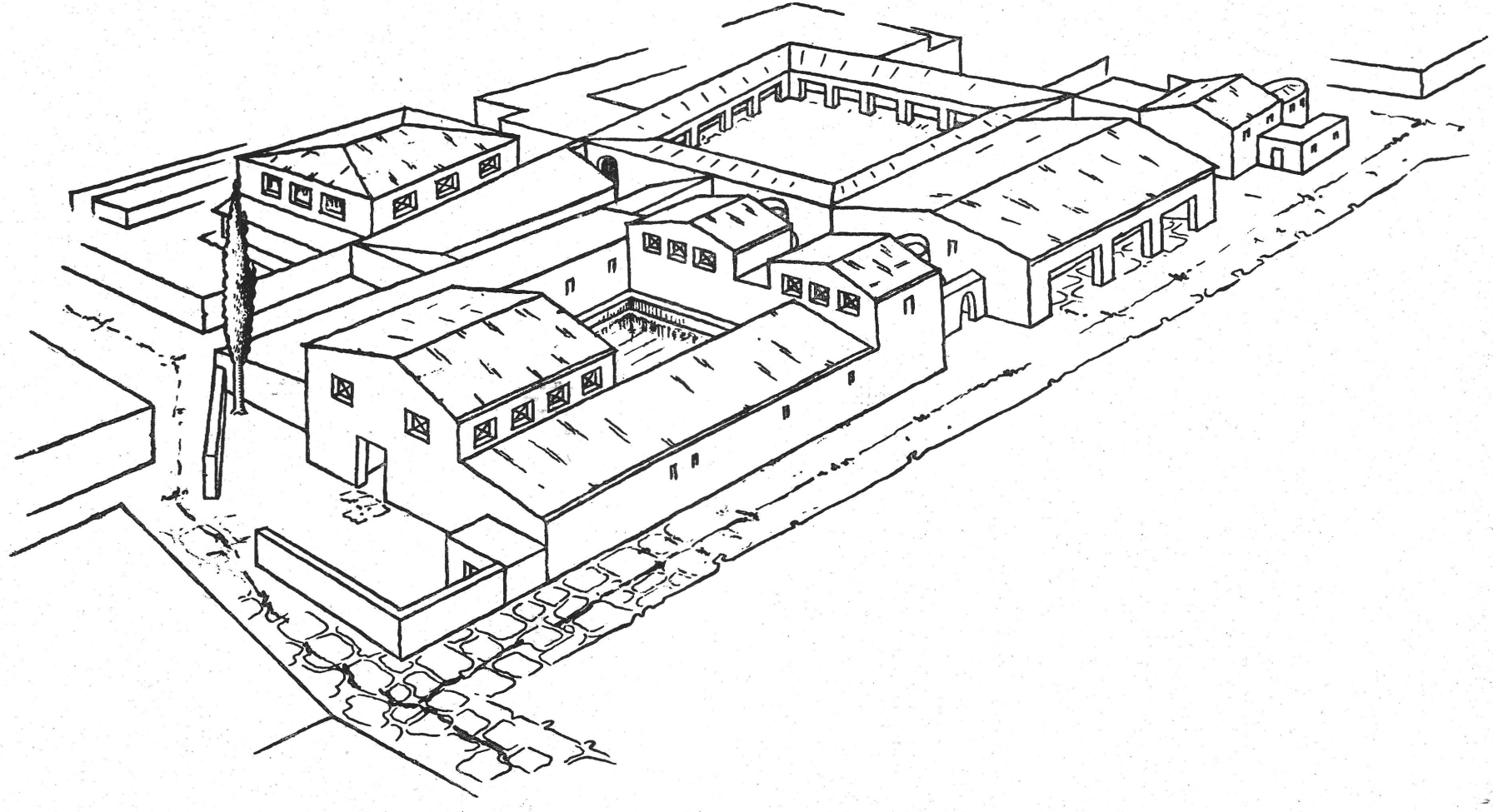
A fürdő, amely csak egy személy számára készült és nem nagy a medencéje, szervesen hozzátartozik a második számú közfürdő testgyakorló teréhez, palaestrájához, ennek megfelelően mozaikpadlóját is — mint látjuk — palaestra-jelenet díszíti. A fürdő célja ugyanaz lehetett, mint az itáliai analógiák esetében,[16] ahol az egyes fürdőket az előkelőbbek használják, de használhattak ilyen külön kisméretű medencét a palaestrában az olajtól és homoktól beszennyeződött testek lemosására is.

Az ún. nagyházhoz tehát az alaprajzon (1. kép) XX., XXI., XXII., XXIII. és XXIX. számmal jelölt helyiségek tartoztak. Ezek közül már a XXII. számú udvarról és a XXIII. egyes fürdőről kiderült, hogy a második számú közfürdő szerves részét képezik. Maradna még a nagyházból a XX., XXI. és XXIX. számú helyiség.

A XX. számmal jelzett egy kövezett, fedetlen udvar-bejárórész, amelyből kapuk vezetnek a XXIX., XXI. és XXII. számú térségekbe. A XXI. számmal jelzett nagy terem még a fürdőt magában foglaló épülettömbhöz tartozik. Lelőkörülményeinek leírásában említik, hogy a helyiség belsejében talált törmelékrétegből következtetve, ez a traktus emeletes volt. A XXI. és a felette lévő helyiség társas-összejövetelekre vagy egyéb közösségi megnyilvánulásokra nagyon alkalmas lehetett és mint ilyennek feltétlenül volt kapcsolata a második számú közfürdővel. A XXI. számú helyiség törmelékéből egy zárt éremlelet került elő, amely Elagaballustól (218—222) Gallienusig (253—268) terjed.[17] Ez a lelet azonban a többi leletösszefüggés ismeretének hiányában az épületek korának megállapítására kevés támpontot nyújt.

A XXIX. számmal jelzett helyiségcsoport, amely az aquincumi romterület DK-i szélén van, mélyebben fekszik a korábban tárgyalt épületeknél. Szervesen nem is tartozhatott a fürdő körzetébe, de mint látni fogjuk, kapcsolata mégiscsak volt ezekkel. A XXIX. számú épülettömb E-vel jelzett helyiségében 1884-ben Thorma Károly[18] egy görög nyelvű, falra festett dipinti felirat több töredékét találta. A feliratban erősen erotikus tartalmat vélt felfedezni és a felirat, a falakon talált festett jelek meg az épület mélyebb fekvése miatt hajlandó volt az aquincumi lupanáriumot (bordélyházat) látni e romokban.

Később Kuzsinszky a felirattöredékek összeállítása és gondos vizsgálata után elhelyezte őket összefüggéseik sorrendjében (6. kép). Szellemes megfejtésének eredményeként a görög feliratból teljes bizonyossággal meg lehetett fejteni az Α[πο]λ(λ)ωνιος (APOLLONIOS) nevet és a παλαιστρα (PALAISTRA) szót, és ezen kívül még egy férfinév töredékét. Kuzsinszky a feliratban két férfinak a palaestrában történt kitüntetése megörökítését látja.[19] Ezt a feliratot lehetne véletlennek is felfogni,

4. kép. Második számú közfürdő és testgyakorlótér

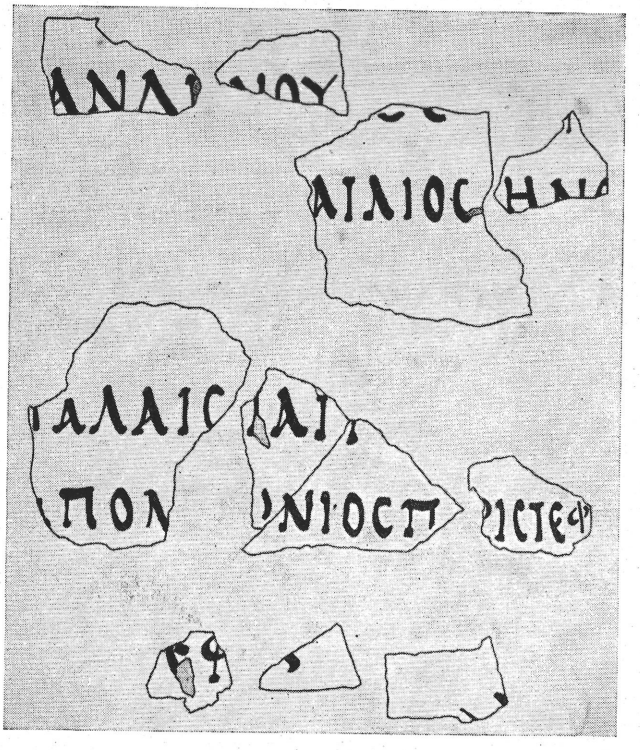

5. kép. Birkózókat ábrázoló mozaik a második számú közfürdő mögötti kis fürdőből

de a két adat, a kis egyes fürdő palaestra-jelenetet ábrázoló mozaikpadlója és a XXIX. számú ház E helyiségében talált, palaestrára vonatkozó felirat már nem lehet véletlen.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a második számú közfürdőt magába foglaló DK-i épülettömb egyes épületrészei és helyiségei egymással rendeltetésbeli összefüggésben állottak. A tömb összes építményei a pihenést, sportot és szórakozást szolgálták.

Ugyanúgy, mint az a nagyfürdő esetében is megállapítható volt, itt sem számolhatunk egy építési periódussal. Sajnos azonban a periódusok tisztázására itt sokkal kevesebb adat áll rendelkezésünkre. Biztos csak az, hogy a kétosztatú fürdő egyszerre, egységes terv alapján készült. A hozzátartozó testgyakorló udvar és a melléképület későbbi hozzáépítések.[20]

6. kép. Görög nyelvű, falrafestett felirat

Végül még egy épületről kell szólnunk, amely a K-NY-i irányú B utca É-i felén fekszik, rézsútosan átellenben a nagyfürdővel. Nagy Lajos a fürdővel egykorúnak tartja és palaestrának nevezi,[21] de megjegyzi, hogy amikor ezeket a romokat kiásták, rendeltetésük kérdéses volt. Ebben az épületben a feltárásokkor egy bronz strigilist találtak, ezért és a nagyfürdő közelsége miatt vélték az épületet palaestrának. — Lehetséges, hogy amikor a macellum felépült, akkor ez az épület önálló tornacsarnokként élt tovább, de semmi kapcsolata sincs a B utca D-i felén fekvő fürdővel. Nem is képzelhető el, hogy a város egyik legforgalmasabb utcáján közlekedjenek a fürdőzők a testgyakorlótérre.

Összefoglalva az elmondottakat: az aquincumi nagyfürdő melletti macellum beépítetlen szabad térségre épült, amely azelőtt a nagyfürdőhöz szervesen hozzátartozó palaestra udvara volt.

A második számú közfürdő és a mögötte lévő nagyudvar és az azt környező épületek ugyancsak egységes célt szolgáltak, amennyiben testgyakorlótér, hozzátartozó egyes fürdők és szórakozóhelyiségek voltak. Ezt az alaprajzi összefüggéseken kívül a XXIX. és XXIII. számú helyiségekben talált két, palaestrára vonatkozó emlék is bizonyítja. Tehát a korábbi irodalomban szereplő nagyház nem egyéb, mint a fürdő szerves része és nem fogható fel majd önálló egységnek.[22]

Ezzel a kis közléssel nem a szóbanforgó épületek részletes leírása volt a célunk, hanem néhány, régebben feltárt aquincumi épületkomplexum rendeltetését kívántuk újraértékelni.

JEGYZETEK „AZ AQUINCUMI PALAESTRÁK" C. TANULMÁNYHOZ

[1] *Salamon F.:* Budapest története. Budapest az ókorban II. 533.
[2] *Nagy L.:* Bp. Tört. 548.
[3] Vö.: *E. Brödner:* Untersuchungen an den Caracalla-thermen. 1951. 5.
[4] Bp. Rég. II. 1890. 100.
[5] *Kuzsinszky B.:* Ausgrabungen u. Funde. 1934. 41—124. 82. kép.
[6] *Nagy L.:* Bp. Tört. 376—377.
[7] *Hampel J.:* Bp. Rég. II. 68. sk.
[8] Bp. Tört. 375.
[9] Aquincumi vezető, 1944.
[10] Bp. Tört. 548.
[11] Bp. Rég. I. 1889. 54. és 114.
[12] *Kuzsinszky B.*, id. mű, 49. skk.
[13] Bp. Tört. 553.
[14] Bp. Tört. XLI. tábla 1.
[15] *Kuzsinszky B.*, id. mű, 49. skk. *Nagy L.:* Bp. Tört. 599.
[16] Vö. *A. Mau:* Pompeji in Leben u. Kunst. 1900. 175. 85. ábra.
[17] Bp. Rég. I. 132.
[18] Uo. 122.
[19] Uo. 124.
[20] Uo. 125.
[21] Bp. Tört. 377.
[22] Az épület helyiségeit *Szilágyi J.:* AÉ 1950. 88. sk. 23—24. lábjegyzetben több ház összeépítéséből keletkezett insulának tartja.

EDIT B. THOMAS

DIE PALAESTREN VON AQUINCUM

In der Literatur finden wir öfters die Anmerkung, dass sich in Aquincum sonderbarerweise kein Bad befand, dem eine Palaestra oder ein Gymnasium angeschlossen wäre. Diese Meinung konnte nur darum entstehen, weil die Gebäude als die Überreste einer einzigen Periode aufgefasst wurden. Neuere Ausgrabungen haben unter den schon erschlossenen Gebäuden ältere Mauern und zu diesen gehörige gleichzeitige Funde zum Vorschein gebracht. In der vorliegenden Arbeit beschäftigen uns zwei grosse Gebäudekomplexe, und zwar das grosse Bad und das sich südlich daran anschliessende Macellum sowie das Männer- und Frauenbad und die angrenzenden Gebäude.

Zuerst befassen wir uns mit jenem Gebäudekomplex, der von den Strassen B, C und E begrenzt wird (Plan: Abb. 1). In diesem Gebäudekomplex finden wir die grosse Therme mit den Räumen Nr. V—XIII und das Macellum (Gebäude Nr. XIV).

Die Therme und das sich anschliessende Macellum mit ihren rechteckigen äusseren Mauern umschliessen ein fast völlig abgegrenztes Gebiet, dessen schmaleres Ende in die B-Strasse, und das andere in die E-Strasse mündet. Die Längsseiten werden von den mit den Buchstaben K und C bezeichneten Strassen begrenzt.

Die grosse *Therme* umfasste in ihrer ersten Form die eigentlichen Baderäume und an der Südseite einen ungedeckten Platz, die Palaestra, die nur von einer Mauer umgrenzt war; so bildeten beide Gebäude eine Einheit (Abb. 2).

Nach den an der Südseite des Bades befindlichen Mauern kann man die Palaestra als einen von einer Säulenreihe umgebenen rechteckigen Hof rekonstruieren, der am Südende von einem zweifach gegliederten, höheren Gebäudekomplex abgeschlossen war. Diese Einteilung bestand auch in der Zeit, als das Gebäude bereits als Macellum diente und ist auch heute noch sichtbar. Mit der Front zur E-Strasse standen Verkaufsbuden. Die Seite gegen die Palaestra mag etwas niedriger gewesen sein. Dieser Teil war wahrscheinlich eine Dachterrasse für Sonnenbäder, nur durch ein Gelände geschützt, von wo aus auch die Übungen in der Palaestra gut sichtbar waren. In der Mitte des sich gegen Ost-West erstreckenden rechteckigen Platzes, zwischen der Palaestra und den Bädern, befand sich die Basis einer Statue, worauf nach einem vergoldeten Fuss zu schliessen — der bei den Ausgrabungen zum Vorschein kam —, die Statue eines Kaisers stand. In dem Schutt an der Südseite der Verkaufsbuden wurde später auch eine mit Blei ausgegossene, menschliche Bronzehand gefunden. Das Bad und die Palaestra waren an der Westseite von einer zusammenhängenden gedeckten Säulenhalle begrenzt. An der gegenüberliegenden Seite der C-Strasse hatten die Verkaufsbuden eine ähnliche architektonische Gliederung. Das grosse öffentliche Bad wurde mehrmals umgebaut. Ursprünglich stand es neben der B-Strasse als ein frei liegender geschlossener Häuserblock. Im Laufe der Zeit wurden mehrere Änderungen durchgeführt, was besonders an der Apsis des Caldariums gut zu erkennen ist. Bei späteren Umbauten und Renovierungen wurden auch schon Steindenkmäler mit Inschriften eingebaut bzw. sekundär verwendet. Das Bad entstand nach den Kriegen des Domitianus, wahrscheinlich im ersten Drittel des II. Jahrhunderts. Der erste grössere Umbau bzw. seine Renovierung erfolgte in der Zeit nach 193 laut der Inschrift des eingebauten Altars, den C. Valerius Valentinus errichtete. Dieses Datum wird noch durch den sekundär in die Mauer des Tepidariums eingebauten Altarstein bestätigt. Es war Cl. Pompeius, der Decurio der Colonia von Aquincum, der ihn am Ende des II. oder Anfang des III. Jahrhunderts aufstellen liess. Nach Hampel „kann man vermuten, dass nach einigen Generationen, als die Taten des angesehenen aedilis und praef. coll. fabr. Cl. Pompeius bereits in Vergessenheit gerieten, der Stein in ruhmloser Weise als nützliches Material bei der Erweiterung des Bades benutzt wurde".

Das Gebäude hat man in der ersten Hälfte des III. Jahrhunderts umgestaltet, als anscheinend eine allgemeine Stadtregelung dringend notwendig wurde. In die zum Bad gehörige Palaestra wurde in dieser Zeit, um die Ansprüche der städtischen Bevölkerung zu befriedigen, das Macellum eingebaut (Abb. 3).

Die mit dem Buchstaben C bezeichnete Strasse durchquert in West-Ost Richtung ein Kanal, der ebenfalls zur Zeit der grossen Stadtregelung des III. Jahrhunderts gebaut wurde. Von nun an führte dieser Kanal unter der neuen Strasse das Schmutzwasser der schon früher bestehenden, doch öfters abgebrannten Verkaufsbuden ab. Auch die grosse C-Strasse wurde öfters umgebaut und von neuem gepflastert. Unter der letzten Pflastersteinschicht kamen Münzen aus der ersten Hälfte des III. Jahrhunderts zum Vorschein. Wie L. Nagy feststellte, haben wir keine sicheren chronologischen Anhaltspunkte zur Feststellung der Bauzeit des Macellum, doch südlich davon wurde eine Töpferwerkstatt entdeckt, die sicherlich bis zur ersten Hälfte des III. Jahrhunderts bestand. Die Werkstatt wurde vollkommen verwüstet und später, zur Zeit der Stadtregulierung, überbaut.

Die Abfälle der Werkstatt kamen von den südlichen Gebäuden nordwärts, unter dem Macellum zum Vorschein und so haben wir einen Anhaltspunkt, vor welcher Zeit die Gebäude noch nicht bestanden haben können. Die Verkaufsbuden des

Macellum wurden aus grossen Kalksteinplatten ohne Fundamentierung auf dem planierten Schutt erbaut. Auf diesen grossen Kalksteinplatten sind die Rinnen der Schiebetüren der einzelnen Buden sowie die Eintiefungen der Scharniere noch gut sichtbar. Ebenfalls ohne Grundmauern wurde das in der Mitte des Macellum befindliche runde Gebäude des Aedilis, der *Tholos*, errichtet.

Die an mehreren Stellen zum Vorschein gekommenen Funde lassen darauf schliessen, dass wahrscheinlich am Ende des III. Jahrhunderts die Gebäude verwüstet wurden und danach in der Stadt eine Periode des erneuten Aufstiegs begann. Die verfallenen Gebäude wurden renoviert oder manchmal an ihre Stelle sogar neue erbaut. Dies geschah auch, anscheinend in der Mitte des III. Jahrhunderts, mit dem aus einer Palaestra zu einem Macellum umgebauten Gebäude.

Das Gebiet des Macellum war nach L. Nagy im I. Jahrhundert ein freier Platz. An der Nordseite ist noch heute die gut fundierte Basis einer Statue sichtbar. Diesen kleinen Platz (ca. 5×11) bezeichnete B. Kuzsinszky als Forum, was aber kaum richtig ist, da er zu klein und sehr eingekeilt ist.

Der kleine Platz mit der Statue bestand unserer Meinung nach sowohl zur Zeit der Palaestra als auch zur Zeit des Macellum, und in beiden Fällen war er ein Verbindungshof, zuerst zwischen dem Bad und der Palaestra, später zwischen dem Bad und dem Macellum.

Der zweite grössere Gebäudekomplex, womit wir uns befassen wollen, befindet sich im südöstlichen Teil des Ruinenfeldes. Im Norden wird er von der E-Strasse, im Westen von der F-Strasse begrenzt. Hier befand sich das zweite öffentliche Bad der Zivilstadt. Interessant dabei ist, dass eine Mittelachse ihn in zwei symmetrische Teile mit gleichmässig verteilten Räumen trennt. Es standen also hier den Frauen und den Männern separate Baderäume zur Verfügung. Dass es ein öffentliches Bad war, kann kaum bezweifelt werden. Ausser den Ausmassen des Gebäudes beweist dies seine Einteilung. Im östlichen Teil war das Bad der Männer mit dem Eingang im Hof Nr. XI. Die im Westflügel des Gebäudes befindliche Abteilung der Frauen war besser abgegrenzt. Der grösste Teil des Bades konnte nur von der Männerabteilung aus betreten werden, so war z. B. ein Eingang zur Natatio nur auf dieser Seite vorhanden. Dieses ungedeckte Schwimmbassin wurde scheinbar von Frauen nicht aufgesucht.

Von unserem Standpunkt aus sind besonders die Zusammenhänge zwischen dem Bad und dem in der Literatur als „Grosshaus" bezeichneten Gebäude von Bedeutung (Abb. 4). Schon Kuzsinszky dachte an Zusammenhänge zwischen den beiden Gebäuden als er feststellte: „... die Zusammenhänge zwischen den beiden Gebäuden können kaum bezweifelt werden. Leider wurde weder in dem einen noch in dem anderen eine Inschrift gefunden, die einiges Licht darauf werfen würde." Wie im weiteren hingewiesen wird, besitzen wir glücklicherweise doch eine Inschrift, die uns über die Zusammenhänge und die Bestimmung der beiden Gebäude aufklärt.

Neben der östlichen Abschlussmauer des öffentlichen Bades führt parallel zu ihr ein enger Korridor in den grossen viereckigen Hof hinter der Apsis. Hier war, wie wir noch sehen werden, ein kleinerer Turnplatz (Nr. XXII). Dieser Hof war von der F-Strasse durch eine auf demselben Niveau befindliche, zweifach gegliederte Reihe von Räumlichkeiten getrennt. Ihre Mauern bestanden, nach den dünnen Grundmauern zu schliessen, aus Holz und waren wahrscheinlich Buden mit der Front zur Strasse. Die inneren Räume gehörten zum Hof des Bades.

Der Hof Nr. XXII hatte neben den Verkaufsbuden und auch südlich von ihnen einen schmalen Eingang, vielleicht für diejenigen, die den Turnplatz nur für Leibesübungen in Anspruch nehmen wollten. Neben dem Eingang befand sich ein sehr schön gebautes und interessantes Einzelbad. Das Gebäude wurde zuerst von Kuzsinszky, später von L. Nagy beschrieben: letzterer erörterte auch eingehend den in diesem kleinen Bad befindlichen Mosaikboden: „Von der Südwestecke des Hofes führten zwei Stufen zu einer Tür mit zwei Flügeln. Ausserdem besass das Bad eine Hintertür. Das Bad ist auch durch seinen Mosaikboden interessant, doch wurde dieser beschädigt, es entstanden Lücken in ihm, die mit Kalkmörtel oder Ziegelstücken ausgebessert wurden. Zum Glück blieb der grössere Teil des Mosaikbodens intakt und verdient eben wegen der figuralen Verzierung besondere Beachtung." Am Mosaikboden des Bades ist eine Palaestraszene dargestellt (Abb. 5): ringende Athleten und die Gestalt des Meisters. In der rechten Hälfte des Bildes erblicken wir einen Palmzweig als Symbol des Sieges und darüber sind drei Strigili aufgehängt. Am Mosaikboden sind noch ein Ölkrug und darunter auf einer Konsole eine Schüssel sichtbar. Alle diese Gegenstände gehörten zur Ausstattung einer Palaestra.

Das Einzelbad, dessen Bassin sehr klein ist, schliesst sich organisch der Palaestra des zweiten öffentlichen Bades an, sein Mosaikboden ist ebenfalls mit einer Palaestraszene ausgeschmückt. Dieses Bad erfüllte anscheinend eine ähnliche Bestimmung wie die italienischen, wo Einzelbäder von den Vornehmeren aufgesucht wurden, doch könnten sich auch die Turner der Palaestra den Sand und das Öl hier abgewaschen haben.

Zu dem sogenannten Grosshaus gehörten also die Räume Nr. XX, XXI, XXII, XXIII, XXIX. Von dem Hof Nr. XXII und dem Einzelbad Nr. XXIII konnten wir bereits feststellen, dass sie Teile des zweiten öffentlichen Bades waren. Somit verbleiben von dem sogenannten Grosshaus nurmehr die Räume XX, XXI, und XXIX.

Nr. XX bezeichnet den Eingang eines gepflasterten ungedeckten Hofes; von hier führten Türen in die Räume Nr. XXIX, XXI und XXII. Der grosse Saal Nr. XXI gehörte noch zum Bad. In

der Beschreibung der Fundumstände wird ausdrücklich betont, dass die Menge und die Lage des Schuttmaterials im Innern die Schlussfolgerung gestattet, dass dieser Flügel einstöckig war. Raum Nr. XXI und der darüber befindliche Saal mag für verschiedene gesellige Zusammenkünfte besonders geeignet gewesen sein und gehörte demnach offensichtlich irgendwie zum zweiten öffentlichen Bad. In dem Raum Nr. XXI kam ein geschlossener Fund mit Münzen von Elagaball (218—222) bis Gallienus (253—268) zum Vorschein. Da über die näheren Fundumstände Aufzeichnungen fehlen, bietet der Münzfund für die Datierung des Gebäudes wenig Anhaltspunkte.

Die Zimmergruppe Nr. XXIX am südöstlichen Rande des Ruinenfeldes von Aquincum liegt tiefer als die eben besprochenen Gebäude. Sie können auch gar nicht unmittelbar zum Bad gehören, doch eventuell damit verbunden sein. Im Raum E des Gebäudekomplexes XXIX fand im Jahre 1884 K. Thorma die Bruchstücke eines griechischen Dipinti. Er glaubte, in der Inschrift Wörter erotischen Inhalts entziffern zu können und war zu der Ansicht geneigt, auf Grund der Inschrift und der verschiedenen Zeichen an der Wand sowie auf Grund der tieferen Lage, in diesen Ruinen das einstige Lupanarium von Aquincum entdeckt zu haben.

Kuzsinszky stellte später die Bruchstücke der Inschrift zusammen und nach eingehender Untersuchung konnte er die Zusammenhänge und die Reihenfolge der Buchstaben und Wörter angeben (Abb. 6). Als Ergebnis seiner geistreichen Enträtselung können folgende zwei Wörter gelesen werden: Ἀπολ(λ)ώνιος (Apollonius) und παλαιστρα (Palaistra) und ausserdem noch Buchstaben eines männlichen Namens. Kuzsinszky nimmt an, dass in der Palaestra die Namen zweier Männer nach ihrem Sieg verewigt wurden. Die Inschrift könnte als ein Zufall gedeutet werden, doch können die Palaestraszenen des Mosaikbodens im Einzelbad und die auf die Palaestra bezügliche griechische Inschrift im Raum E des Gebäudes XXIX keinesfalls unabhängig voneinander sein.

Nach obigen Erörterungen kann man feststellen, dass einzelne Teile und Räume des südöstlichen Gebäudekomplexes des zweiten öffentlichen Bades in bezug auf ihre Bestimmung im Zusammenhang standen. Alles diente hier der Erholung, dem Sport und der Unterhaltung.

Genau wie bei dem grossen Bad darf man auch hier nicht *nur eine* Bauperiode annehmen. Leider stehen uns viel weniger Beobachtungen zur Verfügung. Mit Sicherheit kann man nur behaupten, dass das gesonderte Bad für Männer und für Frauen nach einem einheitlichen Plan gebaut wurde. Der dazugehörige Hof für Leibesübungen und das Nebengebäude wurden später angeschlossen.

Zuletzt sei noch ein Gebäude erwähnt, das an der Nordseite der in Ost-West-Richtung gehenden B-Strasse, dem grossen Bad schräg gegenüber liegt. L. Nagy meinte, es sei mit dem grossen Bad gleichzeitig erbaut worden und eine Palaestra gewesen, doch fügte er hinzu, dass zur Zeit der Ausgrabungen ihre Bestimmung ungewiss war. In diesem Gebäude kam ein Strigilis aus Bronze zum Vorschein. Dank diesem Fund und wegen der Nähe des grossen Bades wurde das Gebäude als eine Palaestra bezeichnet. Es ist möglich, dass nach dem Bau des Macellum dieses Gebäude als eine selbständige Turnhalle benutzt wurde, doch scheint kein Zusammenhang mit dem grossen Bad an der Südseite der B-Strasse bestanden zu haben. Es ist auch unvorstellbar, dass die Badenden eine der belebtesten Strassen als Übergang zum Turnplatz benutzt hätten.

Zusammenfassung. Das Macellum neben dem grossen Bad von Aquincum wurde auf einem freien Platz, auf dem Gelände der Palaestra des grossen Bades erbaut.

Das zweite öffentliche Bad, der dahinter befindliche grosse Hof und die rundherum befindlichen Gebäude hingen eng zusammen und umfassten eine Palaestra mit dem dazu gehörigen Einzelbad und Räume für Unterhaltungen. Dies bezeugen ausser den Zusammenhängen des Grundrisses auch die in den Räumen Nr. XXIX und XXIII gefundenen Inschriften und der Mosaikboden, die beide auf die Palaestra hindeuten. Das früher in der Literatur als Grosshaus bezeichnete Gebäude war also dem Bad organisch angegliedert und kann nicht als eine selbständige Einheit gedeutet werden.

In diesem kurzen Beitrag wollten wir nicht die bekannten Gebäude von Aquincum wieder beschreiben, sondern die einstige Bestimmung einiger schon vor längerer Zeit ausgegrabener Ruinen genauer feststellen.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Plan des Ruinenfeldes von Aquincum.
Abb. 2. Therme und Palaestra. Erste Bauperiode.
Abb. 3. Therme und Macellum. Zweite Bauperiode.
Abb. 4. Das zweite öffentliche Bad und die Palaestra.
Abb. 5. Mosaik mit der Darstellung von Ringern aus dem Einzelbad, hinter der zweiten Palaestra.
Abb. 6. Griechische Wandinschrift.

NAGY EMESE

ZSIGMOND KIRÁLY BUDAVÁRI FRISS-PALOTÁJA

A budavári királyi palotán folytatott különféle építkezések között igen jelentékeny szerep jut azoknak az épületrészeknek, amelyeket Zsigmond király emelt. Nagyságukról és szépségükről nagyon sok forrás tesz említést. Zsigmond — amint azt a forrásokon kívül az in situ és az ásatási leletanyag is bizonyítja — a palotának majdnem egész területén építkezett, a legnagyobb és legjelentékenyebb épület mégis az ún. Friss-palota volt.

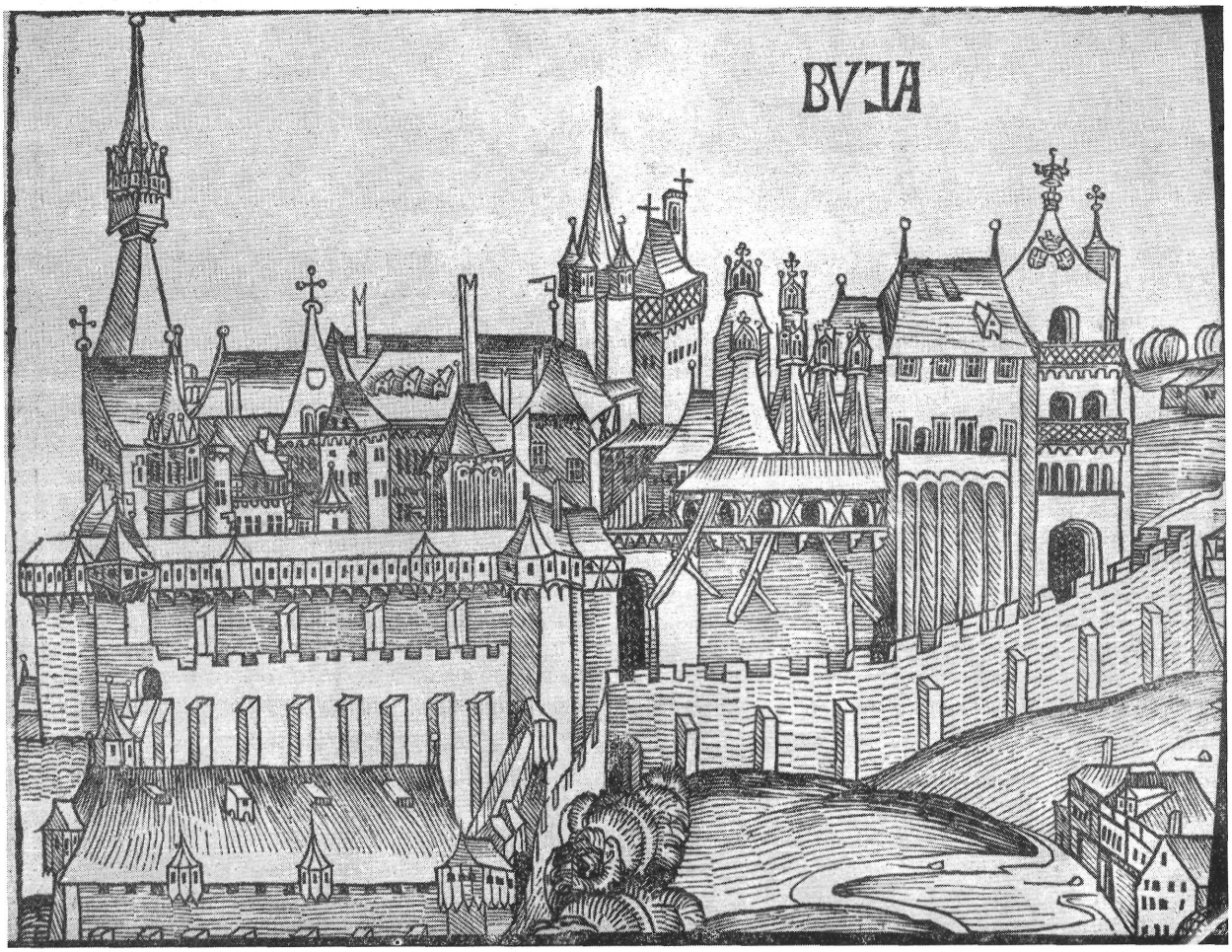
Zsigmond király Friss-palotája a kutatások legújabb állása szerint a palota második udvarán, a Szárazárok és a Csonkatorony között helyezkedett el. Pontos helyét az udvaron belül nem határozzák meg, de Balogh Jolán következtetései szerint az udvar keleti oldalán húzódott, vagy a Dunával párhuzamosan, vagy L alakban.[1]

A forrásokban megjelölt területet mind a törökkori, mind a későbbi térképek és metszetek üresen hagyják. Ennek oka, hogy Zsigmond Friss-palotáját már II. Ulászló idejétől kezdve lőporraktárnak használták,[2] 1578-ban villámcsapás súlyosan megrongálta,[3] 1686. júl. 22-én pedig felrobbant.[4] A két robbanás közül már az első nagy károkat okozott a Friss-palotában: alátámasztják ezt a metszeteken és a térképeken kívül az ásatások eredményei is. A Szárazárok belsejében egy 1560 körüli pénzekkel datált egységes rétegben igen komoly faragványok kerültek elő, amelyek minden bizonnyal a Friss-palotához tartoztak[5] és az 1578-as robbanáskor kerültek az árok aljára.

Maradt azonban két metszetünk, még a robbanások előtti időből: a Schedel-krónika 1470 körül készült ábrázolása (1. kép) és az 1541-es Erhardt Schön-féle metszet (2. kép), amelyek még feltüntetik a Friss-palota épületeit.[6] Az előbbin a palota két jobboldali épülete tartozik területünkhöz[7]. A szélső, város felőli épület oromfalával fordul a Duna felé, tehát a várárokkal párhuzamosan kelet-nyugati irányban húzódik, míg a mellette lévőnek észak-déli irányú tetőgerince a Dunával párhuzamos elhelyezkedésre utal. Ehhez a keleti oldalán íveken nyugvó, erkéllyel díszített épülethez délnyugatról még egy kisebb toldalékszárny csatlakozik.

Az Erhardt—Schön-féle metszet a nyugati oldalról állítja elénk a királyi várat. Mivel az ásatások igazolták a palota déli oldalán feltüntetett épületek hitelességét — hasonlóan a Schedel-krónika ábrázolásához — itt is hihetünk az északi részletek épületelosztásának hűségében. Legfeljebb a kisebb részletformák bemutatásánál lehetnek nagyobb pontatlanságok, erre utal a baloldali épülethomlokzat közepén feltüntetett oromzat — amelynek formái idegenek a gótika formanyelvétől —, valamint a felületesen odavetett ablaknyílások is. Ezen a metszeten a Friss-palota két épületszárnyát elválasztja egymástól a Csonkatorony. A valóságban a jobboldali épület is északra fekszik s a torony csak azért került a kettő közé, mert a rajzoló nem pontosan nyugatról, hanem délnyugatról készítette vázlatait. Az épületek iránya megegyezik a Schedel-krónika épületeinek irányával.

A palotának már a robbanások utáni állapotát mutatja a harmadik metszet (Juvigny, 1686). (2/*a* kép). Itt a kérdéses helyen jó állapotban lévő épületek már nincsenek, a még fennálló romok azonban megfelelnek az előbbi két metszeten talált épületeknek. A 93-as számmal jelzett maradvány — a felrobbant „Domus Armamentaria" — egy, a Dunával párhuzamosan futó épületre utal, ettől jobbra pedig, valamivel hátrább, keskenyebb homlokzat romjai emelkednek a magasba. A környező bástyafalakból csak a XVI. században épült kerek sarokbástya alsó falrészletei mutatkoznak ez utóbbi épület alatt. A hegyoldalt a felrobbant épületek törmelékei borítják.

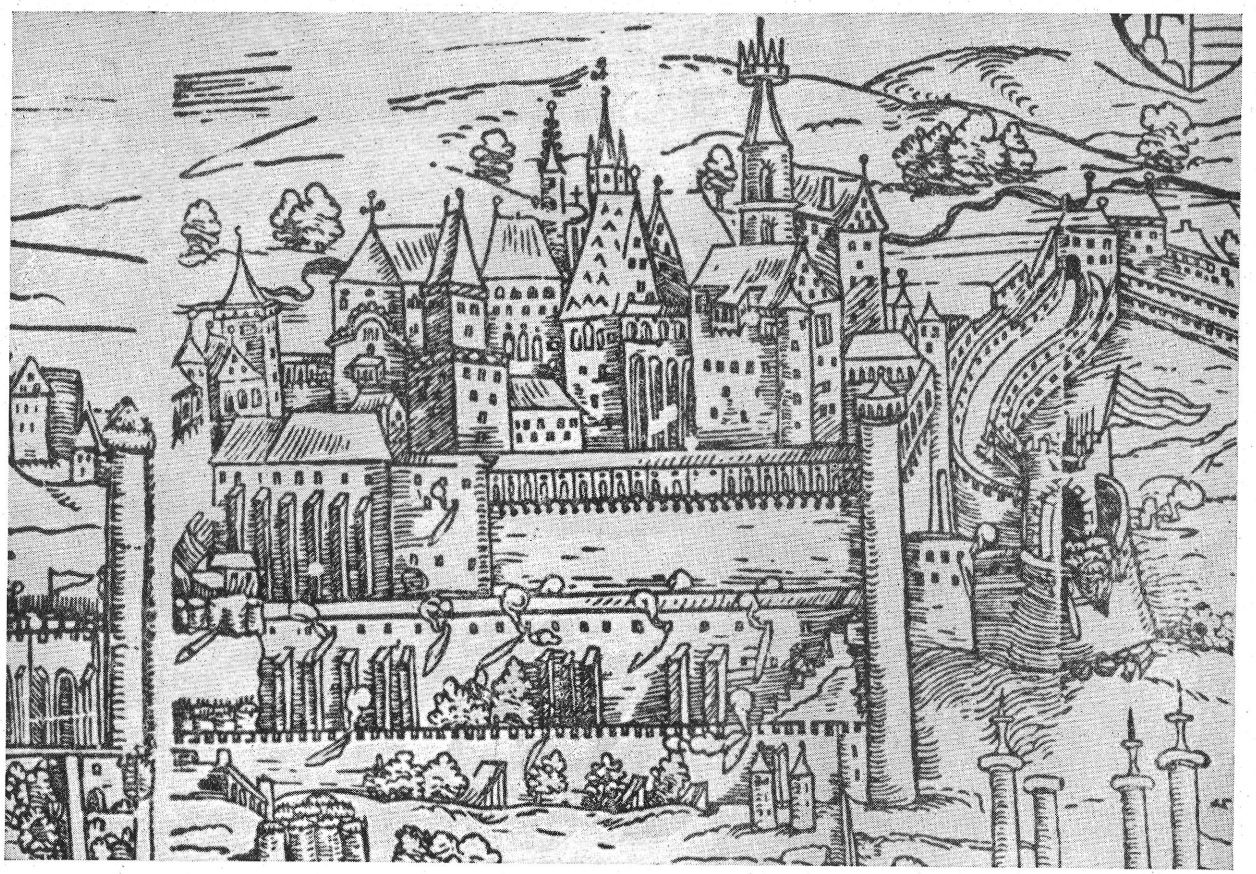

1. kép. A budai királyi palota kelet felől. Metszet a Schedel krónikából, 1470 körül

Az ásatások folyamán a kérdéses helyen két épületcsoport részletei kerültek elő.[8] A második udvar északkeleti oldalán[9] egy kő boltindításos pincehelyiség három boltszakaszát tártuk fel (3., 5., 6., 7., 8. kép), amelynek egész konstrukciója arra vall, hogy komoly épületrészek terhelték. A pince feltárt szakasza egy kelet-nyugati irányú sziklaárokban helyezkedik el. A szikla a déli oldalon, közel a mai szint alatt húzódik — így az itt csatlakozó épületrészek teljesen elpusztulhattak, míg az északin felszíne valamivel alacsonyabb. A pince északi kettős fala (7. kép) egyben az épület északi lezáró fala is volt, és párhuzamosan futott a Szárazárokkal.[10] A maradványok kelet-nyugati irányban húzódó épületre utalnak, megegyezően a metszetekkel.

A fent említett pincétől délebbre eső területen is találunk épületmaradványokat, mégpedig négy szépen faragott kerek oszlopot (4., 5., 9—12. kép). A sziklafelszín az északi kortinafaltól északi irányban egyenletesen emelkedik. Ezt az egyenletes emelkedést azonban megszakítja egy széles mélyedés, amelynek hátsó, nyugati lezáródása kétszeresen megtörik, amint ezt a mellékelt helyszínrajzon láthatjuk (5. kép). E függőlegesre lefaragott hátsó sziklafal előtt helyezkednek el az előbb említett oszlopok, mégpedig úgy, hogy követik a sziklafal törésvonalát: három oszlop egy sorban észak-déli irányban, a negyedik pedig ezektől nyugatra, a sziklabeszögellésnek megfelelően. Az oszlopfők a hátsó sziklafelszín magasságában helyezkednek el (13. kép). Szemmelláthatóan, hogy az oszlopok azért készültek, hogy kiküszöböljék a talaj egyenetlenségeit, s így a föléjük kerülő épületrészek már egy szinten helyezkedhessenek el.[11]

Az oszlopok egymástól való távolsága átlag 7 méter, csak a két legdélibb oszlop közötti távolság rövidebb (6,60 m). A távolságok közötti különbség a sziklafelszín egyenetlenségeivel magyarázható. A boltozási problémát, amelyet az oszlopok közelsége okoz, az oszlopfejezet emelésével oldották meg, így képzelhető el, hogy a boltozatok záradéka egy magasságban legyen.

2. kép. A budai királyi palota nyugat felől. Erhard Schön metszete. 1541

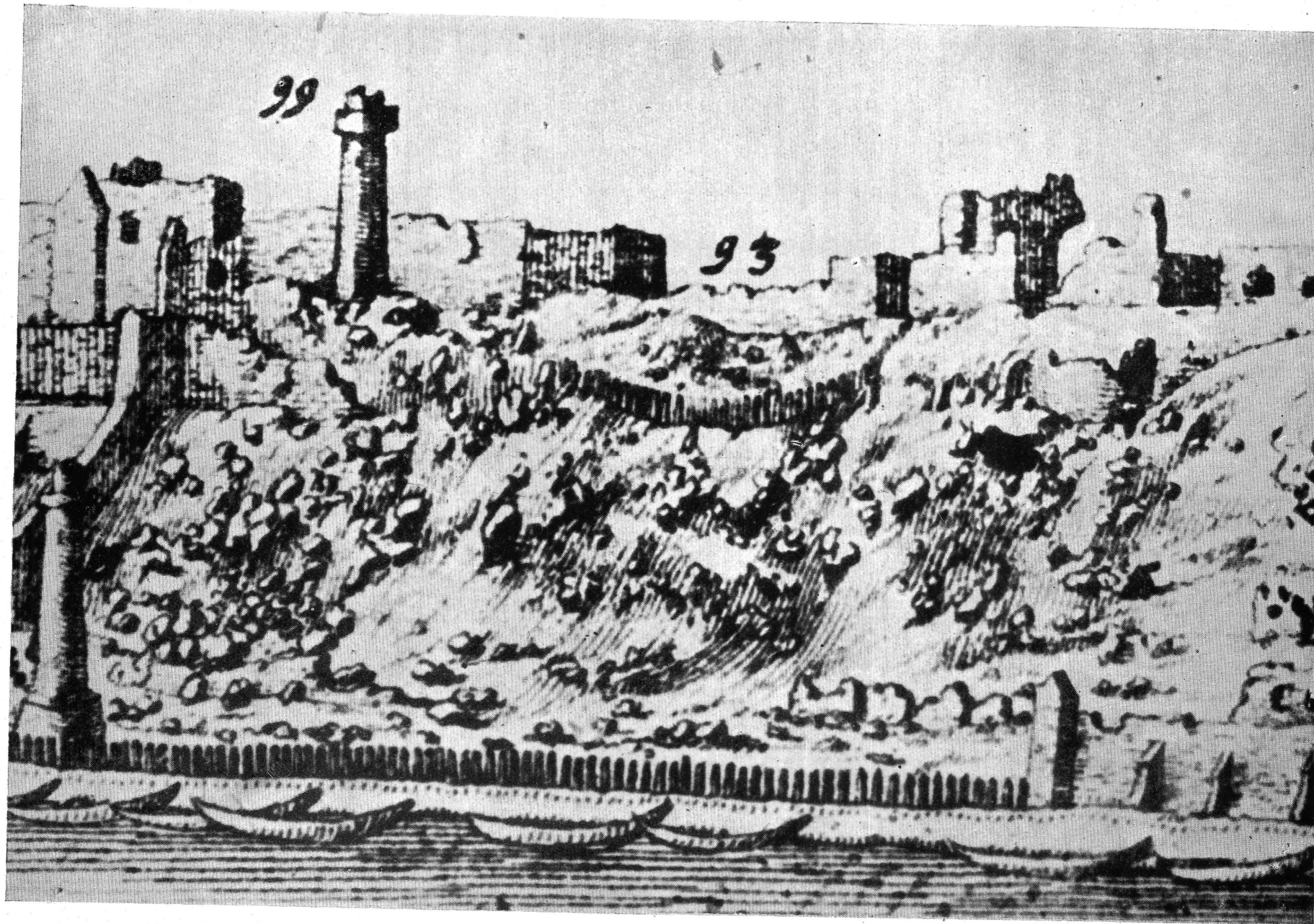
Az oszlopoktól délnyugatra, ill. nyugatra néhány falcsonk került elő, amelyek még a második udvar területére esnek, így valószínű, hogy valamiképp csatlakoztak ahhoz az épülethez, amelyhez oszlopaink is tartoztak (5. kép).

A nagy oszlopok előtti sziklamélyedést a Zsigmond utáni időkben, valószínűleg a Mátyás-féle átépítések alkalmával, beépítették. Ekkor az oszlopokat elfalazták,[12] előttük megépítették a külső keleti homlokzati falat és a kettő között négy boltozott helyiséget alakítottak ki (4., 5. kép). Ezek a falak a kutatások megállapítása szerint egybeépültek,[13] falelválás nincs, így az elépítés egykorú.

A boltozatos szobák keleti fala az északról számított I. és II. oszlop előtt megtörik. Ez a törés minden bizonnyal alkalmazkodott annak az épületnek az irányához, amelyhez az oszlopok is tartoztak.

A következő építkezés ezen a területen már a barokk időkben történt, amikor felépítették a Lőportornyot a Friss-palota délkeleti sarka helyén lévő sziklamélyedésben (4., 5. kép). Ebből az időből származik a Lőportorony déli falában magasabb szinten lévő élszedet nélküli kőkeretes ajtó és a Lőportorony kis felső nyílásai, valamint azok a falban lévő gerendalyukak is, amelyek a nyílásokhoz tartozó szintet is jelölik.

A fentiekben említett épületmaradványok környékén nagyobb tömegben kerültek elő kőfaragványok, különböző építészeti részletek, amelyek szintén a Friss-palotához tartoztak. Középkori köveink nagy része újkori feltöltésből került elő. Az újkori — Mária Terézia-féle — palotát ugyanis, a középkori szokással ellentétben, amikor az épület közvetlenül tapadt a sziklafelszínhez és az épületrészek különböző szinteken helyezkedtek el — egy nívóra építették, s a felszín kiegyenlítésére felhasználták a tönkrement középkori épületek maradványait. Igen valószínű, hogy elsősorban a közelben lévő törmelékkel végezték a feltöltést, s csak másodsorban, ha a közelben már nem akadt épülettörmelék, szállították távolabbról a feltöltési anyagot. Így feltételezhetjük, hogy a betöltéshez használt kövek legnagyobb része azokról a középkori épületekről származik, amelyek a közelben állottak. Feltevésünket alátámasztja, hogy a kőleletekben gazdag ásatási területeken rendszerint találunk olyan

2/*a* kép. A budai királyi vár keletről, 1686-ban (Juvigny). A 93-as számmal jelzett és tőle jobbra levő romok a Friss-palota maradványai

egységes faragványcsoportot, amelyekhez hasonló darabokat másutt nem, vagy csak elvétve ismerünk. Ezek minden valószínűség szerint valamely közeli épület maradványai. Legjellemzőbb példa erre a reneszánsz anyag, amelynek legnagyobb része a palota keleti oldaláról került elő, onnan, ahol a források szerint a legnagyobb Mátyás-kori építkezések voltak. Ha pedig a reneszánsz anyag ezt bizonyítja, hasonló jelenséget feltételezhetünk a gótikus faragványok esetében is.

A Friss-palota környékén nagyobb, egységes jellegű faragványcsoportok kerültek elő a Dunához lefutó fal melletti feltöltésből, a Lőportorony előtti területről, a kelet-nyugati irányú pince területéről és a Szárazárok belsejéből. Jellemzőik az igen nagy méretek, aprólékosságot nélkülöző részletformák, monumentális hatás. Mind méreteikből, mind pedig megmunkálásukból látszik, hogy igen komoly, nagyszabású épület tartozékai lehettek. A részletformák különbözősége mellett is világosan tükröződik rajtuk az egységes elgondolás és irányítás, így joggal következtethetünk arra, hogy ugyanarról az épületről kerültek a feltöltésbe.[14]

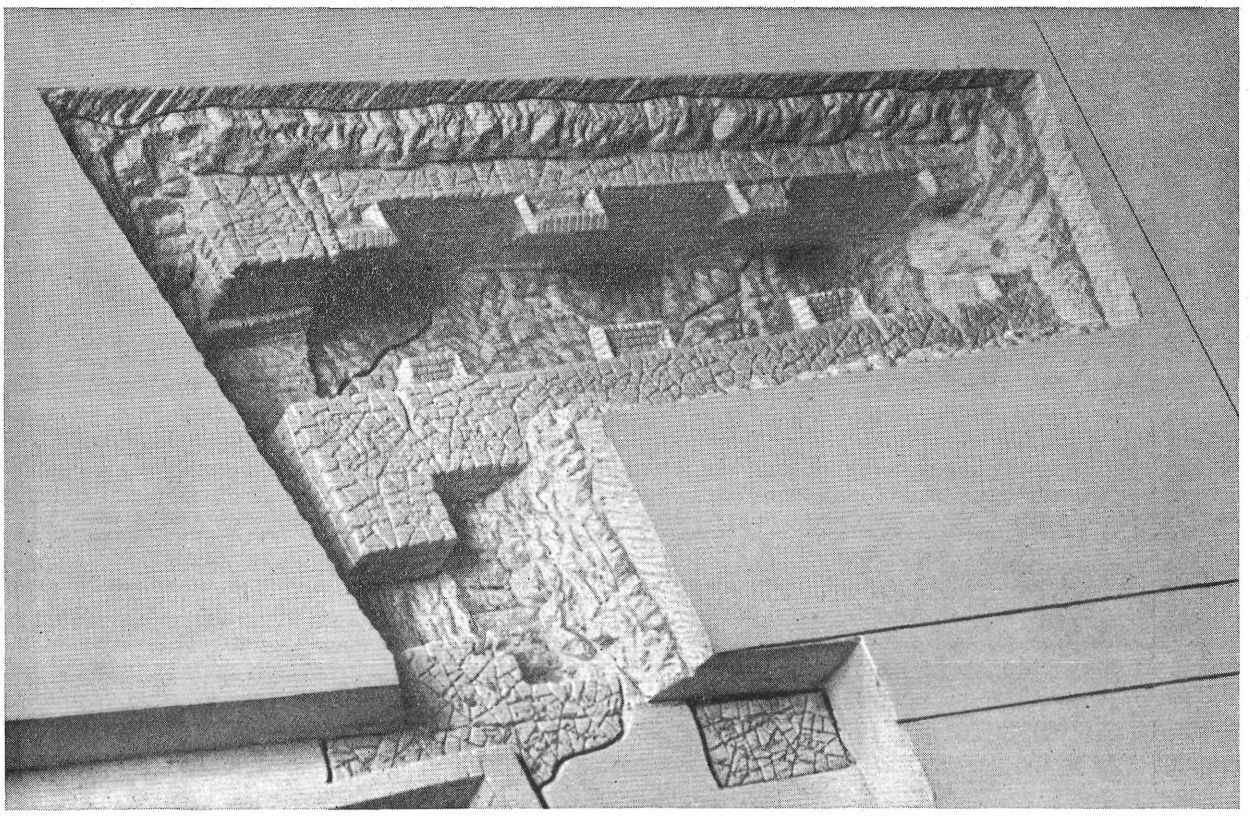
Az eddig említett forrásokból megtudtuk, hogy a királyi várnak melyik udvarában helyezkedett el a Friss-palota és láttuk, hogy milyen építészeti részletek és faragványok kerültek elő a forrásokban említett területen. A következő lépés a palota egyes részleteire vonatkozó írott adatok ismertetése és ezek összevetése a leletekkel. Csakis így kísérelhető meg a palota pontosabb lokalizálása és esetleges rekonstrukciója.

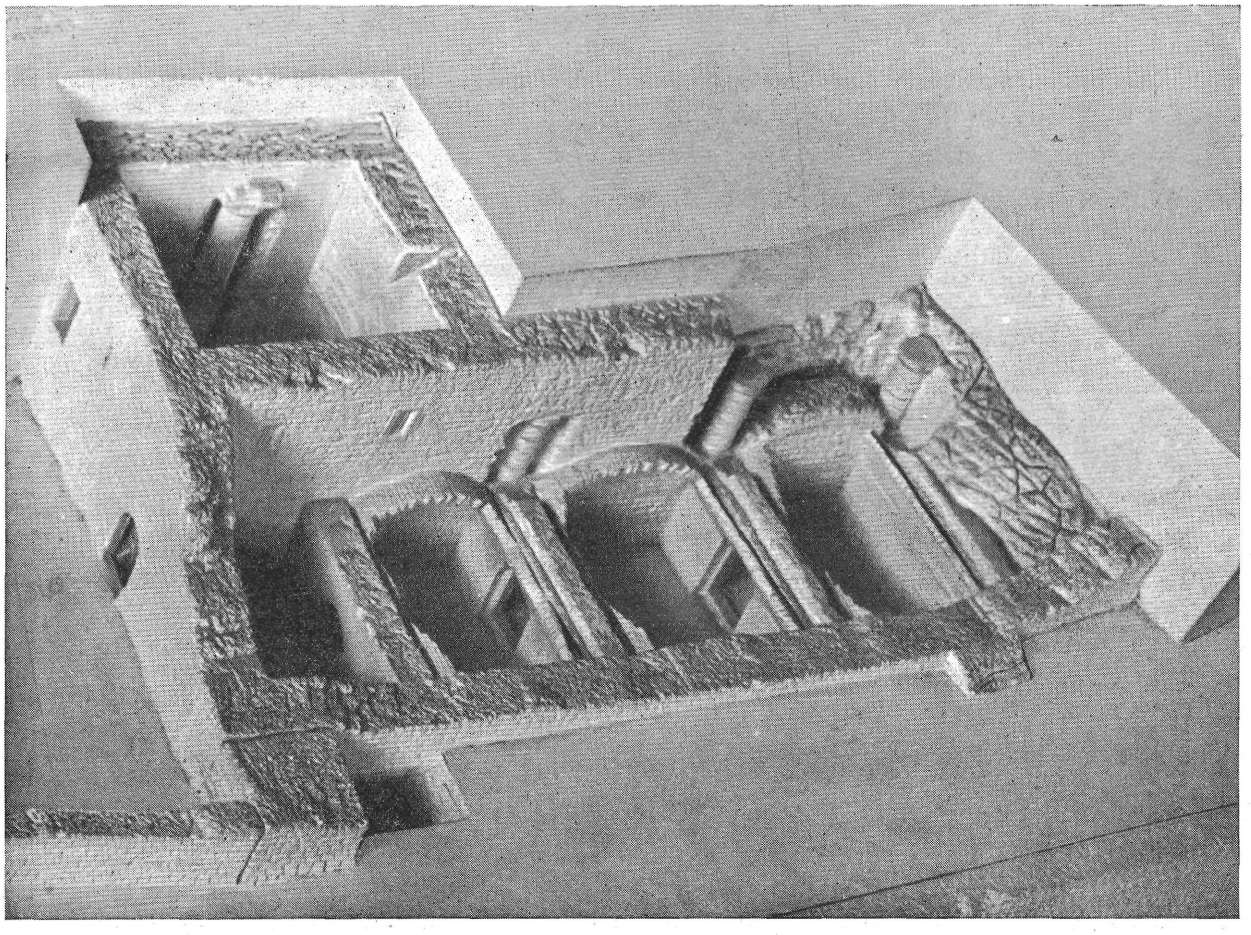
A leírások szerint a palota erős falakból épült,[15] 45 lépcsőfok mélységbe nyúlt le[16] és egy címerekkel díszített torony tartozott hozzá.[17] Az épület legnagyobb részét a lovagterem foglalta el, amelynek méreteit is megadja az egyik forrás.[18] Ehhez hasonló nagy terem húzódott az emeleten is.[19] A lovagterem mellett téli ház (hypocaustum) helyezkedett el.[20] A teremhez Mátyás olasz módra külső lépcsőt építtetett.[21] Szépségét a páduai városháza nagytermével hasonlítják.[22]

Ha ezekből a leírásokból további következtetéseket akarunk levonni, a lovagteremből kell kiindulnunk, mert reprezentatív jellegénél fogva ez volt a palota legjelentékenyebb része, de azért is, mert a méreteire vonatkozó utalások képezhetik elsősorban következtetéseink kiindulópontját. Seybold leírása szerint a terem hossza 100, szélessége 25 lépés, ami körülbelül 70 × 17,5 m alapterületet jelent. A boltíveket nyolc kőoszlop tartotta.[23] Ha a forrásokból adódó oszlopközöket összehasonlítjuk a keleti oldalon lévő nagy oszlopok egymástól való távolságával, azt látjuk, hogy a két méret néhány cm különbséggel megegyezik.[24] Ezekután, ha rámérjük a térképre a nyolc oszlopot — figyelembe véve a legkülső, keleti fal törését, amit minden bizonnyal a korábbi falhoz alakítottak — azt látjuk, hogy az így elhelyezett épület a kelet-nyugati irányú pince közelében ér véget úgy, hogy a pince fölé képzelt egy traktus szélességű épület mellett kb. még egy hosszirányú folyosó számára marad hely (14. kép). Ez a folyosós megoldás — ami az egy szobasoros épületekben a kényelmes közlekedést biztosítja — gyakori a középkori váraknál. Visszatérve azonban egyelőre még az észak-déli irányú épületre: az eddigiekből megállapítottuk tehát azt, hogy az oszlopok távolsága megfelel a forrásokban említett méreteknek s az így térképre vetített épület éppen kitölti a rendelkezésünkre álló teret. A két épület összeér és zárt középkori udvart alkot.

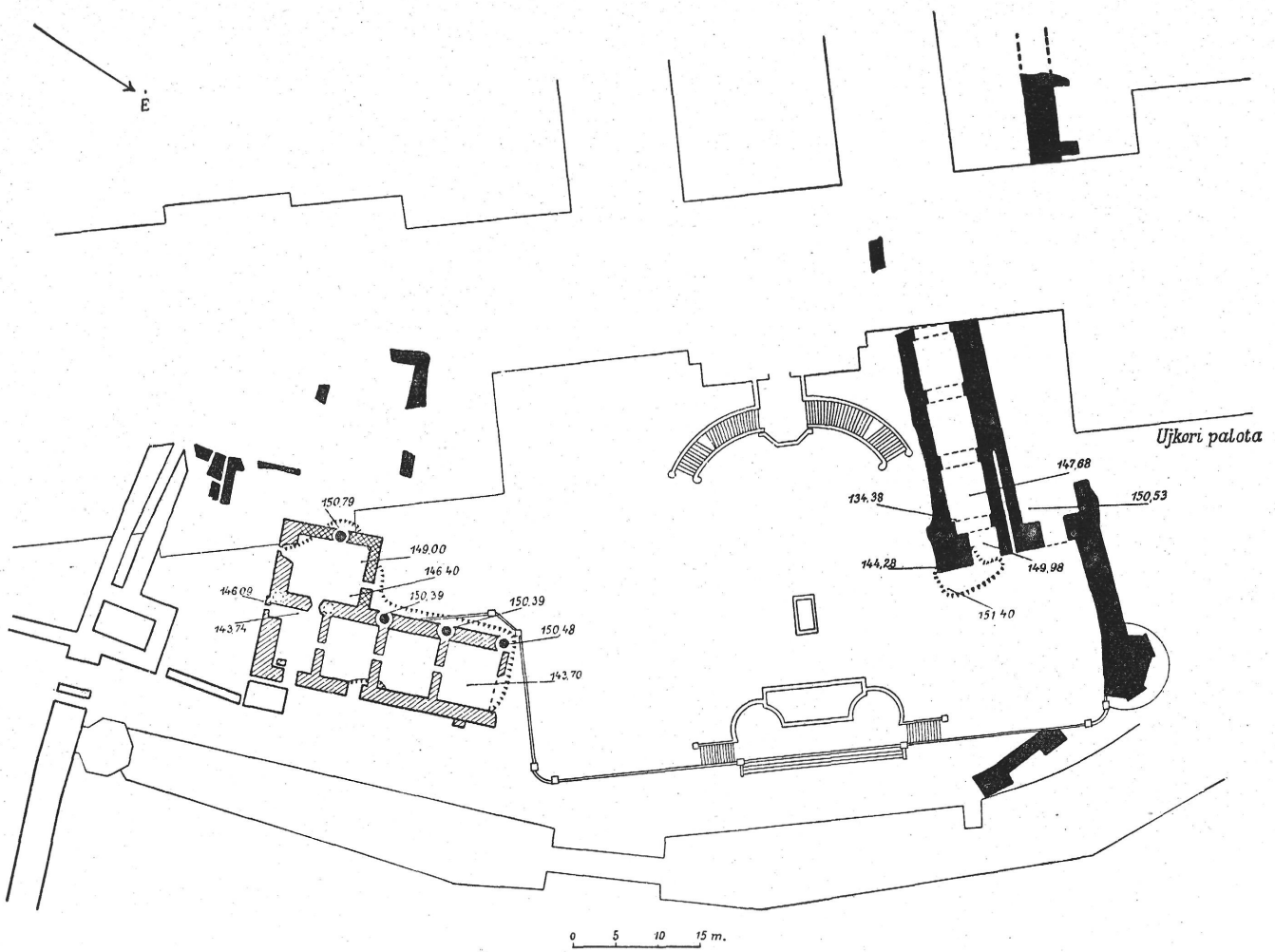
Mielőtt azonban továbbmennénk, meg kell néznünk, hogy nem képzelhető-e el a rekonstrukció fordítva, úgy, hogy a lovagtermet a kelet-nyugati irányú épületben helyezzük el. A pince boltszakaszainak egymástól való távolsága nem sokban különbözik az előbbi oszlopok közeitől, így elvben ezek fölött a pincék fölött is elképzelhető egy olyan terem, amelynek nyolc oszlopa nagyjából a forrásokban említett hosszméretet adja. A Rabatta-féle térképen jelzett kaputorony, amelyen keresztül a Friss-palota udvara megközelíthető volt, az északi lezáró fal nyugati oldalán helyezkedik el úgy, hogy a 70 m hosszúságban elnyúló épület kb. a torony sarkáig érne, tehát nem zavarná a bejárást. Ebben az épületben azonban mégsem lehet a lovagterem, egyrészt, mert a térképek a mi oszlopaink helyén jelölik a lőporraktárat,[25] ami a lovagterem alatti pincékben, ill. a török időkben már bizonyára magában a teremben helyezkedett el. A Marsigli által jelzett 45 lépcsőfok mélységbe lenyúló „arsenale grande" is csak itt képzelhető el, a 45 lépcsőfok ugyanis pontosan megfelel az oszlopok és a hozzájuk számított boltozat magasságának.[26]

De fekvés és kilátás szempontjából is sokkal szerencsésebb a lovagteremnek a keleti oldalra való helyezése. Ez megfelel az általános középkori szokásnak, amely szerint a lovagtermet a palota legszebb fekvésű helyére építik. Egyébként is nagyon idegenkednek az északi fekvésű ablakoktól. Az udvar

3. kép. Kelet-nyugati irányú pince (a kelet-nyugati irányú épület maradványa)
4. kép. A keleti oldal nagy oszlopai s a későbbi hozzáépítések. Részletek az ásatások eredményeit feltüntető gipszmodellről

Zsigmond-kori maradványok
Mátyás-kori toldalék
Barokk falak esetleg Mátyás-kori alapokon
Egyéb, területünkhöz nem tartozó feltárt középkori alapfalak
Sziklafelszín széle
Feltételezett oszlopok helye

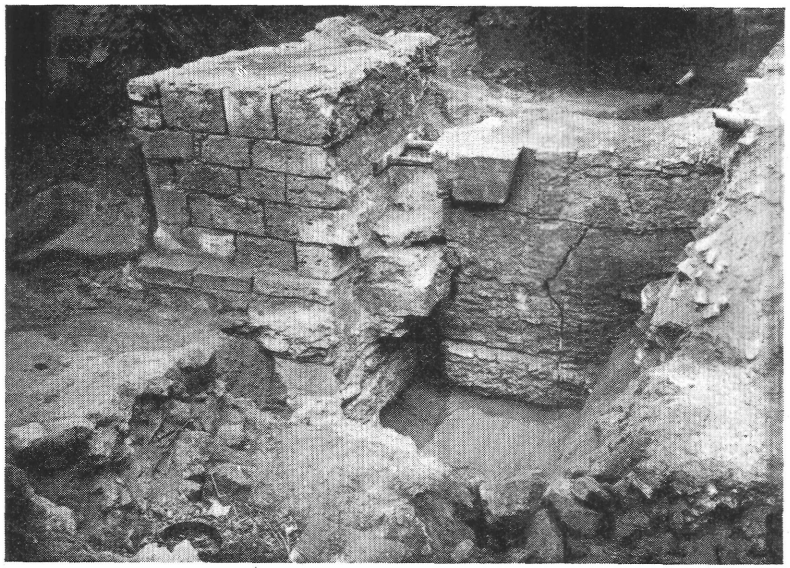
5. kép. Az ásatások folyamán előkerült épületrészletek a Friss-palota területén

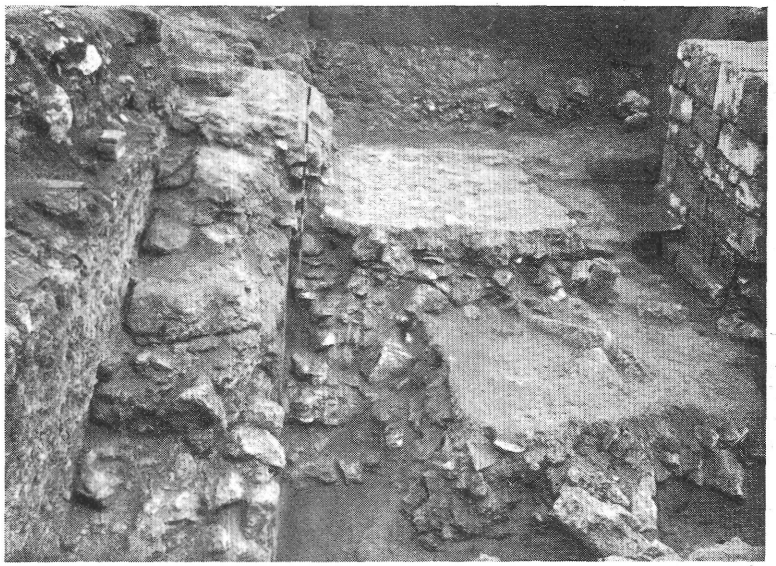
felőli homlokzat szempontjából sem lett volna szerencsés a kelet-nyugati irányú lovagterem, mert akkor innen a reprezentatív helyiségeket magában foglaló épületnek csak oromfalait látták volna s a melléképületek ötlöttek volna szembe.

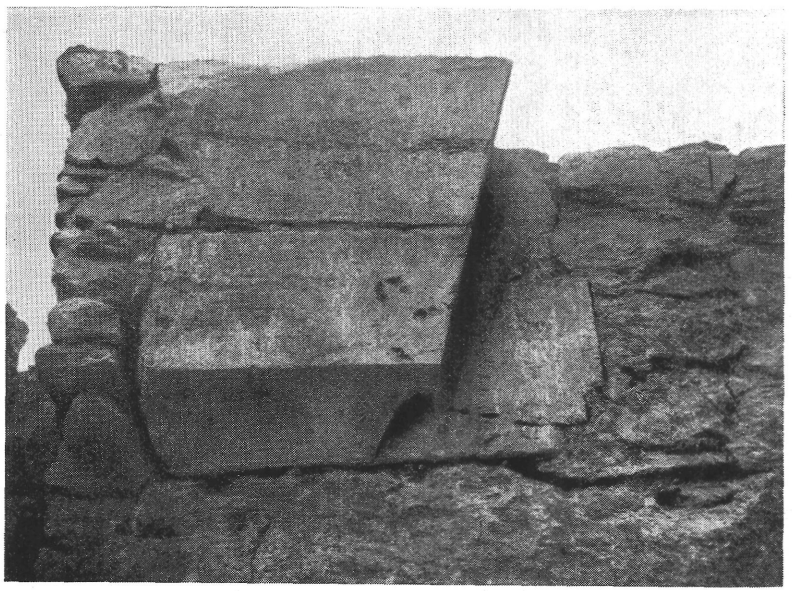
A Schedel-féle metszet — ami, ha arányaiban rossz is, de részletformáiban hitelesnek tekinthető,[27] — azt az épületet, amelyik szerintünk a lovagtermet rejti magában, kétemeletesre rajzolja, míg a mellette lévőt háromemeletesre. Ez is megfelel a forrásanyagban említett két egymás feletti nagy teremnek[28] ezek fölé ugyanis nem szoktak több emeletet építeni.

Azok a források, amelyek arról beszélnek, hogy Mátyás reneszánsz stílusú átalakításokat végzett a Friss-palotán, elsősorban a lovagteremre vonatkozhatnak. A kelet-nyugati irányú épület mellett semmiféle reneszánsz faragvány nem került elő, ugyanakkor az oszlopok előtti területen számos reneszánsz stílusú építészeti részletet találtunk; ez is valószínűsíti azt, hogy a lovagterem ebben az épületben helyezkedett el.

A lovagterem a fent említett érvek mellett azért sem lehet a kelet-nyugati irányú épületben, mert a kétszeres pinceszélesség csak 12 métert tesz ki a forrásokban említett 17 m helyett.[29]

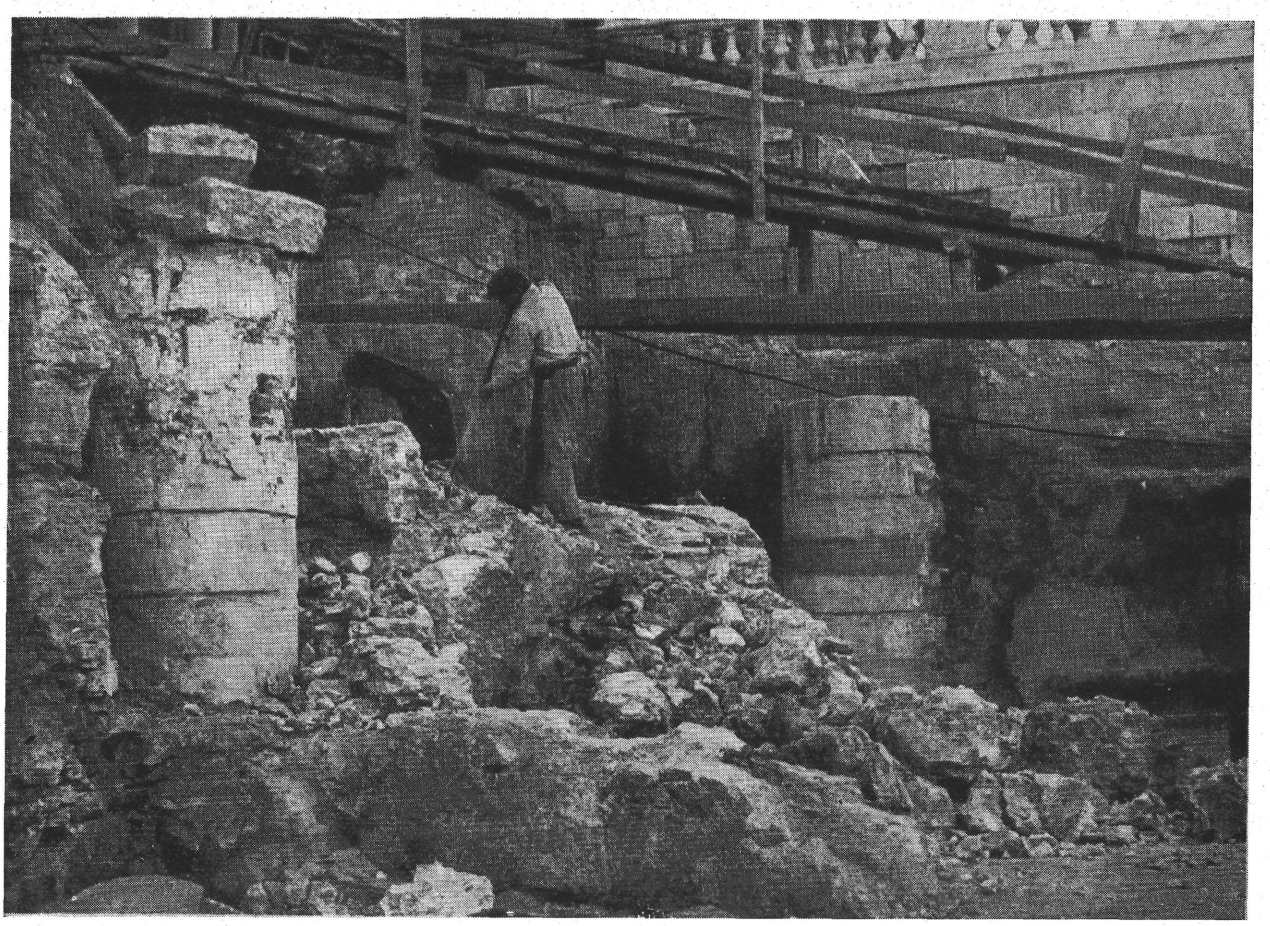

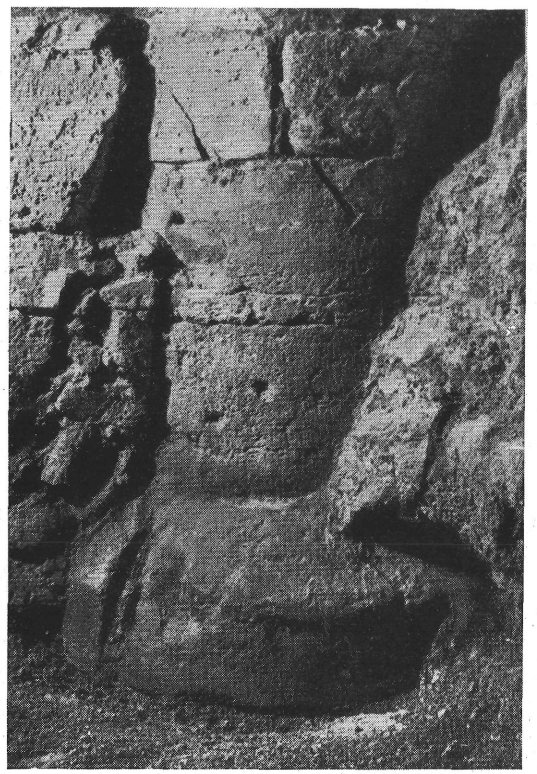

6. kép. A kelet-nyugati irányú pince déli fala északnyugat felől
8. kép. Vállkő a kelet-nyugati irányú pincéről

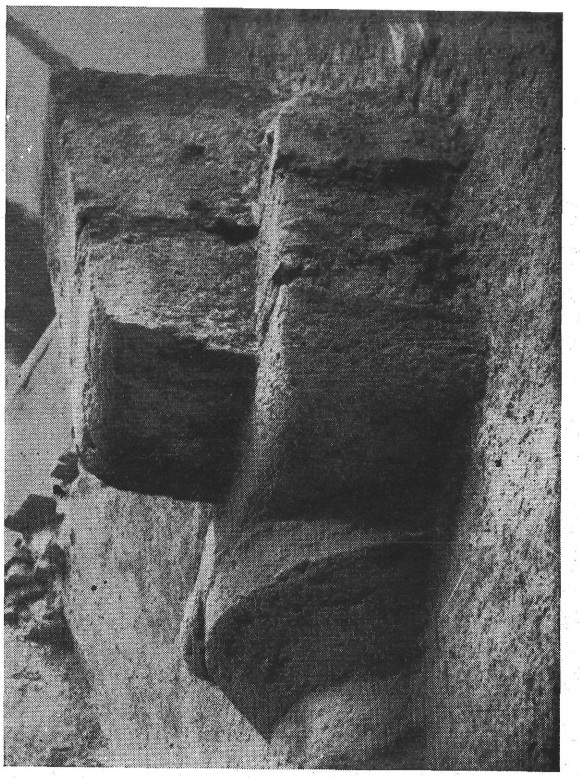
7. kép. A kelet-nyugati irányú pince nyugat felől, baloldalt a kettőszáró fallal
9. kép. A keleti oldal nagy oszlopai és a később hozzáépített boltozatos szobák

10. kép. A keleti oldal nagy oszlopai

11. kép. Oszloplábazat az egyik nagy oszlopról

12. kép. A barokkori lőportorony hátsó falába befalazott oszlop és boltindítás

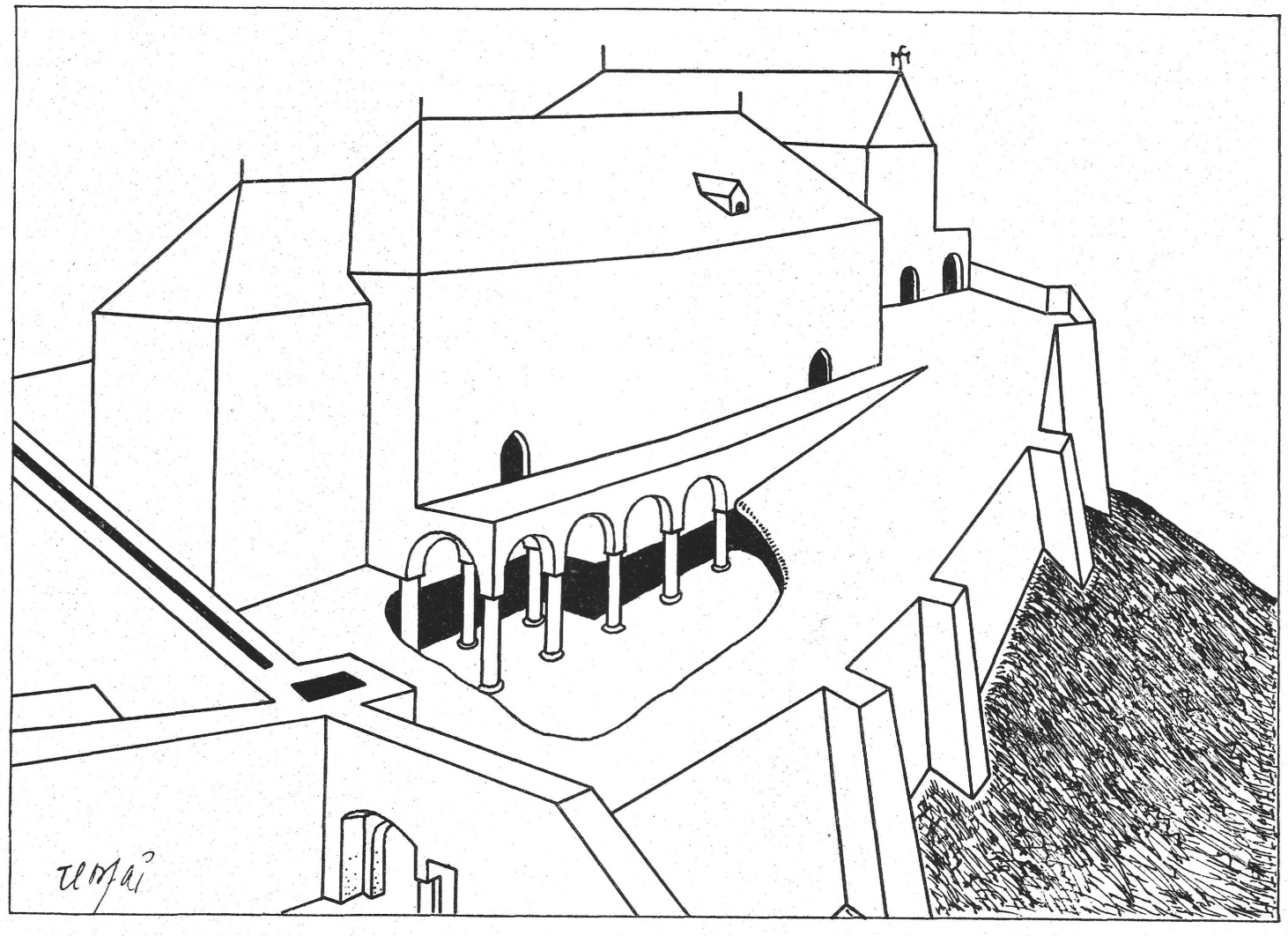
Végül, ha megnézzük az Erhard—Schön-féle metszeten a kelet-nyugati irányú épületet, az nem nyúlik ki a kaputoronyig, hanem a metsző a kettő között még elég hosszú darabon feltünteti a toronyhoz kapcsolódó bástyafalat. 70 méteres épület-hosszúság mellett a kaputorony és az épület homlokzata nagyjából egy vonalban állna (14. kép), akkor pedig a rajzoló, aki délnyugati irányból készítette vázlatait, nem láthatta volna a toronyba bekötő bástyafalat, mert ezt az épület eltakarta volna előle.[30]

Ha ezek után elfogadjuk, hogy a lovagterem az észak-déli irányú épületben van és megrajzoljuk az épületrészeket, figyelembe véve a forrásokban megadott méreteket, szabályos keskeny, hosszú épületekkel körülvett középkori zárt udvart kapunk, ami a legnagyobb mértékben megfelel a magyarországi Zsigmond-kori várépítési szokásoknak.[31]

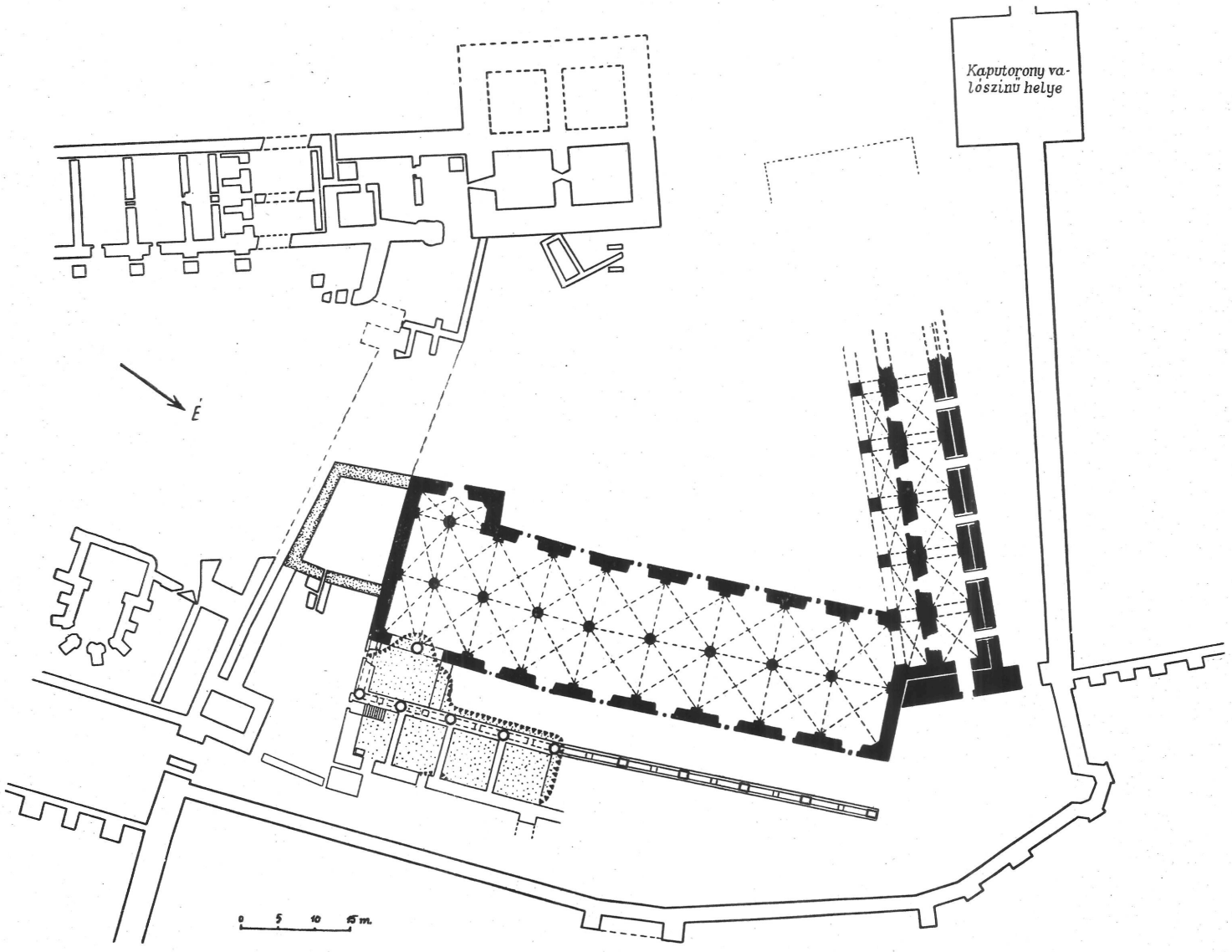
Az ásatások folyamán előkerült oszlopok természetesen semmiesetre sem lehetnek magának a lovagteremnek az oszlopai, amint erre már utaltunk is, hanem az épület alépítményéhez tartoznak. Erre vall az oszlopok mögött húzódó sziklafal is, ami semmiképpen sem lehetett a lovagterem belsejében. Az épületek szerkezete azonban megköveteli, hogy az emelet tartóelemei a földszintének megfelelően helyezkedjenek el, így bizonyos, hogy a lovagterem oszlopait, ill. pilléreit az itt talált oszlopoknak megfelelően építették. Ebből az alapból indulhatunk ki a rekonstrukciónál.[32]

A lovagterem elhelyezésére a legelső és legkézenfekvőbb lehetőség az lett volna, hogy a három egymás után következő oszlopból adódó oszlopsort tekintsük a lovagterem tengelyének, az előtte húzódó keleti falra helyezzük a lovagterem keleti homlokzatát és a barokk lőportorony falában lévő oszlop vonalában képzeljük el az udvarra néző frontot. Ez a távolság kiadná azt a szélességet, amit Seybold is említ. Ez ellen az elképzelés ellen szólnak azonban az ásatások adatai, mivel a keleti zárófal az összeépítések tanúsága szerint egyidős az oszlopok előtt húzódó Mátyás-kori helyiségekkel.[33] Így semmiképp sem származhat az oszlopokkal egy építési periódusból. Oszlopaink megmunkálása sem vall arra, hogy pincébe rejtették volna őket. A Schedel-féle metszet viszont a homlokzat előtt határozottan jelöl egy oszlopos árkádsort, amely széles, előreugró erkélyt tartott. Ezeket az íveket sem tudnánk elhelyezni, ha a sima keleti falat fogadjuk el lezárásként. S végül, ha ebbe az első síkba helyeznénk a lovagtermet, akkor a Friss-palota két épületszárnya épp sarkainál érintkezne egymással, ami építészeti szempontból szokatlan és egyáltalán nem szerencsés megoldás. A források egyébként sem beszélnek sehol két épületről a Friss-palotán belül, ezért is valószínű, hogy ezek kapcsolatban állottak egymással.

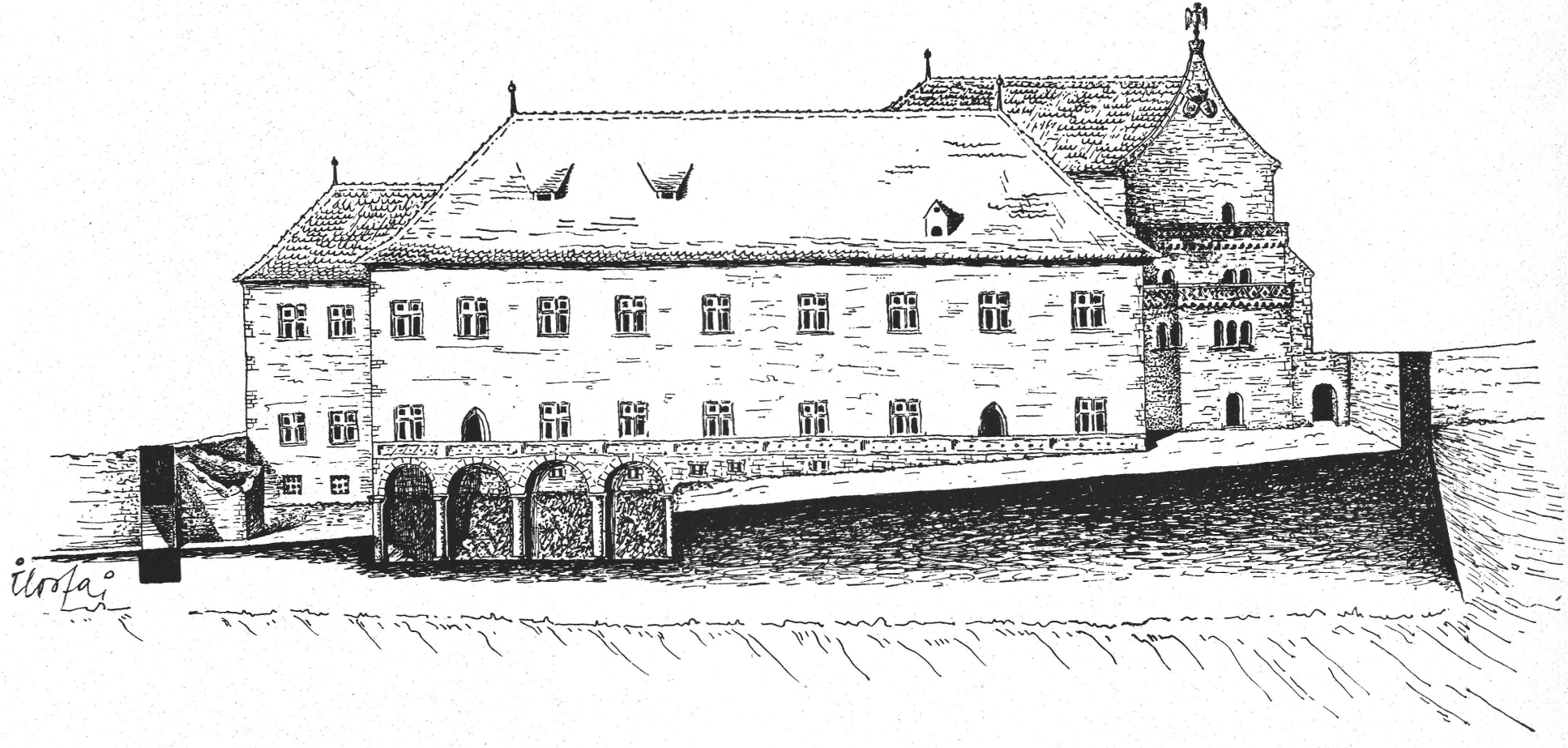
A másik elképzelés szerint — ami lényegesen valószínűbb az előbbinél — elfogadjuk a Schedel-féle metszeten határozottan aláhúzott erkély jelenlétét úgy, hogy az ásatások folyamán előkerült oszlopsor az árkádokhoz tartozott s a fölötte húzódó erkélyt tartotta, ami egy boltszakasznyi szélességben húzódott az épület előtt.[34] Az erkélyt a metszet szerint a lovagteremből két kijáraton át lehetett megközelíteni. Az erkélytől nyugatra húzódott két boltszakasznyi szélességben a két egymás felett lévő nagyterem (1., 15. kép). A termek oszlopközei természetesen megfeleltek az erkélytartó oszlopok közeinek s egyben a forrásokban említett méreteknek is — így kívánja ezt a gótikus építészet szerkezete. Az egész épület tehát, az elsőt is beleszámítva, három boltszakasznyi szélességben húzódott:[35] a földszinten a legkeletibb boltszakaszt képezte az erkély, amelyet a feltárt sziklamélyedésben a 11 m magasságú árkádívek, a feltárt területtől északra pedig — ahol a sziklaszint hirtelen az oszlopfők magasságáig emelkedik — zárt falsík tartott (13., 15. kép). Eleinte arra gondoltunk, hogy loggiaként alacsonyabb nyitott ívekkel folytatódott tovább, de ennek, mint később kiderült, ellene mondott a sziklaszint lassú emelkedése,[36] ami a lovagtermet magában foglaló épület északi végénél eléri az erkély magasságát. Így elképzelhető az is, hogy itt nem igazi erkély volt — az egy boltszakaszos szélesség a gótikus erkélyeknél szokatlan jelenség —, hanem a lovagterem északi vége előtti terepszint folytatódott a terem előtt. Ily módon lehetett ugyanis a legesztétikusabban eltüntetni a sziklaszint egyenetlenségeit. Ezt az egy boltszakaszos palota előtti szintet szélesíthették ki később, Mátyás korában, amikor a sziklamélyedésbe beleépítették a boltozatos helyiségeket. Az árkádívek mögött kb. 3,5 m magasságú boltozott pince húzódhatott, ezt a méretet adja ki a mai sziklafelszín és a boltozat teteje közötti távolság, s ez a pince az egész épület alatt végigfutott. Ezt bizonyítják a források is, amelyek leírják, hogy Mátyás a lovagteremhez pompás külső lépcsőt épített,[37] tehát a lovagterem és a belső udvar szintje között különbségnek kellett lennie. Ezekben a pincékben tárolták II. Ulászló idejétől kezdve a lőport.[38] Az árkádok délkeleti boltszakasza valószínűleg szabadon álló sarokoszlopokon nyugo-

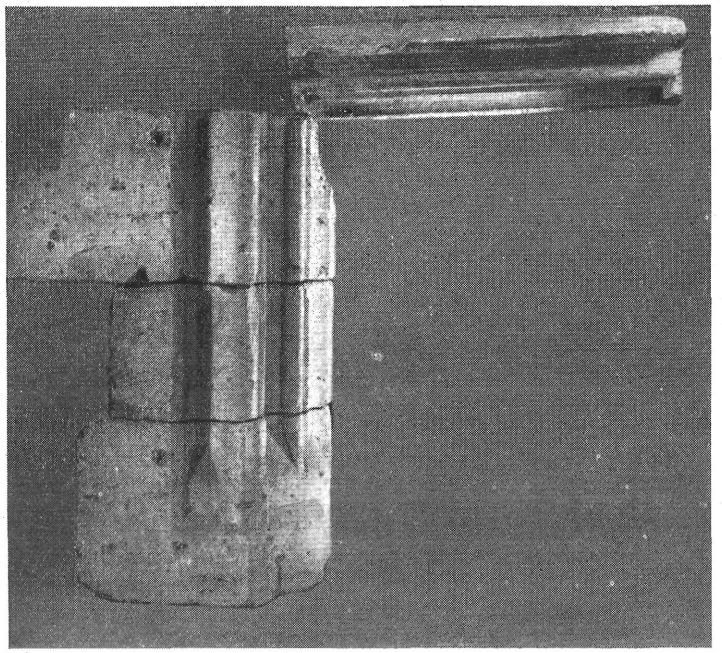
13. kép. A Friss-palota viszonya a terepszinthez

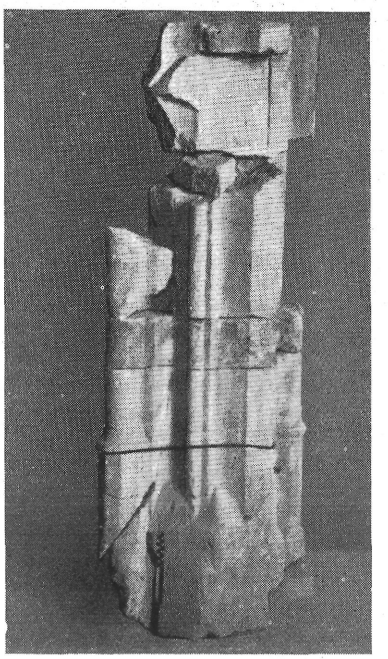

14. kép. A Friss-palota rekonstruált alaprajza. (A kaputorony melletti szaggatott vonal jelzi, hogy meddig terjedne az épület, ha a lovagterem ebben az épületben lenne)

15. kép. A Friss-palota rekonstrukciója

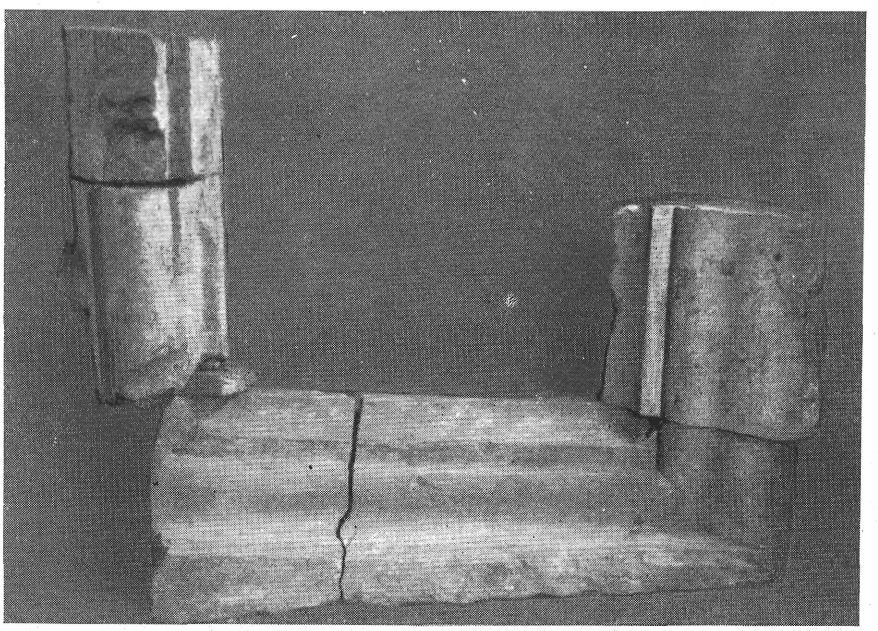

16—17. kép. A lovagterem ablakkerete és osztói

dott, mivel a barokk-kori lőportorony déli zárófala az ásatások bizonysága szerint a Mátyás-kori átépítéshez tartozik.[39]

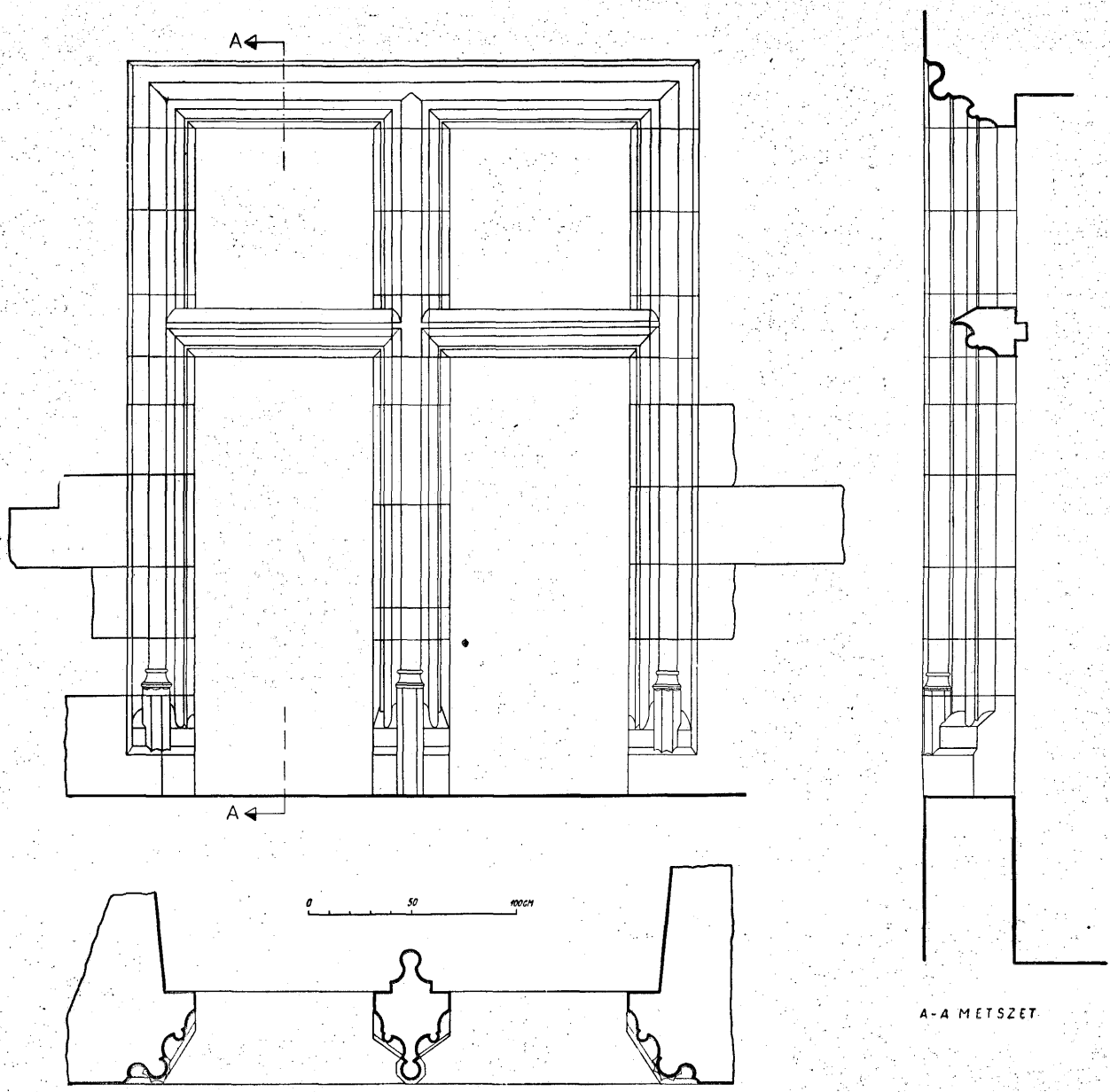
Az előbbiekben leírt, Dunával párhuzamosan futó épülettől nyugatra és délre az ásatások folyamán előkerült egy falsarok és még néhány kisebb épületmaradvány (5. kép). A Schedel-féle metszet délnyugatról a lovagteremhez kapcsol egy kis épületnyúlványt, amelynek elhelyezése kb. megfelel a feltárt falmaradványoknak. Itt a lovagteremhez kapcsolódó kisebb helyiségekkel kell számolni. Minden bizonnyal itt volt az a belső lépcső, amelyen át az udvarból meg lehetett közelíteni a lovagtermet, ennek bejárata ugyanis általános középkori szokás szerint a termet magában foglaló épület valamelyik végén helyezkedett el, s ezt a lépcsőt váltotta fel a már az előbbiekben említett Mátyás-féle reneszánsz lépcső. Természetesen be lehetett jutni a lovagterembe a jobboldali épület folyosójáról is.

A jobboldali, oromfalával a Dunára néző épület homlokzata a meglévő méretek szerint kiszerkesztett alaprajz — de a metszetek tanúsága szerint is — nyugatabbra tolódik a lovagterem keleti hosszanti falánál. Erre vall a Schedel-féle metszet, ahol a kelet-nyugati irányú épület eltakarja a keskenyebbik homlokzat egy részét, de ezt bizonyítja a Juvigny-féle metszet is, ahol igen jól látszik, hogy a két homlokzat egymás mögötti síkokban helyezkedik el.

A jobboldali épületen a metszet három emeletet jelöl. Az alsó nagy kapu felett kis, keskeny nyílásokból álló loggiát látunk, ami előtt valószínűleg keskeny kis erkély helyezkedik el.

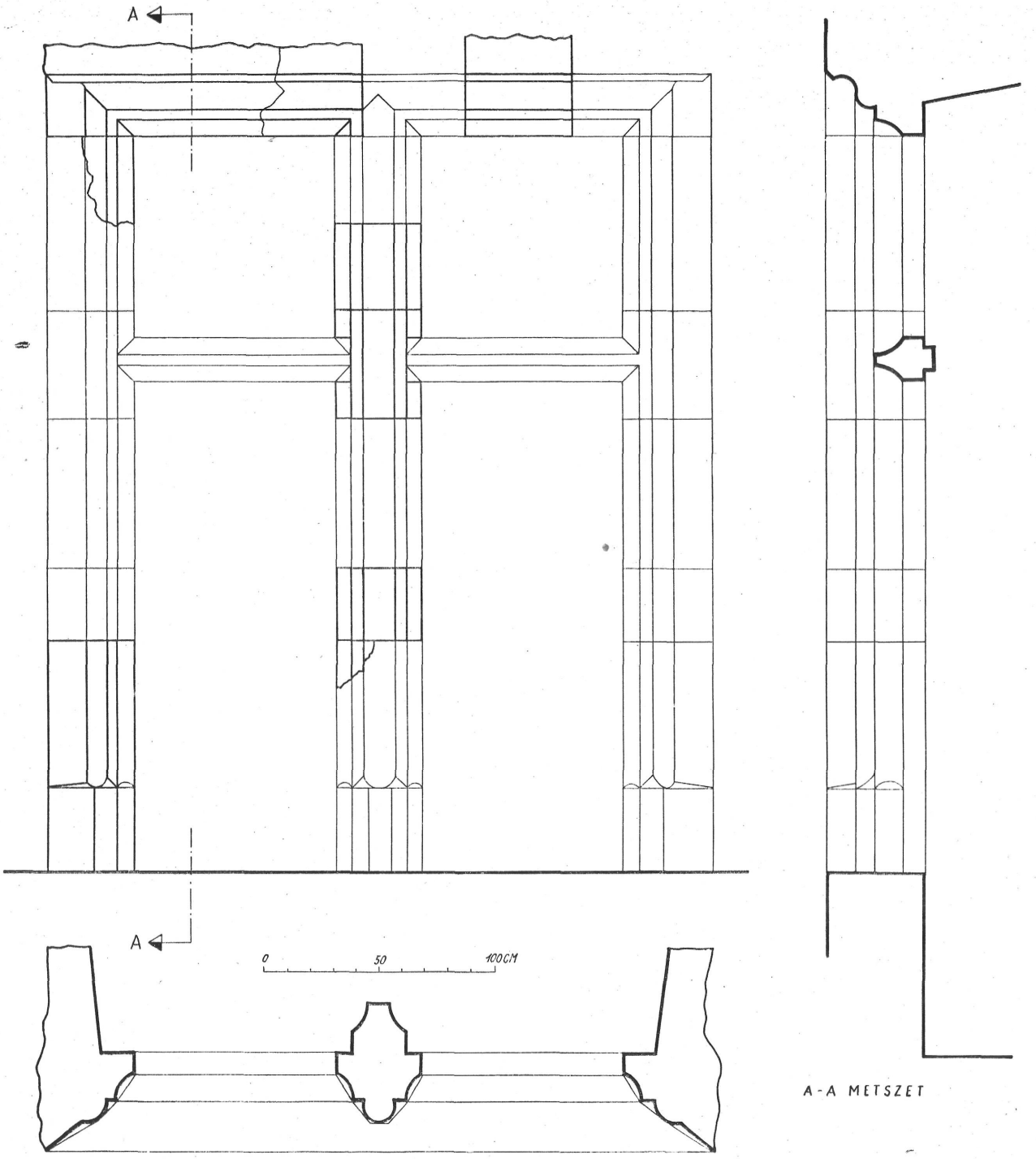
17/a. kép. A lovagterem ablaka

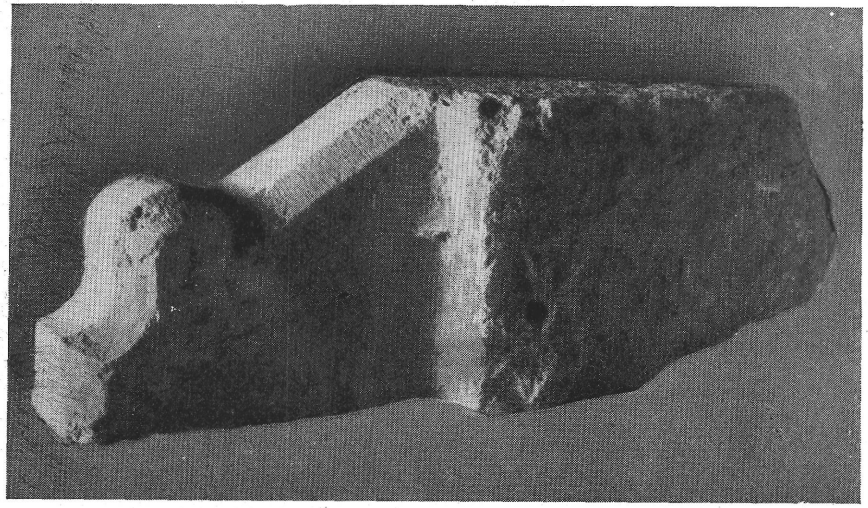
18. A lovagterem ablakának rekonstrukciója

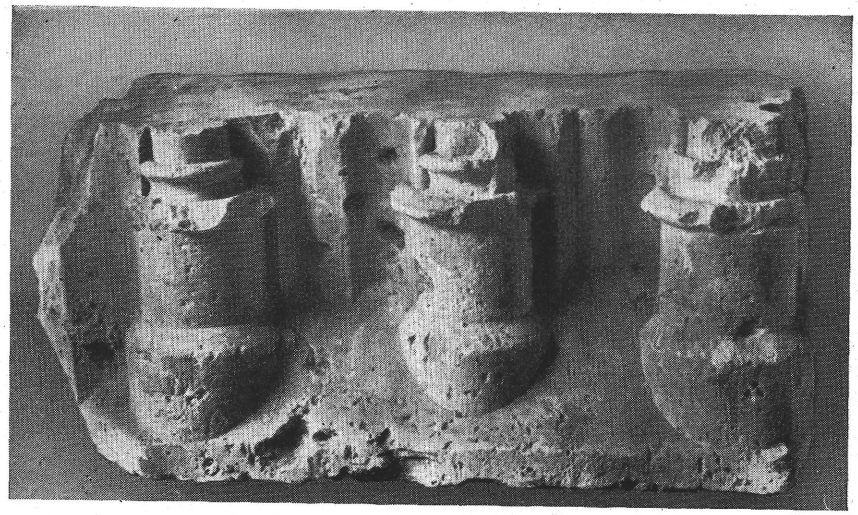
Ez a homlokzat előtt végigfutó erkély széles alapfalon nyugszik. Részben utal erre a metszet, hitelesebb bizonyíték azonban a pince keleti, utolsó boltszakasza előtt lévő kvádertömb (6. kép), amely az ásatások folyamán került elő, s amelynek vastagsága csak a fenti esetben indokolt. A második emeleten lévő két ajtónyílás megfelel a szobasornak és a folyosónak. Az ajtók előtti konzolos kiugrásokat az valószínűsíti, hogy a keleti oldalon igen sok konzol került elő. A harmadik emelet északi homlokzata mellett futó erkélyről már szóltunk.[40] Az épület oromfalán két címert jelöl a metszet, ha pedig alaposabban megfigyeljük az épület oromdíszét, látjuk, hogy az nagymértékben eltér a többi épület ormait, vagy a tornyok tetejét díszítő részletektől, s úgy tűnik, mintha a Luxemburgi-ház sasmadarát helyezték volna oda a megszokott oromdíszek helyett.[41] (15. kép.)

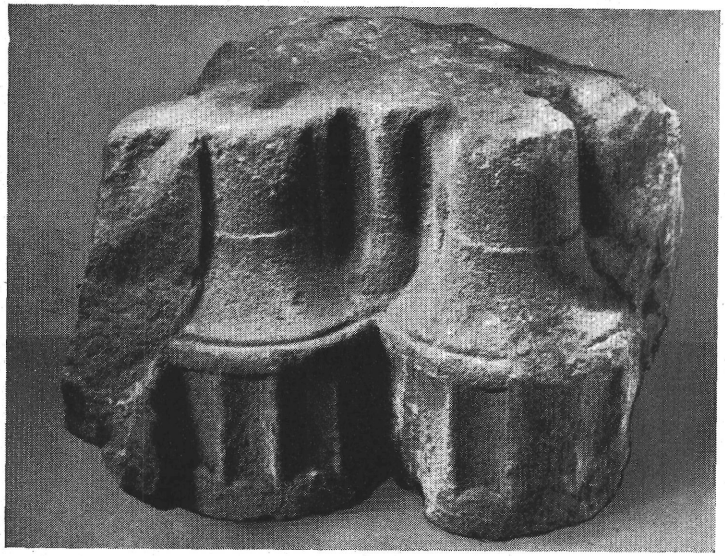
Hogy nyugat felé meddig terjed a kelet-nyugati irányú épület, nem tudjuk. Három boltszakaszt tártunk fel, de ha az újkori épület alatt előkerült falcsonk is ide tartozott, mint ahogy ez joggal feltételezhető az épületfal irányától való csekély eltérés ellenére is, akkor legalább öt boltszakaszt kell feltételeznünk. Arra vonatkozólag azonban, hogy ennél sokkal hosszabbra nem nyúlhatott, az Erhard—Schőn-féle metszet ad némi támpontot, mint ahogy azt már említettük.

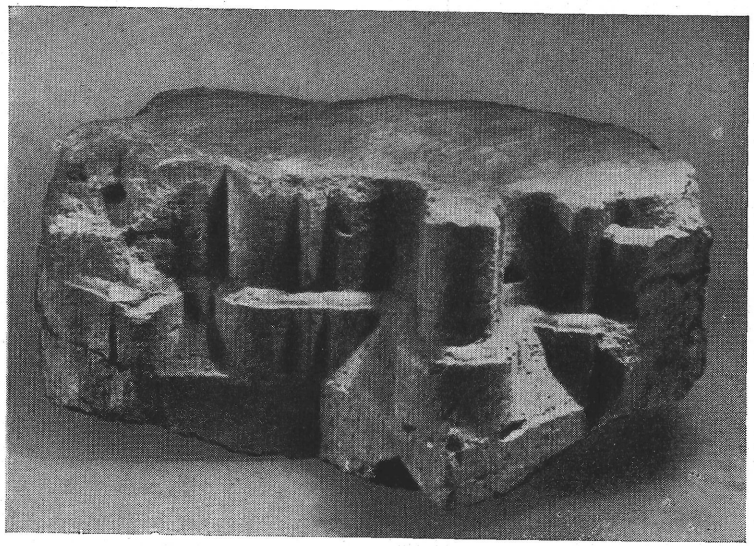

19. kép. Ablak a lovagteremről. Rekonstrukció.

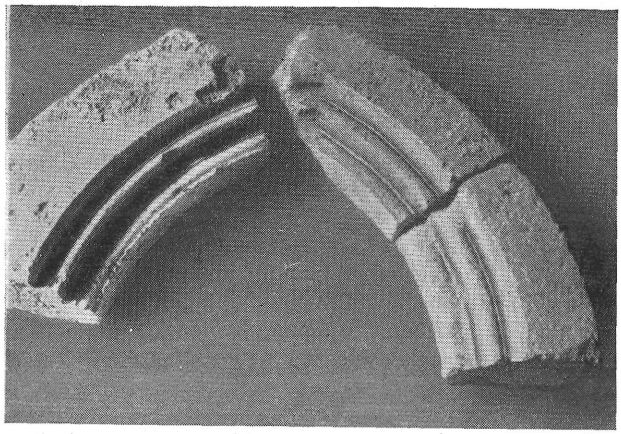

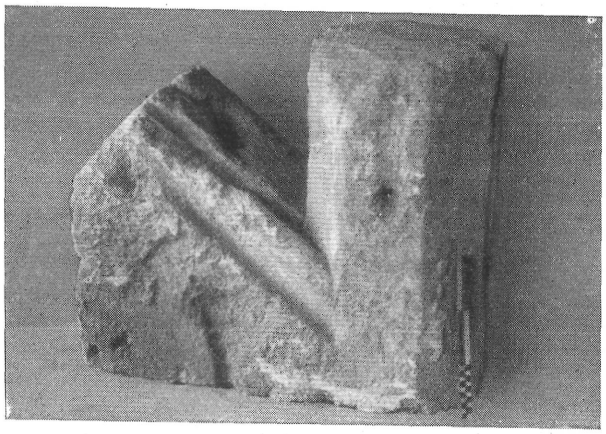

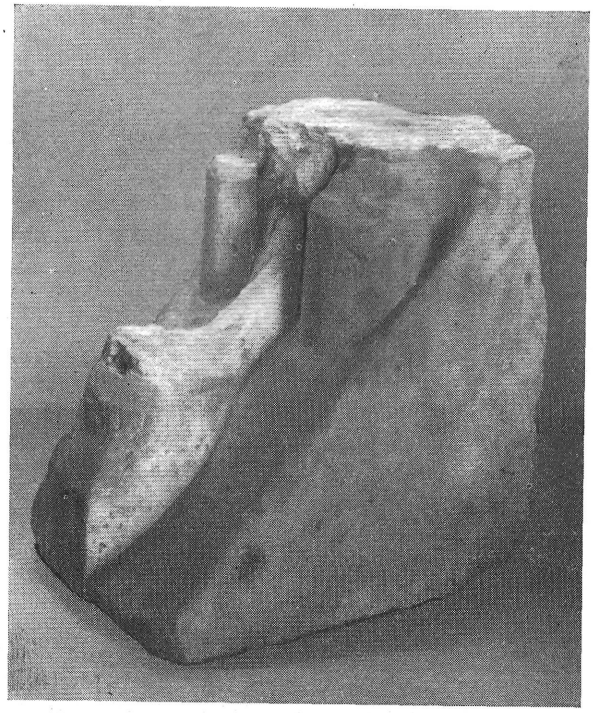
20. kép. Konzol a Friss-palotáról
21—23. kép. Nyíláskeret-lábazatok a lovagterem épületéről

24. kép. Nyíláskeret részlete a lovagterem épületéről

25. kép. Lépcsőkorlát maradványa a Friss-palotáról

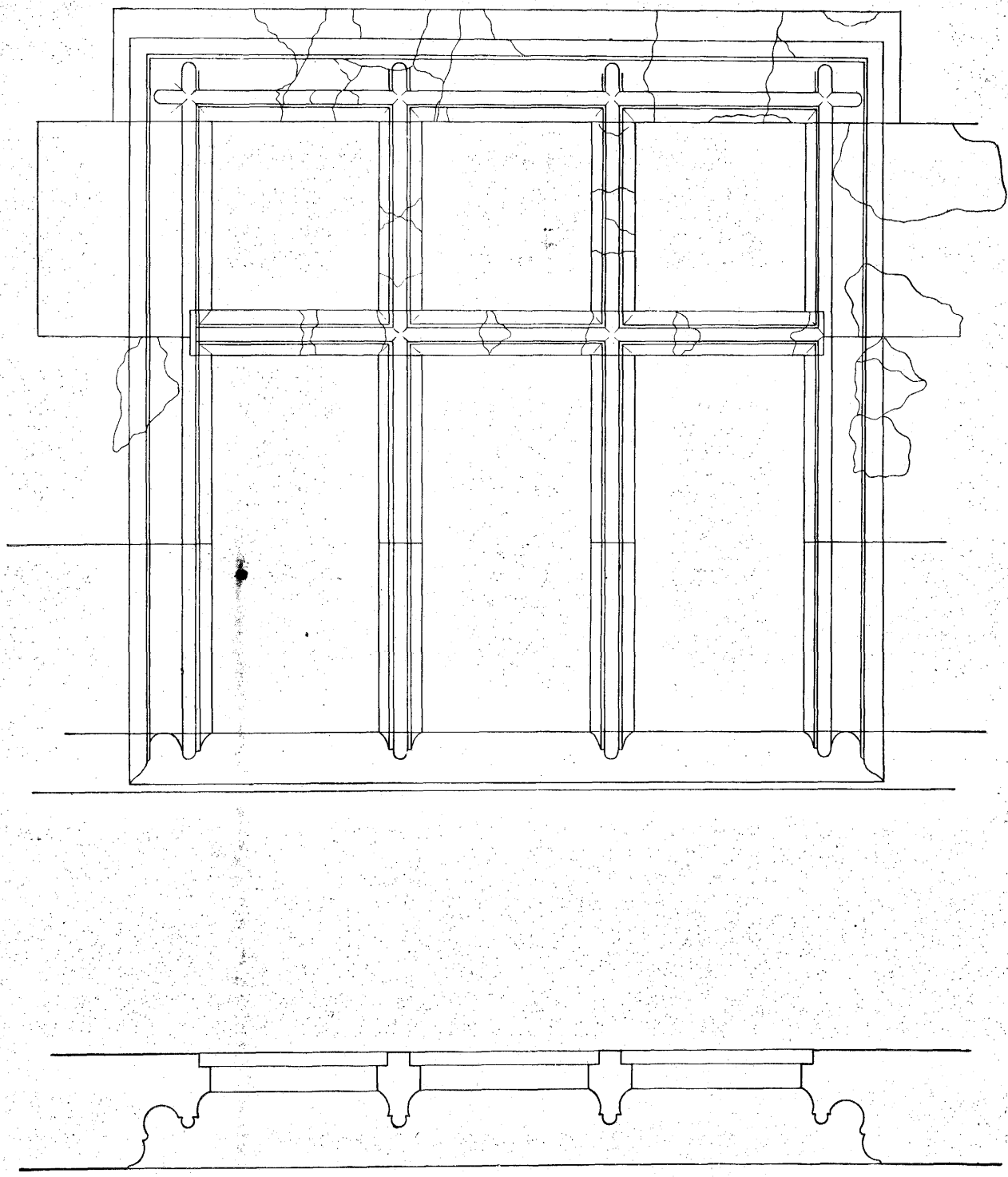

26. kép. Nyíláskeret osztó lábazata a lovagterem épületéről

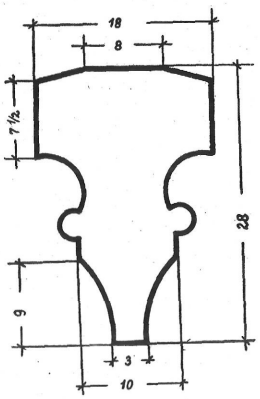
Az eddigiekben elmondottuk a Friss-palota alaprajzával kapcsolatos elképzeléseinket és néhány utalást tettünk már az emeleti részletekkel kapcsolatban is. A következő lépés eddigi rekonstrukciónknak és a feltehetően ezekről az épületekről származó köveknek az összeegyeztetése. Természetesen semmiféle konkrét támpontunk nincs ezeknek az építészeti tagozatoknak az eredeti helyére. Nem is lehet, hiszen a legfelsőbb sziklaszintre emelt épületeket egytől egyig lepusztították a következő századok építkezései alkalmával. Mégsem érdektelen azonban megnézni azt, hogy milyen faragványok díszítették Zsigmond Friss-palotáját, mert ha biztosan nem is tudjuk elhelyezni a különböző építészeti részleteket, rendeltetésüket részben meg tudjuk állapítani s egyes kerettöredékekből rekonstruálhatunk ajtókat, ablakokat s ezzel mégiscsak újra egy lépéssel közelebb juthatunk a budai vár legszebb Zsigmond-kori épületének megismeréséhez.

A Friss-palota köveinek két legjelentékenyebb csoportja a Lőportorony előtti feltöltésekből, illetőleg a Szárazárok belsejéből került elő. Az előbbiek anyaga túlnyomórészt mészkő, nagyméretű, zömök, monumentális hatású nyíláskeretek, konzolok és egyéb építészeti részletek. Az utóbbiak nagyrészt homokkőből készültek, tagozásuk valamivel finomabb az előbbiekénél. Az első csoport kövei valószínűleg a lovagtermet magában foglaló épületről kerültek a feltöltésbe, míg a második csoport az 1578-as robbanáskor a kelet-nyugati irányú épületről zuhanhatott a hosszanti homlokzattól nem messze párhuzamosan futó Szárazárokba. Ez épület feltárt pincesorának belsejéből szintén kerültek elő faragványok, köztük több boltozati vállkő töredéke a pince boltozatából.

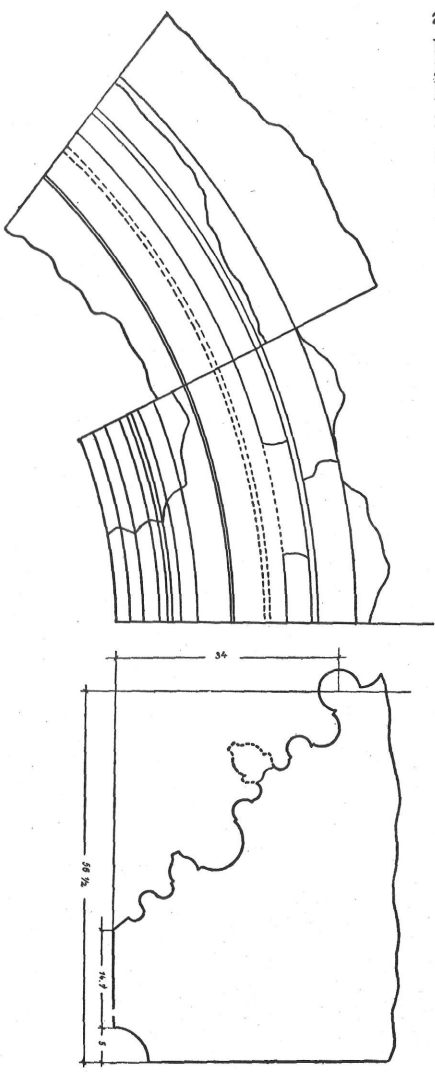
A Lőportorony előtt talált kövek közül előkerült két olyan ablakkeret, amelynek szélességét meg tudjuk állapítani a töredékek összeállítása után. Mindkét keret szélessége 2,80 m, középen egy osztással és keresztosztással. A gótikus keresztosztásos ablakok arányait figyelembe véve, magasságuk 3,50—4 m-re tehető, tehát igen nagyméretű ablakok voltak. Ha megkísérelünk beilleszteni egy ilyen ablakot a lovagterem hét méteres oszlopközeitől meghatározott falfelületbe, azt látjuk, hogy az éppen jól elhelyezhető az adott térben, s ily módon meghatározza a lovagterem minimális magasságát is,[42] ami kb. 8 m lehet. A terem magassága

27. kép. Ablak a kelet-nyugati irányú épületről

28. kép. Borda a kelet-nyugati irányú épületről

29. kép. Ajtókeret részlete a lovagteremről

azonban bizonyosan jóval felülmúlta ezt a minimális magasságot. Rekonstrukciónkon az egyik finomabb faragású ablakot (16., 17. és 18. kép) az alsó, tehát a tulajdonképpeni lovagterem keleti homlokzatára helyezzük, azért a finomabbat, mert ezt az erkélyről közvetlenül szemlélhették. A másikat, amelynek profilja elnagyoltabb (17/a, 19. kép) a felső ablaksorba képzeljük, mivel ebben a magasságban az apró részletformák már nem érvényesülnek, s így kevésbé is volt szokásos, hogy aprólékosabb faragványokat ilyen magasra helyezzenek.[43] Természetesen nem gondolunk arra, hogy a lovagterem egy emeletének valamennyi ablaka teljesen egyforma profilú volt, hiszen sokszor előfordul gótikus épületeknél egy helyiségen, vagy egy homlokzaton belül a különböző profilok variálása, de csak egy bizonyos határon belüli kisebb eltérések képzelhetők el. Nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy a lovagteremnek hány ablaka volt, elképzelhető, hogy minden boltszakaszt áttörtek, de az is lehetséges, hogy minden másodikat, mint pl. Vajdahunyadon.

A falnyílások szempontjából a Schedel-metszet számszerű adatait nem fogadhatjuk el, mivel a nyílások csak az egymás alatti boltszakaszokban helyezhetők el, a metsző pedig rendszertelenül jelöli őket. A falnyílások pontos jelölésére általában nem is fordítanak gondot ilyen átfogó jellegű ábrázolásoknál. A rendelkezésre álló falfelületre annyi ablakot helyeznek, amennyi ott éppen elfér, az ábrázolás legfeljebb csak annyiban adhat támpontot, hogy sok vagy kevés ablak van egymás mellett az épület homlokzatán, s ha nem arányos a rajz, természetesen a nyílások száma sem lesz hű a valósághoz.

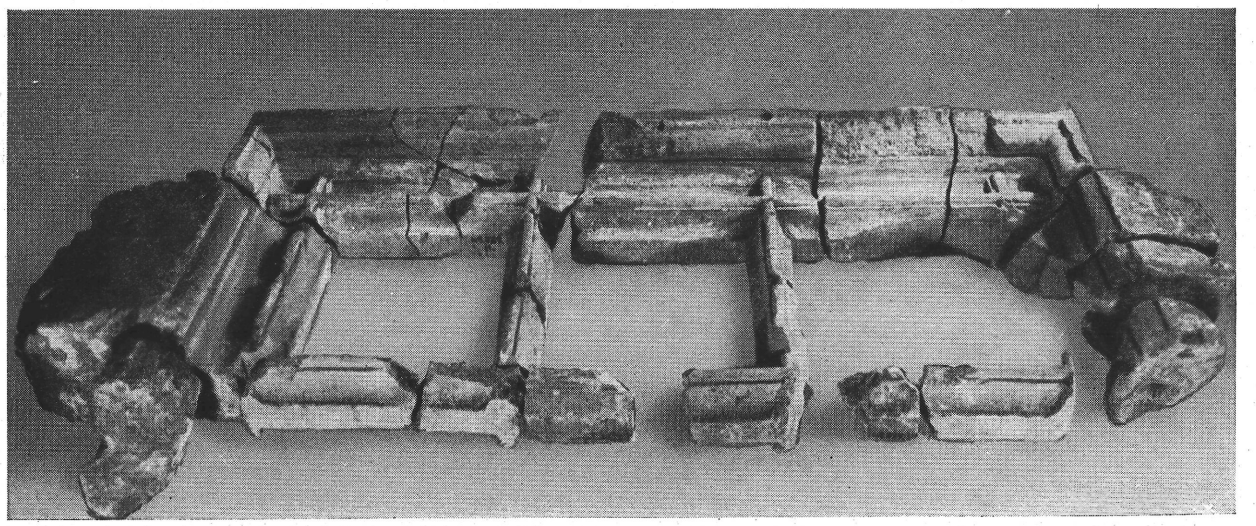
A palota változatos kiképzésének illusztrálására bemutatunk még néhány részletet a keleti bástyafal mellől előkerült faragványok közül. Sok gazdagon tagozott nyíláskeret-részlet tanúskodik az ajtók, ablakok kiképzéséről (21—24., 26., 29. kép). Az itt talált konzolok változatos típusai igazolják a konzolokon nyugvó erkélyek meglétét (20. kép). Érdekes darabja még ennek a csoportnak egy lépcsőkorlát maradványa (25. kép), amely a Friss-palota két emelete közötti lépcsőt szegélyezhette.

A Szárazárok kőleletanyagának legjelentékenyebb darabja szintén két ablakkeret, az egyik biztosan (27., 31. kép), de valószínűleg a másik is (30. kép) három osztású volt. Az elsőnek szélessége pontosan kiderül az összeillesztett töredékekből, ez kb. 30 cm-rel keskenyebb a lovagterem ablakainál. De alacsonyabbnak kellett lennie azoknál, tekintettel a kettős és egyosztásos ablakok egymástól eltérő arányaira.

De közönséges ablaknyílásokon kívül olyan részletek is kerültek elő a Szárazárokból, amelyek nem egyedülálló ablakra, hanem egy boltszakaszon belül elhelyezkedő egyenértékű ikernyílásokra utalnak (32., 33. kép), ezeket inkább a folyosón helyeznénk el, talán épp a kelet-nyugati irányú épület feltételezett déli folyosóján.

Az épületek belső udvari homlokzatán — rendszerint ez a díszesebb — sokszor előfordul az is, hogy az ablakok alatt bemélyített vakmérműves díszítéseket alkalmaznak. Ilyen célt szolgálhatott az a faldíszkő is, amelynek közepén címerpajzsot láthatunk (34. kép), magát a címer ábrázolását bizonyára ráfestették a simán

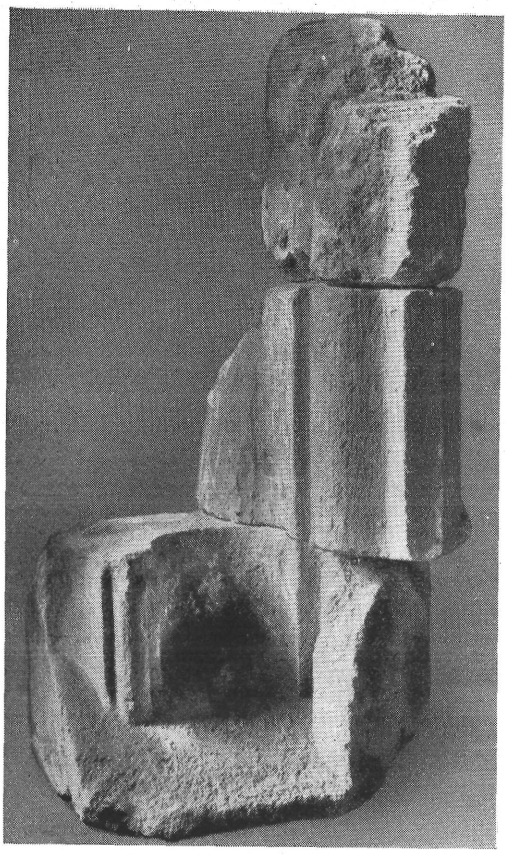

30—31. kép. Ablakkeretek a kelet-nyugati irányú épületről

hagyott felületre. Elsősorban az udvari homlokzatokon fordulnak elő azok a kisebb kiugró erkélyek is, amelyeknek egy töredékére ugyancsak a Szárazárok egy betöltésében bukkanunk (37., 38. kép). Egy másik, az előbbihez hasonló vakmérműves darab talán korlát része lehetett (35. kép). Ugyancsak a kelet-nyugati irányú épületről való egy egyszerű, vége felé elkeskenyedő orrú vízköpő is (36. kép) és egy boltozati borda (28. kép).

E tanulmánynak nem feladata, hogy a felsorolt faragványok stíluskritikai elemzésére is rátérjen, a cél az, hogy hozzávetőleges képet próbáljon adni Zsigmond király budavári Friss-palotájáról. Természetesen a középkori épületek rekonstrukciója kényes feladat abban az esetben is, ha komoly épületrészek és a jelenleginél sokkal biztosabb adatok állanak a kutató rendelkezésére. Ez azonban nem jelenti azt, hogy kevesebb adat birtokában meg sem kíséreljük egy épület elképzelését, különösen akkor, ha a források adatai ilyen szerencsés módon egyeztethetők össze a fennálló, mennyiségileg kevés, de egyébként úgy látszik, sokatmondó maradványokkal. A feladat nem volt könnyű, s bizonyára akadnak, akik ellene mondanak elképzeléseinknek, de célunk nem is végérvényes álláspont kialakítása volt, hanem az, hogy néhány adattal hozzájáruljunk Zsigmond budavári Friss-palotájának elképzeléséhez.

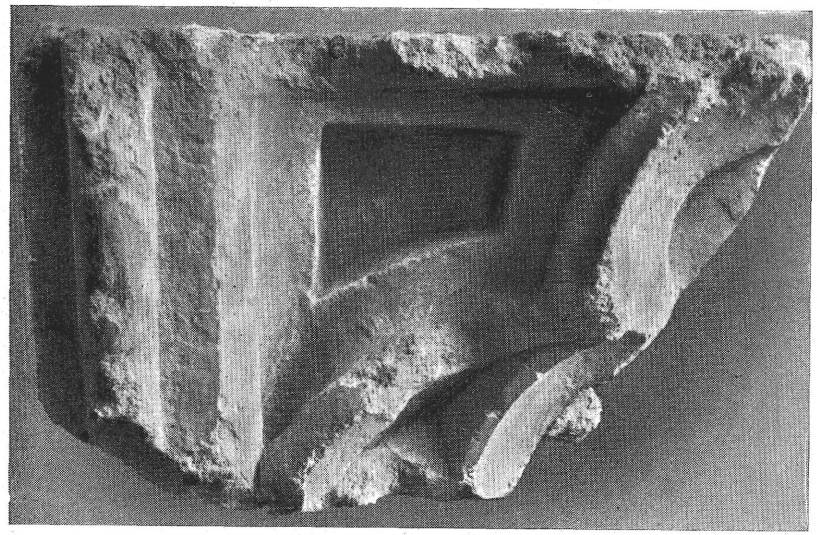

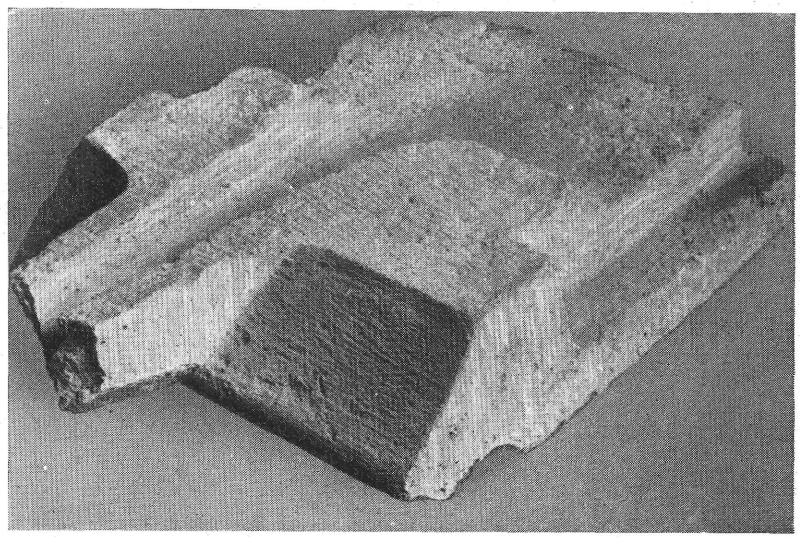
32—33. kép. Ikernyílás két részlete a kelet-nyugati irányú épületről

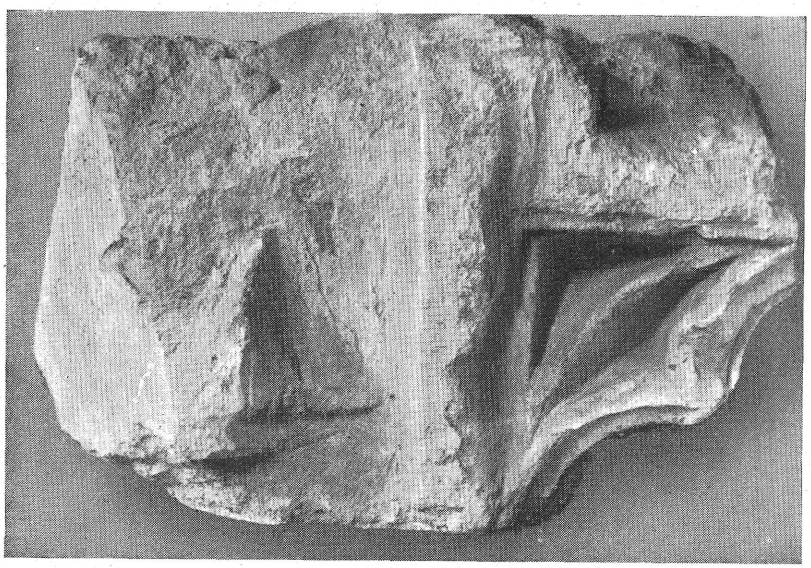
34. kép. Vakmérműves faldíszkő a kelet-nyugati irányú épületről

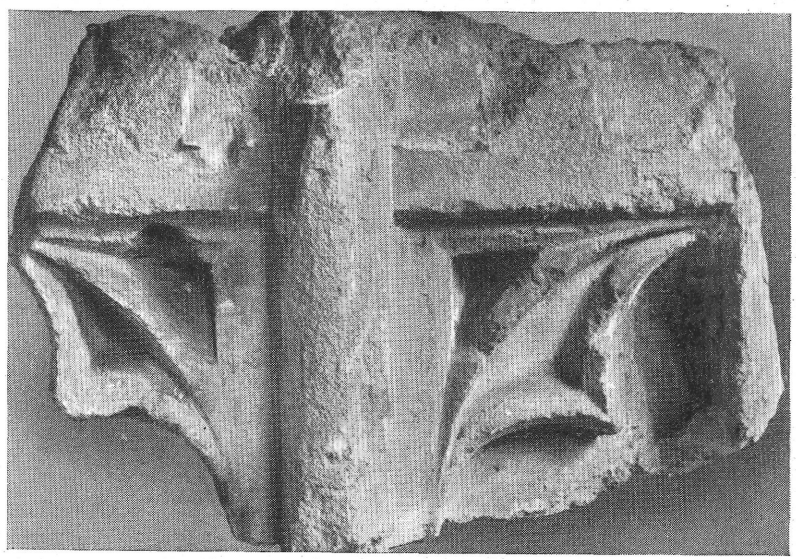

35. kép. Vakmérműves korlát részlete a kelet-nyugati irányú épületről

36. kép. Vízköpő a Friss-palotáról

37—38. kép. Erkély töredékének két oldala a kelet-nyugati irányú épületből

JEGYZETEK A „ZSIGMOND KIRÁLY BUDAVÁRI FRISS-PALOTÁJA" C. TANULMÁNYHOZ

[1] A budai királyi palota rekonstruálását a történeti források alapján Balogh Jolán végezte el. Az egyes épületrészek alapján csoportosította a forrásanyagot és így el tudott helyezni sok olyan épületrészt, amelyek eredeti elhelyezéséről eddig nem volt tudomásunk. A Friss-palotára vonatkozó adatok összegyűjtésével komoly lehetőségeket nyújtott arra, hogy a források és a leletanyag összevetéséből megkísérelhessük a kétszeres lőporrobbantástól már korán majdnem teljesen elpusztított palota elhelyezését és rekonstruálását. A Friss-palotáról szóló általános megjegyzéseiből, amelyekben a palota helyét határozza meg, idézzük a következőket: „A legszavahihetőbb szemtanú, Ursinus Velius így ír róla: »Prima facie (ti. a felvonóhíd után) aedes caesaris Sigismundi immani substructione, mole magis, quam pulchritudine visendae, cum turri quadrata«. A világos leírás nem hagy kétséget afelől, hogy Zsigmond palotája valóban az első nagy udvarban állott, minthogy ugyanerre a következtetésre kell jutnunk, ha Bonfini kevésbé világos feljegyzéseit is helyesen értelmezzük: »quadrata area ante Sigismundi atria constituta«. A palota közelebbi helyét azonban egyikük sem jelöli meg. Néhány oklevél azonban említ budai házakat, amelyek »ex opposito platii Fric« épültek. Turóczy a nagy előudvarral kapcsolatban szól róla: »ante castrum Budense in oppositum atrii Frys palotha denominati«. Bonfini megemlíti, hogy Hunyadi László kivégzését a király az ország nagyjaival Zsigmond palotájából nézte végig. Az 1529-i német jelentésből pedig azt is tudjuk, hogy az ostromló törökök, miután a várárkot betömték, a falakon át bemásztak Zsigmond palotájába. Az alaprajzokon, így az alapvetően fontos Rabatta-féle tervrajzon ebben az első udvarban egyetlen egy épület sincs feltüntetve, csupán a tér keleti oldalán jelölnek meg egy helyet, ahol az 1686. július 22-én levegőbe repült épület állott. Ezt a török alaprajz hadiszertárnak, Marsigli feljegyzése »l'arsenale grande«-nak, a karlsruhei rajz és a Juvigny felvétele után készült német metszet röviden Magasinnak, a Fontana és a Rabatta-féle rajz lőporszertárnak nevezi. Marsigli említi, hogy 45 lépcsőfoknyi mélységbe nyúlt le. A török hadiszertár pedig nyilván azonos volt Zsigmond palotájával. Az azonosítást kétségtelenné teszi II. Ulászló számadás-könyveinek 1494-i bejegyzése, amelyből kiderül, hogy már akkor a lőport a Friss-palotában raktározták el. A rajzok és az oklevelek helymegjelölései között némi látszólagos ellentét mutatkozik. Ennek áthidalására két megoldás kínálkozott. Az egyik szerint a dunai keleti oldalon lévő téglány alaprajzú palota nem hosszoldalával, hanem csak rövid oldalával fordul az előudvar, ill. a város felé, de az is lehetséges, hogy fekvő L alakban volt kiépítve. Talán a Schedel-metszet jobb szélén látható, rossz perspektívával egymás mellé helyezett épületek valójában fekvő L alakú épületet jelentenek. Akár így, akár úgy, kimagasló falai mindenképp jól látszottak a városból és érthető, hogy a szélső házak helyzetét a Friss-palotára vonatkoztatták. A dunai oldal kétségtelenül az udvar legszebb része volt, jóval különb, mint a várárokra és a városra tekintő északi front. Az udvarra néző homlokzat is ezen az oldalon jobban érvényesült a kőkapun belépő előtt, mint ha balkéz felől a várfalhoz simult volna". — *Balogh Jolán:* A budai királyi várpalota rekonstruálása a történeti források alapján. Műv. Tört. Ért. Bp. 1952. 30—31. — Ez úton mondok köszönetet Balogh Jolánnak, aki lehetővé tette, hogy készülő könyvének kefelenyomatából az idevonatkozó, szó szerint idézett forrásgyűjteményét átnézhessem.

[2] 1494. július 13. Buda. II. Ulászló számadáskönyvéből „... tractoribus, qui extraxerunt Salnitrium et Sulfur ad aliquot centenarios continens de naui et imposuerunt ad Frispalatha..." — *Balogh J.:* Mátyás király és a művészet II. k. Adattár. Bp. 1944. tördelt korrektúra. 59.

[3] Radecius István egri püspök levele. *Balogh J.:* Műv. Tört. Ért. id. mű, 32.

[4] Uo.

[5] „A feltöltés leletanyaga alapján megállapítható, hogy a fal mögött, ill. fölött álló Zsigmond-kori palotaszárny már a XVI. században, legkésőbb 1560 körül nagyobb méretű pusztulásnak indult és a Szárazárok e szakaszát még a török hódítás ideje alatt részben feltöltötték". (A 4. rétegből 32 db. pénz került elő, legnagyobb részük a XVI. sz. első feléből származik, a legkésőbbi 1560-ból való. Csak egyetlen ennél későbbi darab van közöttük (III. Mohamed, 1596—1603.) *Holl Imre* ásatási naplója. 74. l. 1951. VII—X. hó. Szárazárok. Ezek a megfigyelések a XVI. század második feléből való betöltődésre utalnak.

[6] Amint erre *Balogh Jolán* is utal: id. mű, 38—39.

[7] *Lux Kálmán* 1922-ben, tehát jóval a feltárások előtt írott munkájában (A budai várpalota Mátyás király korában. Budapest, 1922. 6.) azt vallja, hogy a krónika ábrázolását a helyszínen felvett vázlatok alapján a mű kiadási helyén állították össze s a kép több nézőpontból készült vázlatok alapján alakult ki. Így a metszet a királyi vár keleti és északi homlokzatát egyesíti magában. Tekintettel arra, hogy a könyv megírása idején Lux nem ismerhette a rendelkezésünkre álló in situ anyagot, a metszet tökéletesnek nem mondható perspektívája alapján joggal gondolhatott ilyenfajta tévedésre. Az nem kétséges ugyan, hogy a metszet nem készült egy nézőpontból és arányai sokszor torzítottak, de ilyen nagyfokú tévedések, mint amilyenekről Lux beszél, nincsenek rajta. Az 1947—52-ig folytatott ásatások eredményei igazolták a metszet hitelességét.

[8] A szóbanforgó területen az ásatások 1949—52. években folytak.

[9] Az ásatások folyamán a „Savoyai szobortól északra" jelzéssel ellátott területen.

[10] A fentiekben említett területek első ismertetését l. *Gerevich László:* Castrum Budense. AÉ 1952. 160—161., aki a kelet-nyugati irányú pincesorról megállapítja, hogy a Friss-palota északi zárószárnyához tartozik. — *Nagy Emese* ásatási naplója. 1951. febr.

[11] A terület első említését l. *Gerevich L.*, id. mű, 161. „Az oszlopok közvetlenül a levésett sziklafal előtt állanak. Valószínűleg íveket tartottak, amin az épület vagy a később hozzáépített loggia állott, majd megszűnt és be-

építették az újabb középkori falba. A helyiségeket később átalakították és dongaboltozattal látták el."

[12] Az ásatások folyamán az oszlopokat elépítő fal és a hátsó sziklafal között szemétanyag került elő (41 szemétgödör) Mátyás-kori leletekkel, így az elépítés semmiesetre sem lehetett Mátyásnál korábbi, legfeljebb későbbi. *Holl I.* ásatási naplója. 1951. III. 8—13.

[13] *Seitl Kornél* közlése.

[14] A lőportorony előtti feltöltésből gótikus köveken kívül igen szép számban kerültek elő reneszansz töredékek is. Ugyancsak a Friss-palota közelében, de már a Szárazárkon kívül találtuk meg annak a vörösmárvány kazettás, angyalos töredéknek illeszkedő darabját, amelynek egyik részét még Hauszmann idejében lelték a palotában. Ezek a részletek minden valószínűség szerint a Friss-palota Mátyás-kori átalakítása idejéből valók és a gótikus töredékekkel együtt kerültek a bástyafalak melletti feltöltésekbe.

[15] Omichius: „wird alda gewaltig gross und stark gemawr gesehen mit vielen des Römischen Reichs auch Behemischen und Hungarischen Wapen in Marmorstein ausgewahn". Szamosközi: „vala egy torony az várban Sigmond palotája mellett, kinek címertorony volt a neve". *Balogh J.:* Műv. Tört. Ért. id. mű, 30—32.

[16] Marsigli. *Balogh J.:* uo. 31. L. F. Marsigli feljegyzései Buda épületeiről: „L'arsenale grande per polvere del castello, profondo di 45. gradini; andato in aria". *Balogh J.*, id. mű, tördelt korrektúra, 60.

[17] Lásd 15. sz. jegyzet.

[18] A palota javarészét a nagyterem foglalta el — feltehetőleg a Dunával párhuzamosan —, bejárata gótikus szokás szerint az udvari oldal alsó vagy felső végében nyílhatott. Belseje szintén a vajdahunyadihoz hasonló, csak nagyobb volt. Seyboldt követ írja róla, hogy a boltíveket 8 kőoszlop, nyilván gótikus pillér tartotta. Nagyságát, méreteit többen magasztalták. (P. Tarfur, Pfalzi követ, Pierre Choque, Vadianus: „atrium excelsum magnitudinis mirandae". Seyboldt leírja, hogy 100 lépés hosszú, 25 lépés széles, kb. 70 m × 17,5 m) volt. *Balogh J.:* Műv. Tört. Ért. id. mű, 30—31. Seyboldt: „der Sal ist Hundert schritt lanng vnd XXV schritt praitt vnd Hat in der Mitt nach der lenng Herab, acht Hoch pfeiler, da die Gewelb zue geschlossen sein." *Balogh J.*, id. mű, tördelt korrektúra, 63.

[19] Pfalzi követ. *Balogh J.:* Műv. Tört. Ért. id. mű, 32. — — „A Pfalzi követ helymegjelölése nem egészen világos, a különböző elnevezésekből azonban arra lehet következtetni, hogy két nagy terem volt egymás felett, mint Vajdahunyadon. Az emeleti teremre vonatkoznak a következő sorok: „... Rex et Regina et cum his universa principum et legatorum multitudo, in palatium ascenderunt ad apulum". *Balogh J.*, id. mű, tördelt korrektúra, 62. l. jegyzet.

[20] A nagyteremhez hypocaustum (tüzesház, téliház) csatlakozott (Pfalzi követ) *Balogh J.:* Műv. Tört. Ért. id. mű, 32. — 1476. Mátyás esküvőjekor írja: „Post sacrum, Rex principes et principum legatos, in ampulum secum hypocaustum adduxit". Itt időztek, azután vonultak a nagyterembe. A kettő valószínűleg egymás közelében volt. *Balogh J.*, id. mű, tördelt korrektúra, 63.

[21] Mátyás olasz módra külső lépcsőt épít eléje: „in quod (ti. a terembe) ex amplissimo circo rectis gradibus ascenditur, tanta horum latitudine, ut vicenis etiam liceat ingredi" (Vadianus). — *Balogh J.:* Műv. Tört. Ért. 32.

[22] Pedro Tarfur: Zsigmond igen széppé tette Budát, hatalmas palotát épített, nagy középső teremmel a padovaiak mintájára, (una grant sala fecha a la maniera de aqquella de Padua). *M. Jimenez de la Espada:* Andancas e viajes de Pedro Tarfur per diversas partes del mundo avidos. Madrid 1874. — *Horváth Henrik:* Zsigmond és kora. Bp. 1937. 108.

[23] Lásd 18. sz. jegyzetet.

[24] A keleti oldal oszlopainak egymástól való távolsága, nem véve tekintetbe 20—30 cm-es különbségeket, azonos. Ez a különbség nyilván a sziklafelszín egyenetlenségeiből adódik és átlag 7 m-es oszlopközöknél nem jelent nagy eltérést (a déli nagycsarnok oszlopközei sem egyformák). Egyedül a két legdélibb oszlop közelsége feltűnő (6,6 m), de ez is érthetővé válik, ha figyelembe vesszük a mögötte lévő sziklafelszín alakulását. A fejezetek magasságának különbsége is ezzel magyarázható s egyben bizonyíték arra, hogy a pincehelyiséget csúcsíves boltozat fedte. A pince boltindításából csak egy hevederrészlet maradt meg, de ez a fejezet fölötti párnatagnak csak egy részét foglalja el, az indítás többi része lepusztult. A boltozatot a kelet-nyugati irányú pince boltozatához hasonlóan képzeljük el.

[25] L. 1. sz. jegyzet.

[26] 7 m-es oszlopközökhöz kb. 4 m-es boltozatmagasság tartozik, ez összesen 11 m. 45 lépcsőfok magassága 11,25 m. Ezzel szemben a kelet-nyugati épület mellett a sziklafelszín legfeljebb 5 m-nyire van a pince boltozatának tetejétől.

[27] Hiteles az épületek elosztása, ki- és beugró részletek ábrázolása, amint ezt a metszeten a palota déli felének és az ásatási eredményeknek összevetése is igazolja. Nem helyesek azonban az egyes részletek egymáshoz viszonyított arányai. A metszet a két egymás mellé helyezett épületet ui. egyforma szélesre rajzolja, holott az egyik hosszoldalával, a másik pedig oromfalával fordul a Duna felé. Az előbbi a metszeten jelzett árkádívek és falnyílások szerint legkevesebb 5—6 boltszakasz hosszúságban húzódik, míg az oromfal általános középkori szokás szerint legfeljebb két traktus szélességre utalhat. Ezzel nem akarjuk azt állítani, hogy a krónika ábrázolása az egyes emeletek ajtó- és ablaknyílásainak számát is rögzíti. De azzal, hogy ezeket a nyílásokat sűrűn egymás mellé rajzolja, mindenesetre azt akarja érzékeltetni, hogy nemcsak két vagy három nyílás volt egymás mellett, hanem több, ami kétségtelenné teszi azt, hogy az épület hosszan elnyúlt észak-déli irányban. A két épület azonos szélessége tehát mindenképpen az arányok helytelenségére vall. Rajzolásnál általában az arányok betartása a legnehezebb, így ebben tévednek a leggyakrabban. Az arányok torzulására utal az is, hogy ha az árkádos épület melletti, Lux által konyhának tartott épület szélességét rámérjük a palota déli oldalára, az a nagy pincékben talált támpillérekig nyúlik be, így, ha a rajz arányos lenne, a konyhaépület szélessége kb. 40 m-t tenne ki (5—6 boltszakaszt), ami elképzelhetetlen. De ha összehasonlítjuk a déli nagycsarnok oldalfalát a hozzákapcsolódó kiugró nyolcszögű erkéllyel, akkor is azt látjuk, hogy amíg az a valóságban kevesebb mint 1/3-át foglalja el a falnak, addig a metszeten a fal három-

negyed részét foglalja el és az erkély mellett csak egy egész keskeny kis falrészletet látunk.

[28] L. 19. sz. jegyzetet.

[29] *Holl Imre* részéről felmerült az az észrevétel, hogy ha a lovagterem a pince külső falán nyugodott, megkapjuk a kívánt szélességet. Azonban: a külső fal később épült a belső mellé. *Nagy Emese* ásatási naplója. 1951. II. 3. 60. De ha fel is tételezzük azt, hogy ez a falerősítés egyidejű az építkezésekkel, nem tarthatjuk csak a külsőt a lovagterem oldalfalának. Ha ui. megnézzük a Schedel-féle metszetet, azt látjuk, hogy az épület III. emeleti oldalfala beljebb ugrik az északi falsíknál s lehetséges, hogy a konzolos erkély a beljebb ugró fal mellett továbbhalad az északi homlokzaton is. De még ha az erkély nem is futna tovább, csak úgy képzelhető el az oromfal megkeskenyítése, ha a kettős fal felemelkedik a III. emeletig, itt az esetleges erkély tovább halad a külső falon s a belső fal hordja a III. emelet oldalfalát.

[30] Az épület 70 m-es előrenyúlása esetén a bástyafal csak akkor látható, ha a rajzoló pontosan szemben áll az oromfalával nyugat felé forduló épülettel és belát a homlokzat és bástyafal között elterülő keskeny térségbe. Ez azonban, amint a metszet világosan mutatja, nem így van.

[31] Azt az érvet, hogy a lovagterem a kelet-nyugati irányú épületben volt, s hogy a nagy oszlopok önálló, 3 boltszakasz szélességű épülethez tartoztak, amely nem terjed túl a legészakibb feltárt oszlopon, azért nem fogadhatjuk el, mert ebből az következnék, hogy az épülettől északra 30—35 m széles szabad terület lett volna. Ez az elképzelés jelentősen eltér a zárt udvarokat kedvelő általános középkori építészeti megoldásoktól. Az egész budavári palota építésénél, de a korszak építkezéseinél általában arra törekednek, hogy az épületek lehetőleg teljesen vagy legalábbis három oldalról zárt udvarokat rejtsenek magukban. De ellene mond ennek az elképzelésnek a Schedel-féle metszet is, mert ez nem hogy külön jelölné az épületeket, de a két homlokzat takarja egymást, eszerint tehát vagy közvetlenül egymás mellett lévő, vagy pedig kisebb szakaszon érintkező épülettel kell számolnunk.

[32] Amikor a fenti adatok összeegyeztetése után rájöttem a Friss-palota rekonstruálásának lehetőségére, közvetlen munkatársaimmal többízben megvitattuk a palota elhelyezésével kapcsolatos különböző eshetőségeket. Ezek számbavételével alakult ki a következőkben leírt vélemény; az, amelyik a legreálisabbnak látszott valamennyi kínálkozó lehetőség közül. A rekonstrukciós alaprajz és homlokzat elkészítésében nagy segítségemre volt *Ilosfai József* szobrászművész kartársunk, akinek ez úton mondok köszönetet.

[33] *Seitl Kornél* közlése.

[34] Az egy boltszakaszos erkélyszélesség abból következik, hogy a lőportorony hátsó falában levő és az első oszlopsor oszlopai között semmiféle elválasztásnak nyoma nem volt.

[35] Ez a terület technikai okokból kifolyólag feltáratlan maradt, így tárgyi bizonyítékunk nincs.

[36] *Seitl Kornél* mérési adatai alapján, aki az első ellenvetéseket tette a továbbhúzódó ívek ellen. A fal további folytatására, sajnos, ásatási bizonyítékaink nincsenek. Az északi oszlop mellett emelkedett egy újkori terrasz, amelynek területünk felé eső oldalát az átépítésekkel kapcsolatban kibontották a terrasz teljes hosszában és 3 m szélességben. Itt újkori feltöltést és zömmel sziklatörmeléket találtunk. A terület erősen bolygatott, a barokk korban is volt itt egy mellvéd, amit később átépítettek, s a XVII. századi térképek is ezt a részt jelölik meg a robbanások helyéül. Tekintettel arra, hogy az általunk említett fal feltételezett szintjének nem sokkal a mai szint alatt kellett lennie, az idők folyamán az átalakítások és robbanások következtében könnyen elpusztulhatott.

[37] L. 21. sz. jegyzetet.

[38] L. 2. sz. jegyzetet.

[39] *Seitl Kornél* megállapítása.

[40] L. 29. sz. jegyzetet.

[41] A források igazolják, hogy a Friss-palota épületeit címerekkel díszítették. L. 15. sz. jegyzetet.

[42] Kb. 80 cm-es mellvéd és 3,50—4 méteres ablakmagasság, kb. 6,5—7 m-es falívben helyezhető el. Ehhez hozzá kell számítani a falív és a boltozat legmagasabb pontjai közötti távolságot. Ez összesen 8,5 m.

[43] Ez természetesen elsősorban a fentiekhez hasonló jellegű építészeti részletekre vonatkozik, mert pl. a gótikus templomok szimbolikus jellegű faragványai között sokszor találunk finoman megmunkált részleteket kevéssé feltűnő vagy hozzáférhető helyen is.

EMESE NAGY

KÖNIG SIGISMUNDS «NEUER PALAST» IN DER BURG VON BUDA

In der Burg von Buda gehörte König Sigismunds (1387—1437) „Neuer Palast" zu den grössten und schönsten Gebäuden. Dieses Repräsentationszwecken dienende Gebäude wurde — wie aus den Angaben der Quellen ersichtlich — an der nördlichen, auf die Stadt blickende Seite der Königlichen Burg errichtet. Der Palast, dessen Kellerräume seit Ende des XVI. Jh. als Schiesspulver-Depot dienten, wurde 1578 und 1668 infolge einer Explosion zerstört; deshalb lassen die späteren Stiche und Stadtpläne diese Stätte leer. Zwei Stiche jedoch verblieben aus der Zeit vor den Explosionen. Die in der Hartmann-Schedelschen Weltchronik um das Jahr 1470 angefertigte Abbildung und der Stich von Erhard Schön vom Jahre 1541 stellen noch die Gebäude des Neuen Palastes dar. Die Stiche sind — wie die unlängst durchgeführten Ausgrabungen beweisen — authentisch, von 1—2 kleineren, vor allem die Grössenverhältnisse betreffenden Verschiebungen abgesehen.

Im Laufe der Ausgrabungen kamen im erwähnten Raum Teile von zwei Gebäudegruppen zum Vorschein: auf der Nordhälfte des Gebietes 3 Gewölbefelder eines Kellers in Ost-West-Richtung; südlich davon auf der Ostseite 4 gewaltige Säulen, die unmittelbar vor dem Felsen stehen, dessen Plateau mit den Kapitellen der Säulen in gleicher Höhe verläuft. Diese Säulen wurden später — zur Zeit des Königs Matthias — verbaut und davon vier Gewölberäume errichtet. Das letzte hiesige Baudenkmal ist der Barock-Pulverturm, in dessen Westwand man die südlichste grosse Säule eingemauert hat.

Wenn wir uns jetzt mit den ausführlicheren Beschreibungen des Neuen Palastes beschäftigen, gewinnen wir neben allgemeinen Lobpreisungen auch konkrete Daten. Der Gesandte Seybold, der an der Hochzeit König Matthias' teilnahm, beschreibt die Zeremonien und das Festgelage, die im Neuen Palast abgehalten wurden. Bei dieser Gelegenheit erwähnt er, dass der grosse Festsaal — der Rittersaal — 100 Fuss lang und 25 Fuss breit war (ca. $70 \times 17{,}5$ m) und dass 8 Pfeiler das Gewölbe stützten. Berechnen wir nach diesen Angaben die Pfeilerdistanzen und vergleichen sie mit den in situ Funden, so sehen wir, dass sie mit den Distanzen unserer Säulen übereinstimmen. Messen wir nun die Saallänge (70 m) auf unserer Karte ab, dann erkennen wir, dass der Saal in der Nähe des in Ost-West-Richtung verlaufenden Kellers endet, so dass an dessen Südseite noch Raum für einen Korridor bleibt. Somit ist die Annahme berechtigt, dass der Rittersaal in dem nordsüdlich gerichteten Gebäude zu suchen sei. Der Rittersaal konnte sich — abgesehen von anderen Faktoren — schon deshalb nicht im andern Gebäude befinden, weil die Breite des Kellers bzw. seine doppelte Breite mit den in den Quellen erwähnten Breitenausmassen des Saales nicht übereinstimmt, sondern um 5 m weniger ist. Anderseits ist es nicht wahrscheinlich, dass man den Rittersaal mit der Front zur Stadt nordwärts gebaut hätte, wenn dessen Fenster, eine wunderbare Aussicht auf die Donau bietend, auch ostwärts gebaut werden konnten.

Die im Laufe der Aufschliessungen vorgefundenen Säulen konnten aber keinesfalls Säulen des Rittersaals selbst sein. Sie gehörten zum Unterbau, wie dies die unmittelbar hinter ihnen verlaufende Felsen-Oberfläche bezeugt. Aber auch den statischen Forderungen der gotischen Baukunst folgend, entsprachen die Säulenstellungen der oberen Bauteile immer den unteren.

Wenn wir nun die vorher erwähnten Stiche betrachten, sehen wir, dass die Stellung der dort geschilderten Gebäude mit derjenigen der im Laufe der Ausgrabungen entdeckten Gebäudereste übereinstimmt. In der Schedel-Chronik schliesst sich dem zweistöckigen Rittersaal (die zwei Stockwerke werden auch von den Quellen bestätigt) links ein kleines Nebengebäude an, was ebenfalls von den Mauerresten der Ausgrabungen bezeugt wird. Der Stich stellt auch einen vor dem Rittersaal auf Bogen ruhenden breiten Erker dar. Seine Säulen wurden bei den Ausgrabungen aufgedeckt. Die Stützelemente des Erkers haben sich den Unebenheiten der Felsenfläche angepasst; sie reichten bis zu der Felsenwand und gewährten somit die einstöckige Ausbildung der Front des Palastes; das Gebäude selbst jedoch erstreckte sich am Felsplateau entlang. Neben der äussersten Säule an der Nordseite ragt der Felsen plötzlich nach aufwärts und steigt immer höher. Hier übernimmt eine geschlossene Wandfläche die Stützrolle der Säulen. Die Breite des Erkers wird von der im Innern des südlichen Felsenvorsprungs befindlichen Säule bestimmt. In der Linie dieser Säule zieht sich die Ostfront des Gebäudes entlang, und zwei Gewölbefelder von hier entfernt, folgt auf der andern Seite des Rittersaals die Hoffront. Der linde Bruch der Achse des Rittersaals entstand, als an der äusseren Mauer der Anbauten zur Zeit des Königs Matthias ein Bruch erfolgte, obwohl der Anbau sich offensichtlich der Richtung der ursprünglichen Front anpasste.

Macht man auf Grund des vorher Gesagten vom Rittersaal eine Aufzeichnung, so wird ersichtlich, dass dessen westliches Schiff in Verbindung mit dem Korridor des nach Ost-West gerichteten Gebäudes steht und einen regelmässigen, von zwei Seiten abgeschlossenen mittelalterlichen Hof bildet. Das war eine allgemeine Erscheinung auf den ungarischen Festungen jener Zeit. Einer

der Eingänge zum Rittersaal führte gewiss vom Korridor aus, doch gab es bestimmt auch einen Eingang vom Hof aus, den wir uns in der südöstlichen Auskragung der Front vorstellen.

Im Laufe der Ausgrabungen kamen ausser den an Ort und Stelle befindlichen Gebäudeteilen auch zahlreiche Steinmetzarbeiten zum Vorschein. Von diesen gehörten zwei, in der Nähe der in situ Teilgebieten vorgefundenen einheitlichen Gruppen sicherlich zum Neuen Palast, und zwar eine Gruppe zum Rittersaal, die andere zum ostwestlichen Gebäudeflügel. Charakteristisch sind die gewaltigen Ausmasse, die nicht allzu detaillierten Teilgebilde, die monumentale Wirkung und das hohe Kunstniveau. Die riesigen Fensterrahmen lassen sich sehr gut in die von den Säulen bestimmten Wandlücken einfügen. Dank der übrigen verschiedenen Steinwerke kann man sich doch — zwar unbestimmte — Vorstellungen über die äussere Schmückungsart des Gebäudes machen.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Der Königspalast in Buda von der Ostseite. Stich aus der Schedel-Chronik, ungefähr 1470.
Abb. 2. Der Budaer Königspalast von der Westseite. Stich von Erhard Schön, 1541.
Abb. 2/a. Stich von Juvigny, 1686.
Abb. 3. Keller in Ost-West-Richtung. (Ruine des ostwestlichen Gebäudes.)
Abb. 4. Die grossen Säulen der Ostseite und die späteren Bauten. Teile des Gipsmodells, das bei den Ausgrabungen zum Vorschein kam.
Abb. 5. Die im Laufe der Ausgrabungen aufgedeckten Gebäudeteile auf dem Terrain des Neuen Palastes. Ruinen aus der Zeit Sigismunds. Annexbau aus der Zeit Matthias'.
Barockmauern, ev. auf Fundamenten aus der Zeit Matthias'. Verschiedene erschlossene Grundmauern aus dem Mittelalter, die nicht zu dem hier besprochenen Gebiet gehören.
Rand des Felsplateaus.
Angenommene Stellen der Säulen.
Abb. 6. Südmauern des Kellers in Ost-West-Richtung vom Nordwesten gesehen.
Abb. 7. Der nach Ost-West verlaufende Keller von der Westseite, links mit den doppelten Abschlussmauern.
Abb. 8. Stein vom Keller in Ost-West-Richtung.
Abb. 9. Die grossen Säulen der Ostseite und die später angebauten gewölbten Zimmer.
Abb. 10. Die grossen Säulen der Ostseite.
Abb. 11. Sockel einer grossen Säule.
Abb. 12. Die in die Hintermauer des Barock-Pulverturms gebaute Säule und der Gewölbeanlauf.
Abb. 13. Verhältnis des Neuen Palastes zur Bodenfläche.
Abb. 14. Rekonstruierter Grundriss des Neuen Palastes. (Die neben dem Turmtor sichtbare schraffierte Linie bezeichnet, wie weit sich das Gebäude erstrecken würde, wenn der Rittersaal in diesem Gebäude wäre.)
Abb. 15. Rekonstruktion des Neuen Palastes.
Abb. 16—17. Die Fensterrahmen des Rittersaals und ihre Verteiler.
Abb. 17a. Fenster des Rittersaals.
Abb. 18. Rekonstruktion des Fensters vom Rittersaal.
Abb. 19. Fenster vom Rittersaal aus.
Abb. 20. Konsole vom Neuen Palast.
Abb. 21, 22, 23. Fenster- oder Türsockeln vom Gebäude des Rittersaals.
Abb. 24. Teil eines Fensters oder einer Tür vom Gebäude des Rittersaals.
Abb. 25. Rest eines Treppengeländes aus dem Neuen Palast.
Abb. 26. Teilungs-Sockel eines Fensters vom Gebäude des Rittersaals.
Abb. 27. Fenster vom Gebäude in Ost-West-Richtung.
Abb. 28. Rippe vom Gebäude in Ost-West-Richtung.
Abb. 29. Teil eines Türrahmens vom Rittersaal.
Abb. 30, 31. Fensterrahmen vom Gebäude in Ost-West-Richtung.
Abb. 32, 33. Zwei Teile einer Zwillingsöffnung vom Gebäude in Ost-West-Richtung.
Abb. 34. Wandschmuckstein, blindes Masswerk vom Gebäude in Ost-West-Richtung.
Abb. 35. Teil eines Geländers, blindes Masswerk vom Gebäude in Ost-West-Richtung.
Abb. 36. Wasserspeier vom Neuen Palast.

FEUERNÉ TÓTH RÓZSA

KASSAI ISTVÁN BUDÁN

A budaszentlőrinci pálos kolostor területén lefolyt ásatások felszínre hozták a XIV. század elejétől a XVI. század első feléig fennálló épület alapfalainak egy részét.[1] A nagykiterjedésű épületegyüttes teljes feltárására eddig még nem került sor. A gyönyörű fekvésű, egykor fényes kolostorépületet ma már csak az alapfalak csonkjai jelzik.[2] Az ásatásokból előkerült és a környékbeli házak falaiból kibontott faragott kövek meghatározása az anyag igen kis részében történt meg.

Budapest területén kevés olyan középkori műemlék van, amelynek építéstörténetéről olyan hiteles XVI. századi forrás tudósítana, mint a pálos krónikás: Gyöngyösi.[3] E tanulmány a kolostor emlékanyagából néhány építészeti részletet kíván kiemelni az 1486—92-es évek közé eső időből.

A Mátyás király korabeli gótikus építészet fényes korszakot jelent műtörténetünkben. A gótikus építkezés ebben az időben sajátos, nemzeti jelleget mutat. Amikor a nyugati országokban a „flamboyant" tombol, nálunk kiegyensúlyozott, szertelenségektől mentes gótikus formaképzés uralkodik. Még a XV. sz. végén, sőt a XVI. sz. elején sem burjánzanak el a díszítőelemek, hanem barátságosan szélesednek reneszánsz formákkal. A budaszentlőrinci kolostor töredékei méltó képviselői annak az egészséges építőszellemnek, amelyet a csütörtökhelyi kápolna és a kassai székesegyház korabeli részletei épen őriztek meg számunkra.

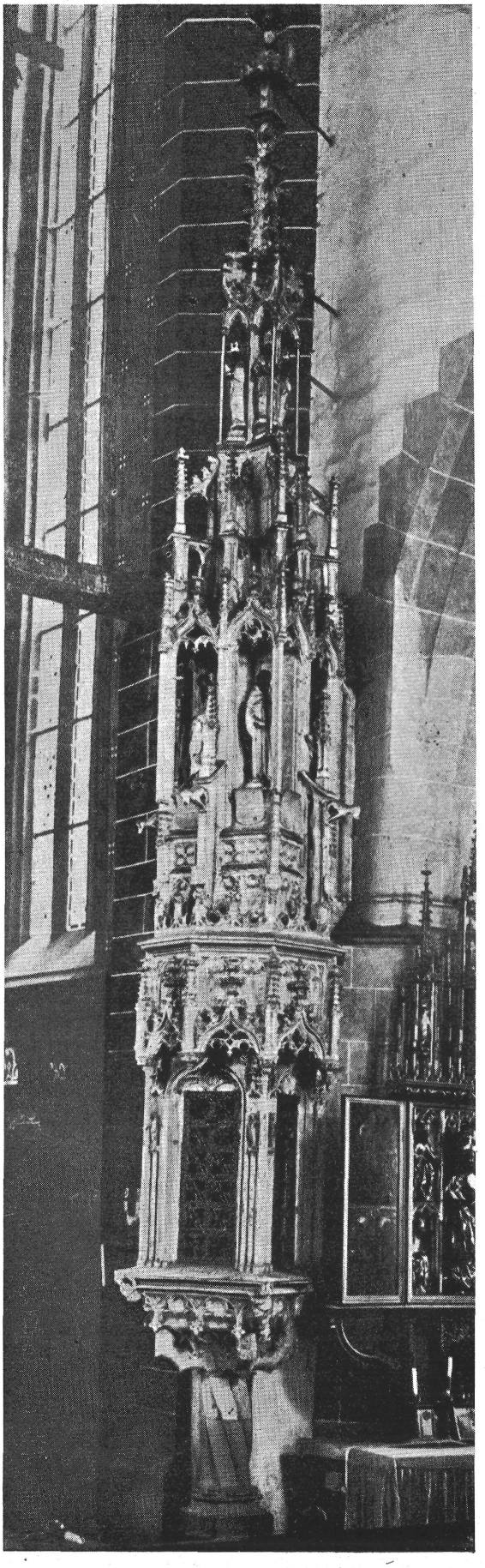
Budán, Mátyás székhelyén a Nagyboldogasszony templom déli tornyán kívül alig maradt fenn valami ebből a korszakból. Az is csak erősen restaurált formában. Mátyás udvarának építészetét — úgy vélték régebben — teljesen a reneszánsz uralta. A budavári ásatások bebizonyították azt, hogy a két stílus békésen megfért egymás mellett még a királyi palotában is. A gótikus budai építőműhelyek ekkor még országos viszonylatban is fontos központot jelentettek.

Gerevich László megfigyelése szerint[4] a budavári ásatás emlékanyagában van néhány olyan faragvány, amely Kassai István jelenlétére utal. Kassai István a kassai dóm építőmestere, Mátyás király építésze volt. A múlt század végén megindult kutatás a felvidéki városok levéltáraiban számos olyan feljegyzésre, oklevélre bukkant, amelyek a neves építész és szobrász életét és munkásságát jelentős mértékben megvilágítják. Ezek alapján hitelesen személyéhez kapcsolható műve a bártfai szent Egyed templom szentségtartója (1. kép) és a szentély boltozata. A kutatók a hiteles munkára és az okleveles adatokra támaszkodva a XV. század végi felvidéki műemlékek jórészét Kassai István nevével fémjelezték. Az attribúciók egy része bizonytalannak látszik azért, mert a hiteles művek nem tartalmazzák a mester teljes formakincsét, viszont az összehasonlításnál csak ezeket vehették figyelembe.

A budaszentlőrinci kőtöredékek között Kassai István nyomait keresve mi is csak a bártfai alkotások, főként a gazdag díszítésű szentségtartó minél részletesebb vizsgálatával érhetünk el eredményeket.

Gyöngyösi, a budaszentlőrinci pálos krónikás megemlékezik a kolostorban 1486 és 1492 között lezajlott építkezésekről. Ekkor kapcsoltak a kolostor templomához északról és délről[5-6] egy-egy kápolnát (2. kép). Az ásatások feltárták mindkettő alapfalait. „In situ" részlet sajnos nem maradt fenn, de a kolostor építéstörténetének ismeretében a felszínre került töredékek között találunk néhány olyan faragványt, amelyek formai és technikai vizsgálat alapján a két kápolna építési idejébe illeszthetők.

Ezek között különös figyelmet érdemel egy keménymészkő szentségház töredéke[7] (4. kép). A négyzetalapú szentségházrészletnek eredetileg mind a négy oldalát szamárhátíves keretű vakmér-

műves díszítés borította. Ma a négy oldal közül egy maradt meg jórészben (5. kép), a derékszögű sarokrészlet mellett a másik oldalnak csak az indítása látható (10. kép).

A maradvány kiegészíthető vakmérműve körvonalaiban megegyezik a bártfai szent Egyed templom szentségtartója felett elhelyezett baldachin egyik oldalát képező mérművel (3. kép). A hasonlóság fennáll forma és arány tekintetében, de különbséget is találunk: a csekély profilbeli eltérésen kívül[8] (6—7. kép) a budaszentlőrinci töredék gondosabb, részletesebb, faragása formatisztább. Az egymást kristályosan keresztező lemeztagok néhány évtizeddel későbbi időben gyakoriak. Ezeket a vonásokat megmagyarázza a közben eltelt idő. A bártfai szentségtartó 1465-ben készült, a budai 1486—92 között.

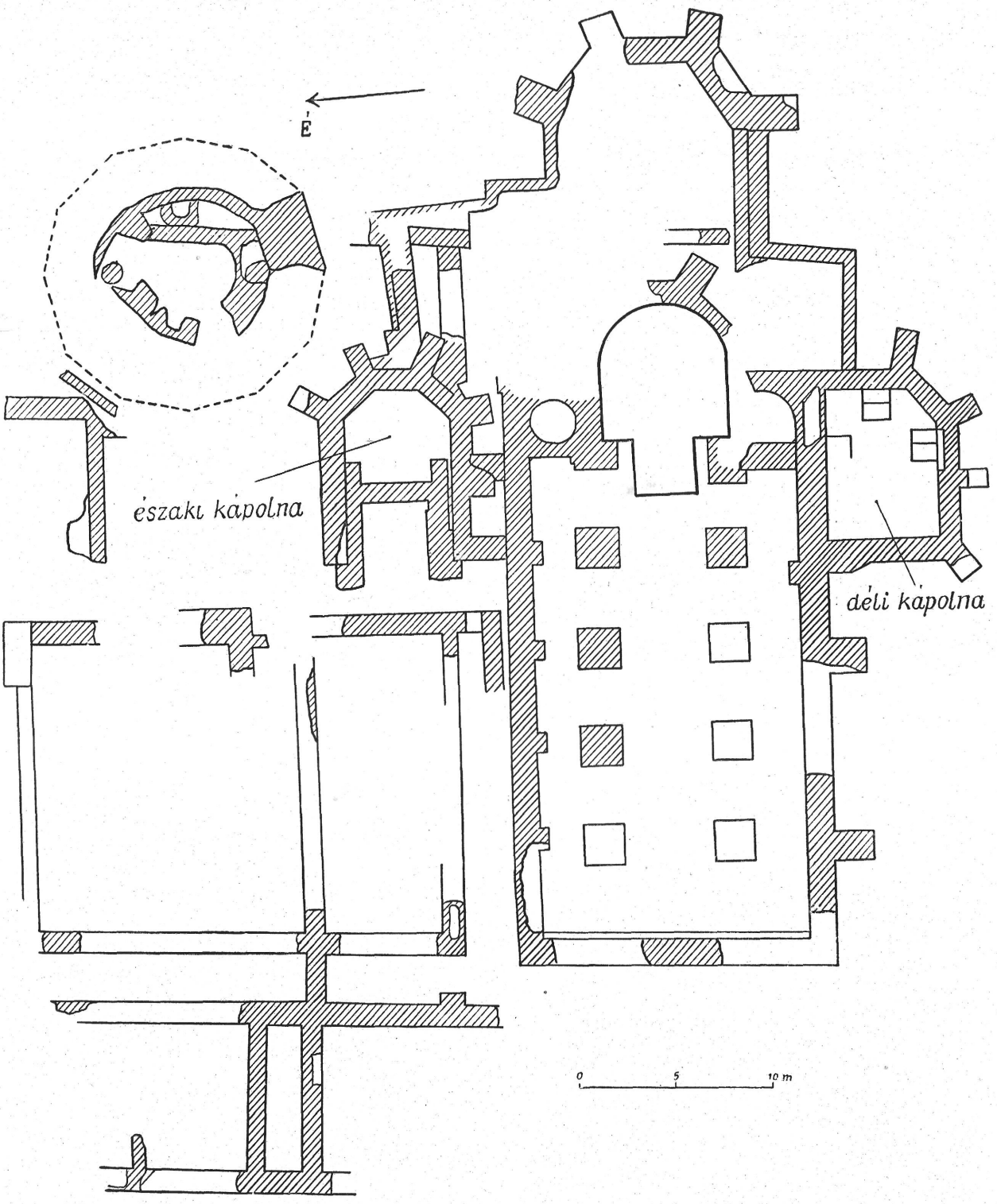
E hasonlóság alapján még nem teljesen indokolt a két mű mesterét azonosítani. A közös mérműséma gyakori a XV. század végén. Azonban a budaszentlőrinci töredék és a bártfai szentségtartó között elgondolkoztató méretazonosság áll fenn.

Ahhoz, hogy megértsük ennek jelentőségét, emlékezetünkbe kell idéznünk a középkori építmények tervezésének módszerét.[9]

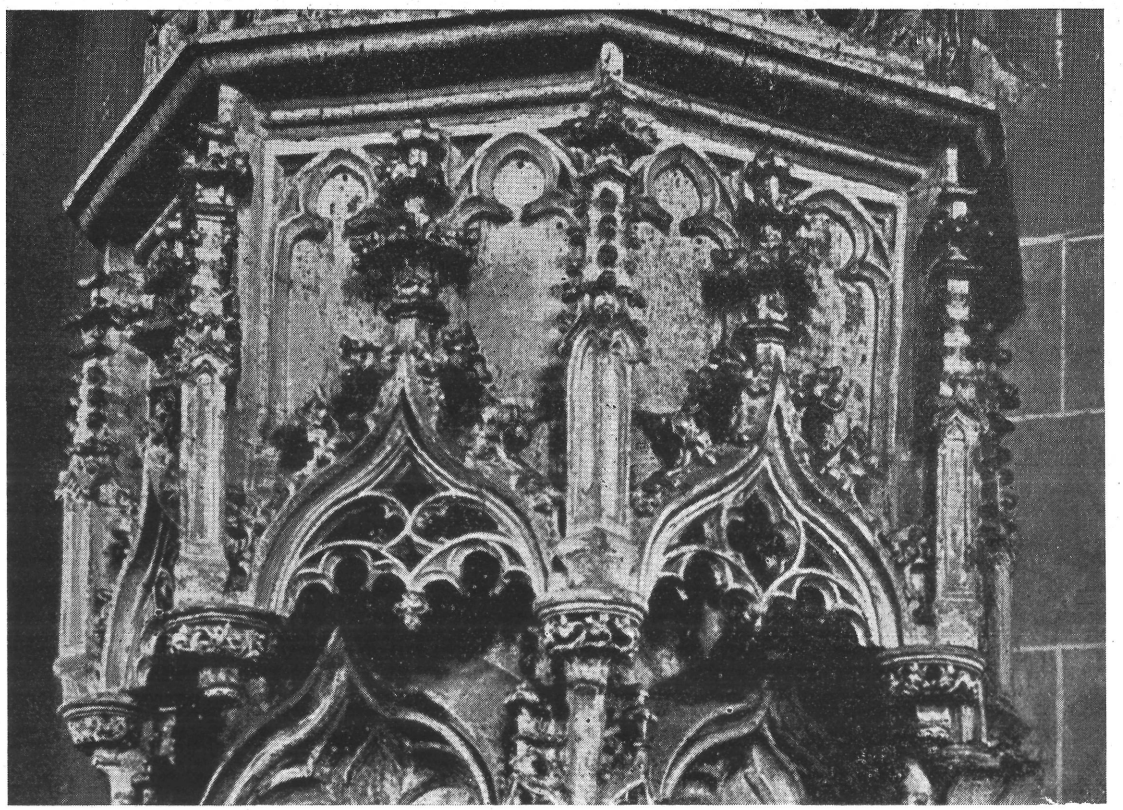
A középkori építész a maitól eltérően úgy készítette el a tervrajzot, hogy az egyes emeletek alaprajzait egymásba vetítette. Nem készített méretarányos alaprajzot megadott léptékben — ennek semmi nyoma sincs a fennmaradt középkori terveken —, hanem egy adott méretű szabályos idomon belül aránykerkesztéses eljárással határozta meg az egymás alatt, ill. felett fekvő részletek határvonalait. Tehát pl. a bártfai szentségház egyetlen reális horizontális mérete annak a körnek a sugara, amelyen belül Kassai István felismerhetően az egymásba írt négyszögek arányosító eljárását alkalmazta. Ez pedig az az öt bécsi láb átmérőjű kör, amelybe a szentségtartó baldachinjának nyolcszöge, ill. a szentségtartó ház négyszöge beleszerkeszthető (9. kép).

Ha a budaszentlőrinci szentségtartó töredékét négyszöggé egészítjük ki, az szintén egy öt bécsi láb átmérőjű körbe illeszthető bele (8. kép). Ez a méretazonosság nem magyarázható meg azzal, hogy mindkét mű azonos rendeltetésű — szentségtartó — volt. Csupán azzal indokolhatjuk, hogy a két mű alkotója azonos személy, aki azonos módszert alkalmazott a tervezésnél, azonos lábmértéket használt. Figyelembe véve a formai azonosságot és a rejtett, de tervezési szempontból alapvető méretegyezést, Kassai Istvánnak valamilyen formában köze volt a budaszentlőrinci

1. kép. A bártfai szent Egyed-templom szentségháza. Kassai István műve. 1465

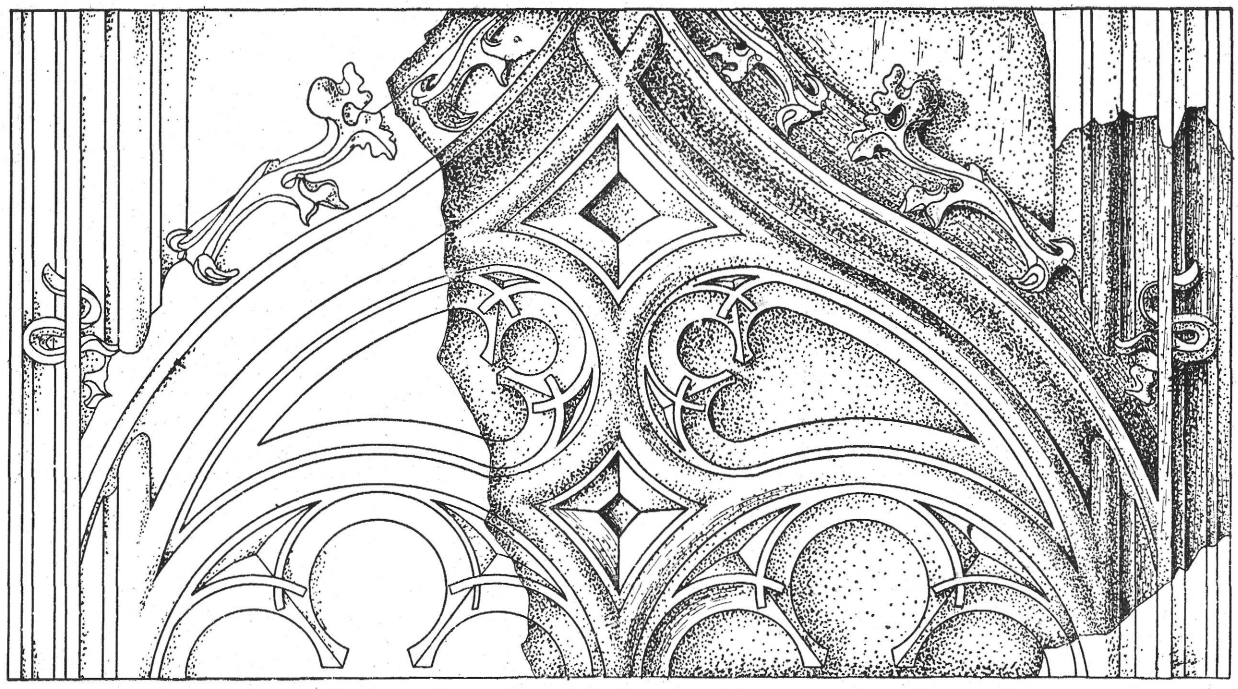
2. kép. A budaszentlőrinci kolostor ásatasainak helyszínrajza. Garady Sándor felmérése

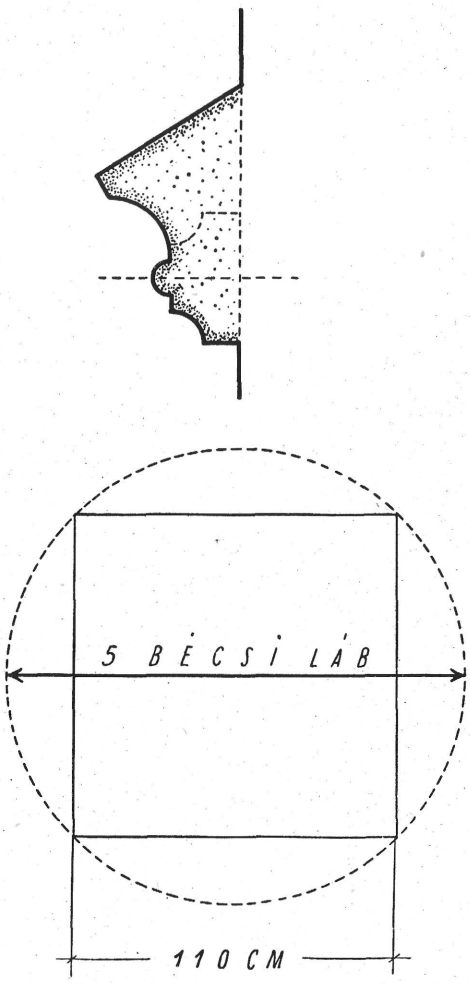
3. kép. A_bártfai szentségtartó baldachin-részlete

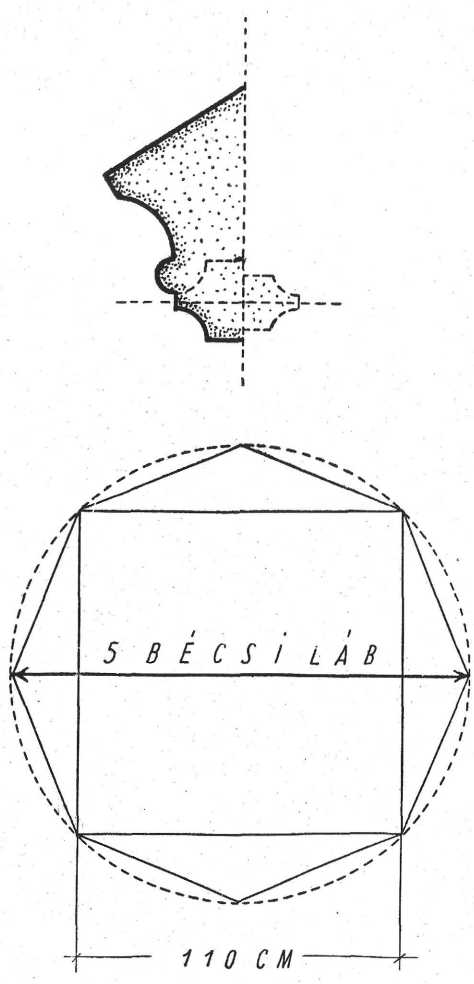
4. kép. Mészkő szentségház töredéke a budaszentlőrinci pálos kolostorból. 1486—92

5. kép. A budaszentlőrinci szentségház felvételi rajza.

6. kép. A budaszentlőrinci szentségtartó keresztmetszete

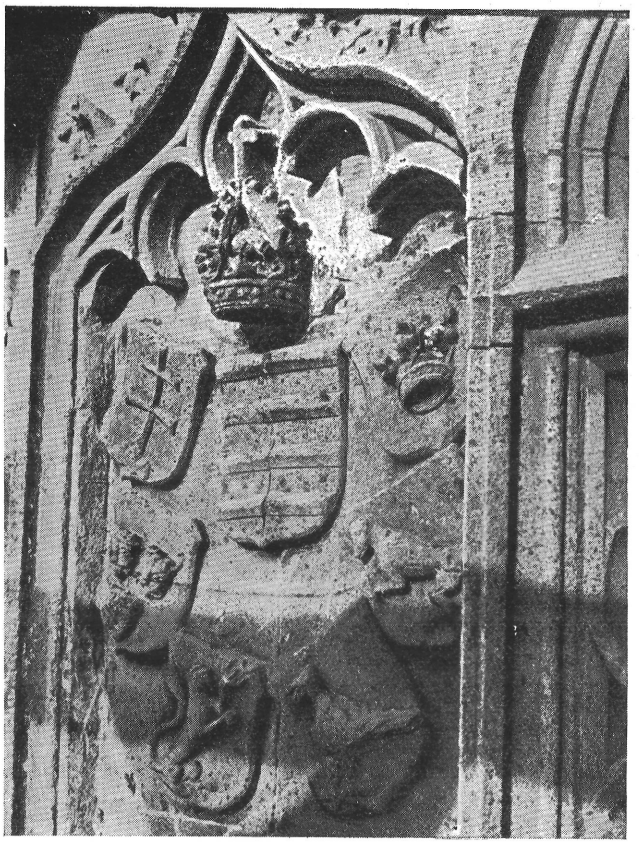
7. kép. A bártfai szentségtartó keresztmetszete

8. kép. A budaszentlőrinci szentségtartó sematikus alaprajza

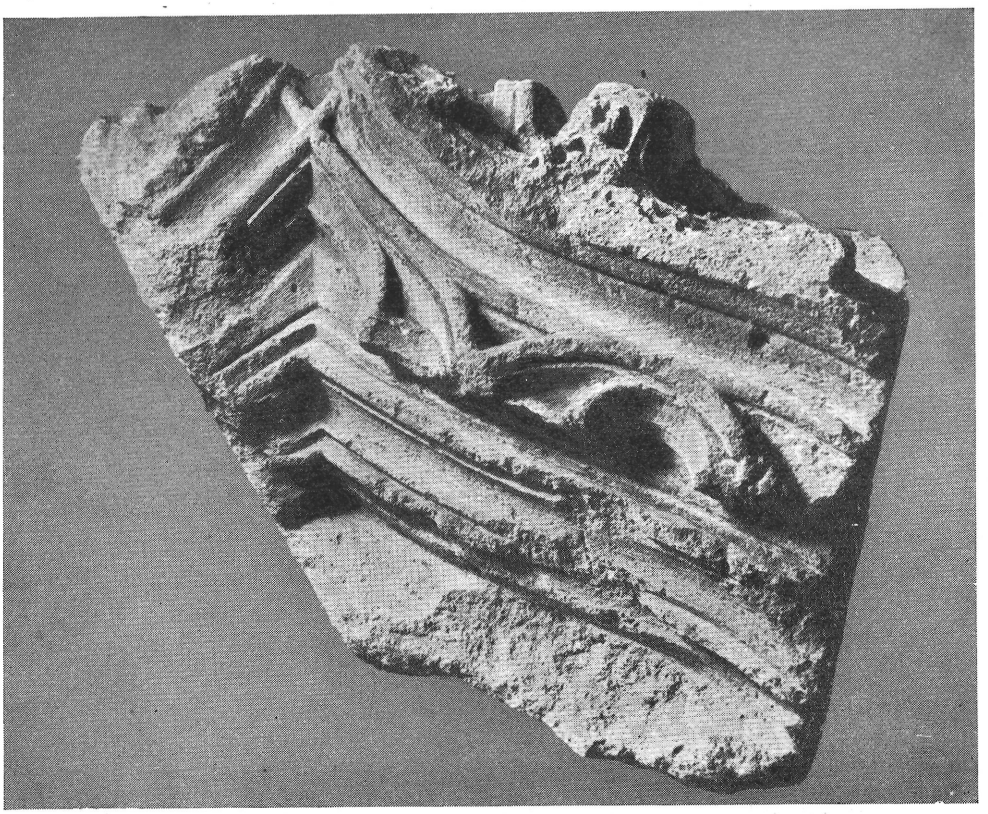
9. kép. A bártfai szentségtartó sematikus alaprajza

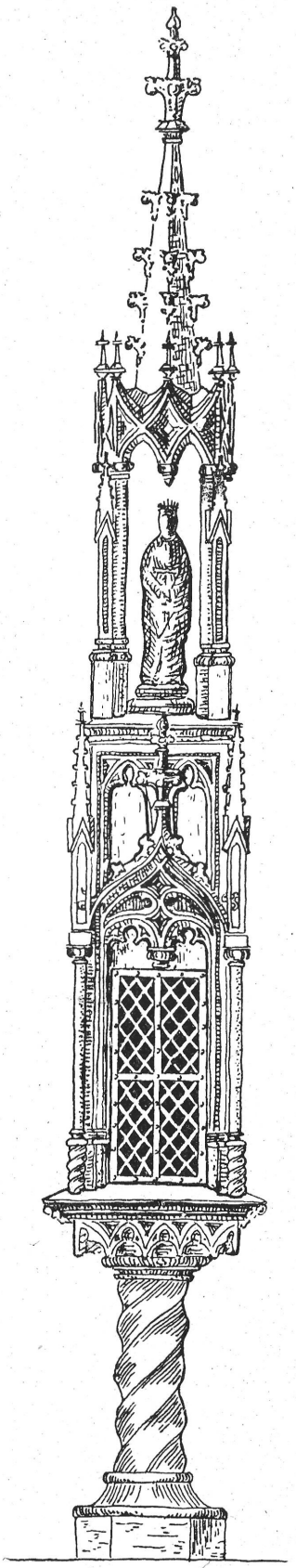
10. kép. A budaszentlőrinci szentségháztöredék oldalról

11. kép. A kassai dóm déli tornyán lévő Mátyás-címer

12. kép. Budaszentlőrinci szamárhátíves vakkeret

13. kép. A budaszentlőrinci szentségház rekonstrukciója

szentségtartó elkészítéséhez. Ebben a kérdésben a döntő szót a történeti adatok mondják ki: feltételezhető-e, hogy Kassai István a budaszentlőrinci építkezések idején Budán tartózkodott.

Kétségtelen az, hogy 1464—1486 között István mester Kassa város polgára volt,[10] innen hosszabb-rövidebb időre távozott el más városokba, 1464—65-ben Bártfára, 1476-ban Diósgyőrbe.[11] A kassai dóm vezető építőmestere volt, az utolsó elszámolás ezzel kapcsolatban 1480-ban történt meg a városi tanáccsal.[12] 1467—1487 között a városi tanács külső tagja. 1487-ben megszakadnak a róla szóló tudósítások, élete homályban marad haláláig. Ebbe a sötétségbe vetett némi fényt egy 1499-es oklevél, amely szerint ápr. 13-án István mester özvegye, Dorottya kérésére a budai tanács levelet küld a kassai tanácsnak, a mester — egykori budai polgár (!) — kassai házának ügyében.[13] Megtudjuk tehát, hogy Kassai István halála előtt Buda város polgára volt. Halála nem sokkal az oklevél kelte előtt következhetett be.

Kassai István budai tartózkodásának kérdése már régebben is felmerült. De a budaszentlőrinci faragvány lehetővé teszi, hogy életének az 1487—1499 közé eső korszakát megkíséreljük felelevéníteni.

A mester legkésőbb 1487-ben elhagyta Kassát, lemondott külső tanácstagságáról és Budára távozott. A költözködés azért válhatott szükségessé, mert a király — aki munkásságát már több ízben igénybe vette — az udvar körébe szólította.[14] Olyan jelentős megbízatást kapott, hogy meg is telepedett Budán. A budaszentlőrinci építkezés kezdete és István mester Budára költözésének időpontja egy év híján egybevág. A pálosok építkezéseit általában szerzetesi műhelyek végezték, de jelen esetben indokolt a világi mester megjelenése. Ugyanis a pálosokkal igen közeli kapcsolatban lévő Mátyás király részéről baráti gesztus lehetett az, hogy a hírneves királyi építész közreműködését felajánlotta nekik.[15] Kassai István budai tartózkodása idején — ha figyelembe vesszük azt, hogy 1465-ben 35 év körül járt[16] — körülbelül 55—60 éves lehetett.

A budaszentlőrinci pálos kolostor felszínre került anyagában sok olyan faragványt találunk, amelyek a tárgyalt időben készültek. Ezek felismerése nem okoz különösebb nehézséget azért, mert a XV. század folyamán csak 1486—92 között építkeztek Budaszentlőrincen. Megelőzően a pálosok a XIV. század végén emelték a kolostor templomát,[17] később, 1516 körül, a templomhoz új szentélyt csatoltak.[18] A XVI. századi kőfaragványok jól elkülöníthetők kevert reneszánsz gótikus formáikkal.[19] A XV. századi faragványok között nagyrészt kevéssé jellegzetes töredékek maradtak fenn, főként sablonos profilú nyíláskeretek, amelyek nem árulják el felismerhető módon Kassai István formáinak jelenlétét. Ezek között találunk egy szamárhátíves puhamészkő vakkeretet (12. kép), amely határozottan rokon a tárgyalt szentségház töredékkel. Ez a részlet profiljában, felfogásában erősen emlékeztet a kassai dóm déli tornyának harmadik emeletén elhelyezett Mátyás-címer keretére is (11. kép). A kassai dóm déli tornya a csütörtökhelyi kápolnával együtt a legnagyobb valószínűséggel Kassai István művei közé sorolható.

Kassai István a vakkeret tanúsága szerint Budaszentlőrincen nemcsak a szentségház elkészítését irányította, hanem az északi, vagy a déli kápolna építésénél is közreműködött. A szentségtartóhoz közvetlenül csatlakozó töredéket eddig még nem sikerült találnunk, de mert annak funkciója kétségtelenül megállapítható, megkíséreljük rekonstruálni (13. kép). Kiegészített töredékünk méreteinél fogva csak a szentségház vasajtaja feletti oromzat lehetett. A sarokfiálé a meglévő kövön világosan felismerhető. A felső és alsóbb részek kiegészítésénél a gölnicbányai szentségtartót vettük figyelembe, mint olyan alkotást, amely egyszerűbb a bártfainál, de Kassai István művészetéhez közel áll.[20]

Kassai István bécsi kapcsolataira mutat az, hogy a budaszentlőrinci szentségtartó egyes részletei és a bécsi dóm faragványai között stílusazonosság áll fenn. A budai szentségháztöredék szamárhátívét kísérő rostos, kemény faragású kúszólevelek hasonmását megtalálhatjuk a Szent István dóm északi homlokzatán lévő „Adlertor" kapuívén.[21]

Kassai István budai tartózkodásának kérdésével már eddig is több kutató foglalkozott, de mindeddig nem találkoztak olyan emlékkel, amely viszonylagosan ilyen biztonsággal az ő körébe illeszthető lenne. A budaszentlőrinci nyomon elindulva a töredékes XV. századi budai emlékanyagban még bizonyára meg fogjuk találni Kassai István budai működésének további bizonyítékait is.

JEGYZETEK A „KASSAI ISTVÁN BUDÁN" C. TANULMÁNYHOZ

[1] A mohácsi csata után a kolostort felgyújtották a törökök, az életben maradt szerzetesek elmenekültek, az épület lassú pusztulásának teljességét a XIX. század elejére érte el. Első ízben Bugát Pál és Henszlmann Imre ásták ki a kolostor templomának és a hozzá csatlakozó épületrésznek alapfalait. *(Érdy János:* Hazai műrégiség. Családi Lapok. 1853. 281—284.) Másodízben Garády Sándor ásta ki a romokat 1934 őszén. *(Garády S.:* Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése. Budapest Régiségei XIII. 173—184.) A felszabadulás után a Vármúzeum folytatott itt kisebb ásatást.

[2] A kolostor a Budakeszi-út 93. sz. alatt van, festői környezetben a Hárshegy alján.

[3] Authore F. Gregorio Gyöngyesino O.S.P.E. Priori Generali. Vita fratrum ord. S. Pauli Eremitarum. Ms. Egyetemi Kvt.

[4] *Gerevich László:* Művészettörténeti Kézikönyv. „Gótikus művészet" c. fejezet. (Kézirat.)

[5] Az északi kápolnát 1486—1492 között építették. *(Gyöngyösi,* id. mű, Cap. 67.) 1486-ban már az ablakokig elkészült, de teljesen csak 1492-ben fejezték be. Ebben a kápolnában állt Remete szent Pál síremléke, amelyet Dénes pálos szerzetes készített ezidőtájt.

[6] A déli kápolna már 1488-ban készen állt. *(Gyöngyösi,* id. mű, Cap. 68.)

[7] *Horváth Henrik:* Budai kőfaragók és kőfaragójelek. Bp. 1935. 105. Ezt a követ a XIX. században a ferenchalmi kápolnába falazták be. 1950-ben bontották ki, ekkor került a Vármúzeumba. A budaszentlőrinci pálos kolostor köveinek nagy része ma is a környékbeli házak falaiban rejtőzik.

[8] A profilbeli eltérés onnan származik, hogy a bártfai mérmű a budaszentlőrinci vakmérművel szemben áttört. A másik különbség az, hogy míg a pálcatag a bártfai baldachinon a primér profil része, a budai kövön a szekundér profilban találjuk meg.

[9] *Csemegi József:* Tervezés-technikai kérdések a középkori építészetben. Bp. 1936. 5.

[10] Kassai István életével és művészetével kapcsolatos irodalom. L.: *Csemegi József:* Kassai István művészete. Bp. 1939. 3.

[11] Ez nem jelenti azt, hogy a mester másutt nem járhatott. Biztosra vehetjük, hogy 1487 előtt Budán is megfordult.

[12] *Kemény Lajos:* Kassa város régi számadáskönyvei. Kassa, 1892. 15.

[13] Az oklevél teljes szövege: *Kemény Lajos:* Kassa város levéltárából. Történelmi Tár. 1898. 726.

[14] *Horváth Henrik:* Korvin Mátyás és a művészet. Bp. 1940. 18—19.

[15] Mátyás király, akinek nyéki kastélya és vadaskertje nem messze volt a budaszentlőrinci kolostortól, gyakran meglátogatta a pálosokat, meg is hívta őket magához. Mátyásról és a pálosokról számos történet maradt fenn. *(Garády Sándor:* A szent Lőrincről elnevezett budamelléki pálos kolostor. Tanulmányok Budapest múltjából. III. 148.)

[16] *Gerevich László:* A kassai szent Erzsébet templom szobrászata a XIV—XV. században. Bp. 1935. 45.

[17] *Garádi Sándor,* id. mű, 148. — 1403-as oklevél újonnan épült templomról emlékezik meg.

[18] *Zákonyi Mihály:* A Buda melletti szent Lőrinc pálos kolostor története. Századok. 1911. 579.

[19] A XVI. század eleji faragványok között jellegzetes darab egy reneszánsz virágvázával díszített hatszögletű szentségháztöredék: Vármúzeum, Halászbástya kőtár. 602. ltsz.

[20] A rekonstrukciókért Ilosfai József szobrászművésznek mondok ezúton köszönetet.

[21] Österreichische Kunsttopographie. Bd. XXIII. Abb. 127.

FRAU RÓZSA FEUER

ISTVÁN KASSAI IN BUDA

Im Jahre 1934 wurden die Ruinen des Pauliner Klosters in Budaszentlőrincz in den Bergen von Buda ausgegraben. Dabei kamen die wesentlichsten Teile des gewaltigen Baukomplexes — die Kirche und die Annexbauten (Abb. 2) — zutage. Die Pauliner liessen sich im XIV. Jh. hier nieder. Ihre Kirche wurde bereits Ende desselben Jahrhunderts errichtet. Der Kirche mit den drei Schiffen wurden zwischen 1486—1492 zwei Kapellen (Abb. 2) angebaut. Im Rahmen unserer Studie befassen wir uns ausführlicher mit einigen Denkmälern der Bauten vom Ende des XV. Jh. Leider kam kein Detail der Zeit „in situ" zum Vorschein, doch gibt es unter den Schnitzwerk-Fragmenten einige Stücke von Qualität, die die hochentwickelte gotische Baukunst zur Zeit des Königs Matthias (1459—1490) getreu widerspiegeln. Von diesen verdient besondere Aufmerksamkeit das Fragment des Sakramentshäuschens aus Kalkstein (Abb. 3). Es weist sowohl in Form, Profil wie in seinen Ausmassen eine so frappante Ähnlichkeit mit dem von István Kassai (Stefan Kaschauer) im Jahre 1465 erbauten Sakramentshäuschen zu Bártfa (Abb. 6) auf, dass unwillkürlich die Frage auftaucht, ob es möglich sei, dass sich István Kassai zwischen 1486 und 1498 in Buda aufhielt und an den Bauarbeiten in Budaszentlőrinc teilnahm.

István Kassais Persönlichkeit beschäftigt schon seit langem die ungarischen Kunsthistoriker. Dokumentarische Angaben beweisen, dass er Bauleiter des Kaschauer Doms gewesen ist. Authentisch sind uns seine folgenden Werke verblieben: das Sakramentshäuschen der St. Ägidius-Kirche zu Bártfa und das Gewölbe des Sanktuariums. Ausserdem ist uns bekannt, dass er im Dienste Königs Matthias auch in der Burg Diósgyőr Bauarbeiten durchführte. Die Forscher schreiben ihm auch den Bau der Kapelle von Csütörtökhely zu. In seinem bürgerlichen Leben in Kaschau genoss er grosse Achtung: er war Hausbesitzer und Mitglied des äusseren Stadtrates. In den Jahren 1465—1487 begegnen wir seinem Namen auf Schritt und Tritt in den Archiven von Bártfa und Kaschau. Im Jahre 1487 jedoch hörten die Nachrichten über ihn auf. In diesem Jahre dankt er als Mitglied des äusseren Stadtrats ab und verlässt allen Anzeichen nach Kaschau. Erst nach seinem Tode findet man Spuren, wohin er sich begeben hatte. Aus einem Brief der Witwe vom Jahre 1499, aus Buda nach Kaschau, erfahren wir, dass er „einst Bürger von Buda" war. Bisher fand man keine Schöpfung in Buda, die mit seinem Namen verbunden wäre.

Zwischen dem Beginn der Bauten (1468) in Budaszentlőrinc und der Abfahrt István Kassais aus Kaschau liegt insgesamt 1 Jahr. Es ist wahrscheinlich, dass der Meister auf den Ruf des Königs Matthias nach Buda kam, wo er sich auch ansiedelte. Das Freundschaftsverhältnis zwischen König Matthias und den Paulinern von Budaszentlőrinc bezeugen zahlreiche Geschichten und Anekdoten. Die Annahme scheint also berechtigt, dass István Kassai sich auf Empfehlung des Königs an den Bauarbeiten der Pauliner betätigte.

Die Ausgrabungen in Budaszentlőrinc brachten verhältnismässig wenig architektonische Elemente zutage. Bis auf die schablonmässigen Profil-Fragmente finden wir sehr wenig Stücke. Ausser dem behandelten Sakramenthäuschen-Fragment deutet noch ein Blindrahmen mit Eselsrückenbogen (Abb. 12) auf die Anwesenheit István Kassais hin.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Sakramentshäuschen der St. Ägidius-Kirche zu Bártfa. István Kassais Werk. 1465.
Abb. 2. Topographie der Ausgrabungen in Budaszentlőrinc. Vermessung von S. Garády.
Abb. 3. Fragment des Sakramentshäuschens aus Kalkstein vom Paulinerkloster in Budaszentlőrinc. 1686—1692.
Abb. 4. Das Sakramentshäuschen zu Budaszentlőrinc. Von der Seite aufgenommen.
Abb. 5. Das Fragment des Sakramentshäuschens zu Budaszentlőrinc. Von der Seite aufgenommen.
Abb. 6. Baldachindetail des Sakramenthäuschens zu Bártfa.
Abb. 7. Querschnitt des Sakramentshäuschens zu Budaszentlőrinc.
Abb. 8. Querschnitt des Sakramentshäuschens zu Bártfa.
Abb. 9. Schematischer Grundriss des Sakramentshäuschens zu Budaszentlőrinc.
Abb. 10. Schematischer Grundriss des Sakramentshäuschens zu Bártfa.
Abb. 11. Rekonstruktion des Budaszentlőrincer Sakramentshäuschens.
Abb. 12. Blindrahmen mit Eselsrückenbogen zu Budaszentlőrinc.
Abb. 13. Wappen des Königs Matthias am südlichen Turm des Kaschauer Domes.

HOLL IMRE

KÜLFÖLDI KERÁMIA MAGYARORSZÁGON

(XIII—XVI. század)

BEVEZETÉS

A feudalizmus korát hazánkban régészeti módszerekkel csak az első régészeti 5 éves terv alapján kutatják céltudatosan. A közelmúlt évek és napjaink ásatásai így már olyan emlékanyagokat hoznak napvilágra, amelyek sokkal szélesebb keretek között világítják meg középkori történelmünk anyagi kultúráját, míg a korábbi kutatások inkább csak egy-egy elkülönített kérdés feldolgozására szűkítették a feladatot. Anyaggyűjtésük így pusztán a topográfiai vagy építés-kronológiai szempontokat tartotta szem előtt, s az előkerült leletek, hacsak művészi értéket nem képviseltek, ritkán jutottak el a múzeumi raktárakba. Az újabb kutatások során már jóval nagyobb lehetőség nyílik olyan kérdések megoldására is, amelyeket a régebbi, jórészt szórványos leletek alapján kielégítően tárgyalni sem lehetett.

A középkori régészet leleteinek nagy százaléka kerámia, amely helyi és külföldi készítményekre osztható. A korabeli életben betöltött szerepüket vizsgálva egyszerűbb konyhai és díszkerámiára választhatjuk szét. A külföldi eredetű anyag, bár csekélyebb számban fordul elő, jelentős és a hazai készítmények feldolgozásához nélkülözhetetlen kérdéseket tisztáz. Középkori kézművességünk fejlődése, a külföldi mesterséghez mért jelentősége csak akkor értékelhető, ha ismerjük azt az anyagot is, amely ugyanakkor más országokban készült és a hazai igények kielégítésében is szerepet játszott.

Külföldi eredetű kerámia-leleteinknél a tömegcikk szerepét az ausztriai kerámia játssza; egyelőre ez az az egyetlen külföldi csoport, amelyről kimutatható, hogy középkori háztartásainkban jelentősége volt. A díszkerámia, amely a főúri és polgári asztalok fényűzési cikkei között előfordul, nyolc területről irányul Magyarország felé: Rajna-vidék, Hessen, Morvaország (kőcserép); Ausztria (ólommázas cserép); Olaszország és Spanyolország (majolika); Közel- és Távol-Kelet (üvegmázas keménycserép és porcelán).[1]

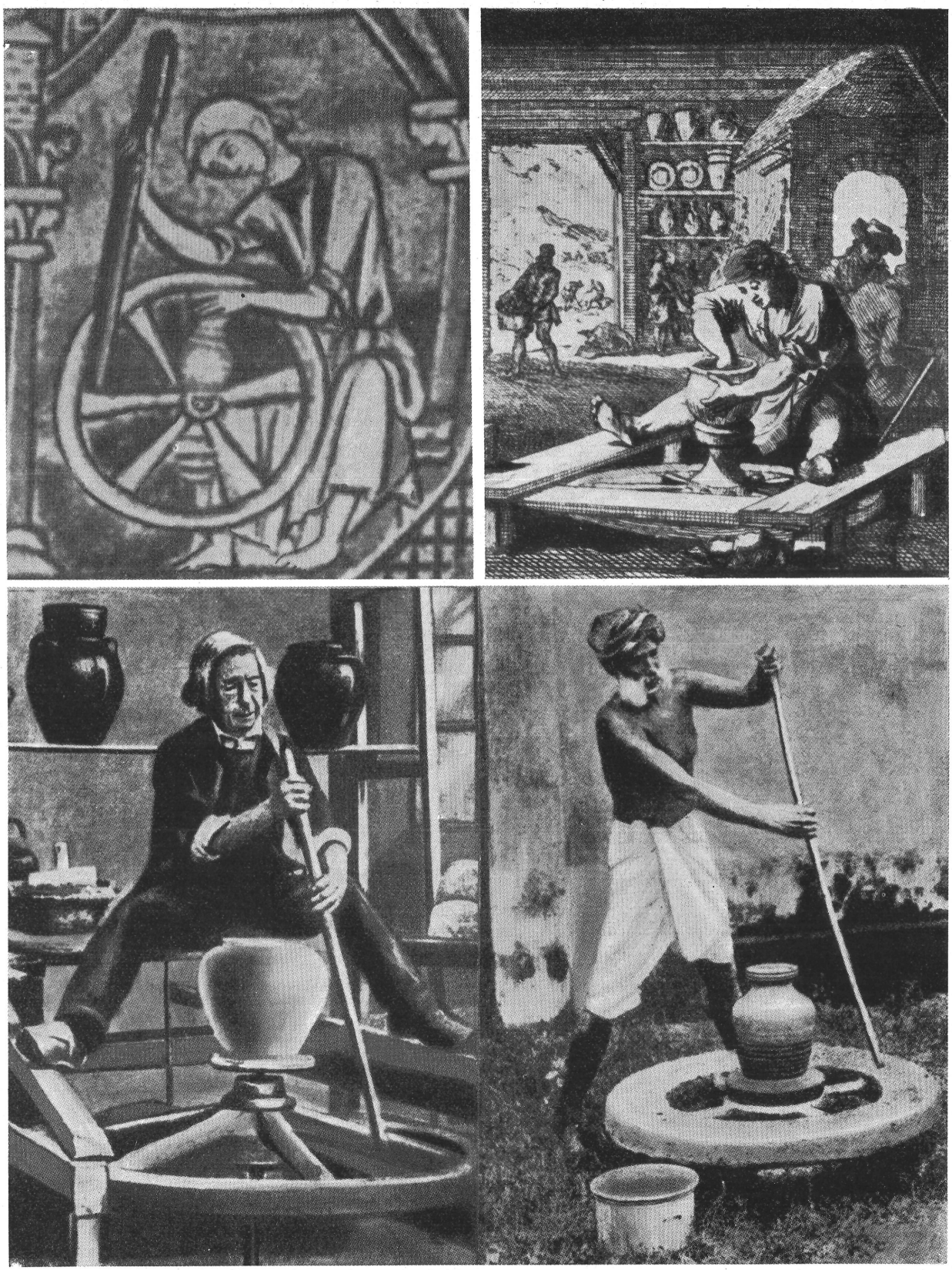
I. KŐCSERÉP

TECHNIKA

A kőcserép fehérre, ill. világosszürkére égethető agyagból készül, amely mészben és vasban szegény. Tisztítására, finomítására a közönséges agyagárukénál nagyobb figyelmet szentelnek. Korongolását nem a széltében használt, a XV—XVI. sz.-ban sok helyen kimutatható, lábbal hajtott korongon végzik. Falke leírása szerint a rajnavidéki kancsókészítők az újkorban a nehéz kerékkorongot használják. Ez lényegében küllős kerék, amelyet a műhely padlójába süllyesztett gödörben helyeznek el. A korongtányér a kerékagyon nyugszik. Korongolás előtt és közben rúddal hozzák forgásba. A tányér a mester térdmagassága alatt van, így munkája során a kéz nyújtó erejét jobban igénybe veheti, mint lábkorongon dolgozó társa.

Falke leírásában nem említi, hogy ez a korongtípus milyen régi időkre nyúlik vissza. A korabeli ábrázolások tanúsága szerint Európában az 1300-as évektől a múlt századig használták egyre tovább fejlesztett alakban (1—4. kép); sokhelyütt csak a szóhasználat őrizte meg alkalmazásának emlékét. (Így pl. az angol, holland, svéd, spanyol nyelv ismeri a „fazekaskorong" kifejezés mellett a „fazekaskerék" szót is.) Valószínű az, hogy a középkori kőcserépkészítők is alkalmazták, hisz újkori rajnavidéki mesterek is ragaszkodtak még ehhez az elavultnak tekinthető munkaeszközhöz.

A korongolás végén az edényt dróttal vágják le (ezt több siegburgi és loštitzei leletünk is bizonyítja); az edény díszítése a szikkadás után következett. A kőcserép díszítésének lehetőségei korlátozottak, a festés a magas hőfokú égetést nem bírja el, mázra pedig a kőcserép természeténél fogva nincsen szükség. Ezért kezdettől uralkodik a plasztikus díszítésmód, szabadkézzel vagy pecsétformákkal kialakítva. Az ilyenfajta díszítés formailag és technikailag a XVI. sz.-ban érte el tetőfokát; leleteink még a technika egyszerűbb alkalmazását mutatják.

1—4. kép. Kerékkorong. 1. Franciaország, XIII. sz., 2—3. Nyugat-Európa, XVII—XIX. sz.; 4. India

Az edények égetése a szokástól eltérő, fejlettebb kemence-típusokban történt, ui. igen magas hőfok, 1200—1300 C fok szükséges ahhoz, hogy az agyag lyukacsosságát elveszítve, kőcseréppé alakuljon. Így kiégetve azonban a nedvességet sem ereszti át és a közönséges árunál jóval szilárdabb. Sajnos a kutatók régebbi kemencék leírását nem közlik, pedig több helyütt tártak fel ilyeneket. Valószínű, hogy a „kasseli", máshol „lausitzi" típus néven ismert és még ma is alkalmazott kemencét használták, amely vízszintes fekvésű, kereszthuzatos rendszerű és az edényégető tér több méter hosszú. Az égetés időtartama 50—60 óra és a kihűlés is több napig tart.

Az égetés vége felé vonják be az edényeket mázzal, a kemencébe szórt konyhasó útján, amely üveges, átlátszó felületet ad. Ha az agyag vastartalmú, gesztenyebarna szín jelentkezik (l. a siegburgi poharakat). Ritkábban használják az agyagmázakat: a gazdag vastartalmú, agyagpép-bevonat megolvadva barna mázként vonja be a felületet. Zöld vagy sárga mázszíneket azonban ily módon elérni nem lehet és a közönséges fazekasmázak a magas hőfokot nem bírnák el. A másodszori, alacsonyabb hőfokú mázra-égetést pedig nem alkalmazhatták, mert ez az amúgyis költséges égetési eljárást drágította volna. Így a gesztenyevörös és barna szín jelentette a színezés határait. Később ez indította el az edények közönséges színekkel való festését (hideg festés).[2]

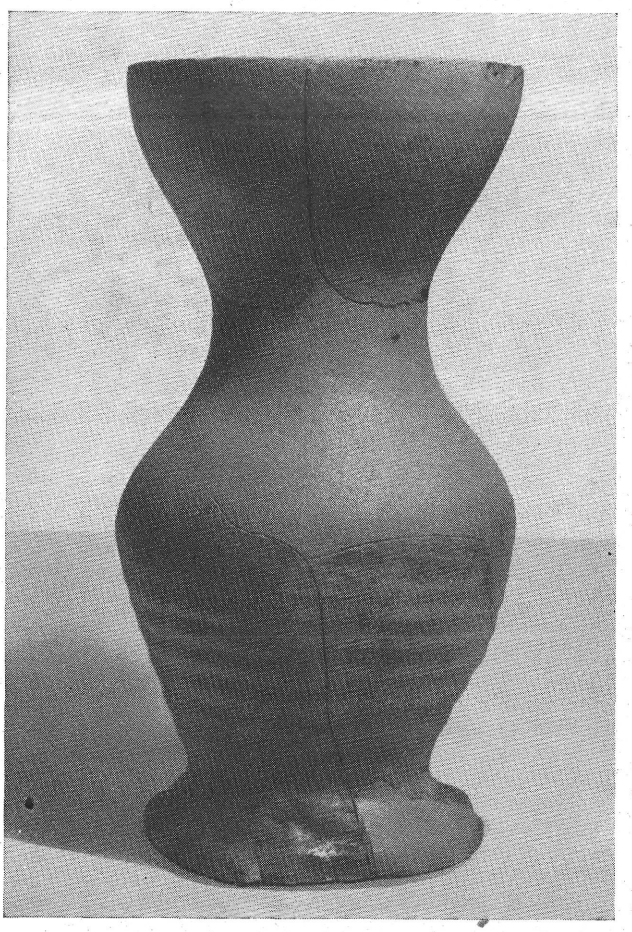
Miután a kőcserép előállításához különleges agyagfajták és bőséges, olcsó tüzelőanyag szükséges, a készítés területileg erősen kötött. A természeti korlátok és a fejlett technika, másrészt az egykönnyen nem utánozható tartós anyag nagy versenyképességet jelentett. A XVIII. sz.-ban a fajánsz- és a művészi porcelán-gyártmányok terjedése a további fejlődést megakadályozta. Az utóbbi készítmények magasabb technikai tudást, a kísérletek nagy anyagi befektetést, a mesterség iparosítását feltételezték. Így a kapitalista fejlődés a kőcserépkészítő kézműipari műhelyek további magas színvonalú munkáját lehetetlenné tette.

1. SIEGBURG

A kőcserép-készítő fazekasok legjelentékenyebb középkori telepei a Rajnavidéken voltak. Az itteni központok közül Köln és Siegburg a legrégebbiek. Az utóbbiban előkerült cserepek tanúsága szerint már a XIII. sz.-ban készítenek kőcserép edényeket. A mesterség első okleveles említése a XIV. sz.-ból való; a XV. sz. első felében már önálló fazekas céh alakult. Az itteni készítmények típusainak összegyűjtésével és az okleveles anyag felhasználásával fazekasmestereinek fejlődését Falke rajzolta meg.[3]

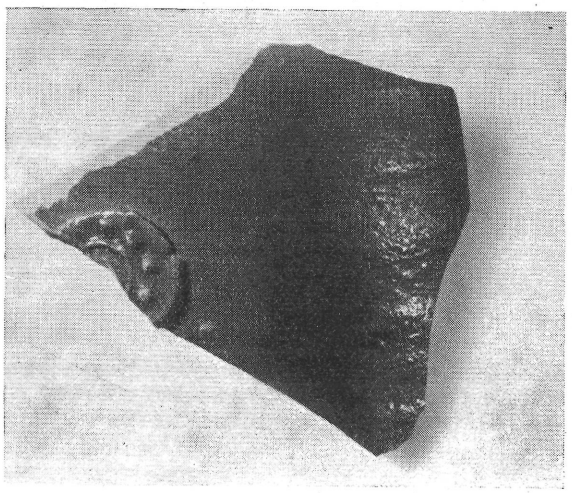
Az emlékanyag első határozott siegburgi csoportjának készítését Falke a XV. sz.-ra teszi, pontosabb meghatározásokat néhány éremleletes edény nyújt csak. A korábbi készítmények még nem alkotnak jellegzetes helyi csoportot és az ismert példányok száma sem elegendő a behatóbb vizsgálatra. A XV. sz.-ra a balluszteres testű, tölcséres szájú pohárformák jellemzőek. Talpkarimájukon majdnem mindig hullámosra nyomkodott peremet láthatunk; ez ebben az időben igen kedvelt díszítési mód és itt használják a legtöbbször. A poharak és kancsók testének alsó részén gyengén hullámzó korongolási bordák futnak, a vállrészen néha plasztikus medaillonok, rozetták láthatók, máskor szabadkézzel bevágott levélmustra díszíti. Ritkábban fordul elő a későgótika kedvelt talpaspohár formája kiálló fogantyúval. Ez a típus az ötvösfoglalatú kristályedényeknél, sőt a XV. sz.-i velencei üvegek között is megtalálható, cserépben azonban elég ritka.

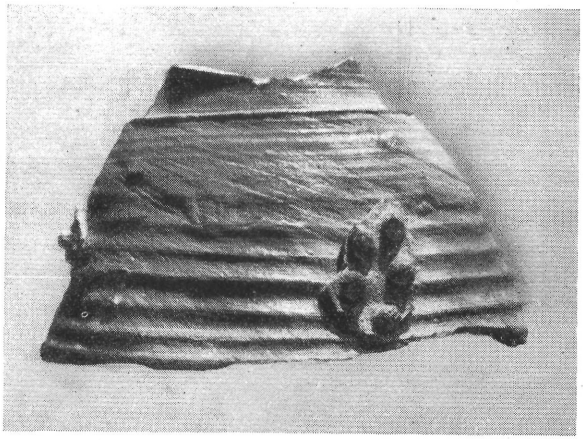
A cserép színe rendszerint világosszürke, majdnem mindig sómázzal vonják be. A sómáz alkalmazásának kezdete még felderítetlen, a XV. sz.-ban már gyakori. Jellegzetes még a

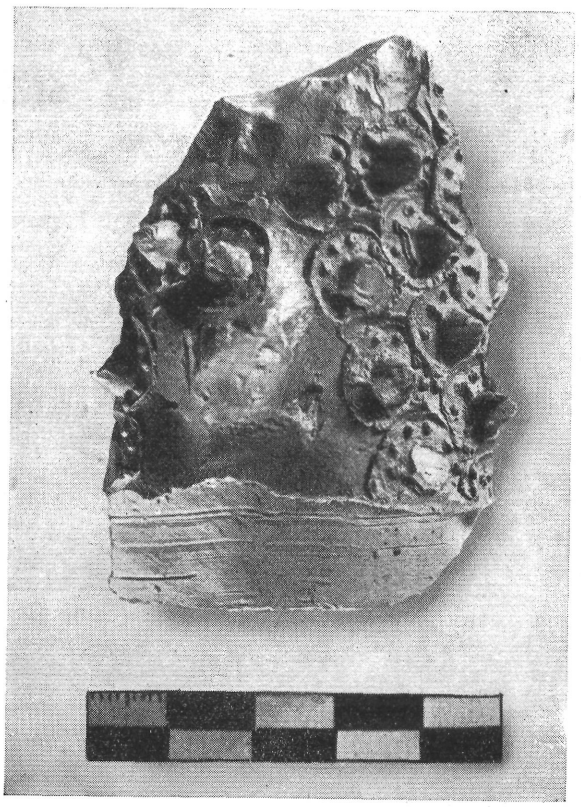
5. kép. Siegburgi pohár, XV. sz. m. f. Budai palota

6—7. kép. Siegburgi pohártöredékek, XV. sz. e. f. és XV. sz. k. Budai palota

8—9. kép. Siegburgi töredékek, XV. sz. e. f. Budai palota

siegburgi edények gesztenyebarna elszíneződése is, amely az edények oldalát szabálytalan foltokban fedi.

A helyi készítményekkel a város már a XV. sz. folyamán széleskörű kereskedelmet folytat. Az elterjedést a Rajnavidék számtalan lelete mellett a németalföldi festők több képe is bizonyítja. (Így pl. tipikus siegburgi darabok láthatók Dirk Bouts 1460 körül készített festményén is: Krisztus Simon házában.) Az ipar jó hírnevét bizonyítja az is, hogy Köln város tanácsa a XVI. sz.-ban csak innét származó boroskannákat használt a város pincéjében, pedig itt került piacra a közeli Raeren városának edényanyaga is.

Az igazi virágkor a XVI. sz.-ra esik. Ekkor már a díszkupák, kiöntős korsók, állatalakú edények nagy száma készül, a felület alakos és ornamentális díszítésében a fazekasok a képzőművészet mestereinek alkotásait használják fel. Ez időből sok készítmény mesterének nevét is meg lehetett határozni. A város mesterei kiváltságos helyzetüket szigorú céhszabályokkal védték. A szabályzat a gazdag fazekascsaládok érvényesülését századokon keresztül őrizte. Jellemző adata erre Falkenak, hogy 1500-ban a város 11 mestere közül 9 ugyanabból a négy családból való, amely még 1564-ben is 17 mester közül 11-et ad (Knütgen, Vlach, Symons és Omian); 1650-ben már csak három mestert találunk a

városban, de ebből kettő még az említett családokból származott. A céh csak a mesterek fiait vette fel, a legények és inasok felemelkedése lehetetlen volt. A legények egyszerre több mesternél is dolgozhattak, ami elősegítette az egységes stílus kialakulását.

A műhelyek a svéd háborúk alatt elpusztulnak, 1632 után a mesterek elvándorolnak. 1579-ben még 70 kemencére való áru után adóztak, 1643-ban csak négy kemencényit égetnek.

A siegburgi edények típusai közül a balluszteres testű pohárforma a leggyakoribb a magyarországi leletanyagban. Egy-egy példány töredéke került elő a visegrádi palotából, a pomázi Kliszadomb kastélyából és a solymári vár alatti szántóról.

A budai várpalota ásatása közben nyolc ilyen típusú pohár töredékei kerültek elő (5. kép). Jellegzetes formájuk egyezik a külföldi gyűjtemények két pénzleletes példányával (egyik 1439—40-ből való aranylelettel, másik XV. sz. második feléből származó pénzekkel került elő).[4] A budai példányok legtöbbje a jellegzetes Mátyás-kori leletek kíséretében fordult elő, néhány darab lelőkörülménye arra mutat, hogy a palota berendezésének első pusztulásakor (1530) került szemétre.

Három más példány Zsigmond-kori leleteket tartalmazó rétegben feküdt (6. kép). Ezek színe és formája részben különbözik az előbbiektől; az egyik darab (8. kép) a Csonkatorony alapfalának beásási rétegében feküdt, bizonyítva, hogy legkésőbb 1420 előtt már használnak a budai udvarban siegburgi edényeket. Egy harmadik formára utal egy töredék (7. kép). amely valószínűleg az előzőkben tárgyalt típustól eltérő talpas-pohárformát képvisel,[5] s ez is már a XV. sz. második felében került szemétre.

A budai palota keleti szárnyát átszelő sziklazwingerben találtuk meg egy hengeresfalú pohár töredékét (9. kép), amely az irodalomban közölt példányok között egyedül áll pecsétformából felnyomott tüskés díszével. Anyaga és jellegzetes gesztenyebarna színe miatt sorozzuk Siegburg készítményei közé. A következő csoportban tárgyalt egyik dreihauseni példány mutatja (22. kép), milyen erős kölcsönhatások állottak fenn a két műhely között. Töredékünk a XV. sz. második felében került a szemétrétegbe.

2. DREIHAUSEN

Míg a Rajnavidéken több ismert központ fazekasságának működéséről vannak adataink, Hessen területén csak egy olyan műhely ismeretes, amelynek készítményei jelentősek a gótikus kerámia-

10—12. kép. Dreihauseni poharak (Berlin, XVI. sz.; Limburg a. L. XV. sz. e. f.; Berlin, XV. sz. m. f.)

anyagban. E központ anyaga két nagy csoportra osztható: a XVI—XVIII. sz.-i, amelynek (12. kép) készítési helyét egy tömeglelet bizonyítja és a középkori, amelyet Falke kutatása lokalizált Dreihausenre.[6] A középkori csoport, amelyből Európa gyűjteményeiben nyolc teljes példány és néhány töredék ismert csak, három fő típust mutat. Hiánytalan bemutatásukat (10—16. kép) szükségesnek tartjuk, miután a hazai kutatás számára nehezen hozzáférhetők és leleteink értékeléséhez fontos adatokat nyújtanak.

I. típus: Limburg a. d. Lahn (Dómkincstár). M: 22 cm. A XIX. sz.-ig a trieri dóm kincstárában volt. Hengeres alakú kupa, hullámos talpkaréjjal. Felületét vörösesbarna agyagmáz borítja, pereme alatt szabadkézzel mintázott szakállas fej látható,[7] egyébként egész felületét sakktáblamintában elrendezett pecsétdísz borítja. Peremén később ráerősített ezüstfoglalat felirattal: „E. C. C. V. L. Anno 1413 Ist dise Krausen in der Insul Malta aus der Erden Sancti Pauli gemacht Worden." (11. kép.)

13—14. kép. Dreihauseni serlegek. (Cassel; Figdor gyűjt. XV. sz. e. f.)

15—16. kép. Dreihauseni serlegek. (Figdor gyűjt. Kopenhága. XV. sz. e. f.)

Berlin, Kunstgewerbe Mus. Formája és mása az előzővel egyező, a díszítést itt csillagalakot elrendezett pecsétminta adja. Ezért átmeneti típusnak tartják a középkori és újabb csoport között (10. kép).

II. típus: Cassel, Landesmuseum. A Daun-kastélyból származik (Rajnavidék). M: 36,7 cm. Anyaga és mása az előzőkkel egyező; formája eltér, karcsú vázaforma, szabadkézzel mintázott hatkaréjos talpon. A díszítés más elrendezésű, de az elsőnek említettel azonos pecsétformájú. Megsérült nyakára 1652-ben ezüstfoglalat került felirattal: „ES KAN SICH IA KAINER BESCHWEREN DER MIC TRINKT AUS DEM HAVS VND HERREN ZU EHREN — DEN IM EIDAVSENT FÜNF-HUNDERT VND SIBENZEHENDEN IAR VOR EIN WILKVM ZV DHAVNEN DAR-GESTELT VOR" — a fedőn: „IM TAVSENT SECHSHVNDERTFVNZIG VND ZWEITEN IAR — REINGRAF IOHANN LVDWIG LIES MICH ERNEVEREN ALS ICH ZU DAVN GEDIENT HVNDRT DREYSIG FÜNF IAR — OHN WÜSSENT WIE LANG IM AMP ZVVOREN GEWESEN WAHR" (13. kép).

Figdor gyűjtemény: M: 31,6 cm. Formája eredetileg egyezett az előzővel, de a letört talpat cin-foglalattal helyettesítették. A pecsétdísz részben egyező az elsővel, alul egy másik minta látható (14. kép).

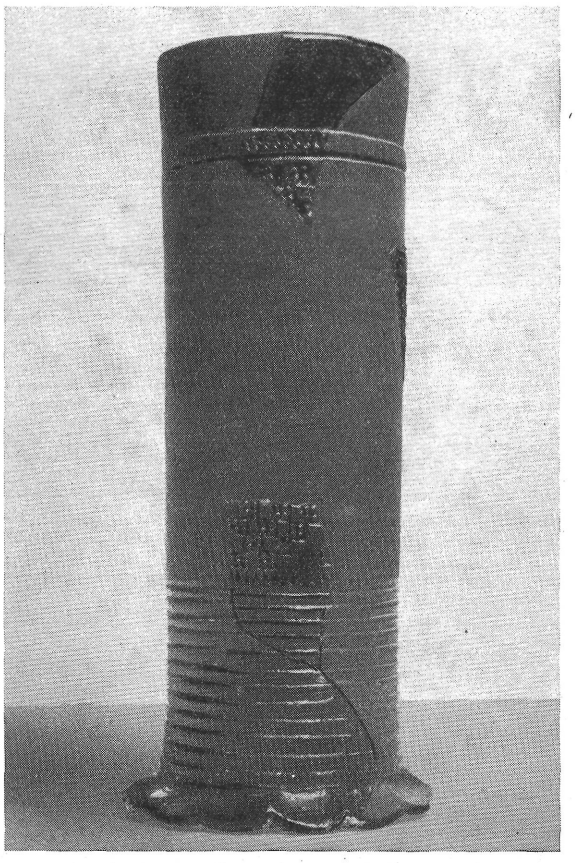
Figdor gyűjtemény. Az erfurti Péter-kolostorból származik. M: 30 cm. Formája a II. típus többi darabját követi, de vállán szakállas fejek között Borbála és Katalin egészalakja látható, az alakokon emailfestés és aranyozás. Peremét a XVI. sz. végén aranyozott rézfoglalatba helyezték (15. kép).

K. Strauss[8] több Nürnbergben talált kőcseréptöredéket sorol még Dreihausen készítményei közé. A darabokat közzétevő kutató az azonos szín miatt gondolt e készítési helyre.[8a] Az egyik darab alakos dísze a viselet alapján az 1530-as évekre vall. Ez az időpont uú. mint a jellegzetes dreihauseni díszítőmód teljes hiánya, véleményünk szerint alapjában ellentmond annak, hogy a sorozat többi példánya között tárgyalhassuk. Stengel véleménye, amely szászországi eredetére vonatkozik, sokkal helytállóbb.

III. típus: Kopenhága (Nemzeti Múz.). A XVIII. sz.-ban került a királyi kincstárba. M: 30 cm. Formailag teljesen elüt az eddigiektől, miután az ötvösművészet kehelyformáját utánozza részletekbe menően. Szára és talpa áttört, talpán felirat: „XRC fili dei vivi misere nobis"; a perem ötvösfoglalatán reneszánsz maiusculás felirat: „IHESUS AVTEM TRANSIENS PERMEDIUM ILORVM IBAT" (Lukács IV. 3.). A foglalaton szabadkézzel mintázott vízköpőszerű alakok. Dreihauseni eredetét Falke a következőkkel indokolja: egyező kőcserépanyag, a limburgi darabbal egyező máz; a talp karéjos kiképzése a dreihauseni csoporton kívül nem használatos; a felület pecséttechnikás dísze, a férfialak fejének részletei az előzőkhöz kötik e darabot (16. kép).

Falke a korai csoport kormeghatározásához ásatási adatokat még nem tudott felhasználni, ezért a foglalatok feliratainak értelmezésével, másrészt stílusuk alapján határozta meg a készítés idejét. A limburgi darab reneszánsz felirata arra mutat, hogy ekkor már az eredeti készítési hely neve nem volt közismert és különleges jellegük miatt Málta szigetéről származtatták e példányt. Az 1413-as évszám ezért biztos adatnak nem tekinthető, de világosan mutatja, hogy a felirat készítője tudta, hogy nem korabeli munkát tart kezében. A kasseli felirat is csak annyit árul el, hogy 1517 előtt ez a példány „ki tudja milyen régen" már használatban volt. A karéjos talpak alakja, a poharak formája, a fejek szakállviselete és a ruhák alapján Falke a XV. sz. kezdetére teszi a műhely működését. Ezt a meghatározást támasztja alá a levéltári anyag is: Jó Fülöp burgundi herceg (1419—1467) inventáriumában (1467) szerepel két edény leírása:

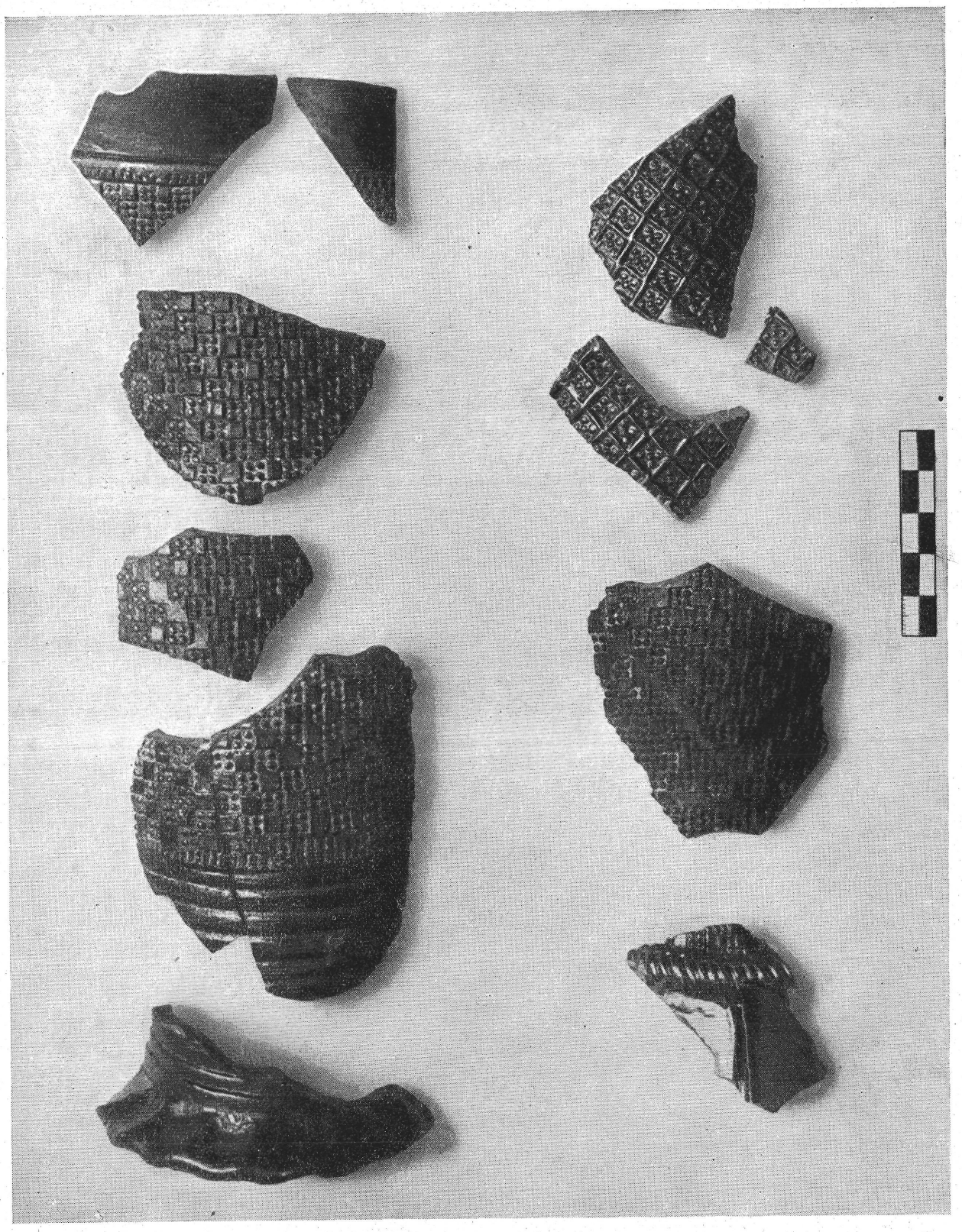
„Egy magas agyagpohár, nyitott és bevagdosott, remete arcával, felül és alul aranyozott ezüsttel befoglalva és a fedő aranyozott ezüst." „Egy másik kis agyagpohár, nyitott és bevagdosott, pusztán egy aranyozott ezüst fedővel ellátva, a mondott pohár szegélyén aranyozott ezüsttel." A leírás darabjai két dreihauseni típust jelölnek, a nagyobbikon remetefej, a kisebbik csak felületének díszítésében egyezik az elsővel; mindkettő megbecsült, aranyozott foglalattal ékesített, amint a fennmaradt ép darabok is kincstárak díszei voltak.

17. kép. Dreihauseni pohár. XV. sz. e. f. Budai palota

Molthein nem fogadta el Falke datálását és a XIV. sz.-ra vitte vissza a műhely működését, Strauss pedig téves darabok odaítélésével az 1530-as évekig hozza előre korukat.

A budai középkori palota ásatásából előkerült kőcserépleletek egy része anyaga, díszítése és formája alapján a közölt dreihauseni típusok körébe sorolható. Az első típus pohárformáiból hét példány töredéke került elő, formailag a limburgi példánnyal megegyeznek, méretük szerint több nagyságban is használták őket (17—18. kép). A második típus karéjos talpú megoldása is előfordul egy példányban (19. kép). Öt további példány töredéke anyag

18—19. kép. Dreihauseni pohár és serleg. XV. sz. e. f. Budai palota

20. kép. Dreihausení alakos pohár. XV. sz. e. f. Budai palota

és máz tekintetében egyező az előzőekkel, formai megoldásuk azonban újabb típusokkal bővíti a dreihauseni műhely munkásságát:

IV. típus: Hengeres pohárforma, párhuzamos futó gyűrűkkel díszítve (21. kép, *c*).

V. típus: Két töredék a jellegzetes dreihauseni pecsétmintával nem az ismert formát mutatja. Profilrajzuk (21. kép, *a—b*) a gótika kedvelt, száj felé szélesedő pohárformájára utal, amely üveg-, fém- és cserépanyagban egyaránt gyakori a XV. sz. folyamán, de eddig ilyen anyagban nem fordult elő. E formát a budai fazekasmesterek is felhasználták a királyi udvar számára készített díszpoharaik sorában. Úgy véljük, éppen a királyi pohárszékek nagyrabecsült kőcserép-poharait vették mintául, amikor ólommázas készítményeiken először alkalmazták az apró-pecsétdíszt a sima felület felbontására.[9]

VI. típus: Több, ruharedőt ábrázoló töredék és egy finoman mintázott arc kidolgozása arra mutat, hogy a limburgi, ill. erfurti darab műhelyéből származik. Az edény pontos formáját nem ismerjük, a külföldi példányok között csak olyanokat találunk, amelyeknél a fazekasmester a kész pohártest oldalára ragasztotta fel a fejeket, ill. kisméretű alakokat. A budai leletnél ezzel szemben a ruházat méretei azt mutatják, hogy az egész edénytest ember alakú volt és a serleg szájnyílása közvetlenül a kendővel takart fej tetejénél kezdődött (20. kép).

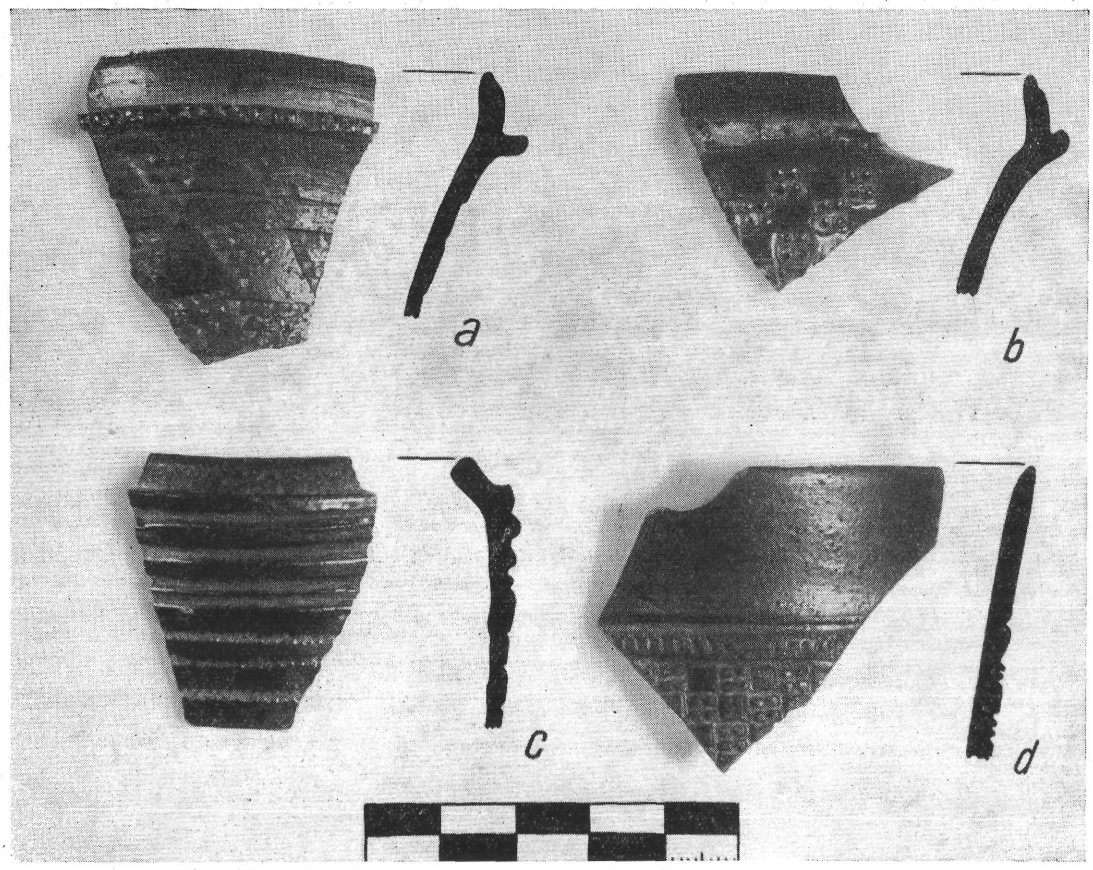
VII. típus: A tüskedíszes pohártöredék (22. kép) jellegében a kopenhágai kehellyel rokon, másformájú készítményhez tartozik. Göltzsch középkori várából került elő ugyanilyen pecsétformából felnyomott díszű serleg, de gyengébb kidolgozása arra vall, hogy utóbbi már a műhely valamelyik legényének próbálkozása, vagy egy másik műhely utánzata (23. kép). A budai példány alakja egyik ismert darabhoz sem hasonlítható és ismét újabb pohártípussal gazdagítja e csoport képét. A 9. képen bemutatott siegburgi töredék is jelzi, hogy az ilyen formák a XV. sz. első felének németországi fazekasságának körében többször szerepelnek.

A budai palota leletei, amint látjuk, nagyban bővítik azt a képet, amelyet a dreihauseni műhelyek működéséről eddig ismertünk és a műhely jelentőségét is sokban növelik. A darabok kereskedelmi forgalmáról — miután csupán a budai udvar emlékanyagában találjuk fel őket — nem beszélhetünk. Valószínűnek látszik, hogy elsősorban a követjárások ajándéktárgyai sorában jutottak el Budára, illetve kimondottan az udvar használatára vásárolták őket, mint messzi földön dolgozó mesterek ritka és művészi készítményeit. Az ásatás adatai arra mutatnak, hogy még Zsigmond uralkodása idején kerültek hazánkba; az első példányok 1460—80 között törtek el, többségük azonban tovább öröklődött Mátyás híres kincstárába és csak a XVI. sz. első felének ostrom-eseményei közben pusztult el, a híres olaszországi majolika készletekkel együtt.

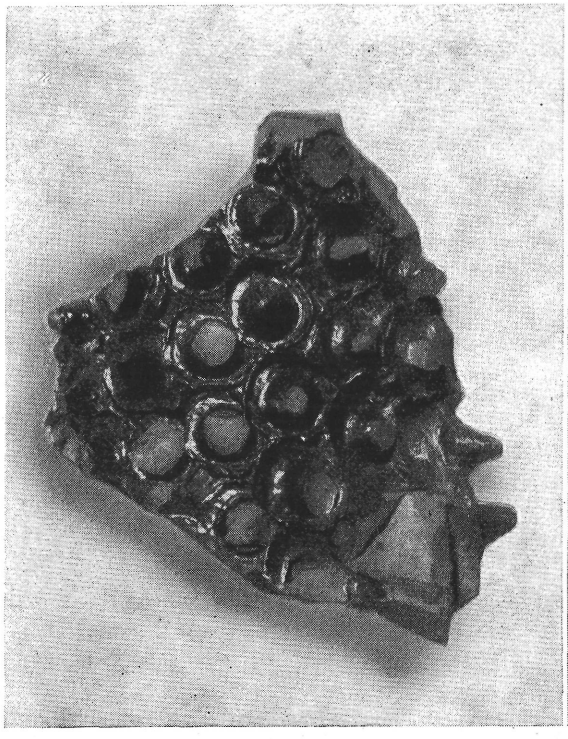
3. ISMERETLEN RAJNAVIDÉKI MŰHELY

Az ismertetett csoportokon kívül a budai palota leletei sorában olyan késő gótikus kőcserépanyag is található, amelynek közelebbi készítési helyét még nem sikerült meghatározni. Egy töredékes lilásbarna agyagmázas darab a rajnavidéki kör XV. sz.-ban gyakran alkalmazott díszítésmódját mutatja: a felragasztott plasztikus kiképzés az edénytest antropomorf jellegét hangsúlyozza, arc, karok, ruharedők alkalmazásával. Leletünk a kölni és aacheni korsók megoldásához hasonlít,[10] de azoknál a díszítés a korsók vállrészén foglal helyet. A budai lelet ivóserleg, így plasztikus kiképzése közvetlenül a szájperem alatt kezdődik (24. kép). Megoldása így, gyengébb színvonalon ugyan, de a dreihauseni emberalakos serleg felfogásával rokon és a kor fazekasmestereinek gazdag formakincséről tanúskodik. A budai példány a palota szikla-udvarának szemétrétegéből került elő; az itteni pénzleletek (1356—1526) pontos meghatározást nem nyújtanak, de stílusa és említett összefüggései arra mutatnak, hogy a XV. sz.-ban készült.

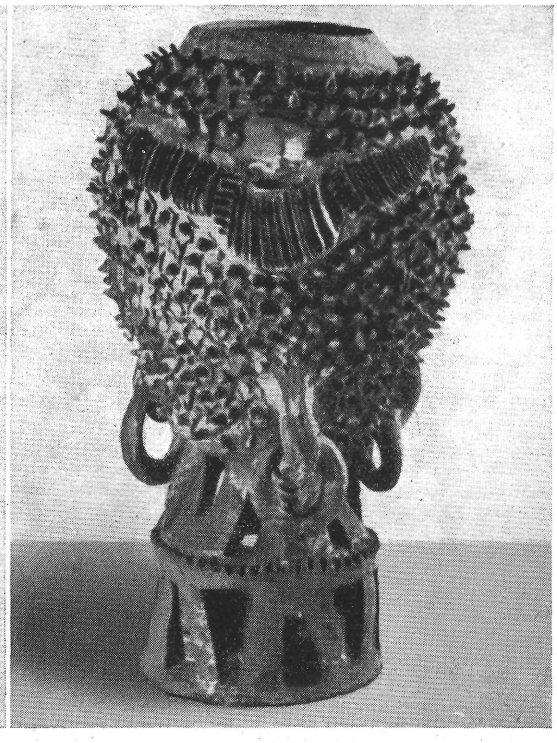
A királyi termek pohárszékein sorakozó kupák és poharak mellett olyan kőcserépedényeket is hozattak Budára, amelyeket a palota konyhája használt. Három hatalmas méretű (53 cm), vastag falú, barnamázas korsó még a XV. sz. közepe táján készülhetett (25. kép). Töredékeik a század második felének pénzeivel együtt kerültek elő, de ilyen nagyméretű tároló edények esetében gyakori jelenség, hogy huzamosabb időn át használatban állanak.

21. kép. Dreihauseni töredékek. XV. sz. e. f. Budai palota

22. kép. Dreihauseni tüskedíszes edény.
XV. sz. e. f. Budai palota

23. kép. Dreihauseni (?) serleg.
XV. sz. e. f. Göltzsch vára

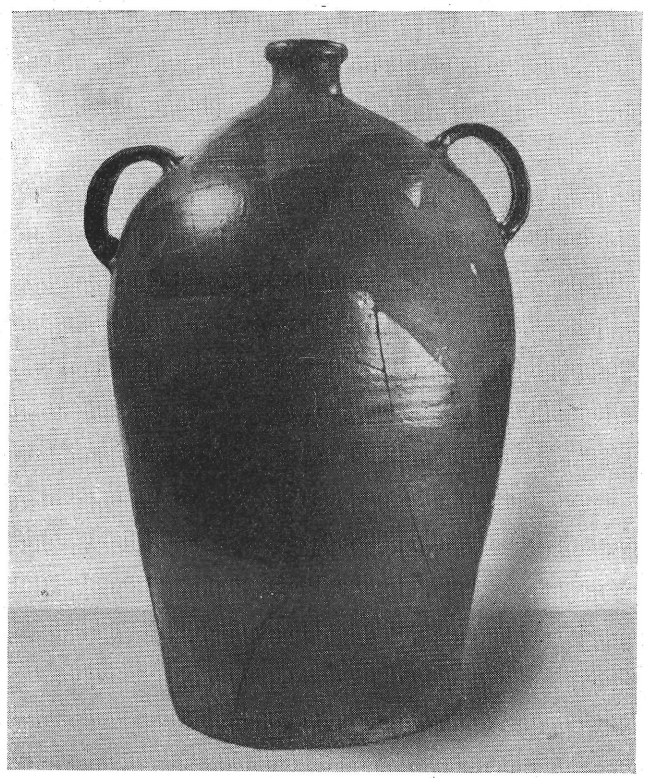
4. LOŠTITZE

Olmütz közelében, Loštitze-ben, 1874-ben bukkantak véletlen folytán arra a nagy kerámiai tömegleletre, amely a morvaországi kőcserép-készítés fejlődésére először szolgáltatott biztos adatokat. A 140 darabot meghaladó lelet kőcserép poharakból áll. Törésfelületükön kékesszürke színt mutatnak, felületüket apró hólyagok borítják, lilásbarna sómáz alatt. Magasságuk 8—22 cm között váltakozik, formájuk a fenék felé enyhén karcsúsodó pohár, belül erősebb, kívül gyengébb korongolási bordákkal. Némelyiknél közvetlenül a perem alatt 6—10 apró hurkafül látható. Egyes darabok oldalát pecséthengerrel készített vonalsor díszíti, az edénytestet párhuzamos szalagokra osztva.

A készítési helyet bizonyítja az, hogy a lelet néhány darabja elrontott, a kemencében összeégett példány volt. A város fazekasságának fejlődését nem ismerjük, csak annyi bizonyos, hogy a nyers-

24. kép. Rajnavidéki emberalakos serleg. XV. sz. Budai palota

25. kép. Rajnavidéki kőcserépedény. XV. sz. k. Budai palota.

anyagot a környéken bányászták még a XVIII. sz.-ban is. Egy 1545-ös oklevél szerint a városi fazekasok a bérelt föld után pénzen kívül termékeikkel (évi 45 fazék) is adóztak a földesúrnak.

A kőcserép kupák értékelését mutatja az, hogy több darabot a későbbi tulajdonos ötvösfoglalattal ékesíttetett. Egyik foglalat felírása: „Ist der Wein gut so schmeckt er myr dester pas." A készítés idejét Molthein formatörténeti alapon a XIV—XV. sz.-ra teszi; az egyik darab (Figdor gyűjt.) foglalatán XVI. század végi bécsi ötvösjegy látható.[11]

A külföldi gyűjtemények ismert Loštitze-i kőcserép poharaihoz a magyar gyűjteményekben lévő példányok gazdag sorozata csatlakozik. Két ötvösfoglalatú darab gyűjteményről gyűjteményre vándorolva maradt fenn, így korabeli tulajdonosaik ismeretlenek. Az Eszterházy-kincstár darabjának gazdag ötvösfoglalata jellegéből ítélve[12] a reneszánsz korszak egyik magyar ötvösének munkája. A pohár már méreteinél fogva is kitűnik társai közül, foglalata pedig a korszak legszebb darabjainak sorába emeli (30. kép).

A magyarországi várak, kastélyok ásatásából, vidéki városainkból, sőt falusi településeink anyagából is került elő ilyen kőcseréppohár. A visegrádi fellegvár és alsó palota feltárása során már eddig is tucatnál több példány töredéke bukkant fel, a pomázi királyi szálláshelyen hat; az esztergomi

26—29. kép. Loštitzei poharak (26. Ismeretlen helyről; 27. Buda, Hattyú utca; 28—29. Székesfehérvár)

felső várból, Buda alatti kánai kolostor romterületéről, Székesfehérvár, Pécs, Mezőkovácsháza,[13] Muhi és Kanizsa leletei sorában egyaránt szerepel egy-két példány. Ezek a budai vár alatti Víziváros egyik kútjából kikerült darabbal[14] (26—29 kép.) szemléltető bizonyítékát adják XV. sz.-i kereskedelmünk messzeágazó kapcsolatainak.

Azt a kérdést, hogyan viszonylott az ilyen poharak ára a helyi mesterek készítményeihez, még nem tudtuk felderíteni, de az okleveles adatok a morva poharak ritkaságára és értékelésére jellemző képet adnak. A morva kőcserép elterjedésének legdélibb pontjára vonatkozó adatunk szerint a horvátországi Velika várában nyolc kristály amfóra és hét kristály kupa mellett mindössze két morva poharat („peccaria morvay") sorol fel az 1491-es leltár.[15] Egy másik feljegyzés 1529-ből a hagyaték értékes kincsei között sorol fel ilyet; már ötvös foglalattal:

„*Vagyon nala eg Zerechen dyo kwpa, ezwstben foglalwan, es meg aranyaztak.... Vagyon nala eg morway pohar modra chynalt kwpa es meg aranyztak...*"[16]

A morva poharak eddigi leggazdagabb lelőhelye a budai királyi palota. A XV. sz.-i szintekig feltárt területről[17] több mint nyolcvan példány töredékét gyűjtötték össze. Használatuk ideje a rétegek tanúsága szerint a XV. sz. közepétől a század végéig terjed, zömben Mátyás uralkodása alatt kerültek ide. A zárt törökkori anyagban csak elvétve jelentkeznek, ami bizonyítja, hogy a XVI. sz.-ban importjuk már megszűnt. Formailag a régebben közzétett darabokkal egyeznek, de szín és méret tekintetében gazdag variációt mutatnak. Négy töredék tudomásunk szerint egyedül áll az eddig ismert loštitzei készítmények között. Eddig nem tudtuk, hogy az ilyen kupákra fedők is készültek. Az egyik fedőtöredék (34. kép), laposan ívelt tetővel, hatalmas méretű (12 cm szájátmérőjű) kupához készült, amely, ugyanúgy, mint Mátyás híres velencei üveg serlege, egyedülálló ritkaság lehetett. A másik két fedő (33., 35. kép) vártornyokat utánzó bizarr megoldásával a késő gótika jellemző alkotása. Az európai kerámiaanyagnak ez a két példánya jellemző bizonyítéka annak, hogy a feudális megrendelésre dolgozó fazekasmesterek az anyagnak és technikának megfelelő megoldásokon túljutva, a kor ötvösművészetének példájából is sokat merítettek. A század derekán készült ötvöskannák, kupák és ivószaruk fedelük és lábazatuk megoldásához a gótikus építészet elemeit (támpillérek, fiálék, pártás várfalak, tornyok) még használják. Főleg az ún. oldenburgi szarv (1460), a kasseli kanna (1450)[18] és a londoni kupa tűnik ki az ilyen irányú alkotások között, s ez utóbbi fedelének középkori várformája a körös-körül kiugró bástyák és tornyok alkalmazásával[19] (36. kép) példázza, hogy a morva fazekasmestert munkájában milyen alkotások ösztönözték (35. kép).

II. ÓLOMMÁZAS CSERÉP

5. AUSZTRIAI DÍSZKERÁMIA

Az emlékanyag tanúsága szerint az osztrák fazekasok a nagyobb fazekasközpontokban a XV. sz. második felében a technika tökéletesítésével, a formálás fogásainak fejlesztésével már elérkeztek arra a fokra, amelyet a konyhai szükségleteken túlmenő, polgári és főúri használatra alkalmas értékesebb darabok készítése feltételez. Alkotásaik, szerény anyaguk ellenére, formai kiválóságuk miatt már egyenrangú társai a főúri asztalok üveg- és ötvösművű edényeinek. Díszítésben, formában egyaránt ezek ösztönzik a készítőket, technikailag is a gótika üvegeinek felragasztott díszeit, ötvöstárgyak domborító eljárásait ültetik át agyagba.

Jelenleg két olyan osztrák díszkerámia csoportot ismerünk, amely a hazai feudális udvarba is eljutott.

Felső-ausztriai, talán ennsi fazekasok készítménye lehet — ahogy Molthein lelőhelye után megítéli[20] — az a szamócadíszes, zöldmázas serlegcsoport, amelynek díszítését a korabeli német üvegek befolyásolták (37. kép). Azonos műhelyben készült az a néhány példány is, amely a budai palotából került elő (38—41. kép). Két esetben jól meghatározható, XV. sz. m. feléből származó leletekkel együtt feküdtek a töredékek, ami így Molthein formai alapon végzett kormeghatározását régészetileg is alátámasztja. A budai darabok díszítése mindig egyforma, de a zöld ólommáz árnyalatai és a serleg-

30. kép. Loštitzei pohár magyar reneszansz foglalattal

forma minden esetben más. A barnászöld, máskor fűzöld máz helyenként lilás vagy vörös lüszterragyogást mutat; ilyent figyeltek meg az ennsi példányon is. Ez az akár szándékos, akár véletlen színhatás az ólommázzal dolgozó közép-európai fazekasság gyakorlatában e korban egyedül áll.[21] Egy azonos kivitelű fültöredék lelőhelye[22] bizonyítja, hogy az ennsi műhely munkái eljutottak a budai polgárság otthonába is, tehát kereskedelmi áruként is szerepeltek.

A másik kimutatható kerámiai csoport már a reneszánsz formavilág eredményeit alkalmazza. A változatos díszítésű darabok lábakra állított fenyőtobozhoz hasonlítanak (42. kép), fedelükön címertartó emberalak vagy oroszlán látható. A plasztikus díszítés az egész felületet elborítja. Készítéskor a fal belsejéből szorítják ki a kívülről odafogott mintába a díszítést. Az egyik darabon előforduló bécsi címer miatt tartják ottani készítménynek, amit alátámaszt az is, hogy egy a bécsi udvari gyűjteményben maradt meg, egy pedig a bécsi Burg közelében került napvilágra.[23]

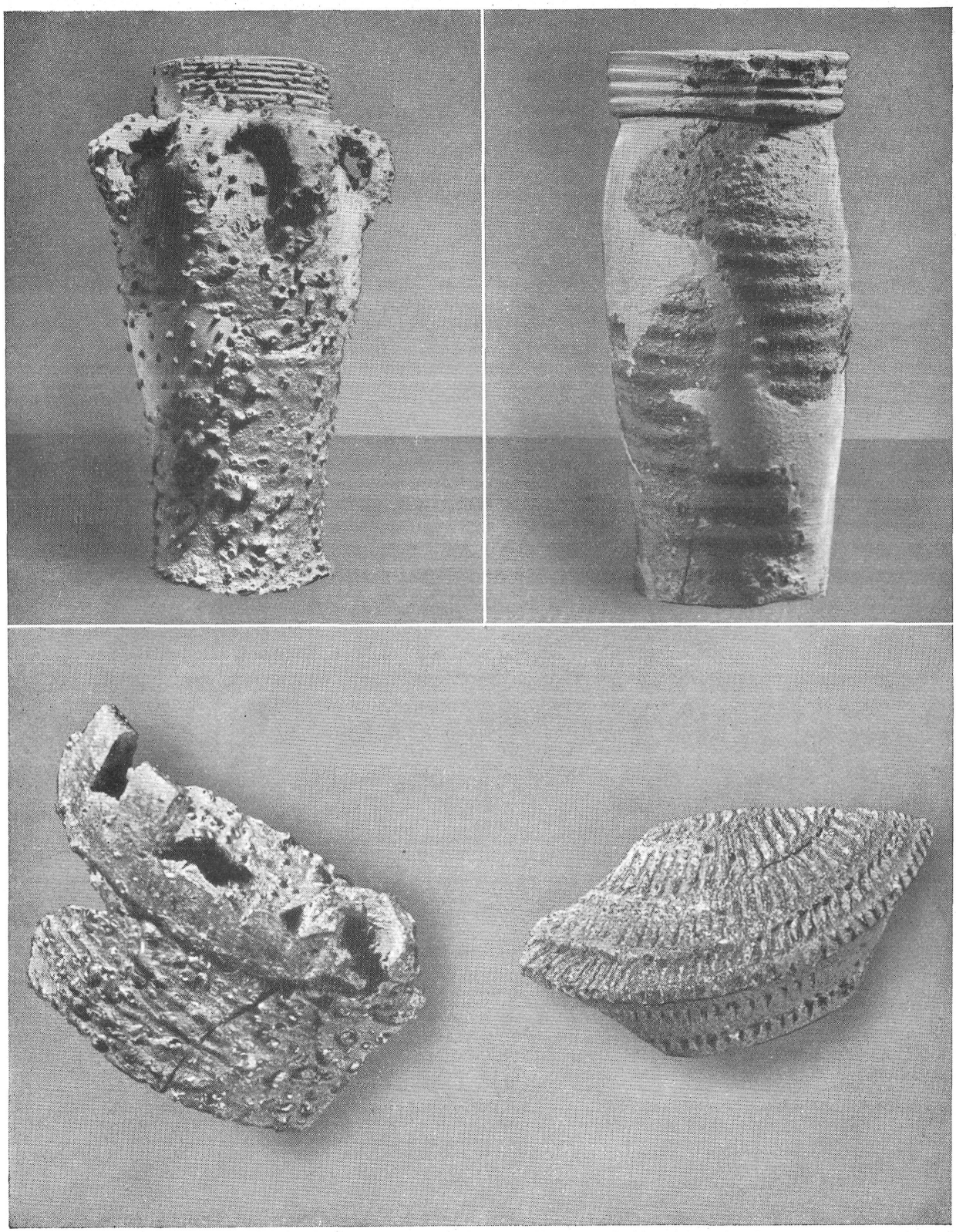
A Magyarországon ismert egyetlen töredék a visegrádi Mátyás-palotából került elő (43. kép, *a*, *b*) és mindenben egyezik a Figdor-gyűjtemény példányával. Közelebbi leletkörülményei[24] ismeretlenek és így az eddigi kormeghatározást — XVI. sz. e. f. — alátámasztani vagy helyesbíteni még nem lehet.

III. AZ AUSZTRIAI TÖMEGÁRU

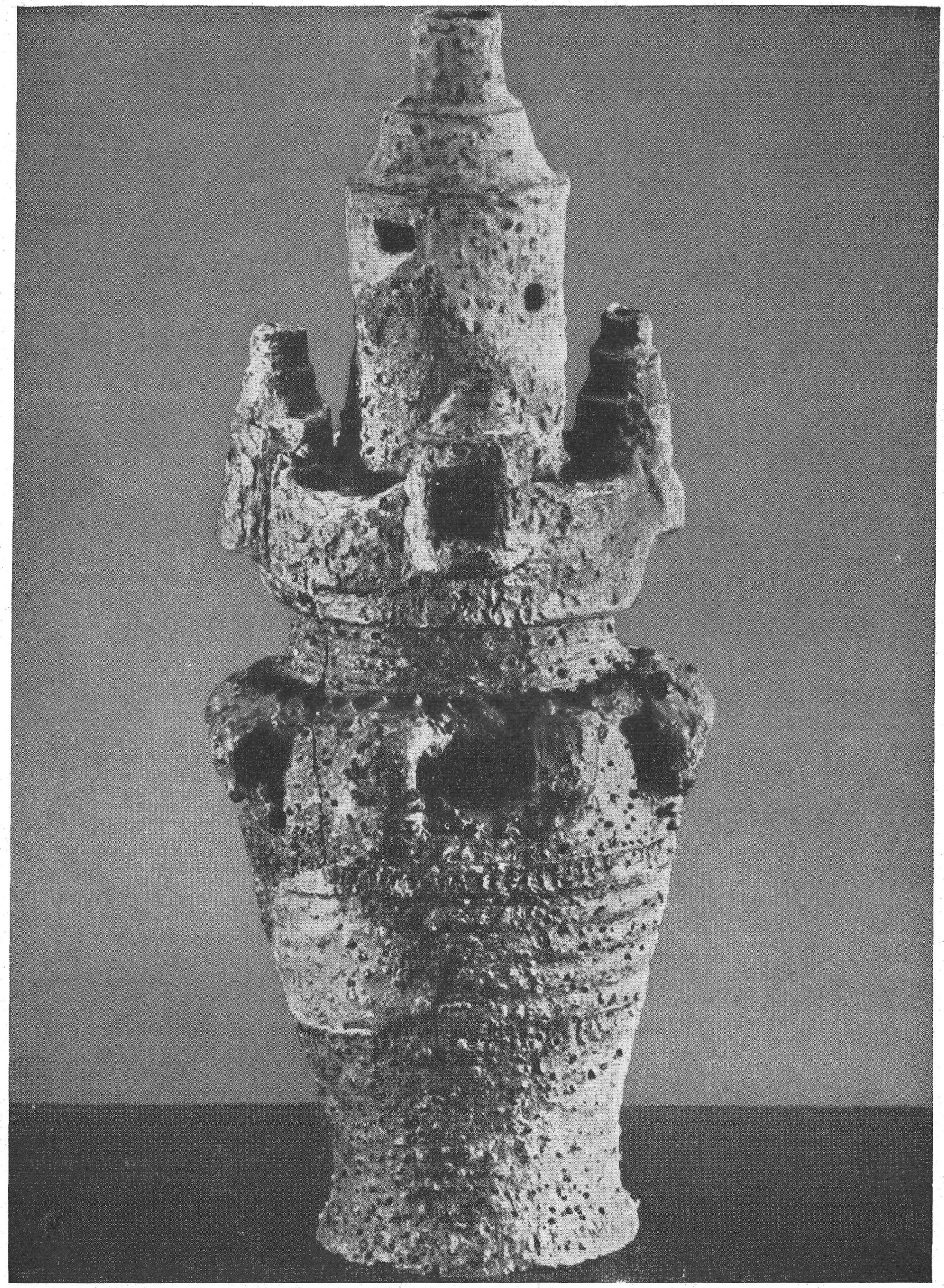
Az első csoport, amely középkori kerámia anyagunkban a magyar régészet figyelmét felkeltette, az osztrák anyag volt. Elsőnek Hampel közölt egy ilyen edényperemet, az Archaeológiai Értesítő 1895-ös évfolyamában[25] ókori leletek ábráival együtt, majd Römer Flóris gyűjtésének anyagából tettek közzé ilyen „rejtélyes bélyegű" peremtöredékeket, kezdetben pannóniai gyártmányoknak tartva, később a régi középkorba helyezve eredetüket. A kutatást Kugler A. térítette helyes nyomra, amikor a soproni várostorony közelében előkerült hasonló bélyegű grafitos olvasztótégelyek és fazekak közlésekor kimutatta, hogy ezeket valószínűleg fegyverkovácsok használták az újkorban.[26] Hampel ausztriai tanulmányútja alatt Salzburgban, Münchenben és Regensburgban fedezett fel nagyméretű, grafitos anyagból készült korsókat, amelyeken a régi ismert bélyegeken felül még évszám is volt (1592, 1629, 1659). Kérésére a salzburgi múzeum őre az A. É.-ban megjelent cikkében foglalta össze mindazt, amit e kerámia eredetéről Moltheintől megtudhatott. Így az osztrák anyag első alapvető közlése magyar nyelven jelent meg.[27] Később Molthein több ízben ismertette kutatásainak eredményeit, egybefoglalva az okleveles adatokból és az emlékanyagból levonható következtetéseket.[28] Az összegyűjtött 49 féle műhelyjegy alapján sikerült elkülönítenie Bécs, Tulln, Passau és Ried város fazekasainak készítményeit (53—56. kép). Utolsó ilyen tárgyú cikkében felhívta a figyelmet arra a körülményre is, hogy a történeti adatok, valamint a természetben előforduló grafit-lelőhelyek alapján valószínű az, hogy az említett négy helységen kívül még számos más település fazekasai is foglalkoztak hasonló anyag készítésével, de műhelyjelzésüket nem ismerjük és így készítményeikre sem lehet még rámutatni. Sajnos, nem közölte azt, hogy a közzétett 49 megfejtett jegyen kívül ismer-e olyan perembélyeg-típusokat, amelyek esetleg ezekre az ismeretlen gyártási helyekre vonatkoztathatók.[29] A következőkben röviden összefoglaljuk Molthein okleveles adatait és a készítmények elterjedését.

BÉCS

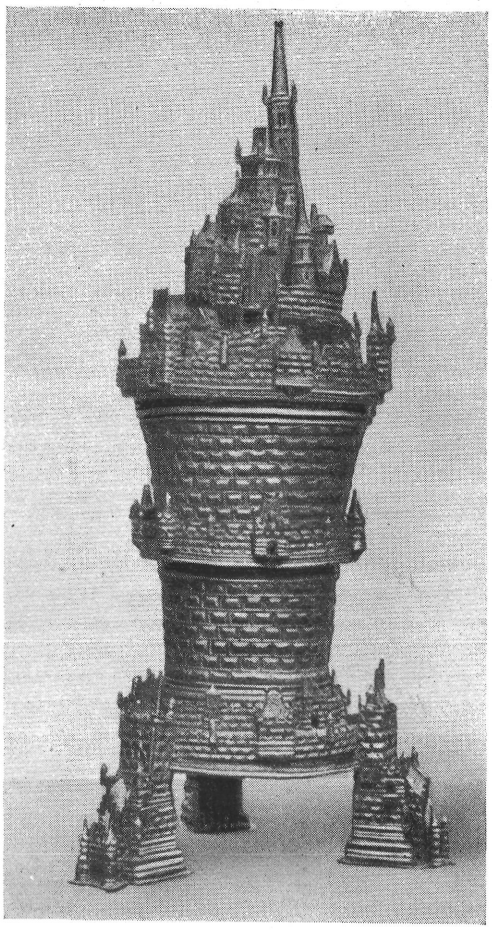
A bécsi fazekasokat először az 1288-as városi felkeléssel kapcsolatban említik meg, amikor mindenféle kézműves beszüntette a munkát, köztük azok is, kik „die da dränt aus Tahen Heven und Chrug". Ekkor Bécsben már majd félszáz kézműves szervezet volt, minthogy a lakosság legnagyobb része kézművesekből állott. A XIV. sz.-ban már egy meghatározott városrészben összpontosulnak, hisz 1333-ban már említés esik a fazekasok utcájáról is. 1330 után külön fazekas fürdőt létesítenek, amely 1720-ig fennállott. A XIV. sz.-tól kezdve már fazekasmesterek neveit is ismerjük. 1412-ből fennmaradt egy fazekas céhszabályzat, amely szerint fazekas mester csak polgárjogot nyert ember lehet; a készítményeket csak azután lehet vásárra bocsátani, ha két kijelölt mester minőségüket ellenőrzi. A szabályzat egy helye („darnach sullen sy die verkauffen nur an den schiffen auf dem wasser und als von alter herkommen ist") már mutatja, hogy a távolabbi piacokra víziúton szállították az árut. Az 1430-as szabályzat az idegen mesterek által a városba behozott fazekak árusítását korlátozza.

31—34. kép. Loštitzei poharak és fedők. XV. sz. m. f. Budai palota

35. kép. Loštitzei pohár bástyás fedővel. XV. sz. m. f. Budai palota

36. kép. Ezüstkupa. XV. sz. London.

Az 1431-es rendelkezések említik meg először a műhelyjegyek alkalmazását. Miután a magyar anyag feldolgozásánál a szabályzat egyes helyeire még vissza kell térnünk, szükségesnek látjuk annak szövegét teljes egészében közölni:

„Anno domini 1431 des phincztags nach Ulrici kömen für den rat stat ze Wienn die hafner hie ze Wienn di hafner gemainklich im lannde ze Österreich und gaben da zuerkennen, wie daz man march und zaichen slug auf die gemain heven alswol als auf die eysendachtein, daraus den leuten grosser schaden gieng, und von alter nicht gewesen war; so wurd das eysnen und das gemain hevenwerch gefirneist oder verglast, damit die leut betrogen würden und solh handlung armen und reichen nicht nutzpar war und dy, di da gut arbeit machten, daran schaden empfiengen, und baten uns solch anordnung se underkommen und se underschaffen. Also ist durch gemains nucz willen armer und reicher ain ordnung gemacht, aufgesatz und geboten worden, dabey es hinfür beleyben sol, das nu furbaser ain yeder hafner den schilt Österreich und sein marich slaken und sneiden sol nur auf das eysendachtein und nicht auf das gemain hafenwerch, als das von alter gewesen ist, und das auch ain yeder hafner diess eysendachtein heven gemains hevenwerch nicht virneisen oder verglasen sol in chainerlay weis und wo solh hevenwerch, dass da gefirneist oder verglast ist, oder dass eysendachtein nicht also beczaichent würde, das sol man alles nemen und der stat ze nucz anlegen und den hafner darzu swerlich straffen."

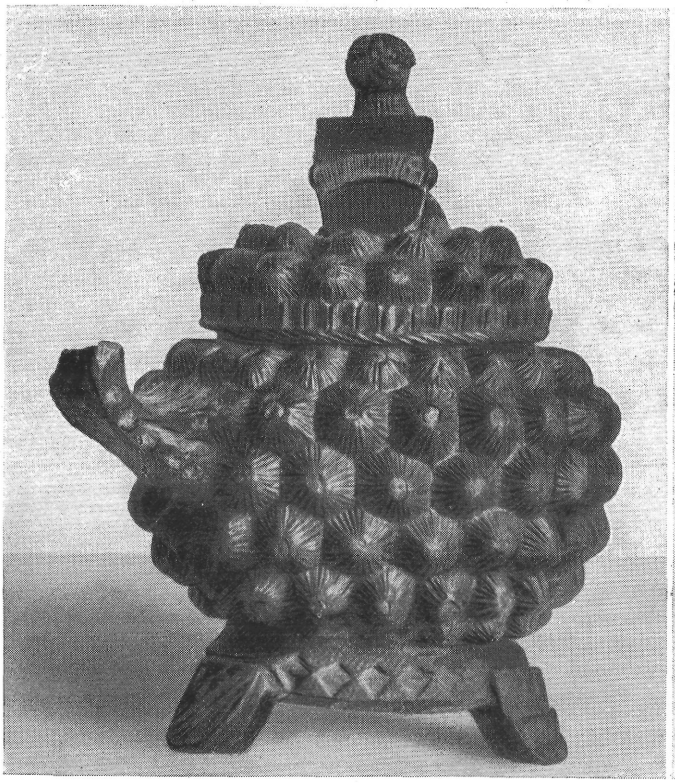
1476-ból a vásártartásra vonatkozó rendelkezések, 1489-ből pedig egy részletes céhszabályzat maradt fenn. 1527-ben Ferdinánd ismét megerősíti az 1431-es rendelkezések tiltó intézkedéseit, ami arra mutat, hogy azokat sokan megszegték. Készítményük minőségét dicséri, hogy a felső-ausztriai céhszabályzatok gyakran mintául veszik az itteni edényeket (az áru olyan jó minőségű legyen, mint a Bécsben készült).

A város fazekasai a nyersanyagot a környékről szerezték be, a grafitot pedig, amelyet az anyaghoz kevertek, Molthein véleménye szerint Passauból, Csehországból és Morvaországból hozták. Egyes fazekasok az áru szállítását és a grafit beszerzését összekapcsolták: a Dunán felfelé szállított edények eladása után visszafelé a grafitot hozták.

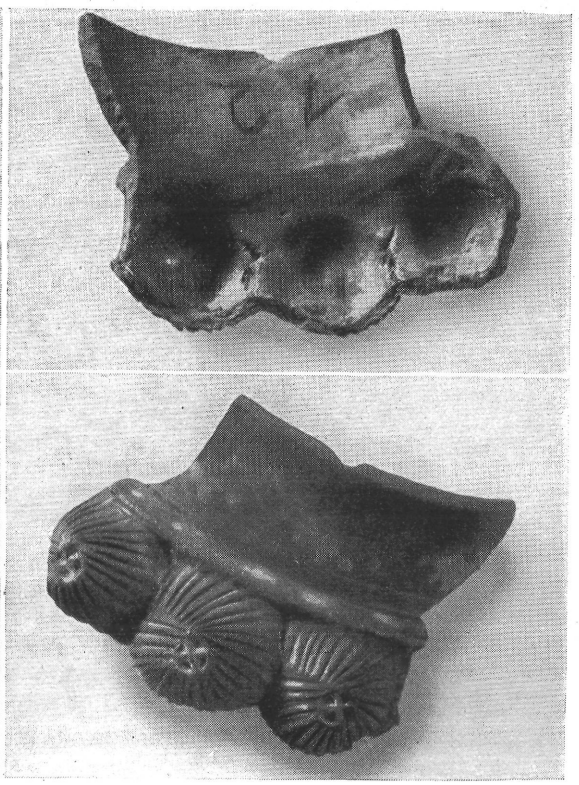
A hosszú időn keresztül működő bécsi fazekasság készítményeinek időrendi szétválasztása nagy nehézségekbe ütközik. Molthein több típus korát próbálta meghatározni, felhasználva a stíluskritika módszereit és az említett 1431-es szabályzatot. Feltevése szerint mindazok a készítmények, amelyeken a bécsi bélyeg nem fordul elő, 1431 előtt készültek, mivel ekkor mondják ki kötelezően az edények jelzését. A magyarországi leletanyag vizsgálata közben azonban megállapíthattuk, hogy ez a feltevés helytelen: már korábban is szokás volt az áruk jelzése, viszont később sem mindig alkalmazták a bélyegzőket. Valószínű, hogy egyes csoportokat (pl. az ivópoharakat) azért nem látták el hitelesítő jeggyel, mert ezek csak a helyi fogyasztás számára készültek. A bélyeg, amelynek hitelesítő és minőségjelző szerepe volt, csak a távolabbi forgalomba kerülő edényeken volt fontos. Éppen ezért a Molthein által közölt bélyegtípusok korrendi szétválasztását is hibásnak tartjuk.

37—41. kép. Ennsi poharak. XV. sz. m. f. (37. Enns; 38—41. Budai palota

42. kép. Bécsi díszedény. (Figdor gyűjt. XVI. sz. e.)

43/*a-b* kép. Bécsi díszedény töredéke. Visegrád, Mátyás-palota

PASSAU, TULLN, RIED

A grafitos edények készítésének másik nagy, Duna melletti központja Obernzell vagy más nevén Hafnerzell b. Passau, amelynek fazekasai a közeli grafitlelőhelyek (Freinberg, Tiefenbach stb.) anyagát használták fel munkájukhoz. A XVI. sz.-tól kezdve főleg grafitos olvasztótégelyeik válnak híressé. Az 1530-ból fennmaradt fazekasszabályzat rendelkezései (a legények kötelességeiről) a „régi szokások"-ra gyakran hivatkoznak, ami szintén azt bizonyítja, hogy már a középkorban is volt itt fazekas céh. Az 1578-as szabályzat 19. pontja azt bizonyítja, hogy a készítményeket itt is jelzéssel látták el. („Sollen die Häfen so mit den Zellermark bezeichnet und doch nit Zellenhäfen seyen allhir in khainerleywegn weder durch frembde noch hirlendige Maister verkaufft noch Jemandt dermit geferlicherweiss betrogen werden. Alles bey straff ein Pfund wachs unnachlässlich in die Lad zu bezahlen.") A bélyegeken előforduló talpaskereszt eredetét Molthein az Ortenburg-család címerére vezeti vissza.

A „T" jelű bélyegcsoport edényeit Tulln fazekasai készítették; sajnos az itteni fazekasság fejlődéséről okleveles adatokat nem ismerünk. A város címerében már a XIII. sz.-tól kezdve viseli a „T" betűt.

Végül Molthein egy egy ízben előforduló jelzés eredetét Ried fazekasaitól származtatja. A helység ura ugyanis a XV. sz.-ban Ursula Zwingenstein, akinek címerével a pecsétet díszítik. A fazekasok jelzése ebben az esetben is a hűbérúrra vonatkozik ugyanúgy, mint Passau esetében láttuk.

AZ AUSZTRIAI ANYAG MAGYARORSZÁGON

Mint a bevezetésben említettük, a századforduló idején már számos lelőhelyről volt ismert az ausztriai anyag. A falu- és városásatások megindulásával az eddig szórványosan előkerülő leletek mennyisége gyorsan nő. A kecskeméti múzeum falu-ásatásainak eredményeit összefoglalva Szabó Kálmán már rámutathatott arra a nagy szerepre, amelyet az ilyen edények a XV—XVI. század falusi háztartásában játszottak.[30] Különösen fontos az a megfigyelése, hogy a Tiszához közel eső községek területén az ausztriai edények sokkal ritkábban fordultak elő, sőt egyes esetekben teljesen hiányoznak. Ez arra mutat, hogy kereskedelmi forgalmunk főleg a Duna vonalához volt kötve.

Régészeti kutatásaink nagy számban tártak fel ilyen anyagot a középkori Pest és Buda területén, legnagyobbrészt XV—XVII. sz.-i leletegyüttesekkel. Garády Sándor ásatásainak anyagát majdnem teljes egészében közzé is tette. Feldolgozásuk során a felvetődő kérdések megoldásához már Takács Sándor okleveles adatait is felhasználta.[31]

Az esztergomi vár, a visegrádi palota és budai vár ásatása tovább bővítette ismereteinket az osztrák készítmények elterjedéséről. A leletanyag százalékos megoszlása arra mutat, hogy a külföldi anyag legnagyobb vásárlója a falusi lakosság gazdagabb rétege, a városi polgárság és a feudális udvartartás volt.

Az osztrák fazekasok készítményei közül elsősorban a hengeres peremű fazekak és a szélesszájú kancsók terjedtek el a magyar piacon, de emellett a hazai kézművesek (bronzöntők, ötvösök) a fémek olvasztásához használt különböző méretű tégelyeiket is elsősorban innen szerezték be. Az olvasztótégelyek legnagyobb része jelzésük tanúsága szerint Tullnból származik. A pecsét rendszerint a tégely fenekén található. Kisebb számban másfajta rendeltetésű és formájú készítmények is előfordulnak leleteink között. Köztük egy nagyméretű lapos tál, fülein tullni bélyeggel, XV. sz.-ból való és a belsejéhez tapadt halpikkelyek tanúsága szerint a budai palota konyhájában használták (44. kép). Egy másik darab méreteivel hívja fel figyelmünket, hatalmas edényhez tartozott, sajnos csak kiöntő csöve került elő a palota ásatásából (44. kép). A bélyeg nélküli XV. sz.-i bécsi poharak szélesszájú, kiöntőcsücskös típusa[32] is elkerült hazánkba. Mindkét eddig ismert példánya Sopronban került elő.[33] Miután más hazai lelőhelyen ismeretlenek, valószínű az is, hogy a távolabbi kereskedelmi forgalomban ezek már nem szerepeltek; talán ezért nem alkalmazták rajtuk a bécsi bélyeget. Könnyen lehet az is, hogy ezek nem a bécsi céhbeli mesterek termékei, hanem a városkörnyéki mesterek műhelyében készültek és így hitelesítő bélyeggel nem is láthatták el őket.

A hazai leletek feldolgozása során észre kellett vennünk, hogy a Molthein által ismertetett 49 bélyegtípus nem öleli fel az osztrák mesterek jelzéseit. Sok olyan fordul elő, amely már első pillanatban is beilleszthető a bécsi, passaui vagy tullni bélyegek sorába, bár Molthein típusaival mindenben nem egyezik.[34]

Kétségtelen, hogy a város vagy a feudális hűbérúr címerének alkalmazása mellett a fazekasok arra is törekedtek, hogy készítményeiket a város más műhelyeiben készült — a formára és anyagra nézve teljesen egyező — daraboktól megkülönböztessék. A legegyszerűbb megoldás az volt, hogy a

44. kép. Ausztriai edények a XV. századból. Budai palota

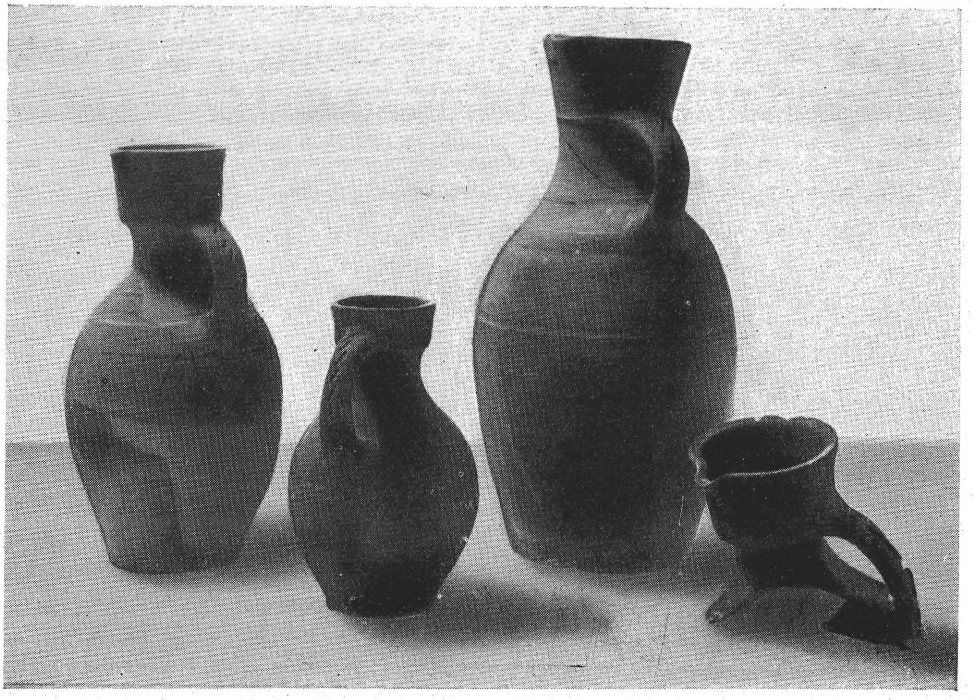
45. kép. Bécsi edények a XIII. századból. Budai palota

pecsét kifaragásakor az eredeti címerkép mellett külön egyéni jelzéseket (pont, kereszt, andráskereszt stb.) alkalmaztak a címerpajzsban. Felhasználásuk éppen a mesterségbeliek számára tette lehetővé az egyes műhelyek készítményeinek mindenkori szétválasztását. Más esetekben a címerképet nem bővítették, csak a pajzs külső alakját változtatták s ezzel tették a közös városi jelzést egyszersmind műhelyjeggyé is.

Az ilyen műhelyjegyek a legtalálóbban a pénztörténet verdejegyeihez hasonlíthatók, amelyek alkalmazása az éremkép (címer, felirat) lényeges vonásait nem változtatja, s így a kívülálló számára lényegtelen, de a mesterségbeli számára a legfontosabbat: a készítő műhelyt fedi fel. Hogy az ausztriai perembélyegek címerpajzsában elhelyezett jelzések egyéni jelek — amelyeket talán a műhely fennállása alatt többször is megváltoztattak, bővítettek —, azt az 1431-es bécsi szabályzat következő helye is bizonyítja: ...„ain yeder hafner den schilt Österreich *und sein marich* slaken... sol...". Bizonyítja az is, hogy a város jelzés pecsétjén kívül, *külön elhelyezett* második jelzést az átvizsgált többszáz darabon csak három esetben találtam.

Miután az összegyűjtött új variációk sok esetben a Molthein által közölt típusok egyik-másikával szoros kapcsolatban állanak, számozásukat a lehetőség szerint úgy adtam meg, hogy ez a rokonság szembetűnőbbé váljon, de az eredeti számozás se változzék. Másrészt a csoportosítással arra a kapcsolatra is utalni akartam, ami köztük készítésükkor is fennállott. Így valószínű, hogy pl. az 5, 5/1, 5/2 vagy a 39, 39/1, 39/2, 39/3-as jegyeket egy-egy műhely alkalmazta és változtatta meg, az idők folyamán a műhely életében beállott változások miatt. Feltevésünk szerint az eredeti jegyek megváltoztatásának folyamata hasonló lehetett ahhoz, ahogy a középkori orosz fazekasmesterek fejlesztették az edények fenékbélyegének alakját, illetőleg ahogy az orosz parasztok tulajdonjegyei variálódtak, amikor a fiú különválva apjától, átveszi annak jelzését, azt új vonásokkal gyarapítja, de az alapsémát megtartja.[35]

Elsősorban a budai palota és az esztergomi vár leleteinek vizsgálata bizonyította be azt, hogy a bécsi fazekas szabályzatok rendelkezéseit jóval több jelenség magyarázatára lehet felhasználni, mint amennyire azt az eddigi kutatás tette. Eddig nem vették figyelembe azokat a megkülönböztetéseket, amelyeket az 1431-es szabályzat az edények minőségével kapcsolatban tesz. Molthein a bélyeges edények között csak grafitozott agyagú darabokat ír le, csupán a bélyegnélküli ivópoharak sorában közöl egy-egy barnára égetett cserépből készült és felületén grafittal bevont példányt. Szabó Kálmán már észrevette, hogy egyes darabok anyaga rosszabb minőségű, illetve nem tartalmaz grafitot. Azt, hogy ezek hol készültek, eldönteni nem tudta.

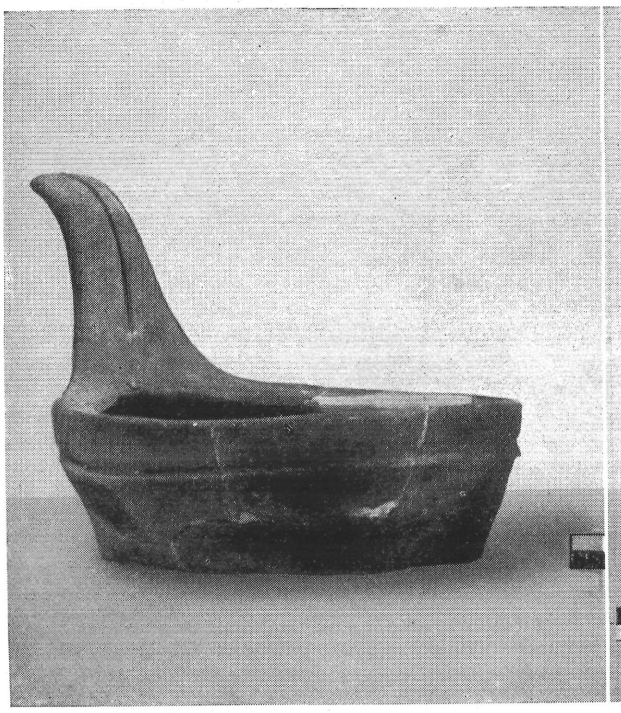
46. kép. Bécsi korsók a XIII. század végéről. Budai vár és palota

Az 1431-es rendelkezések szerint az osztrák fazekasok három fajta technikájú árut készítenek: közönséges fazekasáru, valamilyen bevonattal („gemain hevenwerch gefirneist"), közönséges fazekasáru mázzal borítva („verglast"), és a vasagyagból készült, azaz grafittal kevert agyagú edények („eysendachtein"). A szabályzat rámutat arra, hogy vannak fazekasok, akik a két első fajtát is jelzéssel látják el, amivel nagy kárt okoznak a többi fazekasnak. Közös akarattal úgy szabályozzák a kérdést, hogy Ausztria címerét és az egyéni jelzést csak a grafitos készítményeken szabad használni. Sem a közönséges árut, sem a grafitos edényeket bevonattal vagy mázzal ellátni nem szabad. Az ilyet vagy a jelzésnélküli grafitos fazekakat el kell kobozni, a fazekast pedig meg kell büntetni. 1527-ben újból megerősítik a tiltó rendelkezéseket, ami ismét arra mutat, hogy azoknak általános érvényt szerezni nem tudtak.

A magyarországi leletanyag körében is találunk olyan fazekakat, amelyek anyagában grafit nincsen, ugyanakkor bélyegük szerint Bécs, Passau, Tulln fazekasai készítették őket. Formailag a grafitozottakkal teljesen egyeznek, s a hasonlóságot fokozza még az is, hogy felületük sötét színt kapott a fojtott égetés eredményeként. Bár százalékarányuk a grafitosokhoz mérten aránylag kicsi (pl. a XV—XVI. sz.-i esztergomi leletanyagban 10%, a budai vár ugyanilyen korú anyagában 12%), érthető, hogy kereskedelmi forgalmuk s főleg a külföldi piacokra jutásuk más műhelyek értékesítési lehetőségeire káros hatással volt. Árusításuk az eredeti készítmények minőségéről országszerte, sőt külföldön is elterjedt jó hírnevet rontotta, ugyanekkor a rosszabb minőségű készítmények magasabb haszonhoz juttatták mestereiket, mint azokat, akik agyagukhoz a külön megvásárolt grafitot is hozzákeverték.

BÉCSI KÉSZÍTMÉNYEK A XIII—XIV. SZÁZADBAN

Molthein a bécsi fazekasok működéséről már a XIII. sz.-tól kezdve hoz okleveles adatokat, termékeikből azonban csak a következő századtól kezdve tud darabokat is felmutatni.[36] Ezek a cserépkupák, amelyek a bécsi építkezések során, valamint a kreuzensteini vár falai mellett kerültek napvilágra, természetszerűleg nem ölelhetik fel a városi műhelyek készítményeinek teljes sorát. Így az eddigi leletanyagból éppen azokat a formákat nem ismertük, amelyek feltehetőleg a piacra került áru zömét képezték: a közönséges konyhai edények fajtáit. Pedig az 1288-as megjelölés („die da dränt aus Tahen Heven und Chrug") kifejezetten arra utal, hogy a fő termékek már ekkor is fazekak és kancsók voltak. Molthein szerint a készítmények jelzése csak 1431-től kezdődik.[37] Az 1431-es rendelkezések szavai:

47. kép. Bécsi lábas. XIII. sz. Budai palota

48. kép. Bécsi mázas lábas, állatfejes nyéllel. XIII. sz. v. Budai vár

„als das von alter gewesen ist" ezzel szemben arra mutatnak, hogy az áru jelzése már régebben is szokás volt. 1949-ig a magyarországi leletek körében sem szerepelt olyan anyag, amelyről határozottan ki lehetett volna mutatni, hogy a XIII—XIV.-ik században készült.

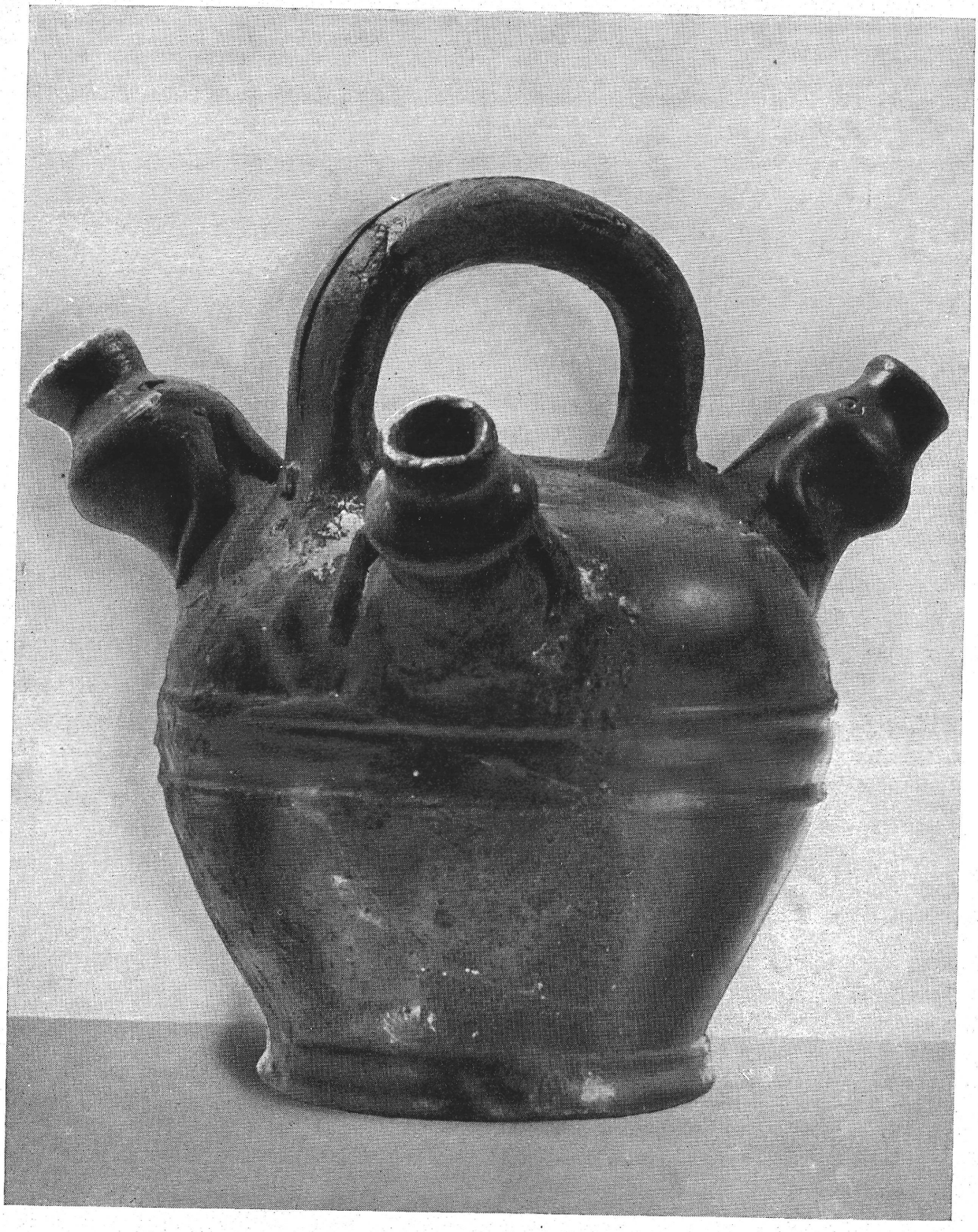
A budai vár ásatásánál napfényre hozott korai leletanyag, szerencsés lelőkörülményeinél fogva több esetben biztosan datálható, összetétele pedig számtalan kérdést vet fel, illetve tesz megoldhatóvá.[38]

A palota díszudvarán, valamint a nyugati és keleti épületszárny szintje alatt sikerült nyolc sziklába vájt vermet feltárni. Ezeket használatuk felhagyása után a szertefekvő szemetes földdel töltötték fel. Az itt talált pénzleletek egyértelműleg bizonyítják, hogy a vermek leletanyaga egységes XIII. századi anyag. Öt veremben (12., 40., 45., 47., 59.) az ismert XIII. századi fehér kerámia mellett[39] szürke és grafitos fazekakat is találunk. Peremükön az eddig ismert bélyegektől eltérő jelzés látható. Ez a jelzés egy esetet kivéve nem is bélyegzővel készült, hanem valamilyen hegyes tárggyal, szabadkézzel metszették az edény peremébe, még kiégetés előtt. A szürke fazekak jelzésének legnagyobb része egy egyszerű kereszt alakú bevágás, néhány esetben talpaskereszt vagy A. betű (57. kép : 58—62).

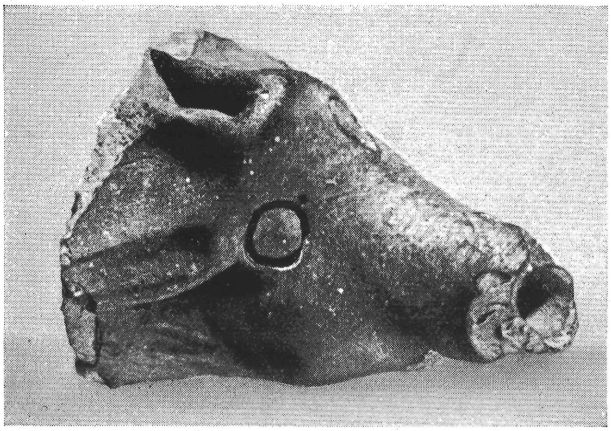
Nincs okunk kételkedni abban, hogy ezek a peremjelzések a bécsi fazekasok hitelesítő jegyei, amelyek a későbbi bélyegek őseinek tekinthetők. A kereszt és a pólyáskereszt, a később is leggyakrabban használt osztrák címerjelzés első előfordulása kerámián; alkalmazása az áru bécsi eredetét és minőségét hitelesítette s a céhen belüli mesterek munkáját a kontár fazekasok készítményeitől a piacon is elválasztotta.

Az 1431-es rendelkezések egy helye egyébként újabb megerősítése annak, hogy a fenti jegyekben az osztrák mesterek kezenyomát lássuk. Az ....."ain yeder hafner den schilt Österreich und sein marich slaken und sneiden sel...." szavak „slaken" kifejezése nyilván a bélyegzőnek az edényperembe való nyomására utal, míg „sneiden" kifejezés egyértelműleg arra mutat, hogy e részben a régi szokásokra egyébként is utaló szabályzat még megőrize a 150 évvel korábbi gyakorlat emlékét, amikor a mester a bélyeget még valóban bemetszette az edény peremébe.

A korai bécsi edények legnagyobb része világosszürke cserépből van (75%), grafit használata csak 25%-nál mutatható ki. A fazekak a készítési technika tekintetében is fejletlenebbek, mint a XV. században. A mesterek már a forgókorongot használják az edények formálására, de az edényfenék felületének egyenetlensége arra mutat, hogy a kész edénynek a korongról való levágását még nem isme-

49. kép. Bécsi kanna, állatfejes kiöntőkkel. XIII. sz. v. Budai vár

50. kép. Állatfej-alakú kiöntőcső a budai palotából. XIII. sz. v.
51. kép. Állatfejes bécsi kanna. XIII. sz. v. (Lelőhelye: Bécs)

rik s ezért a tapadás elkerülésére homokot szórnak a korongtányérra. A fenéklap ugyanígy külön darabból készül még, mint a hazai daraboknál. A hazai anyaggal összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a bécsi fazekasok fejlettebb módszerekkel dolgoztak, hisz nálunk ekkor még kézzel gyúrt, korongon csak simított kerámiát készítettek. A fejlettebb módszer a szervezkedő városi kézműveseket jellemzi, szemben a feudális keretek között élő, részben talán még háziiparos fazekassággal.

A visegrádi, esztergomi, pomázi ásatások anyaga a XIII. sz.-i készítmények további darabjait szolgáltatták. Korrendi elkülönítésüket a megfelelő lelőkörülmények hiánya miatt a jelzés-típusok összehasonlításával végeztük el (57. kép: 58/1—63/1.). A teljes anyag 14 fajta jelzése (57. kép) arra mutat, hogy legalább hat különböző bécsi műhely dolgozott a XIII. sz.-ban a külföldi piacra is, ami a város kézművességének fejlettségét mutatja (45. kép).

A következőkben vizsgáljuk meg, hogy a leírt fazekak mellett a bécsi mesterek még milyen más formájú edényeket készítettek, illetve küldtek a magyar piacra. Látjuk, hogy az 1288-ból származó adat szerint ekkor már korsók is készülnek („die da dränt aus Tahen Heven und Chrug"). A budai vár, Óbuda, Csut falu, Győr és Sopron korai leletegyütteseiben előfordul egy — a korabeli hazai formától elütő, fejlettebb — szürke cserépkancsó-típus is. A kiöntőcsücsök irányára derékszögben elhelyezett fül felületét minden esetben bevagdalt vonalminta díszíti, amely jellegében a leírt bevágott bélyegekkel rokon. Egy-egy esetben sikerült három olyan darabot is találnunk, ahol nem párhuzamos vonalak, hanem az 58. sz. keresztes jegy, a 60. sz. jegyhez közel álló forma, illetve a 62. sz. bélyeg kicsinyített formája fordult elő. Ezek a darabok azt mutatják, hogy a bécsi műhelyekben készült ez a kancsótípus is (46. kép)[40]. E kancsótípus a legtöbb esetben a hazai XIII. sz.-i kerámiával együtt került elő; pontosabb meghatározásukat elősegíti, hogy két példányt a budai palota nyugati szárnya alatt olyan rétegben találtunk, amelyet I. Albrecht bécsi fillére (1285—1308) határoz meg. Valószínűnek tartjuk — az azonos készítési mód (redukált égetésű cserép) miatt —, hogy ilyen korú leleteink között sűrűn előforduló harang és tányér alakú fedők és csücskös mécsesek is bécsi készítmények (45. kép), bár műhelyjegyes példányt még nem ismerünk.

A XIV. század ausztriai kerámiáját még nem ismerjük ilyen mértékben, így a kereskedelem további alakulását még nem rajzolhatjuk meg. A budai vár és a visegrádi alsó palota Anjou-kori pénzekkel kísért leleteiben találtunk már néhány további darabot. A jelzések (57. kép: 34—66.) fejlődést mutatnak, a bélyeg már pecséttel készül, köztük Molthein 34. sz. típusa is előfordul. Az anyag most is majdnem mindig szürkére égetett cserép, grafit nélkül.

Mint láttuk, ásatásaink már a fentiekben is jelentősen bővítik az ausztriai fazekasság középkori tevékenységéről ismert képet. Alábbi adataink a középkori kerámia fejlődése szempontjából jelentős kérdésben világítják meg a bécsi fazekasok munkásságát.

A középkori kézművesség fejlődésének legfontosabb szakaszát jelenti az a megváltozott helyzet, ami a jobbágy-háziiparos városba költözésével előáll. A megjavuló munkafeltételek, a piac szerepének előtérbe lépése, a fokozódó kereslet és minőségi igény alapvető technikai változtatásokat tesz lehetővé, illetve eredményez. Nagyobb gyakorlatot, fokozott specializálódást követel a mesterektől és az előállított termékek formai és technikai szempontból egyaránt fejlődést mutatnak.

A városi műhely erősödésének, a kézműipar fejlettségének egyaránt jelzője a fazekasság munkájában a mázas edények készítése, ami a római városi műhelyek felbomlása után helyenként teljesen megszűnt. A gótika első mázas edényei — a különböző fejlődési fokok, a műhelyhagyományok továbbszármaztatásától függően — országonként, városonként más-más időpontban jelennek meg. Franciaországban és Angliában a XII—XIII. sz.-ban, Hollandiában 1200 körül egyre gyakrabban használnak más ólommázat. A közép-európai adatok fejletlenebb helyzetről számolnak be, alig egy-egy mázas edényt ismerünk, amelyről biztos, hogy a XIV. sz. előtt készült.[41]

Budán, a polgárváros egyik középkori pincekútjának feltárása során, XIII—XIV. sz.-i leletek kíséretében, helyi és ausztriai kerámia között négy ólommázzal bevont (aranysárga, barnás, olajzöld) füles lábas darabjai és egy állatfejes kiöntőkkel díszített kanna is előkerült.[42] Alábbiakban készítési helyük és koruk kérdését vizsgáljuk (48—49. kép).

A háromlábú füles lábasok típusa hasonló ahhoz a barnásszürke, finom anyagú lábashoz, amely a palota ásatásánál a 33. gödör XIII. sz.-i leletegyüttesével került elő (47. kép). Eltérés csak annyi, hogy a mázas darabokon már lábak is vannak és a jellegzetes kihajló nyél végét kis állatfej díszíti. A kanna állatfejes kiöntőjének rokon darabja, egy füstös égetésű töredék (50. kép) a palota 40. gödrének korai leletegyüttesében feküdt, egy mázas lábasedény töredékével. Az állatfejes kannák és mázas lábasok készítésének közelebbi idejét utóbbi gödörből kikerült Árpád-kor végi bécsi fillér határozza meg. Az ökörfejekkel díszített kanna finom sárgás cserépanyaga és sárga mája az egyik lábas anyagával és mázával egyezik; a fülön végigfutó bevágás a lábasok nyelén is megfigyelhető. Véleményünk szerint egy műhelyből kerültek ki. Azt a kérdést, hol készítették őket, eldönti az az állatfejes kanna, amelyet Bécsben találtak[43] (51. kép). Fülének és kiöntőinek formája arra vall, hogy budai kannánkkal egy műhelyben készült.

ISMERETLEN MŰHELYEK

A perembélyeggel ellátott grafitos és szürke cserépedények legnagyobb részénél megállapítható, hogy a XIII—XVI. sz.-ban Ausztria műhelyeiben készültek. Ásatásaink azonban, ha kisebb mértékben is, olyan házi-kerámia anyagot is napfényre hoztak, amelynél több jelenség arra mutat, hogy az ismert osztrák műhelyeken kívül máshol is készítettek jelzett kerámiaanyagot. Összeállításunkban a 71—95. sz. bélyegek foglalják össze ezt az egyelőre kérdéses anyagot, amelynek tisztázása régészetünk további feladata.[44]

Az osztrák bélyegek legnagyobb része a város címerképéből származik és aránylag egységes csoportokat alkot. Ezzel szemben ezek a jegyek sokban egyéni, más műhelytől független jelzések, azaz sokkal inkább mesterjegyek, amelyek kötetlenebb, céhszervezetbe nem tömörült (vagy nem régen tömörült) fazekasokra utalnak. Másrészt e jegyek 62%-ban olyan kerámián fordulnak elő, amelynek agyagában grafit nincsen (csak a 71—78. jegyeket találtuk grafitos cserépen). Ez utóbbi jelenség még nem elegendő annak kimondására, hogy magyar fazekasmunkákkal állunk szemben. Fentebb már kiemeltük, hogy az osztrák anyagot ily módon leszűkíteni mennyire sematikus lenne. Mindenesetre hazai mesterek esetében grafitos áruról sokkal kevésbé beszélhetünk; ezt nemcsak a nyersanyag beszerzésének nehézségei indokolják, de az a versenyképesség is, ami ellen hazai fazekasaink a XVII. sz.-ban sem tudtak védekezni.[45] A „bécsi fazék"[46] a XIII. sz.-tól kezdve egyre erősebben áramlik, mind mennyiségi, mind területi térhódítását tekintve. Leletanyagunk azt is jelzi, hogy kereskedelmi forgalmuk a hódoltság idején sem szűnik meg teljesen. Ez tehát azt mutatja, hogy azonos kerámia itt akkor nem

nagyon készült. A XV—XVI. sz. magyar fazekasai az osztrák formához közel álló szegletes tál alakú kályhaszemek készítésekor sem alkalmaztak grafitot, s a szürke kályhákat kezdettől fogva utólag festették sötét színűre.[47] Az ismeretlenként bemutatott műhelyjegyek között bizonyára olyan is van, amely külföldi műhelyt jelöl,[48] de ezek elkülönítése a külföldi kutatás feladata.

Meg nem fejtett jegyeink nagy része csak egy-egy példányban fordult elő az átnézett magyarországi leletanyagban, s a következő évek további céltudatos régészeti munkája tud csak olyan szélesebb emlékanyagot napfényre hozni, amelynek segítségével e csoport elterjedésére és az egyes műhelyek helyére feleletet kaphatunk. Fazekas-központok tekintetében segítséget adhat a középkori vasszerszámaink műhelyjegyeivel való összehasonlítás is; biztosabb meghatározást csak a laboratóriumi technológiai vizsgálat nyújthat. Formai szempontból sem tudjuk ma még részletesebben megvizsgálni ezt a kérdéses csoportot, miután alig egy-két olyan példány van, amelynél a perem mellett az egész edényformát is ismerjük. Egyik teljes példányunk (52. kép)[49] nyúltabb formájával és a vállán körülfutó pecsétdísszel eltér a szokásos ausztriai anyagtól és így alátámasztja felfogásunkat, hogy csak e csoportok elkülönítésével lehet annak vizsgálatát eredményesen végezni. Ha voltak magyar fazekasok, akik az osztrák fazekak hatására készítményeiket a XV. sz.-ban jelzéssel látták el, úgy mesterjegyeik a bemutatott csoportban lappanganak (58—59. kép).

ÖSSZEFOGLALÁS

A külföldi kerámiaanyag első részének bemutatásakor már láthattuk, hogy csak a felvetődő kérdések egy részére adhattunk a leletek alapján feleletet. Még nem ismerjük, milyen útvonalon és kik hozták hazánkba a díszkerámiát, nem ismerjük a darabok árát sem. Egyéb korabeli kézműves-árukhoz viszonyított kis mennyiségük (a budai anyagban a díszkerámia a konyhai kerámiához mérve 1%-ot alig ér el) valószínűtlenné teszi, hogy levéltári adatok e kérdéseket felderítik.[50] A készítési hely és a tulajdonosok társadalmi helyzete pontosan kirajzolódik. Mennél távolabb fekszik hazánktól az előállító műhely, annál inkább szűkül a használók köre, a városi polgártól a királyi udvarig.

52. kép. Főzőfazék, ismeretlen műhely jelzésével Budáról

A bemutatott leletanyag a középkori kézművesség fejlődésének jellegzetes szakaszait világítja meg és a feudális kor anyagi kultúrájának megismerését is megkönnyíti. A készítmények korrendi és topográfiai csoportosításával kirajzolódik a bécsi fazekasság termékeinek első megjelenése. Buda Árpád-kor végi pénzforgalmában sűrűn előforduló bécsi fillérek (amelyek közül több éppen a bécsi leleteket tartalmazó szemétrétegekből került elő) a leletekkel együtt jellemző bizonyítékai annak az élénk kereskedelmi életnek, amelynek ez időben a leletanyag tekintetében is első helyen álló Buda és Esztergom a legfontosabb — egymással is állandó gazdasági és politikai küzdelmet folytató — csomópontja. Buda fazekasságának ekkor még komoly súlya nincsen. A XIV., de főleg a XV. sz. végén az osztrák fazekasok már az ország távolabbi pontjaira is eljuttatják termékeiket,[51] bár a külföldi áru fő vásárlója most is a feudális udvartartás (60. kép). A magyar faze-

kasok konyhai edényekkel bőségesen ellátják a hazai piacot, de ezek az osztrák grafitos áru tulajdonságaival nem versenyezhettek.[52]

Rajnavidék, Hessen és Morvaország legfejlettebb műhelyei (kismértékben a Közel-Kelet, Itália és Spanyolország központjai) olyan díszkerámiai anyagot készítenek, amely formai és díszítési kiválósága révén a feudális urak pohárszékeinek is dísze lehet. A messzi földről hozott cserépkupák ritkaságuk miatt is értékesek tulajdonosuk számára. Másrészt az említett öt vidék fazekassága olyan különleges technikát használ, ami a hazaitól idegen. Az osztrák fazekasok díszkerámiája a földrajzi közelség ellenére is elenyésző számú hazánkban az előző csoportokhoz képest. Ennek okát abban látjuk, hogy a XV. sz. második felétől a budai fazekasok e téren is egyenrangú szereplővé fejlődtek, így ilyenfajta ólommázas kerámia terén behozatalra nincs szükség. A század végén és a XVI. sz. elején már olyan minőségű díszedényeket és kályhákat készítenek a budai mesterek, hogy hatásuk a külföldi fazekasság működésében is kimutatható.

A PEREMBÉLYEGES KERÁMIA ELTERJEDÉSE MAGYARORSZÁGON A MŰHELYJEGYEK CSOPORTOSÍTÁSÁBAN

Bécs (53—55. és 57. kép):

1. Buda (palota); Pomáz; Sopron
2. Buda (palota); Esztergom (szürke cserépből is)
5. Esztergom; Sopron
5/1. Buda (palota); Esztergom
5/2. Buda (palota); Pécs; Kecskemét-környék
5/3. Buda (palota) szürke cserép
5/4. Buda (palota) szürke cserépből is
5/5. Buda (palota, Tabán); Esztergom
5/6. Buda (palota, Tabán); Csut; Esztergom
5/7. Esztergom
5/8. Esztergom
5/9. Győr
8/1. Pozsony
8/2. Buda (palota)
11. Buda (palota, Tabán, Víziváros); Csut; Zsámbék; Pomáz; Esztergom; Gyula; Győr; Sopron; Detrekővára; Kecskemét környéke
12. Buda (Tabán; Víziváros); Pomáz; Detrekővára
14. Buda (Víziváros); Esztergom; Visegrád; Pomáz; Székesfehérvár; Nagy-Szalatna (Zólyom m.)
15. Buda (palota, Víziváros); Esztergom; Visegrád; Pomáz; Sopron
15/1. Buda (palota)
17. Esztergom; Pomáz; Győr; Somogyvár; Detrekővára
17/1. Buda (palota); Esztergom
17/2. Esztergom
18/1. Buda (palota)
18/2. Buda (palota)
18/3. Buda (Tabán); Föveny (Fejér m.)
19. Esztergom; Csut
19/1. Esztergom
19/2. Buda (palota)
19/3. Gyula
20. Buda (palota); Esztergom
20/1. Buda (palota, Víziváros), szürke cserépből is; Esztergom; Csut; Sopron
20/2. Buda (palota)
20/3. Buda (palota)
32. Buda (Víziváros); szürke cserépből is
34. Buda (palota, XIV. sz.); Visegrád (palota XIV. sz.)

38/1. Buda (palota, szürke cserép XIV. sz.); Visegrád (vörös cserép); Esztergom (szürke cserép); Pesterzsébet (sárgásfehér cserép XIV. sz.)
39. Buda (palota, Tabán); Esztergom; Visegrád; Pomáz; Boldogasszony (Győr m.)
39/1. Buda (palota, Tabán)
39/2. Kecskemét-környék (vörösesszürke cserép)
39/3. Buda (palota)
40. Buda (palota, Tabán); Visegrád
42/1. Esztergom (szürke cserép)
50. Buda (palota)
51. Buda (palota)
52. Visegrád
53. Sopron
54. Sopron
55. Buda (Tabán)
56. Esztergom
57/*a*. Buda (palota); 57/*b*. Gajaroch
58. Buda (palota, XIII. sz.); Esztergom; Visegrád
58/1. Pomáz
59. Buda (palota, XIII. sz.)
60. Buda (palota, XIII. sz.)
60/1. Buda (palota, XIII. sz.)
60/2. Esztergom
60/3. Esztergom
60/4. Pomáz
60/5. Pomáz
61. Buda (palota, XIII. sz.)
61/1. Buda (palota, XIII. sz.); Esztergom; Győr
62. Buda (palota, XIII. sz., Polgárváros, XIII. sz., szürke); Csut (XIII. sz.); Visegrád (barnássárga cserép)
62/1. Buda (palota, XIV. sz., Polgárváros, XIV. sz., szürke); Visegrád (palota, XIV. sz.)
63. Esztergom
63/1. Pomáz
64. Buda (palota, XIV. sz.)
65. Buda (Polgárváros, XIV. sz., barna cserép)
66. Buda (palota, XIV. sz.)

Tulln (56. kép):

44. Buda (palota, XV. sz. k., szürke cserép, Tabán); Visegrád; Pomáz
45. Esztergom; Kecskemét-környék
46. Buda (palota, szürke cserép); Csut (XV. sz.); Esztergom; Visegrád
48. Buda (palota, szürke cserépből is); Esztergom; Visegrád (palota, felső vár); Pomáz
48/1. Visegrád
48/2. Sopron

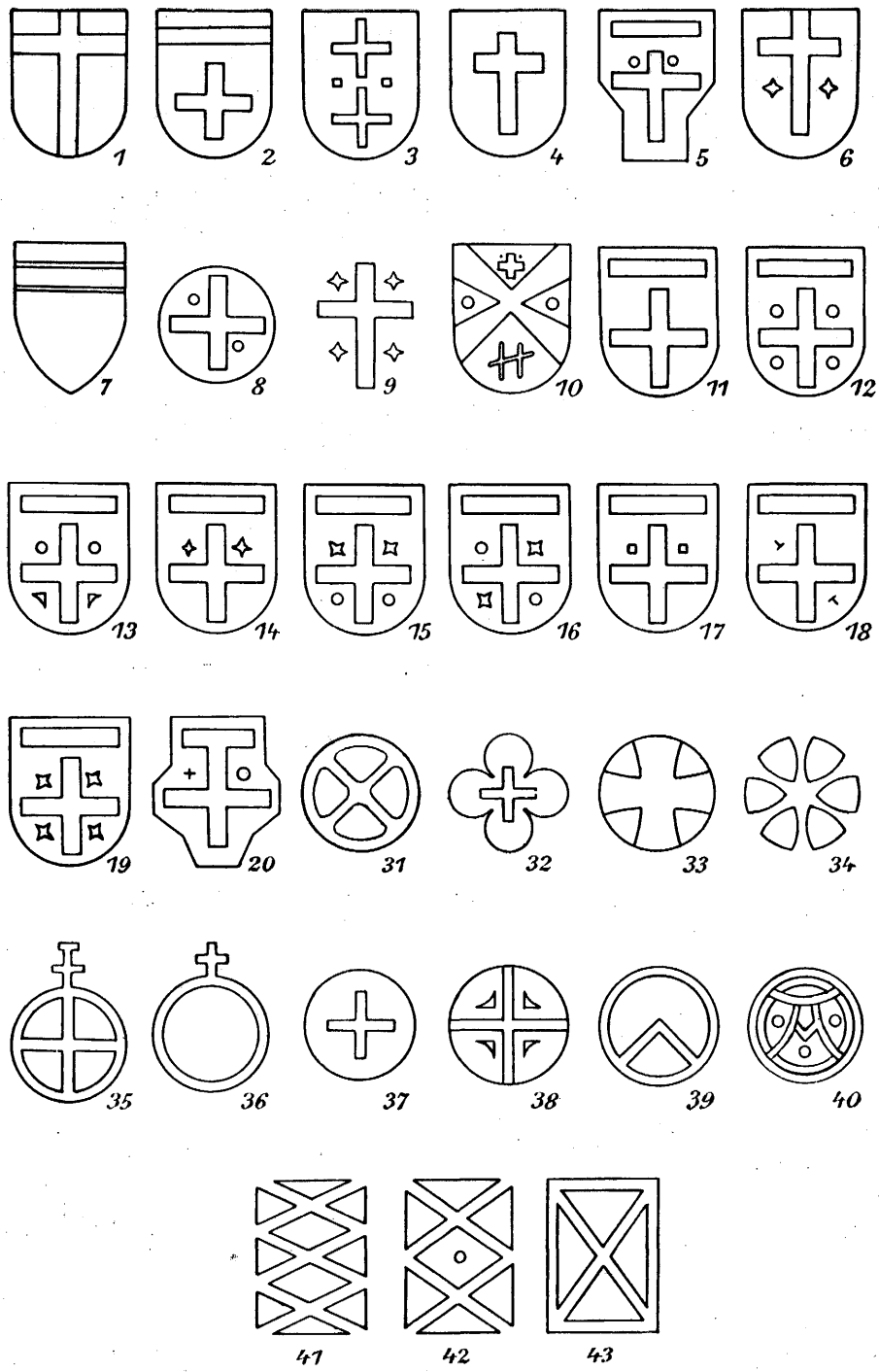
Passau (56. kép):

21. Buda (szürke cserépből is); Visegrád; Esztergom; Bező (Sopron m.)
21/1. Esztergom; Győr
23. Buda (szürke cserép); Győr; Esztergom
23/1. Óbuda (vízvezetéken szürke cserép)
25. Visegrád (vörösesszürke cserép); Esztergom (vár, szürke kályhaszem)
26. Esztergom
26/1. Buda (palota)

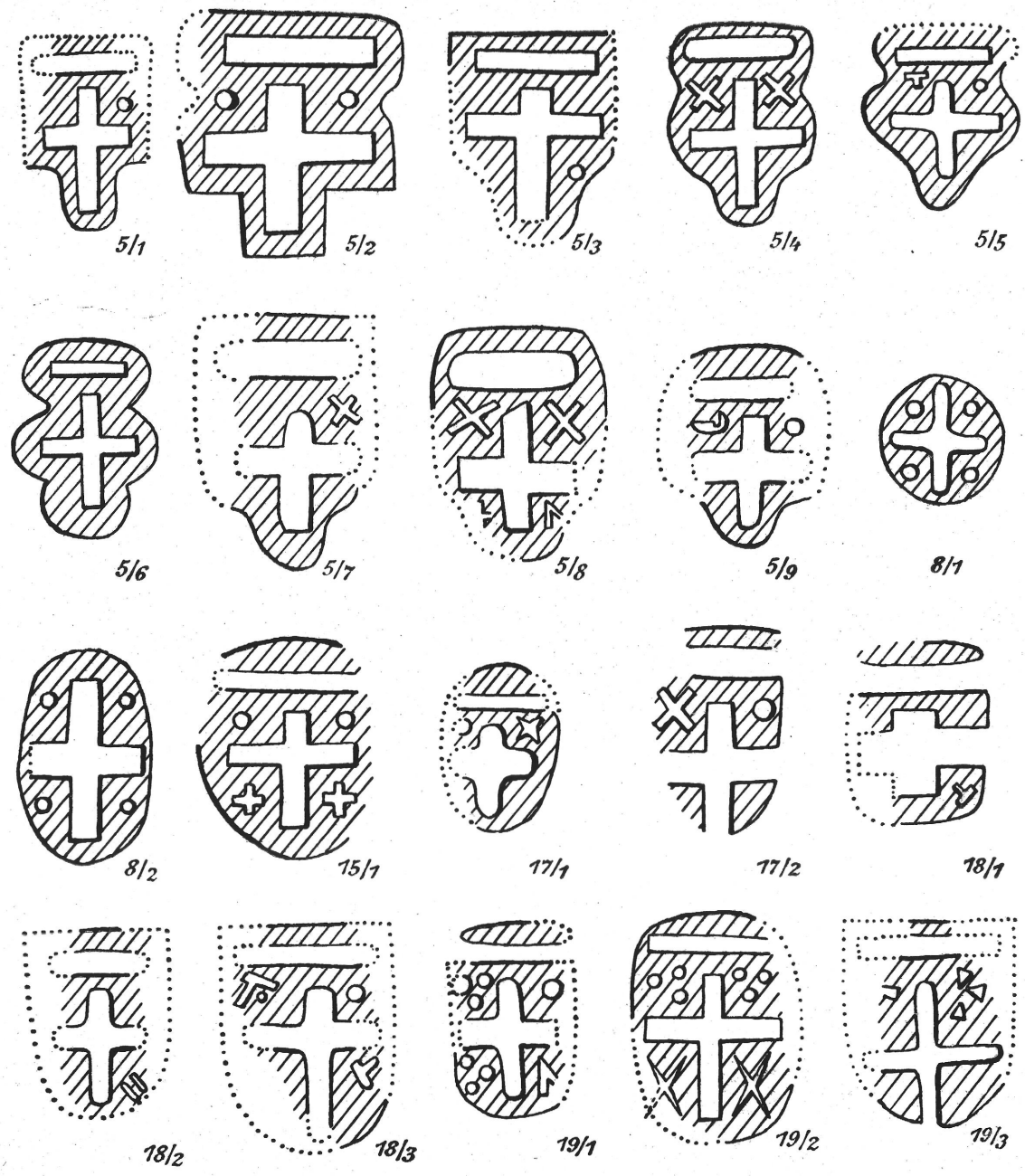
Ismeretlen műhelyek (58., 59. kép):

71. Buda (palota, grafitos tégely, XV. sz. m. f.)
71/1. Buda (palota, grafitos, XVI—XVII. sz.)
72. Buda (palota, grafitos, XV. sz.)
73. Buda (palota, grafitos, XV—XVI. sz. eleje)
74. Esztergom (grafitos, nagyméretű fazék)
75. Buda (grafitos)
76. Buda (palota, grafitos, XV. sz.)
77. Esztergom (grafitos)
78. Esztergom (grafitos, nagy fazék)
79. Esztergom (világosszürke cserép)
66. Buda (palota, barna, redukált égetésű, XIV. sz.); Visegrád
66/1. Buda (palota, szürke cserép XV. sz. második fele); Visegrád (szürke, redukált égetésű)
66/2. Esztergom; r. é.
80. Buda (palota, XV. sz. r. é.)
81. Buda (palota, XV. sz. r. é.)
81/1. Buda (palota, XV. sz. r. é., Víziváros)
81/2. Buda (palota, XV. sz. r. é.)
82. Buda (palota, XV. sz., világosszürke)
82/1. Buda (Tabán, szürke); Pomáz
82/2. Pomáz
83. Esztergom (barnásszürke)
84. Esztergom (r. é.)
85. Esztergom (r. é.)
86. Esztergom (r. é.)
87. Esztergom (r. é.)
88. Buda (palota, XV. sz. vége — XVI. sz. eleje r. é.)
89. Óbuda (szürke, vízvezetéken); talán Bécs?
90. Buda (palota, XV—XVI. sz. szürke)
91. Buda (palota r. é.)
92. Buda (palota, szürke cserép)
93. Visegrád (Salamon-torony)
94. Visegrád (palota, XIV. sz. vége—XV. eleje, sárgásfehér cserép)
95. Buda (barnássárga cserép)
96. Buda (palota, XV. sz. barnásszürke cserép, kevés grafittal, dongáshátú kályhaszem)
97. Buda (palota, XIV. sz., grafitos-figurális díszű kályhaorom)
98. Buda (az előző kályhaoromzaton; a Polgárvárosban fehér cserépfazékon, XIV. sz.)

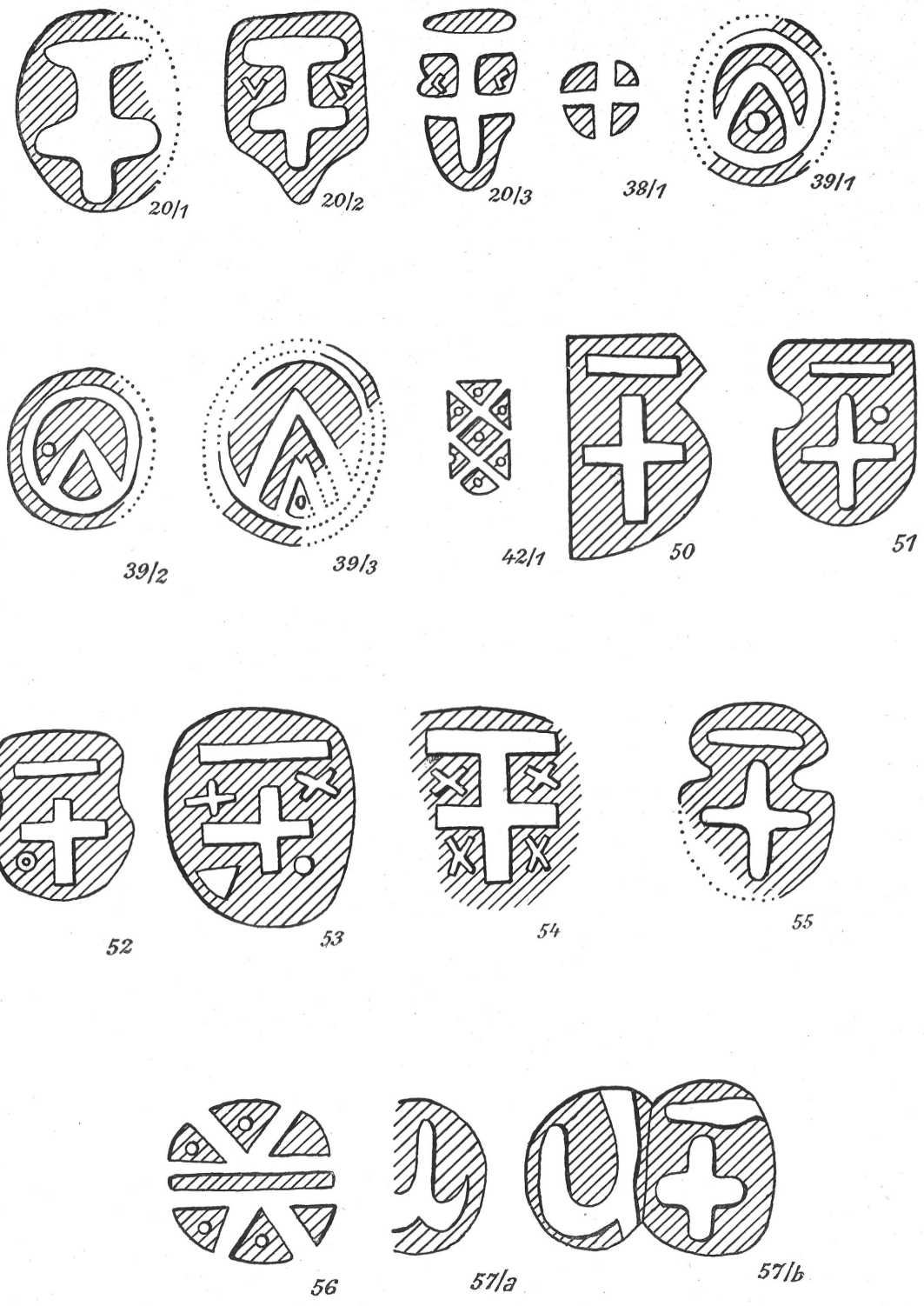
(Az 53—56. képtáblákon bemutatott, de felsorolásunkban nem szereplő jegyek magyarországi lelőhelyen eddig nem fordultak elő.)

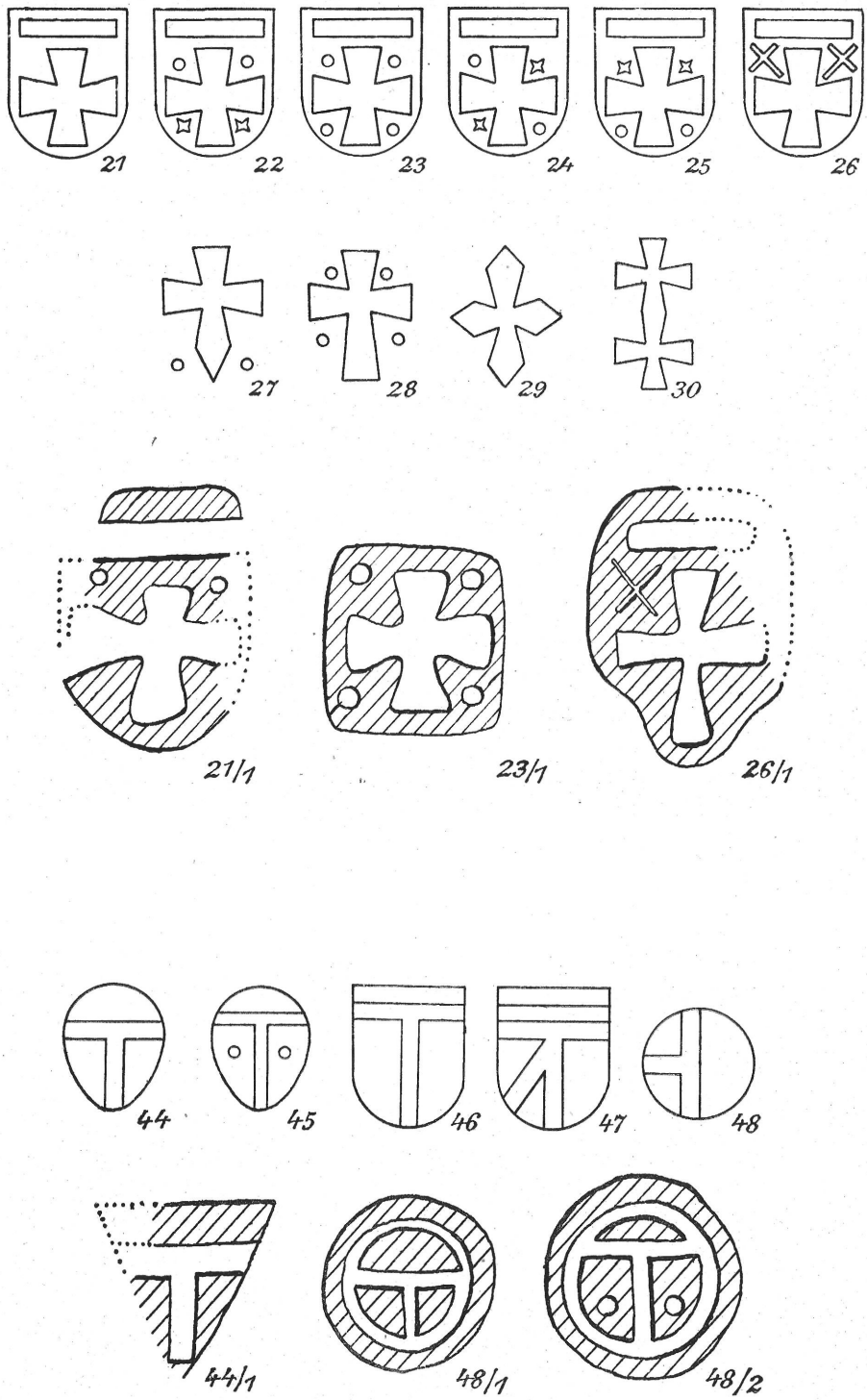
53. kép. Bécsi fazekasműhelyek jegyei

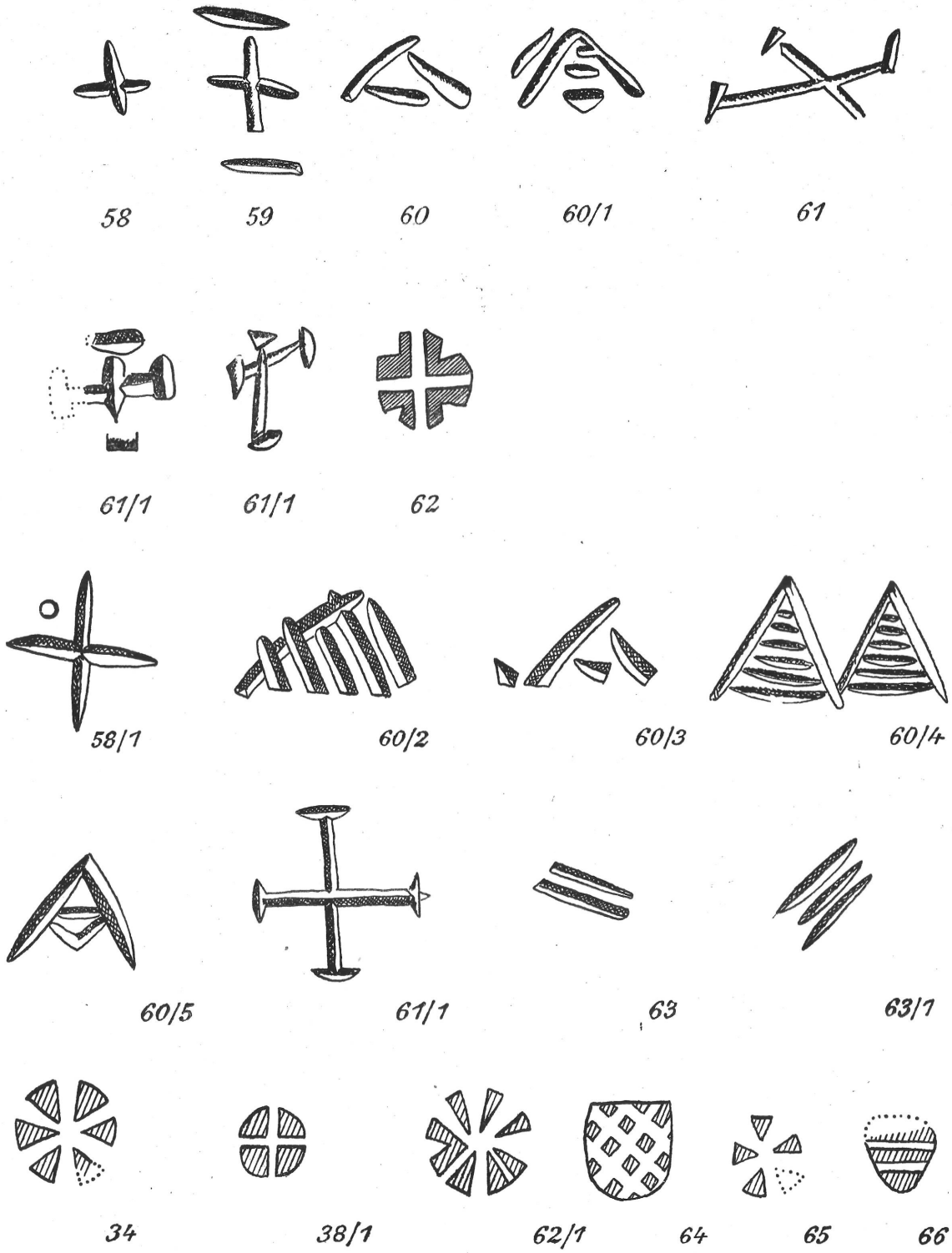
54. kép. Bécsi fazekasműhelyek jegyei

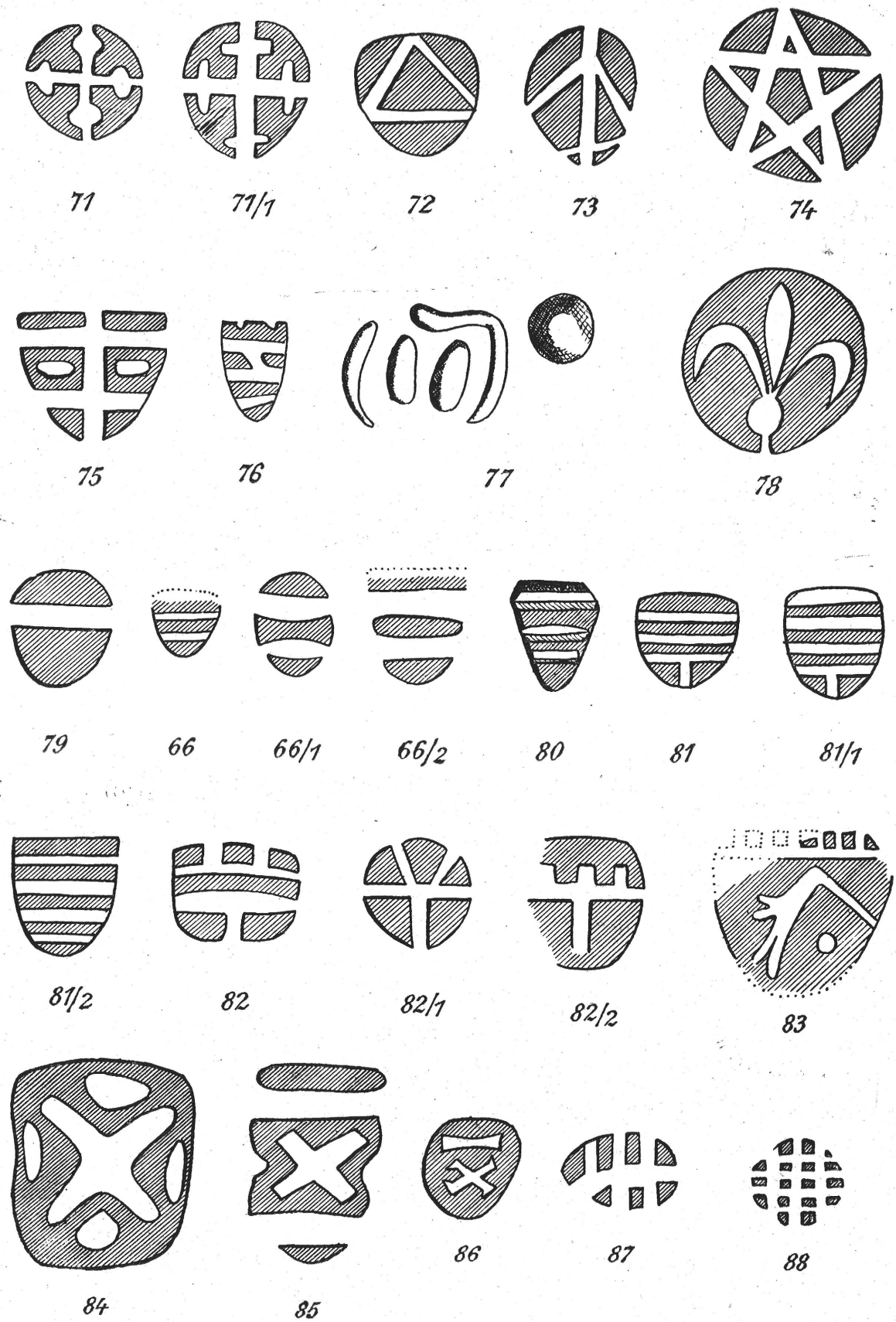
55. kép. Bécsi fazekasműhelyek jegyei

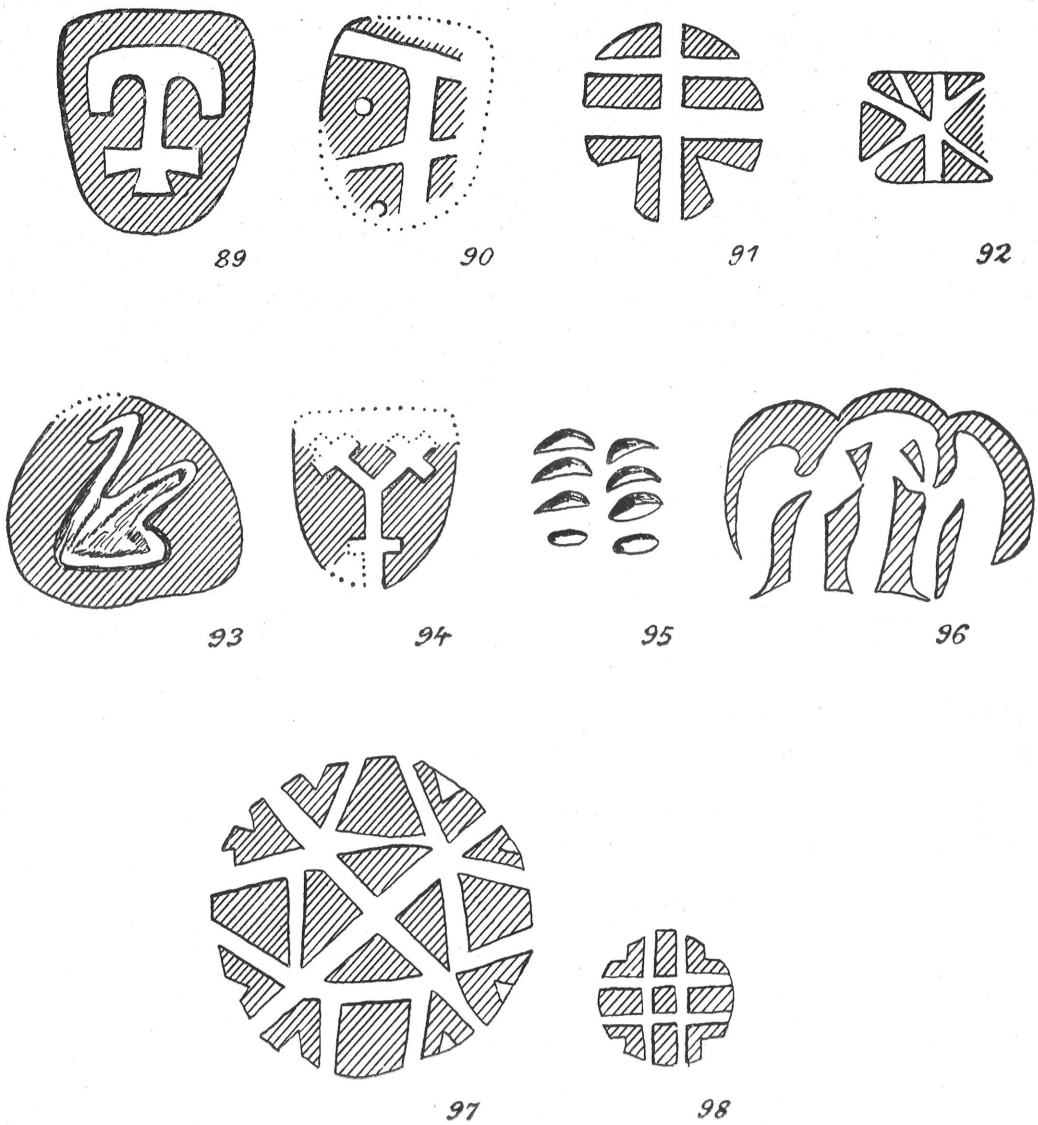
56. kép. Passau és Tulln fazekasműhelyeinek jegyei

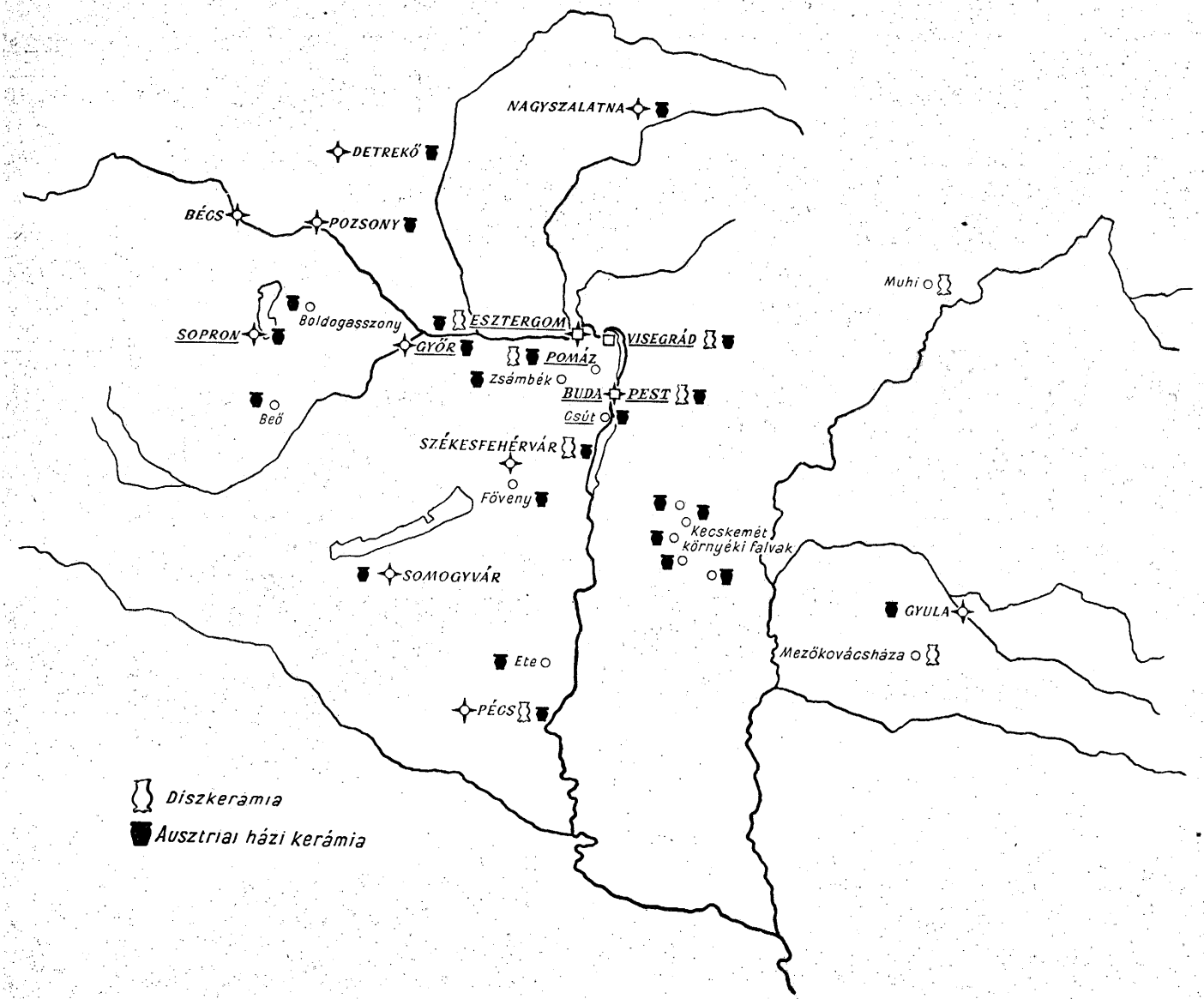
57. kép. Bécsi fazekasműhelyek jegyei a XIII. és XIV. században

58. kép. Ismeretlen fazekasműhelyek jegyei

59. kép. Ismeretlen fazekasműhelyek jegyei

60. kép. A külföldi kerámia elterjedése Magyarországon a XIII—XVI. században

JEGYZETEK A „KÜLFÖLDI KERÁMIA MAGYARORSZÁGON" C. TANULMÁNYHOZ

A tanulmány első része az első négy csoportot tárgyalja. A feldolgozásban nem szerepelnek az olasz majolikák, mert Mátyás udvarán kívül sehol sem jelennek meg és így tárgyalásuk önálló kérdéscsoportot jelent. Feldolgozásuk első részét l.: *Bertalan Vilmosné:* Művészettörténeti Értesítő 1954. és Bp. Rég. XVII. A leletanyagot a hódoltság koráig vizsgáljuk.

[2] A technikai leírást *Falke, H. Wilm* és *K. Strauss* összefoglalásai alapján készítettem. Mivel ezek a fejlődés történeti menetével alig foglalkoznak, a munkamenet leírásánál csak olyan adataikat használtam fel, amelyeknél a rendelkezésre álló középkori leletanyag a mesterség illető fogásait bizonyítja.

[3] *O. Falke:* Das rheinische Steinzeug. 1908. Munkájának megjelenése előtt a rajnavidéki áru nagy részéről azt hitték, hogy Németalföld és Flandria készítményei.

[4] Mainzer Zeitschrift. 1906. 73.

[5] l. *Falke,* id. mű. Abb. 59. jobboldali.

[6] *O. Falke:* Gotisches Steinzeug von Dreihausen. i. h.— Kunst und Kunsthandwerk. X. 1907. 295.

[7] Magyarázatát l. *Falke,* uo.

[8] *Strauss, K.:* Alte deutsche Kunsttöpferei. Berlin, 1923. 20.

[8/a.] *B. W. Stengel:* Anzeiger d. germ. Nat. Mus. 1908. 65—66.

[9] *Holl I.:* AÉ 1952. LIII. tábla 1.

[10] *Falke:* Das rheinische Steinzeug. 42. — *H. Schweitzer:* Das städtische Suermondt Museum zu Aachen. Kunst u. Kunshandwerk, 1910. 243. Abb. 52—53.

[11] A morva kőcserép-poharak első összefoglalása: *Molthein:* Kunst u. Kunsthandwerk. 1910. 75—85. alapján.

[12] M: 31,5 cm. Talpa trébelt ezüst, áttört díszítésű: száron sorakozó rozettás levelekkel. A száj foglalatán a talpéhoz hasonló csavart drót; az aranyozott ezüstfedőt csavaros drót szegi, tetején a felnyúló szárat gránátalma koronázza. Jellegéből ítélve magyar munka és 1500 táján készült. *Csányi K.:* Az Eszterházy-kincstár magyar ötvösművei. Rég. Társ. Évk. I. 192—22. 191.

[13] *Bálint A.:* Dolgozatok. 1939. 153.

[14] Hattyú u.-i lelet. 1949. Vármúzeum.

[15] Registrum super rebus in Velika... 1491. Orsz. Levéltár D. 26051.

[16] *Radvánszky:* Magyar családélet. II. k. 4. 1529. Maghy Pál hátrahagyott ingóságai.

[17] Művészettörténeti Ért. 1953. 214. térkép.

[18] *Bossert:* Gesch. der Kunstgewerbe. V. 396. — *Lüer—Creutz:* Gesch. der Metallkunst. II. Fig. 241.

[19] Uo. II. Fig. 237.

[20] *Molthein,* id. mű, Abb. 98.; és Bunte Hafnerkeramik, Fig. 39.

[21] A lüszteres színváltozás a füstölt égetés eredménye; amit a poharak mázatlan belsejének szürkére színezett felülete is bizonyít. Duma Gy. közlése.

[22] Várlejtő, Halászbástya alatt. 1953.

[23] *Molthein,* id. mű. 420. old.

[24] Schulek J. ásatása.

[25] AÉ 1895. 287.

[26] AÉ 1901. 76.

[27] AÉ 1905. 318.

[28] *A. W. Molthein:* Beiträge zur älteren Geschichte des Hafnergewerbes in Wien u. Niederösterreich. Kunst u. Kunsthandwerk, 1905. 553.
Ua.. 1910. 385.

[29] Ua., 1927. 81.

[30] *Szabó K.:* Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. 1938. 101—103.

[31] *Garády S.:* Budapest területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése. 1931—41. Bp. Rég. XIV. 1945. 428—32.
Takáts S.: A bécsi fazekasművek. Magy. gazd. tört. szl. 1904. 159—160.

[32] *Molthein,* id. mű, 1910. Abb. 42. és *Molthein:* Wavra-Katalog. 15. számú pohár.

[33] L. a soproni Liszt F. Múzeum kiállításának középkori anyagát.

[34] Azokat az eseteket, amikor csupán nagyságbeli eltérés tapasztalható, nem vettük figyelembe, már csak azért sem, mert Molthein rajzai a bélyegeknek csak sematikus formáját adják vissza.

[35] *Rübakov:* Remeszlo Drevnej Russzi. 1948. 493. 35. rajz.

[36] *Molthein,* id. mű, 1910. Abb. 38—39. 41.

[37] Uo. 389.

[38] *Gerevich L.:* Castrum Budense. AÉ 79. 1952. 156, 164.

[39] *Holl I.:* A vári ásatás középkori kerámiái. AÉ 79. 1952. 181. 1. kép. 1—4.

[40] Véleményünket alátámasztja a Musem Vindobonense cserépkancsója is, amelynek füle az itteni darabokkal egyezik. L.: *Molthein,* id. mű, 1910. 396. Abb. 62.

[41] Morvaország (Rechsen) plasztikus díszű edény, XIII. sz.; Trient, mázas ereklyetartó, 1207—18; Magyarország (Abony) mázas fenékbélyeges edényke, XIII. sz. E ritka darabok a helyi kézművesség szempontjából nem is értékelhetőek, hisz egy-egy darab más országból is odakerülhetett.

[42] Dísz tér 10. pincekút, 1954.

[43] *Molthein,* id. mű, 1910. 392.; a kreuzensteini vár leletei között is több példány töredékét említi.

[44] Az ismeretlen műhelyek kérdését *Szabó K.* (id. mű. 103) és *Garády S.* is (Bp. Rég. XIV. 428—32.) felvetette, de az anyagot a biztos osztrák készítményektől nem tudták elválasztani.

[45] *Takáts S.:* Magy. gazd. tört. szl. 1904. 159—160.

[46] „olla terrea vienensis": 1508. Hippolit egri számadáskönyvei. *Nyári:* Századok, 1872. 356.

[47] 1488: „Item pro coloribus ad denigrandum quandam fornacem in Maroth.....din. 6." Esztergomi számadáskönyvek másolatai. Akadémiai Kézirattár. L. *Voit P.:* Műv. tört. Ért. 1954.

[48] Így pl. a 66. jegy a XIV. sz.-ból és variációi Molthein 7. jegyével vethetők össze. Molthein idézett utolsó tanulmányában nemcsak fel nem dolgozott osztrák, de csehországi műhelyeket is említ, amelyek grafitos edényt készítettek.

[49] Szürke cserép, m: 21 cm. Tabáni ásatásból.

[50] Ilyen irányban az elszórt adatokkal szemben jelentős súlyt csak a pozsonyi harmincadkönyvek részletes

publikálása jelenthet, ha az eddigi szokástól eltérően a kis vámértékű árukat nem hagyják ki a feldolgozásból.

[51] A távolabbi vásárlókhoz valószínűleg maguk a külföldi — vagy a közvetítő magyar — mesterek viszik szét az anyagot, ahogy ezt a középkori okleveles adatok más fazekasáruk esetében mindig bizonyítják. A kézműiparos fazekas még a XIX. sz.-ban is maga hordja szét a vásárokba az edényeket, sok esetben nem is készpénzért árulja.

[52] Még 1680-ban is a komáromiak véleménye szerint „... nyilvánvaló dolog, hogy a bécsi fazék tovább tart mint az itt való munka..." L. *Takáts*. id. mű.

IMRE HOLL

AUSLÄNDISCHE KERAMIKFUNDE DES XIII.-XVI. JAHRHUNDERTS IN UNGARN

ZUSAMMENFASSUNG

Die archäologische Erforschung des Zeitalters des Feudalismus wird in Ungarn in den letzten Jahren auf einer immer breiteren Basis durchgeführt. Es bieten sich immer mehr Möglichkeiten, neue Fragen zu lösen und das alte Fundmaterial nach neuen Gesichtspunkten zu bewerten. Die Ausgrabungen fördern viel keramisches Material sowohl ungarischer als auch ausländischer Herkunft zutage. Die Bearbeitung der Produkte ausländischer Werkstätten ist vom Standpunkt der Bewertung des ungarischen Materials unentbehrlich, sie liefert aber auch über die Beziehungen zu dem Ausland wichtige Angaben.

Die ganze Massenware stammt aus Österreich, und vorläufig kann man lediglich von dieser ausländischen Gruppe nachweisen, dass ihr Gebrauch in Ungarn bedeutend gewesen ist. Die Prunkkeramik, die zum Tafelgeschirr der Aristokratie und teilweise auch der Bürgerschaft gehörte, wurde aus sieben verschiedenen Gebieten nach Ungarn hereingebracht: Rheingegend, Hessen, Mähren (Steinzeug); Österreich (bleiglasierte Ware); Italien und Spanien (Majolika); naher und ferner Osten (Halbfayencen mit durchsichtiger Glasur und Porzellan). In dieser Abhandlung befassen wir uns mit den ersten vier Gruppen bis zum Anfang der Türkenherrschaft (1541). (Die besondere Bearbeitung der italienischen Majolikaware siehe Frau V. Bertalan, Művészettörténeti Értesítő, 1954.)

I. STEINZEUG

1. Siegburg

Charakteristische Erzeugnisse der Töpferei der Rheingegend sind die Siegburger Gefässe. O. Falke stellte in einer zusammenfassenden Arbeit die Entwicklung der Produkte der dortigen Meister dar. Die erste Warengruppe mit spezieller Eigenart wurde im XV. Jahrhundert hergestellt. Vom Material dieser Gruppe kommen in Ungarn die ballusterförmigen Becher am häufigsten vor. Je ein Fragment wurde im königlichen Palast von Visegrád, im Schloss von Pomáz (statio curiae regiae) und unter der Burg von Solymár (in der Nähe von Buda) gefunden.

Bei den Ausgrabungen in der königlichen Burg von Buda kamen Bruchstücke von acht solchen Bechern zum Vorschein (Abb. 5). Ihre charakteristische Form stimmt mit den in die Mitte und zweite Hälfte des XV. Jahrhunderts datierten Stücken ausländischer Sammlungen überein. Die meisten Exemplare von Buda kamen mit typischer Keramik aus der Zeit des Matthias Corvinus zum Vorschein, und die Fundumstände einiger von diesen wiesen darauf hin, dass sie zur Zeit der ersten Verwüstung der Burg (1530) in das Schuttmaterial gelangten.

Drei andere Stücke lagen in einer Schicht mit dem Material aus der Zeit des Königs Sigismund (Abb. 6). Ihre Farbe und Form unterscheidet sich zum Teil von der vorher erwähnten; das eine (Abb. 8) befand sich in der Schicht der Baugrube des „Csonka-(Rumpf-)Turmes"; dies beweist, dass man am Hof von Buda Siegburger Gefässe bereits vor 1420 benutzt hat.

Ein Bruchstück weist auf eine dritte Form hin (Abb. 7), die wahrscheinlich einen von dem obigen Typus abweichenden Fussbecher vertritt und ebenfalls bereits in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts in das Schuttmaterial geriet. In dem, den östlichen Flügel der Burg von Buda durchschneidenden Felsenzwinger wurde das Bruchstück eines Walzenbechers (Abb. 9) gefunden, der mit seiner aus Stempelform aufgedrückten Stachelverzierung unter den in der Fachliteratur veröffentlichten Exemplaren alleinstehend ist. Wegen seines Materials und der charakteristischen kastanienbraunen Farbe reihen wir ihn in die Siegburger Gruppe ein. Ein in der nächsten Gruppe behandeltes Stück aus Dreihausen zeigt, wie starke Wechselwirkungen zwischen den zwei Werkstätten bestanden (Abb. 22). Das angeführte Bruchstück gelangte in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts in die Schuttschicht.

2. Dreihausen

Diese wichtigste mittelalterliche Keramikwerkstätte in Hessen ist durch O. Falkes Forschungen bekannt (Kunst und Kunsthandwerk, X, 1907, 295). Die frühesten Erzeugnisse der Werkstätte sind durch kaum acht vollständige Exemplare vertreten (Limburg, Kassel, ehemalige Sammlung Figdor, Kopenhagen; Abb. 11—16). Zur Zeitstellung dieser frühen Gruppe konnte die Forschung noch keine Ausgrabungsangaben verwenden, weswegen die Herstellungszeiten an Hand der Inschriftauslegungen und des Stils bestimmt wurden. Falke datiert die Tätigkeit der Werkstätte auf den Anfang des XV. Jahrhunderts, was auch durch das Inventar Philipp des Guten, Herzog von Burgund (1419—1467) unterstützt wird. Molthein nahm die Datierung Falkes nicht an und versetzte die Tätigkeit der Werkstätte in das XIV. Jahrhundert, K. Strauss hingegen bestimmte — auf Grund von irrtümlich eingereihten Stücken — die 1530er Jahre als Entstehungszeit.

Ein Teil der bei der Ausgrabung des mittelalterlichen Palastes von Buda zum Vorschein gekommenen Steinzeugfunde können auf Grund des Ma-

terials, der Verzierung und Form in den Kreis der bekannten Dreihausener Typen (Abb. 17—19) eingereiht werden. Bruchstücke von sieben Exemplaren stimmen mit der Becherform des Limburger Typus überein, bezüglich der Masse wurden sie jedoch in mehreren Grössen hergestellt Abb. 17—18). Auch ein Steinzeugbecher mit Sechspassfuss, ein Kasseler Typus wurde hier gefunden (Abb. 19). Die Bruchstücke von fünf weiteren Exemplaren stimmen im Hinblick auf das Material und die Glasur mit den vorigen überein, doch erweitern sie mit neuen Formen die bisher bekannten Erzeugnisse der Werkstätte:

Typus IV: Walzenbecher, mit parallel gerippten Ringen verziert (Abb. 21c).

Typus V: zwei Bruchstücke zeigen das charakteristische Dreihausener Stempelmuster, doch weist ihre Profilausbildung auf die bevorzugte Trichterbecherform der Gotik hin (Abb. 21a-b), die sowohl aus Glas als auch aus Metall oder Keramik verfertigt, im Laufe des XV. Jahrhunderts häufig, aber im Dreihausener Material bisher überhaupt nicht vorgekommen ist. Auch die Töpfermeister von Buda verwendeten diese Form bei den für den königlichen Hof angefertigten Bechern für festliche Gelegenheiten. Wir sind der Ansicht, dass sie eben die sehr beliebten Steinzeugbecher der königlichen Geschirrschränke als Muster genommen haben, als sie auf ihren bleiglasierten Erzeugnissen das kleine Stempelmuster zur Gliederung der glatten Fläche zuerst angewendet haben (siehe Archaeologiai Értesítő, 1952, Taf. LIII, 1).

Typus VI: mehrere, Kleiderfalten darstellende Bruchstücke und ein fein ausgearbeitetes Gesicht deuten darauf hin, dass sie vom Meister des Limburger bzw. Erfurter Stückes stammen. Die genaue Form des Gefässes ist uns nicht bekannt; unter den ausländischen Exemplaren finden wir lediglich solche, bei denen der Töpfermeister die Köpfe bzw. die kleinen Figuren auf die Seite des fertigen Bechers geklebt hat. Beim Fund von Buda hingegen zeigen die Masse der Kleidung, dass der ganze Gefässkörper eine menschliche Form aufgewiesen und die Mündung des Bechers unmittelbar beim Scheitel des mit einem Tuch bedeckten Kopfes begonnen hat (Abb. 20).

Typus VII: Becherbruchstück mit Stachelverzierung (Abb. 22); es ist mit dem Becher von Kopenhagen typenverwandt, gehört aber zu einem Erzeugnis von anderer Form. Aus der mittelalterlichen Burg von Göltzsch kam ein Kelch mit einer aus gleicher Stempelform aufgedrückten Verzierung zum Vorschein, doch zeugt seine schwächere Ausarbeitung davon, dass er bereits die Nachahmung einer anderen Werkstätte darstellt (Abb. 23). Die Form des Exemplares von Buda kann mit keiner der bekannten Stücke verglichen werden und bereichert somit diese Gruppe mit einem neuen Bechertypus.

Die Funde aus der Burg von Buda erweiterten in grossem Masse die über die Tätigkeit der Dreihausener Werkstätten bekannten Angaben. Über den Handel der Stücke, da sie lediglich im Denkmalmaterial des königlichen Hofes aufzufinden waren, können wir nichts sagen. Wahrscheinlich gelangten sie als Geschenke der Gesandten nach Buda, als seltene Erzeugnisse von in fremden Ländern tätigen Meistern. Laut Angaben der Ausgrabungen kamen sie während der Herrschaft des Königs Sigismund hierher; die ersten Stücke zerbrachen zwischen 1460 und 1480. Ihre Mehrzahl war auch noch in der berühmten Schatzkammer des Königs Matthias vorhanden und ging nur während der Belagerung in der ersten Hälfte des XVI. Jahrhunderts zusammen mit den bekannten italienischen Majolikaservicen zugrunde.

3. Unbekannte rheinische Werkstätte

Ausser den besprochenen Gruppen kommt unter den Funden der Burg von Buda auch ein spätgotisches Steinzeugmaterial vor, dessen näherer Herstellungsort bisher nicht bestimmt werden konnte. Ein lilabraunes lehmglasiertes Exemplar in Bruchstücken zeigt die im XV. Jahrhundert oft angewendete Verzierungsart der Rheingegend: die aufgeklebte plastische Ausbildung betont den anthropomorphen Charakter des Gefässkörpers durch Anwendung von Gesicht, Armen und Kleiderfalten. Unser Fund ist den Kölner und Aachener Krügen ähnlich gearbeitet, doch befindet sich bei jenen die Verzierung an der Schulter. Der Fund von Buda ist ein Trinkbecher, und so beginnt die plastische Ausbildung unmittelbar unter dem Mundsaum (Abb. 24), die Ausführung ähnelt dem anthropomorphen Becher von Dreihausen. Er kam aus der Schuttschicht des Felsenzwingers der Burg zum Vorschein; die dortigen Münzfunde (1356—1526) bieten keine genaue Zeitstellung, doch weisen der Stil und die erwähnten Zusammenhänge darauf hin, dass der Becher im XV. Jahrhundert hergestellt worden ist. Steinzeuggefässe, die in der Burgküche verwendet wurden, sind ebenfalls nach Buda eingeführt worden. Drei mächtige (53 cm) braunglasierte Krüge mit dicker Wand konnten um die Mitte des XV. Jahrhunderts verfertigt worden sein (Abb. 25). Ihre Bruchstücke kamen zusammen mit Münzen der zweiten Hälfte des Jahrhunderts zum Vorschein, doch war es bei solchen grossen Vorratsgefässen häufig der Fall, dass sie längere Zeit hindurch benutzt wurden.

4. Loštice

Den Herstellungsort der in böhmischen und österreichischen Sammlungen auffindbaren, mit Blasen bedeckten Steinzeugbecher konnte man auf Grund des im vorigen Jahrhundert zum Vorschein gekommenem Werkstattfundes bestimmen (zusammenfassende Beschreibung: Molthein, Kunst und Kunsthandwerk 1910, S. 75—85).

Ihre Verbreitung in Ungarn ist aus der reichen Serie unserer Sammlungen ersichtlich. Die Fundstelle bzw. der ursprüngliche Eigentümer zweier Exemplare ist unbekannt. Das Stück aus der Schatzkammer der Familie Eszterházy, einer der schönsten mährischen Becher, fällt sogar durch seine Masse auf. Aus dem Charakter seiner reichen Einfassung zu

urteilen, ist es die Arbeit eines ungarischen Goldschmiedes aus der Zeit der Renaissance (Abb. 30).

Steinzeugbecher dieser Art kamen bei der Ausgrabung ungarischer Burgen und Schlösser, aus Provinzialstädten, ja auch aus dem Material von Dörfern zum Vorschein. Bei der Erschliessung der Zitadelle und des unteren Palastes von Visegrád wurden bisher bereits die Fragmente von mehr als einem Dutzend Exemplaren zutage gefördert; in der königlichen Residenz von Pomáz fand man sechs, in der oberen Burg von Esztergom, auf dem Trümmergebiet des Klosters von Kána (südlich von Buda), unter den Funden von Székesfehérvár, Pécs, Mezőkovácsháza, Muhi und Kanizsa ebenfalls ein bis zwei Exemplare. Diese Stücke zusammen mit dem aus einem Brunnen der Wasserstadt unter der Burg von Buda ans Tageslicht geförderten Exemplar (Abb. 27) geben einen augenfälligen Beweis der ausgedehnten Handelsbeziehungen Ungarns im XV. Jahrhundert.

Die archivalischen Angaben bieten ein charakteristisches Bild über die Seltenheit und den Wert der mährischen Becher. Das im Jahre 1491 aufgenommene Inventar der Burg Velika in Kroatien, das südlichste Vorkommen des mährischen Steinzeugs, führt nebst acht Kristallamphoren und sieben Kristallbechern nur zwei mährische Becher („peccaria morvay") an. Eine andere Aufzeichnung aus dem Jahre 1529 zählt einen solchen bereits mit einer Goldschmiedeeinfassung unter den wertvollen Schätzen der Erbschaft auf.

Die bisher reichste Fundstelle der mährischen Becher ist die königliche Burg von Buda. Aus dem bis zum Niveau des XV. Jahrhunderts erschlossenen Gebiet wurden die Scherben von mehr als achtzig Exemplaren gesammelt. Den Schichten gemäss standen sie von der Mitte bis zum Ende des XV. Jahrhunderts im Gebrauch und gelangten vorwiegend unter der Herrschaft des Königs Matthias hierher. Im geschlossenen Fundmaterial aus der Zeit der Türken erscheinen sie nur vereinzelt, ein Beweis, dass ihr Import im XVI. Jahrhundert bereits aufgehört hat. Unter den bisher bekannten Erzeugnissen aus Loštice sind vier Bruchstücke unseres Wissens alleinstehend. Wir wussten nicht, dass für solche Trinkbecher auch Deckel angefertigt wurden. Die eine Scherbe (Abb. 34) wurde für einen mächtigen Becher (Mündungsweite 12 cm) hergestellt, der eine einzigartige Seltenheit gewesen sein konnte. Die anderen beiden turmförmigen Deckel (Abb. 33 und 35) sind charakteristische spätgotische Schöpfungen. Aus diesen ist ersichtlich, dass die Töpfermeister von der damaligen Goldschmiedekunst viel übernommen haben (Abb. 36). Der Londoner Silberbecher liefert ein gutes Beispiel dafür, welche Kunstschöpfungen die Arbeit des mährischen Töpfermeisters gefördert haben.

II. BLEIGLASIERTE KERAMIK

Österreichische Prunkkeramik

Die österreichischen Töpfermeister erreichten bereits im XV. Jahrhundert die notwendige Fertigkeit, den Glas- und Goldschmiedegefässen ebenbürtige Keramiken herzustellen. Erstere bieten sowohl bezüglich der Verzierung als auch der Form und Technik den Töpfermeistern Anregungen. Aus dem ungarischen feudalen Hof kam das Material zweier österreichischer Gruppen zum Vorschein: Die grünglasierten Becher mit Beerendekor wurden in derselben Werkstätte hergestellt wie das Stück, welches Molthein auf Grund seiner Fundstelle aus Enns hält. Sie wurden in zwei Fällen zusammen mit aus der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts stammendem Fundmaterial zutage gefördert, und dieser Umstand unterstützte die stilkritische Bestimmung Moltheins auch archäologisch. Ihre Verzierung ist stets die gleiche, der Ton der grünen Glasur und die Form des Bechers jedoch bei jedem Exemplar verschieden. An manchen Stellen weisen sie einen lila oder roten Lüsterglanz auf, der ein Ergebnis des reduzierten Brennens ist. Diese Farbwirkung ist in der mitteleuropäischen Töpferei zur Zeit alleinstehend (Abb. 38—41). Die Erzeugnisse der Werkstätte kamen wohl auch im Handel vor, da ein Stück aus dem mittelalterlichen Stadtteil ans Tageslicht gefördert wurde.

Die nächste Gruppe wird von Keramiken mit pinienartigem Zapfendekor gebildet, die von Molthein in die erste Hälfte des XVI. Jahrhunderts datiert werden; wahrscheinlich wurden sie in Wien hergestellt. Ein Bruchstück ist uns aus Matthias' Palast in Visegrád bekannt (Abb. 43), das mit dem Exemplar aus der Sammlung Figdor übereinstimmt.

III. ÖSTERREICHISCHE GEBRAUCHSWARE

Seit Ende des vorigen Jahrhunderts verfolgen die ungarischen Archäologen stets mit Aufmerksamkeit das Vorkommen der sog. graphitierten Keramik; ihre erste Bewertung erschien zugleich mit Moltheins Forschungsergebnissen.

Molthein unterscheidet in seinen Werken auf Grund von 49 Werkstättenmarken die Erzeugnisse mit Randmarke der Töpfermeister von Wien, Tulln, Passau und Ried. In seiner letzten Studie lenkt er die Aufmerksamkeit auch darauf, dass nach den Graphit-Fundstellen und den archivalischen Angaben andere Herstellungsorte ebenfalls in Frage kommen, deren Marken wir aber noch nicht kennen.

Die Tätigkeit der Wiener Töpfermeister ist seit Anfang des XIII. Jahrhunderts nachweisbar; ein Statut aus dem Jahre 1431 verpflichtet die Werkstätten, eine Marke anzuwenden. Das andere grosse Zentrum ist Hafnerzell bei Passau; die Verordnung aus dem Jahre 1578 beweist, dass die Erzeugnisse auch hier mit einer Marke versehen worden sind. Die Töpfermeister von Tulln erzeugten die Gefässe mit dem Zeichen „T", das auf das Wappen der Stadt zurückgeführt werden kann.

Die Dorf- und Burgausgrabungen liefern ein reiches Material zur Frage der österreichischen Gefässe. Die Ausgrabungen des Museums von Kecskemét zeigen, dass solche Gefässe in den nahe der Theiss liegenden Dörfern seltener vorkommen, was

darauf hinweist, dass ihr Handel vor allem an die Linie der Donau gebunden gewesen ist.

Die Ausgrabungen in der Burg von Esztergom, im Palast von Visegrád und in der Burg von Buda erweiterten unsere Kenntnisse. Die prozentuale Verteilung der Funde zeigt an, dass ausser den reicheren Dorf- und Stadtbewohnern vor allem der feudale Hofhalt diese Waren käuflich erworben hat. Die Töpfe mit umgekremptem Rand und die Kannen mit weiter Mündung waren am ungarischen Markt verbreitet, doch kamen auch die zum Metallgiessen verwendeten Tiegel in verschiedenen Grössen häufig vor. Der grösste Teil der Gusstiegel stammt der Marke gemäss aus Tulln. Wir fanden auch einige österreichische Gefässe von anderer Bestimmung und Form; von diesen fallen die Bruchstücke einer grossen flachen Schüssel und eines grossen Gefässes mit Ausgussrohr allein schon durch ihre Masse auf (Abb. 44). Auch der Wiener Bechertypus mit weiter Mündung des XV. Jahrhunderts ist im ungarischen Material bekannt; beide bisher gefundenen Exemplare kamen in Sopron (Ödenburg) zum Vorschein.

Bei der Bearbeitung der ungarischen Funde bemerkten wir, dass in den von Molthein bekanntgemachten 49 Stempeltypen nicht alle Zeichen der österreichischen Meister mit einbegriffen sind. Viele können auf den ersten Blick in die Reihe der Wiener, Passauer oder Tullner Marken eingefügt werden, obwohl sie mit den Typen Moltheins nicht vollkommen übereinstimmen.

Nebst der Verwendung des Wappens der Stadt oder des Lehnsherrn waren die Töpfermeister zweifellos bestrebt, ihre Erzeugnisse von den in anderen Werkstätten der Stadt, aber bezüglich der Form und des Materials vollkommen identischen Stücken zu unterscheiden. Die einfachste Lösung war, beim Schneiden des Stempels im Wappenschild neben dem ursprünglichen Wappenbild besondere individuelle Zeichen (Punkt, Kreuz, Andreaskreuz usw.) anzuwenden. Dies ermöglichte vor allem den anderen Töpfermeistern, die Erzeugnisse der verschiedenen Werkstätten jederzeit zu unterscheiden. In anderen Fällen wurde nicht das Wappenbild ergänzt, sondern nur die äussere Form des Schildes verändert und dadurch das gemeinsame Stadtzeichen zugleich auch als Werkstättenmarke benutzt.

Solche Werkstättenmarken können am besten mit den Münzzeichen verglichen werden, deren Anwendung die wesentlichen Züge des Münzbildes (Wappen, Inschrift) nicht verändert und so für den Aussenstehenden unbedeutend ist, für den Fachmann jedoch das wichtigste, nämlich die herstellende Werkstätte, angibt. Dass die in den Wappenschilden der österreichischen Randmarken angebrachten Zeichen individuelle Kennzeichen sind, die vielleicht während des Bestehens der Werkstätte mehrmals verändert oder ergänzt worden sind, wird auch durch die folgende Stelle des Wiener Statuts aus dem Jahre 1431 bestätigt: ... „ain yeder hafner den schilt Österreich *und sein marich* slaken.... sol..." Dieser Umstand wird auch dadurch bewiesen, dass wir bei den untersuchten mehreren hundert Stücken ausser dem Stempel des Stadtzeichens eine getrennt angebrachte Bezeichnung nur in drei Fällen gefunden haben.

Bei der Bezifferung der gesammelten neuen Marken führten wir ihre Beziehungen zu den ursprünglichen Grundmarken an. Wir halten es für wahrscheinlich, dass z. B. die Marken 5, 5/1, 5/2 oder 39, 39/1, 39/2, 39/3 von je einer Werkstätte angewendet und geändert worden sind, ebenso wie die russischen Töpfermeister die Bodenstempel der Gefässe änderten, bzw. wie die Besitzzeichen, das Grundschema beibehaltend, innerhalb der Familie variierten.

Hauptsächlich die Funde aus den Burgen von Buda und Esztergom beweisen, dass die Wiener Hafnerordnungen zur Erklärung von mehr Erscheinungen verwendet werden können, als die frühere Forschung es zu tun versucht hat. Die mit der Qualität der Gefässe zusammenhängenden Unterscheidungen im Statut aus dem Jahre 1431 wurden z. B. nicht berücksichtigt. Laut dieser Verordnungen stellten die österreichischen Töpfermeister mit drei verschiedenen Techniken angefertigte Waren her: Gebrauchskeramik mit irgendwelchem Bezug („gemain hevenwerch gefirneist"), Gebrauchskeramik mit Glasur bedeckt („verglast") und Eisengeschirr, d. h. aus mit Graphit vermischtem Lehm hergestellte Gefässe („eysendachtein"). Das Statut weist darauf hin, dass es Töpfer gibt, die auch die ersten beiden Arten mit Marke versehen, wodurch sie den anderen Töpfern grosse Schäden verursachen. Das Problem wird aus gemeinsamem Willen derart geordnet, dass das Wappen Österreichs und das individuelle Zeichen lediglich bei graphitierten Erzeugnissen angewendet werden dürfen. Weder die Gebrauchskeramik noch die graphitierten Gefässe dürfen mit Bezug oder Glasur versehen werden. Solche wie auch unbezeichnete graphitierte Töpfe müssen konfisziert werden. Die im Jahre 1527 neuerdings verstärkten Verbote zeigen, dass diese öfters überschritten worden sind.

Auch im ungarischen Fundmaterial sind solche Töpfe vorhanden, deren Material zwar keinen Graphit enthält, den Marken gemäss aber von Wiener, Passauer bzw. Tullner Töpfermeistern hergestellt worden sind. Bezüglich der Form stimmen sie mit den graphitierten vollkommen überein, und die Ähnlichkeit wird auch noch dadurch erhöht, dass ihre Fläche als Ergebnis des reduzierten Brennens eine dunkle Farbe erhalten hat. Obwohl ihr Prozentsatz im Verhältnis zu den graphitierten ziemlich gering ist (z. B. im Fundmaterial von Esztergom aus dem XV.—XVI. Jahrhundert 10%, im gleichaltrigen Material der Burg von Buda 12%), ist es verständlich, dass ihr Handelsverkehr auf die Verwertungsmöglichkeiten anderer Werkstätten eine schädigende Wirkung ausgeübt hat. Ihr Verkauf verdarb den guten Ruf der Originalerzeugnisse.

Wiener Erzeugnisse im XIII.—XIV. Jahrhundert

Molthein veröffentlicht seit dem XIII. Jahrhundert Angaben über die Wiener Töpfermeister,

doch kennt er von ihren Erzeugnissen lediglich einige Tonbecher aus dem XIV. Jahrhundert. So kennen wir ebendiese Formen nicht, die den Grossteil der Marktware gebildet haben mussten. Die Bezeichnung aus dem Jahre 1288 („die da dränt aus Tahen Heven und Chrug") weist darauf hin, dass die Hauptprodukte Töpfe und Krüge gewesen sind. Nach Molthein beginnt die Bezeichnung der Erzeugnisse nur im Jahre 1431, obschon die Wörter der damaligen Verordnungen „als das von alter gewesen ist" zeigen, dass dies auch früher gebräuchlich war. Bis 1949 fehlten auch vom ungarischen Fundmaterial die mit Sicherheit aus dem XIII.—XIV. Jahrhundert stammenden Waren.

Diesbezüglich ist das früheste Fundmaterial aus der Burg von Buda grundlegend. Auf dem Gebiet der Burg trafen wir acht in Felsen gehauene Gruben an, deren Münzen bestätigen, dass die dortigen Funde aus dem XIII. Jahrhundert stammen. In fünf Gruben befanden sich ausser der bekannten ungarischen Keramik des XIII. Jahrhunderts auch graue und graphitierte Töpfe. An ihrem Rand ist ein von den bisherigen Marken abweichendes Zeichen sichtbar. Einen Fall ausgenommen, wurde dieses Zeichen nicht mit Stempel verfertigt, sondern noch vor dem Brennen mit irgendeinem spitzen Gegenstand mit der Hand in den Gefässrand geschnitten. Die meisten grauen Töpfe wurden mit einem einfachen kreuzförmigen Einschnitt, in manchen Fällen mit einem Krückenkreuz oder dem Buchstaben „A" bezeichnet (Abb. 45 und 57). Wir erachten es als sicher, dass diese Zeichen die ersten Marken der Wiener Töpfermeister gewesen sind.

Diese Annahme wird auch durch eine Stelle der Verordnungen aus dem Jahr 1431 unterstützt:..... „ain yeder hafner den schilt Österreich und sein marich slaken und sneiden sol..." Das Wort „slaken" verweist offensichtlich auf die Eindrückung des Stempels in den Gefässrand, während der Ausdruck „sneiden" eindeutig zeigt, dass dieses in jenem Teil sowieso auf die alten Bräuche hinweisendes Statut das Andenken der vor 150 Jahren ausgeübten Praxis noch aufbewahrt hat, nämlich als der Meister den Stempel tatsächlich in den Gefässrand eingeschnitten hat.

Der grösste Teil der frühen Wiener Keramik (75%) wurde aus hellgrauem Ton verfertigt, die Anwendung des Graphits ist lediglich in 25% der Fälle nachweisbar. Die Herstellungstechnik ist auch weniger entwickelt als bei den späteren Stücken. Zum Formen der Gefässe benutzen die Meister eine Drehscheibe, doch zeigt die Unebenheit der Bodenfläche, dass sie das Abschneiden des fertigen Gefässes von der Scheibe nicht kennen und deswegen ihre Fläche, um das Haften zu vermeiden, mit Sand bestreuen. Vergleicht man jedoch dieses Material mit der ungarischen Keramik derselben Zeit, so muss man feststellen, dass die Wiener bereits viel weiter fortgeschritten gewesen sind. In Ungarn werden damals noch lediglich mit der Hand geformte, an der Scheibe nur geglättete Gefässe hergestellt. Die entwickeltere Methode kennzeichnet die sich organisierenden städtischen Handwerker.

Unter den Funden von Visegrád, Esztergom und Pomáz sind weitere Wiener Erzeugnisse aus dem XIII. Jahrhundert vorhanden. Aus dem vollständigen Fundmaterial sammelten wir bisher 14 verschiedene Marken (Abb. 57, Marke 58—62). Demnach arbeiten zumindest sechs Wiener Werkstätten im XIII. Jahrhundert für Export, was auf den entwickelten Zustand des dortigen Handwerks hinweist.

Unter den Fundverbänden kommen auch von den ungarischen Formen abweichende graue Tonkrüge vor; auf der Oberfläche des Henkels sind gekerbte Linien sichtbar, in einigen Fällen auch die Marken 58 oder 60 anzutreffen. Ihre Wiener Herkunft ist auch durch die mit einem Tonkrug aus dem Museum Vindobonense übereinstimmende Henkelausbildung unterstützt (S. Molthein: Kunst und Kunsthandwerk 1910, S. 396, Abb. 62). Die genauere Zeitstellung wird dadurch ermöglicht, dass zwei Exemplare zusammen mit dem Wiener Pfennig Albrecht I. (1286—1308) zum Vorschein gekommen sind. Wahrscheinlich stammen die in den Fundverbänden häufig vorkommenden glocken- und schüsselförmigen Deckel sowie die Brennäpfe mit Zipfel ebenfalls aus Wien, obwohl auf diesen keine Marken sichtbar sind (Abb. 46).

Über die österreichische Keramik des XIV. Jahrhunderts sind wir noch nicht so gut unterrichtet. Das Zeichen der bisher gefundenen Bruchstücke (Abb. 57, Marke 62/1—66) zeigt eine Entwicklung, die Marke wird mittels eines Stempels verfertigt, Typus 34 von Molthein kommt hier auch vor. Die graphitierten Erzeugnisse sind zu dieser Zeit auch selten.

Glasierte österreichische Keramik an der Wende des XIII.—XIV. Jahrhunderts

Die Herstellung von glasierten Gefässen, die nach der Auflösung der städtischen römischen Werkstätten an manchen Orten vollkommen aufgehört hat, ist bei den Töpfermeistern ein Zeichen sowohl der Verstärkung der städtischen Werkstätte als auch des entwickelten Zustands des Handwerks. Bleiglasur wird in Frankreich und England im XII.—XIII. Jahrhundert, in Holland um 1200 immer mehr verwendet. Die mitteleuropäischen Angaben berichten über eine weniger entwickelte Lage, obwohl dabei auch das Fehlen der Forschungen eine Rolle spielt. Die bekannten einzelnen Exemplare können wegen ihrer Seltenheit, und weil ihr Herstellungsort nicht nachweisbar ist, nicht bewertet werden.

Bei der Erschliessung des Brunnens in einem mittelalterlichen Keller der Bürgerstadt von Buda kamen zusammen mit Funden aus dem XIII.—XIV. Jahrhundert unter ungarischen und österreichischen Keramiken Stücke von vier bleiglasierten (goldgelben, bräunlichen, olivengrünen) Dreifüssen mit Griff und eine mit tierkopfförmigen Ausgüssen verzierte Kanne zum Vorschein (Dísz-Platz 10, Brunnen im Keller, 1954; Abb. 48—49). Im weiteren

untersuchen wir die Frage des Herstellungsortes und der Herstellungszeit dieser Gefässe.

Die Dreifüsse mit Griff ähneln dem bräunlichgrauen Grapen aus feinerem Material, der bei der Ausgrabung des Palastes mit dem aus dem XIII. Jahrhundert stammenden Fundverband der Grube 33 zutage gefördert worden ist (Abb. 47). Die Abweichung besteht lediglich darin, dass die glasierten Stücke bereits Füsse aufweisen und das Ende des charakteristischen ausladenden Griffes mit einem kleinen Tierkopf verziert ist. Dem tierkopfförmigen Ausguss der Kanne ähnelt ein reduziert gebranntes Bruchstück (Abb. 50), das in dem frühen Fundverband der Grube 40 des Palastes zusammen mit der Scherbe eines glasierten Dreifusses gelegen ist. Die nähere Herstellungszeit der Kannen mit Tierköpfen und der glasierten Dreifüsse wird an Hand des aus der letzterwähnten Grube zum Vorschein gekommenen Wiener Pfennigs vom Ende der Arpadenzeit bestimmt. Das feine gelbliche Tonmaterial und die gelbe Glasur der mit Ochsenköpfen verzierten Kanne (Abb. 49) stimmen mit dem Material und der Glasur des einen Dreifusses überein; der durchlaufende Einschnitt des Henkels ist am Griff der Dreifüsse ebenfalls zu beobachten. Unserer Ansicht nach stammen sie aus ein und derselben Werkstätte. Die Frage des Herstellungsortes wurde durch die in Wien gefundene Kanne mit Tierköpfen gelöst (Abb. 51; Molthein, Kunst und Kunsthandwerk 1910, S. 392; er erwähnt die Bruchstücke von mehreren Exemplaren auch unter den Funden aus der Burg von Kreuzenstein). Die Form des Henkels und der Ausgüsse weisen darauf hin, dass sie in derselben Werkstätte hergestellt worden sind wie die Kannen von Buda.

Unbekannte Werkstätten

Unsere Ausgrabungen brachten, wenn auch in geringerem Masse, Hauskeramiken ans Tageslicht, bei denen mehrere Erscheinungen darauf hinwiesen, dass ausser in den bekannten österreichischen Werkstätten anderswo ebenfalls die gestempelten Keramiken hergestellt wurden. In unserer Arbeit fassen die Marken 71—95 das vorläufig fragliche Material zusammen, dessen Klärung eine weitere Aufgabe der ungarischen Archäologen ist. Während der grösste Teil der österreichischen Marken aus den Wappenbildern der Städte abgeleitet werden kann, sind diese Marken eher individuelle Zeichen, die auf ausserhalb der Zunft arbeitende Töpfermeister hinweisen. 62% der Marken befinden sich auf Keramiken, deren Material keinen Graphit enthält; wir fanden lediglich die Marken 71—78 auf graphitierten Erzeugnissen. Obwohl sich die österreichischen Töpfermeister auch nicht immer an die Verwendung des Graphits hielten, hatten die ungarischen Meister viel grössere Schwierigkeiten bei der Beschaffung des Rohmaterials. Unter den als unbekannt angeführten Werkstättenmarken befinden sich gewiss viele, die eine ausländische Werkstätte bezeichnen; Molthein erwähnt ja auch mit Graphit arbeitende österreichische und böhmische Werkstätten, die noch nicht besprochen worden sind.

Die Lösung der Marken wird vorläufig dadurch erschwert, dass die meisten nur auf einem Exemplar vorkommen und die Form der vollständigen Gefässe kaum in ein oder zwei Fällen bekannt ist (Abb. 52).

Schlussfolgerungen

Bereits aus der Darstellung des ersten Teiles des ausländischen Keramikmaterials ist ersichtlich, dass wir auf Grund der Funde auf die aufgetauchten Fragen nur zum Teil Antwort geben konnten. Wir wissen noch nicht, wer die Prunkkeramik nach Ungarn brachte und auf welchem Wege sie hierher gelangte. Auch der Preis der Stücke ist uns noch nicht bekannt. Ihre im Verhältnis zu anderen Handwerkswaren derselben Zeit geringe Menge (im Material von Buda erreicht die Prunkkermaik im Vergleich mit der Küchenkeramik kaum 1%) macht es unwahrscheinlich, dass die archivalischen Angaben diese Fragen klären werden. Der Herstellungsort und die gesellschaftliche Position der Eigentümer zeichnen sich genau im Bilde ab: je weiter entfernt die Werkstätte von Ungarn liegt, desto enger wird der Kreis der Verbraucher vom städtischen Bürger bis zum König.

Das dargestellte Fundmaterial zeigt die charakteristischen Abschnitte in der Entwicklung des mittelalterlichen Handwerks und erleichtert auch die Erkenntnis der materialen Kultur der feudalen Zeit. Durch die chronologische und topographische Gruppierung der Erzeugnisse wird die erste Erscheinung der Wiener Töpferwaren sichtbar. Die im Geldverkehr von Buda am Ende der Arpadenzeit häufig vorkommenden Wiener Pfennige (von denen mehrere eben aus Wiener Funde enthaltenden Schuttschichten zutage gefördert worden sind) samt den Funden stellen deutliche Beweise des regen Handels dar. Auf diesem Gebiet sind zu dieser Zeit Buda und Esztergom die wichtigsten Knotenpunkte; diese Städte, die gegeneinander einen ständigen wirtschaftlichen und politischen Kampf ausgetragen haben, stehen auch bezüglich des Fundmaterials an erster Stelle. Die Küchenkeramik anfertigende Töpferei in Buda spielte damals noch keine ernste Rolle. Im XIV., doch vor allem am Ende des XV. Jahrhunderts gelangen die Erzeugnisse der österreichischen Töpfermeister bereits an die entferntesten Orte Ungarns, obwohl der wichtigste Käufer der ausländischen Ware weiterhin die feudale Hofhaltung bleibt (s. die Karte Abb. 60).

Die meist entwickelten Werkstätten der Rheingegend, Hessens und Mährens (in geringem Masse die Zentren im nahen Osten, Italien und Spanien) stellen eine Prunkkeramik her, die ihren Formen und Verzierungen zufolge das Dekor der Geschirrschränke auch der feudalen Herren sein kann. Die aus entfernten Ländern eingeführten Tonbecher sind schon allein wegen ihrer Seltenheit den Eigentümern wertvoll. Anderseits verwenden die Töpfermeister der erwähnten fünf Gegenden eine besondere Technik, die in Ungarn fremd ist. Die Prunk-

keramik aus Österreich ist trotz der geographischen Nähe verschwindend gering in Ungarn im Vergleich mit den vorher genannten Gruppen. Die Ursache dessen sehen wir darin, dass sich die Töpfermeister von Buda von der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts an auch auf diesem Gebiet als ebenbürtig erwiesen, so dass die Einfuhr der bleiglasierten Keramik überflüssig geworden ist. Am Ende des XV. und zu Anfang des XVI. Jahrhunderts stellen die Meister von Buda bereits Prunkgefässe und Öfen von solcher Qualität her, dass ihr Einfluss auch in den Erzeugnissen der ausländischen Töpfer nachweisbar ist.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN AUSLÄNDISCHE KERAMIK

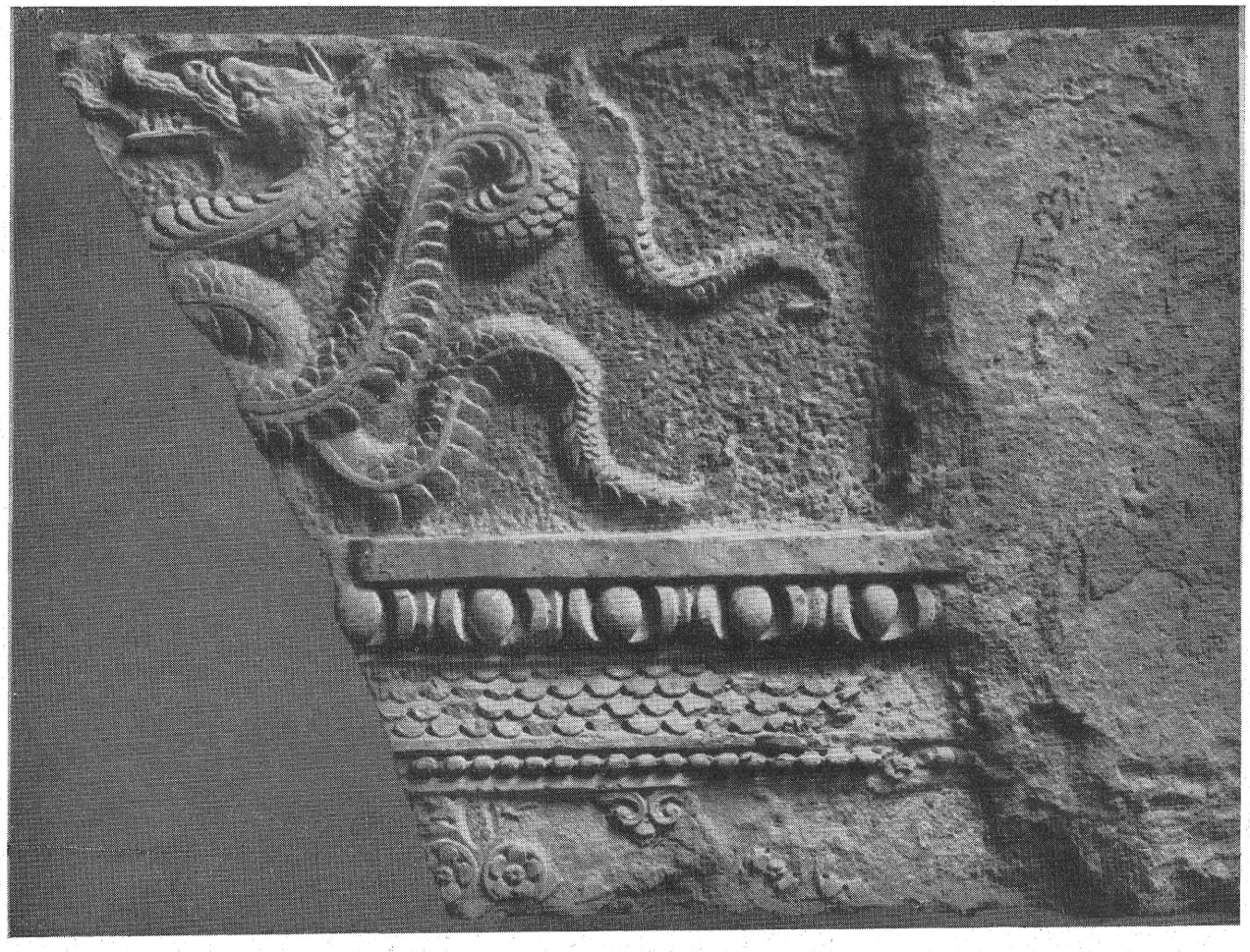
Abb. 1—4. Töpferrad. 1. Frankreich, XIII. Jh.; 2—3. Westeuropa, XVII.—XIX. Jh.; 4. Indien
Abb. 5. Siegburger Becher, zweite Hälfte des XV. Jh. Burg von Buda
Abb. 6—7. Bruchstücke von Siegburger Bechern, erste Hälfte und Mitte des XV. Jh. Burg von Buda
Abb. 8—9. Siegburger Bruchstücke, erste Hälfte des XV. Jh. Burg von Buda
Abb. 10—12. Dreihausener Becher (Berlin, XV. Jh.; Limburg a. d. L., erste Hälfte des XV. Jh.; Berlin, XVI. Jh.)
Abb. 13—14. Dreihausener Kelche (Kassel; Sammlung Figdor; erste Hälfte des XV. Jh.)
Abb. 15—16. Dreihausener Kelche (Sammlung Figdor, Kopenhagen; erste Hälfte des XV. Jh.)
Abb. 17. Dreihausener Becher, erste Hälfte des XV. Jh. Burg von Buda
Abb. 18—19. Dreihausener Becher und Kelch, erste Hälfte des XV. Jh. Burg von Buda
Abb. 20. Dreihausener Becher mit Figur, erste Hälfte des XV. Jh. Burg von Buda
Abb. 21. Dreihausener Bruchstücke, erste Hälfte des XV. Jh. Burg von Buda
Abb. 22. Dreihausener Gefäss mit Stachelverzierung, erste Hälfte des XV. Jh. Burg von Buda
Abb. 23. Dreihausener (?) Kelch, erste Hälfte des XV. Jh. Burg von Göltzsch
Abb. 24. Anthropomorpher Becher aus der Rheingegend, XV. Jh. Burg von Buda
Abb. 25. Steinzeuggefäss aus der Rheingegend, Anfang des XV. Jh. Burg von Buda
Abb. 26—29. Becher aus Loštice (26. Von unbekannter Stelle; 27. Buda, Hattyú-Strasse; 28—29. Székesfehérvár)
Abb. 30. Becher aus Loštice mit ungarischer Renaissance-Einfassung
Abb. 31—34. Becher und Deckel aus Loštice, zweite Hälfte des XV. Jh. Burg von Buda
Abb. 35. Becher aus Loštice mit turmförmigem Deckel, zweite Hälfte des XV. Jh. Burg von Buda
Abb. 36. Silberbecher, XV. Jh. London
Abb. 37—41. Ennser Becher, zweite Hälfte des XV. Jh. (37. Enns; 38—41. Burg von Buda)
Abb. 42. Wiener Prunkgefäss (Sammlung Figdor, Anfang des XVI. Jh.)
Abb. 43/a—b. Bruchstück eines Wiener Prunkgefässes, Visegrád, Palast des Königs Matthias
Abb. 44. Österreichische Gefässe aus dem XV. Jh. Burg von Buda
Abb. 45. Wiener Gefässe aus dem XIII. Jh. Burg von Buda
Abb. 46. Wiener Krüge vom Ende des XIII. Jh. Burg und Palast von Buda
Abb. 47. Wiener Grapen, XIII. Jh. Palast von Buda
Abb. 48. Wiener glasierter Dreifuss, mit Tierkopf am Griff, Ende des XIII. Jh. Burg von Buda
Abb. 49. Wiener Kanne, mit tierkopfförmigen Ausgüssen, Ende des XIII. Jh. Burg von Buda
Abb. 50. Tierkopfförmiges Ausgussrohr aus dem Palast von Buda, Ende des XIII. Jh.
Abb. 51. Wiener Kanne mit Tierkopf, Ende des XIII. Jh. (Fundstelle: Wien)
Abb. 52. Kochtopf, mit dem Zeichen einer unbekannten Werkstätte, aus Buda
Abb. 53. Marken Wiener Töpferwerkstätten
Abb. 54. Marken Wiener Töpferwerkstätten
Abb. 55. Marken Wiener Töpferwerkstätten
Abb. 56. Marken Passauer und Tullner Töpferwerkstätten
Abb. 57. Marken Wiener Töpferwerkstätten aus dem XIII. und XIV. Jh.
Abb. 58. Marken unbekannter Töpferwerkstätten
Abb. 59. Marken unbekannter Töpferwerkstätten
Abb. 60. Verbreitung der ausländischen Keramik in Ungarn im XIII.—XVI. Jh.

HOLL IMRE

EGY BUDAVÁRI RENESZÁNSZ KŐ

A budai palotában végzett ásatás közben került elő 1950-ben másodlagos befalazásból (a fűtőház falából) egy reneszánsz faragvány töredéke. A kő valószínűleg hosszabb frízhez tartozott. Megmaradt darabjának alsó harmadát laposan faragott rozetták és levelek, felettük gyöngysor, majd pikkelyes díszítés és a lezáró tojássor tagolja, ezek felett balraforduló, dekoratív faragású sárkánygyík kúszik. A töredék — néhány azonos kézből származó másfajta rendeltetésű faragvánnyal együtt — zárt csoportot képez a budai emlékanyagban [1] (1. és 3. kép).

Egy évvel korábban került aukcióra az angol műkereskedelemben egy márvány domború.[2] Az egyszerű reneszánsz keretbe foglalt férfiképmás felső testét oroszlánfejekkel ékesített pikkelypáncél fedi, fején a felnyitott ellenzőjű sisakot előrenéző, szárnyait lebocsátó, tátottszájú sárkány díszíti. Az állat feje részletekbe menő stílusegyezést mutat a budai kő sárkányfejével; még kidolgozásának

1. kép. Sárkányos fríz a budai palotából. 1480 után. Vármúzeum

2. kép. Harcos-fej. London

technikai megoldásában is találunk feltűnő egyezéseket. A két faragvány megmunkálásának különbségeit eltérő anyaguk (márvány, ill. homokkő) és eltérő rendeltetésük (különböző magasságban alkalmazott faragványok) indokolja. A londoni darab az aukció-közlemény szerint a múlt század közepe óta van Angliában; a pistoiai Forteguerri síremlékkel való formakapcsolatai miatt Verrocchio munkájának tartják[3] (2. kép).

A londoni márvány dombormű egyik legújabban előbukkant példánya annak a harcos-fej sorozatnak, amelynek egyes darabjai a művészettörténeti kutatás Verrocchio-kérdéskörében olyan sok vitát váltottak ki. E sorozatból a kutatás egyértelműen csupán a Strauss-gyűjtemény Nagy Sándor domborművét tulajdonítja a nagy reneszánsz mester hiteles művének.[4] A Louvre Scipio-reliefjének esetében Verrocchio, majd a műhelyben közreműködő Leonardo és Francesco di Simone szerzősége is bizonyítókra talált.[5] Egy bécsi majolika, a berlini múzeum Darius-képmása, valamint egy hasonló kisebb a Louvre-ban, a Robbia-műhelyben készült. Ezek az eredeti — azóta eltűnt — Darius másolatai, illetve annak variációi.

E sorozat első — és úgy látszik, iskolát teremtő — két darabjának (Nagy Sándor és az eltűnt Darius) készítési körülményeit őrizte meg Vasari feljegyzése:

„... Csinált még (Verrocchio) két bronzfejet, az egyik Nagy Sándort ábrázolja profilban, a másik pedig Dariust, elképzelés után. Mindkettő féldomború és mindkettőn változatos a sisakok és a fegyverzet ábrázolása. E két művet az idősebb Lorenzo de Medici, a »Magnifico«, sok más ajándék kíséretében elküldötte Mátyás királynak Magyarországba..."[6]

Kétségtelen, hogy a harcosfejek megoldásának kérdése a Verrocchio-kör tagjait erősen foglalkoztatta (ezért az eltérő vélemények a mester tekintetében, ezt bizonyítja Leonardo vázlatkönyvének 1480 körül készült rajza is, amely talán az azóta eltűnt Darius alapján készült), így megoldásukkal a műhelynek több tagja is próbálkozott. A londoni darab kétségtelenül magán viseli a műhely légkörét, de az, hogy a műkereskedelemben bukkant fel, hitelességét kérdésessé teszi. Eredetének kérdését a művészettörténeti kutatás tovább kell, hogy vizsgálja és eredményei fogják igazolni vagy módosítani feltevésünket.

A budai sárkányos kő és csoportja az egyezések alapján a Verrocchio-műhely alkotása lehet, és ez esetben újabb perspektívával bővíti e kör budai kapcsolatainak kérdését. A darab egy fríz töredéke, a sárkány a képszalag jobb oldalának befejező része, s egyelőre ismeretlen, milyen jelenethez tartozott. A firenzei fejedelem ajándékai: Nagy Sándor és Darius arcképe, nem véletlenül díszítik éppen Mátyás palotáját. Az ikonográfiai tárgyválasztás nem csupán a reneszánsz általános ókori igazodásának egyik megnyilvánulása, hanem jelkép, a Medici fejedelem célzatos ajándéka. Mátyás az európai reneszánsz kultúra Nagy Sándora, aki küzd virágzó birodalmára törő pusztító erők perzsáival — a török birodalommal. 1480 augusztusában a török flotta már Itáliát támadja meg Otranto partjainál és az erőd bevételével az egész félsziget lakosságát rémületbe ejti. Velence már az előző évben is tízezer arany dukát árán tudta csak biztosítani kereskedelmi lehetőségeinek fenntartását. A törökök visszaverésére Mátyás ilyen harcokban képzett csapatokat küld Itáliába és ezeknek közreműködése hathatós segítségnek bizonyul Otranto felszabadításában. Lorenzo ajándékai ezeket a tetteket dicsérik. Mátyás számára élete folyamán Nagy Sándor alakja egyre tudatosabb eszményképpé vált, életrajza egyik legkedveltebb olvasmánya már fiatal korától kezdve; később pedig a humanisták serege hasonlítja össze példaképével cselekedeteit épp úgy, mint külső megjelenését.[7] „... atyádfiát, Nagy Sándort, akinek, mint másutt kimutattuk, nagy lelkét és dicsőségét gyermekkorodtól fogva igyekeztél elérni, nemcsak elérted, de úgy látszik, felül is múltad..." írja Bonfini.[8]

3. kép. A budai kő részlete

A budai faragványok jelentősége kettős: egyrészt újabb bizonyítéka annak, hogy a firenzei műhely a budai reneszánsz palota kialakításában tevékeny részt vett; másrészt a darabok funkciója (fríz és gyámkövek) nagyobb egységes keretre utalnak, amelynek faragványai csak Budán készülhettek el. Feltételezzük, hogy a fríz is a Nagy Sándor-monda eseménysorozatának egyik részét mutatta be (az ókori hős küzdelme a mondabeli szörnyekkel) és nagyobb képsorozat részeként díszítette Mátyás palotáját.

JEGYZETEK AZ „EGY BUDAVÁRI RENESZÁNSZ KŐ" C. TANULMÁNYHOZ

[1] *Gerevich L.:* AÉ 79. 1952. 153.

[2] Burlington Magazine. 1949. June. XI.

[3] Uo. 1949. 180.

[4] *L. Planiscig:* Jahrbuch d. Kh. Samml. Wien N. F. VII. 1933. 89.; Verrocchio, Schroll, 1941. 26.; *Kennedy—Wildner, U. Middendorf:* Zeitschr. f. Kg. 1934. 58.; *L. Dussler:* Thieme—Becker.

[5] Verocchiónak adja; *W. Bode,* Jahrb. d. K. Preuss. Kunstsammlg. 1882. 235.; *Seymour de Ricci,* Gazette des Beaux-Arts. 1934. 244. Leonardónak: *E. Möller,* Pantheon. 1941. 144.; Raccolta Vinciana 1934. Francesco di Simonénak: *Bode:* Studien über Leonardo da Vinci. Berlin. 1921. 15.

[6] *Vasari.* Brelich M. fordítása. A Nagy Sándort először Planiscig azonosította; Schubring még nem tud róla.

[7] Az eszménykép kérdésének részletes elemzését l. *Kardos T.:* Mátyás király és a humanizmus. Mátyás király emlékkönyv. Bp. 32—36. és a 23—24. jegyz.

[8] Uo.

IMRE HOLL

EIN RENAISSANCE-SCHNITZWERK AUS DER BURG VON BUDA

ZUSAMMENFASSUNG

Bei den in der königlichen Burg von Buda durchgeführten Ausgrabungen kam im Jahre 1950 das Fragment eines Renaissance-Schnitzwerkes aus der sekundären Vermauerung zum Vorschein. Der Stein gehörte wahrscheinlich zu einem längeren Fries. Das untere Drittel des erhaltenen Stückes ist durch flach gearbeitete Rosetten und Blätter, darüber durch eine Perlenreihe, sodann durch eine Schuppenverzierung und den abschliessenden Eierstab gegliedert, und über diesem Teil ist ein nach links gewendeter, dekorativ ausgearbeiteter Drachen angebracht. Das Fragment — samt einigen aus derselben Hand stammenden, aber auf eine andere Bestimmung hinweisenden Schnitzwerken — bildet eine geschlossene Gruppe im Denkmalmaterial von Buda[1] (Abb. 1 und 3).

Ein Jahr vorher gelangte ein Relief aus Marmor im englischen Kunsthandel zur Auktion (Burlington Magazine, 1949, June XI). Der Oberkörper des in einem Renaissance-Rahmen eingefassten Männerbildnisses ist mit einem mit Löwenköpfen verzierten Schuppenpanzer bedeckt, der Helm mit einem nach vorne blickenden Drachen dekoriert. Der Kopf des Tieres zeigt in bezug auf seinen Stil eine in Einzelheiten gehende Übereinstimmung mit dem Drachenkopf des Steines von Buda. Die Unterschiede in der Ausarbeitung der beiden Schnitzwerke werden durch das abweichende Material (Marmor bzw. Sandstein) und durch die abweichende Bestimmung (in verschiedener Höhe angebrachte Schnitzwerke) begründet. Das Londoner Stück befindet sich — laut Bericht über die Auktion — seit Mitte des vorigen Jahrhunderts in England; wegen seiner Formenbeziehungen zum Grabdenkmal Forteguerri in Pistoia hält man es für die Arbeit Verrocchios[3] (Abb. 2).

Das Londoner Marmorrelief ist eines der zuletzt zum Vorschein gekommenen Exemplare der Serie von Kriegerköpfen, deren einzelne Stücke in dem auf Verrocchio bezüglichen Fragenkreis der kunsthistorischen Forschung so viele Diskussionen entfesselt haben. Von dieser Serie erachten die Forscher eindeutig nur das Relief „Alexander der Grosse" der Sammlung Strauss als authentisches Werk des grossen Meisters der Renaissance. [4–5]

Die Herstellungsumstände der ersten zwei — scheinbar eine Schule machenden — Stücke (Alexander der Grosse und der verschwundene Darius) dieser Serie hat Vasari in seinen Aufzeichnungen verewigt:

„... Fece anco (Verrocchio) due teste di metallo, una d'Alessandro Magno in profilo, l'altra d'un Dario, a suo capriccio, pur di mezzo rilievo e ciascuna da per sè, variando l'un dall'altro ne'cimieri nell'armadure, ed in ogni cosa; le quali amendue furono mandate dal magnifico Lorenzo vecchio de'Medici al re Mattia Corvino in Ungheria con molte altre cose, come si dirà al luogo suo." (Vasari, Vite; ed. Salani, p. 220.)

Zweifellos ist, dass die Frage der Ausführung der Soldatenköpfe die Mitglieder des Verrocchio-Kreises stark beschäftigt hat (deswegen bestehen die verschiedenen Ansichten bezüglich des Meisters, und dies beweist auch die um 1480 verfertigte Zeichnung im Skizzenbuch Leonardos, die vielleicht nach Vorbild des seither verschwundenen Darius entstanden ist); also haben auch mehrere Mitglieder der Werkstätte versucht, sie zu lösen. Das Londoner Stück birgt in sich die Atmosphäre der Werkstätte, doch muss das Problem seiner Herkunft geklärt werden, bevor wir es als authentisch betrachten können.

Das Schnitzwerk mit Drachen von Buda und sein Kreis verleiht auf Grund der Übereinstimmungen eine weitere neue Perspektive in der Frage der Budaer Beziehungen des Verrocchio-Kreises. Das Stück ist das Fragment eines Frieses, der Drachen der abschliessende Teil der rechten Seite des Bildstreifens, und vorläufig ist es unbekannt, zu welcher Szene er gehört hat. Die Geschenke des Fürsten von Florenz: die Porträts von Alexander dem Grossen und Darius zieren nicht zufällig das Palais des Königs Matthias. Die Wahl des ikonographischen Vorwurfs ist nicht nur eine Offenbarung der allgemeinen altertümlichen Beglaubigung der Renaissance, sondern ein Symbol: ein tendenziöses Geschenk des Fürsten Medici. Matthias ist der Alexander der Grosse der europäischen Renaissancekultur, der gegen „seine Perser" — das türkische Reich —, die sein blühendes Land bedrohten, kämpft. Im August 1480 greift die türkische Flotte an der Küste von Otranto bereits Italien an und entsetzt durch Einnahme der Festung die Einwohner der ganzen Halbinsel. Venedig konnte schon ein Jahr vorher um den Preis von zehntausend Golddukaten die Aufrechterhaltung seiner Handelsmöglichkeiten sichern. Zur Zurückschlagung der Türken schickte Matthias in türkischen Kämpfen erfahrene Truppen nach Italien, deren Mitwirkung sich bei der Befreiung von Otranto als eine erfolgreiche Hilfe erwies. Die Geschenke Lorenzos rühmen diese Taten.

Die Gestalt Alexander des Grossen wurde für Matthias ein immer mehr bewusstes Ideal; die Biographie Alexanders war bereits seit Matthias' Jugendzeit eine seiner liebsten Lektüren; später vergleicht eine ganze Reihe von Humanisten sowohl seine Taten als auch seine äussere Erscheinung mit denen seines Ideals.[7] „... ut Alexandrum gentilem tuum, ut alibi ostendimus, cuius magnani-

mitatem et gloriam a pueritia semper aemulari contendisti, aequare et superare videaris. Nimirum tenilli consimilem finxit natura ...” (Antonius Bonfinius: Translatio Hermogenis. Ábel—Hegedüs: A. N. Seite 48) — schreibt Bonfini.

Die Bedeutsamkeit der Schnitzwerke von Buda ist zweifach: einerseits stellen sie einen neueren Beweis dar, dass die Florenzer Werkstätte in der Ausgestaltung des Renaissance-Palais von Buda aktiv teilgenommen hat; andrerseits weisen die Funktionen der Stücke (Fries und Kämpfersteine) auf einen grösseren einheitlichen Rahmen hin, dessen Schnitzwerke nur in Buda ausgearbeitet werden konnten. Wir nehmen an, dass auch der Fries einen Teil der Episodenserie aus der Alexandersage darstellt (den Kampf des Helden aus dem Altertum mit den sagenhaften Ungeheuren) und als Abschnitt einer grösseren Bilderfolge das Palais von König Matthias geschmückt hat.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Drachenfries auf der Burg von Buda nach 1480. Burgmuseum.
Abb. 2. Kriegerkopf. London.
Abb. 3. Detail des Schnitzwerkes von Buda.

VATTAI ERZSÉBET

BUDAPESTI EZÜSTLELET A XV—XVI. SZÁZADBÓL

Buda és Pest középkori ötvösségének emlékanyaga szinte maradéktalanul elpusztult. E szomorú tény történeti okaira már többször rámutattak. Nem akarjuk ismét hangsúlyozni azt sem, hogy menynyire fontos nemcsak az egyes tárgyak, hanem a Budapest területén előkerült leletek gondos tanulmányozása is: ez még nem minden esetben történt meg. Így a budapesti Egyetemi Könyvtár épületének alapozásakor, 1874-ben előkerült kincslelet jelentőségét a régebbi szakirodalom hangsúlyozta ugyan, de a tárgyakkal részletesen már nem foglalkozott. Újabban viszont a lelet szebb darabjait lelőhely megjelölés nélkül közölték.[1] Pedig ez a lelet a XV—XVI. századi ötvösség emlékanyagát változatos és néhány jó minőségű darabbal gazdagítja. Ha a lelőhelyet nem is fogadnánk el egyúttal a tárgyak készítése helyének, a lelet akkor sem veszít jelentőségéből, mert a későközépkori magyar városi élet-

1. kép. Poharak. XVI. sz. (Nemzeti Múzeum, Tört. Múzeum)

hez, viselethez érdekes tárgyi anyagot szolgáltat. Az ötvösművek pénzekkel kerültek elő,[2] amelyek közt a legkésőbbi II. Lajos 1526-ban vert érme. Már régóta tisztázott kérdés, hogy a budai pénzverde a mohácsi vész évében nagy nehézségek árán ugyan, de erőteljesen működött,[3] sőt 1526 után sem mindjárt szűnt meg. A pesti lelet 1526-os évszámú pénze arra mutatna, hogy valaki a kincset még a mohácsi vész idején rejtette földbe; kérdés azonban, hogy a tárgyak stílusa hogyan viszonylik a pénzek korához?

Az 1874-ben felszínre került kincs az Egyetemi Könyvtártól a Nemzeti Múzeumig hosszú, viszontagságos utat tett meg. Az építkezésnél dolgozó munkások ugyanis a tárgyak muzeális értékét nem ismerték fel és a leletet egymásközt szétosztották. A műtárgyak értékesítése azonban feltűnést keltett. A lelet előkerült darabjait már 1874 augusztusában a Nemzeti Múzeum vásárolta meg.[4] Ortvay Tivadar az 1874. évi múzeumi gyarapodás ismertetésekor a leletről beszámolt anélkül, hogy a tárgyakkal behatóbban foglalkozott volna[5] és három kapcsot rajzban is bemutatott.[6]

Alig telt el pár év, 1878 januárjában a Nemzeti Múzeum Majláth Bélától 57 darabból álló ékszerleletet vásárolt, amelyet állítólag a likavai vár donjonjának lépcsőzete alatt találtak. Czobor Béla a budapesti és likavai lelet azonosságát mindjárt felismerte.[7] Megállapításához kétség nem fér. Ugyanis nemcsak stílusegyezésről van szó, hanem a két különböző leletben összetartozó féldarabok is vannak.

A lelet legnagyobb része ezüst tárgy. Sajnos, nem teljes, darabjai elvesztek vagy nem azonosíthatók (pl. gombok). Miután másodkézből került a múzeumba, alaposan meg kell vizsgálnunk abból a szempontból: hogyan viszonylanak a tárgyak stílusban, korban egymáshoz, továbbá a pénzek korához és hogy a Majláth-féle vételnél kerültek-e közéjük oda nem tartozó darabok.

A leletben mindössze négy ezüst *pohár* van (1. kép). Ha hiányzik is a poharak peremérő[8] a gótikus párta, formájuk még a XV. századra jellemző. A peremeket kívül-belül aranyozták. A két gyöngysordíszes pohár aranyozása kopottabb, de ez esetleg csupán gyakoribb használatra mutat és nem jelenti azt, hogy korábban készült. Nem díszpoharak ezek, hanem célszerű, könnyen kezelhető ivóedények. A gótikus ötvösség tárházában számos ilyen egyszerű, figurális dísz nélküli edény is található.

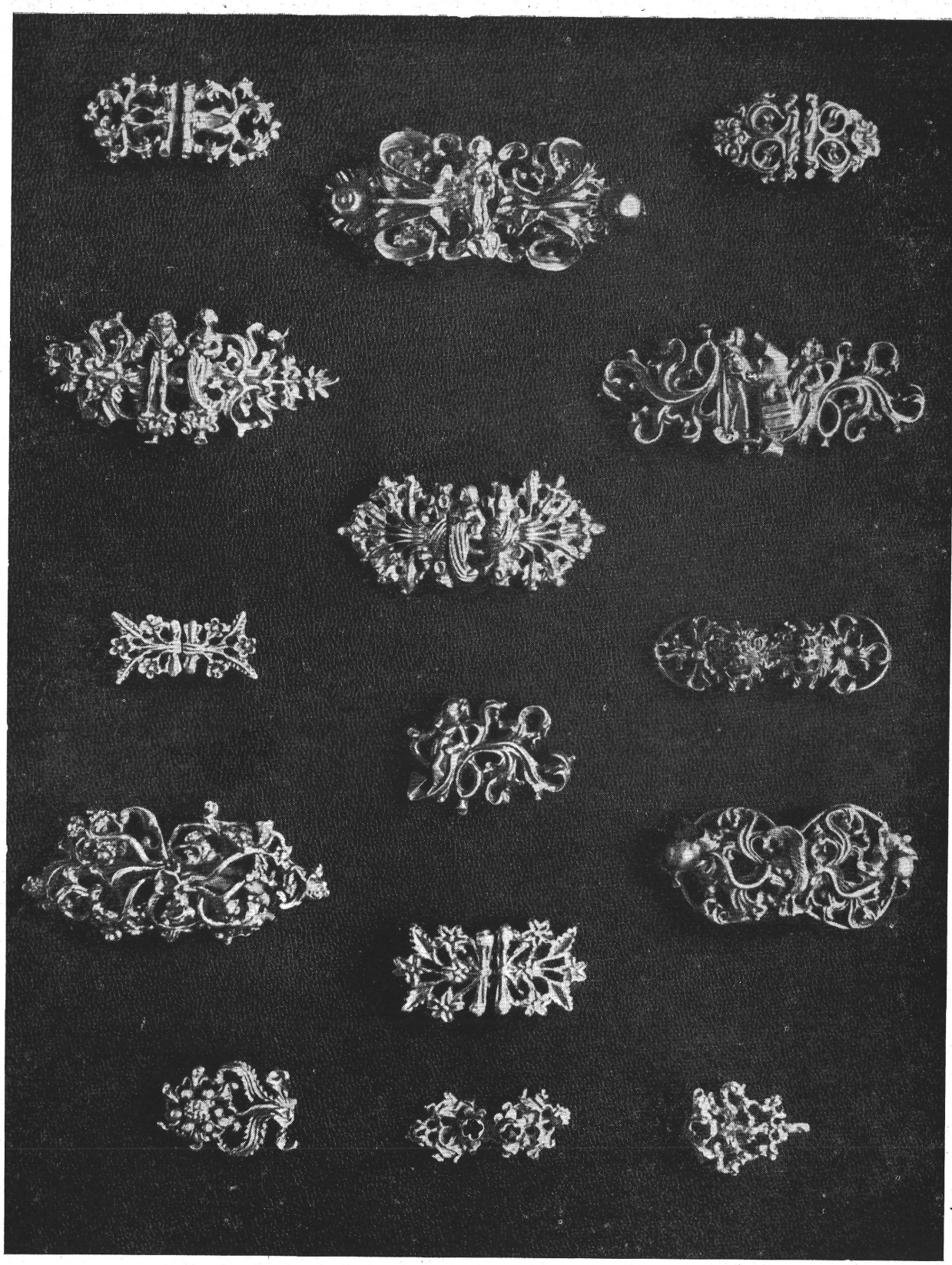
A legnagyobb pohár alján, nem pontosan középen GI kezdőbetűt vésték be, ugyanitt szabálytalan alakú, kissé kiemelkedő folt látható, amely ötvösjegy nem lehet. Talán forrasztási nyom, amely véletlenül, esetleg az edény aljának forrasztásakor kerülhetett oda. A pohár aljára később három szót karcoltak gót betűvel: springtin, Schpringt — ez hihetőleg egy házaspár neve — a harmadik ugyanez a név. Ez utóbbi a leghalványabb, legkezdetlegesebb, bizonyára a gyakorlatlan kéz első próbálkozása volt.

Az alacsony pohár alakja és díszítése a XVI. századi egybejáró poharakra emlékeztet (ún. Häufebecher). Ezek az összetartozó, alacsony poharak azonos méretűek, talpuk keskenyebb szájuknál. Egymás fölé helyezve hengert képeznek.[9] A kasseli nyolc egybejáró poharat fedő borítja.[10] Peremük mindig vésett díszű és aranyozott, mint a budapesti poháré. Néha a perem alatt borda fut körül.[11] A budapesti poharat a hasonlóság ellenére sem tekinthetjük egybejáró pohárnak, amelynek fala mindig vastag (ez az állandó összeillesztés miatt szükséges) s alját külön forrasztják hozzá. A budapesti lelet pohara vékonyabb, de egy lemezből készült. Talán még a reneszánsz egybejáró poharak előtt[12] vagy azokkal egyidejűleg ilyen különálló kis alacsony poharakat is készítettek a XVI. században.

Az edényekkel együtt szép számban kerültek elő változatos díszű ezüst *ruhakapcsok* (2., 3., 5. kép), némelyiküket meg is aranyozták. Ródíszítés (pirop vagy cseh gránát) csak egy kis kapocspáron és egy valamivel nagyobb félkapcson látható (2. kép, lent). Zománcdíszes egy sincs közöttük.[13]

A kapcsok mind öntöttek. Az öntést sokféleképpen lehet végezni, a gótikus ötvösség technikáját leíró forrásunk pedig sajnos nincs. De ha a munkamódszerek lényegében meg is egyeztek, az ötvösmunka még a céhek idején sem lehetett teljesen egységes. Valamely mű kivitelezését mindig egyéni adottságok és körülmények is befolyásolják. Cellini saját bevallása szerint a legjobb olvasztó kemencét kényszerhelyzetben, a legkezdetlegesebb eszközök felhasználásával készítette, amikor az Angyalvárban az aranyat konyhai kanálban olvasztotta (Trattati, I. rész, XXI. f.).

Theophilus, Cellini, Kecskeméti W. Péter az öntés több módját írják le. E források alapján lényegében kétfajta eljárást különböztethetünk meg: vagy a viaszmintát veszik körül agyaggal, formahomokkal, gipsszel és a kiolvasztott viasz (cire perdue) helyébe öntik a folyékony fémet, vagy

2. kép. Ruhakapcsok. XV—XVI. sz. (Nemzeti Múzeum, Tört. Múzeum)

a szilárd (agyag, fém, fa) mintát nyomják a nedves formahomokba, agyagba, gipszbe és az így kapott negatív formába öntik a fémet.[14] Tévedés volna azt hinnünk, hogy a formahomok használata a legkezdetlegesebb eljárás. Cellini leírja, hogy Párizsban a Szajna medrében egészen különleges, finom formahomok van, amelyet öntés előtt nem kell kiszárítani, hanem mihelyt elkészült, rögtön bele lehet önteni akár aranyat, akár ezüstöt, sárgarezet vagy más fémet (Tratt. I. rész, XIII. f.). Különben is a gótikus öntvényeket utólag még cizelálták.

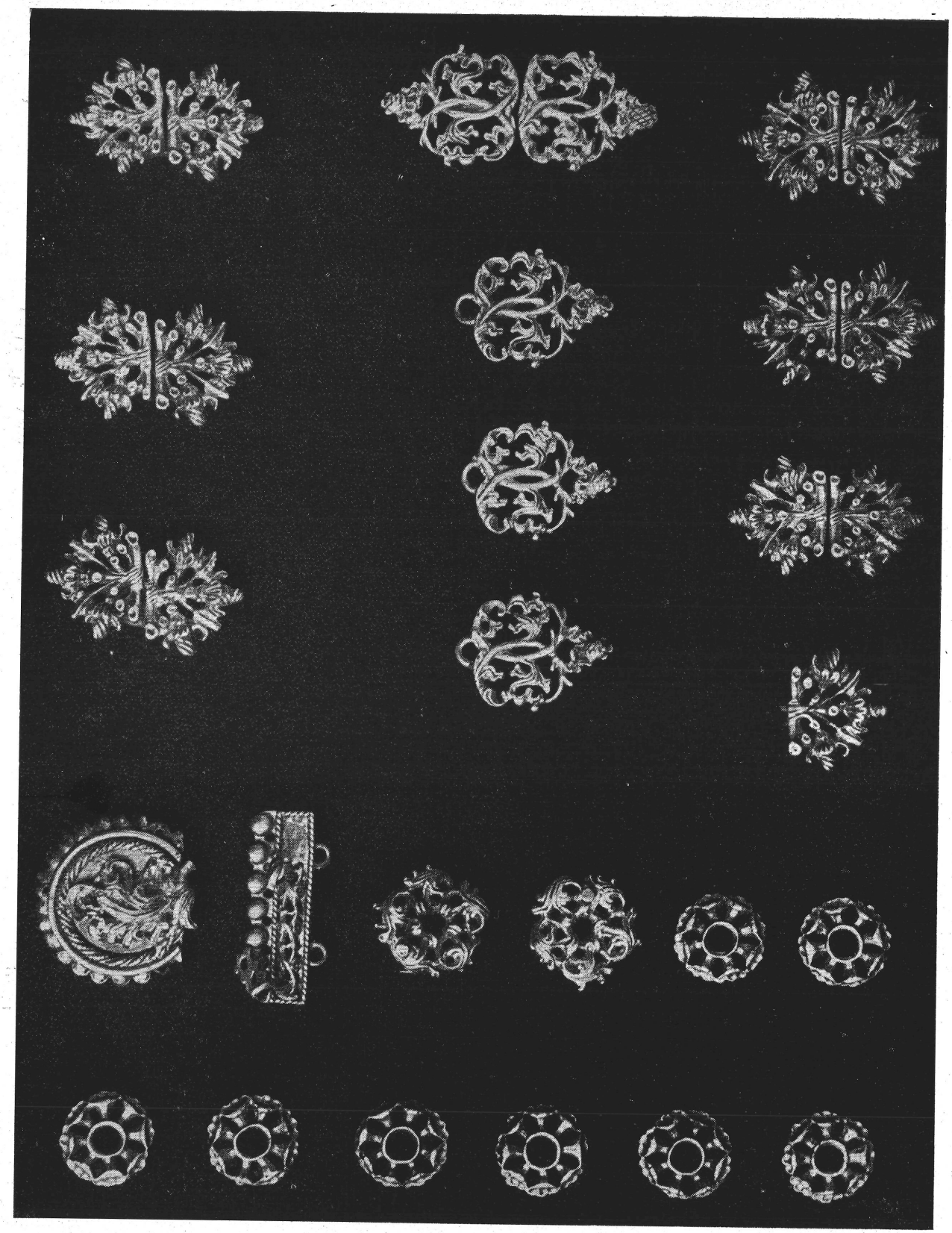
Üreges tárgyak öntésénél a viaszveszejtés a legmegfelelőbb eljárás. Keményebb anyagú minta alkalmazása a sokszorosítás szempontjából előnyösebb, mert az ötvös annyiszor használhatja fel, ahányszor csak akarja.

A kapcsok mindegyike öntött (a vékony préselt lemez túlságosan törékeny és ilyen célra nem alkalmas). Technikai vizsgálatuk azt mutatja, hogy készítésüknél mindig a legegyszerűbb megoldást keresték. A kapocs felálló levél-, madár-díszeit külön öntötték és forrasztották fel. Néha az öntött alapra lemezből alakított inda került. Viszont a budapesti lelet két gótikus, levéldíszes öntött övverete (3. kép) a benei temető B sírjának préselt ezüst övvereteihez igen hasonlít.[15] Stílus, kor, minőség pontosan egyezik, ha a két díszítmény nem is teljesen azonos. Feltételezhetjük, hogy a verőtő negatív mintáit nemcsak préselésre, de öntésnél mintázásra is felhasználhatták. Kérdés, hogy a verőtő közvetlenül öntőformának nem alkalmas-e? Ugyanis az öntésnek — a fennmaradt öntőformák alapján — még egy könnyen sokszorosítható módját ismerjük: amikor a mintát szilárd (kő, pala) öntőformába vésik be. A fémek közül a vas öntőformának alkalmas, mert a vasnak sokkal magasabb az olvadáspontja, mint az ezüstnek, aranynak. Mint már említettük, az ötvös a nemesfémet használat előtt olajozott vaslap közé önti (l. 14. jegyz.). A vasformába öntést Theophilus is ismeri (Schedula, III. k. XVI. f.). Viszont a három középkori verőtő[16] anyaga bronz. Ötvözetnek mindig alacsonyabb az olvadáspontja, mint a tiszta fémnek. Ezért alkalmasabb öntéshez a bronz, mint a vörösréz, amely igen magas hőfokon olvad és buborékos öntvényt ad. A bronz viszont éppen e tulajdonsága miatt nem megfelelő öntőforma, legfeljebb csak könnyen olvadó fém (pl. ón) esetében. Ribakov szerint is bronz öntőforma igen ritkán fordul elő és csak önöntésre szolgál.[17] Tehát a középkori bronz verőtöveken ezüst és vörösréz lemezeket vertek, esetleg öntés előtti mintázásra is használhatták, de közvetlen öntésre nem. Már Theophilus is ismeri ezt a szerszámot, amelynek vésett negatív mintáiba az arany, ezüst, vörösréz lemezt ólomrúd segítségével beveri, bepréseli, de nem bronzból, hanem vasból készíti (Schedula III. k. LXXIV. f.). A vas verőtő öntőformának is alkalmas volna, ilyen felhasználásáról azonban Theophilus nem tudósít bennünket.

A budapesti lelet öntvényei közt különböző minőségű darabokat találunk. Néhol a kopás az utólagos cizelálás erőteljességét eltüntette. A késő gótika változatos díszítményei: makk, virág, levélinda, madár stb. jelennek meg rajtuk. A lelet legszebb darabjai a páros férfi- és nőalakos kapcsok (2. kép). A férfialak eredetileg a hím-, a nőalak a nőkapocsra került, ahogy ezt a jobb minőségű darabok mutatják. Amikor pedig a kapocs közepére nőalak kerül, technikailag csak úgy lehet megoldani, ha a hímkapocsra forrasztják. Lehet, hogy egyes darabok, mint pl. a fiatal férfi és nő alakjával díszített kapocs esetleg alkalmi viseletre (menyegzői ruha) készültek, de a többi kapocs nem ilyen jellegű. A kapcsokon különböző nőalakok hajadonfőtt vagy különféle fejkendőben, XV. századi viseletben jelennek meg. A fiatal férfi viselete a XV. század végére jellemző, a másik férfi papi személy és a mellette elhelyezett mondatszalagon kis lakat látható.

Ilyen — szíj vagy egyéb pánt közbeiktatása nélkül — közvetlenül záródó páros kapcsok külföldön is közismertek.[18]

A viseletdíszek, de még az ékszer sem független a viselet változásától. Már a XV. században megindul a későbbi női ruhára oly jellemző derék (taille, Mieder) kialakulása[19] és vele együtt a női ing is fontos szerephez jut. A ruha szűk, testhezálló felsőrésze néha szorosan zárt,[20] kapcsok fogják össze, vagy szétáll és a kivágás két oldalán elhelyezett kapcsokat zsinórral fűzik össze.[21] De az elöl felhasított derék két oldalára kis boglárok is kerülhetnek. A kivágást sötét színű ruhán halvány, világos öltözeten sötét színű paszomány szegi, amire a kapcsokat felvarrják. Nagyobb kapcsokból háromnégy, kisebbekből négy-öt szükséges (4., 5. kép). Jellemző, hogy a drága brokát öltözeteken ilyen kapocs nincs, de nem is illik rájuk. A XV. század végén és a XVI. század első évtizedeiben készült polgári női arcképeken láthatjuk ezt a viseletet és a szárnyasoltárok olyan jelenetein, ahol a festőt nem

3. kép. Ruhakapcsok, csatok, övveretek. XV—XVI. sz. (Nemzeti Múzeum, Tört. Múzeum)

kötötték meg a régi ikonográfiai hagyományok és képzeletét mindennapi életének emlékképei szabadabban befolyásolhatták. Tehát ezek a kapcsok[22] a városi polgárság XV—XVI. századi női viseletéhez tartoznak, az egyházi ötvösséggel semmiféle összefüggésben nincsenek.

Egy-két apró ruhakapoccsal egyező példányt a kaszaperi és mezőkovácsházi temetőben is találtak,[23] hasonló kapcsok pedig az ország különböző helyeiről előkerültek, így a kapcsok használatát szélesebb körben kell feltételeznünk.

E látszólag jelentéktelen kis ötvöstárgyakból a korabeli táblaképek, festmények segítségével hasznos következtetést vonhatunk le az okleveles adatok alapján alig ismert XV—XVI. századi női viseletre.

A szerelmi jelenettel díszített kapcsok bizonyára díszesebb ruhákra kerültek, de nem valószínű, hogy egynél többet felvarrtak belőlük. Ezek a nagyobb kapcsok (2. kép) nemcsak ruhát, köpenyt, palástot is zárhattak. A leletben találunk olyan darabokat is, melyek férfiruhára is elképzelhetők volnának (3. kép).

A kapcsokból csak három azonos csoportot tudtunk összeállítani (3. kép), kettő mintája azonos, csak az egyik ezüst, a másik aranyozott, a harmadik díszítménye kevésbé plasztikus, de még XVI. századi jellegű), a többi különféle páros vagy páratlan darab.

Az *övvereteket* (3. kép) az öntéssel kapcsolatban már említettük: egyaránt lehettek keskenyebb öv veretei vagy szélesebb öv lyukveretei. Hátul a szögek nem túlságosan hosszúak, bizonyára vékonyabb anyagból készült női övek tartozékai.

Az *övcsat* és *csatrészlet* (3. kép) alapja lemez, rajta dróthuzal és öntött díszítés. A lemez szélén apró kerek, domború kiemelkedések vannak. Ehhez hasonló, de mélyített körökkel díszített préselt lemezek más ásatási anyagból (kecskemétkörnyéki, salgótarjáni) meglehetősen ismertek. A különbség nem másfajta díszítőmódból, hanem a kivitelezés szerényebb anyagi lehetőségeiből ered.

A *gyűrűk* (6. kép) csoportja eléggé változatos. Inkább férfi, mint női gyűrűk. Részben öntöttek, részben lemezből készültek. Az egyik ezüst gyűrű még az Árpád-kori állatalakos gyűrűk csoportjába tartozik. Kezdetleges, talán ugyancsak korábbi a rovátkolt fejű, két köves ezüst gyűrű is. Az egyikből hiányzik a kő, a másikban ismeretlen barna anyag van.[24] A két bronz gyűrűn semmi különös kormeghatározó jellegzetesség nincs. Díszítő kövei szintén nem ásványok, hanem a nagyobbik sárgásbarna műanyag, a kisebbik liláspiros üvegkő. A lelethez tartozik még egy üvegkövekkel díszített széles, ezüst gyűrű, fejében üveg alá foglalt festett virág látszik. A XVI. századból több ilyen festett, üveggel borított gyűrűt ismerünk, de azok kivitelezése nem ennyire kezdetleges. A kiterjesztett szárnyú sasos arany, és az ugyancsak címeres ezüst gyűrű a XVI. század I. feléből jól beleillik a leletegyüttesbe. A legkülönösebb egy vasból készült gyűrű, amelynek belső foglalata arany-ezüst ötvözetű lemez. A szélét vékony dróttal forrasztották le. A vas karikát végig finoman vésett arany-ezüst rózsacsokrok, leveles vázák borítják. A nemesfém lemezt a vas alap előre vésett mintáiba verték be (tausírozás), de utólag még cizelálták. A fej hosszúkás vaslap, amelyen talán kő volt, ami kihullott és elveszett. De feltehető, hogy esetleg a gyűrű babona-gyűrű volt. A karika belsejébe 1502 évszámot vésték be. A vésés nagyon kezdetleges. Ezüsttel, bronzzal díszített vasgyűrűk előfordulnak ugyan a XVI. században is, de díszítésük egészen más jellegű. Hasonló rózsacsokros diszítést XVIII. századi órákon találhatunk, ezért fel kell tételeznünk, hogy a gyűrű későbbi és a bevésett évszám hamis. A gyűrű a Majláth-féle vételből származik. A naplóban ugyanitt felsorolt, de hiányzó másik két gyűrű közül az egyik XIII., a másik XVI. századinak tűnik a leírás alapján.

A budapesti lelet gyűrűi közül egyetlenegy — sajnos, szintén hiányzó — zöld köves gyűrű képét közölték.[25] A fényképről azonban a gyűrű díszítése alig vehető ki. Ez a gyűrű még az először megvásárolt anyagból származik. A leírás szerint a XVI. század II. felében vagy a XVII. század első éveiben készülhetett, de ez a keltezés esetleg túl késői lehet. Hlatky ugyanis a gyűrűt a kapcsok alapján határozza meg, viszont a kapcsok készítési idejét egységesen a XVI. század II. felére, tehát meglehetősen későre teszi.

A lelet hiányzó darabjainak korát a szűkszavú leírások alapján meghatározni nem lehet. A zománcos szélű delfines mentecsatról (Ltsz: 1878. 9. l.) a leltári naplóban rajz készült. Ez is XVI. századi stílusú. A leletben különféle kerek, makkos, filigránós gombok is voltak.

A budapesti lelet kora XV—XVI. század. Vitatható darabok csak a gyűrűk közt lehetnek.

4. kép. A leibici sz. Anna-oltár szárnyképe. 1521. (Szépművészeti Múzeum)

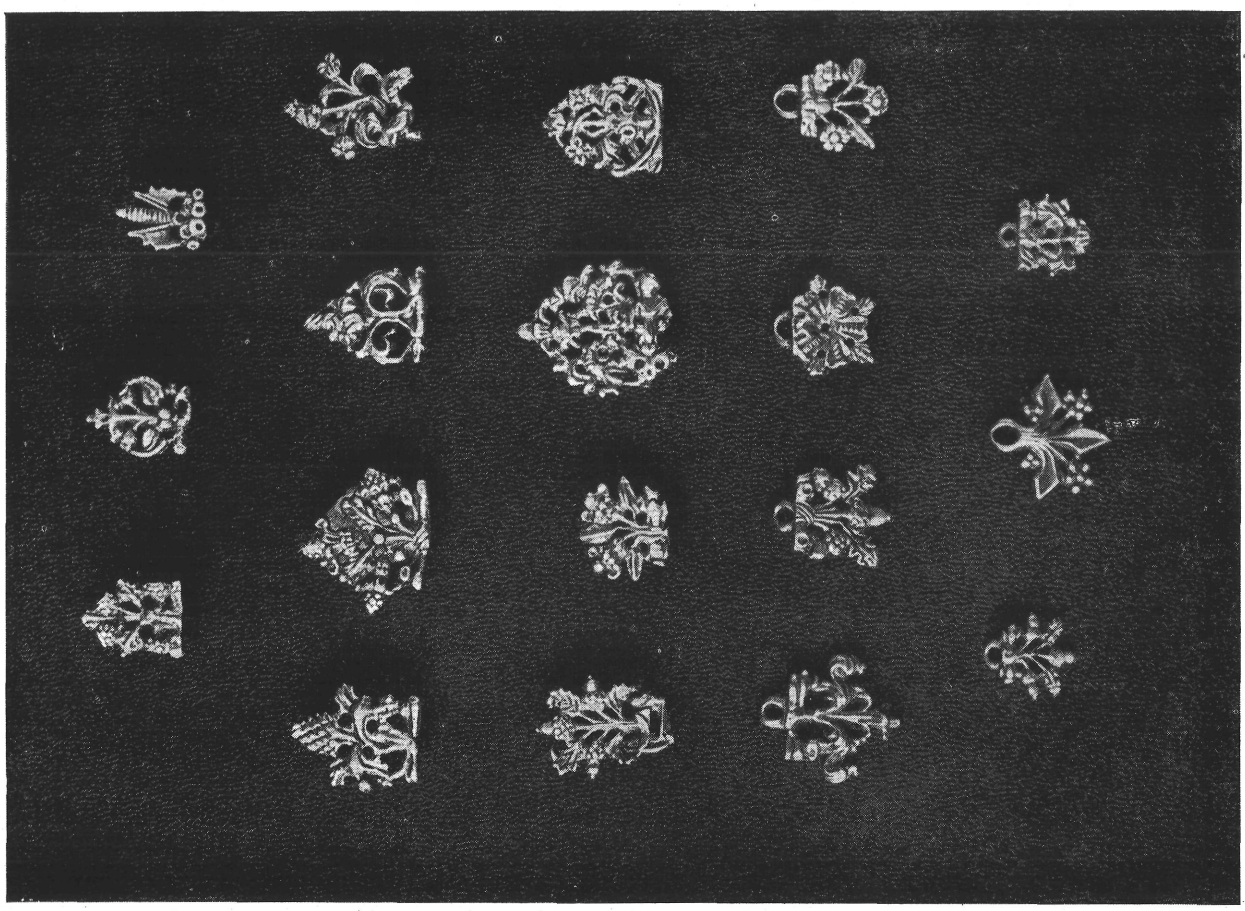
Viszont nem szabad elfelejtenünk, hogy a tárgyak másodkézből kerültek a múzeumba, és sajnos, a lelőkörülményekről semmit sem tudunk. A tárgyak stíluskritikai vizsgálata szerint az 1526-os évszámú pénz nem feltétlenül azt jelenti, hogy a kincset a mohácsi vész évében rejtették földbe, de úgy látszik, még a XVI. században.

A tárgyak kisebb-nagyobb kopásoktól eltekintve (egy-két kapocs törött, az alacsony pohár valószínűleg az 1874-es kiásáskor sérült meg, ezért készült új talp hozzá) igen jó állapotban maradtak fenn.

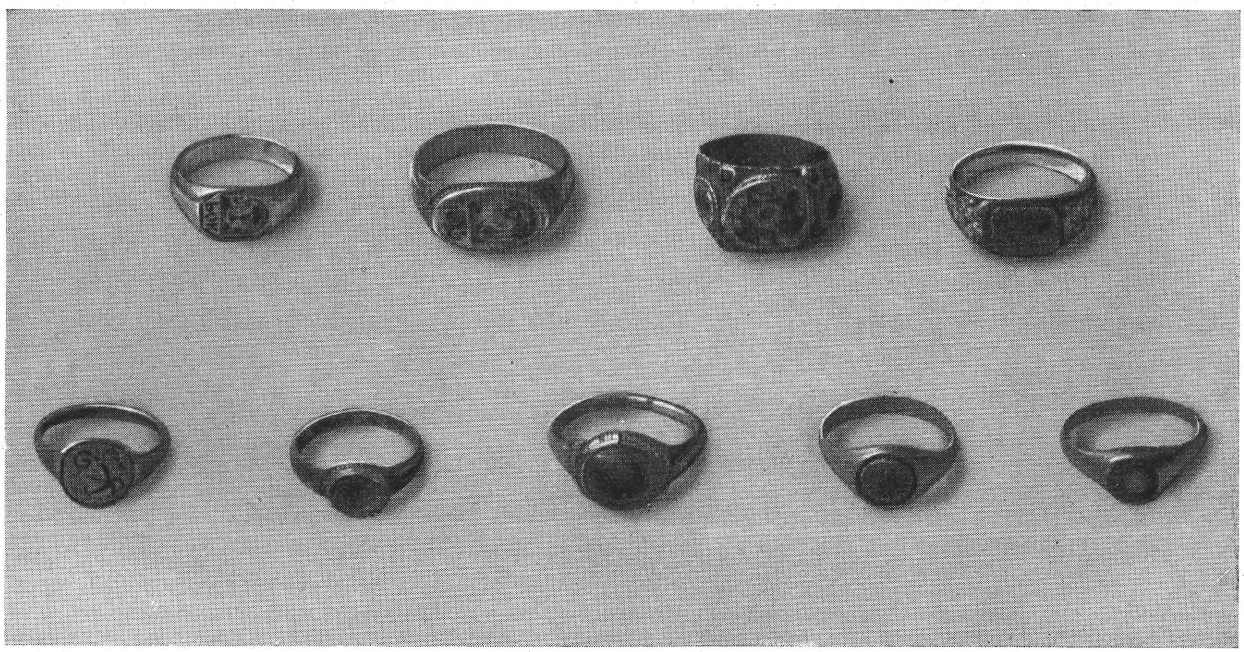
Vajon ki volt ezeknek a kincseknek tulajdonosa?

Az Egyetemi Könyvtár a Ferenciek tere közelében van. Pesti helyrajzi kutatások alapján úgy tartják, hogy a mai ferencrendi templom és kolostor ugyanott áll, ahol régen, mielőtt a törökök alatt elpusztult. Állítólag Mátyás király pesti háza, kertje a mostani kolostor és az egyetemi könyvtárépület udvari részén terült el.[26] Thurnschwamb budai polgár, egykorú szemtanú szerint II. Lajos és felesége Mária 1525-ben itt ebédelt az országnagyokkal. Ezen a tájon két régi, faragott követ is találtak, az egyiket később egy kerítésbe építették be, a másikat 1875-ben ugyancsak az Egyetemi Könyvtár építésekor ásták ki. A kert későbbi sorsáról semmit sem tudunk, a ferencrendi templomot mecsetté alakították át a törökök a város elfoglalása után.

A tárgyaknak egyházi vonatkozása nincs. Ezek a darabok nem annyira értékesek, hogy okvetlenül főúri ékszereknek kellene tartanunk és mint láttuk, nagy részük a polgári viselethez tartozik. A XV—XVI. században az európai városi polgárság meggazdagodó patrícius rétege a főurak fényűző életmódját utánozta. Az ékszer azonban nem csupán dísz, hanem inkább értéktárgy. Az arcképeken is az öltözetet drága ékszerek díszítik. Jómódú pesti polgár lehetett a tárgyak tulajdonosa. A pohár alján látható kezdetleges bekarcolásoknak, a két különböző címeres pecsétgyűrűnek a tulajdonos személye megállapítása szempontjából nincs különösebb jelentősége.

5. kép. Ruhakapcsok. XV—XVI. sz. (Nemzeti Múzeum, Tört. Múzeum)

6. kép. Gyűrűk. XV—XVI. sz. (?) (Nemzeti Múzeum, Tört. Múzeum)

További megoldatlan kérdés, hogy a lelőhelyet elfogadhatjuk-e a tárgyak készítési helyének? A lelet legnagyobb része ékszer, ruhatartozék, tulajdonosához különböző helyekről, vétel útján kerülhetett. Amint láttuk, az öntött darabok közt az ásatásokból ismert, préselt övveretekhez hasonlóak is vannak. Egy-két apró ruhakapoccsal egyező példány a kaszaperi és mezőkovácsházi ásatásokból is előkerült, hasonló kapcsokat pedig több helyütt is találtak. Technikai szempontból oly egyszerűek, hogy az ország bármely területén készülhettek, ahol ötvösök voltak, de az egységes stílus kisugárzó pontja mégis Buda volt,[27] amely XV. századi történeti helyzeténél fogva az európai művészettel a legkiterjedtebb kapcsolatot tarthatta fenn. A leletben bizonyára Budán vagy Pesten készült tárgyak is vannak. Viszont a díszesebb kapcsokat sem kell feltétlenül behozott áruknak tartanunk. Még a szerelmi jelenettel díszített kapcsok sem olyanok, hogy akár budai, akár pesti vagy más városban élő gyakorlott ötvösmester ne tudta volna azokat elkészíteni.

JEGYZETEK A „BUDAPESTI EZÜSTLELET A XV—XVI. SZÁZADBÓL" C. TANULMÁNYHOZ

[1] Mátyás király emlékkönyv. Budapest, é. n. I. 403. — Magyar művelődéstörténet. H. és é. n. II. 340. — Az 1938-ban rendezett Történeti kiállítás (Vezető, 28) a budapesti lelet egy részét bemutatta. Ha törekedtek is arra, hogy a leleteket lehetőleg együtt állítsák ki, ezt nem valósíthatták meg az elavult anyagkezelés miatt: ugyanis régebben a magyar történeti anyagnál a leleteket típus szerint szétosztották és így sokszor a meglevő tárgyak származása is feledésbe merült.

[2] 59 db pénz: Mátyás király, II. Ulászló, II. Lajos és Tech Lajos aquilejai patriarka (1412—1435) érme. Ltsz: 1874. 183. 39—59.

[3] *Huszár Lajos:* A budai pénzverés II. Lajos korában. Tanulmányok Budapest múltjából. IX. 1941. 185—6.

[4] *Ung L.:* Egyveleg. AÉ VIII. 1874. 15.

[5] A Közl. X. U. F. VII. I. füz 128—30. felsorolása nagyjából a leltári napló bejegyzéseit követi. Ltsz.: 1874. 183. 1—59. 73 db tárgy (4 ezüst pohár, 30 kapocsfél, 25 gomb, 5 övveret, 1 csatrészlet, 4 arany-, 2 ezüst-, 2 bronz gyűrű) és 59 db pénz.

[6] Uo., 63, 65. ábra. 107.

[7] AÉ XII. 1878. 78. 122. Ltsz: 1878. 9. 1—45. (1 ezüst mentelánc csattal, 35 kapocsfél, 7 gomb, 5 övveret, 1 csat, 2 díszítmény(?), 5 ezüst-, 1 arany- és ezüstberakásos vas gyűrű). Érdekes, hogy „A magyar történeti ötvösmű-kiállítás lajstroma" 1884-ből erről mitsem tud. (Harmadik terem. Jobb tárló 1—36.) De „A Magyar Nemzeti Múzeum multja és jelene" (Budapest 1902) a likavai történetet már meg sem említi és az egész anyagról mint budapesti leletről emlékezik meg.

[8] A perem két végén összeforrasztott keskeny, vastagabb lemez, tagolása gömbölyű reszelővel készült, kettőn még bevert gyöngysordísz is van. A peremet a felhúzott edény szája köré forrasztották. A poharak alja is külön beforrasztott kerek lemez.

[9] Tehát nem azonosak a későbbi egybejáró poharakkal. Ott a legnagyobb pohárba fokozatosan kisebbedő poharak illenek bele.

[10] *Drach, C. Alhard:* Aeltere Silberarbeiten in den königlichen Sammlungen zu Cassel. Marburg in Hessen. 1888. Taf. III. — *Dexel,* Walter: Deutsche Handwerksgut. Propyläen-Verlag. Berlin, 1939. Taf. XII.

[11] Két reneszánsz egybejáró pohár van az ópaulusi leletben, 1542 évszámmal. Ltsz: 1908. 22. 3. 4.

[12] Még egy hasonló korú, de három gömbös lábon álló, tagolt peremű alacsony poharat ismerünk a Nemzeti Múzeum anyagából. Ltsz.: Poc. Jank. 51.

[13] Zománc csak a mentecsaton volt, ez azonban ma már hiányzik.

[14] A nemesfémet a vert mű készítése előtt is felolvasztják és öntik, hogy az esetleges szennytől megtisztítsák és minőségét kipróbálják. A felolvasztott fémet kerek vas kanálba (plancs öntőkanál, plancz-vas) vagy vaslemezek, rudak közé (szomolló) öntik. Az így nyert öntvény neve plancz, pogácsa-ezüst, lapka, vagy rúd.

[15] *Szabó Kálmán:* Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Budapest, 1938. 67. 346. kép.

[16] Vö. *Vattai E.:* AÉ 1953. 2 szám. 156. A budapesti bronz öntvény. Az öntéshez nem előre készített minta, hanem már használt szerszám szolgálhatott, ugyanis különböző vésetek, megkezdett minták, régi minták fölé vésett új minták láthatók rajta. Major István szerint ezt a verőtőt nem használták, mert a finom öntési nyomoknak a legcsekélyebb használat esetén el kellett volna tűnniök. Miután a tárgy eredete ismeretlen, felmerül a kérdés, vajon nem eredetiről levett későbbi másolattal van-e dolgunk? — A középkori fémpecsétlők is nagyobbrészt nem eredeti vésetek, hanem agyagból, viaszból mintázott vagy fából faragott minták után öntötték azokat. *(Czakó E.:* Turul, 1906. 12.) A monostorszegi verőtő szintén bronz öntvény *(Gubitza K.,* AÉ 1916. 206.) A kérdés megoldásához az ugyancsak leletből származó, de a budapesti verőtőhöz közelebb álló verseci verőtő tanulmányozása vezetne. Ennek a mintái is öntöttnek látszanak és talán ennél is nemcsak az alap *(Mihalik* J., AÉ 1899. 35), hanem az egész szerszám öntvény. Ezt azonban fényképről eldönteni nem lehet. Ilyen esetben fémvizsgálat is szükséges.

[17] *Ribakov, B.* A.: A régi Oroszország kézműipara. SzSzSzR Tudományos Akadémia, 1948. 260. (oroszul)

[18] *Hefner—Alteneck:* Trachten, Kunstwerke und Geräthschaften. Frankfurt am Main. 1886. Taf. VII. 449. és 9. — *Rücklin, R.:* Das Schmuckbuch. Leipzig, 1901. II. Taf. 52.

[19] *Falke, Jakob:* Costümgeschichte. Stuttgart, é. n. 225, 230.

[20] Zeitschrift für historische Waffen und Kostümkunde. XIII. Berlin, 1932—4 137. Abb. 1.

[21] Uo. XI. Berlin, 1926—8. 103. Abb. 2.

[22] A *kapocs* szó a XV. századi okleveles anyagban is előfordul. *Szamota—Zolnai.* Magyar oklevél-szótár. Budapest, 1902—6.

[23] *Bálint Alajos:* A kaszaperi középkori templom és temető. Dolg. XIV. 1938. XIX. t. és *Bálint A.:* A mezőkovácsházi középkori település emlékei. Dolg. XV. 1939 XXIX. t. — Két hasonló nagyobb kapocs a nagybányai ékszerleletben is előfordul. *(Mihalik J.,* AÉ 1906. 121.) Hasonló stílusú indadísszes kapcsokat és papi ruhás alakkal díszített félkapcsot a pécsbányatelepi XV—XVI. századi pénzekkel előkerült leletben (Ltsz: 1936. 19—22) is találhatunk. Viszont a nőalakos kapocs igen kezdetleges változata, egészen kis méretben a drégelypalánki (Ltsz: 1891. 57 és AÉ 1892. 33.) és az ecsegi (Ltsz: 1910. 191) leletben fordul elő.

[24] A kő hozzáférhetetlen, megállapítása csak a foglalat törésével volna lehetséges.

[25] *Hlatky Mária:* A magyar gyűrű. Budapest, 1938. VII. t. 72. és 81—82.

[26] *Rupp Jakab:* Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest, 1868. 247.

[27] *Gerevich László:* Középkori budai kelyhek. Bp. Rég. XIV. 1945. 337—8.

Köszönöm *László Gyulának* és *Major Istvánnak,* az Iparművészeti Főiskola ötvöstanárának technikai tanácsait, továbbá *Hantosné Hajdu Helgának,* a Széchényi Könyvtár Kézirattára vezetőjének a XVI. századi bekarcolások megfejtését és *Erdélyi Jánosnak* a Természettudományi Múzeum Ásványtára drágakő-szakértőjének a kövek vizsgálatát.

ERZSÉBET VATTAI

BUDAPESTER SCHATZFUNDE AUS DEM XV. UND XVI. JAHRHUNDERT

Aus dem reichen Schatzfund, der schon 1874 bei der Grundlegung der Budapester Universitäts-Bibliothek zum Vorschein kam, sind in der Fachliteratur nur 1—2 Stücke bekannt. Das Denkmalmaterial des mittelalterlichen Goldschmiedegewerbes der Städte Buda und Pest ist wohl restlos vernichtet, ebendarum ist die Bestandaufnahme der auf dem Gebiet von Budapest entdeckten Funde sehr wichtig.

Ausser den 4 Bechern kamen Kleiderrequisiten, Juwelen und Geld zutage. Besonders reich war die Auswahl an Kleiderhaften aus gegossenem Silber. Die Haften sind meistens auch vergoldet, während Steinschmuck (Granat) nur in 1—2 Fällen vorkam. Ihr Gebrauch hängt mit der Gestaltung der Frauenkleidung am Ende des XV. und Anfang des XVI. Jh. zusammen. Bereits im XV. Jh. beginnt die für die Frauenkleidung so charakteristische Ausbildung der Taille des Mieders und in Verbindung damit erlangt auch das Frauenhemd eine wichtige Rolle. Der Oberteil des engen, anliegenden Kleides wird manchmal von dichtgeschlossenen Haften zusammengefasst, oder die Haftenden werden abgerückt und von der auf beiden Seiten des Ausschnitts angebrachten Schnur zusammengehalten. Diese Tracht können wir auf Porträts von Bürgerfrauen sehen und auf Gemälden, die Szenen aus dem Leben von Heiligen darstellen. Ähnliche und primitivere Haften fand man überall im Lande bei Ausgrabungen, was von ihrer weiten Verbreitung zeugt. Zu den interessantesten Fundstücken gehören Haften, deren Verzierung Liebesszenen darstellt.

Ausserdem kamen Gürtelbeschläge aus Guss-Silber zum Vorschein, ein zum Teil gegossenes Spangenfragment, ferner Gold-, Silber- und Bronzeringe. Bei einigen Ringen ist das Alter umstritten. Leider war bei dem Erscheinen des Fundes kein Fachmann zugegen, und die Sachen gelangten nur aus zweiter Hand ins Museum.

Am gleichen Ort fand man auch Münzen aus dem XV.—XVI. Jh., von denen die jüngsten unter Ludwig II. (1526) geprägt worden sind. Dies bedeutet jedoch nicht, dass der Schatz bestimmt vor der katastrophalen Schlacht bei Mohács vergraben wurde, jedenfalls aber noch im XVI. Jh., wie dies auch der Stil der Gegenstände bezeugt.

Topographischen Forschungen gemäss erstreckte sich König Matthias' Haus und Garten in Pest angeblich an der Stelle zwischen dem jetzigen Franziskaner Kloster und dem Gebäude der Universitäts-Bibliothek. In dieser Gegend fand man auch zwei behauene Steine. Zeitgenössischen Zeugen gemäss haben hier im Jahre 1525 Ludwig II. und seine Gemahlin mit den hohen Würdenträgern des Landes gespeist. Von dem späteren Los des Hauses und Gartens erfahren wir nichts; gewiss wurden diese während der Türkenherrschaft zerstört.

Die Gegenstände haben keinen so hohen Wert, dass man sie für Königs- oder Magnaten-Schmuck halten müsste. Reiche Bürger konnten solche Juwelen ebenfalls besitzen. Der Fundort kann auch nicht als Herstellungsort gelten, denn sie konnten im Kaufwege aus verschiedenen Städten zum Besitzer gelangen, obwohl es nicht ausgeschlossen ist, dass manches Stück von Pester oder Budaer Goldschmieden verfertigt wurde. Selbst die reichgeschmückten Haften muss man nicht unbedingt für ausländische Ware halten; solche konnten ebensogut von Goldschmieden in Buda oder Pest oder auch in den Provinzstädten hergestellt worden sein.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Becher aus dem XVI. Jh. Nat. Museum Hist. Abt.
Abb. 2. Kleiderhafte aus dem XV.—XVI. Jh. Nat. Museum. Hist. Abt.
Abb. 3. Kleiderhafte aus dem XV.—XVI. Jh. Nat. Museum. Hist. Abt.
Abb. 4. Flügelbild des St. Anna-Altars zu Leibitz (1521), Museum der Bildenden Künste.
Abb. 5. Kleiderhafte aus dem XV.—XVI. Jh. Nat. Museum, Hist. Abt.
Abb. 6. Ringe aus dem XV.—XVI. (?) Jh. Nat. Museum, Hist. Abt.

VOIT PÁL

A BUDAI VÁRPALOTA INTERIEURJEI

Az újkori palota rendkívül mozgalmas és viszontagságos történetét részben az alább ismertetendő s a belső berendezésre, kiképzésre és művészi díszítésre vonatkozó iratanyagon is végigkísérhetjük. Ez az iratanyag természetszerűen ismeretlen és hasznos építéstörténeti adatokat is tartalmaz. Úgy gondoljuk, hogy e szerencsés körülmény, amely az eddigi teljes ismeretlenségben lévő interieurök fontosabb átépítési és berendezési periódusaira kiterjedő történeti rekonstrukciót okmányokkal hitelesíti, indokolja az építéstörténeti kutatások eddigi irodalmának rövid áttekintését is.[1]

A budai várhegy déli fokán álló palotáról, amelyet Kossuth Lajos 1849-ben „budai királyi várlak"-nak nevez[2] több magasszínvonalú művészettörténeti tanulmány látott napvilágot.[3] A Mária Terézia-kori palota avatott monográfusát, Kapossy Jánost, kereken harminc esztendőn át foglalkoztatta e hányatott sorsú épület tervező mesterének kérdése. A történeti hitelességet nélkülöző feltevéseket elvetve, a palota tervezőjét Franz Anton Hillebrandt személyében kereste. Miután azonban Hillebrandt tevékenységéről az első adat csak 1765-ből való — s közben Justus Schmidt a párizsi Bibliothèque Doucet gyűjteményében Jean Nicolas Jadot vázlatkönyvét felfedezte[4] — ezt az álláspontját módosítania kellett.[5] A párizsi vázlatkönyv egyik lapján ugyanis a budai várpalota földszinti alaprajzának — az 1770. évi Hillebrandt-féle tervekkel csaknem azonos — vázrajza (1. kép) a „Chateau de Bude, exécuté" bejegyzéssel kétségtelenné tette, hogy mint utóbb Kapossy írja „az új királyi palota építése 1749-ben Jean Nicolas Jadot de Ville Issey császári főépítész tervei alapján indult". Jadot azonban 1753-ban Bécsből távozott s a budai palota terveit hivatali utódjának, Pacassi császári főépítésznek adta át.[6] Hillebrandt 1745-ben már Jadot mellett dolgozott, illetve a bécsi Hofburg átépítéséhez felmérési rajzokat készített számára. Így Kapossy hipotézise oda módosult (id. mű, 185—186. old.), hogy miután „a palota középső része 1755-ben már tető alatt áll... ...megdől az a feltevés, mely a Jadot távozásával beállott változásra volna hajlandó visszavezetni az új tervek keletkezését s a mestert az új udvari főépítészben, Nicolaus Pacassi személyében látná..." Ugyanakkor arra a megállapításra jut, hogy „Jadot alaprajzterve csupán a koncepció első pontosabb megrögzítése" és „Hillebrandt szerzősége és a korai dátum ellen Jadot feljegyzése az »exécuté«, *nem elég erős* érv". A budai palota „felépítésének Jadotétól merőben idegen szelleme és formavilága, amelyben még a távoli franciás elemek is sajátos bécsi átfogalmazásban jelentkeznek, már eleve a francia mester szerzősége *ellen* szól s' az alaprajzi elrendezés oly feltűnő rokonsága, amely a Jadot-féle alaprajzvázlat *ismeretét* feltételezi, inkább oly feltevést tesz valószínűvé, hogy a kivitelre került terveket az udvari főépítész (Jadot) vázlatának felhasználásával Franz Anton Hillebrandt készítette el..."

Kapossy kutatásainak ekkori állapotában Justus Schmidtnek csak kéziratos disszertációját ismerte s nem volt tudomása a már említett Jadot-féle kész kiviteli tervekről, amelyeket a távozó főépítész Pacassinak, hivatali utódjának adott át.[7] Ezenfelül nem vette figyelembe azt a feltűnő körülményt sem, hogy a Martinelli halálával megüresedett kamarai építészi állás elnyerése iránti kérvényében Hillebrandt legfontosabb munkái, építészi tevékenysége és érdemei felsorolásakor még 1757-ben sem tesz említést arról, hogy a budai királyi vár munkálataival bárminő kapcsolata lett volna. Végső következtetése, hogy a „XVIII. század 40-es és 50-es éveiben működő építészek közül ő az egyetlen, aki a... módosított alaprajz és kivitelre is került homlokzattervek mestereként... ...egyáltalán számításba kerülhet". Összegezve: Hillebrandt ismerte ugyan Jadot alaprajz-vázlatát, azt részben

felhasználhatta, de a palota tervező és vezető mesterének *már 1749*-től őt (Hillebrandtot) kell tekintenünk.

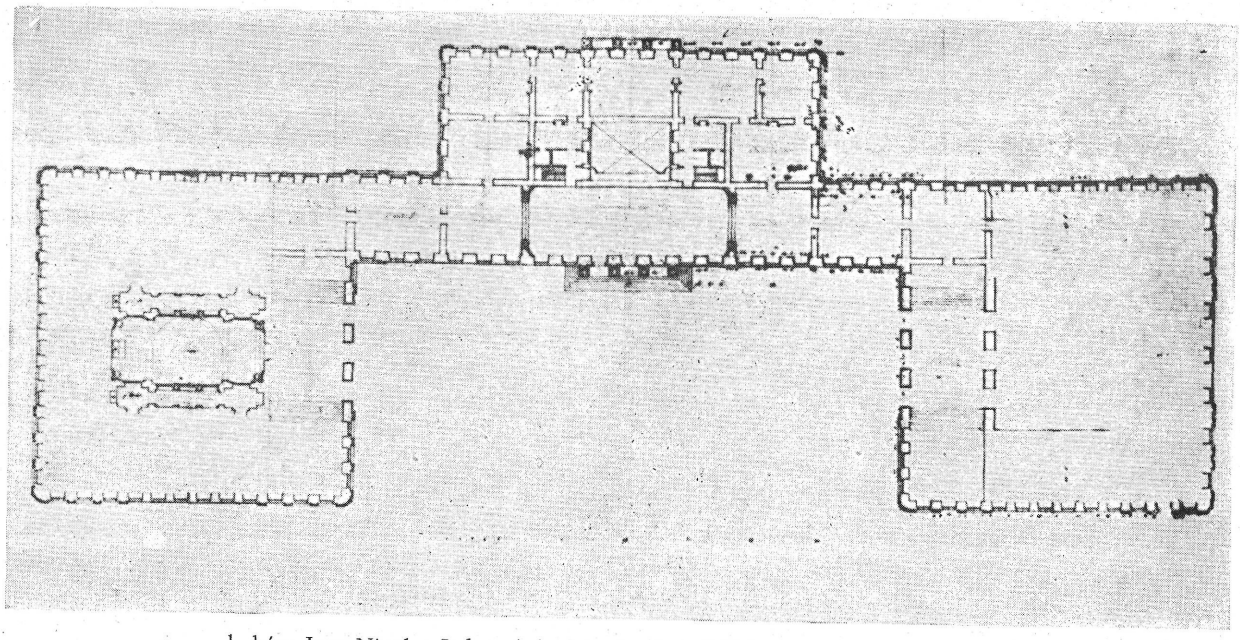
A tervező mester személyének kérdése a mi szempontunkból is elsőrangú fontosságú. A művészettörténetnek ugyanis éppen ez a korszaka az, amelyben az építész legalább oly becsvággyal óhajtja megoldani az épület belső tereinek művészi képét és részletformáit, mint a homlokzatok kiképzését.

Felismerve az előbb vázolt kutatás következtetéseiben rejlő történeti és logikai ellentmondásokat, valamint az újabban felbukkant iratokból megfejtve a palota alaprajzának és térkapcsolásának ragyogó kialakítását, illetve ismerve a helyiségek eredeti rendeltetésének szellemes, gyakorlati funkcióját — a nagy francia építészek hagyományait Bécsben is töretlenül képviselő *Jadot de Ville Issey személye mellett foglaltunk állást.*[8] A sors különös kegye, hogy — harminc éves fáradhatatlan és eredményes kutatómunkában eltöltött életének szinte utolsó napjaiban — Kapossy János végül is megtalálta a Jadot szerzőségét perdöntően bizonyító okleveles adatokat, de ez, úgylátszik, korábbi álláspontját csak részben módosította.[9]

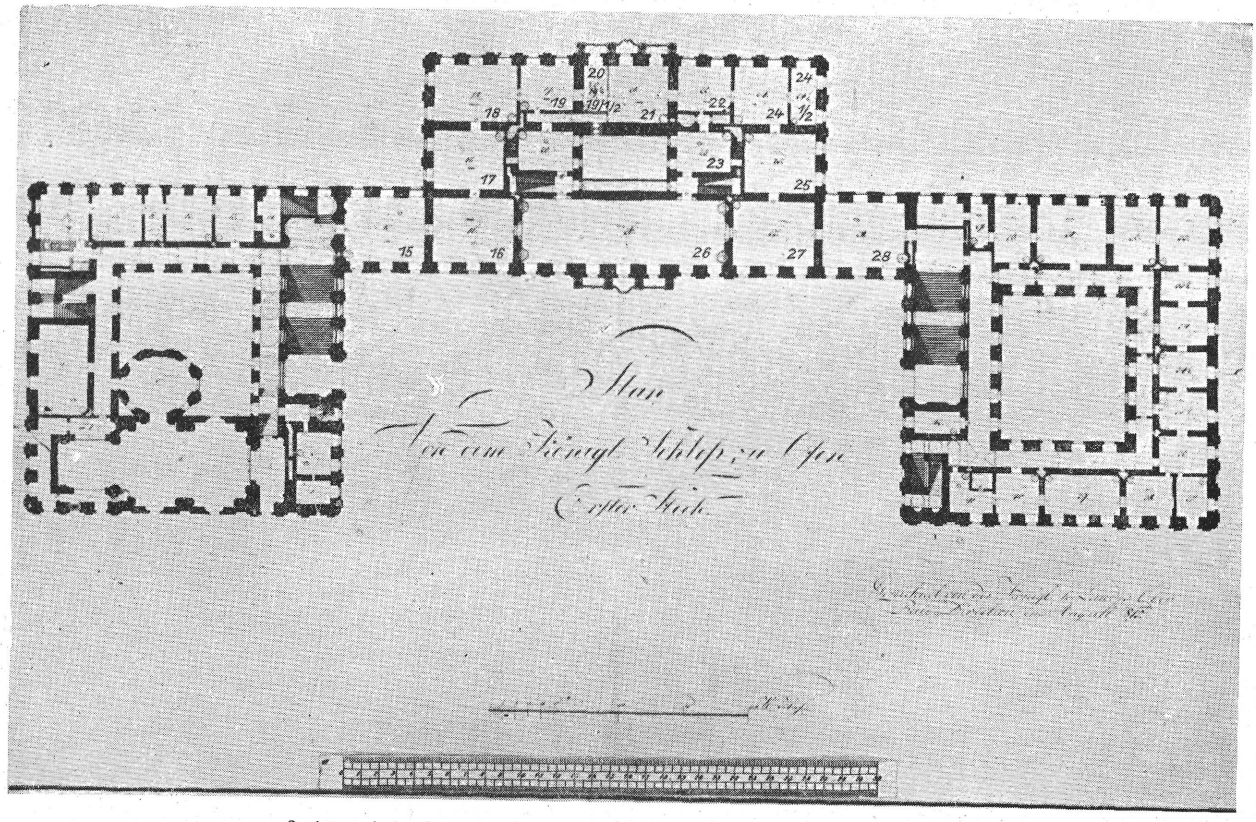
Sajnos, e nagyértékű iratanyag alig pótolhatja Jadot eredeti terveit. Feltevésünk szerint ugyanis a nagy mester már e terveken véghezvitte azokat a változtatásokat — nevezetesen a kápolna és a lépcsőház áthelyezését — amelyek ezután oly helyzetben kerültek kivitelre, amint azok a későbbi felvételi rajzokon is láthatók, s amely helyzet végül a mai meglévő állapotnak is megfelel. Ezzel a feltevéssel ugyan a palota későbbi építési periódusaiban részt vevő mesterek — elsősorban Hillebrandt — szerepe ismét csökken, de csak így magyarázható a Zeller-féle 1758. évi gyarló felvételi rajzok egyike: a palota északi négyszögének nyugati szakaszába áthelyezett kápolna, valamint a vesztibül, lépcsőház és emeleti előcsarnok gazdag részletkiképzésű belsejéről készült átmetszeti kép (3. kép). Ezek az interieur-rajzok ugyanis — ha silány másolásban is — de a bécsi barokk iskolától merőben elütő, nagyvonalú térképzést s nyugodt szimmetriákra épülő dekorációs részletformákat mutatnak. A francia barokk művészetnek ugyanazon klasszicizmusára ismerünk itt, amelyet Hardouin Mansard Versailles-ban képvisel. Ugyanez a francia klasszicizmus testesül meg Jadot bécsi Régi Egyetem-épületének pompás aulájában 1753-ban, amelyre mint a XVIII. századi belsőtéralkotás feledhetetlen és legszebb középeurópai példájára emlékezünk. A Jadot távozásakor Pacassinak átadott — már említett — tervek között egy lépcsőház terve is szerepel.[10] Hajlandók vagyunk e tervben a Zeller által silányan másolt lépcsőházi metszetrajz eredetijét látni. Ezzel nem mondottuk azt, hogy ez a díszlépcső Jadot távozása idejéig, 1753-ig, el is készült, de ennek ellene sem mond semmi, miután tudjuk, hogy a palota középrésze 1755-ben már tető alatt állott s Zeller 1758-ban az egész palotát teljes tetőzettel ábrázolja.

De éppen a Zeller-féle rajzon ábrázolt tetőzet — illetve a középső szárny balsikerrel kialakított, két rizalit közé fogott kupolája — teszi kétségessé, hogy e rajzok teljes egészükben a nagy francia mester eredeti terveit tükröznék. Kétségtelen, hogy a szerencsétlenül illesztett, rossz arányú kupola sekélyes művészi színvonalat mutat s a nyugodt és előkelő ritmusban hullámzó homlokzatok kontár felcicomázását jelenti. Már a tényleges építés megindulásakor, 1750 tavaszán feltűnik Budán Oraschek Ignác, a palota kivitelező mestere,[11] aki az udvar különös kegyét élvezi és „Maurer Meister"-ből rövidesen „Baumeister"-ré, majd „Architeckt"-té lép elő. A budai palota végső szerencsétlen motívuma e törtető és hiú személy művének tekinthető,[12] amellyel a Bécsből elkeseredetten távozó nagy francia mester mértéktartó klasszikus művét akarta „hatásosabbá" tenni. Ez a megoldás kivitelre is került, csak a Dunára néző kupola adott helyet később az ide költöztetett egyetem csillagvizsgáló tornyának. Miután a Zeller-féle rajzokon feltüntetett homlokzatok és részletkialakítások az 1770-es Hillebrandt-féle tervekkel nagyjában egyeznek, utóbbi működése Budán az 1760—70 körüli palotaátalakítási és belső kiképzési munkálatokra korlátozódik.[12b]

A fenti összefoglalással nem Jadot szerzőségét akartuk újból hangsúlyozni, hanem a lépcsőházi interieur-terv útján Jadot-nak az alaprajzon, a nyers épületen túlmenő s bennünket közelebbről érintő tevékenységét óhajtjuk vizsgálni. Jadot budai interieur-tervezői működéséről egyetlen hiteles adat a Pacassinak átadott lépcsőházi rajz. Lehet, hogy több dekorációs terv nem is készült, bár ez kevéssé valószínű. Ha mégis így volt, a díszteremsorok művészi dekorációjának részletrajzait minden valószínűség szerint, a francia „festői rokokó" stílus hű követője, Nicolaus Pacassi készítette. Róla ugyanis tudjuk, hogy e nemben számos mesterművet alkotott s a „császárváros" legnépszerűbb

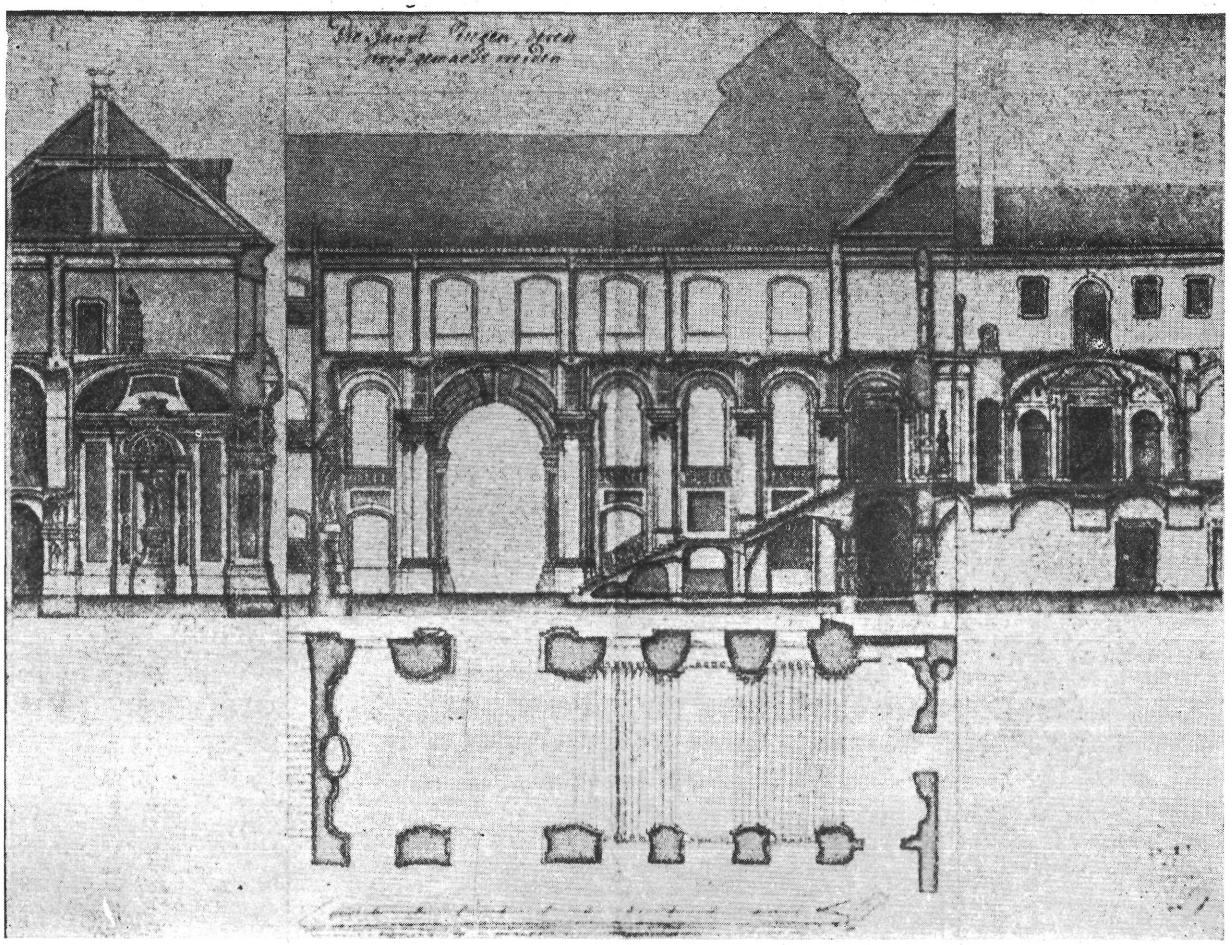

1. kép. Jean Nicolas Jadot: A budai várpalota földszintjének vázlatrajza

2. kép. A budai várpalota első emeletének 1815. évi felmérési rajza

15 a császárnő előszobája
16 » belső előszobája (antichambre)
17 » kihallgatási terme (audiencia-terem)
18 » társalgó terme (tükörterem)
19 » öltöző szobája
20 » kamrája (Retirate)
20, 19½ » író szobája
21 közös hálószoba
22 a császár öltözőszobája
23 » kamrája
24 » társalgó vagy fogadóterme (2. tükörterem)
24½ » dolgozószobája
25 » kihallgatási terme (2. audencia-terem)
27 » belső előszobája (antichambre 2.)
28 » előszobája
26 díszterem v. trónterem (Festsaal)

3. kép. A budai várpalota lépcsőházának 1758-ban átrajzolt terve

palota-dekorátora volt. Még főépítészi kinevezése előtt, 1746—50 között készítette el a schönbrunni kastély teremsorainak kecses stukkóműveit. A schönbrunni fehér-arany játékos pompájának szellemét kell idéznünk a budai palota dísztermeiben is (4. kép). Ennek az építési korszaknak egyetlen fennmaradt dekoratív emléke a dunai középső épülettest középtengelyébe elhelyezett földszinti terem — az egykori „sala terrena" — padlószintje alól feltárt puttóalakos fehérmárvány faragvány, amely belső kapuzat vagy fontána építményének oszlopdísze lehetett.[13] A volutás faragvány bimbós füzérei, rocaille fodrai és levelei a francia rokokó puha és elfinomult festői stílusát képviselik (5. kép). Akár Jadot, akár Pacassi kezétől származott is a részletrajz, a kivitelre került faragvány a belső díszítés korai, az építkezés első szakaszában való megindulásáról beszél. Közvetve azt is bizonyíthatja, hogy a Jadot-féle díszlépcső sem maradt puszta terv, s ellentétben többi e nemű tervével, éppen a budai eljutott a megvalósulás állapotába.

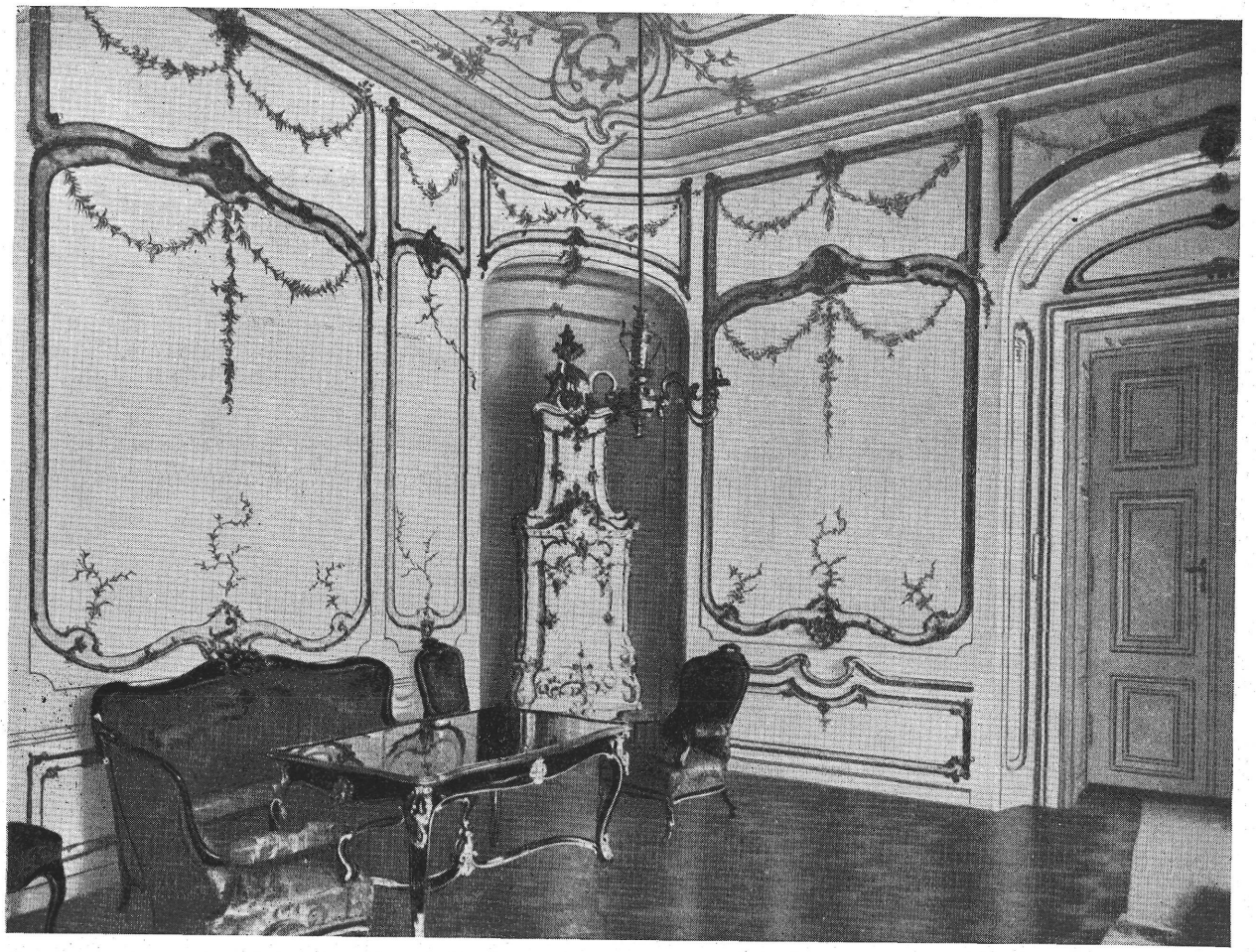
A bécsi Nemzeti Könyvtár ugyanis Jadot számos tervrajzát őrzi, amelyek között egy lépcsőház terve is fennmaradt.[14] E tervek az Albertinában őrzött Jadot-féle tervekkel összevetve[15] fogalmat nyújtanak a pozsonyi királyi palota díszlépcsőjéről.[16] Az egyszerű külsejű épületbe mesterünk pompás térkapcsolású és az egyik szárnyat teljesen betöltő hatalmas díszlépcsőházat tervezett.[17] A pozsonyi királyi palota — Jadot párhuzamos tervezői működésén kívül[18] — a budaival közös sorsot mutat abban is, hogy a pozsonyi palota későbbi kiépítését szintén Hillebrandt végezte.[19] Lakóik is azonosak: Albert szászteschcni herceg, Magyarország helytartója és neje — Mária Terézia kedvenc leánya — Mária Krisztina. 1766-ban költöztek ide a pozsonyi palotába, amelyet nagyértékű fegyver-, kép- és metszetgyűjteménnyel (Albertina) pompásan berendeztek. A díszesebb bútorok, gobelinek és kárpitok többször vándoroltak Pozsony—Buda—Bécs között, egész 1780-ig, amikor Albertet Németalföld helytartójává nevezték ki és magyarországi rezidenciáit többé nem lakta. Ekkor a pozsonyi várpalotát

a Katholikus Nagy Szeminárium tulajdonába juttatták. A helytartó és felesége 1777-ben fordultak meg utoljára Budán.

Ugyanebben az évben — a palota egyetemi célra való átadásakor — vették fel az alább ismertetendő ingósági leltárakat és a fényűző berendezés nagy részét elszállították.[20] Még bővebb leltári források maradtak ránk a XIX. század közepéről.[21] A különböző régi leltárakat az alaprajzokkal összevetve és topografikusan megfejtve, a ránkmaradt alaprajzok puszta vonalai által határolt ismeretlen rendeltetésű és ismeretlen művészi kiképzésű szobasorok szinte megelevenednek előttünk. Ha nem is tudjuk megközelíteni Le Roi: Madame Du Barry versailles-i lakosztályának vonatkozó — hasonló, de jóval bővebb forrásanyagából merített — rekonstrukciós kísérletét, mégis egyes berendezési tárgyakat, bútorokat az alaprajzba hitelesen belehelyezhetünk és a „noble étage" teremsorainak művészi összképét nagy vonalakban fölvázolhatjuk.

Az alább következő elméleti rekonstrukció jelenleg csak az északi és a déli szárnyak közötti és az azokban elhelyezett két főlépcső által közrefogott, Dunára előugró, középső „királyi traktus" első emeletének díszes teremsorait tartalmazza, az ún. „appartamento nobile"-t. Egyedül ennek volt oly pompás összhatása, hogy a rekonstrukció közzététele — még elméleti vonatkozásban is — művészettörténeti érdekességgel bír.[22]

Feldolgozásukban mindenütt megtartottuk azokat az eredeti elnevezéseket és írásmódot, amelyeket az egykorú iratokban használtak. Így a „császári", tehát a középső épülettest első emelete, majd a most földolgozásra nem került többi emeletszintek és szárnyak lakói: a „főhercegek, főudvarmesterek, grófi kamarások, hercegi nevelők, lakájok" és az udvari népség is megelevenednek előttünk, jól szemléltetve, hogy a XVIII. és XIX. században a budai palota udvartartása milyen idegen

4. kép. Nicolaus Pacassi: Teremdekoráció (Schönbrunn, 1746—1750.)

5. kép. Márványfaragvány a palota egykori „sala terrená"-jából, 1750 körül

szerv volt a nemzet testében. A belső berendezés, bútorzat — mostani kutatásunk szerint — szintén teljesen idegen a magyar művészet együttesében. Még annyi helyi szín sem csillan meg ezen a gazdag keretű képen, mint amennyit a magyar főpapi és főúri udvarok környezet és mecénás által teremtett jellege jelent. Osztrák, esetleg Bécsben élő francia művészek és mesterek neveivel találkozunk a belső dekorációk munkáinál, s a bútorzat és felszerelés is minden bizonnyal a bécsi K. u. K. Mobiliendepot-ból, a nagy császári bútorkelléktárból való s alkalmanként ugyanoda szállítják vissza azokat.

A különböző évtizedekben újra meg újra berendezett budai palota négy művészeti stílust: a rokokót, XVI. Lajos stílusát, az empire-t és a neobarokkot szólaltatta meg a „noble étage" teremsoraiban.

A Dunára kiugró középső „császári épület" első emelete két fő közlekedési irányból volt elérhető: az északi, illetőleg a déli négyszögidomú szárnyakban elhelyezett északi, illetve déli díszlépcső felől. Északról a császárnő — „Ihrer Majestät der Kaiserin" — lakosztálya, délről a császáré nyílott. Mindkét lakosztály termei — az épület erkélyes középrizalitja felé haladva — a kelet-nyugati főaxisban elhelyezett közös hálószobába torkolltak. A nyugati homlokzat cour d'honneur-jére néző hétablakos díszterem (trónterem) kötötte össze a két lakosztály által körülzárt belső kis világítóudvart. Az egyes termekre vonatkozó leírásoknál megtartva az okmányok elnevezéseit, s az 1815. évi alaprajz és az 1845. évi állagjelentési jegyzőkönyv egyező beszámozási sorrendjét — sétánkat az északi oldalról a déli felé haladva, a „császárnő lakosztályán" kezdjük el (2. kép).

A „császárnő lakosztályának" *előszobájába* (alaprajzon 15. sz.) az északi díszlépcső felső pihenőjén jobbra fordulva, a nyugati teremsor középaxisába elhelyezett kétszárnyú ajtón lépünk be. A hatablakos — keletre és nyugatra tekintő tágas termet puhafaparkett borítja. 1846-ban az ablakszárnyak és zsalugáterek — mint majdnem mindenütt a palotában — igen rossz állapotban vannak, az ajtókon repedések és fehér festésük legtöbb helyen lekopott. Ugyanez áll az ablakpárkány magasságáig fölfutó falábazatra, amely minden további helyiségben megvan és mindig *lambériának* nevezik. A legtöbb teremben megtalálható *boiserie* elnevezés viszont mindég a lambéria fölötti, fatáblákból álló falburkolatot jelenti. A császárnői előszoba mennyezete és fala festett (nem tudjuk, mi módon), de festése már elfakult. A bejárati ajtó melletti félkörös falifülkék egyikében fehér mázas kályha áll, aranyozott díszítményei kopottak. A XVIII. századi térdíszítést sejtető terem ekkor már csaknem teljesen üres, csak egy hatszárnyú spanyolfal áll benne („Spanische Wand mit 6 Blättern").

A következő helyiség (16. sz.) a „császárnő *belső előszobája*" („Antichambre Ihrer Majestät der Kaiserin") háromablakos helyiség. Az észak-déli axis ajtója a díszterembe (trónterem) visz, a kelet-nyugati középtengelybe helyezett másik ajtó pedig a lakosztály további helyiségeibe. A padlót, mint a további helyiségeket is, tölgyfaparkett borítja. A mennyezet kiképzése — mint a legtöbb helyen — repedezett s a kályha aranyozása szintén szánalmas állapotban van. A mennyezetről nyolckarú gyöngycsillár függ. A lambériák fatáblás falburkolatban folytatódnak (boiserie, az egykorú szöveg e szót mindenütt „boisiert"-nek írja) és a falakat teljes magasságukig borítják. A boiserie-ba — nyilván a XVIII. századi általános elveknek megfelelően — az ablakok közötti falsíkon — egy-egy tükröt

foglaltak, amelyek közül az egyik ekkor már eltörött. A falakat borító falburkolatba 58 festményt illesztettek. Az 1777-es egyik ingósági leltár már említi őket, megjegyezve azt is, hogy ezek („boisierte Bilder") az Egyetemnek adatnak át megőrzés végett s nem szállíttatnak a bútorzat zömével együtt vissza Bécsbe, illetve Pozsonyba.

Ezekből és más hasonló adatokból sejtjük, hogy a „császári épület" dísztermei és azok részben beépített műrészletei, egyes bútordarabokkal együtt, az Egyetem és Akadémia kezelésében a tanintézmény ottléte alatt s után is bántatlanul a helyükön maradtak. Az 58 festmény tárgya nem ismeretes ugyan előttünk, de nyilván — a kor szokása szerint — Watteau-modorú tájképecskék lehettek, s a falmezőket dúsan beborítva, gazdag dekorációs eszközül szolgáltak.

E komoly művészi értékkel bíró teremből keleti irányba fordulva, belépünk a *kihallgatási terembe* („Audienz-Zimmer", v. „Erste Audienz-Zimmer", 17. sz.), amelynek falaira, illetve falburkolatára gobelineket függesztettek. A boiserie-k által képezett panneau-k (falkeretek) 1777-ben még vörös brokatellel vannak borítva. A panneau-kban feszülő brokátok mustrás síkjain a császári ház tagjainak 16 arcképe függött. A festményeket ekkor szállították vissza Bécsbe s lehetséges, hogy mikor 1850 körül újra lakhatóvá tették a császári apartmanokat, e teremben gobelinekkel pótolták a szintén Bécsbe került vörös brokatell bevonatot. A 1777-es leltárakból kitűnik továbbá, hogy az egész lakosztályt egységesen uralták a fehér festésű, aranyozott díszű és faragású ajtók, lamberiák és boiserie-k, valamint ülőbútorok, amelyeket vörös, ritkán kék vagy zöld brokáttal vagy damaszttal vontak át, s ugyanolyan színű, mustrás selyemszövet töltötte ki a falak panneau-it is. Az audiencia-teremben még egy tükröt találunk, nyilván szintén a két ablak között a falburkolatba építve, valamint egy aranyozott díszű kályhát. A mennyezetről, amely minden valószínűség szerint stukkódíszes volt, tizenkétkarú, üveggyöngyökből álló csillár függött.

Innen a palota középtestének északkeleti sarkán lévő öt ablakos sarokhelyiségbe, a *társalgóterembe*, vagy fogadó-terembe („Gesellschafft Zimmer o. Empfangs Zimmer I. M. der Kaiserin") lépünk (18. sz.). A két északi ablak közötti falon a boiserie-be foglalt aranyozott, faragott keretű, kétrészes nagy tükör vetíti vissza az észak-déli axisba helyezett ajtókon át a teremsor képét, amely a tengely déli végén elhelyezett hasonló tükörben megsokszorozódik.

Az ablak és az ajtónyílások közötti falsíkon további öt tükör simul a fehérre festett, aranyozott faragványokkal díszített faburkolatba, ezért a XVIII. században ezt a helyiséget „*tükör-teremnek*" („Spiegel-Zimmer") is nevezik. A bejárati ajtótól jobbra és balra, valamint ezekkel szemközt, a keleti ablakok közötti falak mellett, két-két francia jellegű díszbútor állott, minden bizonnyal mind a négy darab egyforma, egyetlen mester kezétől származó, amint az a francia királyi kastélyokban — a legmagasabb berendezési luxus ismérveként — szokás volt. A szűkszavú leltári leírásból is kitűnik, hogy a márványlappal ellátott, aranyozott bronzokkal díszített bútorok („Trummeau Tisch mit Marmorplatten, vergoldet") nagy értéket képviseltek. A trumeau jelentése eredetileg a két ablak közötti falrész, e falrészre helyezett üveglap (tükör). Esetünkben itt tükrös konsolasztalokat vagy ajtókkal ellátott commode-alakú díszbútorokat kell értenünk. Mikor a hasonló, műkincs-jellegű francia stílű bútorok egész seregét 1777-ben Bécsbe visszaszállították, e négy darabot nyilván azért hagyták az Egyetem kezelésében Budán, mert nélkülük a különben egységes terem megcsonkult volna. Úgy látszik, a falitükrök mellett és esetleg az ablakfülkék boiserie burkolatába még ötven darab festményecske volt illesztve. A leltár megemlíti még a csengőhúzót, amelyhez kis üvegharangocska csatlakozott. Bár a leltárakban felsorolt további díszes bútorokat, szőnyegeket, falikarokat nem tudjuk ilyen pontosan helyhez kötni és azokból egyeseket a „császárnő tükör-termébe" megfelelően beilleszteni, kétségkívül megállapítható, hogy e helyiség külső pompája mind a XVIII., mind a XIX. században lenyűgöző lehetett.

E teremből dél felé megindulva elérjük a „*császárnő öltöző-szobáját*" („Ankleide-Zimmer I. M. der Kaiserin"). A kisebb méretű kétablakos szobát szintén fehér-arany faburkolat borítja, amelynek panneau-iban vörös damaszt feszül. Itt csupán egyetlen kép függ: Mária Terézia férjének, Lotharingiai Ferenc császárnak portréja. A szobában még 1846-ban is ott találjuk a bútorzat nagy részét. A két ablak közötti falon a szokásos módon beépített tükör trumeau-val, két egyforma commode, egy mahagóni asztal, négy aranyozott támlás szék és hozzá tartozó vörös damaszttal kárpitozott kanapé és egy tabouret, végül a csengőszerszám.

Kis összekötő folyosón nyugati irányban áthaladva jutunk a „*császárnő kamrájába*" („Frauen-Kammer," más iratokban „Retirade Ihre Majestät der Kaiserin", 20. sz.). Két ablaka a központi világítóudvarra nyílik. Egy sárgára mázolt, nyugati irányba vezető ajtó a személyzeti lépcsőre („kleine Lauf-treppe") vezet.

Ez a kis melléklépcső összeköttetést jelent a földszinten elhelyezett konyhákkal éppúgy, mint a második emelet személyzeti szobáival, ugyanakkor átjárást biztosít a díszterembe is.

Ennek a mellérendelt szerepű szobának a falait a XVIII. században nyomtatott vászonnal kárpitozták ki, 1846-ban pedig csak kimázolták s az ajtókat is sárga vízfestékkel festették be.

A berendezés szerényebb, mellékhelyiségbe illő holmi. Találunk itt egy fényezett keményfa és egy cseresznyefa borítású commode-ot, amelyek már bizonyára a biedermeier idők asztalosművességének termékei. Továbbá itt áll egy három-részes garderobe-szekrény, fehér, mázolt felülettel, egy gyékény-fonatos kanapé matraccal és öt könyöklő párnával, egy sárgára mázolt asztal és egy szenesláda. Itt állhatott maga a „retirade", vörös brokáttal kárpitozva. Az arany paszománnyal és rojtokkal díszített szobacloset, ill. hordozható „Leibstuhl" alsó, redőnyös részében a holicsi császári és királyi fajánsz-gyárban készült, színes virágokkal kifestett edény („Holitscher Geschir") állott. Úgy látszik, hogy Mária Terézia iránti kegyeletből e fejedelmi bútordarabot kivonták a forgalomból, mert leányának, az 1777-ben itt tartózkodó Albert nejének jóval egyszerűbb, kék nyomtatott vászonnal bevont bútora van. („Retirate mit gedruckter Leinwat stalliert für Ihre Königl. Hoheit Erzherzogin Christina".) Ugyanilyen kék nyomtatott vászonnal bevont példányokkal találkozunk a palota északi szárnyában lakó angolkisasszony-apácák celláiban is. A mellérendeltebb lakrészekben lépten-nyomon rábukkanunk erre a textil anyagra: mennyezetes ágyak függönyei, bútorbevonat, párnák kárpitozási kelléke, ablakok függönyei ezek. Készítési helyüket Sasinban (Sárvár), az udvari kékfestő és kartonnyomó gyárban sejtjük.

A keskenyebb, hosszanti összekötő folyosón visszatérünk a Dunára tekintő teremsorba s a középtengelyben elhelyezett három ablakos erkélyes teremből elfalazott, egyablakos kis szobácskába lépünk. E helyiség a „*császárnő írószobája*". („Schreib Cabinet I. M. der Kaiserin", az alaprajzon a 20., ill. 19. $^1/_2$ sz.), eredetileg vörös brokáttal volt kárpitozva. Az 1846-ban itt lelhető selyemtapéták is már fakult állapotban vannak és szakadozottak, a fehér lambériák, faburkolatok aranyozott díszítménye s a kályha aranyozása kopott, a parketta elhasználódott állapotban van. A tűzben aranyozott bronzokkal gazdagon borított heverő („Bronze Ruhebett") és a két hozzátartozó fauteuil 1840-ben még cseresznyevörös selyemmel van kárpitozva, 1846-ban azonban már fehér alapú, zöld virágos anyaggal húzzák át. Az írókabinet mennyezetéről selyemzsinóron barna, csiszolt kristályüveg lámpa függ („braunen Glas, brillantirt"). E szobácska berendezése, amint az inventárium szűkszavú felsorolásából kitűnik, *empire* stílusú volt. Úgy látszik, az empire ízlés szerint átalakított szobákra vonatkozik Montoyer k. k. építész és dekoratőr „renaissance-styl" elnevezése.

Déli irányban továbbhaladva, a kelet-nyugati főtengely közepére helyezett közös *hálószobába* megyünk át. („Schlafzimmer Ihrer kk. Majestäten", alaprajzon 21. sz.) A belső kiképzés itt is, mint az egész teremsorban, fehér-arany-vörös színekben pompázik. Az erkélyre vezető két ajtó közötti falon a boiserie-be foglalt szokványos háromrészes tükör, előtte az erkélyajtók térségében vörös brokáttal bevont nagy, aranyozott ülőgarnitúra: kanapé (ülő és könyöklő párnákkal), két karosszék, négy támlásszék és lábzsámoly. Az ablakokkal szemben a nagy közös ágy („Ruhebett, vergoldet, mit 4 Pölster"). Két oldalán két egyforma mogyorófa-fournirral borított, fehér márványlapos éjjeliszekrény. Fehérmázas aranyozott kályha és csengőhúzó egészítik ki a berendezést. A mennyezetről üveggyöngyös, kosáridomú csillár függ. („Korbluster von Glasperlen".)

Továbbhaladva a déli tengely irányában, voltaképpen megismétlődik a császárnői lakosztály s ekként dél felé — a császári appartement-ban — az eddig végigjárt termek tükörképét kapjuk.

A „*császár öltözőszobája*" („Ankleidecabinet S. M. des Kaisers") (22. sz.) elég vegyes stílusképet mutat. A kétrészes trumeau-tükör és trumeau-asztal (konzolasztal tükörrel) nyilván hasonló módon az ablakok közötti, vörösbrokáttal kombinált fehér-arany faburkolatra illeszkedik, mint egyebütt. A trumeau-asztal márványlapos és aranyozott, szintúgy aranyozottak a támlás székek (négy darab) s francia ízlést árulnak el. A tiszafa fiókos szekrény („commodkasten von Tiszaholz"), viszont magyar készítményű klasszicizáló bútordarabnak tűnik. Az íróasztal mahagóni,

6. kép. Az egyetem megnyitásának ünnepsége a budai várpalota dísztermében 1780 június 25-én

amely bécsi és francia gyártmány egyformán lehet. A berendezést a kandalló fölötti sarok-tükör, a csengőhúzószerszám és három családi arckép egészíti ki („allehöchst dero Familien Portraits").

Nyugat felé az átjáró folyosón megközelítjük a „*császár kamráját*" (23. sz.), amely hasonló kiállítású volt, mint a császárnő retirate-ja. Említésre méltó bútordarabok: két diófa-fournieros fiókos szekrény, egy cseresznyefa borítású asztal. Ezek valószínűleg magyar biedermeier darabok voltak. Visszatérve a császár öltözőszobájába (néhol mint 2. öltözőszoba szerepel) dél felé, a császárnő társasági v. tükörtermének megfelelő (18. sz.) öt ablakos tér, két helyiséggé oszlik. Egyik a „*császár fogadószobája*" („Empfangs Zimmer S-r M. des Kaisers", 24. sz.), vagy mint több helyen nevezik, a 2. *tükörterem*, amely csak kétablakos, és a faburkolatba a tükrön kívül itt csak 28 festményt illesztettek be. A XIX. század eleji átalakításkor ennek a teremnek a belső kiképzését módosíthatták, mert 1846-ban az aranyozott díszű panneau-ban arannyal átszőtt kék selyemtapéta feszül. A márványlapos trumeau a megszokott helyen lévő, 2 részes tükör alatt lehetett.

Két asztal tartozott a szoba bútorzatához, egyik mahagóniból, a másik törökmogyorófával volt fournierozva. További — a szoba leltáranyagához tartozó — két cseresznyefa borítású asztalt 1846-ban Forray grófnő, főudvarmesternő használatában találunk. A kályhát az állagjelentés jó állapotúnak nevezi, de megjegyzi, hogy egyáltalában nem illik a mostani berendezéshez („Ausstattung"), amiből következik, hogy ezt a helyiséget valószínűleg már klasszicizáló stílusban átrendezték, illetve újjáalakították s az említett (talán rokokó) kályha kellemetlenül elütött környezetétől. A teremben 10 lángos üveggyöngyös csillár függött.

A délkeleti háromablakos kis sarokszoba a „*császár dolgozószobája*" nevet viselte („Arbeits Cabinet", 24. $^1/_2$ sz.). Az aranyozással díszített boiserie-ben, az észak-déli ajtósor axisában a már említett nagy, aranyozott, faragott falitükör, különben zöld selyemtapéta kárpitozás.

Ez a szoba is az újabb, empire stílus jegyeit viseli. A commode szekrény tiszafából, az íróasztal indiai fából van, míg az aranyozott veretekkel ékesített ülőbútorok mahagóniból készültek. A további termek is a „császárnői lakosztály" tükörképei gyanánt helyezkednek el s elnevezésük, belső kiképzésük majdnem azonos az északi helyiségekével.

A „*császár kihallgatási terme*" (Zweyten-Audienz-Zimmer, 25. sz.) aranyozott fehér boiserie-jébe tükröt és gobelineket foglaltak. A XVIII. században itt a vörös damaszttal bevont panneau-kon nyolc családi portré díszelgett.

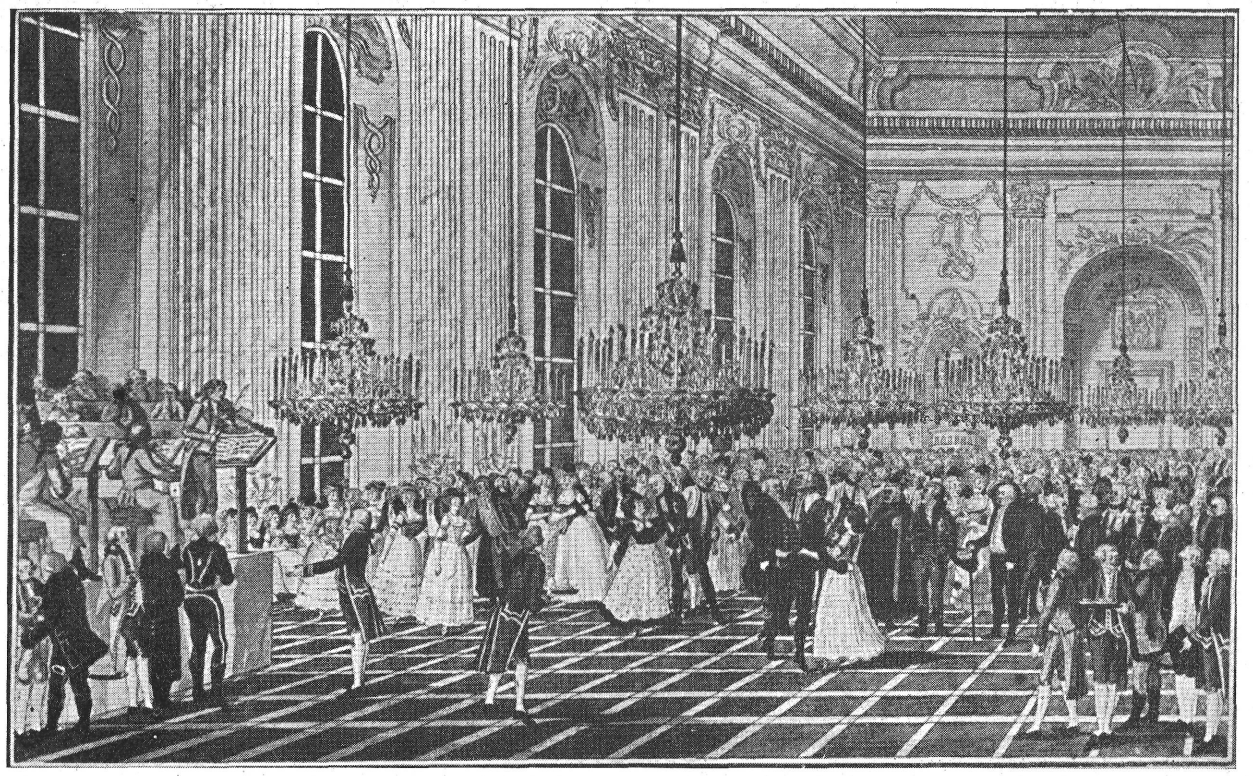
A 27. számú „császári *antichambre*" („Zweyten-antichambr)" aranyozott, fehérre festett faburkolatába 73 képecskét illesztettek. Úgy látszik, hogy ezek a lambériáktól egész a mennyezetig a szoba valamennyi falsíkját ellepték. 1846-ban semmiféle bútorzat nincs benne, szintúgy a 28-as jelzésű császári *előszobában*. Az 1846-os összeírás megjegyzi, hogy az összes ajtók, ablakok, lambériák és boiserie-k csak vízfestékkel vannak mázolva és szükséges lenne valamennyit olajfestékkel átfesteni és lakkozni.

A nyugati homlokzat közepén, a császárnői és császári antichambre között helyezkedik el a legnagyobb méretű belsőtér, a hét ablaknyílásos, erkélyes *díszterem* vagy trónterem (Festsaal, 26. sz)., amelynek légtere a második emeletre is felnyúlik. A két szemben lévő, homorú, félkörös mélyületben elhelyezett főbejárati ajtó mellett két-két, nyilván egyforma kályha, az ablakokkal szemközti falon egy-egy ajtó, amelyeken a belső lakosztályok felé lehet jutni, ill. a kis melléklépcsőkre, amelyeken a földszinten lévő konyhákból a személyzet az ételeket és italokat fölhordhatta.

A XVIII. században az ablakok között vagy azokkal szemben állhatott az a hat darab egyforma trumeau, amelyet az egyik leltár említ. Az ablakokkal szemközti hosszú középfalon a császári ház tagjainak három rendkívül nagy képe (allerchöchste Haubt-Portraits in der Lebens grösse) és aranyozott, faragott fa falikarok ékeskednek.

1846-ban semmiféle bútorzat nincs benne, csupán hét üvegcsillár (perl Luster) függ a mennyezetről: egy 24, két 16 és négy 12 világítókarral.

Az állagjelentés megjegyzi, hogy a 16. sz. szoba felőli falon a festés sérült és fakult. 1846-ban a M o n t o y e r -féle javaslat is világosan kiemeli, hogy a díszterem falainak dekorációja csak szobafestő munka, amelyet a javaslattevő részletrajza szerint aranyozott stukkókkal „en Plastrie" szándékoznak elkészíteni. Arról, hogy milyen volt a festett dekorációjú díszterem, két hitelesnek nevezhető egykorú ábrázolás tájékoztat bennünket.

7. kép. Nádori fogadóest 1795-ben a budai várpalota dísztermében

Az egyik Jakob *Schmutzer* (Bécs, 1733—1811) neves osztrák udvari rézmetsző tusrajza, amely a Mária Terézia 1780 március 25-én kiadott kiváltságlevelével újjászervezett egyetemnek ugyanazon év június 25-i megnyitási ünnepségét ábrázolja[23] (6. kép).

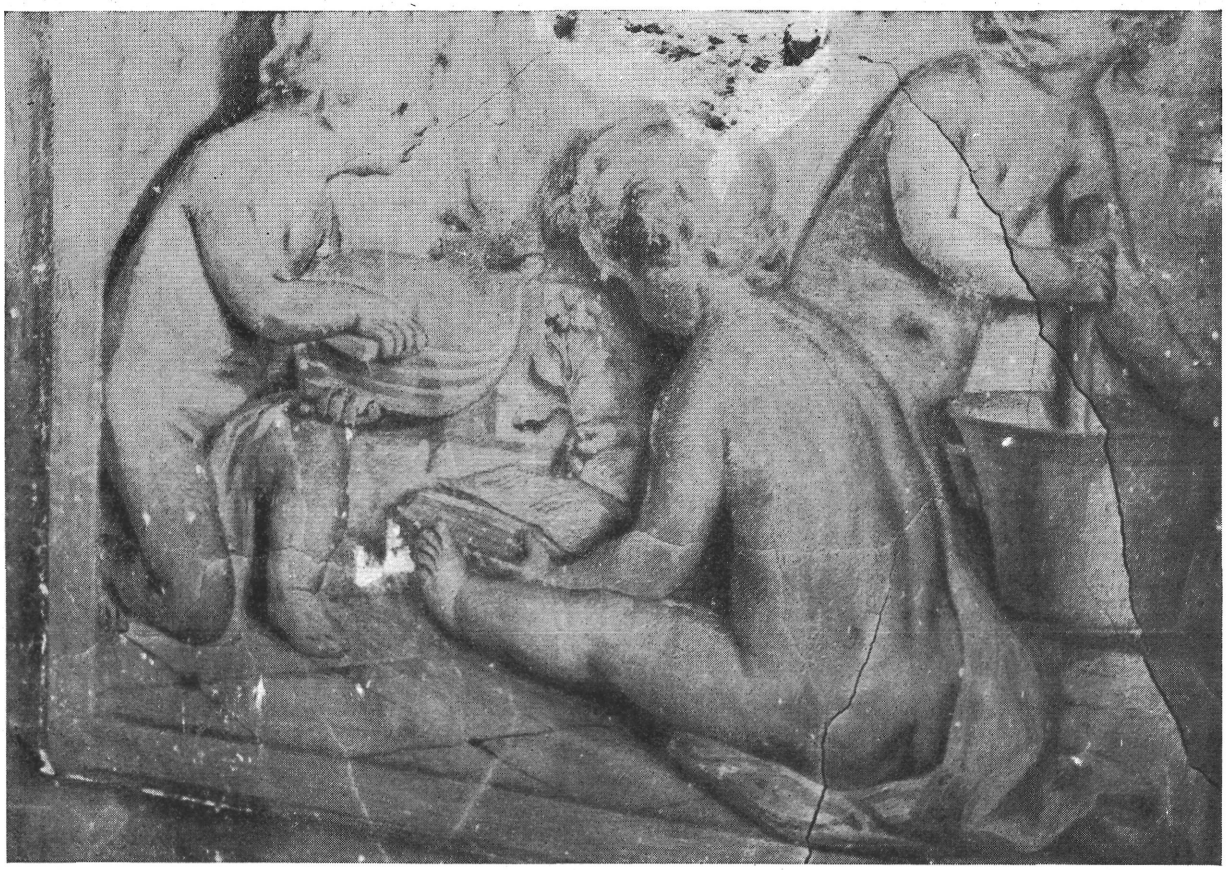
A tollrajz, amelyet a művész a helyszínen készített, északról dél felé tekintve ábrázolja a termet. Háttérben vájatos törzsű fejezetes falpillérek, ill. két fülkébe állított urnaalakú kályha között rögtönzött trónus mögött az uralkodónő életnagyságú festménye függ. A hét ablaktengelyes, a rizalitnál kettős falpillérekkel tagolt fal (nyugati) kosáríves ablakfülkéiben és fölött későrokokó, ill. Louis XVI. stílusú kagylós, füzéres, fonatos faldekoráció. A díszítmény a keleti hosszfalon is ismétlődik, ahol két ajtó, ill. azok között a császári ház tagjainak három nagyméretű és a leltárban is szereplő portréját látjuk. Az üres falmezőkön trófeák és az egyetem tanszakaira utaló figurális falfestmények vannak. A falpilléreken a leltárból már ismert gazdag faragású aranyozott falikarok láthatók. A terem tükörboltozatát fogsoros párkány övezi, a bolthajlatokat finom copf ízlésű füzérek díszítik.

A másik színezett rajz, *Pollencig* József megkapó bájú, eleven erejű ábrázolása (7. kép), amely az 1795-ben rendezett nádori fogadóest alkalmából készült.[24] Leltárunk által felsorolt és leírt mind a hét üvegcsillár látható itt, amelyeket Schmutzer — mint a kompozíciót zavaró elemeket — rajzán nem tüntetett fel. Pollencig ábrázolásán — amely az ellenkező oldalról készült — a faldekoráció sematikusabb, viszont látható az északi fal kosáríves bejárati fülkéje. Fölötte a magyar címer, az ajtókeret fölött pedig keretelt mezőben puttók, efölött antikizáló szoborfej. A Pollencig-féle rajz a terem színezését is feltünteti: a faldekoráció váltakozva bágyadt zöld és rózsaszínű, márványutánzatú festett elemekből áll.

A palota e dísztermének 1953. évi helyreállítása alkalmával — midőn az ajtófülkék elé épített újabb burkolatot eltávolították — előkerültek ennek a XVIII. századi falfestménynek egyes érdekes és értékes résztöredékei.

A falfestmény részletek mindenben igazolják mindkét ábrázolás megközelítően hű voltát, de egyben azzal a meglepetéssel szolgálnak, hogy azok egyáltalában nem a *szobafestő* munkák sorába tartoznak, mint azt a Montoyer-féle javaslat — nyilván célzatosan — nevezte.

Az ismeretlen festő a falakon az egyetem négy tanszakának szimbolikus képeit, ill. azokra

8. kép. Az orvostudomány tanszakát jelképező falfestmény a budai várpalota dísztermében

utaló ábrázolásokat örökített meg. A déli falon Hippokratész szoborábrázolása, alatta koszorús keretben eleven zsánerkép: három puttó kemence előtt, mozsár, lombik és más gyógyszerészeti eszközök társaságában (8. kép) a „Medicina", tehát az orvostudomány tanszakát jelképezi. A szemben lévő északi fal bejárati fülkéjében Arisztotelész festett mellszobra, az alatta lévő kép három puttója mögötti festett ajtón „PHILOSOPHIA" c. felirat (9. kép). (Sigrist Ferenc egy évvel később készült el az egri „universitas" aulájának teljesen más szellemű, nagyszerű mennyezetfreskójával, amelyen a kor szokása szerint szintén az egyetem négy tanszakát ábrázolja.) A két másik tudományszak, a jogi és hittudomány ábrázolása, valószínűleg a budai aula keleti-hosszanti falának két ajtaja fölött kapott helyet s a Schmutzer-féle tollrajz „csillagászati" falképe utáni mezőben egyiknek körvonalai ki is vehetők.

A budai díszterem falképei az egyetem beköltözése és ünnepélyes megnyitása, tehát 1778 és 1780 között készültek. Mesterük még a rokokó festészet neveltje s ez a „Medicina" puttó-fejeinek fitos arctípusaiban figyelhető meg a legbiztosabban.

A dekoratív mintákban is sok helyt láthatjuk a kézjárásában „ottmaradt" rokokó díszítőelemeknek kecses játékát (10. kép). De az átfogó és kompozícionális szerepű díszítmények, nevezetesen az interieur együttesét uraló nagy füzérdíszek már az új stílus, a „copf" szorgalmas alkalmazását árulják el. A finom tónusú freskórészletek a maguk helyén, a szerencsétlen sorsú palota egyetlen termében, őrzik még az épület couleur locale-ját, s a két hiteles ábrázolással szerencsésen egészítik ki a terem művészettörténeti rekonstrukcióját.

Az egyetem 1783-ig maradt az épületben. A palota eredeti rendeltetését jó ideig nem tudta betölteni. Mikor II. József Magyarországon járt, nem is a palotában szállt meg, hanem egy városi vendégfogadóban. 1789-ben értesülünk, hogy az uralkodó *Le Noble* von Edlersberg udvari kamarai szállásmestert Budára küldte a királyi palota belső berendezésének befejezésére.[25] Le Noble 1790. április 27-én érkezik Budára,[26] feladata a befejezett berendezési munkák számláinak kifizetése, majd

az új uralkodó, II. Lipót koronázási szertartásainak — nyilván a díszítés rendezésének is — helyszíni megállapítása. 1791-ben pedig az uralkodó elrendeli a budai királyi palota kiürítését és a főherceg-nádor és udvartartása részére leendő átalakítását.[27] A kiürítés nyilván nem a Le Noble által nemrég berendezett császári lakosztályra, hanem az egyéb célokra elfoglalt mellékszárnyakra vonatkozott.

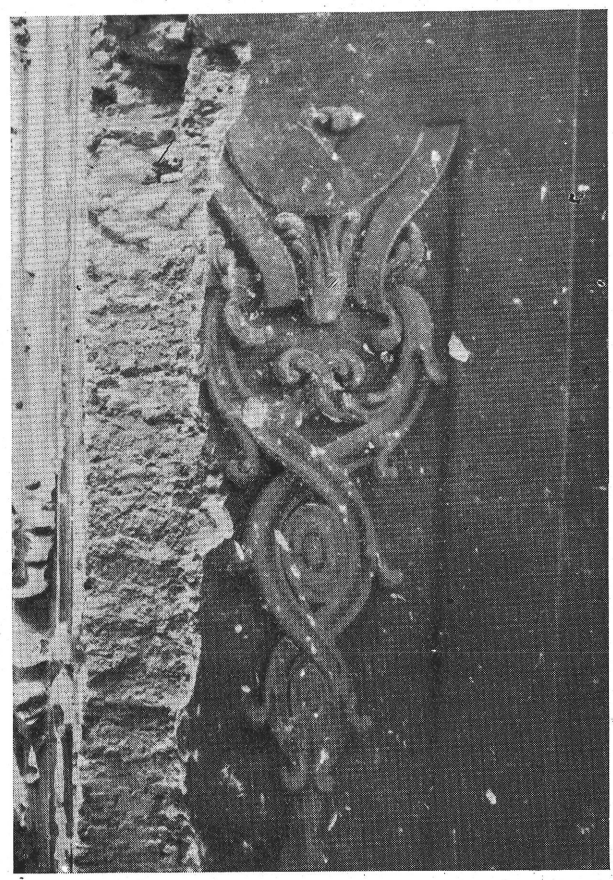
József nádor 1795-ben lépett hivatalába, a palota berendezésének állapotáról ez időben csak a Pollencig-féle rajz tájékoztat bennünket. Valószínű, hogy 1799-ig a belsőkben semmi lényeges változás nem történt. Ekkor az uralkodó a főherceg-nádornak küszöbön álló házassága alkalmából a palota királyi lakosztályait is rendelkezésére bocsátotta. Az ott szükségessé váló átalakítási munkálatokra *Heppe* országos építési igazgatónak 3000 forint folyósítását javasolta.[28]

Ez az aránylag csekély összeg azt mutatja, hogy a lakosztály viszonylag jó állapotban lehetett. 1820-ban a palotában villámcsapás által okozott tűz pusztított,[29] de nincs adatunk arról, hogy ekkor, vagy a csillagvizsgáló 1824-ben elrendelt lebontásakor és a középrészre tervezett harmadik emelet építésekor a palota belsejében is folytak átalakítási munkálatok. A rendelkezés végrehajtása különben is késett, pedig arra 112 175 forintot irányoztak elő és két év alatt akarták az építkezést végrehajtani.[30]

A palota interieurjeinek, elsősorban a díszteremnek nagyobb szabású művészi átalakítására 1830-ban gondoltak ismét. Ekkor a Helytartótanács elrendelte, hogy a nagyterem kifestése az udvari építészeti tanács által készített rajzok alapján *Wagner* pesti festőre bízassék, a második és harmadik emeleti szobák kifestése pedig „nach verschidenen dem Zwecke entschprechenden Musterzeichnungen" *Zacher* festőre; előbbinek pengőpénzben 1000 frt, utóbbinak 770 frt munkadíjat engedélyezett. Megjegyezte ugyanakkor, hogy az udvari építészeti tanács rajzai „*bloss als Skizzen*, in welchen die verteidigung der Hauptmassen der Dekoration angedeutet ist" tekintendők és így magától értetődő, hogy az ott jelzett „kapitelek, tagozatok, arabeszkek, füzérek, fülkedíszítmények és kandelláberek a művész által kivitelezéskor a jó ízlés szerint kidolgozandók, úgy hogy azok részletformái megmaradjanak,

9. kép. A bölcsészettudomány tanszakát jelképező falfestménytöredék a budai várpalota dísztermében

10. kép. Díszítőfestmény részlete a budai várpalota dísztermében

mégis az egész együttessel harmonizáljanak." Megjegyzi még a leirat, hogy a falakat és lizénákat nem elég csupán színezni, de finom márványos mintával kell azokat összhangban tartani.[31]

Bizonyos, hogy ezzel a munkával függ össze az a rajzsorozat, amelyet a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztálya közelmúltban vásárolt.[32] A hat, részben színezett faldíszítmény, ill. panneauterv közül az első mintalapjellegű tusrajz a „Saal in königl. Schloss zu Ofen. Joh. Wendlandt 1831" aláírást viseli és különféle mennyezetmezők és falmezők váltakozó kiképzéséhez nyújt példákat (11. kép). Az empire-stílű díszítmények a kor szokványos mintáit utánozzák. Az aláírás javított s *Wendlandt* neve alatt Wágner nevét vélhetjük felfedezni.[33] A díszterem kifestéséhez készülhetett, talán Wágner neve alatt szerepelhetett s utóbb Wendlandt, aki csak 1842-től található a „Zimmermahler"-ek névsorában,[34] átjavította a szignatúrát a saját nevére. Az is lehet azonban, hogy e lap azonos azzal a mintalappal, „Musterzeichnung"-gal, amelyet az udvari építészeti tanács a palota dísztermához készíttetett és a vállalkozó festőknek átadott, s amelyet azután később mindketten mint saját terveiket valahol felhasználták.

A másik falfestés-terv fehér ajtót, sárga pilaszterrel tagolt és márványozott kék falmezőket mutat, fehér, plasztikusan festett díszítő részletekkel (12. kép). Aláírása: „Saal im Königl. Schloss zu Ofen. Joh. Wendlandt 1839."[35]

A harmadik szignálás nélküli, szintén nagy műgonddal készült terv ugyanettől a kéztől származik. Lilás és rózsaszínes márványozott falsíkok: a díszítmények a párkányon és a mennyezetmezőkben plasztikusan festettek[36] (13. kép). További két tussal rajzolt mintalap egyszerű empire stílusú panneauterveket ábrázol, mindkettő Wendlandt szignatúrájával, 1836, ill. 1839 évszámmal.[37] Mindezeket a szignatúrákat utólagosan írták be, ill. javították. A hatodik rajz tarkán színezett, tájképes medaillonokkal díszített falfestés-terv. Biedermeier ízlésű, jelzése nincs, s valószínűleg nem is tartozik az előző munkákhoz.

A fent ismertetett tervek közül a díszterem számára 1831-ben készített, ill. ekkor szignált mintarajz bizonyosan nem került kivitelre, mert a ma álló falakon csak az egyetem számára készített XVIII. századi falfestés nyomai maradtak fenn.

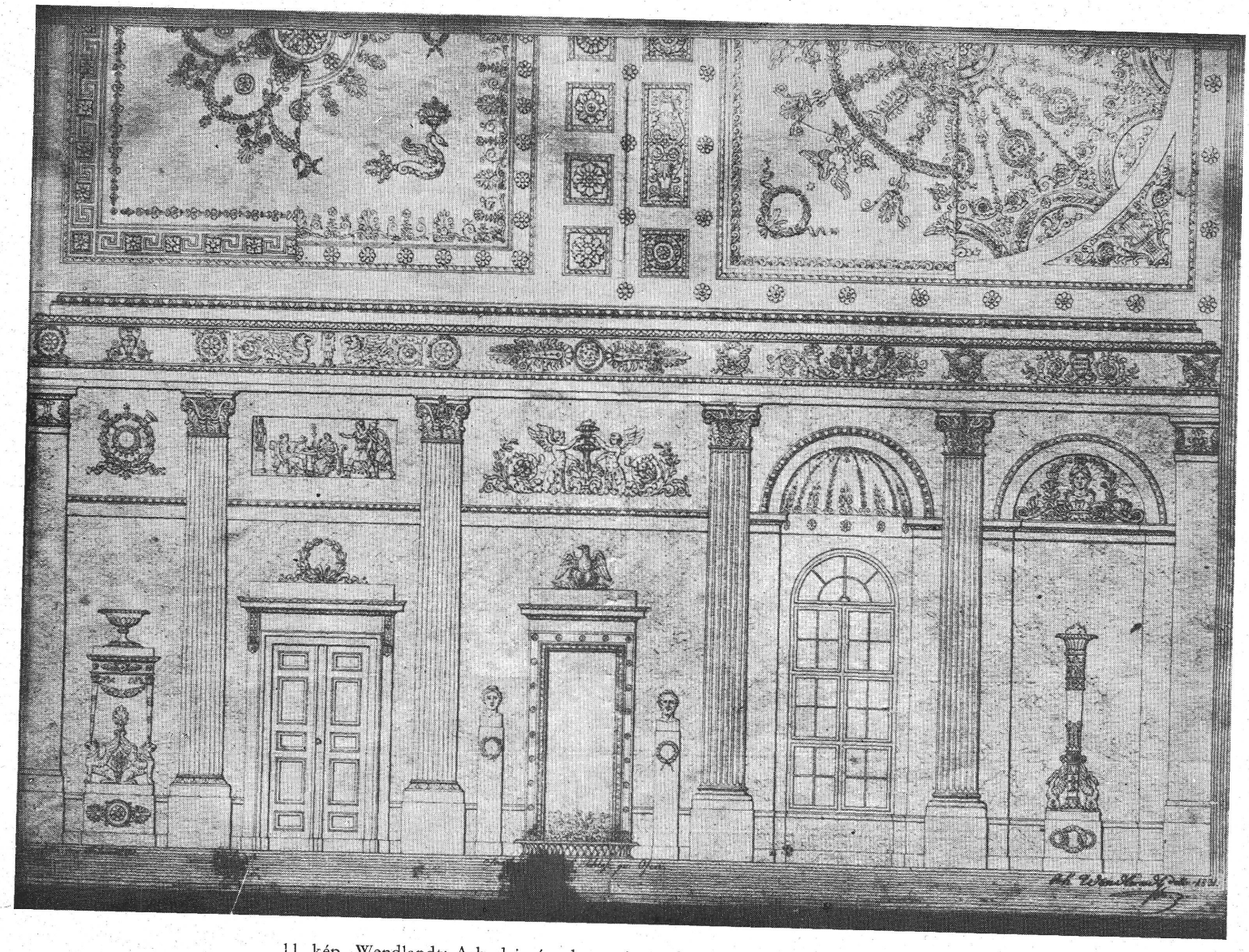
A régi egyetem tanszakaira utaló falképek semmiképpen sem illettek a palota reprezentatív, ún. trónterméhez. Az udvar továbbra is azon fáradozott, hogy a régi dekorációt kicserélje. A fő törekvés most már az volt, hogy a többi európai királyi palotákhoz hasonlóan a dísztermet „en Plastrie", aranyozott stukkókkal díszítsék, ami a palota dunai teremsorának kiképzésével is összhangba kerülne.

Az 1846. évi átalakítási és újraberendezési program kimondja, hogy az eddig festett dekorációt *Montoyer* plafonrozetta- és faldíszítmény tervei szerint stukkó és műmárványozó mesterek és művészek fogják elkészíteni. A költségvetés szerint az egész császárnői és császári lakosztály belső helyreállítására 34 523 forintot óhajtanak fordítani, ugyanakkor egyedül a díszterem kiképzésére 27 997 forintot irányoznak elő. Mégpedig 1847—50-ig három különböző részletben folyósítják ezt az összeget.[38]

Ez a munka nagyrészt el is készült, s úgy látszik a tervezettnél gyorsabb ütemben. Egy 1848-as hírlapi tudósításban olvassuk: „A budai királyi várban már több kisebb és nagyobb terem a legízlésesebbé és pompásabbá van alakítva. A magas lakó fölöttébb választékos ízlése szab meg minden újítást és szépítést, építészek stb. csak kivitelezik. Nagyterem egész pompája s architektúrai szépségében készen áll."[39]

Az 1849-es forradalmi események alatt a palota középrésze leégett. Lehetséges, hogy a tűzvész után, az 1856-ban megindult belső újjáépítésnél a Montoyer-féle interieur-dekorációt elevenítették föl, amelyet azután a Hauszmann-féle átépítés nagyjában eredetinek gondolt és ezért változatlanul meghagyott. Ma már világos minden stíluselemző előtt, hogy nem barokk, hanem annak XIX. századi mása, a second-barokk formanyelve szólalt meg ekkor a budavári díszteremben.

Az okmányokkal támogatott stílusvizsgálat eredménye az általános európai művészeti képbe be is illik. Ifjabb Louis *Montoyer* — a hasonnevű bécsi építész fia — midőn 1846-ban Budára hívták a belső és részben külső restaurálásra vonatkozó tanácsadás céljából, a meglévő empire homlokzatok megtartása — tehát esetleg atyja alkotása — mellett szállt síkra (dass die gegenwertige, im altfranzösischen Bau-Style ausgeführte Architektur belassen). Ugyanekkor javasolta a császári lakosztályok stílusának — amelyet rokokó és reneszánsz (nyilván az empire stílust akarja ezzel kifejezni) ízlésűnek

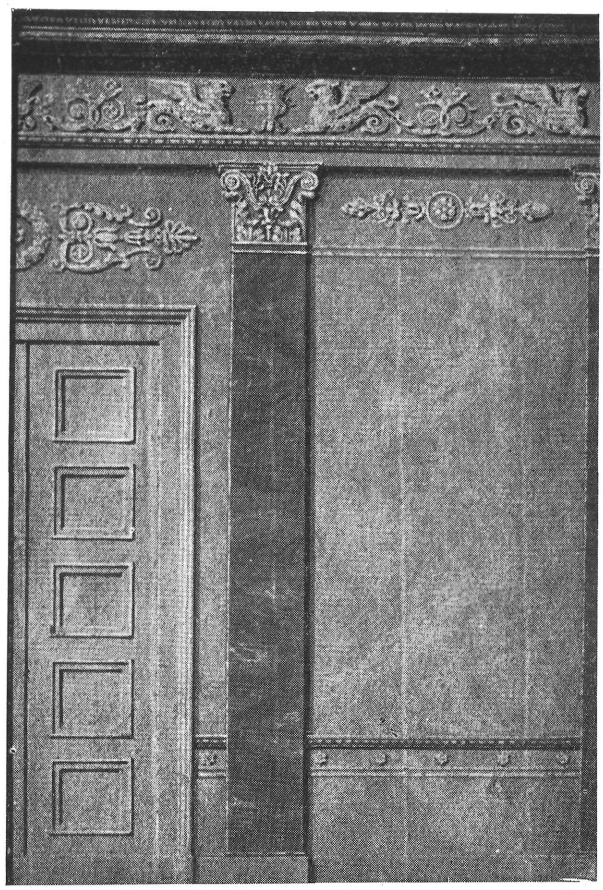

11. kép. Wendlandt: A budai várpalota számára készített teremdekoráció terve, 1831

nevez — feltétlen megtartását. Javasolta a palotában található összes trumeau asztalok (konzolasztalok) és commode-ok, falikarok, ülőbútorkészletek és 24 tabouret aranyozásának megújítását is, mert az új berendezésnél fel óhajtaná használni azokat. A javaslatból az tűnik ki, hogy Montoyer a meglévő XVIII. századi berendezési darabokhoz akarta az újonnan készítendő bútorokat hozzáhangolni, az egészet pedig a XVIII. századi boiserie-kkel burkolt belső miliőbe illeszteni.

Ifjabb Montoyer törekvése megfelelt az általános európai stílus-divatnak. Lajos Fülöp, amikor a francia trónra került, restauráltatta Versailles-t, és annak a forradalom alatt nagyrészt megsemmisült berendezését másolatokkal igyekezett pótolni. A gazdag bronz veretű, finom marqueterie-jű másolatok előállítási költsége megközelítette ugyan az elődök által az eredetiekre áldozott összegeket, de szellemükben egy másodrangú és mégis új stílust teremtettek, amelyet a királyról Louis Philippe-stílusnak neveztek el. Kisebb arányokban ugyanez a folyamat játszódott le Budán is. A nagyrészben még álló és renoválható XVIII. századi interieuröket Louis Philippe-stílusú berendezési tárgyakkal akarták kiegészíteni. Montoyer tehát azt akarta tenni, mint amit ebben a korban, hasonló adottságok között helyesen tennie kellett volna. Javaslatát azonban a Haupt Landes Bau Commission elvetette és Rosenthal Hofmobilien-Depot inspektor álláspontja szerint 70 571 forint költséggel *teljesen új*, méltó és (értsd: neobarokk) berendezés megrendelését határozták el.

Az 1848—49-es szabadságharc után ebben a szellemben folytatták a berendezést, ami ekkor — tekintettel a tűzvész pusztítására — ugyancsak indokolttá vált.[39] 1856-ban került sor a díszterem dekorálására — amint említettük — esetleg Montoyer korábbi terveinek felhasználásával. A díszterem stukkóinak és műmárványozásának munkáit Hieronymus *Moosbrugger* (1808—1858) bregenzi szobrász végezte el.[40] Moosbrugger a hannoveri és braunschweigi hercegi paloták, a müncheni királyi rezidencia, a bécsi Lichtenstein-, Dietrichstein-, Schwartzenberg-, Rothschild- és Reiner-paloták, a Wallner-Strassei Eszterházy- és Pálffy-paloták dísztermei, a bécsi Burg szertartásterme és lovagterme, a Votiv-Kirche és az esztergomi dóm műmárványozási és márványstukkó munkáinak és dekorációinak mestere — életének utolsó művét alkotta Budán.

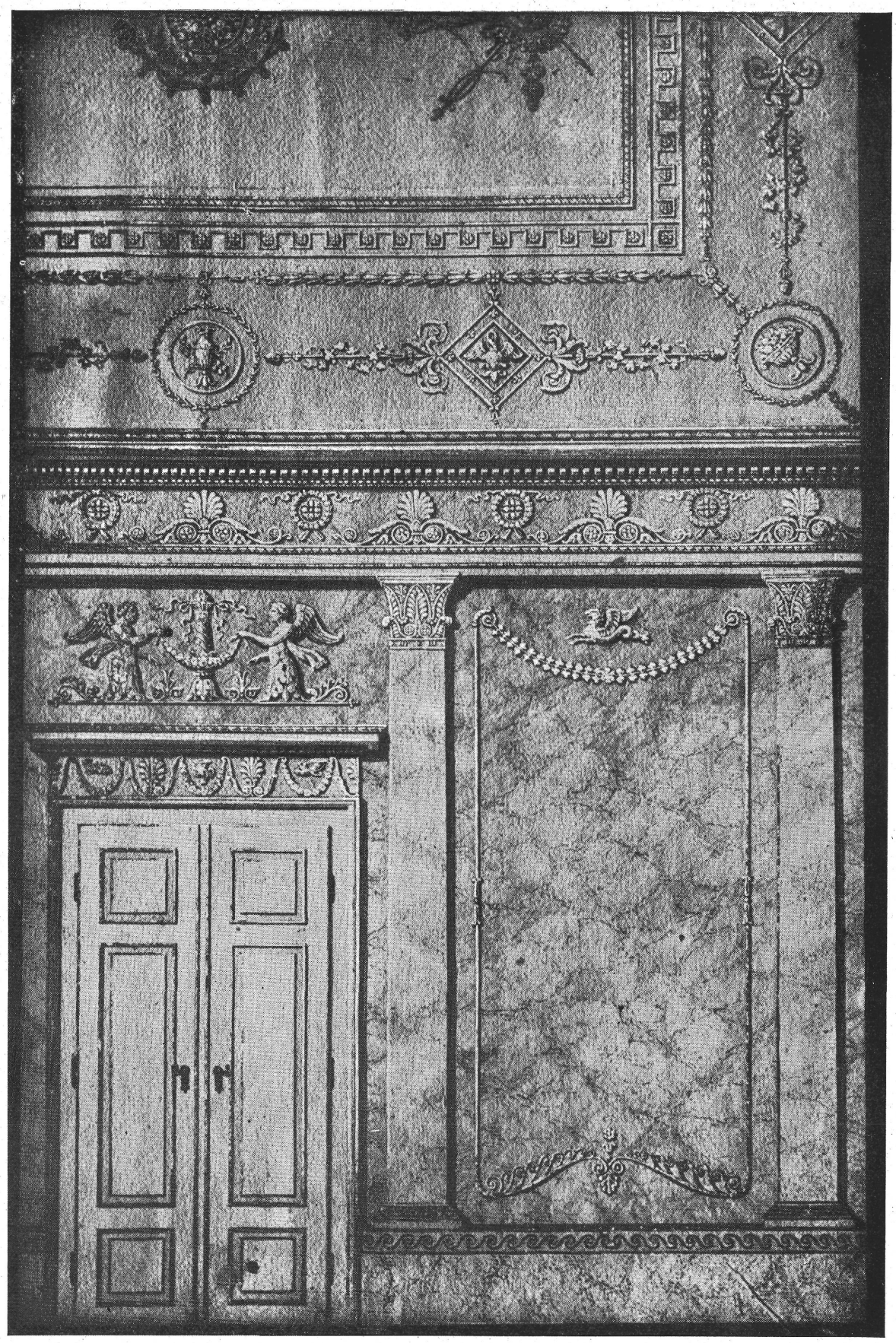

12. kép. Wendlandt: A budai várpalota számára készített teremdekoráció terve, 1839

Az ő művének kell tekintenünk a napjainkig fönnmaradt s általunk is ismert dísztermet.

Amint előre jeleztük, egyelőre nem dolgoztuk fel az északi szárny berendezési anyagát, amelyben a XVIII. században az angolkisasszonyok laktak, sem a déli szárnyét, amely a nádor lakrésze volt. Ugyanígy hátra van az alsó- és felső épületszintek, valamint a mellék- és kerti épületek feldolgozása. Ki kell térnünk azonban az északi és déli épület-négyszög közötti „császári épületrész" első emeletének szerkezetére.

Az északról és délről induló „császárnői és császári lakosztály" teremfűzése a lehető legváltozatosabb berendezési hatások kiaknázására alkalmas. Az „S", ill. „Z" alakban sorakozó termek mind a négy égtáj s a változó év- és napszakok fényhatásait fölfogják, s mesterien kihasználják a négy irányban nyíló panoráma pompáját. A szobasorok találkozásánál, az épület szívében elhelyezett közös hálószoba nemcsak ünnepélyes, de a megkívánt intimitást is megvalósítja. Az ide csatlakozó öltözők és mellékhelyiségek kapcsolata a személyzeti lakrésszel eszmeinek mondható. A személyzet a falba épített fűtőalagutakon és lépcsőkön a kiszolgálás minden fajtáját szinte észrevétlenül elvégezhette. A nyilvános repre-

13. kép. Wendlandt: A budai várpalota számára készített teremdekoráció terve, 1830—40 között

zentációt is szolgáló termek, a két előszoba, a két belső előszoba (antichambre) a két audienciaterem a díszteremmel összenyitva hatásos és nagyszabású fogadási térkomplexussá bővül ki anélkül, hogy a szorosan vett és lakásra szánt, intimebb helyiségek zártságát zavarná. A termek elhelyezéséből adódó fordulók nézet-elvágásai berendezőművészetileg éppen oly jól kihasználhatók, mint az észak-déli irányban futó ajtóaxison át nyíló végigtekintés.

E szellemes alaprajz Jadot de Ville Issey császári udvari főépítész műve és lényegtelen eltéréssel egyezik a párizsi Bibliothèque Doucet-ben őrzött vázlatkönyvének vázlatos alaprajzával. Jadot nagyszerű művét a külső homlokzatok és a tető-szerkezet megmásításával megváltoztathatták utódai, de a nagy francia mester kristálytiszta, racionalista szellemet sugárzó művét, az alaprajzból adódó grandiózus és egyben kecses *térjátékot* nem tudták elrontani.

A budai várkastély Európa legszebb fekvésű királyi rezidenciája volt, amely egyesítette magában a fejedelmi palota fényét és az otthon meghitt hangulatát.

Mily nagy lehetett a „császári tulajdonosok" ellenszenve a magyarság iránt, hogy soha nem óhajtottak lakni benne?!

JEGYZETEK „A BUDAI VÁRPALOTA INTERIEURJEI" C. TANULMÁNYHOZ

[1] Az eddigi irodalomból csak a szempontunkhoz közel fekvő műveket idézzük.

[2] Radó Géza szíves közlése 1952. (Kossuth Lajos kiadatlan leveleiből.)

[3] Vö. *Kapossy János:* F. A. Hillebrandt (1719—1797) Bp., 1924.

[4] *Justus Schmidt:* Die Alte Universität in Wien und ihr Erbauer Jean Nicolaus Jadot. Wien 1929. 93, 101, 136, 158 és 44. kép.

[5] *Kapossy János:* Mária Terézia budavári királyi palotájának tervező mestere. AÉ XLII. 1928. 166—187. old.

[6] *Justus Schmidt*, id. mű, 101. old.

[7] Uo. „... übergebenen Plan und namentlichen Zeichnungen..." 100 old. és ... „neues gebau zu Ofen dabey noch vir Plan sambt einen Stiegenprofil."

[8] *Voit Pál:* A királyi palota interieurjei a XVIII—XIX. században. 1952. május. Kézirat a Középülettervező Vállalat 2. sz. Irodájának irattárában.

[9] *Kapossy János:* Mégegyszer a budai királyi vár tervező mestereről. Műv. Tört. Értesítő 1953. 1—3. sz. 123—130. old.

[10] L. 7. sz. jegyzet.

[11] *Réh Elemér:* A régi Buda és Pest építőmesterei Mária Terézia korában. Bp. 1935.

[12] L. 9. jegyzet, 127. old.

[12/a] A budavári királyi palotába áthelyezett egyetem építkezéseinek befejezésére 50 000 forintot engedélyeznek (OL. Kincst. lt. Ben. Res. 1778. május 14. N-H-), majd 1785-ben az épületek helyreállítása körül még 1783-ból hátralékos kőműves és cserepesmesteri munkadíjak kifizetése történik meg. (OL. Kincst. l. t. Ben. Res. 1785. ápr. 18. N 24 3 pont.) E munkálatok körül Hillebrandtnak már nem volt szerepe, mert az Oraschek Ignác által készített szerencsétlen tetőzet átalakításához Nepauer és Mayerhoffer budai építőmesterek — „Murariis Magistris" — által készített többrendbeli tervrajzaiért 1784-ben aranyat engedélyeznek. (OL. Kicst. lt. Ben. Res. 1784. máj. 1. Kapossy János adatai a Művészettörténeti Intézet adattárában.)

[13] Az 1952—53. évi feltárásoknál előkerült töredékre Feuer Istvánné hívta fel a figyelmemet.

[14] *M. Dreger:* Baugeschichte der Wiener Hofburg. 1914. Österreichische Kunsttopographie. XIV. köt.

[15] *Dobroslava Manclova:* Hrad Bratislava. 1936. 50. old.

[16] *Justus Schmidt*, id. mű, 13. old.

[17] A Pálffyak malackai könyvtárában őrzött és a pozsonyi várpalotára vonatkozó tervekről l.: *Adolf Stephanie:* Das Königliche Rezidenzschloss in Pressburg... 1897. A milanói Archivio dello Statóban őrzött s Jadotnak a bécsi egyetemhez és a pozsonyi klarisszák építkezéseihez készített további terveit *Zádor Anna* adta közre: Építészeti tervek a XVIII. századból. AÉ XLVIII. 1935.

[18] *A. R. Franz:* Wiener Baukünstler im Theresianischen Zeitalter. Jahrbuch des Kunsthistorischen Institut. Wien. 1919.

[19] Uo. a budai építkezés újramegindítására „Nach dem die witterung es zulasset, das dem Gebäu und Kirchen im Schloss zu Ofen der Anfang gemacht werdwn soll. Als erwindet es nur an dem, des Euer Kayl. Königl. Apostol. Maytt. Dero... Am rande steht von der Hand der Kaiserin die Erlesgugg: „placet nach dem plan von Hillebrandt" 23. März 1767.

[20] Orsz. Levéltár. Kamarai leltár, Aedilia 1777 május, 917 sz. 8 darab ingósági leltár. Az iratokra Tomcsányi Tamás hívta fel figyelmünket, akinek ez úton fejezem ki köszönetemet.

[21] Orsz. Levéltár. Kamarai leltár, Fortinspection iratok A. 3597, 1840 664/22 és uo. Baudirection M. C. G. Várépítési Bizottság 1858. XIII. Az iratokra Valkó Arisztid hívta fel figyelmünket, akinek ezúton fejezem ki köszönetemet.

[22] Jelen feldolgozásomban az 1840—46 közötti iratanyagot tettem súlyponti feladattá, mert eddig a legbővebb adatokat itt nyertem a palota belső topográfiájának elkészítéséhez. Ez iratok adatait ugyanis össze lehet vetni a mintegy két-három évtizeddel korábbi egyik alaprajzzal. Az iratokban található számozás ugyancsak teljesen beleillik, illetve egyezik az 1815. évből való alaprajz egyes helyiségeibe beírt számokkal s így a száraz, holt leltári felsorolást a valóságos helyzet adta képbe be lehetett vázolni és az egész palota belsejét életre lehetett kelteni. Természetesen figyelembe vettem az 1777. évi inventáriumokat s ahol erre mód mutatkozott, ezeket felhasználtam. A most bemutatandó 1840—46 közötti okmányokat bizonyos módon az 1850-es évek elszámolási irataival is össze tudtam kapcsolni. A fentiekből kitűnik, hogy a teljes és végleges interieur-történeti rekonstrukciót — amely a XVIII. és XIX. századot teljes egészében felölelné — csak részben és fenntartással végezhettem el.

[23] Az eredeti tollrajz a budapesti Tudományegyetem rektori hivatalában függött. Képe megjelent: *Czobor—Szalay:* Magyarország történelmi emlékei. II. köt. LXX. tábla, valamint Magyar művelődéstörténet. IV. köt. 468. old.

[24] Orsz. Szépművészeti Múzeum Grafikai Gyűjteményében. Színezett tollrajz. Képe megjelent *Szekfű:* Magy. tört. V. köt.

[25] Orsz. Levéltár, Ben. Res. 1789. szeptember 12. № 16. Az alábbi adatok Kapossy János levéltári kutatásaiból származnak.

[26] Uo., Ben. Res. 1790. ápr. 27. № 29.

[27] Uo., Ben. Res. 1791. jan. 7. № 19.

[28] Uo., Ben. Res. 1899. máj. 22. № 49.
Heppe Szaniszló vízépítési mérnököt 1782-ben Valcher „navigationis Inspector" mellé adjunktussá nevezték ki. 1783-ban a komáromi hajóhíd kivitelezésénél Heppe tervei szerint dolgoznak. L. uo., 1783. nov. 22. N. 8. 13. — 1802-ben ő építi a József nádor fiatalon elhunyt felesége, Alekszandra Pavlovna teteme számára az ürömi sírkápolnát. L. *Genthon:* Magyarország műemlékei. 362. old.

[29] Uo., Ben. Res. 1821 jan. 17. № 79.

[30] Uo., Ben. Res. 1824. szept. 12. № 92.

[31] Uo., Ben. Res. Bécs, 1830. okt. 1. № 13. A fenti adatok Kapossy János levéltári kutatásaiból származnak.

[32] Bertalan Vilmosnak, a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztálya igazgatójának a panneau-tervek közlésre

engedéséért és hasznos eligazításaiért ez úton mondok köszönetet.

[33] Budapesti Történeti Múzeum. Mérete: 48,3×33,5 cm.

[34] *Ottmayr:* Handels und Gewerkalmanach, 1842. 394. old. Seenger Ervin közlése.

[35] Budapesti Történeti Múzeum. Mérete: 16×22,5 cm.

[36] Budapesti Történeti Múzeum. Mérete: 37×23,5 cm.

[37] Budapesti Történeti Múzeum. Méreteik: 21,×31,2 és 35,8×21,5 cm.

[38] Orsz. Ltár. Landesbaudirection, Commissions-Protokoll I. Über die Bauherstellungen im Hauptgebäude des im. k. Schlosses zu Ofen. XXX. L. 21. jegyzet.

[38/a.] Honderű. 1848. 2. sz. 27. old. Zakariás G. Sándornak ezen átengedett adatáért itt mondok köszönetet.

[39] A berendezési tárgyakat szállító cégek között úgyszólván csak bécsieket találunk, amelyek közül a szőnyegeket Haas, a bútorok egy részét Thonet stb., ma is fennálló cégek szállítják. A bútorzat részletes felsorolására egy szűkebbkörű tanulmány keretében óhajtunk kitérni.

[40] *Hieronymus Moosbrugger:* Aus dem Leben eines Bregenzer Wälders 1808—1858. Év és hely nélkül. Magyarországi működéséről tudjuk, hogy Weber Alajos mérnökkel együtt az 1840-es évek elején megnyitotta a salgótarjáni szénbányát, amely 1848-ban már közel 8000 tonnát szállított a Duna—Tisza hajózás és a Halápi cukorgyár számára. L.: *Makkai László:* Nógrád megye története 1848-ig. Nógrád megye műemlékei. 1954. 81. old.

PÁL VOIT

DIE INTERIEURE DER BURG VON BUDA

Am südlichen Abschnitt des Schlossberges von Buda, an der Stelle des mittelalterlichen Palastes bzw. des Renaissance-Palastes von Matthias Corvinus, begann man im XVIII. Jahrhundert wieder mit dem Bau des königlichen Palastes. In dieser Abhandlung besprechen wir die vorhergehende Fachliteratur über den Palastbau zur Zeit von Maria Theresia und vor allem die Ergebnisse der 30 Jahre lang durchgeführten diesbezüglichen Forschungen von J. Kapossy. Trotzdem Kapossy die Feststellungen von Justus Schmidt in bezug auf Jadot und den Palast von Buda kannte, zog er daraus keine Schlussfolgerungen und nahm den auf den Palast von Buda bezüglichen Grundriss des in der Sammlung der Pariser Bibliothèque Doucet aufbewahrten Skizzenbuches nicht als entscheidendes Argument für das Autorentum von Jean Nicolas Jadot de Ville Issey an. Kapossy fand jedoch am Ende seines Lebens die Bauakten, die die Tätigkeit des kaiserlichen Oberarchitekten Jadot in Buda 1749 und in den folgenden Jahren betrafen. Da er aber bis dahin für das Autorentum Hillebrandts Stellung nahm, konnte Kapossy sich selbst dann von seiner ursprünglichen Auffassung nicht befreien und war der Ansicht, dass Franz Anton Hillebrandt das im Jahre 1749 von Jadot begonnene Werk kurz darauf übernommen und beendet hatte.

Im Gegensatz zu diesen Feststellungen — den zum Klassizismus neigenden französischen Baustil Jadots kennend — hielten wir den französischen Architekten allein schon auf stilkritischer Grundlage von Anfang an für den Meister des königlichen Palastes von Buda. Dazu kam noch die während unserer Forschung herausgebildete Ansicht, wonach die Funktion des Palastgrundrisses ebenfalls auf die grundlegende Tätigkeit des geistreichen Jadots von rationaler Auffassung hinweist. Zugleich gelang es nachzuweisen, dass im Frühjahr 1750 I. Oraschek, der ausführende Baumeister des Palastes in Buda erschien. Nach Jadots Abreise aus Wien im Jahre 1752 spielte dieser eine immer grössere Rolle beim Bau in Buda, und wir müssen annehmen, dass die unvorteilhaften Änderungen, die unglücklichen Proportionen in der Ausbildung der Dächer und Pavillons, die den klassischen Barockpalast Jadots zu einem provinziellen Gebäude verunstaltet haben, der Mitwirkung dieses talentlosen Handwerkers zu verdanken sind. Die unglückliche Erscheinungsform des Palastdaches kennen wir aus dem im Jahre 1758 verfertigten mittelmässigen Entwurf eines Zeichners der Architektenfakultät, namens Zeller, doch ist zugleich aus der Querschnittszeichnung des Prunktreppenhauses der sich aus Mansards Versailleser Interieurekunst entwickelte Stil des in Wien tätigen, im französischen Geist erzogenen kaiserlichen Oberingenieurs noch ersichtlich. Wir wissen, dass Jadot auch für den ungarischen königlichen Palast in Pressburg (Pozsony) grandiose Prunktreppenhaus-Pläne entworfen hat; aber nicht nur darin weist das Schicksal der königlichen Paläste von Buda und Pressburg gemeinsame Züge auf. Der Bau und die innere Dekoration des Palastes von Pressburg wurde von demselben Franz Anton Hillebrandt ausgeführt, der 1766/67 diese Arbeiten auch am Palast von Buda bewerkstelligte. Unserer Feststellung nach nahm also Hillebrandt erst seit der Zeit am Bau des Palastes von Buda teil. Auch die Bewohner der königlichen Paläste von Buda und Pressburg waren damals dieselben, und zwar Albrecht, Herzog von Sachsen-Teschen, Statthalter von Ungarn, und seine Gemahlin, Maria Kristina, die Lieblingstochter von Maria Theresia. Sie zogen im Jahre 1766 in den Pressburger Palast ein, den sie mit prächtigen Kunstsammlungen einrichteten (Albertina). Den erforschten Inventaren gemäss wandern die Einrichtungsgegenstände zusammen mit dem erzherzöglichen Paar zwischen Pressburg und Buda. Albrecht wurde 1780 zum Statthalter der Niederlande ernannt, Buda jedoch besuchte er 1777 zuletzt. Damals wurde die Universität von Nagyszombat nach Buda verlegt und im königlichen Palast untergebracht. Bei dieser Gelegenheit nahm man die Mobilieninventare auf, die eigentlich in dieser Studie besprochen werden. Man kann die Inventare topographisch mit den damaligen Grundrissen vergleichen und so die Funktion, die Bestimmung der einzelnen Räume, ja die Anordnungsweise der Einrichtungsgegenstände rekonstruieren. Obwohl dieser Vergleich den ähnlichen, sich aber auf ein bedeutend grösseres Quellenmaterial stützenden Rekonstruktionsversuch Le Rois' bezüglich des Appartements von Madame Du Barry nicht erreichen kann, ist es doch möglich gewesen, das Leben des herrlich gelegenen Barockpalastes aus dem XVIII. Jahrhundert samt seiner Einrichtung und seinen Bewohnern wieder zu erwecken.

Die Einrichtung wurde sowohl damals als auch nach dem Auszug der Universität zur Zeit des Erzherzogs Josef, des Palatinus von Ungarn, aus Wien nach Buda befördert bzw. zeitweise dorthin zurückgebracht. Im Jahre 1846 wurde der kaiserliche und königliche Architekt und Dekorateur, Montoyer, aus Wien nach Buda gesandt, um Vorschläge zur Umänderung des Palastes zu machen. Laut Auszug der Universität schien wohl die vom Quartiermeister der Hofkammer, Le Noble von Edlersberg, für den Erzherzog-Palatinus wieder wohnbar gestaltete „noble Etage" unmodern zu sein, die vom Baudirektor Sz. Heppe 1799 be-

werkstelligten Arbeiten konnten nämlich den Palast nur unwesentlich geändert haben. Die vom Prunksaal des Palastes erhalten gebliebenen Darstellungen und die bei der jetzigen Restaurierung zum Vorschein gekommenen Fragmente der Wandmalereien bestätigen, dass der Prunksaal bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts, bis zum Vorschlag Montoyers, keine Änderung erfahren hat. Lediglich in den zwanziger oder am Anfang der dreissiger Jahre denkt der Erzherzog-Palatinus daran, die repräsentativen Säle des Palastes, den Anforderungen des neuen Stils — des Empires — entsprechend, umzugestalten. Aus dieser Zeit stammen einige Panneaux-Pläne, die wir aus den mit der Signatur des Malers Wendlandt versehenen Skizzen kennen. Zugleich entwirft man Pläne zur Umgestaltung des Prunksaales im Empirestil, doch wird diese Arbeit nicht verwirklicht, sondern die aus der Darstellung des berühmten österreichischen Kupferstechers, Jakob Schmutzer (Wien, 1733—1811), aus dem Jahre 1780 und aus der von J. Pollenzig (1795) bekannte Prunksaaldekoration behalten.

Während der revolutionären Ereignisse im Jahre 1849 brannte der mittlere Teil des Palastes ab und bei dem 1856 begonnenen inneren Neuaufbau wurden die 1846 entworfenen Pläne von Montoyer als Grundlage genommen. Seinem Vorschlag gemäss wollte Montoyer in das Barockmilieu, in die mit Weissgold verzierten Barocksäle, die vorhandenen Boiserien und andere Dekorationselemente behaltend, ebenfalls eine Einrichtung im Barockstil aufstellen, weil allein diese zweckmässig war. Hier handelt es sich natürlich um das „second Barock", der Palast von Buda wiederholt also das Versailleser Muster von Louis Philipp, aber zugleich auch das Vorbild von der Burg und von Schönbrunn.

Die Ausbildung der Interieure des Palastes wurde schliesslich im Jahre 1856 von dem Bregenzer Bildhauer Hieronymus Moosbrugger (1808—1858) durchgeführt. Moosbrugger, der Meister der Prunksäle der Hannoverschen und Braunschweiger herzöglichen Paläste, der Münchener königlichen Residenz, der Wiener Lichtensteinschen, Dietrichsteinschen, Schwartzenbergschen, Rotschildschen, Reinerschen Paläste, der Esterházyschen und Pálffyschen Paläste in der Wallnerstrasse, des Zeremonien- und Rittersaales der Wiener Burg, der Kunstmarmorierungs- und Marmorstuckarbeiten sowie Dekorationen der Votivkirche und des Doms in Esztergom, schuf sein letztes Werk in Buda. Die Ausbildung des bis auf unsere Tage erhalten gebliebenen, d. h. bei der Bestürmung von Budapest mit dem Barockpalast zusammen zum grossen Teil zugrunde gegangenen Prunksaales ist als sein Werk zu betrachten. Um die Wende des XIX. und XX. Jahrhunderts wurden am Palast von Buda grosse neue Änderungen nach den Plänen von A. Hauszmann vorgenommen, doch blieb der so ausgebildete Prunksaal unberührt. Die jetzt unter der Stuckbedeckung zum Vorschein gekommenen Spätrokoko-Wandmalereien sind noch die Requisiten des Verzierungsstils des XVIII. Jahrhunderts, doch blieb von der ursprünglichen Jadotschen Dekoration — ein Marmorschnitzwerk ausgenommen — unserer Zeit nichts erhalten. Das Andenken an den schaffenden Geist Jean Nicolas Jadots wird lediglich durch das aus dem Grundriss bzw. aus den Mobilieninventaren rekonstruierbare ökonomische, jedoch anmutige, mannigfaltige und geistreiche Raumspiel aufbewahrt.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Jean Nicolas Jadot: Entwurf des Erdgeschosses des Burgpalastes.
Abb. 2. Bemessungszeichnung des ersten Stockwerks des Burgpalastes von Buda aus dem Jahre 1815.
Abb. 3. Umgezeichneter Plan des Treppenhauses des Burgpalastes von Buda aus dem Jahre 1758.
Abb. 4. Nicolaus Pacassi: Saaldekoration (Schönbrunn, 1746—1750).
Abb. 5. Marmorschnitzwerk aus der ehemaligen „Sala terrena" des Palastes um 1750.
Abb. 6. Eröffnungsfeier der Universität im Prunksaal des Burgpalastes von Buda am 25. Juni 1780.
Abb. 7. Empfangsabend des Nádors im Prunksaal des Burgpalastes von Buda im Jahre 1795.
Abb. 8. Die Medizinische Fakultät symbolisierende Wandmalerei im Prunksaal des Burgpalastes von Buda.
Abb. 9. Die Philosophische Fakultät symbolisierendes Wandmalereifragment im Prunksaal des Burgpalastes von Buda.
Abb. 10. Detail einer Dekorationsmalerei im Prunksaal des Burgpalastes von Buda.
Abb. 11. Wendlandt: Entwurf einer Saaldekoration für den Burgpalast von Buda aus dem Jahre 1831.
Abb. 12. Wendlandt: Entwurf einer Saaldekoration für den Burgpalast von Buda aus dem Jahre 1839.
Abb. 13. Wendlandt: Entwurf einer Saaldekoration für den Burgpalast von Buda zwischen 1830 und 1840.

SEENGER ERVIN

EGY XIX. SZÁZAD ELEJI PEST-BUDAI LÁTKÉP ÉS TANULSÁGAI

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárnak a Budapesti Történeti Múzeum számára 1948-ban átadott, budapesti tárgyú metszeteivel néhány vízfestmény is a múzeum birtokába került. Ezek közül az egyik az ábrázolás tárgyán felül más szempontból is érdekes.

Az 1815 körül készült látkép a mai Vigadó utca nyugati végéről nézve ábrázolja Budát a Gellérthegytől a Várhegy északi végéig. A szignált festmény mestere Silber, közepes tehetségű festő vagy inkább rajzoló — akinek egyéb műveit egyelőre nem ismerjük, tanulmányunk szempontjából pedig személye nem is jelentős — minuciózus, iskolás pontossággal ábrázolja a Tabán, Vár és Víziváros épületeit, a gellérthegyi csillagdát és a hajóhidat. Az előteret a pesti Dunapartnak az a szakasza tölti be, amely ma a Molotov térnek felel meg. Baloldalán, a kép szélénél az Angol királynő-szálló (északnyugati) sarkát, előtte a hajóhídfőt és az 1789-ben létesített dunaparti sétány fáit látjuk. A szállótól északra, tehát a kép bal sarkánál rekesz-szerű falazást találunk, ami nem más, mint a pesti Vigadó alépítménye (1. kép)

A Vigadót a Német Színházzal együtt a XVIII. század utolsó évtizedében a mai Türr István és Régiposta utcák közötti telekre tervezték, majd 1806-ban a kettős épület számára a mai Vörösmarty tér—Vigadó utca—Deák Ferenc utca—Dunaparttól határolt területen jelöltek ki telket, ahol a színház 1808/1812 között, a Vigadó pedig 1808/1831 között fel is épült. Bár a kettős épület alapjait egyidejűleg rakták le, a Vigadó építése az alapok lerakása után abbamaradt.

Mind a színház, mind a Vigadó terveit Aman János udvari építész készítette el, a Szépítőbizottmány azonban 1809-ben a színház, 1816-ban pedig a Vigadó építését Pollack Mihályra bízta, aki Aman János mindkét tervét megváltoztatta, úgyhogy a kettős épület végleges alakját Pollack Mihály határozta meg.[1]

A Vigadó építését csak két évtized múlva, 1829-ben folytatták, minden valószínűség szerint a már meglévő és Amantól tervezett alapokon, de már Pollack tervei szerint.

A képünkön látható Vigadó-alapfalak egy másik témához vezetnek el bennünket, ami a budapesti városképábrázolások szempontjából jelentős. Annak ellenére ugyanis, hogy a Vigadó építése húsz évig szünetel, e két évtized folyamán megjelent egyes vedutákon a kérdéses helyen mégis hatalmas, klasszicizáló későbarokk, kupolás épületet látunk, amely a Német Színházzal egybeépült (2., 3. kép).

A városképeket ábrázoló művészektől — különösen a fényképezés feltalálása előtti időkben — nem várhatjuk el, hogy fényképhitelességű látképeket készítsenek. Egy városkép-veduta hitelességét nem csökkenti lényegesen, hogy a művész valamelyik nem éppen fontos épület homlokzatán néhány axissal többet vagy kevesebbet ábrázol, de egészen más a helyzet, amikor a városkép olyan fontos elemeiről van szó, mint amilyen jelen esetben a Vigadó, illetőleg a Vigadó helyén állott vagy nem állott épület. Az említett időszakban, tehát az 1810-es és 1820-as években, készültek olyan ábrázolások is, amelyek a szóbanforgó helyen, azaz a Vigadó telkén semmiféle épületet *nem mutatnak*, hanem a telek keleti oldalán a Német Színház hátsó falát látjuk (4. kép). A valóságnak ez az ábrázolás felel meg. De még olyan kiváló veduta, mint Petrich András rézkarca 1818-ból és az Artaria-cég kiadásában 1825 körül megjelent rézmetszet — amely bár nyilvánvalóan Petrich rézkarcán alapul, de figyelembe veszi a Dunasoron az 1818 után épült házakat is (pl. a Wurm-udvart) — valamint az ugyancsak ebből

az időből származó Wonsidler—Herzinger aquatinta is (3. kép), nem szólva több kisebbjelentőségű és az említett veduták közül valamelyikre visszavezethető városképábrázolásról, szintén ezt a nemlétező épületet tünteti fel.

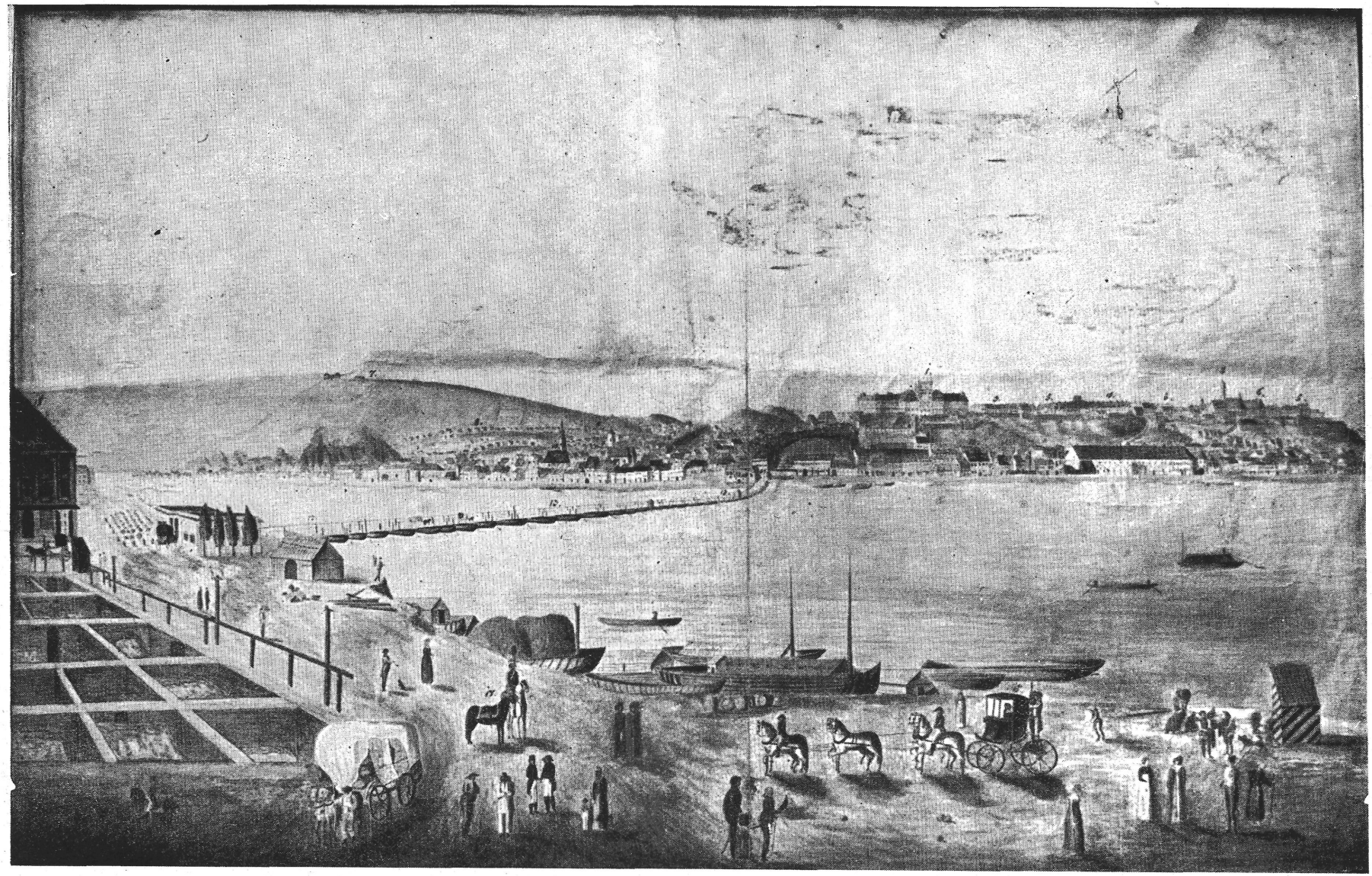
Ha mármost ezt a „nemlétező" épületet Aman János Vigadó-tervével (6. kép) összehasonlítjuk, első pillantásra megláthatjuk az azonosságot, ami különösen a Petrich-vedután szembetűnő. Feltehetjük tehát, hogy Petrich és az ő nyomán az Artaria-metszet mestere, Wonsidler és a többiek Aman János tervét mintegy „előlegezték". A valóságos helyzetet, illetőleg helyrajzot ezzel szemben a Silber-féle aquarellen kívül Blaschke Jánosnak 1821-ben Schams Ferenc: „Vollständige Beschreibung der... Freystadt Pest..." c. könyvének mellékleteként megjelent rézmetszetén (4. kép), egy ismeretlen művész színezett tollrajzán (5. kép), továbbá Joh. Nep. Höchle egyik lavírozott rajzán láthatjuk. Silber, Blaschke, Höchle és az ismeretlen művész ábrázolásai a Petrich-, Wonsidler-féle és az ő nyomán készült vedutákkal egyidejűek, az 1810—1820-as évekből valók, tehát kizárják azt az egyébként is teljesen valószínűtlen, sőt képtelen feltevést, mintha Pollack Vigadóját megelőzően azon a telken egy az Aman-féle Vigadóhoz hasonló épület már állott volna.

A Silber-látkép (1. kép) 45×70 cm képfelületméretű vízfestmény, topográfiai hitelességével és életképábrázolásával bőven kárpótol egyébként nem magas művészi színvonaláért. Az annak idején még szabályozatlan Dunaparton hatlovas hintót látunk, a magyar és osztrák díszruhás személyzetről ítélve alighanem udvari személyiség ülhet benne, akinek az előtér közepén álló két férfi ugyancsak tisztelettudóan köszön. Jobboldalon fekete-sárga sávos őrház, balra megrakott teherkocsi: mindezeket a népi és polgári, sőt főúri staffázs-alakokat a festő primitív közvetlenséggel ábrázolta. A képet 1814/1816 között festhették, az 1813-ban épült gellérthegyi csillagda mellett ugyanis még nem látjuk a csillagászok számára 1817-ben emelt lakóépületet.[2] A viselet is még a közeli napoleoni időkre emlékeztet. Az pedig, hogy az előtérben ábrázolt épületalapozás olyan épületé, amelynek építését már jó ideje abbahagyták, abból is kiderül, hogy egyes szakaszaiban, a pincék rekeszeiben fűvel benőtt buckákat, évek folyamán felgyülemlett hulladékhalmokat látunk.

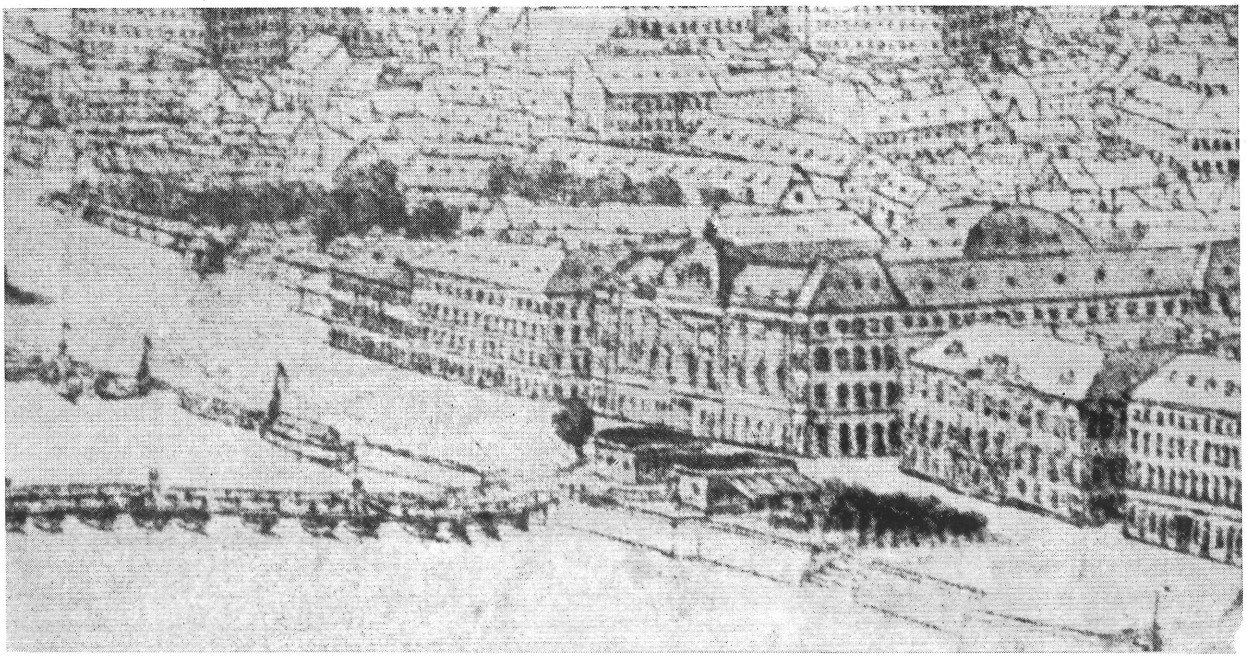
Mindezeket egybevetve megállapíthatjuk, hogy a Vigadó telkén annak Pollack-tervezte alakjában való felépítéséig épület nem állott, csupán az Aman János terve szerint megindult építkezés alapfalai. Ezt bizonyítja a Silber-féle vízfestmény (1. kép), Blaschke rézmetszete (4. kép), az ismeretlen művész rajzrészlete (5. kép), végül Höchle-nek említett rajza, amit nem tartottunk szükségesnek reprodukálni, egyrészt mert új adatot nem szolgáltat, másrészt a rajz annyira halvány, hogy kliséje nem lenne eléggé szemléltető. A kérdéses telken ábrázolt épület Aman János tervezett, de meg nem valósult Vigadója, amelynek terve abban az időben bizonyára közismert volt.

Csak a teljesség kedvéért említjük meg, hogy az 1810-es és 1820-as évek térképein is a Vigadó telkén hol szerepel épület, hol pedig nem. Lipszkynek 1810-ben megjelent térképe, amely rendkívüli pontosságáról ismert, nem mutat a Német Színház nyugati oldalához csatlakozó épületet, ez a hely üres.

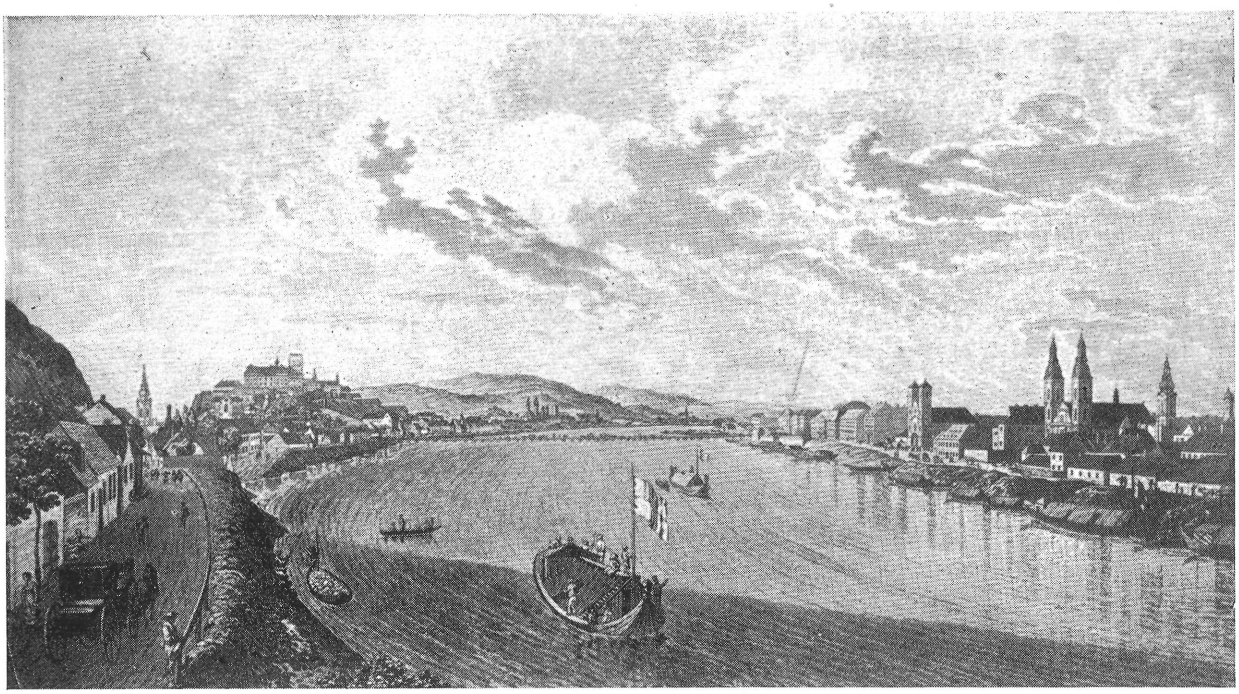
Tervezett épületeknek megvalósultakként való ábrázolása egyébként szokásos eljárás, amely a városképábrázolások interpretálásánál sok zavart idézhet elő. 1840 körül keletkezett számos vedutánkon láthatjuk a Lánchidat tervezett alakjában, 1845 után készült látképek pedig a lipótvárosi plébániatemplomot úgy mutatják, amint Hild József tervezte, holott ebben az alakjában a templom nem valósult meg. Több példát is említhetnénk, de ezek már nem tartoznának tanulmányunk keretébe.

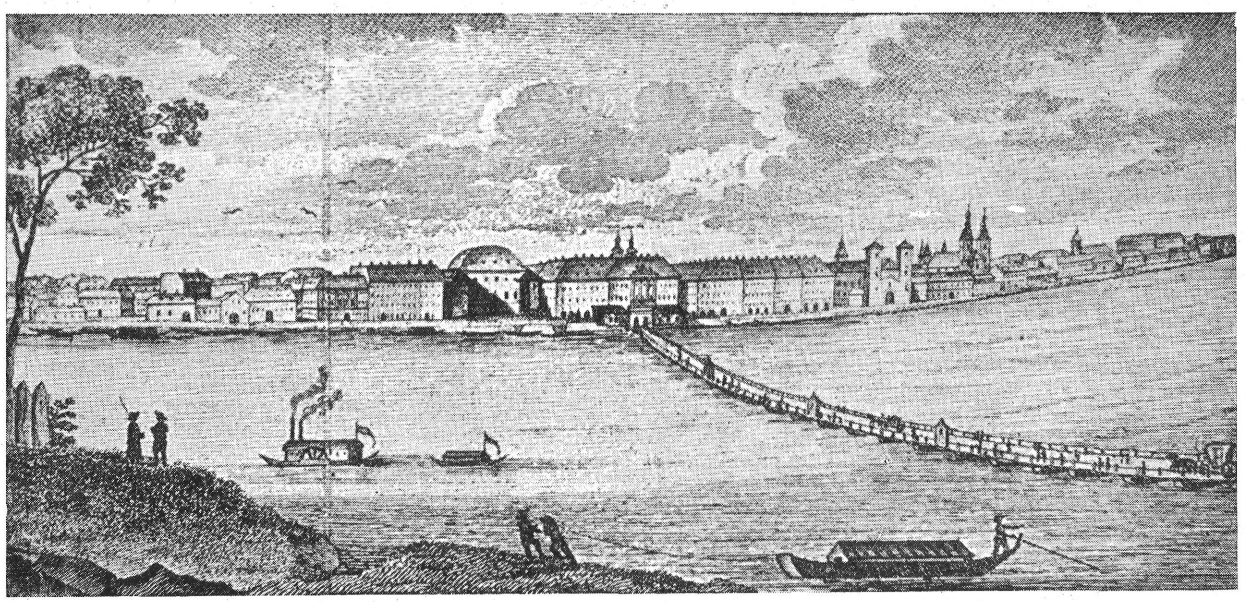
1. kép. Silber: Buda látképe 1815 k. Vízfestmény. (Bp. Tört. Múzeum Újkori Osztályának gyűjteményében

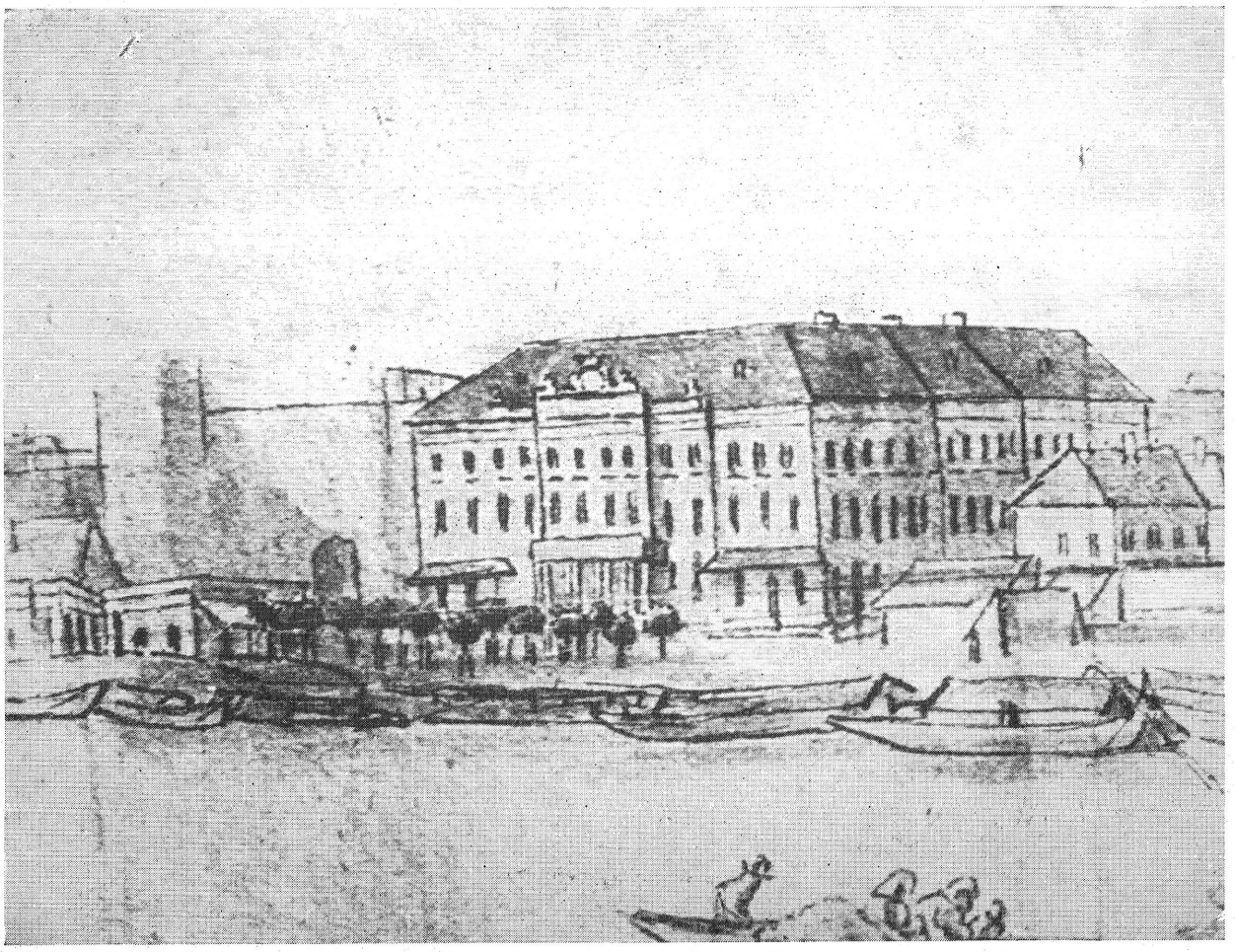
2. kép. Petrich András—Richter A. Fülöp: Aman János tervezett Vigadója (a hajóhídfőnél). Részlet a Budát és Pestet 1818-ban ábrázoló rézkarcból. (Bp. Tört. Múzeum Újkori Osztályának gyűjteményében)

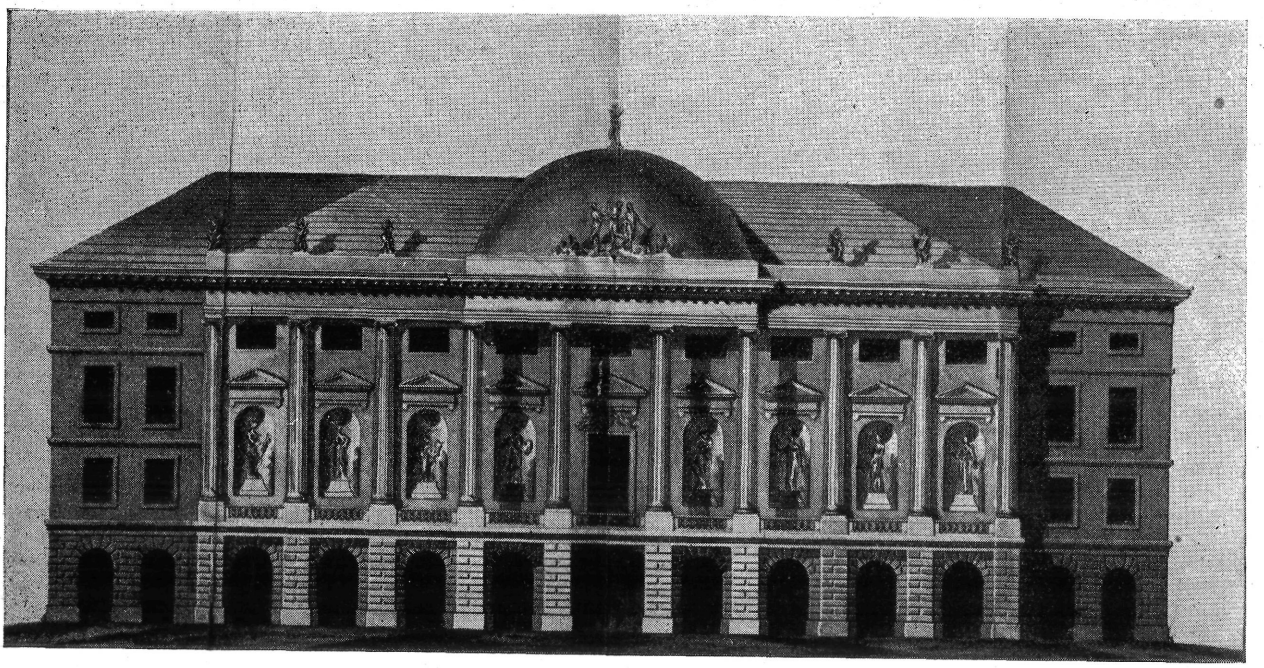
3. kép. Wonsidler, A.—Herzinger: Buda és Pest látképe délről, 1825 k. Aquatinta. (Bp. Tört. Múzeum Újkori Osztályának gyűjteményében)

4. kép. Blaschke János: Pesti Dunapart 1821-ben a Német Színház előtti üres Vigadó-telekkel. Rézmetszet

5. kép. Ismeretlen: Az Angol királynő-szálloda és a pesti Német Színház tűzfala (a képen balra). Tollrajz részlete, 1810 k. (Bp. Tört. Múzeum Újkori Osztályának gyűjteményében)

6. kép. Aman János: A Pesti Vigadó terve. (Bp. Tört. Múzeum Újkori Osztályának gyűjteményében)

JEGYZETEK „EGY XIX. SZÁZAD ELEJI PEST-BUDAI LÁTKÉP ÉS TANULSÁGAI" C. TANULMÁNYHOZ

[1] A Vigadó építéstörténetét, illetve az építés előzményeit *Bierbauer Virgil* és *Kovács Lajos* írta meg: Tanulmányok Budapest múltjából. III. 62—104.

[2] *Kelényi B. Ottó:* A Pázmány Péter Tudományegyetem csillagvizsgáló intézetei. A Historia könyvtára. 3. sz. 1929. 15., 24.

ERVIN SEENGER

EIN STADTBILD VON PEST-OFEN UM 1815 UND DIE DARAUS GEZOGENEN FOLGERUNGEN

In der Sammlung des Historischen Museums der Stadt Budapest befindet sich eine Ansicht der Stadt Ofen — datierbar um 1815 —, die, abgesehen davon, dass sie ein authentisches Stadtbild von Ofen gibt, auch von einem anderen Gesichtspunkt aus Beachtung verdient. Der Maler des Aquarells, Silber, ist in diesem Zusammenhang nicht wichtig. Interessant an dem Bild ist die linke Seite des Vordergrundes (Abb. 1), und zwar die Grundmauern eines Gebäudes in der Ecke, das mit dem im Jahre 1808 begonnenen, jedoch bereits im nächsten Jahr eingestellten Redoutenbau identisch ist. Wie bekannt, stammen die Pläne des Doppelgebäudes des Redouten-Theaters von dem Wiener Architekten Johann Aman, welcher den Bau des Theaters, wie oben erwähnt, 1808 begann und bis 1812 ausführte. Der Bau der Redoute hingegen wurde erst 1829 — nunmehr nach den Plänen von Michael Pollack — fortgesetzt und 1832 beendet. Trotzdem sind zahlreiche Städteansichten von Ofen-Pest aus den Jahren 1808—1832 bekannt, die an dem fraglichen Bauplatz der Redoute einen mächtigen, in Zopfstil, d. h. klassizistischen Spätbarockstil erbauten Palast darstellen. Dieser Palast stimmt mit dem Redoutenbauplan Amans völlig überein (Abb. 6). Die Städteansicht A. Petrichs (1818), die vom Verlag Artaria um 1825 nach Petrichs Radierung herausgegebene Ansicht vom Gellértberg (Blocksberg) aus (Abb. 2) und schliesslich Wonsidlers Blatt (Abb. 3) zeigen deutlich das genannte Gebäude — die geplante Redoute —, das aber niemals fertiggestellt wurde.

Vom wirklichen Zustand des betreffenden Redoutenbauwerks hingegen zeugen eine anonyme Federzeichnung um 1810 mit dem noch im Bau befindlichen Theater (Abb. 5), ferner Silbers Aquarell sowie Joh. Höchles hier nicht reproduzierte Zeichnung und Blaschkes Kupferstich, der 1821 erschien (Abb. 4). Die letztgenannten Bilder entstanden zur gleichen Zeit wie Petrichs Radierung, und zwar zwischen 1810—1821 oder wie Wonsidlers Bild einige Jahre später (1825).

Entscheidend ist der urkundliche Beweis für die Weiterführung des Redoutenbaus seit 1829. Auf Abb. 1 ist zwischen den Grundmauern mit Gras und Unkraut bewachsener Schutt sichtbar, was ebenfalls auf einen schon vor Jahren unterbrochenen Bau hinweist.

Zusammenfassung: Auf dem Redoutengrundstück stand demnach in den Jahren 1809—1829 *kein Gebäude.* Daraus folgt, dass Darstellungen, die dort einen Palast zeigen, in diesem Punkt der Wirklichkeit nicht völlig entsprechen, seien es auch so vorzügliche Städtebilder wie Petrichs Radierung. Veduten, die geplante, doch zur Zeit der Entstehung des Bildes noch nicht ausgeführte Objekte darstellen, sind übrigens allgemein bekannt. Hierbei genügt es, auf jene Pest-Ofener Ansichten mit der geplanten Kettenbrücke, der Leopoldstädter Pfarrkirche usw. hinzuweisen. Damit aber wird schon ein anderes Problem berührt, nämlich das der Authentizität der Städtebilder im allgemeinen. Selbstverständlich darf man von Zeiten, die der Erfindung der Fotografie vorangingen, keine zuverlässige Wiedegabe von Städtebildern erwarten, doch ist die wahrheitsgetreue Darstellung eines so bedeutenden Gebäudes bzw. Bildelementes wie die Pester Redoute vom Gesichtspunkt der Städtebildanalyse von grosser Wichtigkeit.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. *Silber:* Die Ansicht Ofens um 1815. Aquarell. (Hist. Museum der Stadt Budapest).

Abb. 2. *A. Petrich—Ph. A. Richter:* Joh. Amans geplante Redoute (am Schiffsbrückenkopf) Ausschnitt aus der Ansicht Ofens und Pests aus dem Jahre 1818. Radierung. (Hist. Museum der Stadt Budapest.)

Abb. 3. *A. Wonsidler—Herzinger:* Ansicht Ofen-Pests von der Südseite um 1825. Aquatinta. (Hist. Museum der Stadt Budapest.)

Abb. 4. *J. Blaschke:* Pester Donauquai im Jahre 1821 mit dem freien Redoutengrundstück vor dem Städt. Theater. Kupferstich.

Abb. 5. Das „Hotel zur Königin von England" und die Brand-Mauer des Städt. Theaters (im Bilde links). Teil einer Federzeichnung um 1810. (Hist. Museum der Stadt Budapest.)

Abb. 6. *Joh. Aman:* Plan zur Redoute von Pest. (Hist. Museum der Stadt Budapest.)

ANYAGKÖZLÉS

KABA MELINDA

AZ AQUINCUMI PARANCSNOKSÁGI ÉPÜLET BELSŐ DEKORÁCIÓJA A LAKTANYA UTCÁBAN

Óbudán, a Laktanya utca 31—33. szám alatti laktanya udvarán 1953. év tavaszán három hónapig tartó leletmentés számos emlékkel gazdagította az aquincumi múzeumot.[1]

Az udvar ÉK-i részében létesülő épület alapárkainak[2] kiásásakor római, majd lejjebb őskori leletek kerültek felszínre. A leletek arról számolnak be, hogy Óbudának ezen a területén az élet megszakítás nélkül folyt a császárság előtti és a római hódítást követő két évszázadban.

A kiásott árkokban kirajzolódott a katonaváros egyik rendkívül gazdagon díszített épülete, különféle helyiségek sorával. Az alábbiakban a római épület két helyiségének (1. kép, alaprajz, 2. és 3. jelöléssel) megmaradt belső díszítését ismertetem.[3]

A 2. SZÁMÚ HELYISÉG

Ennek a teremnek három falát vágta át a c jelölésű árok. Két oldalfalának kis részét (A, C jelöléssel) és a kettőt összekötő déli M falat sikerült kitisztítani a földtakaró alól. Ezek a falak egykorúak és feltételezhetően az északra húzódó épületcsoporthoz tartoznak.[4]

A falak faragatlan, durva kövekből, jó habarccsal, opus incertum technikával készültek. Az A fal vastagsága 65 cm volt. A C falat aljáig kiszedték, ennek következtében csak a törmeléknyomok alapján mutatott 60 cm-es vastagságot. Az M fal ettől eltérő módon készült. Nagyméretű, habarcsba ágyazott terméskövekét 5—8 cm-es habarcs-befedés követett. Vastagsága: 95 cm.

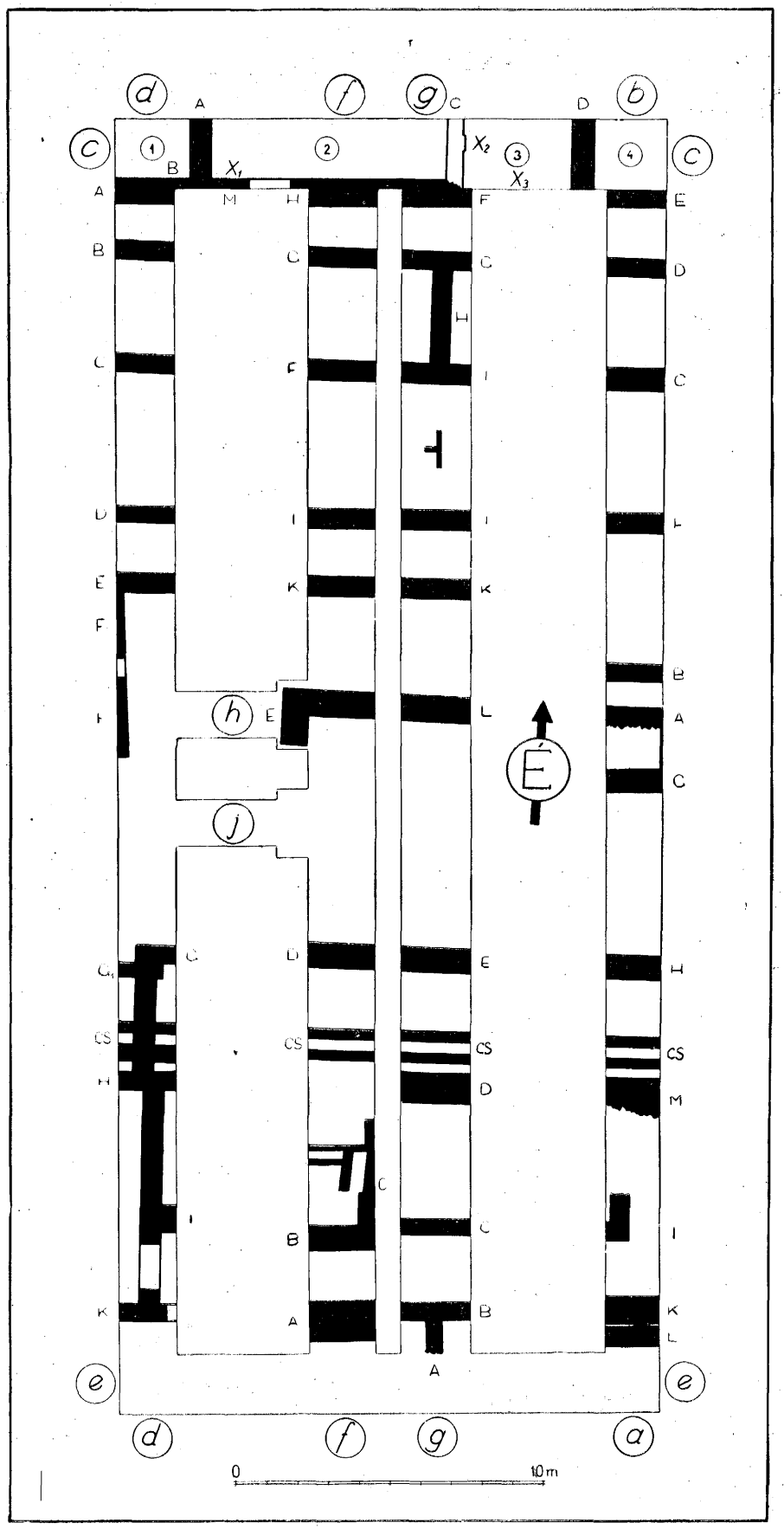
A DNy-i (X_1 jelű) falszögletben első pillantásra földkupacnak tűnő halom vált el a kőtörmeléktől. Óvatos bontással egymásra omlott stukkótöredékek kerültek felszínre.[5]

A darabok nagy része mintázott felületével lefelé fordulva feküdt, úgy amint az egykori falról leszakadt. A felső réteg elbontása után készült helyszíni fényképfelvétel jól szemlélteti a római épület pusztulását (2. kép).

Az előkerült 640 db töredék a legváltozatosabb díszítőrészletekkel újabb és újabb meglepetést okozott. Összfelületük 6 m²-t tett ki. A különféle díszítőelemek alapján szétválogatott csoportok megmutatták a stukkók eredeti rendeltetését.

Kialakult:

1. a *mennyezet*et dekoráló kazetták részlete (8. kép),
2. falmezőket lezáró *párkányok* (10—15. kép),
3. szőlőlevelek és -fürtök teljes *falfelületet* beborító kompozíciója (7. kép), kanellurás pillértöredékek (9. kép, 2.) és ugyancsak oldalfalon szereplő kagylók (9. kép, 4., 6.),
4. *különálló díszítő részletek:* palmetták (9. kép, 3.), rozetták (24. kép, 5., 6.) és akanthuslevelek (24. kép, 9.), amelyek az egykori gazdag díszítést példázzák.

1. kép. Alaprajz

1. MENNYEZET

A mennyezet boltíves lehetett. Az egyes kazettarészletek enyhe hajlású vonala és az oldalfalak találkozási ívét díszítő hatos osztatú párkány számos — nagy részben íves — töredéke arra mutat, hogy boltíven helyezkedtek el (13. kép). Ugyancsak boltíves konstrukciót feltételez a szoba déli M jelölésű falának speciális felépítési módja is.

Az M fal különleges vastagságából, rétegesen rakott falazásából következik, hogy a boltív az egyik oldalon az M jelölésű falra támaszkodott, míg a másik oldalon a támasztófal — a terület északibb részén — feltáratlan maradt.

A mennyezeten geometrikus elemek domináltak. A kedvelt klasszikus ornamenseket másoló nyolcszögű kazetták (3. és 4. kép) találkozásánál kialakult négyzetekben szereplő meanderszalagot a stukkóművész a nyolcszögek oldala mentén (8. kép, 9.) tovább vezette és a boltozat széleinél — a kompozíció befejező vonalánál — háromszöggé (8. kép, 5.) alakította (3. kép).[6]

A nyolcszögek belsejében különféle figurális motívumok váltakozhattak, melyekből néhány darabot sikerült jó állapotban feltárni; meduzafej, hypocampus és hal, valamint pajzsok és nyílhegyek ornamensei tűntek elő (16. kép, 2., 1.; 8. kép, 4., 2., 8.; és 8. kép, 1., 3., 7.). Elképzelhető, hogy a meduzafejet és hypocampust a szobasarkok nyolcszögeiben alkalmazták, tekintettel ezek gondosabb megmunkálására és nagyobb méretére, míg a többi kazettában gyengén kiemelkedő, laposabb pajzsok és nyilak reliefjei váltakozhattak.

2. PÁRKÁNYOK

Kétféle díszítésű párkányt találtunk ebben a helyiségben.

A) A 11. képen látható párkány híven megőrizte a klasszikus tradíciót a maga eredeti stílusában. Nem nagy falfelületet hangsúlyosan lezáró díszítőrészlet volt. Lehetett ugyanazon helyiség falán kétszeres párkánylezárás egyik sora.

Valószínűbb azonban, hogy az M fal kis küszöb, vagy szoborfülke beugrását díszítette. Emellett szól, hogy

a) a töredék az alaprajzon az M-mel jelölt fal beugrásában feküdt, amely a beomlott stukkótöredékeket ábrázoló 2. képen a középen látható;
b) a kétféle párkánytöredék közül lényegesen kevesebb darabbal van képviselve ez a párkánysor, mint az alább leírásra kerülő. Ez nem magyarázható puszta véletlennel, inkább azzal, hogy kisebb falfelület díszítőrészeit találtuk meg;
c) nem viseli magán a nagy falfelületeket erőteljesen lezáró párkányok kritériumait.[7]

B) Az oldalfalak díszítését felül a 10. és 12. képeken bemutatott párkány zárhatta le.

3. A FALFELÜLETEK DISZÍTÉSE

Kanellurás félpillér-töredékek és oszlopfők darabjai szólnak amellett, hogy a falmezőt oszlopok tagolták (9. kép, 1., 2., 3., 5.).

Falfelületi díszítésre utaló apróbb töredékek fennmaradtak ugyan, azonban olyan kis mennyiségben, hogy ezekből csak következtetéseket lehet levonni, de a teljes falmező képe nem rekonstruálható.[8]

Az M falon a szoborfülkétől vagy küszöbnyílástól jobbra és balra állhatott a felfele futó, szétágazó szőlőindákkal, levelekkel és fürtökkel díszített faltábla (7. kép).

A fal lábazati díszítése is stukkóból készült. A terem DNy-i sarkából eltávolított földréteg után előtűnt „in situ" a geometrikus márványlapokat utánzó lábazati díszítés[9] (17. kép, 2.).

A stukkólábazat felületét helyenkint vékonyrétegű vízkőlerakódás fedte. Ennek eltávolítása után az egyik négyzetlap sarkában férfifej rajza tűnt elő, amelyet még a friss gipszrétegbe karcolhattak be[10] (24. kép, 3.).

4. KÜLÖNÁLLÓ DÍSZÍTÉSEK

Egyes levél- és virágtöredékek részletei ugyanolyan gondosan készültek, mint bármelyik nagyobb kompozíció.

Akanthus levél (24. kép, 9.) hátsó oldala erősen domború és részletesen kidolgozott. Pillér fejezethez tartozhatott. A száránál széles törésfelületen látható az eredeti felillesztési hely nyoma.

Kettőskúpos hosszmetszetű rozetta (24. kép, 5.) valamelyik kompozíció közepét díszíthette.

Ugyancsak centrális helyen képzelhető el a hatos cikkelyezésű gránátalma félgömbje is (24. kép, 6.).

3. SZÁMÚ HELYISÉG

A 3. számú helyiséget a C, D és a tovább folytatódó M jelölésű falak határolták (1. kép, alaprajz). A C fal Ny-i oldalán *hármas osztatú stukkópárkány* húzódott, amelyet — a kiszedett fal ellenére — teljesen sértetlen állapotban sikerült kitisztítani (17. kép, 3. és 4.). A fehér színű stukkópárkány aljához csatlakozóan hozzáöntötték a 9 cm vastag, finom szemcséjű terrazzo padozatot (1. kép, alaprajz, X_2 jelöléssel). A fal közepén előreugrik a párkány, valószínű, hogy itt is félpillér tagolhatta a falat, amelyet az alapvonal előreemelésével hangsúlyosabbá tettek.

Ebből a helyiségből több stukkótöredék nem került elő; az esetleges többi leszakadt stukkódísz a fal-kiszedés alkalmával pusztulhatott el.

A helyiség déli falán, geometrikus keretbe foglalt, *inkrusztációs stílusú festett lábazat* maradt épen (17. kép, 1. és 1. kép, alaprajz, X_3 jelöléssel). A márványlaperezetet hűen visszaadó festett falszakaszt 9 cm-es fekete, lepattogzó sáv köti össze a padozattal. A megmaradt falrészletből egymás után váltakozva téglalap-, ill. négyzetmezőben rombusz, ill. korong minta rekonstruálható. Kettős vertikális csík választja el egymástól az egyes mezőket. Mind az alap, mind a belefestett idomok más-más erezetű márványlapot imitálnak. A színek pompás változtatásával és különböző ecsetkezeléssel egymástól elválasztja, kiemeli az egyes motívumokat a festő.

A téglalap alakú mező — amely a rombusz alapját képezi — sötétokker, bordó és fehér, egymással kissé összeolvadó foltos festésű. A rombusz keretét előzetesen bekarcolták vonalzó segítségével, majd méregzöld színűre festették. Belsejében sötétzöld, bordó és fehér színek váltakoznak. Az ecsetet itt hosszan elhúzta a mester, amivel az egyenlőtlen, hullámvonalas, keskeny csíkos márványerezetet utánozta.

A négyzetes mezőben fordított az eljárás és a színek is felcserélődnek. A körzővel megrajzolt korong belseje a téglalap alappal, a rombusz belseje pedig a négyzetalappal azonos színű és technikájú. A kettőt elválasztó vertikális csík két keskeny fehér sáv között szürke, bordó és okker színű diagonális márványbetétet mutat.

A lábazatot felül fehér sávval határolt — 4,5 cm széles — bordó csík zárta le, amely fölött egyszínű fekete mezőben folytatódó falfelület részlete látható.

KEVERT RÉTEGBŐL

szórványosan került elő 2 db kisebb párkánytöredék. Eredeti helyük nem rekonstruálható.

A 14. képen látható, *falmezőt záró párkány* középmezőjében a 10. és 12. kép párkány-makkdíszítésének motívuma ismétlődik hosszúkás tört profilú tojássorral.

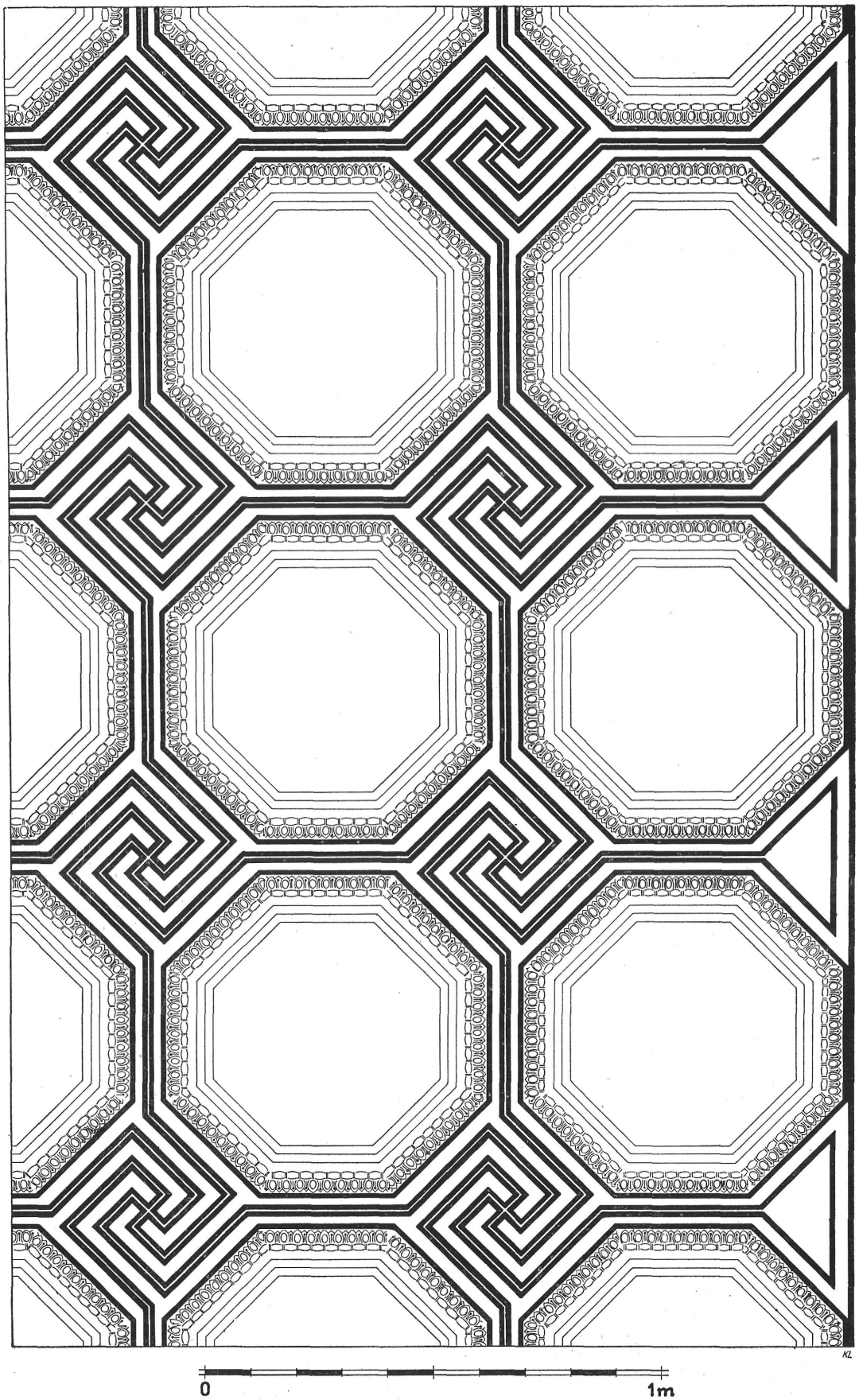
Ugyancsak falsíkot lezáró *felső párkány* töredéke a 15. képen ábrázolt darab. A klasszikus kőpárkányok szabályos lesbosi kymasorának rendkívül kvalitásos alkalmazását mutatja be a provinciai stukkóművész. A számos stukkótöredék közül ez a párkány sorolható elsősorban a görög architektonikus elemeket visszatükröző itáliai művészet körébe.

*

Az épület stukkó*mennyezet*ének mestere ugyanazt a megoldást követte, amelyet a kazettás mennyezetek igazi hazájában, Itáliában látott, ahol ez igen gyakori volt, főleg a császári Róma gazdag épületeiben.[11] A Laktanya utcai mennyezetkompozíció alapgondolata és kivitelezése is közvetlenül Itáliára

2. kép. Aquincumi parancsnoksági épület bedőlt stukkódíszítése feltárás közben

3. kép. A 2. számú terem stukkódíszes mennyezetének rekonstrukciós rajza

mutat. A Vezúv kitörésekor még nem teljesen befejezett stabiaei terma[12] mintája[13] után készült a mennyezet stukkóborítása itt a távoli Pannónia provincia földjén (5. kép).

Az 5. képen ábrázolt stabiaei boltozatrészlet és a Laktanya utcai mennyezet rekonstrukciós rajzának szembeállítása mutatja a klasszikus mintakép provinciális átalakulását.

A stabiaei kétszer megcsavart meanderszalag füzér itt komplikáltabban, háromszoros átfűzéssel készült. A művész a kazetták belsejébe nem könnyedén lebegő alakokat helyezett — ami Itáliában gyakori díszítésmód[14] — hanem plasztikusan megmunkált meduzafejet, hypocampust és halat.

Mennyezetünk kazettáinak belsejében ábrázolt állatalakok gyakran fordulnak elő stukkókon, főleg párkányokon, de megtalálhatók falfelületen is. Számos példa ismeretes: delfin, tigris, párduc, oroszlán, griffmadár, galambok, vaddisznó,[15] bika, hárpia,[16] kagyló[17] és elefánt.[18] A Via Latina alatti sírok remek kivitelű stukkódíszes falain is több állatfigura látható.[19]

Aquincumban a csúcshegyi villa egyik faltöredékéről nagy szemű bagoly tekint le.[20] A villa másik falát szőlőindák között álló madárfigura díszítette.[21]

A felsorolt emlékek mutatják, hogy előszeretettel alkalmaztak állatalakokat a stukkódíszes szobák falmezőin vagy a párkányokon, de meduzafej és hypocampus ábrázolása először tűnik fel a pannóniai anyagban.

Stabiaeben a nyolcszögű keret díszítéséhez egyszerű, lapos növényi ornamenst alkalmaztak. Mennyezetünkön gazdagabb, többször tagozott és plasztikus ez a részlet.

A Laktanya utcai 2. számú helyiség stukkómennyezetének mintája bár itáliai, de nem másolat. Az i. sz. I—II. sz. fordulóján, illetve a II. sz. elején — amely stukkónk készítési ideje — oly élénk a kereskedelmi és kulturális kapcsolat Itáliával,[22] hogy az itáliai művészet követendő és ösztönző mintaképpé vált.

Az itáliai analógia után felmerült a kérdés, hogy mely úton juthatott ez a díszítési megoldás Pompeiből provinciánkba? Nyugat-pannóniai csoport körében kellene az összefüggő láncszemet megtalálni, mely elrendezésében, alapvonásaiban emlékeztetne a Laktanya utcai stukkókra.[23] Sopron belvárosából ismeretes kazetta-keretünkhöz hasonló ornamentikájú stukkótöredék.[24] Ezenkívül egyelőre nincs több adatunk sem az észak-itáliai, sem pedig a nyugat-pannóniai leletanyagokban, mely összeköthetné az Aquincumba vezető utat.

Nem kétséges, hogy a rendkívül gazdag és anyagában igen változatos stukkóegyüttes nagy jelentőségű épület falát díszíthette a legióstábor szívében.[25]

A pannóniai stukkóanyagban mennyezetdíszítés — az előbb említett sopronin kívül — csak a csúcshegyi villából ismeretes.[26] A tojás- és gyöngysor nem követi szigorúan az antik előzményeket. A csúcshegyi stukkókat a Laktanya utcaiakkal szemben sokkal rajzosabb és kevésbé plasztikus kidolgozás jellemzi.

A kettős *párkány* (10. és 12. kép) jellegzetesen képviseli az antik és provinciális elemek keveredését, kettősségét. A természetes kinyílásban ábrázolt akanthuslevelek[27] az antik kőplasztika kedvelt díszítőelemei. A második mezőben látható makksor alkalmazása helyi ízlést tükröz. Itt nem az akanthuslevél alakul át tölgyleveles makkos díszítésű mezővé, mint például a brigetiói párkányon,[28] hanem mindkettő egyszerre, egy párkányon fordul elő.

A zsúfolt, önmagában külön-külön is önálló kettős párkányt összekapcsolta készítője. Mind a két részlet egy helyen történő alkalmazásában, mind pedig a díszítőelemek sorában felfedezhető a provinciális mester kezemunkája. Térkitöltésre többféle díszítőelemet használt fel.

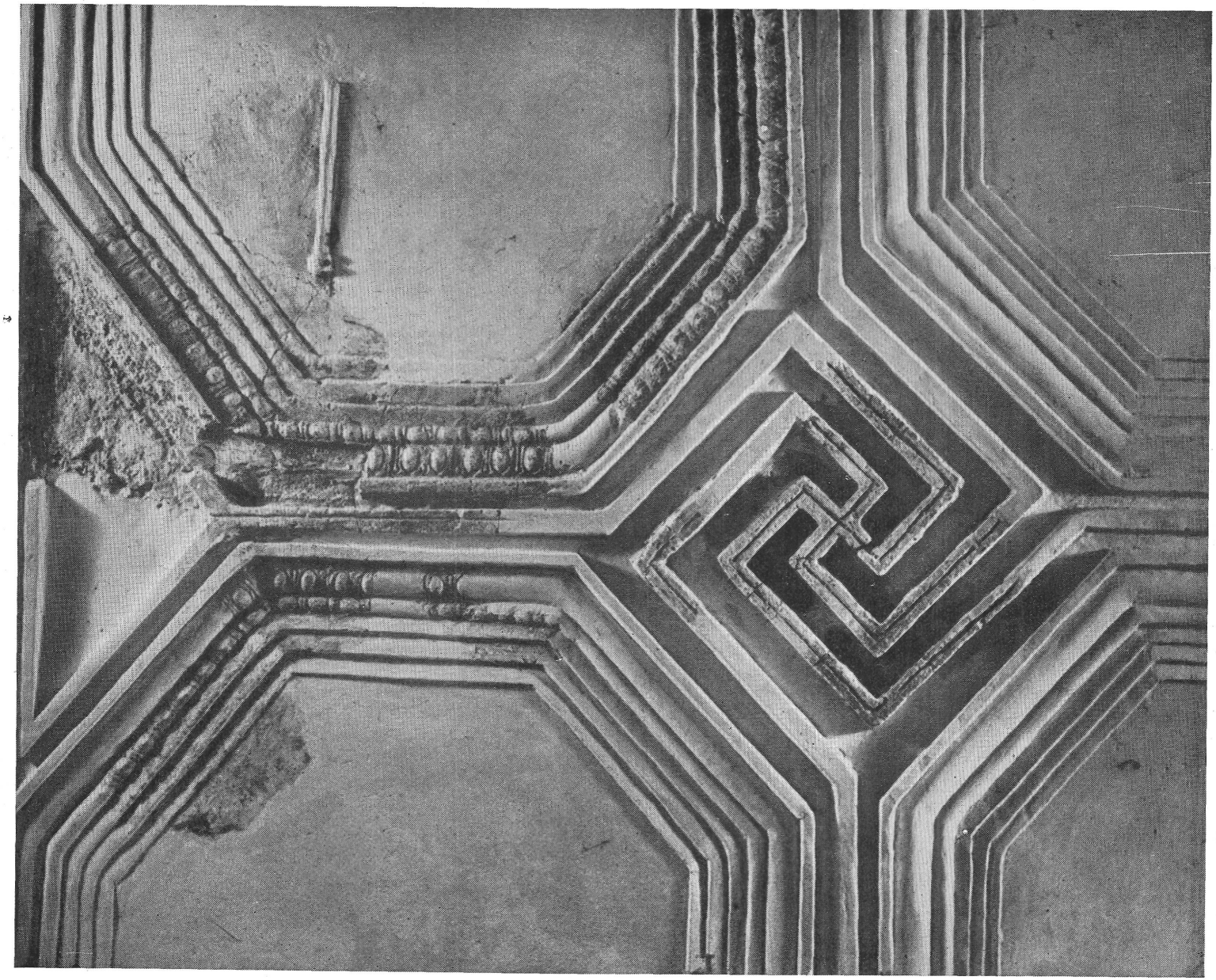
A saarlouisi stukkók között ugyancsak előfordul makkos párkányminta,[29] ideje azonban későbbi a Laktanya utcai stukkók készítésénél: i. sz. III. sz.

Pompeiben a forum melletti fürdő caldariumának falán is két sor párkány húzódott, az egyik a boltozat lezárásánál, a másik a konzolokon álló férfifigurák fríze fölött.[30]

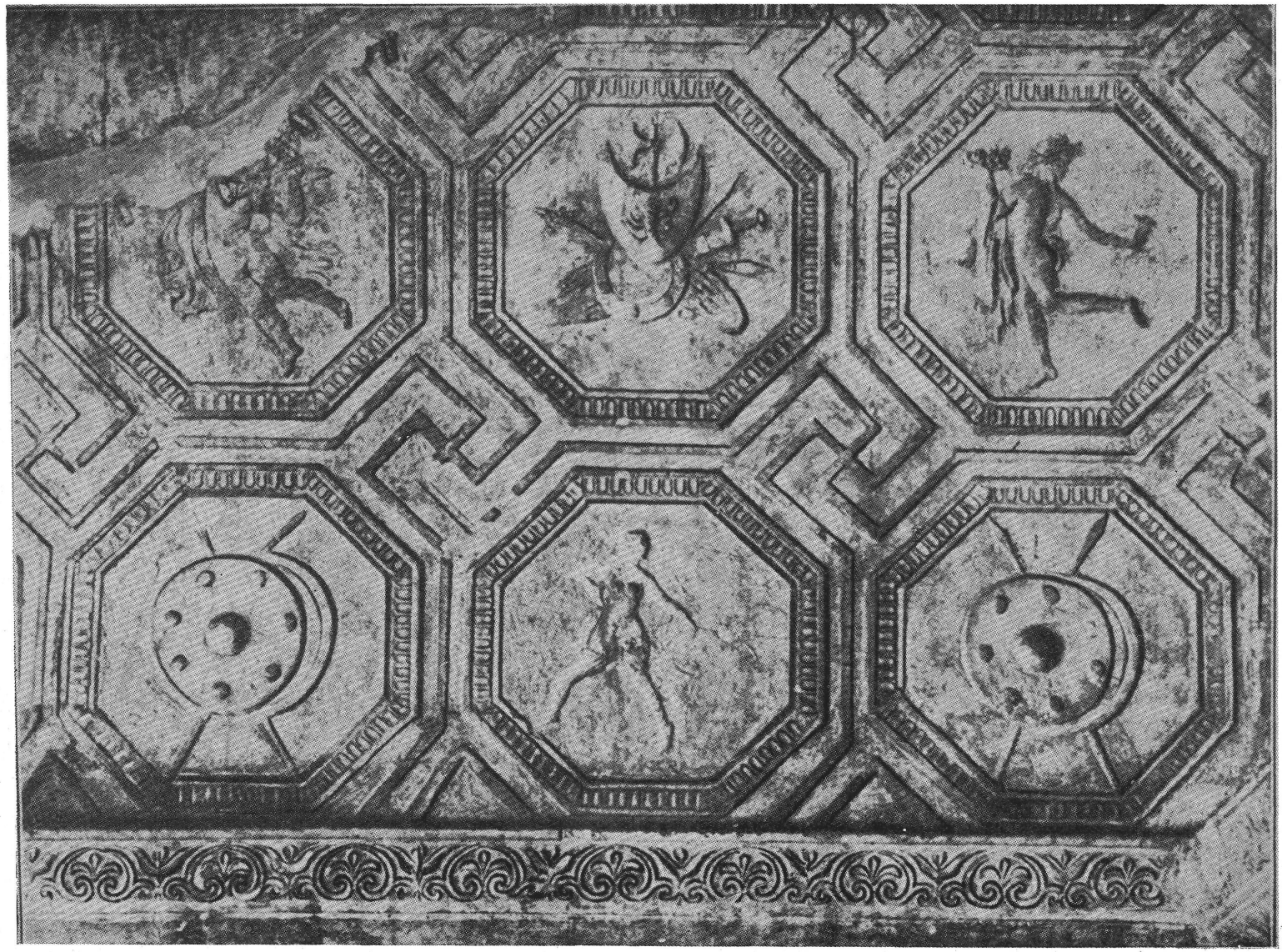
Az *oldalfalakat* is stukkó boríthatta. Itt a stukkó nincs a falfestészetnek alárendelve. Nem színes falmezők dekoratív kerete — mint általában a nyugat-pannóniai csoportban[31] — hanem önálló díszítő szerephez jutott.[32]

Falsíknak félpillérrel történő tagozására a pannóniai stukkóanyagban is több példa van,[33] nemcsak Itáliában.[34]

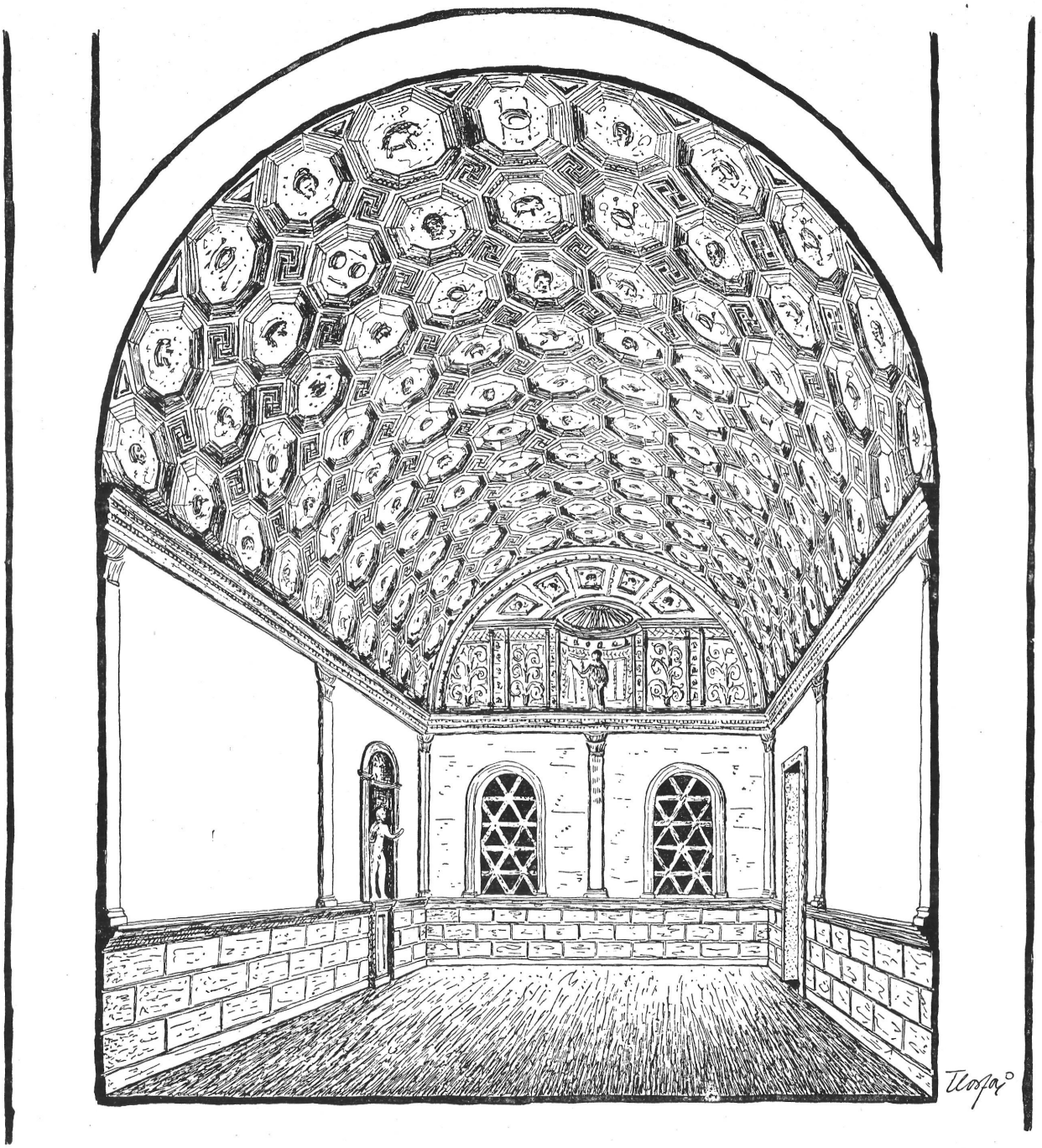
A szoborfülke vagy küszöb két oldalára képzelt szőlőlevél, fürt és inda motívumokhoz hasonlóan

4. kép. A mennyezet stukkótöredékeinek kiegészítése gipsszel

5. kép. A stabiaci therma stukkóval díszített mennyezetének részlete

6. kép. A 2. számú terem teljes stukkódíszítésének rekonstrukciós rajza

a csúcshegyi villa egyik falán ugyancsak szőlőindák, levelek és fürtök ornamensei láthatók.[35] Ezek felülete laposabb a Laktanya utcai részleteknél. Ugyanez a rajzos, lapos kezelés figyelhető meg a villa akanthusleveles párkánysorainál és a polgárváros nagy lakóházából származó — az utóbbihoz nagyon hasonló ábrázolású — darabokon.[36]

Szőlőlevelek és fürtök szerteágazó indái futnak fel a Priscilla-katakomba bejárati ívén és a St. Sebastiano-katakomba korai periódusának falán.[37]

A geometrikus formában felrakott lábazati díszítés a márvány falburkolathoz hasonlít. A rómaiak az épületek belső díszítésénél gyakran utánozták a természetes falstruktúrát oly módon, hogy az épület külső felületén látható quaderköveket a szobák belsejében stukkóból alakította ki a művész, plasztikus formázással.[38] A négyzetekben és téglalapokban felrakott építészeti díszítés mintájára készült egy herculaneumi helyiség falának lábazatdíszítése, amely analóg az óbudaival. Faldíszítésben a plasztikus dekoráció a legkorábbi eljárás.[39]

Stukkóból képezett geometrikus elemekkel burkolták Kercsben az egyik lakószoba lábazatát. Itt téglalapok, négyzetek, háromszögek és rombuszok együttese váltakozott.[40]

Az inkrusztációs stílus az i. sz. II. sz. elején virágzik.[41] A 3. számú szoba falfestése is ebből a korból származhat, amit nemcsak az időben megegyező kísérőleletek, hanem néhány analógia is alátámaszt.

Geometrikus márványlapberakás részlete látható a Vettiusok házában.[42]

Az i. sz. I. sz. végén készült a cadrai 31. számú sírkamra inkrusztált falának lábazata. Itt nem geometrikus keretben, hanem egyetlen megszakítás nélküli sávban dolgozott a mester.[43]

A virunumi fürdőkerület első — legkorábbi — periódusában feltárt márványos festésű lábazat a Laktanya utcaihoz hasonló geometrikus keretben jelenik meg.[44]

Az épület díszítésével egykorú és ugyancsak geometrikus formákkal inkrusztált az aquincumi festőlakás egyik szobájának lábazati freskója.[45]

A márványos festésű lábazatokra érdekes megállapítást tesz Mau.[46] Szerinte a geometrikus díszítések nem márványlapokat utánoznak, hanem a falat a sérülésektől megvédő faburkolat imitációjának tekinthetők.

A falfestészet és stukkóművészet díszítőelemei együtt haladnak egymással, stílusban megegyeznek.[47] Pregnánsan megfigyelhető ez itt a Laktanya utcai épület 2. és 3. számú helyiségében. Az egyik terem festett lábazata geometrikus keretben jelenik meg és ugyancsak geometrikus formában készül a szomszéd helyiség stukkóval borított falának alsó lezárása.

A STUKKÓK ANYAGA

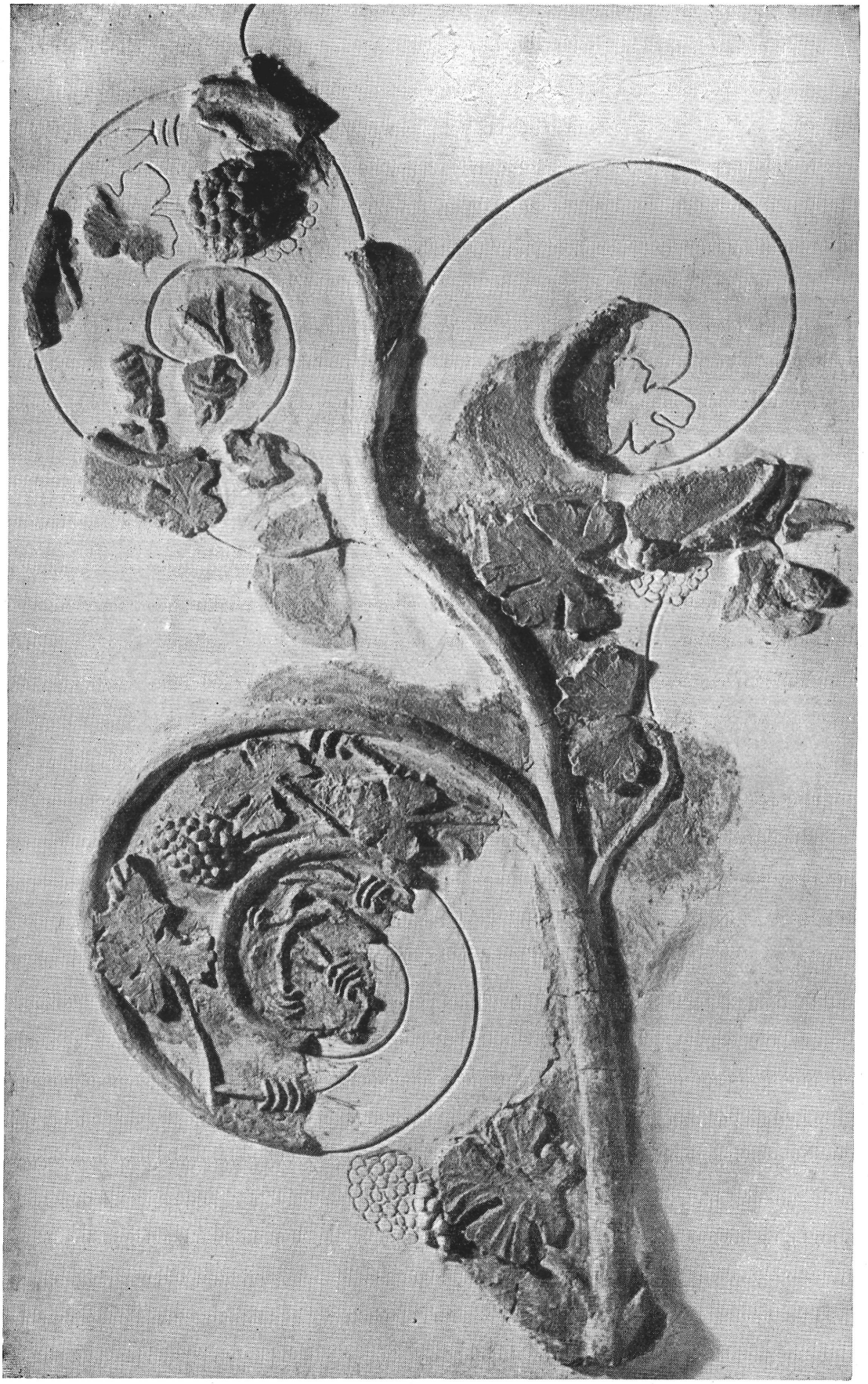
A stukkótöredékek anyaga nem egységes. A felső 2—3 mm-es gipszréteg alatt egyes daraboknál tiszta habarcsot, míg másoknál terrazzós anyagot használtak alapozásul.

Feltűnő például, hogy ugyanazon mennyezet felületén teljesen egyforma, egy időben készülő (nem később átjavított) darabokat egymástól eltérő módon alapoztak. Valószínűleg strukturális követelmények írták elő a stukkómennyezet dekorációjának ezt a feltételét. A boltozaton a stukkó felerősítésére nagyobb szilárdságú hálót kellett készíteni. Ezt terrazzóból alakították, amely erősebb kötést adott. A hálón belüli kisebb részletek elhelyezésére elegendő volt a puszta habarcs is.

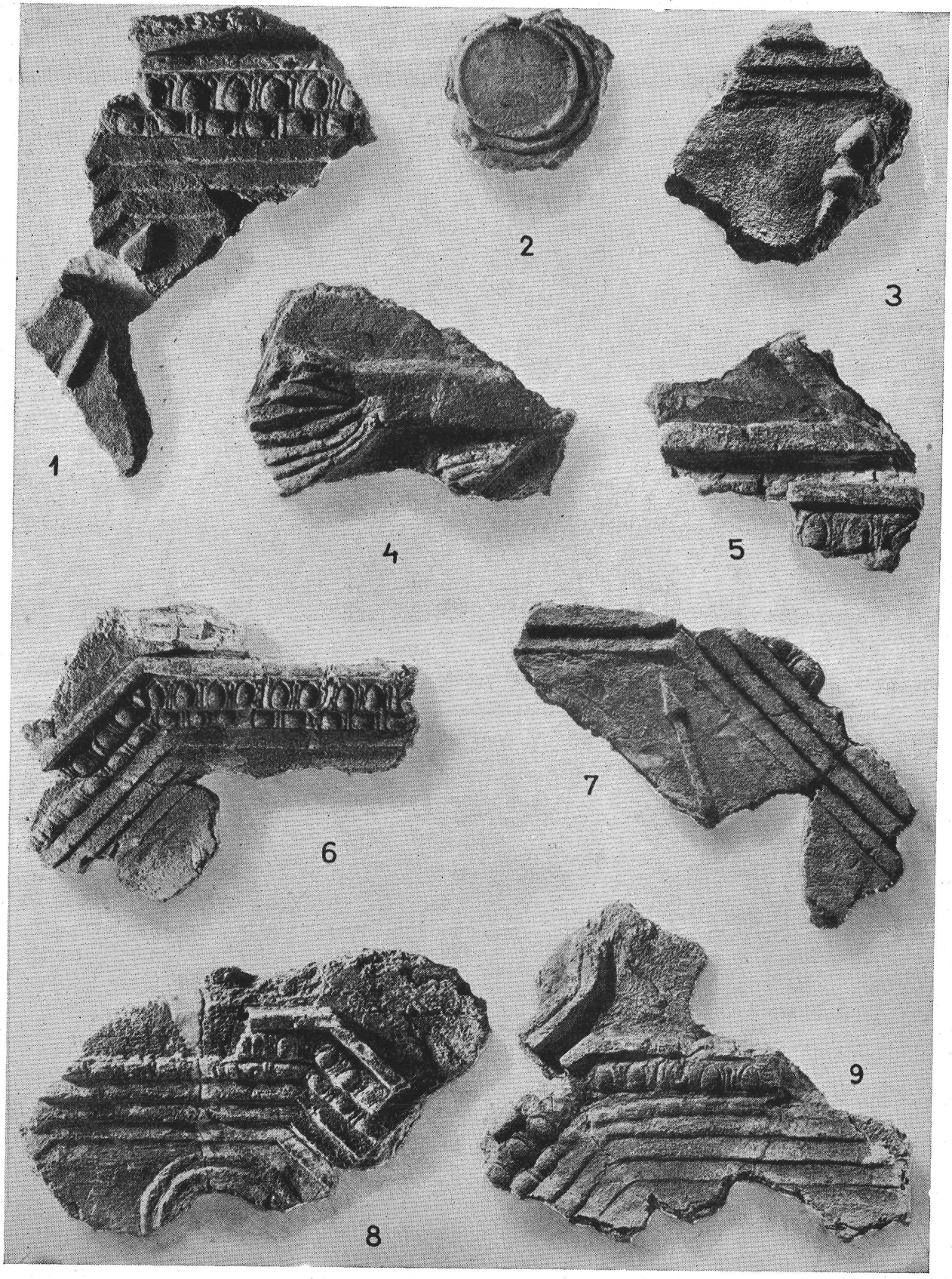
A stukkót a rómaiak „opus albarium" néven említik.[48] Magáról a gipszréteg alapozásáról eltérő a római írók véleménye. Plinius szerint három sor finom homokot (vakolat) két réteg márványgipszporral vontak be.[49] Vitruvius leírásából az tűnik ki, hogy a három homokréteg alatt (vakolat) még durvább vakolatot is használtak, az így nyert négyes bevonat tetejére alkalmazták a márványos gipszet, de nem két, hanem három rétegben.[50]

A Laktanya utcai töredékek alapozásánál nem választható szét ez a több rétegű felrakás. Ugyancsak nem látható a Vitruvius szerinti egészen durva alsó réteg sem.

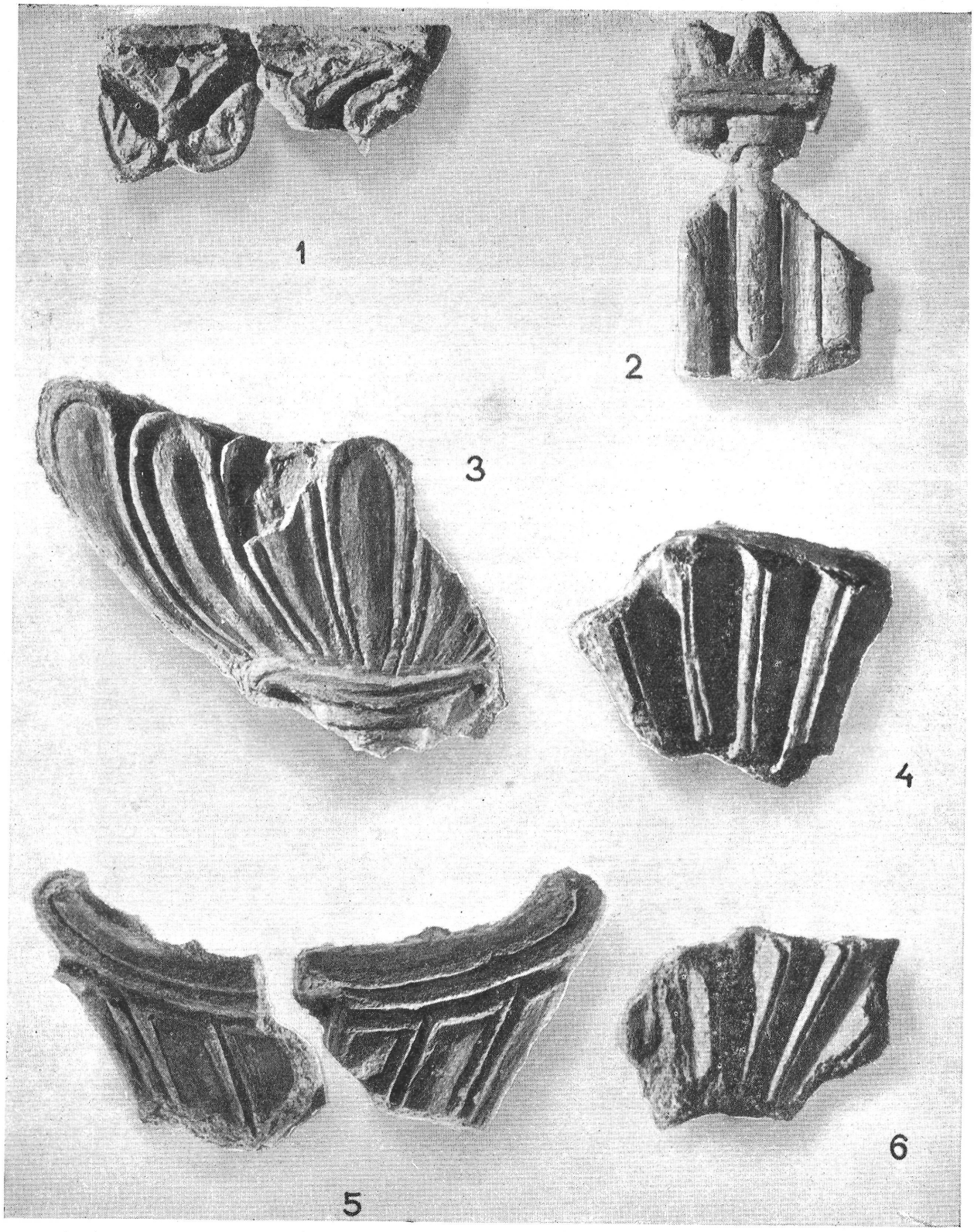
A bevonó gipszréteg finomságában és a felület megdolgozásában eltérések vannak. Az egyes kompozíciók nagy többsége szemcsés anyagból készült. Néhány részlet azonban elüt a többitől, mint például az „in situ" talált geometrikus lábazat, amelynek felületét tükörsimára csiszolták. Sima a boltívelést követő bordapárkány is. Ez utóbbi színben is fehérebb, éppen úgy, mint az egyes pillérrészletek: a voluták és akanthuslevelek.

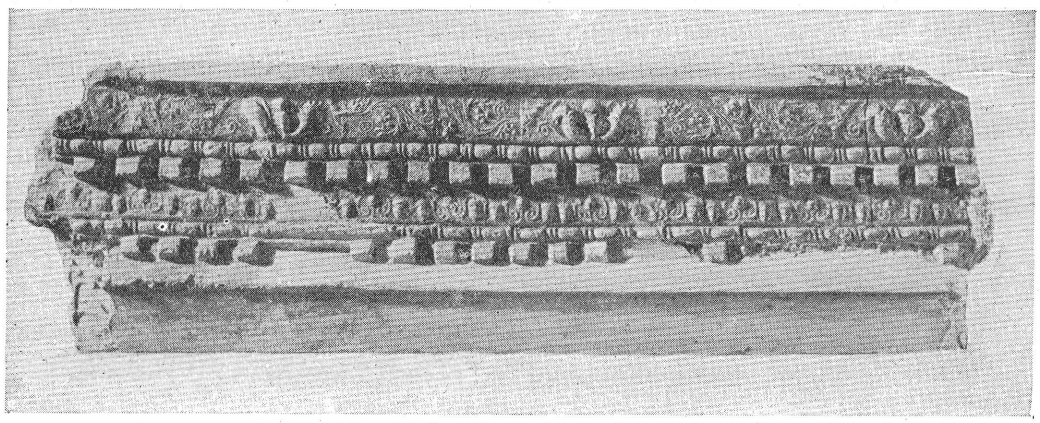
7. kép. Falfelületen felfutó szőlőinda-, levél- és fürt-kompozíció stukkóból

8. kép. Mennyezet nyolcszögű kazettáinak töredékei. 1., 3., 7. nyilak, 2., 8. pajzs, 4. hal, 5. boltív szélét lezáró háromszög részlete, 6. nyolcszög oldala, 9. nyolcszög oldala mentén húzódó meanderszalag sarokrésze

9. kép. 1., 3., 5. pillérkapitell töredékei, 2. kanellurás pillértörzs részlete, 4., 6. donga félköríves záródásában szereplő kagylódíszítés darabjai

10. kép. Kettős párkány stukkóból

A TECHNIKAI ELJÁRÁSOK

vizsgálatánál megállapítható, hogy az egyes díszítések vagy szabadmintázásúak, vagy öntőformával, vagy nyomódúccal készültek.

Az antik kultúrában igen kedvelték a stukkódíszítést. Mintakönyvekből architektonikus részleteket készítettek, emellett szabadkézzel mintázott fejeket is alakítottak stukkóból.[51]

A Laktanya utcai meduzafej, hypocampus, hal; kapitellekhez tartozó levelek, palmetták, kettőskúpos hosszmetszetű rozetta; voluták, gránátalma, szőlőinda, -levél, -fürtkompozíció és pillértörzsrészletek mind kézimunkával készültek. A felsorolt daraboknál erősen észrevehető a „fény-árnyék" hatásra való törekvés megvalósítása az ismétlődő behasított vonalak és ívek alkalmazásával. Összhatásában plasztikus impressziót kelthetett a különben egyszínű, fehér teremben. Így a plaszticitás és nem a polychromia volt a törosztó a stukkómintázásban. Itáliában az utóbbi gyakoribb.[52]

Kézzel formázták a meanderszalagot is. Éppen ezért vastagsága nem egyforma. Néhol keskenyebb, néhol szélesebb, egy-két helyen ferdeség látható. Az eltérések olyan elenyészőek, hogy a mennyezet egészének összharmóniáját nem zavarják.

A kazettás mennyezetek díszítésénél négyzethálóval dolgozott a stukkókészítő. A négyzetek kereteiben épült fel a kazetta, belsejében különféle reliefekkel. A háló kereteit előre megtervezett rajz szerint kitöltötte vagy megszakította s így 2 négyzetlapból téglalapot kapott.[53]

A számtalanszor ismétlődő párkányzati díszítések egyes motívumait minta segítségével nyomták a friss anyagba.[54]

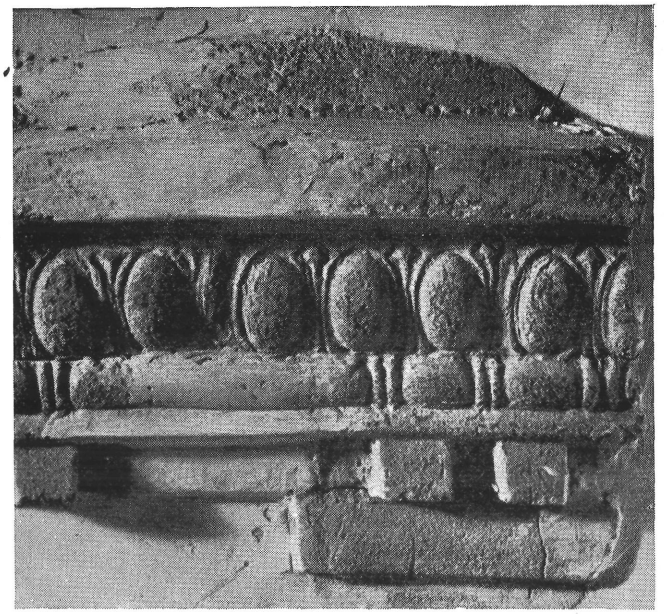
Egy aquincumi párkánydíszítés agyagból égetett mintája a gázgyári fazekas kemence készítményeihez tartozik, amelynek stukkópozitívja is előkerült.[55] Ugyaninnen származik egy nagyobb kagylónegatív is, amelyet szintén stukkóformázásra használtak.[56] Stukkó díszítéshez készült a Pacatus-gyár vaddisznó és paripa figurája is.[57]

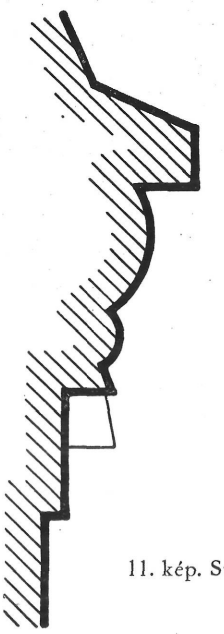
Az egyes mezőkben jól láthatók a negatív minták mellett kinyomódó keskeny bordák. Néhol, különösen a kazetta tojássoraiban némi eltolódás észlelhető a motívum-szakaszokban.[58]

Egyes darabokat előregyártott állapotban szállítottak a helyszínre és ott csak felszegezték a falra.[59] Az előregyártás bizonyítéka többek között a Balácza-pusztai villa egyik stukkótöredékének habarcsrétege alatt látható vörös festés, amelyet Nagy Lajos figyelt meg.[60] Ebben az esetben a festett falmezőkre erősítették fel a már előre elkészített párkányrészeket.

Előregyártották a (16. kép, 2.) meduzafej-reliefet, melynek hátsó oldalán terrazzóból készült csapok maradtak épen (24. kép, 7.).

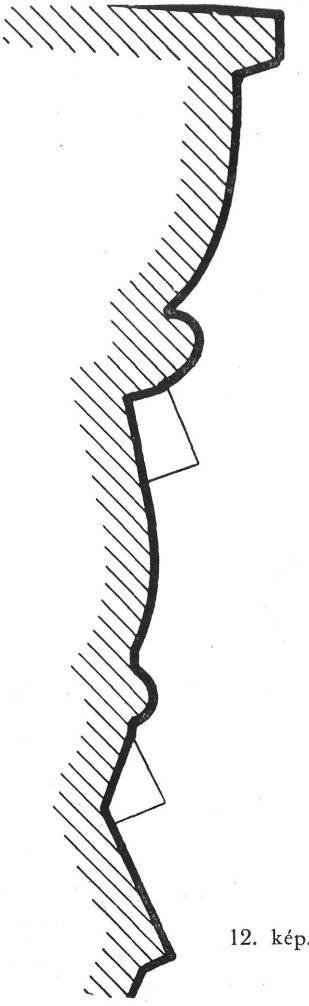
A 3. helyiség stilizált kapitel-levelének hátsó felületén viszont szabályos lyuk látható (24. kép, 8.). Itt valószínűleg magából a pillérmagból állhattak ki tüskeként csapok, amelyekre ráakasztották a külön formázott leveleket. Ilyen csaplyukak vannak brigetiói stukkókon, a Nemzeti Múzeum anyagában[61] és a Szőlő utcai leletek között.[62] Az előregyártott számos töredék díszítése önálló műhelyekben készülhetett. Ezek a műhelyek ellátták az egész tartomány szükségletét.[63] Diocletianus császár korában már iparszerűen űzik a stukkókészítést. Az ármaximálási rendelet kiterjedt a stukkó-figurák modellezésére és az egyéb stukkómunkákra is.[64]

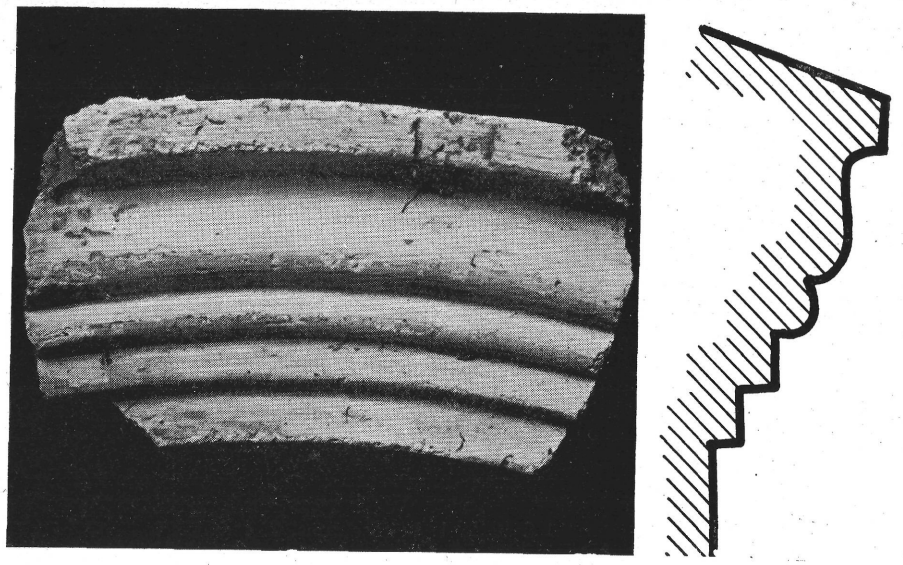

11. kép. Stukkópárkány részlet az aediculából

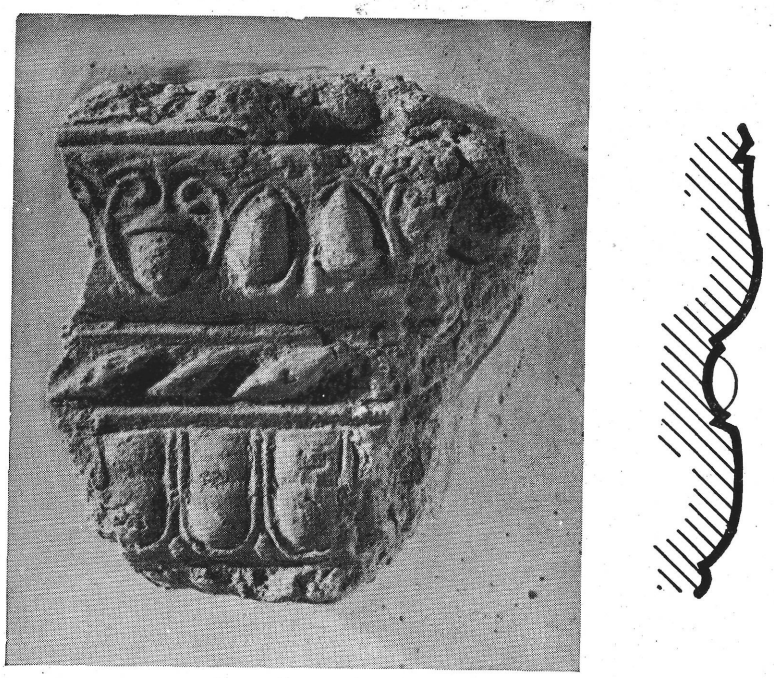

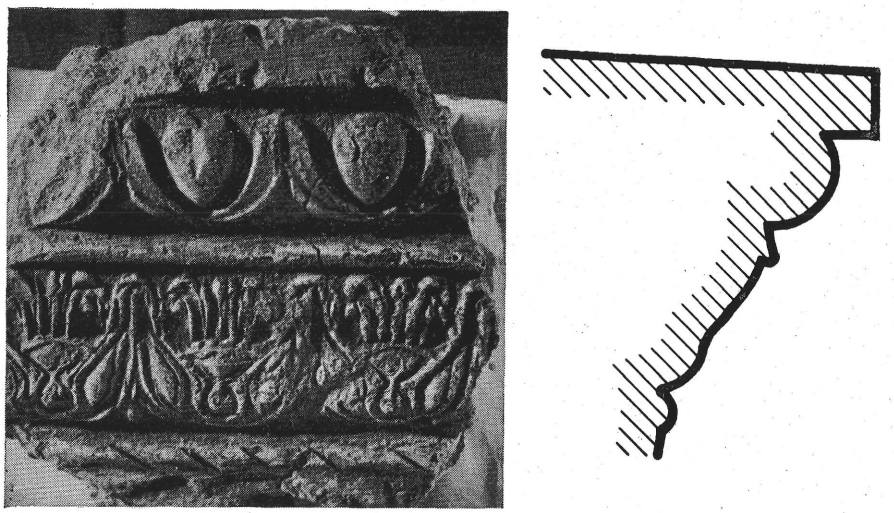
12. kép. Falmezőt záró kettősstukkó párkány

13. kép. Aedicula íves párkánya

14—15. kép. Párkányok

16. kép. Nyolcszögű kazetták belsejében szereplő figurák. 1. hypocampus, 2. meduza

Részleteiben megvizsgálva az egyes stukkódíszeket, különbségek tapasztalhatók a kivitelezésben. Felvetődik a kérdés, hogy több mester vett-e részt a 2-es terem dekorálásában? Feltétlenül több csoportban dolgozhattak. Mások készíthették a figurális reliefrészleteket, mások a plasztikus párkányornamenseket és megint mások pusztán csak a nyomómintákkal formázott párkányokat helyezték a falra, amint a falfestészetben is az egyes díszesebb figurális képeket mások festették, mint az egyszínű mezőket. A tervező és irányító mester azonban egy lehetett. A szoba díszítésében egységes elvek érvényesültek. Mindenütt uralkodó a plaszticitás, túlsúlyban vannak a geometrikus elemek és gyakori az architektonikus motívumok követése. Sajátos kettősségben jut kifejezésre a klasszikus tradíció követése és ugyanakkor ragaszkodás a provinciális ízlésű elemekhez.

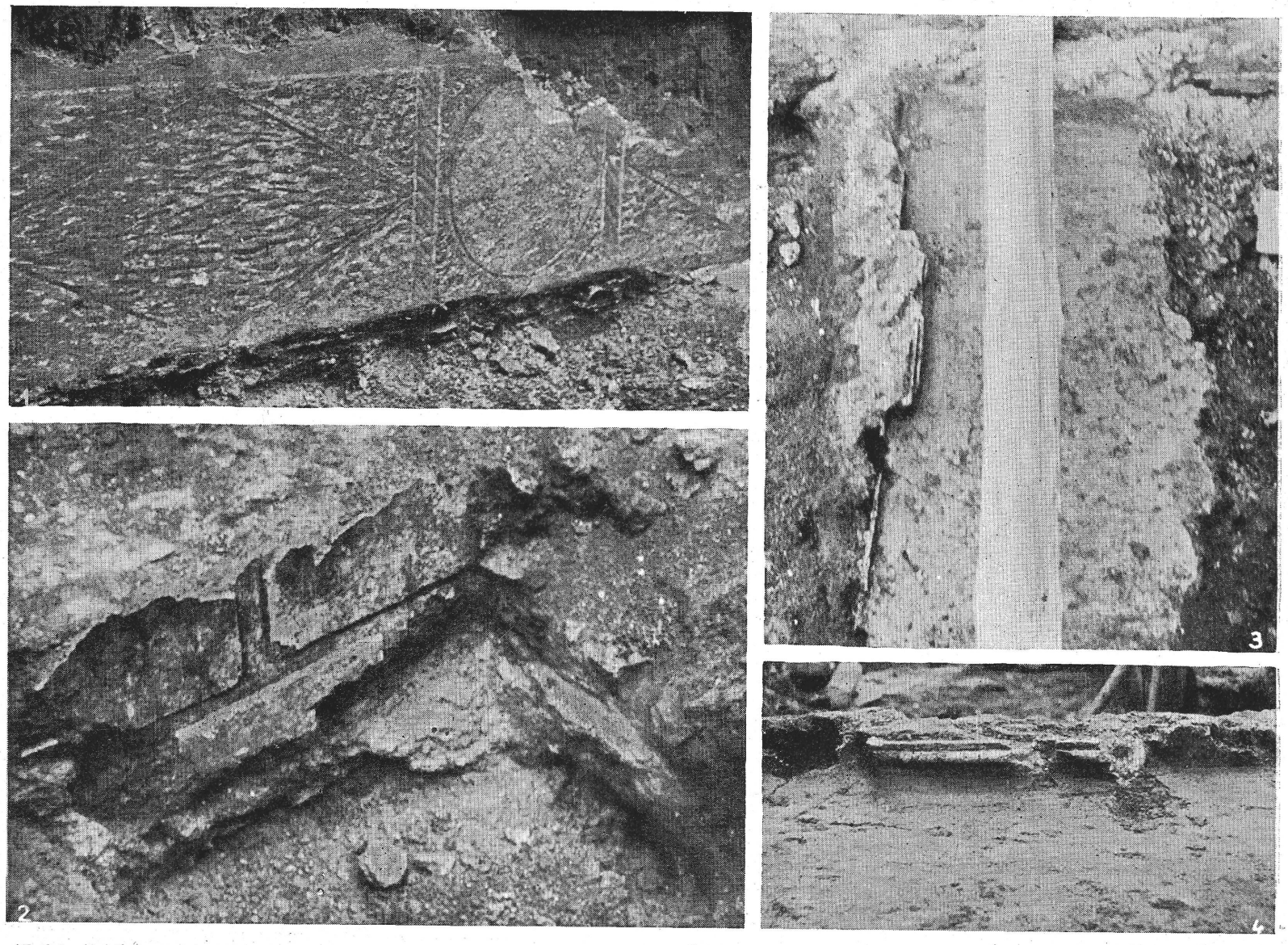
A Laktanya utcai stukkókat összehasonlítva a pannóniai scarabantiai[65] és aquincumi (csúcshegyi)[66] stukkókkal, megállapítható, hogy a Sopron belvárosi geometrikus stílusban készült mennyezet időben és formában rokon a Laktanya utcaival, míg a csúcshegyi villa — bár a stukkódíszek elrendezésében (kazettás mennyezet, falfelületi reliefek, párkányok stb.) hasonlóságok vannak, mégis — egy későbbi kor és más iskola stukkóművészetének ízlését tükrözi.

A stukkók *datálásához* hozzásegítenek részben a sztratigráfiai megfigyelések, részben az egy rétegből előkerült egyéb leletek.[67] A kiásott területen a jelenlegi talajszint alatt 1,50 m, 1,80 m-nél kezdődött a római törmelékes réteg, melynek vastagsága 30—50 cm volt. Ez alatt bukkantak fel a rómaikori falak (103,20 m Adria feletti magasságban), majd eltávolításuk után — alattuk — sárga iszapos rétegben fekete, zsíros humusszal betöltött bevágások mutatkoztak az őskori lakó-, illetve szemétgödrök nyomaiként. Ezek mindegyike túlhaladt az árkok vállalati terv szerint kiásott 3,10—3,40 m-es mélységén.

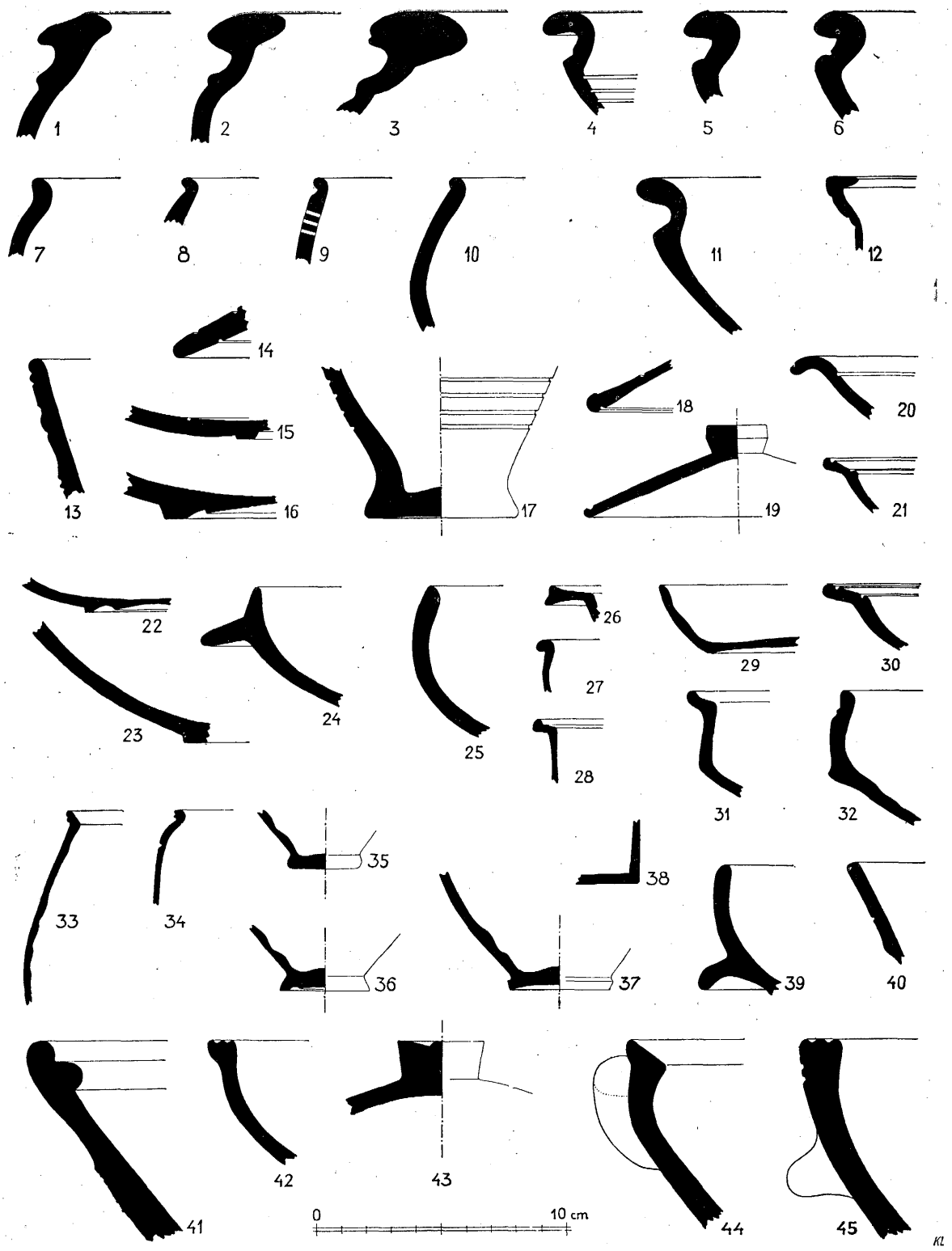
Sztratigráfiailag lényeges körülmény, hogy ezeket a gödröket mindenkor átszelik a rómaikori falak. Következésképpen a kőépület építésekor elplanírozták és fekete római humusszal betöltötték a gödröket. Ehhez a legkorábbi szinthez közvetlenül kapcsolódik a stukkóval díszített épület falainak alapozása.

A gödrökben talált leletanyag kis része a bronzkor II. periódusához kapcsolható, nagyobb része azonban keltakori.

A kelta gödrök kerámia anyaga az i. sz. I. sz.-ban is használt császárkori bennszülött fazekasmesterek termékeit tartalmazta éppen úgy, mint az albertfalvai kelta eraviszkusz telep esetében is.[68] Számos edénytöredék a békásmegyeri, tabáni és gellérthegyi típusokkal mutat rokonságot. A grafitos hombárok[69] (19. kép, 4—6. és 18. kép, 2.), besimított díszítésű[70] edények, (20. kép) alávágott peremű békásmegyeri tálak (18. kép, 4—6; 18. kép 11; 20. kép; 22. kép 4.)[71] szűrő (18. kép 9.), fazekak (18. kép, 7. 8. és 10.), poharak[72] (22. kép, 2.) és vörös alapon fehér csíkos festésű hombár[73] (22. kép, 6.) az i. sz. I. sz.-ban — Domitianus császárig — itt állomásozott ala (lovas segédcsapat)[74] melletti bennszülött lakosság életének emlékei.

17. kép. 1. A 3-as számú helyiség falának lábazati freskó díszítése. 2. A quaderköveket utánzó stukkólábazat a 2. számú teremből. 3—4. A 3. számú szoba Ny-i oldalfala mentén húzódó stukkópárkány a terrazzo padozat megmaradt részletével. (3. felülnézet, 4. K-ről felvéve)

18. kép. Edény profilok

Finom kivitelű, csaknem ép La-Tène formájú váza (22. kép 3.) a ritka leletek egyike provinciánk területén. Kelta fazekasmester munkája, amelyet a helyi bennszülött lakosság használt még a romanizáció alatt is az i. sz. I. sz.-ban.

Ehhez az i. sz. I. sz.-i anyaghoz megszakítás nélkül kapcsolódik a kőépület építésének s egyben a 2. számú terem stukkóinak készítési ideje is. Az i. sz. II. sz. első két évtizedében épülhetett ez a díszes épület a légiótábor területén.

Az i. sz. II. sz. elején árasztja el Pannóniát *szürke* díszített és sima *áru*jával a bennszülött fazekas: Resatus mester,[76] akinek gyárát számos darab képviseli ezen a helyen[77] (19. kép, 1—3. és 18. kép, 13—19.). Resatus átmenetet képvisel a bennszülött tabáni és az aquincumi helyi gyárak i. sz. I. és II. sz.-i működése között, a gyárában készült darabok is mutatják, hogy a helyi fazekasok miként tértek át a kelta technikáról a római áru utánzására.[78]

I. sz. 120-ig működött a *Kiscelli utca* 77—79. sz. alatt talált fazekasműhely,[79] amelynek *házikerámiája* a leletek zömét alkotja (18. kép 32., 37., 41—45. és 23. kép, 7.).

A 22. kép 1. alatt látható, Dragendorff 37 formájú, benyomott díszű tál a vörös színű *terra sigillata utánzatú* edények csoportjába tartozik, amelyek az i. sz. II. sz. elején közkedveltek a tartományban.[80]

A *homokszem beszórású*, festett faltenbecherek és kis csuprok aranyos mázbevonata az i. sz. II. sz. elejének divata, amelynek néhány töredéke ugyancsak a stukkók szintjéből került elő[81] (21. kép, 4. és 18. kép 33—36).

Volutás *mécses* discusán bacchikus maszk tyrsos bottal. Aquincum területén fő virágzási ideje az i. sz.-i I. sz. második felétől a II. sz. elejéig. Formája megfelel Iványi reliefes mécses csoport III. típusának[82] (23. kép 5.).

Több darab *márványos és folt-festésű* töredéket találtunk, amelyeknek gyártása a Flaviusok idejében kezdődik és virágkora a dunamenti anyagban az i. sz. II. sz. eleje[83] (21. kép 7—9.).

A *zöld zománcos*, fémtechnikát utánzó edényeket is az i. sz. II. sz.-ban kedvelték[84] (18. kép, 28; 21. kép, 1—3. és 5—6.).

A Lezoux-i és Rheinzabern-i *terra sigillaták* időben felzárkóznak az eddig felsorolt leletek mellé[85] (23. kép, 1. és 4.).

A 24. kép 3. és 4. jelzésű, egymás mellett bemutatott *stukkóba bekarcolt* férfifej és arcos pohár az i. sz. I. sz. végén divatos hajviseletet örökíti meg, amely megegyezik a sírkövek férfiábrázolásain látható frizurával[86].

Finom, sigillataszerű, fémedényekre emlékeztető csillogó felületű töredékek láb és ruharedő reliefdíszítéseivel kora császárkori áru, amely eddig még nem ismeretes provinciánk területén[87] (23. kép 2—3.).

Színtelen, áttetsző talpas üvegpohár ideje az i. sz. I. és korai II. sz. (23. kép, 6.)[88]

A stukkók rétegéből előkerült két lábalakú keretbe foglalt „LEG II AD" és „L X G PF" bélyegű tégla (24. kép, 10—11.). Ismeretes, hogy az utóbbi legio i. sz. 103. és 107. között tartózkodott Aquincum területén,[89] így az építkezésben is csak akkor vehetett részt. Időben kapcsolódnak az előző darabokhoz a félhold, illetve félkör alakú keretbe foglalt téglabélyegek,[90] amelyek éppen a stukkós helyiség nyugati falába voltak beépítve.

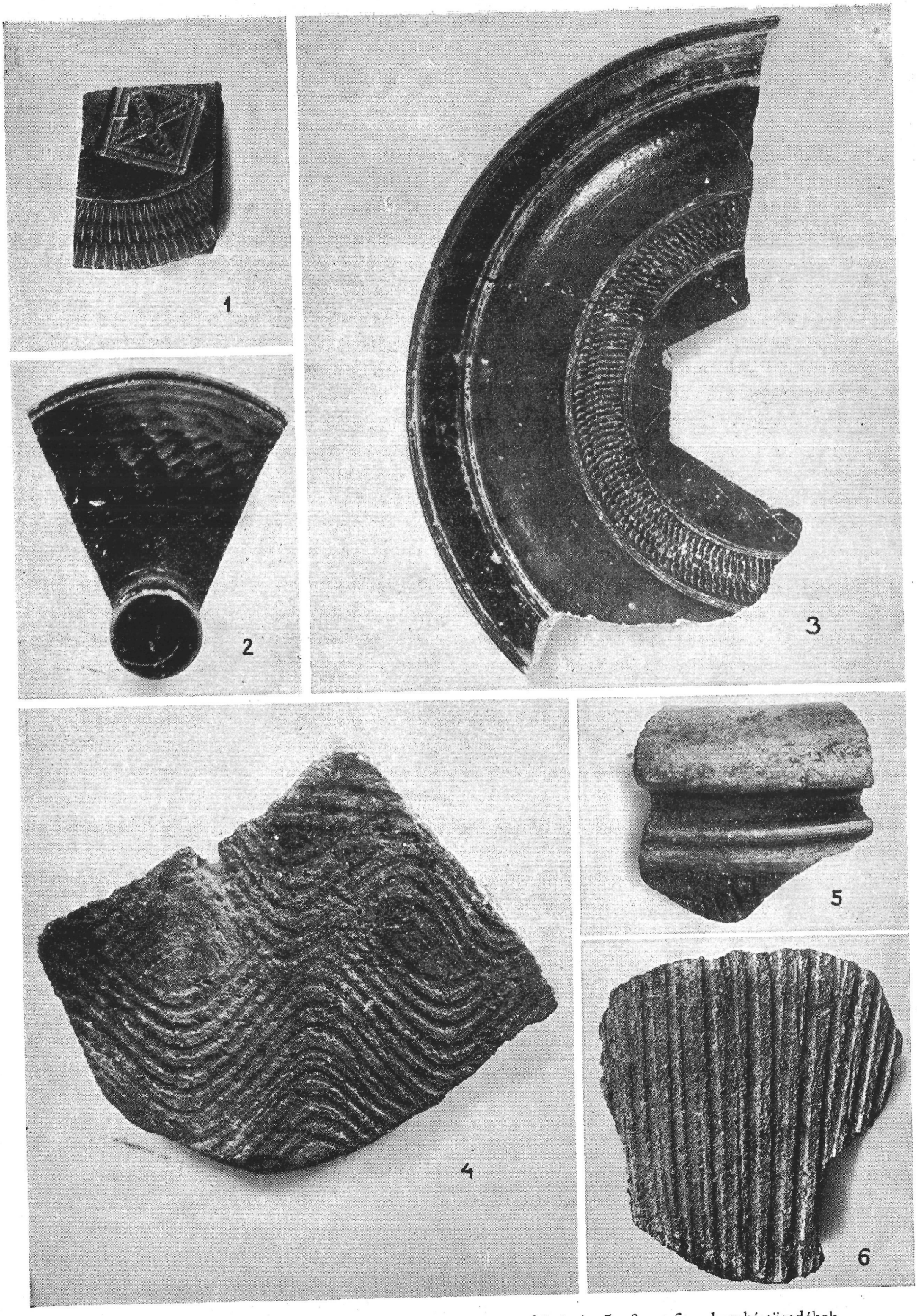
A sztratigráfiai megfigyelések dokumentálására eddigiekben bemutatásra került néhány őskori lakó-, illetve szemétgödörből származó leletek közül értékes adatot szolgáltatnak a bennszülött őslakók pénzverésének emlékei. Idejük az i. e. 70—60 körüli évek[91] (24. kép, 1—2.).

A kísérő leletek datálása mellett magának a stukkó mennyezetnek díszítése — amely átveszi a stabiaei terma dekorációját — kétséget kizáróan meghatározza készítési idejét. A mintakép Pannóniában történt alkalmazásáig eltelhetett 20—30 év, amely időpont egybeesik az egyéb leletek korával.[92]

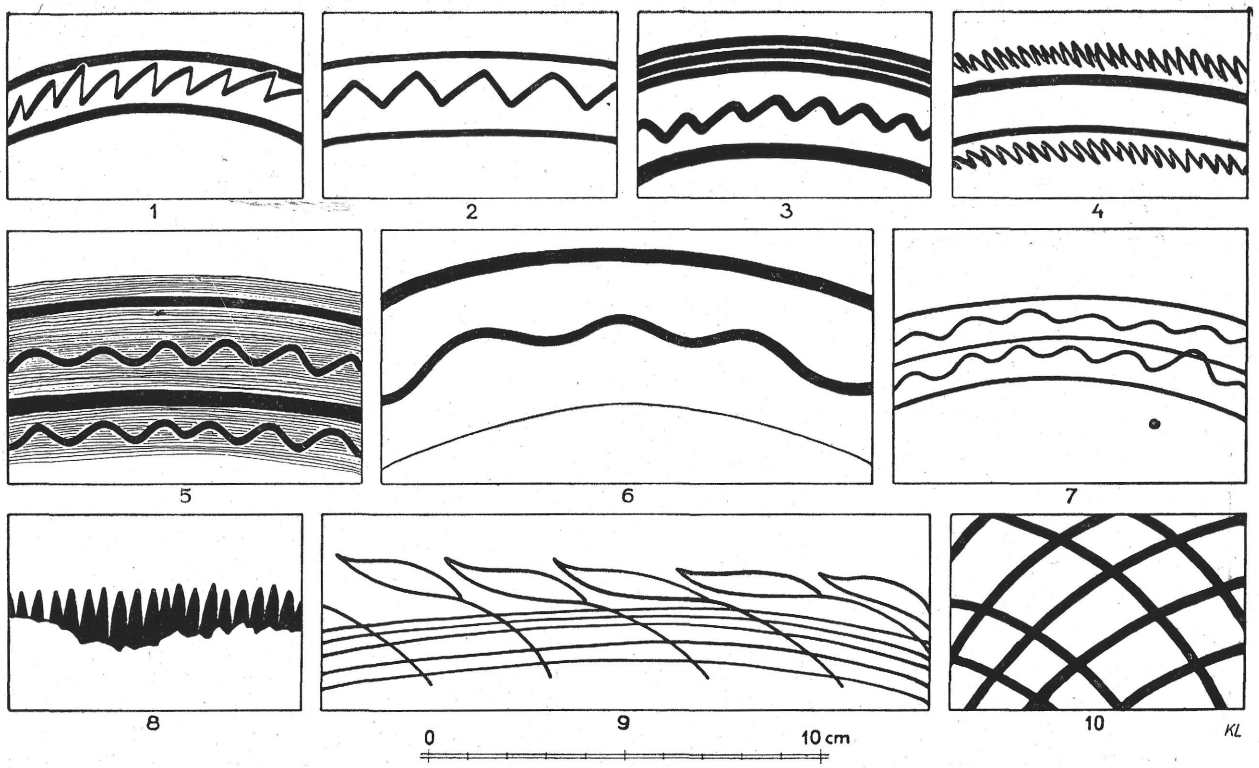
*

Összegezésként megállapítható, hogy a Laktanya utca 31—33. számú telken kiásott római épületnek részei és az előkerült leletek jelentős adatokat szolgáltatnak a tartományi székhely első és második századi életére vonatkozóan.

Az eddigi ásatások nem mutattak Óbuda területén jelentős bennszülött előzményekre.[93]

19. kép. 1., 2., 3. Resatus pannóniai kerámiájának töredékei, 4., 5., 6. grafitos hombártöredékek

20. kép. Kelta edények besimított díszítésének rajzai

A keltaság most feltárt emlékei egy lépéssel tovább viszik a kutatást. Nemcsak a foglaláskor éltek őslakók Óbudán, hanem még tovább, a romanizáció első századában is.

A feltárt római épület az i. sz. II. évszázad első évtizedeiben épült és a praetoriumhoz tartozott.[94] A belső díszítés itáliai mintára készült. A stukkó mennyezet a stabiaei terma dekorációjával mutat szoros kapcsolatot.

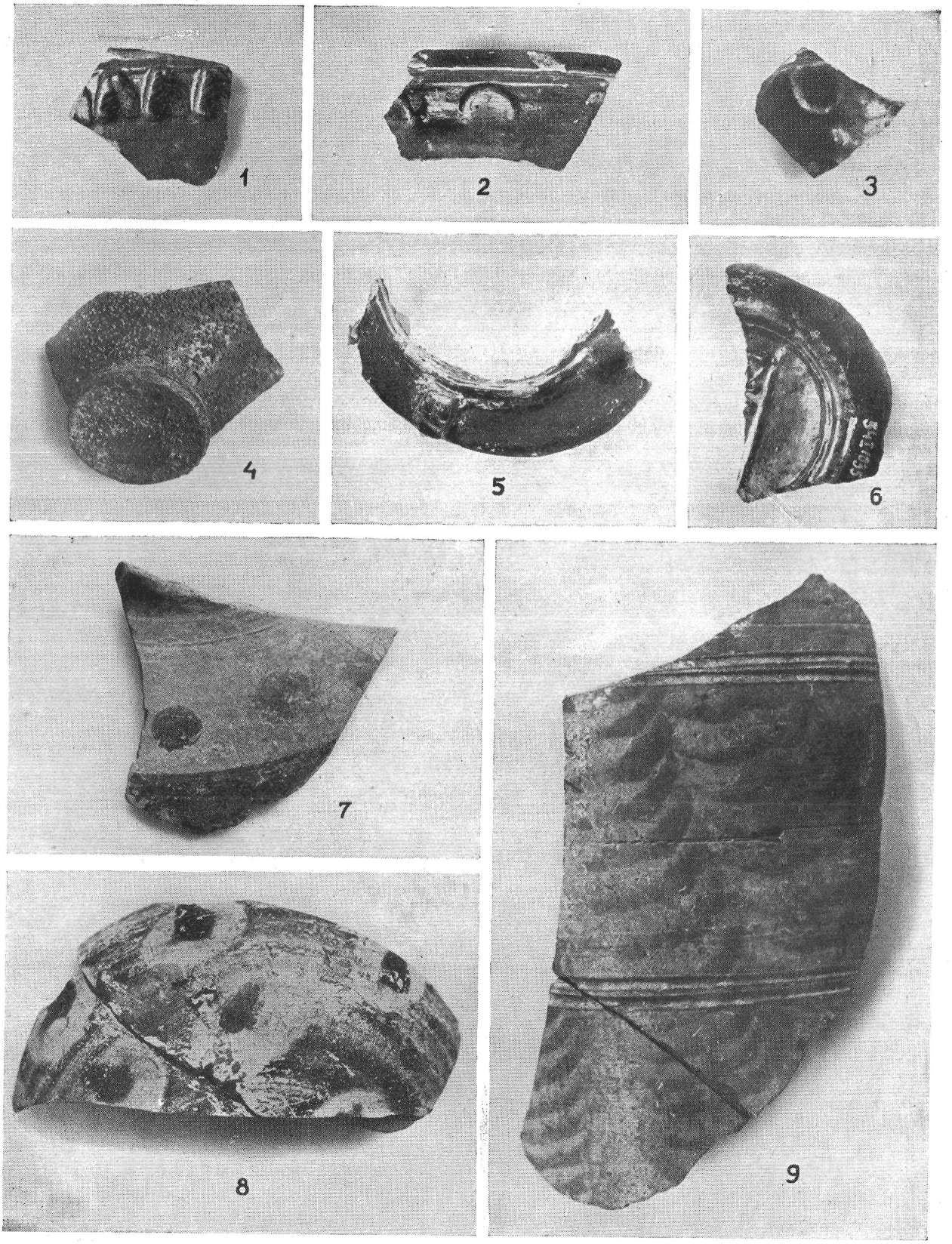
Nemcsak a mennyezetet borították stukkóval, hanem az oldalfalakat, sőt még a lábazatot is.

A geometrikus stukkóornamensekkel stílusban megegyezik az inkrusztált lábazat.

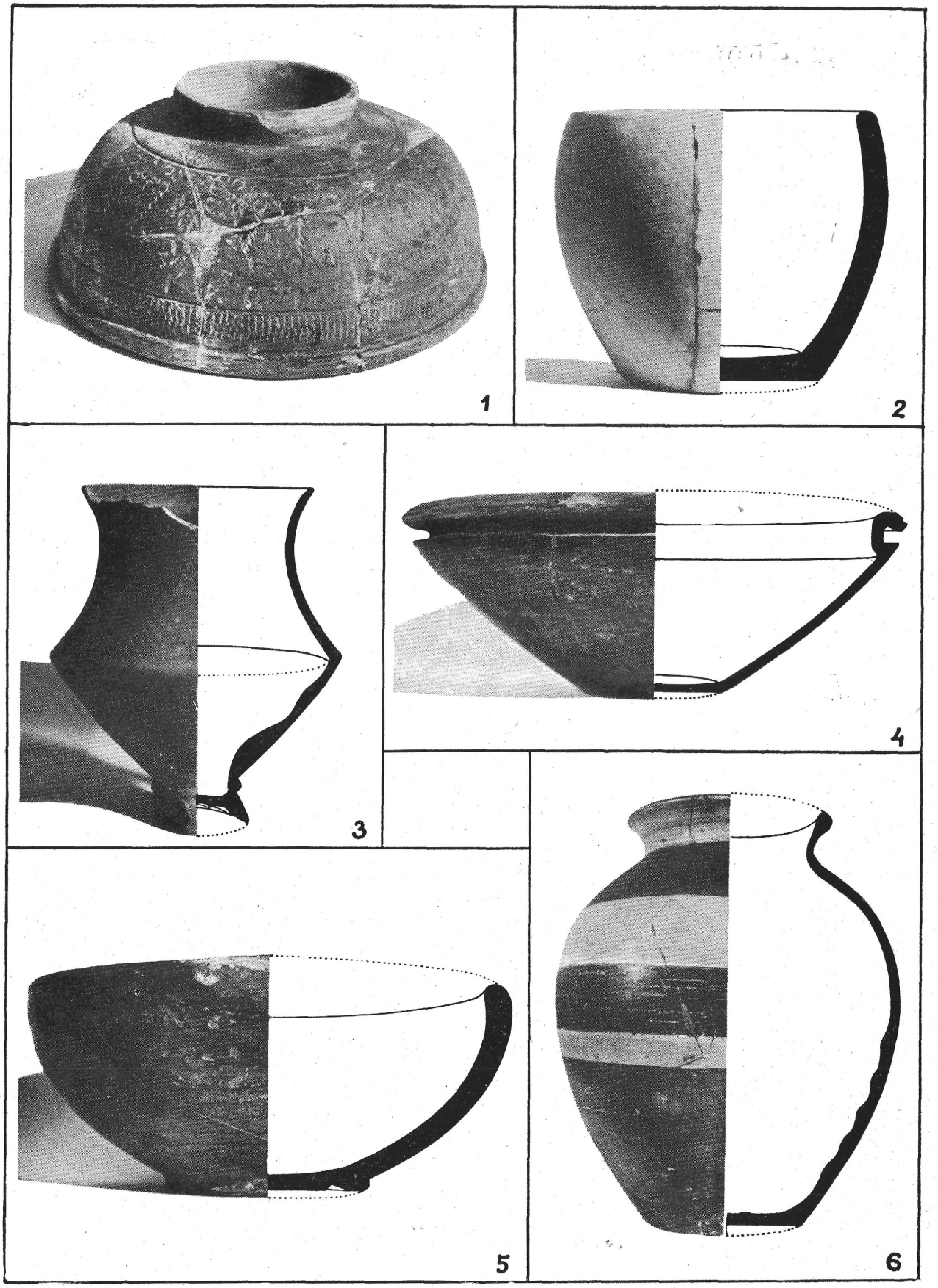
A kísérő leletek és sztratigráfiai megfigyelések megerősítik az analógia által nyújtott datálást.

Az i. sz. I. és II. sz. fordulóján és a II. sz. elején a Traianus—Hadrianus politika eredményezte viszonylagosan békésebb korszak[95] az épület belső díszítő művészetében a stukkatúrának jelentős szerepet nyújtott. A Laktanya utcai stukkódíszítésben az eddigiek között a legmagasabb fokban juthatott kifejezésre a provinciális antik hagyományokkal egybeforrott stukkóművészet.

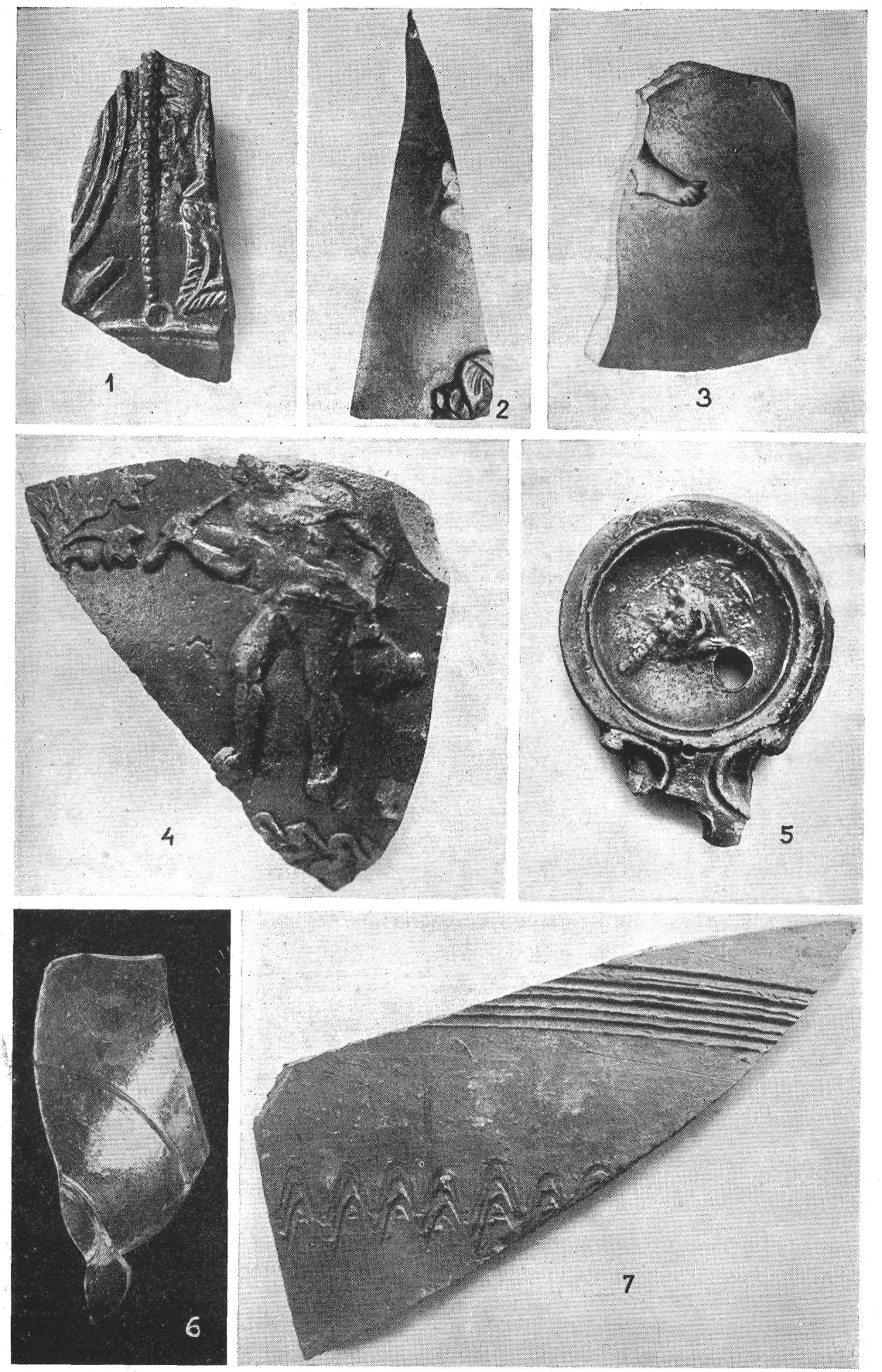
A leletegyüttes értékes helyet foglal el nemcsak aquincumi, de pannóniai viszonylatban is.

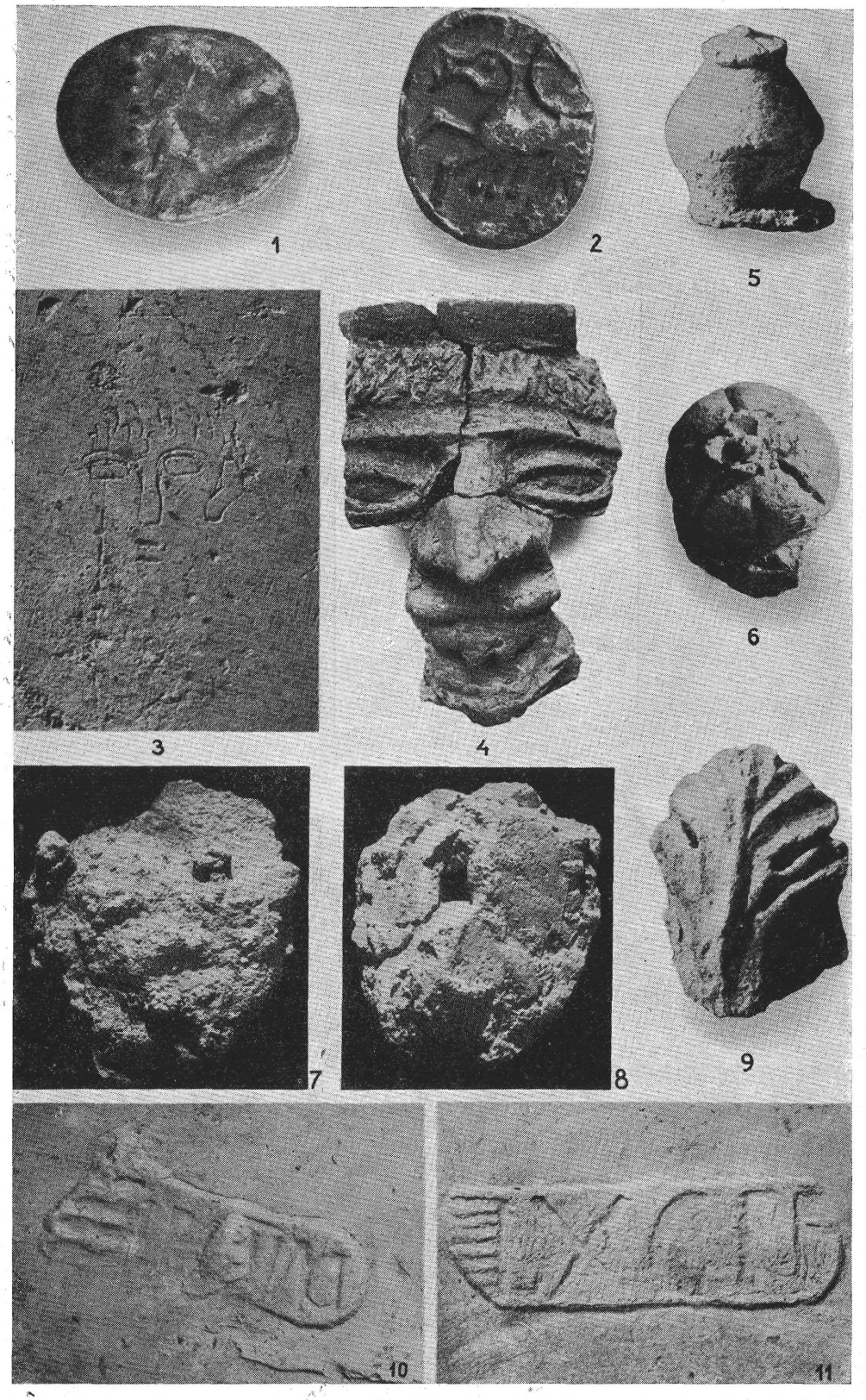
21. kép. 1., 2., 3. zöldzománcos edény töredékek, 4. homokszem beszórású edény alja, 5., 6. zöldzománcos mécses töredékei, 7., 8., 9. festett edények oldal-darabjai

22. kép. 1. benyomott díszítésű vörös festésű kiegészített tál. 2., 3.,4., 6. kelta edények,
5. szürke mázas tál

23. kép. 1., 4. terra sigillata tál oldal-töredéke, 2., 3. fémes fényű edény oldal-töredékei ruharedő és lábfejdíszítés részletével, 5. volutás mécses, 6. talpas üvegpohár töredéke, 7. bemélyített díszítésű házi kerámia

24. kép. 1—2. kelta ezüst érem elő- és hátlapja, 3. stukkóba karcolt férfifej rajza, 4. arcos pohár agyagból, 5—6. stukkó rozetták és donga félköríves záródásában, 7., 8. előregyártott és helyszínen felhelyezhető stukkódíszek hátoldala terrazzóból készült csapokkal, illetve csaplyukkal, 9. akanthuslevél pillérkapitellről, 10., 11. bélyeges téglák

JEGYZETEK „AZ AQUINCUMI PARANCSNOKSÁGI ÉPÜLET BELSŐ DEKORÁCIÓJA A LAKTANYA UTCÁBAN" C. ANYAGKÖZLÉSHEZ

[1] A környéken talált rómaikori emlékek alapján már az eddigi szakirodalmi adatok is felhívták a figyelmet e hely jelentőségére. *(Kuzsinszky Bálint:* AÉ 9. 1889. 396.; *Kuzsinszky Bálint:* AÉ. 17. 1897. 401.; *Nagy Lajos:* Bp. Rég. XII. 270.; *Jónás Elemér:* Bp. Rég. XII. 287.; *Nagy Lajos:* Bp. Tört. 361. és 543.; *Nagy Lajos:* AÉ 5. 1944—45. 118.; *Szilágyi János:* AÉ. 78. 1951—2. 133.)

[2] 1. kép, alaprajz.

[3] A leletanyag teljes és részletes publikációja más helyen történik.

[4] A „c" árok déli szélén végighúzódó A, M, H, F, E betűkkel jelölt fal egy északra húzódó épületkomplexum déli zárófalát képezhette, míg a vele közel párhuzamos B, G, G, D fal egy másik épület északi határfalát alkothatta.

[5] A néphadsereg tagjainak és az építtető vállalat alkalmazottainak a stukkók felszedése, valamint az egész leletmentés során részükről állandóan megnyilvánuló előzékenységért és a történelmi kutatás iránt tanúsított lelkesedésükért sok köszönetet mondok.

[6] A nagy számú töredék ellenére sem sikerült egyetlen figurális belső díszítésű kazettát megnyugtató módon összeállítani, mert a bedőlt töredékek nem ugyanazon 2—3 nyolcszögnek darabjai, hanem 10—12-nek különböző részei. — A rekonstrukció elkészítéséhez biztos alapot nyújtott néhány szerencsésen tört darab, amelyek a megoldás kulcsát jelentették. (8. kép, 5, 6, 8, 9.)
A gipszrekonstrukció összeállításáért *Rafael Viktor* festő- és szobrászművésznek, a perspektivikus rekonstrukciós rajz elkészítéséért pedig *Ilosfai József* festő- és szobrászművésznek mondok köszönetet.
Az 1, 3, 11—15, 18, 20 és 22. sz. rajzokat *Kováts* László mérnök készítette.

[7] Kicsi a párkány előugrása; nincs megszakadás a felső léctag után, hanem szervesen folytatódik a felmenő falba. (Lásd a 12. kép profilrajzát.) Az aquincumi anyagban a Szőlő utcai leletek legkorábbi — Resatus mester edényeivel kísért – csoportjában található a darabbal megegyező motívumú párkánytöredék. (Ltsz. U/99.

[8] Találtunk olyan töredéket, amelyen a párkányzat utolsó lépcsőjének megfelelő tagozat alatt figurális részletek tűnnek elő.

[9] A falon eredeti helyén mérhettük és fényképezhettük a stukkó burkolást. A sík alapból 0,5 cm-re kiemelkedett két négyzetlap töredéke, melyek mérete: 30×18 cm volt. A két lapot egymástól és az alsó egybefolyó lezáró sávtól 4—4 cm-es távolság választotta el.

[10] Lásd még a kerámia résznél.

[11] *Nagy Lajos:* A csúcshegyi római villa Óbudán. Bp. Rég. XII. 52. (Következőkben: id. mű „I" jelöléssel.) — *G. Bendinelli:* Le volta a stucco di Antichi edifici romani. Architettura e Arti decorative. II. 1923. 99. Négyzetek, téglalapok, hat- és nyolcszögek váltakoztak a Casa Livia és Casa Tiberio falán. *G. Ferrari:* Lo stucco nell'arte Italiana. Milano. III. tábla.

[12] *M. Sergejenko:* Pompeji. Leipzig, 1953. 214.

[13] *A. Mau:* Pompeji in Leben und Kunst. Leipzig, 1908. 195. V. tábla. — *G. Bendinelli:* id. mű, 103.

[14] *G. Ferrari*, id. mű, IX. és XIII—XX. táblákon tomba dei Platorini. — *G. Bendinelli*, id. mű. 103. tomba dei Pancrati.

[15] *Nagy Lajos.* id. mű II, 116. több figurát sorol fel Poetovióból, Carnuntumból, Intercisából és Aquincumból.

[16] *Oroszlán Zoltán:* A Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárának ásatása Dunapentelén 1922. július havában. Előzetes jelentés. AÉ 39. 1920—22. 96.

[17] A kagylóábrázolásokkal részletesen foglalkozik *M. Bratschkova:* Die Muschel in der Antiken Kunst. Bull. de l'Institut Archéologique Bulgare. 1937. 37.

[18] *M. v. Groller:* Übersicht der im Jahre 1905 ausgeführten Grabungen. Die Grabungen in Carnuntum. R. L. i. Ö. VIII. 50. 27.

[19] Pancratiusok sírján kutyák, griffek és delfin. *Bendinelli*, id. mű, 103.; Valerius sírkamrában hypocampus, delfin, griffmadár és pegazus. *P. Gusman:* L'art decoratif à Rom. 50. III. tábla; Platorini sír falán pegazus ábrázolása tűnik fel: *Ferrari*, id. mű, IX. tábla.

[20] *Nagy Lajos*, id. mű, I, 53. 18.

[21] Uo.

[22] *Alföldi András:* Pannónia rómaiságának kialakulása. Századok. 1936. 15.; *Alföldi András:* Az eraviszkuszok Buda földjén. Bp. Tört. I. 157.; *Maskin:* Az ókori Róma története. Bp. 373. és 390.; *F. Fremersdorf:* Rheinischer Export nach dem Donauraum. Diss. Pann. II. 10. Laur. Aqu. I. 170.

[23] A nyugat-pannóniai stukkók jellegzetességeiről: *Nagy Lajos:* A pannóniai-római díszítőrendeltetésű stukkó párkányok. AÉ 41. 1927. 130. (Alább: id. mű „II".)

[24] Lásd *Radnóti Aladár:* Sopron és környéke régészeti emlékei. Bp. 1953. 25. 148. lábjegyzetben megadott irodalmat.

[25] A szomszéd telken talált 11 db feliratos helytartói oltárkő, *(Kuzsinszky Bálint:* AÉ 49. 1889. 396.) figyelemre méltó épületmaradványok és díszes mozaikpadozat töredékek alapján már az eddigi kutatás is arra utal, hogy ezen a helyen lehetett a praetorium. *(Nagy Lajos:* Bp. Tört. 543.; *Szilágyi János:* AÉ 78. 1951. 2. 133.)

[26] *Nagy Lajos*, id. mű „I", 50. 15.

[27] Az akanthuslevelek különböző alakjait mutatja be *Meurer:* Das griechische Akanthusornament und seine natürlichen Vorbilden. Ib. D. A. I. 1896. 124. 6. és 131. 18.

[28] *Nagy Lajos*, id. mű „II", 117. 40/b. és 130.

[29] *Karl Klein:* Stukkaturen aus der Villa von Diersdorfer Hof Kr. Saarlouis, Germania XV. 1931. 80.

[30] *Maiuri:* Pompeji. Paris 1938. 32., *Spinazzola:* Le Arti Decorative in Pompei. 1928. 165.

[31] *L. Nagy:* Die Römisch-Pannonische decorative Wandmalerei. Röm. Mitt. 1926. 122. (Alábbiakban: id. mű „III".)

[32] *Nagy Lajos*, id. mű „II", 116.; *Nagy Lajos:* Bp. Tört. 595.; *Nagy Lajos:* Az aquincumi római díszítőművészet. Falfestés, stukkó, mozaik. Szépművészet. 1940. 2. 31.

[33] Pannóniában Balácán: *Rhé—Lackó:* Balácza. 1912. 69., Scarabantiában is előfordul (*B. Thomas Edith* szíves

közlése), Ulcisia castra területén: *Nagy Tibor:* Bp. Rég. XIII. 391. 37.; Albertfalván: *Nagy Tibor:* Ant. Hung. 1948. 98.

[34] Itáliában: *Bendinelli*, id. mű, 103.; *G. Calsa:* Ostia, Not. dei Sc. 1928. 153. 13. és 14.; *Nagy Lajos*, id. mű „II", 119. 42.

[35] *Nagy Lajos*, id. mű „I", 48. 11. kép.

[36] *Kuzsinszky Bálint:* Bp. Rég. II. 141. 31.

[37] *O. Wulff:* Die altkristliche Kunst. Berlin. 1914. 41. 31.; *K. Lehmann:* Archeologische Funde in den Jahren 1921—1924. Jahrbuch d. Deutschen Arch. Inst. 1926. XLI. 94—95.

[38] *A. Maiuri:* Roman Painting. Schweiz. Skira kiadás. 1953. 38. *L. Curtius.* Die Wandmalerei Pompejis. Leipzig, 1929. 64. 43.

[39] Uo. 39.

[40] *Rostovzeff:* Antike Wandmalerei Südrusslands. Petersburg. 1914. XLII.

[41] *Nagy Lajos*, id. mű „II", 127. és id. mű „III", 115.

[42] *Cagnat—Chapot:* Manuel d'Archéologie romaine. 1916. 29. és 377.

[43] *Cristoph Simonett:* Tessiner Gräberfelder. Basel. 1941. I. tábla és 96.

[44] *Praschniker—Kenner:* Der Bäderbezirk von Virunum. Wien. 1947. 16. 7. és 220.

[45] *Nagy Tibor:* Bp. Rég. XIII. 378—379. 21.

[46] *A. Mau*, id. mű, 475.

[47] *Nagy Lajos:* Bp. Tört. 595.; *Blümner:* Das Kunstgewerbe im Altertum. Leipzig. 1885. 251.; *A. Mau*, id. mű, 478.

[48] *Plinius:* Hist. Nat. XXXVI. 183.

[49] *Plinius:* Hist. Nat. XXXVI. 176.

[50] *Vitruvius:* De Architectura. VII. 3., 5.

[51] *Erdélyi Gizella:* Ant. Hung. 2. 1948. 49. 3—4. és 50—51. (A stukkóportrék irodalma részletesen 51. 8. jegyzet.) *Szilágyi János György:* A Szépműv. Múz. Közleményei. 4. 1954. 93.

[52] *G. Bendinelli*, id. mű, 103.; *G. Ferrari*, id. mű, XXI. tábla.

[53] *G. Bendinelli*, id. mű, 99.

[54] *Kuzsinszky Bálint:* Magyarország emlékszerű maradványai a római korból. 527. 670.

[55] *Kuzsinszky Bálint:* A gázgyári fazekastelep Aquincumban. Bp. Rég. XI. 206. (Alább: id. mű „I".)

[56] *Kuzsinszky Bálint*, id. mű „I", 304 és 315.

[57] *Kiss Katalin:* A Pacatus-féle aquincumi fazekasműhely gyártmányainak időrendje. Laur. Aqu. I. 198. X. tábla 1, 4, 7, 10 és XI. tábla 1. kép.

[58] Hasonló jelenséget figyelt meg *Oroszlán Zoltán*, id. mű, 96. töredék Intercisáról és *Nagy Tibor:* Ant. Hung. 1948. 102. Albertfalván.

[59] *Nagy Lajos:* Bp. Tört. 595.; *A. Blanchet:* Etude sur la décoration des édifices de la gaul Romaine. Paris. 1913. 14.

[60] *Nagy Lajos*, id. mű „II", 115.

[61] Uo. 118.

[62] Ltsz.: U/90.

[63] *Nagy Lajos*, id. mű, „II", 115.

[64] *Friedländer:* Sittengeschichte Roms. Wien. 789.

[65] *Storno M.:* Soproni Szemle. 1938. 221.

[66] *Nagy Lajos*, id. mű „I", 52.

[67] A területen közel 2000 db apró lelet került napfényre. A következőkben a kőépület építését közvetlenül megelőző időből származó és magával a stukkóval egy rétegben fekvő néhány töredék kerül ismertetésre.

[68] *Nagy Tibor* szíves közlése.

[69] *19. kép 4.* (Ltsz. 1400, lgn. m.: 11,5 cm.)
Hombár hasrész töredéke, erősen grafitos.
19. kép 5. (Ltsz. 698, lgn. m.: 6,5 cm.)
Hombár peremes (18/2. sz.) töredéke. Erősen grafitos.
19. kép 6. (Ltsz. 427, lgn. m.: 9 cm.)
Hombár oldal töredéke, grafitos.
Hunyadi Ilona: Kelták a Kárpátmedencében. Diss. Pann. II. 18.; *Nagy Lajos:* A békásmegyeri késő La-Tène fazekas kemence. AÉ 1942. 164. (Következőkben: id. mű „IV".); *Bónis Éva:* A császárkori edényművesség termékei Pannóniában. Diss. Pann. II. 20. 10.; *Nagy Lajos:* Tabán a régészeti ásatások világában. Tanulmányok Budapest múltjából. IV. 1936. X. tábla. (Alább: id. mű „V".)

[70] Az edények oldalán besimított díszítés különböző motívumai a 20. képen.
20. kép 1. (Ltsz. 15, lgn. m.: 10 cm.)
Alávágott peremű mély tál oldal töredéke. Sötétszürke színű.
20. kép 2. (Ltsz. 1392, lgn. m.: 6,5 cm.) Profilrajzon: 18. *kép* 11. Alávágott peremű mély tál töredéke. Külső oldala sötét, belseje világosabb szürke színű.
20. kép 3. (Ltsz. 1695, lgn. m.: 8 cm.)
Alávágott peremű mély tál oldal-töredéke, sötétszürke színű.
20. kép 4. (Ltsz. 519, lgn. m.: 4,5 cm.)
Edény oldal töredéke. A külső oldala díszített. Világosszürke.
20. kép 5. (Ltsz. 1684, lgn. m.: 4 cm.)
Alávágott peremű mély tál töredéke. Belsejében látható a díszítés. Világos szürke színű.
20. kép 6. (Ltsz. 1428, lgn. m.: 6,5 cm.)
Alávágott peremű mély tál oldal-töredéke. Világos szürke színű.
20. kép 7. (Ltsz. 1682, lgn. m.: 25 cm.)
Nyomott gömbhasú, palack alakú edény oldal-töredéke. Vállán körbefut a besimított díszítés. Színe világosszürke.
20. kép 8. (Ltsz. 1327, lgn. m.: 5,5 cm.)
Kihajló, erősen behúzott peremű korsószáj töredéke (18. *kép* 12). Sötétszürke színű, erősen grafitos. A besimított díszítés kívül a perem alatt van.
20. kép 9. (Ltsz. 1683, lgn. m.: 12 cm.)
Behúzott peremű mély tál töredéke. Világosszürke színű, grafitos. A babérlevél alakú — eddigi anyagunkban Pannóniában még ismeretlen — besimított növényi ornamens az edény belsejében, a perem alatt nehezen kivehető rajzban maradt meg.
20. kép 10. (Ltsz. 1398, lgn. m.: 6,5 cm.)
Hombár oldal-töredéke, sötétszürke színű.

[71] *18. kép 4.* (Ltsz. 430, lgn. m.: 6 cm.)
Finoman iszapolt sötétszürke színű.
A *18. kép 5—6.* töredékek az előzővel azonos típusok. *18. kép 11.* és *12. kép* töredékek leírását lásd előző jegyzetben.
22. kép 4. (Ltsz. 1430, alj átm. 5,5 cm, mag. 10,5 cm, száj átm. 29 cm.)
Finoman iszapolt, sötétszürke színű, kiegészített. Analógiák főként Békásmegyerről:

Nagy Lajos, id. mű „IV", XIX. tábla 5. a—b, 164.; *Bónis Éva*, id. mű, XXIII. tábla 6. 24.; *Hunyadi Ilona*, id. mű. CIV. tábla 1., 4. és CV. tábla 2, 3.; *Schörgendorfer:* Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer. 1942. 4. tábla 61.

[72] *18. kép 9.* (Ltsz. 1420, lgn. m.: 3 cm.) — Szűrőedény. Világosszürke színű, jól iszapolt. Közvetlenül a perem alatt kezdődik a lyukak sora.
18. kép 7. (Ltsz. 1407, lgn. m.: 6 cm.)
Világosszürke színű, finoman iszapolt. *(Nagy Lajos*, id. mű „IV", 164.)
18. kép 8. (Ltsz. 1453, lgn. m.: 4 cm.)
Vastag falú fazék, világos anyag.
18. kép 10. (Ltsz. 1410, lgn. m.: 10 cm.)
Világosszürke színű, finoman iszapolt. *(Bónis Éva*, id. mű, VIII. 9.; *Nagy Lajos*, id. mű „IV", 172. 4.)
22. kép 2. (Ltsz. 699.)
Finoman iszapolt, világosszürke színű. Alj átm.: 3,4 cm, mag.: 5,6 cm, has átm.: 6,2 cm, száj átm.: 5,8 cm. — *Hunyadi Ilona*, id. mű XCIV tábláján 1. képen szerepel darabunk analógiája.

[73] *22. kép 6.* (Ltsz. 1686.)
Finoman iszapolt, üvegcsengésűre égetett. Vörös színű alapon három széles, fehér festett csík. Méretei: száj átm.: 16 cm, mag.: 30 cm, has átm.: 22 cm, alj átm.: 10 cm. — A békásmegyeri anyagban több rokon példány van. *Nagy Lajos*, id. mű „IV", 170. 2.

[74] *Szilágyi János:* Aquincum helyőrségei, Bp. Tört. 491.

[75] *22. kép 3.* (Ltsz. 1687.)
Okker színű, külső oldalán sötétnarancs, fényes mázbevonattal. Finoman iszapolt, jól kiégetett agyag. Méretei: száj átm.: 7,7 cm, has átm.: 11,5 cm, mag.: 11,2 cm.
Darabunkkal rokon példány került elő a pettaui temető i. sz. I. sz. sírjából. *Bónis Éva*, id. mű, 16. XVIII. 6. és XXXVIII. 17. — Hasonló vázát talált *Kuzsinszky Bálint* a Keszthely-újmajori temető egyik korai sírjában. *(Kuzsinszky Bálint:* A Balaton környékének archeológiája. 75. és 82. 110.). Az időben bár későbbi porosháti X.-es sírhalomcsoport 7. sírjában talált kettőskúpos edényben *Párducz Mihály* kelta impulzust lát. *(Párducz Mihály:* Die nähere Bestimmung der Hügelgräber der römischen Kaiserzeit in Hortobágy. Laur. Aqu. II. Diss. Pann. II. 11. 309. 1. és 319. LXV. 5.). Késő La-Tène, illetve kora császárkori emléknek tartja *Schumacher* a Habel—Conrady gyűjtemény wiesbadeni — kis urnának (virágvázának?) elnevezett — edényét, amely a Laktanya utcai leletünkkel szoros rokonságot mutat. *(Schumacher:* Bemalte römische Tongefässe des I—II. Jahrhunderts. Die Altertümer unserer Heidnischer Vorzeit. Mainz. 1911. V. 45. 777. 250.

[76] *Nagy Lajos:* Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában. 1931. 54. (Később: id. mű „VI."); *Nagy Lajos:* Egy pannóniai terra sigillata gyár. AÉ 1928. 96.; *Nagy Lajos:* Bp. Tört. 627.; *Bónis Éva:* A Bécsi úti kora-római temető agyagedényei. Ant. Hung. 1947. 45.

[77] Resatus pannóniai szürke kerámiájának csak a legjellegzetesebb töredékei kerülnek itt ismertetésre a Laktanya utcai nagyszámú kerámiai emlékek sorából.
18. kép 16. (Ltsz. 1658, lgn. m.: 7 cm) és *19. kép 1.* Tál alj-töredéke, belsejében benyomott bélyeg (27×25 mm). Resatus fazekasmesternek ezt a ritka bélyegét közli egy ugyancsak aquincumi darabról *Nagy Lajos:* Bp. Tört. 256. 4. A Laktanya utcai töredék bélyege részletesebben kidolgozott. Hiányzik azonban a Nagy Lajos tábláján látható kétoldali stilizált levélornamens.
19. kép 2. (Ltsz. 221, lgn. m.: 8 cm) és *18. kép 19.* Szürke színű, jól iszapolt, keményre égetett agyag. Fényes, fekete mázszerű festéssel.
19. kép 3. (Ltsz. 1300, lgn. m.: 22 cm.)
Sötétszürke, fényes mázzal. *(Bónis Éva*, id. mű, XLII. 20.)
18. kép 13. (Ltsz. 669, lgn. m.: 6,5 cm.)
Külső oldalán fogaskarcolás díszítése. Sötétszürke, mázszerű csillogó festésű.
18. kép 14. (Ltsz. 933, lgn. m.: 7,5 cm.)
Vastagfalú, szürke színű fedő töredéke, fekete csillogó mázszerű festéssel. Tetején fogaskarcolás.
18. kép 15. (Ltsz. 1257, lgn. m.: 10 cm.)
Tál belsejében koszorúba karcolt fogas díszítés. Szürke színű agyag, fekete mázszerű festéssel.
18. kép 17. (Ltsz. 1254, lgn. m.: 8,5 cm.)
Szürke, jól iszapolt agyag, külső oldalán lepattogzó sötétszürke festéssel.
18. kép 18. (Ltsz. 1606, lgn. m.: 6 cm.)
Finoman iszapolt, szürke színű mázzal bevont fedő töredék.

[78] *Alföldi András:* Az eraviszkuszok Buda földjén. Bp. Tört. 160.

[79] *Nagy Lajos:* Bp. Tört. 628.; *Nagy Lajos:* Az aquincumi polgárváros tűzoltóságának székháza. Laur. Aqu. I. Diss. Pann. II. 11. 206.; (Alább: id. mű „VII".). *Póczy Klára:* „Az aquincumi fazekasműhelyek" c. kéziratban levő munkájából.
18. kép 32. (Ltsz. 809, lgn. m.: 11 cm.)
Világos téglaszínű agyag, barnásvörös festéssel. Az edény analógiája a lustthali 2. sz. elején használt temető 1-es sírjában talált tányér. *(Bónis Éva*, id. mű „I", 163. és 253. 8.)
18. kép 37. (Ltsz. 220, lgn. m.: 8 cm.)
Vékony falú, finoman iszapolt és jól égetett téglaszínű agyag. Belül barna színű festéssel, kívül ugyancsak barna csillogó máz bevonattal.
18. kép 41. (Ltsz. 914, lgn. m.: 19 cm.)
Vastag falú, téglaszínű agyag.
18. kép 43. (Ltsz. 444, lgn. m.: 7 cm.)
Porózus, téglaszínű agyag, narancsszínű festéssel.
18. kép 44. (Ltsz. 1277, lgn m.: 9 cm.)
Téglaszínű, durván iszapolt agyag.
18. kép 45. (Ltsz. 471. lgn. m.: 14 cm.)
Nyers színű, durván iszapolt agyag.
23. kép 7. (Ltsz. 337, lgn. m.: 14 cm.)
Nagyméretű edény oldal-töredéke, vastag falú, téglaszínű, durván iszapolt.

[80] *22. kép 1.* (Ltsz. 1682, száj átm.: 18,3 cm, mag.: 7,7 cm.)
A talpgyűrűt együtt készítették az edény testével, ami pannóniai jellegzetesség.
A vörös színű terra sigillata utánzatú edények benyomott mintájukkal az i. sz. 2. sz. elején közkedveltek a tartományban. *(Nagy Lajos*, id. mű „VII", 201.)

[81] *18. kép 33.* (Ltsz. 452, lgn. m.: 8,5 cm.)
Finoman iszapolt, téglaszínű alapon foltos, ezüstös

fényű barna máz bevonattal. Külső oldala homokszem beszórású.

18. kép 34. (Ltsz. 159, lgn. m.: 44 cm.)

Völgyelt oldalú pohár töredéke. Finoman iszapolt, csengő keményre égetett téglaszínű agyag. Külső felülete matt, sötétszürke bevonattal. Homokszem beszórással.

18. kép 35. (Ltsz. 61, lgn. m.: 5,5 cm.) és *21. kép 4.* Finoman iszapolt, csengő keményre égetve. Kívül-belül sötétbarna festéssel, vékony, aranyosan csillogó bevonattal és sűrű, apró homokszem beszórással.

18. kép 36. (Ltsz. 452, lgn.: m. 7 cm.)

Jól iszapolt, téglaszínű agyag, csengő keményre égetve. Kívül-belül barnásbordó festéssel, aranyos csillogású bevonattal és ritka homokszem beszórással.

Ez a két utóbbi típus jellegzetes aranyosan csillogó felületével a homokszem beszórású csészék csoportjának legkorábbi darabjaihoz tartozik. (Az aquincumi polgárvárosi nagy közfürdő laconicumában talált szemétgödör leletegyüttesének anyagában *Póczy Klára:* Festett állatalakos edények Aquincumban. AÉ 79. 1952/2. 104.)

[82] *23. kép 5.* (Ltsz. 1657, lgn. m.: 8,5 cm.)

Téglaszínű anyag, vörösesbarna mázzal. Formája megfelel Iványi reliefes mécses csoportja III. típusának. Aquincum területén a fő virágzási ideje az i. sz. 1. sz. második felétől a 2. sz. elejére tehető. *(Iványi Dóra:* A pannóniai mécsesek. Diss. Pann. II. 2. 8. V. 3.)

[83] *Elisabeth Ettlinger, Cristoph Simonett:* Römische Keramik aus dem Schutthügel von Vindonissa. Basel. 1952. 61. 32. 14—16.; *Bónis Éva,* id. mű „I", 15.; *K. Bettermann:* Die bemalte Keramik der frühen römischen Kaiserzeit im rheinischen Germanien. Saalburg Jahrbuch. 1934. 94.; *Schumacher:* Bemalte römische Tongefässe des I—II. Jahrhunderts. Die Altertümer unserer Heidnischer Vorzeit. Mainz, 1911. V. köt. 45., 777. 250.

21. kép 7. (Ltsz. 864, lgn. m. 7 cm.)

Nagy alakú edény vállrész töredéke. Világos alapon sárgás narancsszínű pettyes és csíkos festés. A hadriánusi idők kedvelt díszítési eljárása.

21. kép 8. (Ltsz. 483, lgn. m.: 10 cm.)

Gömbölyű testű edény oldal-töredéke. Világos alapon barna csíkos festés. A világos alapból ovális alakú foltok szabadon maradtak, melyek közepén sötétbarna színű pettyek láthatók.

21. kép 9. (Ltsz. 84, lgn. m.: 12,5 cm.)

Vastag falú, hengeres testű, világos anyagú korsó oldal-töredéke, világosbarna színű márványos festéssel.

[84] *Nagy Lajos:* Zöldzománcos disztál Budáról. Bp. Rég. XIV. 285.

18. kép 28. és *21. kép 2.* (Ltsz. 237, lgn. m.: 5,5 cm)

Keményre égetett anyag, zöldesbarna zománc bevonattal. A reliefek citromsárga színűek.

Ugyanezt a díszítést alkalmazta az albertfalvai disztál fazekasa. Az edény készítési ideje i. sz. II. sz. *(Nagy Lajos:* Zöldzománcos disztál Budáról. Bp. Rég. XIV. 285.) (Alábbiakban id. mű „VIII".)

21. kép 1. (Ltsz. 1036, lgn m.: 3,5 cm.)

A töredék kívül-belül barna színű zománc bevonatú.

21. kép 3. (Ltsz. 238, lgn. m.: 3 cm.)

Keményre égetett agyag, zöldesbarna zománccal. A darab díszítésével pontosan megegyezik egy aquincumi fedő töredékének mustrája. *(Nagy Lajos,* id. mű „VIII", 289. 6.)

21. kép 5. és 21 kép 6. (Ltsz. 1035, lgn m.: 6,5 cm, ill. 5 cm.)

Mécses két darabból álló összetartozó töredéke. Anyaga és zománca zöldesbarna színű. Alján L. NARI-ra kiegészíthető bélyeg töredéke. *(Iványi Dóra,* id. mű, XCIII. 30.; A különböző firmajelzésekkel részletesen foglalkozik *Szentléleky Tihamér:* „Az aquincumi mécseskészítő műhelyek" (kéziratban). Mécsesünk a markomann háborúkkal felhagyott gázgyári fazekastelep darabjaival hozható kapcsolatba.

[85] *23. kép 1.* (Ltsz. 111, lgn. m.: 5 cm.)

Drag. 37-es formájú terra sigillata tál oldal-töredéke. A közép-galliai Lezoux készítménye i. sz. II. sz. elejéről. Hasonló ábrázolás Déchelette-nél fordul elő *(Déchelette:* Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine. Paris, 1904. 488.), azzal a különbséggel, hogy az ívelt oldalú négyzet ornamensen lévő alakot ülőhelyzetben ábrázolták.

Ugyanezt a négyszögű dekorációt mutatja be Juhász Györgyi is egy szőnyi töredéken. *(Juhász Györgyi:* A brigetioi terra sigillaták. Diss. Pann. II. 3. LII. 6. 160. *23. kép 4.* (Ltsz. 910, lgn. m. 6,5 cm.)

Drag. 37-es formájú tál reliefdíszű oldal-töredéke. A figurális motívum az i. sz. II. sz.-i rheinzaberni terra sigillatákon szerepel. A darab Antoninus uralkodása idején készült és valószínű, hogy CERIALIS mester műhelyébe utalható. *(F. Oswald:* Index of figure-types on Terra Sigillata. 1936—37. 63. 769.)

[86] *24. kép 4.* (Ltsz. 1693, lgn. m.: 15 cm.)

Téglaszínű, porózus anyag, sötétvörös festés nyomával. Az arcos poharak, vagy urnák fejábrázolásai általában laposabbak. Aquincumban a gázgyári fazekastelep anyagából ismeretes egy hasonló karakterisztikus arcos pohár. *(Kuzsinszky Bálint:* A gázgyári római fazekastelep. Bp. Rég. XI. 1932. 326.) Készítési idejére az i. sz.-i I. sz.-i sírköveken kifaragott férfialakok hajviselet-ábrázolása nyújt támpontot.

Vö. számos síremlék közül néhányat: *Arnold Schober:* Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. Wien. 1923. 116. 131. és 88. 98.; *Hampel József:* A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái. 1906. 8. és 61.; *Szilágyi János:* Domitianus korabeli római sírkő az esztergomi múzeumban. AÉ 1938. 45. 25.; *Erdélyi Gizella:* Intercisa, Arch. Hung. 1954. 154. és *Fülep Ferenc:* Arch. Hung. 1954. 197.; *Kuzsinszky Bálint:* Führer durch Aquincum. 175. 132.

[87] *23. kép 2. és 3.* (Ltsz. 909, lgn. m.: 6,5 cm, ill. 5,5 cm.)

Vékony falú, finoman iszapolt, csengő keményre égetett, világos téglaszínű agyag; kívül-belül vastag cinóber színű mázzal. Külső oldalán csillogó ezüstös, fémes bevonattal. A reliefdíszek kidolgozásának finomsága az arrezzói gyárak készítményeihez hasonló. (Vö. *Christine Alexander:* Arretine Relief Ware. Corpus Vasorum Antiquorum United States of America, The Metropolitan Museum of Art, New York, Cambridge, 1943. 14. VIII. I. a—b.)

Radnóti Aladár egy keleti, valószínűleg kisázsiai későhellenisztikus formákat felhasználó gyár készítményének tartja, ideje i. sz. I. sz.

[88] *23. kép 6.* (Ltsz. 1694, lgn. m.: 7 cm.)

Színtelen áttetsző üveg. Nem irizál. Kora: i. sz. I. és II. századforduló. (Vö. *Morin—Jean:* La Verrerie

en Gaule sous l'Empire Romain. Paris, 1913. 65. — Darabunkkal azonos típusú pohár került elő a liverpooli korai temető 17-es sírjából. *Christoph Simonett:* Tessiner Gräberfelder. Basel, 1942. 12. 84. 3.)

[89] *Szilágyi János:* Inscriptiones Tegularum Pannonicarum. Diss. Pann. II. 1. 44. és XII., XIII., XIV. táblák; *Ritterling:* P—W. R. E. „Legio" címszó 1683—84.

[90] *Szilágyi János,* id. mű, 46. és *Nagy Lajos,* id. mű „VI", 39.

[91] Két darab azonos ábrázolású ezüst érem felső oldalán a Phillipus-fej hiányzik és csak a gyöngysoros babérkoszorú látható, a reveren ágaskodó ló alakja tűnik elő, hátán kerékkel. Vö. *Pink:* Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. Diss. Pann. II. 15. 108. 528. A veretek idejére vonatkozóan: *Alföldi András:* Az eraviszkuszok Buda földjén. Bp. Tört. 149. és *Gohl Ödön:* Num. Közl. I. 1902. 45.

[92] Ornamentikák későbbi átvételeiről részletesen: *Erdélyi Gizella:* A pannóniai síremlékek ornamentikája. 21. 29. jegyzet.

[93] *Alföldi András,* id. mű, 156.; *Nagy Lajos:* Bp. Tört. 356.; *Nagy Tibor:* Ant. Hung. 1949. 56. és *Garády Sándor* 1935. évi publikálatlan ásatásai a Vörösvári út és Bécsi út környékéről.

[94] Bővebben ír erről a kérdésről ugyanebben a kötetben *Szilágyi János.*

[95] *Alföldi András:* Pannónia rómaiságának kialakulása. Századok, 1936. 15.; *Rostovzeff:* Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich. II. 71.

MELINDA KABA

INNERE DEKORATION DES KOMMANDOGEBÄUDES VON AQUINCUM IN DER LAKTANYASTRASSE

ZUSAMMENFASSUNG

Dank der im Frühling 1953 durchgeführten und drei Monate währenden Fundbergung in Óbuda, auf dem Hof der Kaserne in der Laktanyastrasse 31—33, wurde das Aquincumer Museum um viele Denkmäler bereichert.

Bei der Ausgrabung der Grundgräben des im nordöstlichen Teil des Hofes befindlichen Gebäudes (Abb. 1: Grundriss) kamen zuerst römische und weiter unten urzeitliche Funde zum Vorschein. In den ausgehobenen Gräben zeichnete sich ein ausserordentlich reich dekoriertes Gebäude der Soldatenstadt mit einer Reihe verschiedener Räume aus. Im nachfolgenden wird die erhalten gebliebene innere Dekoration zweier Säle (im Grundriss mit 2 und 3 bezeichnet) des römerzeitlichen Gebäudes dargestellt.

RAUM 2

Graben „C" schnitt drei mit „Opus incertum"-Technik verfertigte Wände (A, C, M) dieses Saales durch, die gleichen Alters sind und vermutlich zu der nach Norden ziehenden Gebäudegruppe gehören.

In der südwestlichen Ecke (mit X_1 bezeichnet) des Raumes trennte sich vom Steinschutt ein Haufen ab, der im ersten Augenblick den Anschein eines Erdhäufchens erweckte. Bei vorsichtiger Zerlegung kamen mit der verzierten Fläche nach unten gewendete Stuckbruchstücke zum Vorschein, im selben Zustand, wie sie sich von der einstigen Wand gelöst haben (Abb. 2).

Die Gesamtfläche der 640 zutage geförderten Bruchstücke betrug 6 m². Die nach den verschiedenen Ornamenten getrennten Gruppen zeigten die ursprüngliche Bestimmung des Stuckes, und zwar: 1. die Partie der die Decke verzierenden Kassetten (Abb. 8); 2. die Wandflächen abschliessenden Gesimse (Abb. 10—15); 3. die ganze Wandfläche bedeckende Komposition von Rebenblättern und Trauben (Abb. 7) sowie kannelierte Pfeilerbruchstücke (Abb. 9: 2); 4. Palmetten (Abb. 9: 3), Rosetten (Abb. 24: 5 und 6) und Akanthusblätter (Abb. 24: 9).

1. Decke

Die Decke war vermutlich gewölbt; darauf weisen die sanft gebogene Linie einiger Kassettenteile und zahlreiche Bruchstücke des den Bogen — wo die Seitenwände zusammentreffen — verzierenden sechsgeteilten gewölbten Gesimses. Aus der besonderen Dicke und dem Schichtenmauerwerk der Wand „M" geht hervor, dass sich der Gewölbebogen auf der einen Seite auf die Wand „M" gestützt hat, während auf der anderen Seite die Strebewand — auf dem nördlicheren Teil der Fläche — nicht ausgegraben worden ist.

Auf der Decke sind die geometrischen Elemente vorherrschend: achteckige Kassetten, Mäanderband in Rechtecken und Dreiecke.

Innerhalb der Achtecke waren wohl verschiedene Figurenmotive angebracht: Medusenkopf, Hippocampus und Fisch sowie Schilde und Pfeilspitzen (Abb. 16: 1; 2 und Abb. 8: 1, 2, 3, 4, 7 und 8).

2. Gesimse

In diesem Raum fanden wir Gesimse mit zweierlei Verzierung.

Das auf *Abb. 12* sichtbare, die klassische Tradition in ihrem ursprünglichen Stil treu bewahrende Gesims war wahrscheinlich nicht ein eine grosse Wandfläche betont abschliessender Ornamentteil, sondern entweder eine Reihe eines doppelten Gesimsabschlusses an der Wand desselben Raumes, oder noch wahrscheinlicher eine Verzierung des einspringenden Winkels einer kleinen Schwelle oder einer Statuettennische an der Wand „M".

Die Verzierung der Seitenwände dürfte oben durch das auf den *Abb. 10 und 13* dargestellte Gesims abgeschlossen gewesen sein.

3. Verzierung der Wandflächen

Kannelierte Halbpfeilerfragmente und Stücke von Säulenkapitellen sprechen dafür, dass die Wandfläche durch Säulen gegliedert gewesen ist (Abb. 9: 1, 2, 3 und 5).

Auf Verzierungen der Wandfläche hinweisende Fragmente sind zwar erhalten geblieben, aber in so kleiner Anzahl, dass die vollständige Wandfläche nicht zu rekonstruieren ist.

Die mit nach oben zu laufenden, sich verzweigenden Weinranken, Blättern und Trauben verzierte Wandtafel stand an der Wand „M", wahrscheinlich rechts oder links von der Statuettennische bzw. der Schwellenöffnung (Abb. 7).

Der Wandsockel war ebenfalls aus Stuck verfertigt. Nach Entfernen der Erdschicht aus der südwestlichen Ecke des Saales kam „in situ" die geometrische Marmorplatten nachahmende Sockelverzierung zum Vorschein.

Die Fläche des Stucksockels war an einigen Stellen mit einer dünnen Schicht von Wasserstein bedeckt. Als diese entfernt wurde, erschien in der Ecke der rechteckigen Platte der Umriss eines Männerkopfes, den man noch in die frische Gipsschicht eingeritzt hatte (Abb. 24: 3).

4. Alleinstehende Verzierungen

Die Details einzelner Blätter- und Blumenfragmente waren ebenso sorgfältig gearbeitet wie jedwede grössere Komposition. Einige von diesen dürften zu Säulenkapitellen gehören, andere hingegen konnten in der Mitte von Bildfeldern figurieren.

RAUM 3

Auf dem westlichen Teil der Wand „C" im Raum 3 zog sich ein *Stuckgesims mit dreifacher Gliederung*, das in der Wandmitte vorsprang. Wahrscheinlich gliederte hier ein Halbpfeiler die Wand, die durch Versetzung der Grundlinie nach vorne besonders betont wurde.

Mehr Stuckfragmente kamen aus diesem Raum nicht zum Vorschein, die eventuell herabgestürzten übrigen Stuckverzierungen konnten bei der früheren Aushebung der Wand zugrunde gegangen sein.

An der südlichen Wand desselben Raumes blieb ein in geometrischem Rahmen gefasster *gemalter Sockel vom Inkrustationsstil* vollständig erhalten (Abb. 17: 1 und Abb. 1: Grundriss, mit der Bezeichnung X_3). Sowohl der Grund als auch die darauf gemalten Formen ahmen verschieden geaderte Marmorplatten von mannigfaltigen Farben nach. Durch die prächtige Abwechslung der Farben und die unterschiedliche Pinselführung trennt der Maler die einzelnen Motive voneinander oder hebt sie hervor.

Aus einer *gemischten Schicht* kamen verstreut zwei kleinere Gesimsfragmente zum Vorschein, deren ursprüngliche Stelle nicht zu rekonstruieren war.

Im Mittelfeld des in *Abb. 14* sichtbaren die *Wandfläche abschliessenden Gesimses* wiederholen sich das Motiv der Eichelverzierung der Gesimse 10 und 13 sowie der längliche Eierstab von gebrochenem Profil.

Das in *Abb. 15* dargestellte Stück ist ebenfalls ein Fragment des *oberen Gesimses*. Die regelmässige lesbische Kymareihe der klassischen Steingesimse wurde von dem provinziellen Stuckkünstler ausserordentlich qualitätsvoll angewandt.

Der Meister der Stuck*decke* wählte dieselbe Lösung, die er aus Italien, der wahren Heimat der Kassettendecken kannte, wo diese vor allem in den reichen Gebäuden des kaiserlichen Roms sehr häufig vorkam. Sowohl der Grundgedanke als auch die Ausführung der Deckenkomposition in der Laktanyastrasse weisen unmittelbar auf Italien hin. Die Stuckverkleidung der Decke wurde hier in der entfernten Provinz Pannonien nach dem Muster der beim Ausbruch des Vesuvs noch nicht vollkommen beendeten Therme von Stabiae hergestellt (Abb. 5).

Die Gegenüberstellung der auf *Abb. 5* dargestellten Gewölbepartie von Stabiae und der Rekonstruktionszeichnung der Decke in der Laktanyastrasse zeigt die provinzielle Umwandlung des klassischen Vorbildes.

Das Muster der Stuckdecke des Raumes 2 in der Laktanyastrasse stammt zwar auch aus Italien, ist aber keine Kopie. An der Wende des I.—II. Jahrhunderts u. Z. bzw. am Anfang des II. Jahrhunderts, das die Herstellungszeit unseres Stuckes war, bestanden so rege Handels- und kulturelle Beziehungen zu Italien, dass die italische Kunst ein nachahmenswertes und anspornendes Vorbild wurde.

Nach der italischen Analogie taucht die Frage auf, auf welchem Wege diese Verzierungsweise aus Pompeji in unsere Provinz gelangt ist. Die Verbindungskette sollte man in der westpannonischen Gruppe finden, wo die durch die Funde von der Laktanyastrasse vertretenen Kriterien am meisten enthalten sind. Aus der Innenstadt von Sopron ist uns ein Stuckfragment bekannt, das eine ähnliche Ornamentik aufweist wie unser Kassettenrahmen. Ausser diesem besitzen wir vorläufig weder in den norditalischen noch in den westpannonischen Fundmaterialien weitere Angaben über den nach Aquincum führenden Weg. Weitere Erschliessungen können dieses Bild natürlich ändern.

Der ausserordentlich reiche und in seinem Material sehr mannigfaltige Stuckverband dürfte die Wand des Prätoriums verziert haben, über dessen topographisch mit unserem Gebäude übereinstimmenden Platz die bisherigen Ausgrabungen ebenfalls zahlreiche Angaben lieferten.

Im pannonischen Stuckmaterial ist die Deckenverzierung ausser dem weiter oben erwähnten Fragment von Sopron lediglich aus der Villa am Csúcshegy bekannt, die aber durch eine viel flachere zeichnerische Ausarbeitung gekennzeichnet ist.

Von den *Gesimsen* vertritt das in den *Abb. 10* und *13* dargestellte Doppelgesims charakteristisch die Vermischung, den Dualismus der antiken und provinziellen Elemente. Die überladenen, auch getrennt für sich bestehenden Gesimsteile wurden von dem Künstler verbunden. Sowohl in der Anwendung der beiden Reihen an einer Stelle als auch in den Verzierungselementen ist die Hand des provinziellen Meisters zu spüren. Zur Raumausfüllung benutzte er verschiedene Verzierungselemente.

Die Stuckverkleidung der *Seitenwände* ist hier der Wandmalerei nicht untergeordnet. Sie ist nicht ein dekorativer Rahmen für farbige Wandfelder — wie im allgemeinen in der westpannonischen Gruppe —, sondern eine selbständige Verzierung.

Bei der inneren Dekoration der Gebäude ahmten die Römer die naturgemässe Mauerstruktur oft in der Weise nach, dass der Künstler die auf der äusseren Fläche des Hauses sichtbaren Quadersteine im inneren Teil der Zimmer aus Stuck plastisch ausbildete. So wurde auch die Sockelverzierung des Raumes 2 aus Stuck hergestellt. Ähnliche geometrische Verzierungselemente erscheinen als Sockeldekorationen an der Wand eines Raumes in Herculaneum und in Kertsch.

Die Zeitstellung der in dem am Anfang des II. Jahrhunderts u. Z. blühenden Inkrustationsstil gemalten Dekoration des Raumes 2 ist nicht nur durch zeitlich übereinstimmende Begleitfunde, sondern auch durch einige Analogien unterstützt. (Zum Beispiel das Haus der Vettii, die Gruft von Cadra, das Bad von Virunum.)

Die Verzierungselemente der Wandmalerei und der Stuckkunst sind miteinander verbunden und stimmen in ihrem Stil überein; der gemalte Sockel des einen Saales erscheint in einem geometrischen Rahmen und der untere Abschluss der mit Stuck bedeckten Wand des Nachbarraumes ist ebenfalls in einer geometrischen Form hergestellt.

MATERIAL DES STUCKES

Das Material der Stuckfragmente ist nicht einheitlich. Unter der oberen 2—3 mm dicken Gipsschicht wurde als Grundierung bei einigen Stücken reiner Mörtel, bei anderen Terrazzomaterial benutzt. Wegen struktureller Erfordernisse wurde wahrscheinlich das zur Befestigung des Stuckes dienende Netz von grösserer Festigkeit am Gewölbe aus Terrazzo ausgebildet, der eine stärkere Bindung gibt. Zur Anbringung der kleineren Teile innerhalb des Netzes genügte auch der blosse Mörtel.

Über die Grundierung der Gipsschicht war die Ansicht der römischen Schriftsteller abweichend. Nach Plinius wurden drei Reihen feiner Sand (Bewurf) mit zwei Schichten Marmor-Gipspulver abgedeckt. Aus Vitruvius' Beschreibung geht hervor, dass sie unter den drei Sandschichten noch einen gröberen Bewurf verwendet und auf den so erhaltenen vierfachen Bezug den marmorierten Gips angebracht haben, jedoch nicht in zwei, sondern in drei Schichten.

In der Grundierung der Fragmente von Laktanyastrasse ist diese mehrschichtige Auftragung nicht zu trennen. Die von Vitruvius beschriebene grobe untere Schicht ist ebenfalls nicht sichtbar.

Bei der Untersuchung der *technischen Verfahren* wurde festgestellt, dass die einzelnen Verzierungen entweder frei ausgebildet oder mit Hilfe einer Gussform bzw. eines Druckstockes hergestellt wurden.

Der Medusenkopf, der Hippocampus, der Fisch, die zu den Kapitellen gehörenden Blätter, Palmetten, Rosetten von doppelkonischem Querschnitt, Voluten, Granatäpfel, die Komposition von Weinranken, Rebenblättern und Trauben sowie die Einzelheiten des Pfeilerschaftes sind alles Handarbeit. Hier war die Plastizität und nicht die Polychromie der Raumverteiler in der Stuckarbeit.

Bei der Verzierung der Kassettendecken arbeitete der Stuckkünstler mit einem Quadratnetz. Er füllte die Rahmen des Netzes nach einer vorher entworfenen Zeichnung aus oder unterbrach sie und erhielt in diesem Fall aus zwei Rechtecken ein längliches Viereck.

Einzelne Motive der sich unzähligemal wiederholenden Gesims- und Kassettenrahmenverzierungen wurden mit Hilfe eines Musters in das frische Material gedrückt. In einigen Feldern sind die neben den negativen Mustern hervortretenden schmalen Rippen gut erkennbar.

Manche Stücke wurden auf Vorrat gearbeitet und fix und fertig an Ort und Stelle geliefert, wo sie lediglich an die Wand genagelt wurden. Das in Abb. 16: 2 dargestellte Medusenkopfrelief wurde auch bereits vorher angefertigt; auf seiner Rückseite blieben Zapfen aus Terrazzo erhalten (Abb. 24: 7).

Auf der hinteren Fläche des stilisierten Kapitellblattes des Raumes 3 ist ein regelmässiges Loch sichtbar (Abb. 24: 8). Hier standen wahrscheinlich aus dem Pfeilerkern selber die Zapfen als Dornen heraus, und die gesondert geformten Blätter wurden auf diese gehängt.

Die auf Vorrat gearbeiteten Stuckverzierungen dürften in selbständigen Werkstätten hergestellt worden sein. Diese Werkstätten befriedigten die Bedürfnisse der ganzen Provinz. Zur Zeit des Kaisers Diocletianus treiben diese bereits gewerbemässig die Anfertigung des Stuckes. Die Verordnung über die Höchstpreise erstreckte sich auch auf die Modellierung der Stuckfiguren und auf andere Stuckarbeiten.

In der Ausführung der einzelnen Stuckverzierungen sind Unterschiede zu bemerken und das wirft die Frage auf, ob an der Dekoration des Saales mehrere Meister beteiligt waren. — Der Meister, nach dessen Entwürfen gearbeitet wurde, leitete zugleich die Ausführung. Sie arbeiteten jedoch vermutlich in mehreren Gruppen. Die einen konnten die Reliefteile mit Figuren, andere die plastischen Gesimsornamente hergestellt haben, dritte wieder brachten lediglich die mit Hilfe von Druckformen angefertigten Gesimse an der Wand an, ebenso wie in der Wandmalerei, wo einzelne reicher verzierte, Figuren enthaltende Bilder von anderen gemalt wurden wie die einfarbigen Felder.

Zur *Zeitstellung* des Stuckes verhelfen uns teils die stratigraphischen Beobachtungen, teils die von derselben Schicht zum Vorschein gekommenen übrigen Funde. In der ausgegrabenen Fläche begann die 30—50 cm dicke Schuttschicht 1,50—1,80 m unter der heutigen Oberfläche (103,20 m über dem Meeresspiegel). Darunter erschienen zuerst die römerzeitlichen Wände, sodann nach ihrer Entfernung zeigten sich in einer gelben Schlammschicht mit schwarzem fettigem Humus aufgefüllte Einschnitte als Spuren der urzeitlichen Wohn- und Abfallgruben. All diese übertrafen die dem Plan gemäss ausgeschachtete Tiefe von 3,10—3,40 m der Gräben.

Ein von stratigraphischem Standpunkt aus wesentlicher Umstand ist, dass diese Gruben stets von den römerzeitlichen Wänden durchschnitten werden. Die Fundamentierung der Wände des mit Stuck verzierten Gebäudes schliesst sich unmittelbar dem frühesten Niveau an.

Nach dem Bericht der Funde verlief auf diesem Teil von Óbuda das Leben ohne Unterbrechung vor dem Kaiserreich und in den zwei Jahrhunderten nach der römischen Eroberung.

Der kleinere Teil des aus den Gruben gehobenen Fundmaterials gehört wohl zur zweiten Periode der Bronzezeit, der grössere jedoch stammt aus der Zeit der Kelten.

Das keramische Material der keltischen Gruben enthielt die auch im I. Jahrhundert u. Z. benutzten

Produkte der kaiserzeitlichen einheimischen Töpfermeister (Abb. 19: 4—6; Abb. 20; Abb. 18: 1—6, 11—12; Abb. 22: 4; Abb. 18: 7, 8, 9, 10; Abb. 22: 2, 3, 6).

Diesem, aus dem I. Jahrhundert u. Z. stammenden Material schliesst sich ohne Unterbrechung die Zeit des Baues des Steingebäudes in den ersten zwei Jahrzehnten des II. Jahrhunderts sowie die Zeit der Herstellung des Stuckes des Raumes 2 an.

Am Anfang des II. Jahrhunderts u. Z. werden die *pannonischen Sigillatagefässe* des Meisters Resatus angefertigt, dessen Werkstätte in unserem Material durch zahlreiche Stücke vertreten ist (Abb. 19: 1—3; Abb. 18: 13—18). Die *Keramiken der Töpferwerkstätte in Kiscelli-Strasse 77—79*, die den überwiegenden Teil unserer Funde ausmachen (Abb. 18: 32, 37, 39, 41—45; Abb. 23 : 7), stammen ebenfalls aus dem frühen II. Jahrhundert. Diesen schliessen sich zeitlich folgende an: Bruchstücke von *bemalten Faltenbechern mit Sandkornbestreuung* (Abb. 18: 33—37 und Abb. 21: 4), *Volutenlampe* (Abb. 23 : 5), *marmoriert und fleckförmig bemalte Gefässbruchstücke* (Abb. 21: 7—9), Stücke von Metalltechnik nachahmenden und mit grüner Glasur überzogenen Gefässen (Abb. 18: 28; Abb. 21: 1—3 und 5—6).

Die *Terra-sigillata*-Bruchstücke von Lezoux und Rheinzabern (Abb. 23 : 1 und 4) müssen zeitlich nach den vorigen eingereiht werden.

Die in *Abb. 24 : 3* und *4* nebeneinander dargestellten *Männerköpfe* — ersterer wurde *ins Stuck eingeritzt*, letzterer *auf einem Becher abgebildet* — veranschaulichen die modische Haartracht am Ende des I. Jahrhunderts u. Z., die mit der aus den Männerdarstellungen der Grabsteine ersichtlichen Frisur übereinstimmt.

Feine *sigillataartige* Bruchstücke mit an Metallgefässe erinnernder glänzender Fläche und Reliefverzierungen von Füssen und Kleiderfalten sind samt dem Fragment eines farblosen, durchscheinenden, aus Glas verfertigten Fussbechers ebenfalls kaiserzeitliche Waren (Abb. 23: 2—3 und 6).

Die *Ziegel*stempel des Gebäudes stammen gleichfalls aus dem ersten Jahrzehnt des II. Jahrhunderts (Abb. 24: 10—11).

Von den aus der urzeitlichen Wohngrube zum Vorschein gekommenen Funden liefern auch die Denkmäler der *Münz*prägung der einheimischen Urbewohner wertvolle Angaben (Abb. 24: 1—2). Sie können in die Jahre 70—60 v. u. Z. datiert werden.

Ausser der Zeitstellung der Begleitfunde bestimmt auch die Verzierung der *Stuck*decke selbst — die ja von der Dekoration der Therme von Stabiae übernommen worden ist — mit Sicherheit ihre Herstellungszeit. Bis zur Anwendung des Vorbildes in Pannonien konnten 20—30 Jahre vergangen sein, welcher Zeitpunkt mit der Datierung der übrigen Funde übereinstimmt.

Die Teile des auf dem Grundstück Laktanyastrasse 31—33 ausgegrabenen römischen Gebäudes sowie die zutage geförderten Funde liefern bedeutsame Angaben über das Leben der Provinzialhauptstadt im I. und II. Jahrhundert.

Die jetzt erschlossenen keltischen Denkmäler bestätigen die Tatsache, dass Urbewohner in Óbuda nicht nur bei der Eroberung, sondern auch später im ersten Jahrhundert der Romanisation gelebt haben.

Die durch die Politik von Trajanus und Hadrianus erzielte, verhältnismässig friedlichere Epoche verlieh der Stukkatur in der Kunst der inneren Dekoration des Gebäudes eine bedeutende Rolle. Von den bisherigen gelangte die mit den antiken Traditionen verschmolzene provinzielle Stuckkunst in der Stuckverzierung von der Laktanyastrasse im höchsten Grade zum Ausdruck.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Grundriss
Abb. 2. Die eingestürzte Stuckverzierung des Kommandogebäudes von Aquincum während der Aushebung
Abb. 3. Rekonstruierte Zeichnung der Stuckdecke des Raumes 2
Abb. 4. Ergänzung der Stuckfragmente der Decke mit Gips
Abb. 5. Detail der mit Stuck verzierten Decke der Therme von Stabiae
Abb. 6. Rekonstruierte Zeichnung der vollständigen Stuckverzierung des Raumes 2
Abb. 7. Auf der Wandfläche nach oben zu laufende Weinranken-, Rebenblätter- und Traubenkomposition aus Stuck
Abb. 8. Fragmente der achteckigen Kassetten der Decke. 1, 3, 7. Pfeile; 2, 8. Schild; 4. Fisch; 5. Partie des den Rand des Bogengewölbes abschliessenden Dreiecks; 6. Seite eines Achtecks; 9. Eckstück des entlang der Seite des Achtecks ziehenden Mäanderbandes
Abb. 9. 1, 3, 5. Fragmente des Pfeilerkapitells; 2. Partie des kannelierten Pfeilerschaftes; 4, 6. Stücke der in dem halbkreisförmigen Abschluss des Gewölbes vorkommenden Muschelverzierung
Abb. 10. Doppelgesims aus Stuck
Abb. 11—15. 1. Stuckgesimspartie aus der Ädikula; 2. Wandfläche abschliessendes doppeltes Stuckgesims; 3. Geschweiftes Gesims der Ädikula; 4—5. Gesimse
Abb. 16. Im Inneren der achteckigen Kassetten vorkommende Figuren. 1. Hippocampus; 2. Medusa
Abb. 17.—1. Freskenverzierung am Wandsockel des Raumes 3; 2. Quadersteine nachahmender Stucksockel aus dem Raum 2; 3—4. Entlang der westlichen Seitenwand ziehendes Stuckgesims im Raum 3 mit dem erhalten gebliebenen Teil des Terrazzofussbodens (3. Draufsicht, 4. von Osten aufgenommen)
Abb. 18. Gefässprofile

Abb. 19. 1, 2, 3. Pannonische Keramikscherben von Resatus; 4, 5, 6. Graphitierte Speicherfragmente

Abb. 20. Zeichnungen von eingeglätteten Verzierungen der keltischen Gefässe

Abb. 21. 1, 2, 3. Mit grüner Glasur überzogene Gefässscherben; 5, 6. Fragmente einer mit grüner Glasur überzogenen Lampe; 4. Gefässboden mit Sandkornbestreuung; 7, 8, 9. Seitenstücke von bemalten Gefässen

Abb. 22. 1. Rot bemalte ergänzte Schüssel mit eingedrückter Verzierung; 2, 3, 4, 6. Keltische Gefässe; 5. Schüssel mit grauem Anstrich

Abb. 23 1, 4. Seitenstück einer Terra-sigillata-Schüssel; 2, 3. Seitenstücke eines Gefässes von metallischem Glanz, mit Details von Kleiderfalten- und Fussverzierung; 5. Volutenlampe; 6. Bruchstück eines Fussbechers aus Glas; 7. Hauskeramik mit vertiefter Verzierung

Abb. 24. 1, 2. Avers und Revers einer keltischen Silbermünze; 3. Zeichnung eines in Stuck geritzten Männerkopfes; 4. Becher mit Gesicht aus Ton; 5—6. Stuckrosetten im halbkreisförmigen Abschluss des Gewölbes; 7—8. Rückseite von auf Vorrat gearbeiteten Stuckverzierungen, die an Ort und Stelle angebracht werden können, mit aus Terrazzo verfertigten Zapfen bzw. einem Zapfenloch; 9. Akanthusblatt vom Pfeilerkapitell; 10—11. Ziegel mit Stempel

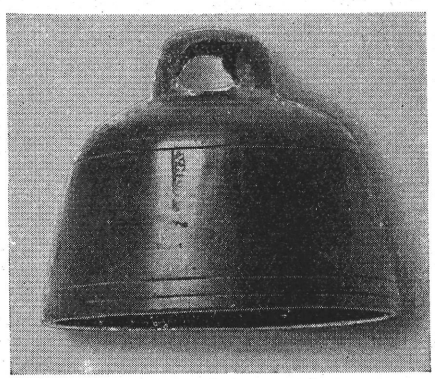
SZÁSZNÉ BURGER ALICE

AQUINCUMI MESTERJEGYES BRONZCSENGŐ

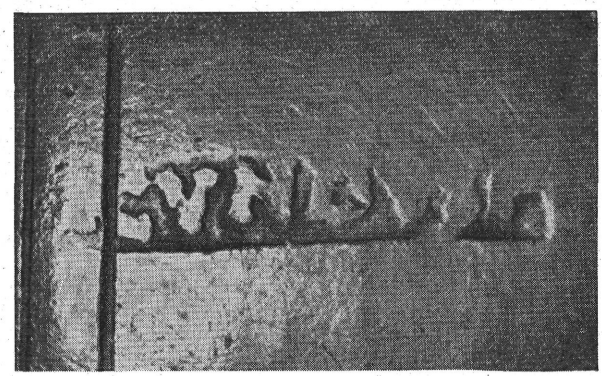
Az alábbiakban ismertetett bronzcsengőt (tintinnabulum)[1] kotrógép dobta ki a felső Margitsziget táján a Duna medréből az 1930-as évek egyikében (1. kép).[2]

Darabunk a nagyméretű római bronzcsengők közé tartozik. Mag.: 6.—, átm.: 7,1, fül átm.: 2,5 cm. Félgömb alakú, köralappal. A fül két oldalán széles, szabálytalan kivágás van, ezekkel ellentétes oldalakon két kis szabályos, kerek lyuk. A csengő legtetejének közepén az esztergálás nyoma látszik, vállán egy körbe futó vonal, míg köpenyén a váll alatt felül és a perem felett alul 2—2 párhuzamosan bemélyített vonaldísz fut körbe. Darabunk patinája kívül sötét olívzöld, fényes felületű, ma is hibátlan állapotban van. A már hiányzó nyelv egykori anyagára belül a vastag vasrozsda mutat. A rozsda dunai kavicsokat tapasztott a csengő belső falához.

A Margitsziget táján előkerült tintinnabulumot finom kidolgozásán kívül számunkra különösen mesterjegyes bélyegzője teszi nemcsak Pannóniában, hanem a Római Birodalomban is igen ritka és értékes leletté.[3] A felső kettős, bemélyített sáv alsó vonalára merőlegesen, beütött, hosszúkás, keskeny téglalap alakú bélyegző kezdődik (h.: 0,15, sz.: 0,02 cm, 2. kép). A második körvonalnál induló jól olvasható betűk közül ..CVND.. egészen élesen, tisztán kivehető. Utána következő VS betűk felső fele elmosódott. Az utolsó F betű hajlított függőleges vonalának csak alsó fele látható világosan. Ezután már a bélyegző egyenes lezárása következik. A mesterjegyet a vonaldíszítés bemélyítése előtt ütötték a csengő falába. Az első észlelhető betűt E-re véljük kiegészíteni. Tekintettel arra, hogy a bélyegző éppen hajlatvonalban kezdődik, nem érinthette az első betű ugyanolyan erővel az alapot, mint azok, amelyek már egyenes síkon folytatódnak. Ez az oka annak, hogy a bélyegző indulását nem látjuk, második betűjét is csak következtetjük. Végeredményben csakis SECVNDVS mester nevének töredékéről lehet szó, mert pl. VERECVNDVS már sokkal hosszabb helyet venne igénybe. Mesterjeggyel csakis kiemelkedő darabokat láttak el, azt minden esetben gondosan, jó olvashatóságra törekedve ütötték a tárgyakba. Ha tehát pl. Verecundus lett volna bronzcsengőnk mesterének neve, bélyegzőjét feltétlenül lejjebb, a csengő falának egyenes síkján helyezte volna el. Nem kétséges tehát, hogy mesterjegyünk: SECVNDVSF. Hogy ez milyen gyakori név volt nemcsak az itáliai és galliai bronzöntők, hanem a téglakészítők és fazekasok körében is, arra igen sok adatunk van.[4]

1. kép. Mesterjegyes bronzcsengő Aquincumból

2. kép. „CVNDVSF" mesterjegyes bélyegző

Csengőnk esetében a mester nevének nominativusa a „fecit"-jelzővel együtt arra enged következtetni, hogy azt az i. sz. II. században készíthették. A korábbi eredetű használati eszközöknél ugyanis a mester nevének genitivusa jelezte készítőjét. (Gen. originis.) Kivételt képezne egy valkenburgi bronzserpenyő, amelyet a legújabb kutatásból ismerhettünk meg SILVINSF mesterjeggyel.[5] Ezt a darabot ugyanis ismertetője i. sz. 42—47 közé helyezi.[6] Ha Norling—Christensen kormeghatározását elfogadjuk, akkor azt kell látnunk, hogy Itálián kívül is, a kiemelkedő bronzárukat már az i. sz. I. század közepétől kezdve nominativusban előforduló, fecit jelzővel ellátott mesterjegyekkel készítették. Egyébként ugyanis „általánosan elfogadott nézet, hogy a nominativusban álló mesternevek későbbiek, mint a genitivusban lévők".[7]

Pannónia római kori bronzemlékanyagában fentiekben részletesen leírt tintinnabulumhoz hasonló darabot — de mesterjegy nélkül — ez ideig egyedül a brigetiói Dolichenus szentélyből ismerünk.[8] Az ugyancsak innen előkerült különböző formájú bronzcsengők társaságában talált darab amellett szól, hogy ez a félgömb alakú forma még a III. század elején is előfordul nálunk. E darabtól eltekintve többnyire csak egészen más formájú csengőket, többször vaskolompot, vagy pedig kisméretű, fülbevalónak használt csengettyűket találtunk.

Említettük, hogy mesterjeggyel csakis egyes készletek kiemelkedő darabjait látták el a császárkorban. Ilyen készlethez tartozhatott a mi tintinnabulumunk is, mégpedig kocsifelszereléshez — jóllehet pannóniai kocsileleteinkben ilyen formájú, mesterjeggyel ellátott bronzcsengő eddig még nem került elő. Pannónián kívül azonban Augusta Traiana-tól 7—8 km-re egy számunkra igen fontos leletegyüttest ástak ki az utóbbi években.[9] Itt (bulgáriai Malka Verea) egy négykerekű kocsi került elő, amelynek vasalkatrészei megegyeznek a már eddig ismert kocsikéval. Jelentős bronzveretek a kocsin nem voltak. A kétfogatú kocsi díszes lószerszámdíszei ezzel szemben a ritkábban előforduló, emailberakásos technikával készültek. Ehhez a lószerszámkészlethez *két* darab bronzcsengő tartozott. Formában, díszítésben, fülmegoldásban egészen csekély méretbeli különbségtől eltekintve — m.: 6,—, átm.: 8. cm — pontosan megegyeznek a margitszigeti darabbal. A *csengőpár* azt bizonyítja, hogy a kétfogatú kocsi lószerszámkészletének mindegyikéhez egy-egy csengő tartozott, tehát ezeket nem a kocsira függesztették. Mivel ezek megegyeznek a lovak számával, vagy egy-egy ló nyakán, vagy a nyaklón, esetleg az igán csüngtek. Császárkori igás fogatolásra mind a Római Birodalomból, mind pedig Pannóniából számos kőemlékábrázolás maradt ránk.[10]

A margitszigeti tintinnabulumnál erre mutat egyébként a fülnél már említett két szabálytalan alakú nyílás is, amelynek kikopása éppen az átfűzött bőrszíj állandó súrlódásából származhatott. Háziállatok csak vaskolompot hordtak, amit a Pannóniában is nagy számban talált ilyen leletek bizonyítanak.

Malka Verea emailtechnikával készült lószerszámdíszei talán elősegítik csengőnk készítési helyének és idejének meghatározását. Bár I. Welkow fent már idézett ismertetésében a Malka Verea-i kocsilelet korát nem határozta meg közelebbről, ezt a hiányt pótolta L. Botoucharova, aki a beresovói tumulus kocsitemetkezésének kapcsán írt tanulmányában kimutatta, hogy az oly gazdag bulgáriai kocsileletek az i. sz. II. században készültek.[11]

A thrákiai emaildíszes lószerszámokkal ellátott kocsikat ez idő szerint galliai import áruknak vélik. A dunai tartományokban — főleg Pannóniában — a galliai hatás már Domitianus korától kezdődött és a II. században volt a legerősebb.[12] A kereskedelem útja megegyezett az áttört kocsidíszeknél kijelölhető útéval, terjesztője a nyugati keltaság volt.[13] Sellye I. emailtechnikával készült darabokat ismertető összefoglaló munkájában több analógiát hoz Gallia Belgicából.[14] K. Exner már meg is nevezi azt a helyet, ahol a korai időktől kezdve (Flaviusok után) ezeket az emailtechnikával készült, különféle rendeltetésű dísztárgyakat készítették: ez a belgiumi Villa d'Anthée volt.[15]

Azért időztünk talán kissé részletesebben a Malka Verea-i kocsileletnél, mert ennek segítségével igyekeztünk a margitszigeti csengő készítésének helyét és idejét meghatározni.

Összegezve tehát az eddigieket: úgy gondoljuk, hogy a Margitsziget felső részénél — a Duna medréből — előkerült eddig egyedülálló SECVNDVSF mesterjegyes bronzcsengő egy lószerszámkészlet kiemelkedő darabja volt (ezért látta el mestere bélyegzővel). Ló nyakán vagy a nyaklón csüngött, bőrszíjra fűzve. Galliai műhely terméke. Készítésének ideje i. sz. I. század vége — II. század eleje. Igen valószínűnek látszik, hogy az aquincumi tábort a rákospataki őrtoronnyal összekötő hídon áthaladó kocsiról esett a Dunába.

JEGYZETEK AZ „AQUINCUMI MESTERJEGYES BRONZCSENGŐ" C. ANYAGKÖZLÉSHEZ

[1] *Daremberg, Ch.—Saglio, E.:* Dictionnaire des antiquités grècques et romaines d'après les textes et les monuments... I—IX. Paris, 1877—1919. IX. 341. *Tintinnabulum* címszó.

[2] Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Osztályán. Ltsz. 60.126.
Ez úton köszönöm meg dr. Radnóti Aladárnak, hogy a darabra felhívta figyelmemet, és hogy az anyaggyűjtésben segítségemre volt.

[3] CIL. VII. 1295 — MARTINVS beütött bélyegzővel, valószínű mesterjegyet jelez. CIL. X. 8071, 56, CIL. X. 8072, 14.

[4] PW—RE, „Secundus" №.19.

[5] *H. Norling—Christensen:* Aarboger for nordisk Olkyndighed og Hist. 1952. 179. Az idézett serpenyő Groningenben van. (Biologisch-Archäologisches Institut, №. 6033.)

[6] Meg kell jegyeznünk, hogy az idézett darab nem a valkenburgi táborásatás alkalmával került elő. — *A. E. van Giffen* nem ismerteti. (Inheemse en romeinse terpen. Groningen, 1948.)

[7] *Radnóti Aladár:* A pannóniai római bronzedények. Diss. Pann. II. 6. 1938. 40.

[8] *N. Láng:* Laureae Aqv. II. (Diss. Pann. II. 11.) 179, 32 tábla 2. — MNM. Ltsz. 4/1933. 115. — M.: 7,5, átm.: 9,5 cm.

[9] *I. Welkow:* Izvestija (Bulletin de la soc. arch. Bulgaire) 14. 1940—42. 205.

[10] *W. v. Massow:* Die Grabmäler von Neumagen. 1932. 141. 91 k. — *H. Dragendorff—E. Krüger:* Das Grabmal von Igel. 1924. 79. 49. k. és 12. tábla. — *E. Esperandieu:* Recueil Général des Bas-Reliefs de la Gaule Romaine. 1907. IV. 3245 (Langres). — Uo., V. 4035 (Arlon). — AÉ 1943. 15. táb. 2, 3. (Szentendre). — AÉ 1944—45. 80. tábla 3.

[11] *L. Botoucharova:* Godisnik. (Annuaire du Musée National Archéologique Plovdiv) 1950. II. 132. skk.

[12] *Barkóczi L.:* AÉ III. f. 7—9, 1946—48. 176. sk.

[13] *Nagy L.:* Budapest története. 1942. I. 251.

[14] *Sellye I.:* Császárkori emailmunkák Pannóniából. Diss. Pann. II. 8/4, 6, 15.

[15] *K. Exner:* Das Verhältnis der Pannonischen Emailfunde zu den Rheinischen. Diss. Pann. II. 8. 89. skk.

ALICE SZÁSZ-BURGER

RÖMISCHE SCHELLE MIT STEMPEL VON AQUINCUM

Das Tintinnabulum wurde in den dreissiger Jahren ds. Jhr. beim Nordende der Margareteninsel aus der Donau durch ein Baggerschiff ans Tageslicht befördert. Es gehört zu den grösseren bekannten römischen Schellen. H: 6 cm, Dm: 7,1 cm, Durchmesser der Öse: 2,5 cm.

Die in der Nähe der Margareteninsel zum Vorschein gekommene Schelle ist nicht nur wegen der feinen Ausarbeitung bemerkenswert, sondern der darauf befindliche Stempel erhöht ihren Wert aussergewöhnlich, da solche nicht nur in Pannonien, sondern im ganzen Gebiete des Römischen Reiches zu den Seltenheiten gehören. Auf dem oberen Teil befinden sich zwei umlaufende eingetiefte Linien. Auf der unteren Linie beginnt in senkrechter Richtung die längliche, eingeschlagene, schmale Inschrift: ..CVNDVSF. Es ist der Name eines Meisters SECVNDVS. Der Nominativ des Namens mit „fecit" lässt darauf schliessen, dass das Stück im II. Jahrhundert hergestellt wurde.

Nur hervorragende Stücke wurden mit einem Meisterstempel versehen. Unser Exemplar mag zu einem Wagen gehört haben. Das Schellenpaar des Wagenfundes von Malka Verea zeugt davon, dass zu jedem der beiden Pferdeschirre je eine Schelle gehörte, sie also nicht am Wagen selbst befestigt waren, sondern am Hals oder am Halsriemen, möglicherweise am Kummet der Pferde. Die beiden Öffnungen der Öse sind ungleichmässig abgenutzt; das mag von der dauernden Reibung eines Lederriemens stammen. Zu dem Fund von Malka Verea gehören auch mit Email verzierte Pferdegeschirrteile. Diese stellen Importstücke aus Gallien dar. In den Donauprovinzen begann der Einfluss Galliens bereits zur Zeit des Domitianus und war im II. Jahrhundert besonders stark. Entlang des Handelsweges finden wir die durchbrochenen Wagenbeschläge verbreitet. Die verschiedenen Wagenausrüstungen und Pferdegeschirre haben die Westkelten vermittelt.

Das beim Nordende der Margareteninsel aus dem Donaubett zum Vorschein gekommene Tintinnabulum mit dem Stempel des Meisters SECVNDVSF mag zu einem Pferdegeschirr gehört haben. Als ein sehr gut gelungenes Stück versah es der Meister mit seinem Stempel. Es wurde mit einem Lederriemen am Hals des Pferdes oder am Halsriemen befestigt. Die Schelle stammt aus einer gallischen Werkstatt. Die Herstellungszeit kann Ende des I. oder Beginn des II. Jahrhunderts gewesen sein. Man kann annehmen, dass sie in die Donau fiel, als der Wagen die Brücke zwischen dem Lager von Aquincum und dem Burgus beim Bach Rákos überquerte.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Bronzeschelle mit Meistermarke aus Aquincum.
Abb. 2. Stempel mit der Meistermarke „CVNDVSF"

SCHAUSCHEK JÁNOS

ADATOK AZ AQUINCUMI IPARI TECHNIKÁHOZ

Az Aquincumi Múzeum birtokában levő, nagyobbrészt régebbi leleteket vizsgálva, több tárgy rendeltetését és az ókori iparban elfoglalt helyzetét sikerült megállapítani.

Egyenként talán kevés jelentősége van ezeknek a tárgyaknak, de eddig elhanyagolt szerepük tisztázása hozzájárul az ipar és a társadalom történetének kibővítéséhez és új szempontból való megvilágításához.

Az ókorban a műhelyek, ipartelepek a gazdagok kezén voltak, a feltaláló és technikus nemcsak a vezető réteghez nem tartozott, hanem többnyire a rabszolgák közül került ki. Az állam akár arisztokratikus, akár demokratikus volt, egyformán a rabszolgaságon alapult. A rabszolgaerő olcsósága nem ösztönözte a termelő eszközök tulajdonosait kísérletezésre és az eszközök tökéletesítésére, maguk a rabszolgák pedig nem voltak érdekeltek az ipar fejlesztésében. A rabszolga kezébe csak igen primitív, durva, de éppen egyszerűségük miatt nehezen rongálódó eszközöket adhattak. A rabszolga a gazda

1. kép. Naptárkő töredéke

tulajdonát képező munkaeszközre átviszi a gazda iránti gyűlöletét, ellenséges elemet lát benne és bánásmódjával, akár gép az, akár igavonó állat, igyekszik tönkretenni, vagy szándékosan megrongálni, legjobb esetben pedig gondatlanul kezelni.[1]

Tárgyainkat a mindennapi élet legkülönbözőbb területéről válogattuk össze, szerszámoktól kezdve épületszerkezeti elemekig tesznek tanúságot az ókori ipari technika fejlettségéről és a mindennapi élet körülményeiről.[2]

1. NAPTÁRKŐ VAGY IDŐJELZŐ SZERKEZET

A Múzeum leltári munkái közepette a régi anyagból egy rendkívül érdekes, talányos rendeltetésű darab került elő.[3]

Kemény, jóminőségű mészkőből faragták ki. Méretei: hossza 23 cm, magassága 11,8 cm, vastagsága átlagban véve 9 cm (1 kép).

A kő egy sík lapnak a része, amelyet kis, egyenes, felül félhengerrel boltozott fülkékkel törnek át, az egyes fülkék fölött bevésett számokkal. Két fülke többé-kevésbé épen látható, de alapjuk nélkül, míg ezektől jobbra és balra a következő fülkéknek csak a kezdetét, illetőleg a töredékét lehet látni. A középső fülke fölött VIIII szám van bevésve, tőle jobbra X-es és tovább jobbra még kivehető a XI-es kezdete, míg baloldalt a VIII-as két utolsó számjegye látszik. A fülkék teljesen áttörik a kőlapot. A lap teteje elnagyolt, a szélét simára ledolgozták, a lap hátsó része viszont egészen durván faragott.

Felmerül a kérdés: milyen célt szolgálhatott a kőlap?

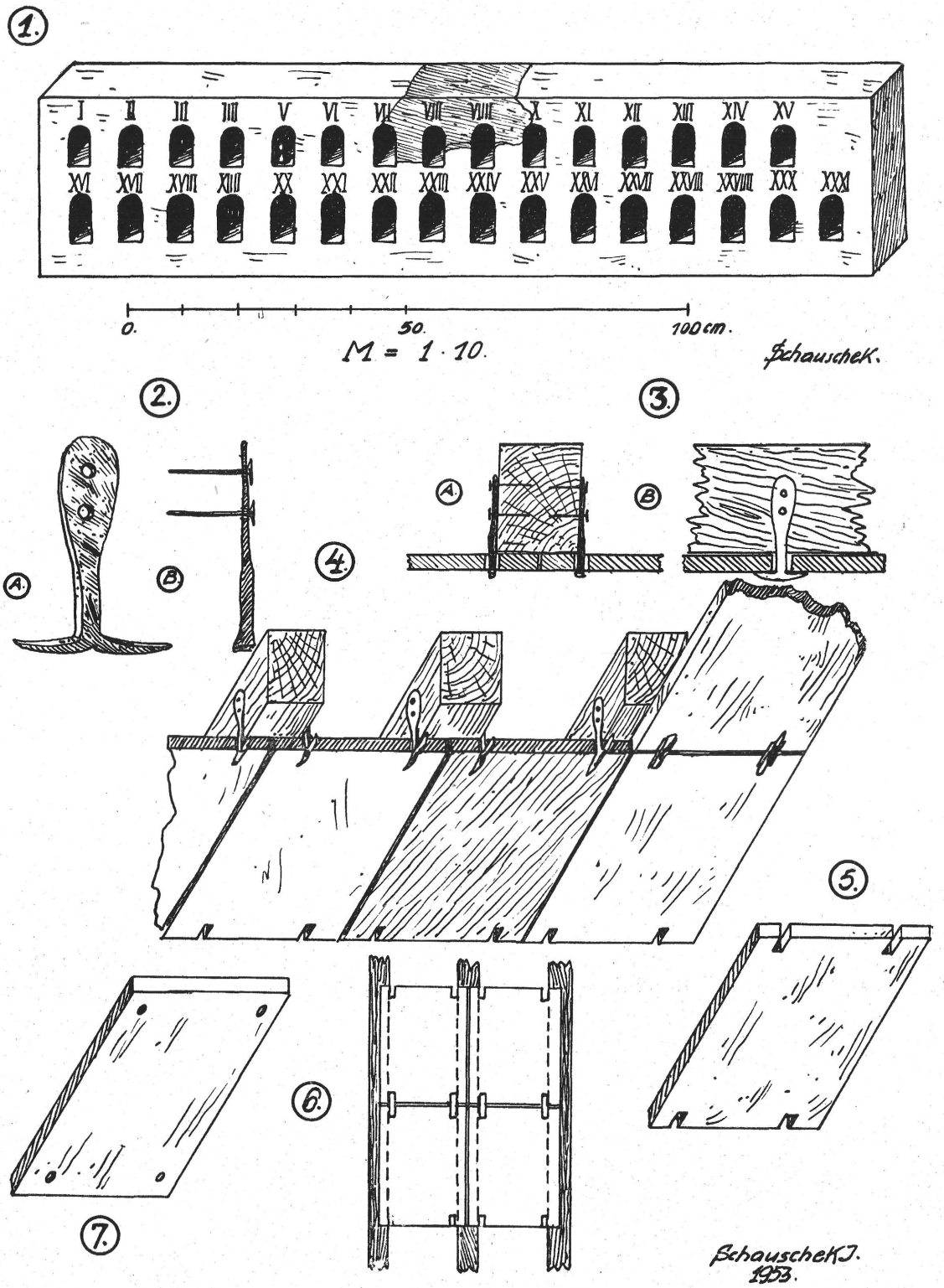
Valamilyen napóra alkatrészének minősíthetnénk a követ. A közismert fennmaradt napórák megoldása azonban többnyire kúpfelületszerűen kivájt kő és semmiképpen sem képzelhető el a kis fülkesor az árnyékhatárok jelzésére.

Nézetünk szerint a kő időmérési célokat szolgált, vagyis nyilvános naptárkő lehetett.[4]

Vizsgáljuk meg a kő egykori, valószínű nagyságát. A kiegészítést eléggé pontosan el tudjuk készíteni. A fülkék átlagos szélessége 4 cm, a közöttük levő elválasztó kis kőpillér szintén 4 cm. Ha egy sorban tizenöt fülkét veszünk fel 4 cm-rel és tizenhat pillért szintén ilyen szélességgel, akkor 60+64, vagyis 124 cm lehetett a kő hossza. (Ha a sorban 16 kis fülkét tételezünk fel, ez a szám bővül 132 cm-re.) Ha a fülkék egy sorban volnának elhelyezve, akkor a kőlap közel 2,5 m hosszú lenne, ami a lap vastagságát tekintve, szilárdsági szempontból sem valószínű. Mivel a kő rendkívül kevés támpontot nyújt, elképzelhető számos más változat is a számok elhelyezésében. Vagyis a fülkék elhelyezése három sorban is lehetséges, ez esetben a kő arányai természetesen megváltoznak (2. kép, 1.).

A kövön szerintünk 31 vésett szám volt, az I—XXXI-ig terjedő római számok. Ugyanannyi kis fülke volt belefaragva a kőbe. Minden szám és fülke egyetlen napnak felelt meg. A fülke arra a célra szolgált, hogy egy belehelyezett jel — ami lehetett akár kis fémszobor, akár bármilyen tárgy — jelezze: a hónap hányadik napjánál tartunk. Masszív jellegéből ítélve, aligha szolgált magáncélokat, inkább a nyilvánosság részére készült naptár lehetett. Valószínűleg utcán vagy inkább kereskedelmi ügyletek lebonyolítására szolgáló helyiségben, piacon, illetőleg Forumon vagy törvénykezési csarnokban állhatott.[5] Egy bizonyos: a kő feltétlenül függőlegesen állt, mégpedig befalazva valahova, amit bizonyít a hátsó sík megmunkálási hiánya és a tetőlapon is a szélek kidolgozása. A kő alsó kiterjedése szempontjából csak találgatásokra vagyunk utalva. Számításaink szerint a felső perem 5 cm széles, a kis fülke magassága legalább 7—8 cm lehetett. Kétszer véve a fülkemagasságot és háromszor az 5 cm-es közt, 29—31 cm eredményt kapunk a kő magasságára. Természetesen, ha felirat volt a kövön, vagy pedig napok, illetőleg dátum mutatására szolgáló faragvány, akkor a függőleges kiterjedés sokkal nagyobb lehetett. Mindenesetre kövünk aquincumi, sőt pannóniai vonatkozásban is egyedülálló lelet.

Ez a kő egyszerű változata lehetett a nagyobb városokban használt, komplikáltabb szerkezetű, kőbe vésett naptáraknak, amelyek a mindennapi élet, ünnepek, törvénykezés és kereskedelem határnapjait szabályozták.[6]

2. kép. 1. Naptárkő helyreállítási kísérlete (a kő meglévő része sötétre sávozva). — 2/*A* Mennyezettartó kapocs elölnézete. — 2/*B* Mennyezettartó kapocs oldalnézete. — 3/*A, B* Mennyezettartó kapocs hozzáerősítése a gerendához metszetben és oldalnézetben. — 4. Az egész mennyezet alulnézetben, vakolat nélkül. — 5. Tetőfedő tégla távlati képe. — 6. A 4. ábra alulnézetben. — 7. Aquincumi téglatípus távlati kiegészített képe

2. MENNYEZETTARTÓ KAPOCS ÉS HORGAS SZEG

Következő tárgyunk inkább építészeti vonatkozású és épületszerkezeti problémákkal függ össze. A római építészetben falak és mennyezetek burkolására elég lapos, nagy, égetett laptéglákat használtak. Ezekre a téglákra — hogy jobban tapadjanak és hogy jobban tapadjon hozzájuk a vakolat — többé-kevésbé szabályosan egyeneseket vagy hullámvonalakat karcoltak. Ezt a karcolást a nedves agyagon a fogas vésőhöz hasonló kis eszközzel csinálták.[7]

A mennyezetburkoló téglák közül az úgynevezett „tegula mammatae" négyszögű, átlag 44×44 cm méretű, 1,5—3 cm vastag. Négy sarkán négy kis agyag szemölcs van, a szélén pedig két bevágott horony, amelynél fogva a falhoz lehet kampós szeggel erősíteni. A „tegula hamatae" (sokkal találóbb magyar kifejezéssel „lábas" téglának neveznénk!) négy sarkán négy kiálló lába van, a lábak szélében pedig félhenger alakú lyuk. A téglaszélesség általában 36×46 cm.[8]

Két egymás mellé helyezett tégla két félhenger nyílása éppen egy hengeres nyílást ad, amelyen átvert kampós szeg egyesíti a két téglát. E téglatípusokat az ókorban többféle célra használták, ezek egyike volt a szigetelés. A lábas tégla négy lábánál fogva a falhoz tapadt, részben a vakolat megtapasztotta, részben pedig egy-egy bevert szeg megerősítette. A mögötte lévő keskeny üreg fűtésre szolgált vagy nyári időben szellőzésre, amikor ebben az üregben keringett a friss levegő.[9]

A téglákat kétágú keresztszeggel erősítették a falba. A keletkező falcsatorna a nedvesség elleni szigetelésül is szolgált. Ezt a téglatípust Pompeiben is használták.[10]

Az említett téglatípusnak egy másik változatánál négy kis rovátka párosával helyezkedik el egy-egy oldalon. A téglaméretek azonosak az előbb említettekkel. Ezeket a lapos szigetelő téglákat elsősorban mennyezetborításra alkalmazták. Felerősítésükre egészen különleges szegek szolgáltak, úgynevezett horogszegek.[11] Ilyen horgas vasakat az Aquincumi Múzeumban is sikerült találnunk.[12]

A vasak egyik oldala kétágúra kovácsolt, a két szétálló szár egy egyenest képez és merőleges a szeg törzsére. A törzs négyszögletes és a végét laposra szétkalapálták. A lapon két-két nyílást ütöttek a felerősítő kisebb szegek részére (4. kép, 1., 2.).

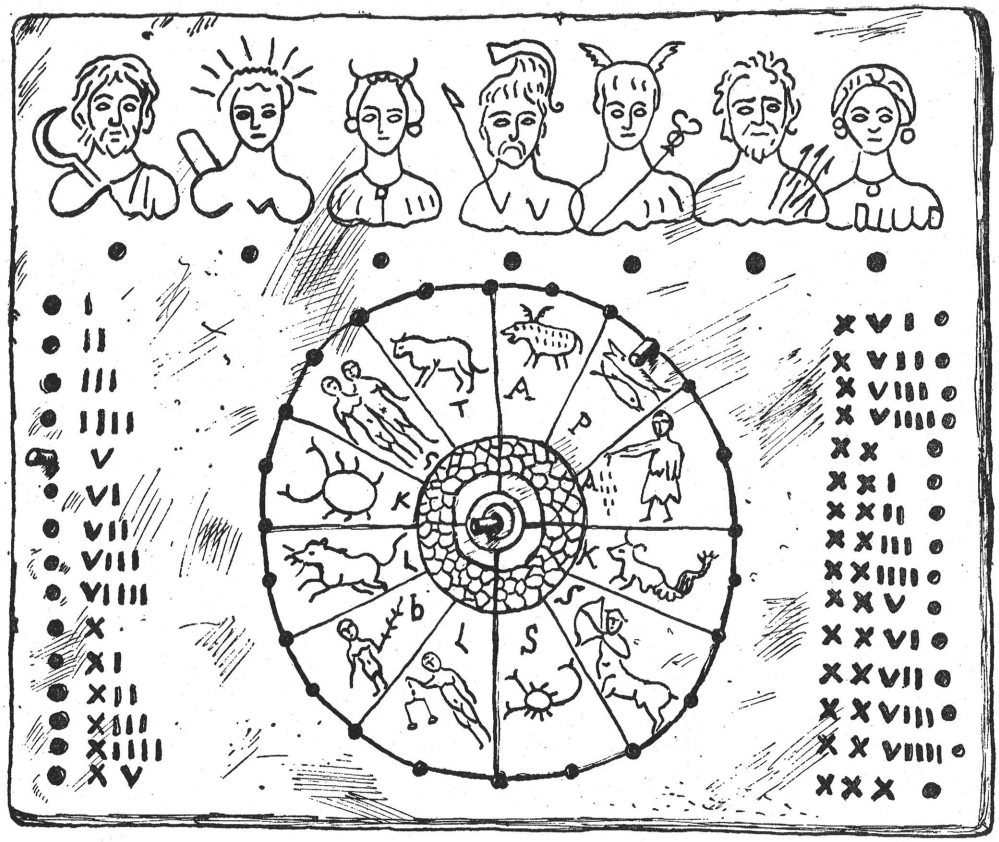
Méreteik a szabálytalan kidolgozás miatt változók. Átlag hosszuk 10 cm, de van 15 cm hosszú is. A kétágú horgas rész hossza 5,5—7,5 cm-ig terjed, törzsük 0,8—1,2 cm széles, a lapok nagysága szabálytalan (2. kép, 2/*A*, *B*). Érdekes, hogy két horgas vasban még megmaradtak a szegek, amelyekkel a gerendákhoz erősítették őket. Ezeknek a kis szegeknek a hossza 6 cm. Minden horgas szeg két-két egymás mellett lévő téglát fogott össze (2. kép, 3/*A*, *B*).

A mennyezetborító tégláknak, amelyek 40 cm szélesek voltak, a gerenda-szélességgel és a beosztással pontosan egyezniük kellett. A gerendák kb. 16 cm szélesek voltak és sűrűn feküdtek egymás mellett. (Középvonaltól középvonalig a táv — amelyet a téglaszélesség megad — 40 cm volt.) A tetőgerendák szélességét átlagban 16—16 cm-re véve (40 — [8 + 8]) = 24 cm volt a táv az egyes gerendák között. A mennyezetgerendákat — pontosan kimérve a helyüket — lerakták, majd egymás után rászegezték a gerendára a téglákat a horgas szeg segítségével. A szegek kétágú horga, túlnyúlva a téglán, összefogott és tartott két-két szomszédos lapot.

Amikor valamennyi lapot felerősítették, következett a vakolás, ami igen jól tapadt a lapokra a már említett díszítésszerű rovátkák révén. Meg kell említenünk, hogy némelyik horgas vas el van görbülve, úgy látszik, nem szabályosan erősítették fel őket. Vitruvius a fürdőknél említi ezt a födémszerkezetet.[13]

Az egész szerkezet a maga nemében rendkívül célszerű, csak túl sok gerendát igényel. A könnyű vakolhatóságon kívül előnye még a tűzbiztonság is. Ezt az elvet több helyen továbbfejlesztették a modern építészetben is; utalok a mai kész nádpallókra és préselt, cementtel átitatott szalmalapokra, amelyeket szintén felszegeznek a mennyezetre. Az egész szerkezetet az ábrák magyarázzák (2. kép, 4., 5., 6.).

Végezetül megemlítek egy Aquincumban talált másik téglatípust, amely ugyanúgy borító tégla lehetett, de csak egy darabja maradt fenn és így nagysága nem állapítható meg. Ez a fennmaradt darab egy 5,5 × 6,5 cm nagyságú, 1,8 cm vastagságú téglatöredék, amelynek egyik szélén kerek lyuk darabja látszik (4. kép, 7.). Szerintünk egyszerűbb téglatípussal van dolgunk, amelyet négy lyukon keresztül — amelyeket még kiégetetlen állapotban ütöttek át a téglán — szegeztek fel a mennyezetre

3. kép. Római naptárkő a würzburgi múzeumból

(2. kép, 7.). A felszegezésre egyszerű vagy kétágú kampós szegek szolgáltak (4. kép, 3—6.). Ilyen felszegezésre való, táblákat rögzítő horgas szegek nagy számban maradtak fenn Aquincumban. A szegek 7—8 cm hosszúak, a kampós részük szélessége 4,2—5,5 cm.[14]

3. BÁNYÁSZLÁMPA

Az ókori technika haladásának alapja a bányaművelés volt. Földművelési eszközök, mindenfajta szerszám, fegyver gyártási lehetőségének biztosítására a fokozódó szükségletnek megfelelően fejleszteni kellett a bányaüzemeket is. A bányatechnika a lehető legkezdetlegesebb volt. Derékszögű négyszög keresztmetszetű, egymással párhuzamos tárnákat hajtottak az érctartalmú kőzetbe.[15]

A tárnák világítására a bányászok hordozható mécseseket vittek magukkal. Az eleinte használt törékeny cserépmécses nem vált be, mert ha kialudt vagy eltört, könnyen veszélybe kerülhetett a munkás a földalatti sötétségben. A munkahelyeken használtak felfüggesztett amfórákat is, amelyeket olajjal töltöttek meg.[16] Ezeket a járatokban és keresztjáratokban állították fel. A cserépmécseseket, használatuk nehézkessége miatt, erősebb anyagból készült, hordozható lámpákkal cserélték ki. Használtak még hosszú, nyeles, egyszerű kanálra emlékeztető, ólomlapból hajlított nyitott lámpákat is, és kis, hordozható, függesztőszerkezettel ellátott, vasból készült faggyúlámpákat. Ez a típus volt a legcélszerűbb.

Hasonló típusú, aquincumi viszonylatban egyedülálló leletről számolunk be a következőkben.[17]

Egy eddig meg nem határozott tárgyról van szó, amely rendkívül megrongálódott állapotban van. Egyes részeit a rozsda elpusztította. A tárgy egy vaskarika töredéke, amelynek egyik oldalán letört végű, meggörbített pánt áll ki. A gyűrűalakú rész legszélesebb helyén 9 cm, magassága 2 cm. Gondolatban kiegészítve a tárgyat, egyszerű, kissé kezdetleges tányérformához jutunk. Az analógiák egyértelműen megadják rendeltetését: faggyúmécses, amely elsősorban földalatti, kifejezetten bányá-

szati munkához szolgált.[18] Az Aquincumi Múzeum gyűjteményében is van két hasonló, de ólomból készült bányamécses (4. kép, 8., 9.; 5. kép, 1; 6. kép, 8., 8/*A*). A lámpa tányérja nyitott, egyik — a tartónyéllel ellenkező oldalán lévő — kis, kiálló csücske szolgált a kanóc és a láng részére. A pánt behajlított vége fület képezett, amelynél fogva a mécsest fel lehetett függeszteni. Még egy kiegészítő alkatrész tartozott a mécseshez, amelynél fogva felfüggesztették és hordozták. Az egyszerű, szalagvasból készült függesztő egyik végének középen átlyukasztott kerek lapjába lehetett beakasztani a mécses fülét. A függesztő jelenlegi letört állapotában 22 cm hosszú. Másik végén feltétlenül szintén karika, vagy pedig még valószínűbben hegyes, lefelé ágazó horog volt elhelyezve, amelynél fogva a lámpát falba, vagy földalatti munkánál a tárna oldalához erősítették.

A limeskutatásnál és egyéb helyeken előkerült maradványoknál mindenütt megvan ez a függesztő horog. Világító anyagul állati eredetű faggyú szolgált. Felmerülhet a kérdés, hogy milyen célra és hol használták ezt a lámpát?

Bányászati eszközök nagyobb számban ismeretesek Dáciából, az ottani arany- és sóbányákból, de Pannónia területéről csak kőbányákat ismerünk. Egyszerű kőfejtőkről sem tudunk Budapest környékén, amelyeket a római korban kezdtek volna művelni. Különben is ezeket a bányákat úgynevezett felszínes műveléssel, a földbe való közvetlen lemélyítéssel művelik. Aquincum környékén a hegyek régészeti topográfiai rendszeres felkutatása még nem történt meg, de ha találnának is bányát, az csak kőbánya lehet. A környéken vas, réz stb. előfordulások — mert az akkori időben csak ezekről az ércekről lehetett szó — nincsenek, úgyhogy a talált lámpát vagy valamelyik bányász hozhatta magával Aquincumba, vagy pedig — és ez a legvalószínűbb — építkezések földalatti munkáinál használták.[19] A katonavárosban sok helyütt előfordult csatornák építésénél is alkalmazhatták, leginkább pedig a csatornák javításánál és tisztításánál. Az óbudai Sztálin-híd tengelyében húzódó nagy cloaca közel 1,20 m magas és 0,60 m széles, a csatorna-térben járni lehet. A lerakódott iszapot és szennyeződést időnként feltétlenül tisztítani kellett. Ilyen esetekben is csak hasonló lámpákat használhattak.

4. TŰZILAPÁT

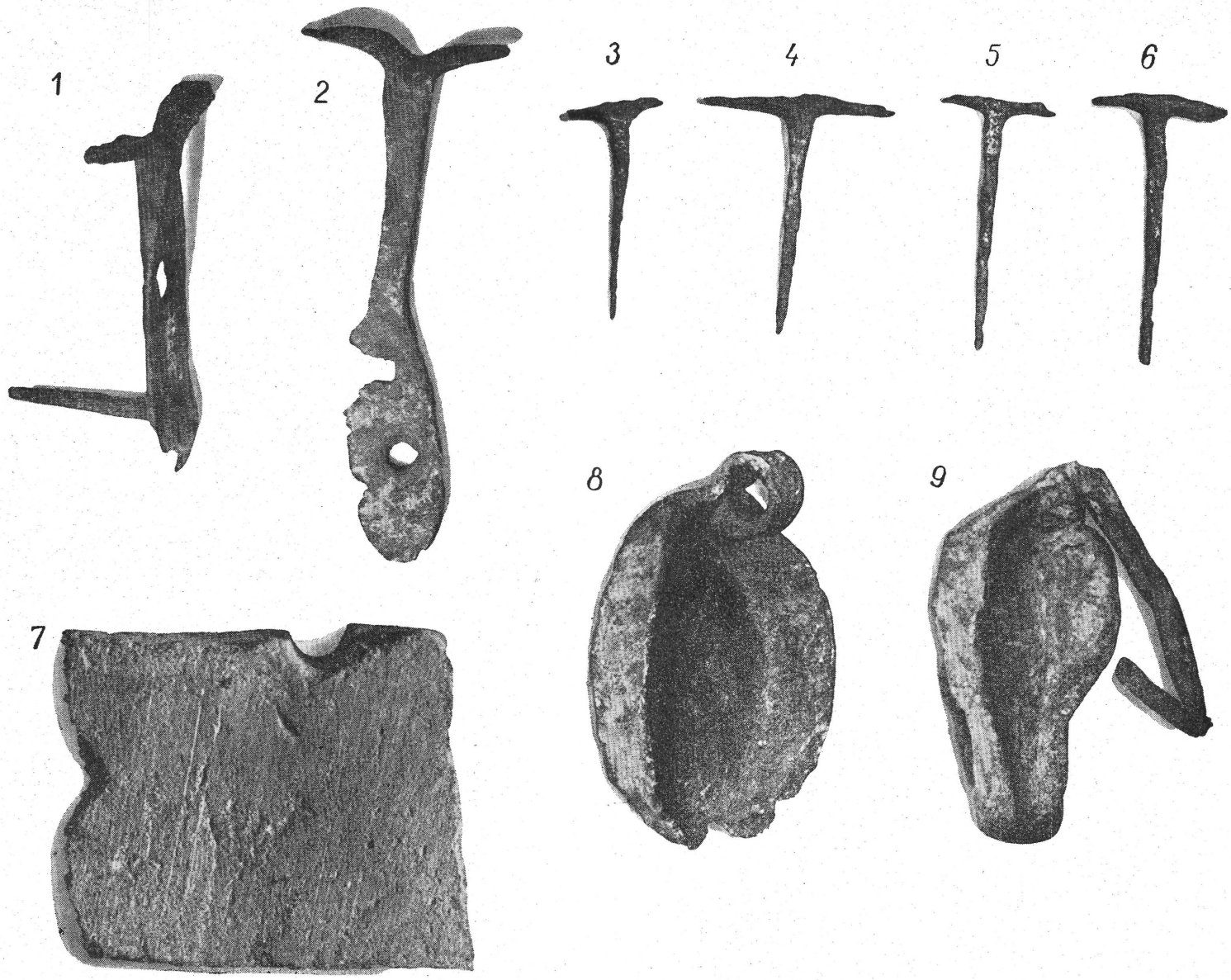
Az Aquincumi Múzeum leletei között van egy vasból készült lapát.[20] (5. kép, 2.). Hossza 65 cm. Az egyik végén a kiszélesedő lapátrész szélessége 11 cm, síkot képez, formája nagyjából tojás alakú. A lapátnyél keresztmetszete négyszögletes, mintegy 9—10 cm hosszban csavarulatokkal díszítették. A lapát másik végén a nyél ismét lassan szélesedik, 3,1 cm-t ér el és a végére behajlított horgot kovácsoltak. Az utóbbi a lapát felfüggesztésére szolgált. Maga a lapát tűzpiszkáló eszköz. Valószínűnek tartjuk, hogy inkább nagyobb műhelyben használták, mint háztartásban.[21]

Ha a lapát formáját vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hogy csak kovácsműhelyben használhatták. A táborban a fegyverzet készítésével, javításával feltétlenül sok katonai és magánkovács foglalkozhatott. Más célra, pl. hypocaustum fűtésére a lapát már kicsinysége miatt sem alkalmas, viszont kovácstűznél a faszénparázs piszkálására, a szén adagolására nagyon is megfelelő.

Feltevésünket erősíti az a tény is, hogy teljesen hasonló vaslapátokat ma is használnak kovácstüzeknél. Lapátunk egyedülálló darab a Múzeum gyűjteményében. A nyél csavarásos díszítése szokásos volt a római korban, valamennyi fennmaradt darab hasonló díszítésű. A rokon rendeltetésű villákon és tűzpiszkáló vasakon is megtaláljuk ezt a díszítő eljárást.

5. ARANYMŰVES KALAPÁCS

A kibányászott aranyat ékszerekké és más tárgyakká dolgozzák fel. Az arany rendkívüli mértékben nyújtható, e tulajdonsága révén használják fel aranylemezek és lapok készítésére. Az antik művészetben a bronz — és néha más anyagú — dísztárgyakat és szobrokat igen gyakran aranyozták. Tehát nagymennyiségű finom aranylemezre volt szükség. Ezeket a mi korunkban is használt, úgynevezett „aranyfüst"-höz hasonló vékonyságú, egészen finom lapocskákat kalapálással állították elő.[23]

4. kép. 1., 2. Mennyezettartó horgos szegek az Aquincumi Múzeumból. — 3—6. Kétágú kampós szegek mennyezet-tégla felerősítésére. — 7. Egyszerű mennyezettégla töredéke. — 8—9. Ólomból készült bányamécses az Aquincumi Múzeumból

Egy üllőnek szolgáló kövön feküdt az alap, amelyre feltették az egymásra helyezett, már előzetesen vékonyra kalapált aranylemezeket, mégpedig felváltva egy aranylapot, majd egy bőrlapot. A több rétegben elhelyezett anyagot az aranyműves ülő vagy térdelő helyzetben a kezében tartott kővel, majd kalapáccsal, ütemes csapásokkal dolgozta ki.[24]

A kalapács teljesen hasonló a ma használt aranyműves kalapácshoz. A Pompeiben kiásott „Casa dei Vettii"-ben fennmaradt freskón kis Ámorok különféle fémtechnikai munkákat végeznek. Az első kis Ámor-pár üllőn aranylapot kovácsol nehéz kalapáccsal, amelynek alakja azonban teljesen hasonló a könnyű kis kalapácséhoz — a másik két kis alak finom mérlegen mérlegel, míg az ötödik alak ugyancsak aranylapot készít, mégpedig kis aranyműves kalapáccsal.[25]

Ilyen kalapácsot ismertetünk most az Aquincumi Múzeum leletei közül. A kalapács méretei: hossza 10,1 cm, szélessége középen 2,8 cm a nyél befogadására szolgáló kerek részen, a szélén pedig 1,4—1,5 cm.[26]

Egyik vége tompa, meglehetősen szétvert, a másik fele hegyes. Formája teljesen megegyezik az előbbi képen és domborműveken szereplő kalapáccsal. A kalapács funkciója az aranylemezek készítésén kívül még más is volt. Általában az ékszerészi gyakorlatban, minden olyan munkán kívül, ahol könnyű mechanikai ütőerőt kellett kifejteni, felhasználták még domborításra, az úgynevezett „trébelésre". Ennek egyik módja az volt, hogy fa- vagy kőlapba vésték a minta negatívját és ebbe a mintába kalapálták be az aranylemezt először nagyjából, majd egyre finomabban, míg teljesen rá nem simult a formára. A kalapács vége lekerekített, hogy ne karcolja az aranyat és a már kikalapált részeket ne sértse meg. Ez a lekerekítés az általunk közölt kalapács tompa végén is megvan[27] (5. kép, 3).

Egy másik, fejlettebb módja a trébelésnek az a módszer, amikor szabadon, minta nélkül készül a domborítás. Ez a mód természetesen sokkal nagyobb mesterségbeli készséget, illetve művészi tudást igényel, mint az előbbi. Az ókorból sok ilyen domborított emlék, lemez, edény maradt fenn.

Ezt az eljárási módot technikailag úgy oldják meg, hogy egy szurokból készült lapra fektetik a fémlemezt és negatív oldaláról kezdik a kidolgozást. A domborított részek a lágy anyagba belemélyednek és nem deformálódnak, amikor mellettük egyes előreugró részek kidolgozására kerül sor. A szurok helyett viaszt is használtak. Ez a domborítási eljárás napjainkig megmaradt. Ma is szurokkal töltött félgömb alakú vastálat használnak az ötvösök a domborítási munkákhoz. A ma használatos könnyű kalapács is hasonló az általunk bemutatotthoz.[28]

Néhány hasonló kalapács, csaknem azonos méretekben, más kutatásoknál is előkerült.[29]

6. KÉZBILINCS ÉS LÁNC

A maga nemében egyedülálló egyik aquincumi leletünk, egy kézbilincs, a rabszolgatársadalom büntető eszközeire vet érdekes fényt. Ennek párja egy másik lelet: lábbilincs lánccal.[30]

A kézbilincs szerkezetére vonatkozóan nem sikerült bővebb utalást találnom az irodalomban. A kézbilincs rabszolgák vagy elítéltek fenyítésére, vagy katonai büntető és fegyelmező eszközül szolgálhatott. A szerkezet köralakú, átmérője 9,8 cm (7. kép, 1.). Maga a bilincsszerkezet öt részből állott. Két egyforma félkörű rész képez két féldarabot egy-egy csukló befogására. Egyik végükön egyenes pánt van, amelyen négyszögletes nyílást lyukasztottak, másik végükhöz pedig köralakú lapot kovácsoltak. Ez a lap egyiknél a felső részen, másiknál pedig az alsó részen nyúlik ki. Mindkét féldarab lapjának közepén kerek nyílást lyukasztottak. A harmadik darab 13,1 cm hosszú, egyenes szalagvas, amelynek egyik végén a két félkörös darabnál említett négyszögű nyílás van, a másik végén pedig egy vízszintes síkban lévő átlyukasztott kerek lap.

A negyedik darab vasbádogból készült, téglalap alapú egyenes hasáb, amelynek egyik vége kissé lekerekített. Két párhuzamos oldalán egy-egy négyszögű nyílás van. A hasáb alapja nyitott, végeredményben egy kicsiny, egyik végén kissé íves, üres dobozhoz hasonlít. Az ötödik tag elveszett, csak funkciójából lehet rá következtetni. Legvalószínűbb, hogy valamilyen merev reteszelő szerkezet volt.

A szerkezet a következőképpen működött:

Az összefoglaló tagból (6. kép 4.) először kihúzták a zárószerkezetet vagy reteszt (6 kép, 5.). Utána hátrafelé lehúzták az összefoglaló részt, ami által felszabadult a három tagozat a szétnyitásra (6. kép, 9.).

A két félkörű rész és az egyenes pánt végén ugyanis a lapocskák egy szegből készült, függőleges, szétkalapált végű tengely körül mozogtak (6. kép, 9/*B*).

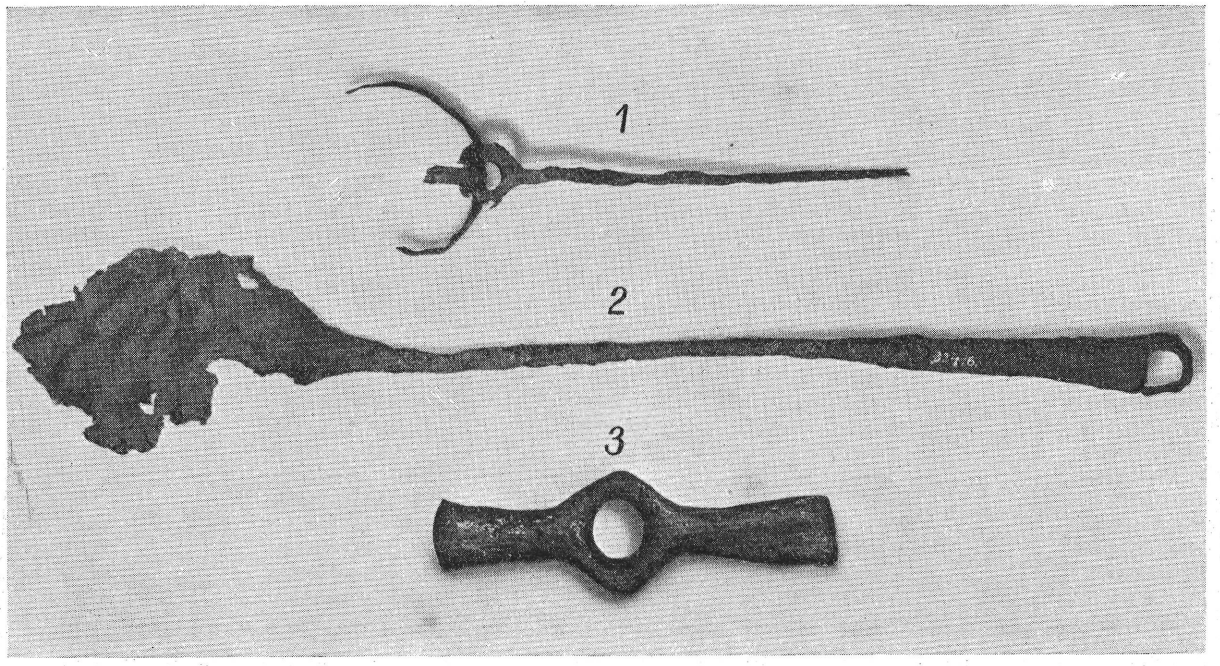
E körül a tengely körül nyitották szét a két félkörű részt. A bűnös vagy elítélt két csuklóját két oldalt az egyenes pánthoz szorítva, behajtották a tengely körül a félkörű részeket, majd ráhúzták a záró készüléket és ezt a négyszögletű lyukakon át rögzítették (6. kép, 9/*A*).

Megemlítjük még, hogy a kézbilincs rendkívül szoros. Felnőtt férfi csuklója alig fér el a kerek részek között, tehát a megbénításon kívül még kínozta is gyötrő szorításával az elítéltet. A bilincsszerkezet a maga egyszerűségében technikailag tökéletesnek mondható és vetekszik a modern, rugós szerkezetű kézbilincsekkel.

A bevezetésben említett lábbilincs is érdekes, egyedülálló lelet.[31] Hossza a lánccal együtt 56 cm[32] (7. kép, 2.). Ha síkban kiterítjük a bilincset, mindkét oldalon egy-egy kovácsolt vassínt látunk, mégpedig jobboldalon egy egyszerűen meghajlított szalagvasból kikalapált részt, amelynek keresztmetszete kissé homorú, a patkóalakúan hajlított sín két végére pedig egy-egy horgot kalapáltak (6. kép, 10/*A, B*). Ebbe kapcsolódik az egyik oldalon egy bővebb, tojás alakú vaslánctag, másik oldalon pedig egyszerű lánctag (6. kép, 10/*C*). A legelső lánctag át van vágva és a két átvágott részt egymás mellé kalapálták (6. kép, 10/*D*).

A már említett tojás alakú lánctag mellett egy hasonló, majd kívül még négy, középen benyomott láncdarab, tehát összesen hat tag köti össze a bilincs két részét.

A másik vége a bilincsnek sokkal nyersebben kidolgozott és szélesebb, 3,2 cm magas, szintén patkóalakúan hajlított, homorúra kalapált vaslap. Egyik végére fület kovácsoltak, amelybe az utolsó lánctag és az elzárásra szolgáló, egyik végén hegyesre kovácsolt kis tag kapcsolódik, másik oldala letört és a rozsda elpusztította. Az említett, hegyesre kovácsolt kis taghoz kapcsolódik a bilincs másik oldala, egy füles téglalaphoz hasonló vasdarab (6. kép, 11.).

5. kép. 1. Bányamécses töredéke. — 2. Vas tüzilapát maradványa. — 3. Vas aranyműves kalapács

(A rekonstrukciós ábrán B az egyik fül — amely nagyobb a másik oldali bilincsfüleknél — C az összekötő tag és A a bilincstest másik fele. Itt is látjuk a hozzákovácsolt négyszögű lapot és két, néhány milliméterre kinyúló lap-töredék kiegészítését.)

A bilincs szerintünk következőképpen működött: mindkét négyszögű lapból egy-egy kis, középen átlyukasztott lap nyúlt ki. Az elítélt lábára úgy verték rá a bilincset, hogy a lábszárra igazították a sínt, utána a két kis lapocskát egymásra illesztették és a nyíláson át rögzítették. Ez a rögzítés (6. kép, 11/A) történhetett akár beleillő csapszeggel, akár más módon is. A leleten olyan kevés a támpont, hogy a részleteket illetően teljesen képzelőerőnkre vagyunk utalva. Az is elképzelhető, hogy a négyszögű részhez kulccsal nyitható retesz volt építve, amelybe a másik oldali kiálló kis lapok beleillettek. (6. kép, 11. Ábránk kiegészítve mutatja a bilincset. Az említett két négyszögű részt A és D jelöli.)

A bilincs másik oldala sokkal egyszerűbben záródott (6. kép, 10.). A lyukas (A) fülbe kapcsolt C-vel jelölt utolsó lánctagot a kovács a széthajlított végű D lánctagba beleillesztette és utána visszakalapálta, illetőleg forrasztotta a D tag két összeillő végét. Ezt a zárat csak véglegesen lehetett nyitni, mert egyszermindenkorra rögzítve volt. Nyitáskor a kovács a műveletet megfordítva végezte.

Minthogy a bilincs egyik része nyitható volt, fennáll annak a lehetősége, hogy a bilincs nem a lábak rögzítésére, hanem a kéznek a lábhoz kötésére szolgált.

Az elítélt lábát a kezéhez béklyózták, ami jóformán kínzásszámba menő büntetés. Mozogni így nem lehetett, úgyhogy ha munkára hajtották, vagy általában mozgást engedélyeztek a rabnak, az egyik rész kinyitásával a csuklót és bokát összekötő láncot megoldották.

A baloldali szélesebb rész lehetett a bilincs alsó, bokára illő része. Ennek homorúra kalapálása azt a célt szolgálta, hogy jobban simuljon a lábhoz és ne törje túlságosan a rab lábát.

7. AJTÓSAROK-VASALÁS, ALÁTÉTLEMEZ STB.

Az antik ajtószerkezeteket elég jól ismerjük, főleg pompeji maradványok alapján.[33]

Az ajtó csaknem mindig kétszárnyú volt és befelé nyílt. Az ajtótok szerkezete fa- vagy kőküszöbből, két, többnyire kőből készült ajtófélfából és szemöldök-gerendából állott.

Lényeges különbség a mai ajtókhoz képest, hogy az ajtószárny nem pántokon mozgott, mint ma, hanem a szárny egyik oldalán egy-egy hengeres csap állott ki alul és felül. Ez a csap beleillik a küszöbbe és szemöldökgerendába vájt, ugyancsak hengeralakú tokba.[34] Hogy a súrlódás kisebb legyen, a kiálló facsapokat fémmel burkolták. Ez a csapra húzott fémhenger vasból, vagy módosabb háznál bronzból készült. A mennyezeten a csaplyukat is hasonló hengerrel bélelték, amelyben a másik henger forgott. Ez a bélelet szintén bronz vagy vas lehetett. Alul a küszöbben volt a másik csaplyuk, amelyet ugyanígy burkoltak a súrlódás csökkentésére.

Aquincumban csupa kétszárnyú ajtót ismerünk, amelyeknek kőküszöbe van. Az ajtók mind befelé nyíltak. A kőküszöbbe bevágott hengeres bemélyedés van a csap részére és ennek a csaplyuknak a fenekén is kerek vaslap volt, hogy a csap és a kő között a súrlódást enyhítse. Az alább közölt és általunk felismert rendeltetésű vas alátétlemezek ebbe a csoportba tartoznak.

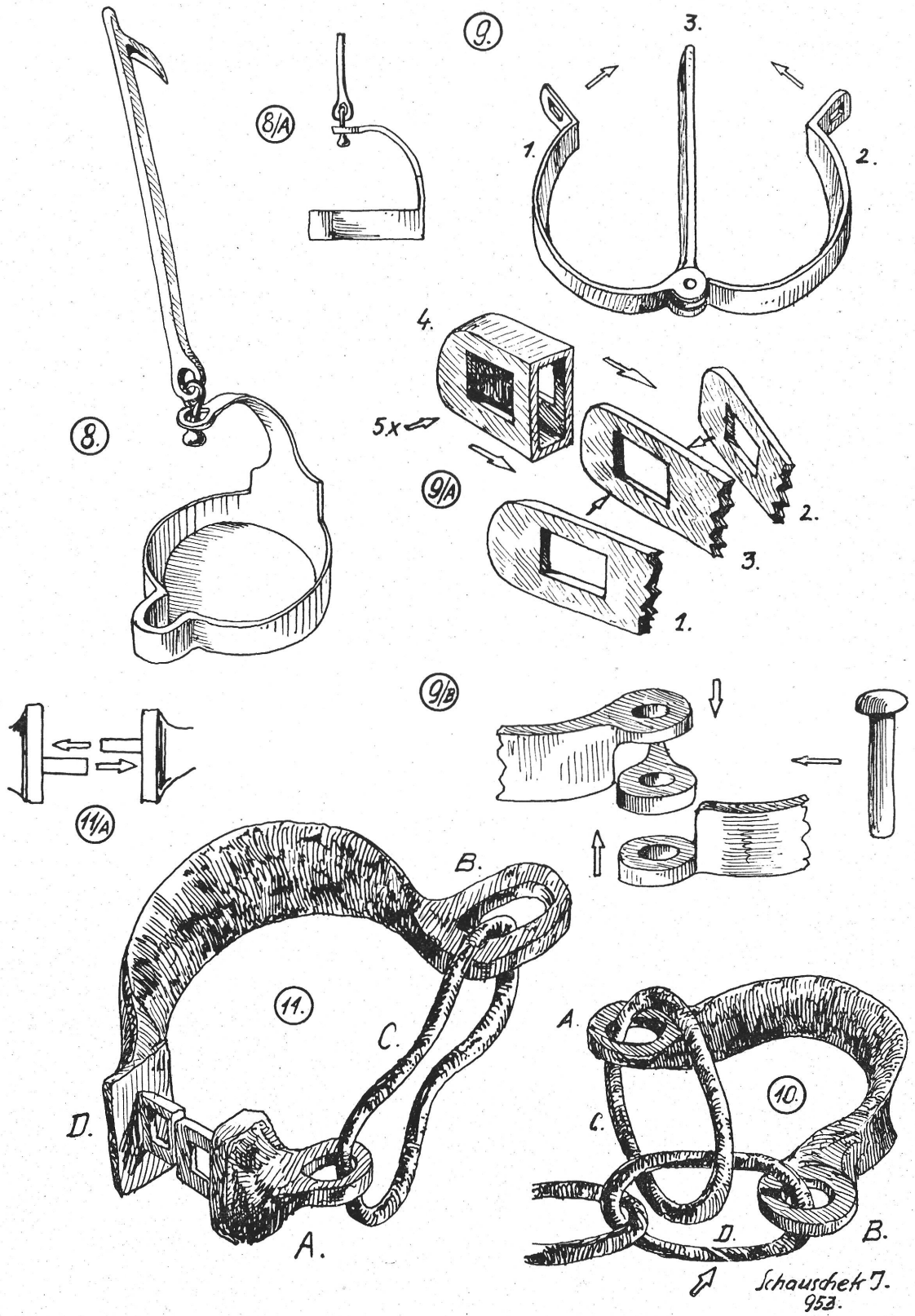
Ennek a rendszernek egy korábbi, fejletlenebb alakját látjuk egy saalburgi példán, ahol egységes vassarut alkalmaznak kőküszöb nélkül az ajtósarok befogadására.[35]

Maga az ajtószárny deszkából készült, gyakran gazdagon megmunkált felülettel, bronzborítással, rácsozattal áttörve és csont-berakással díszítve.[36]

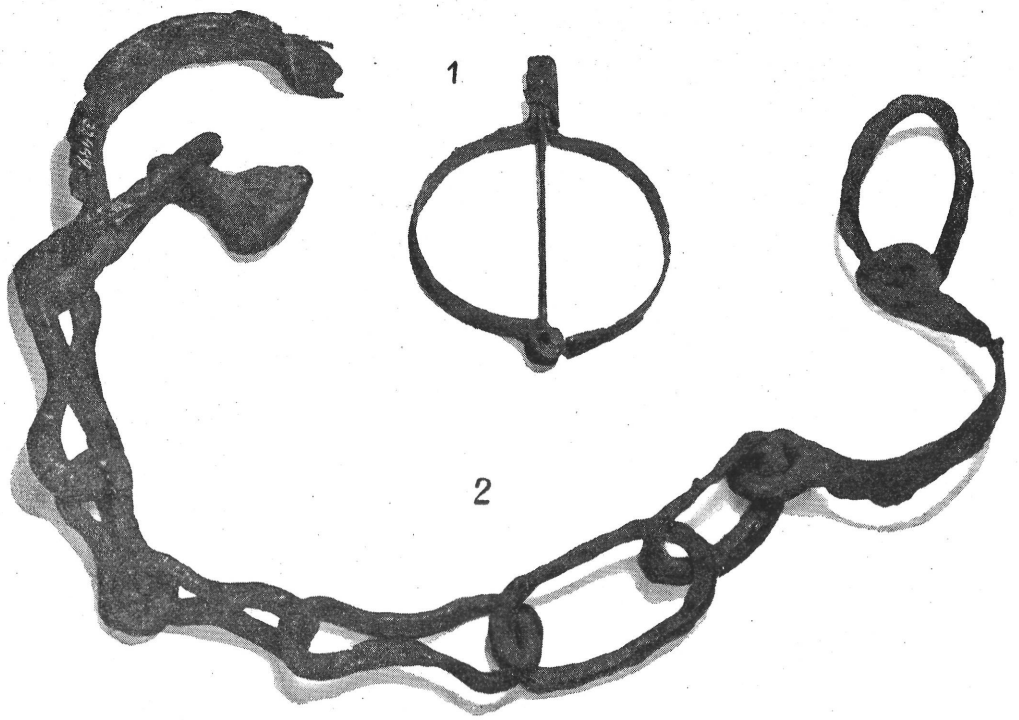
Az ajtószárnyat závárzat erősíti a küszöbhöz, amelynek a bevésett nyomai mindenütt megvannak, így Aquincumban is. A zárakkal, kulcsokkal, reteszekkel most nem foglalkozunk, mert nem tartozik jelen tanulmányunk tárgyához. Az ajtószerkezet nem a legpontosabban zárt, mert az ajtócsapok idővel megereszkedtek.[37]

Jelenleg több ajtóalkatrész van a Múzeum birtokában, amelyekből több csoportot mutatunk be. Egyik csoportba tartoznak a kerek vas alátétlemezek.[38]

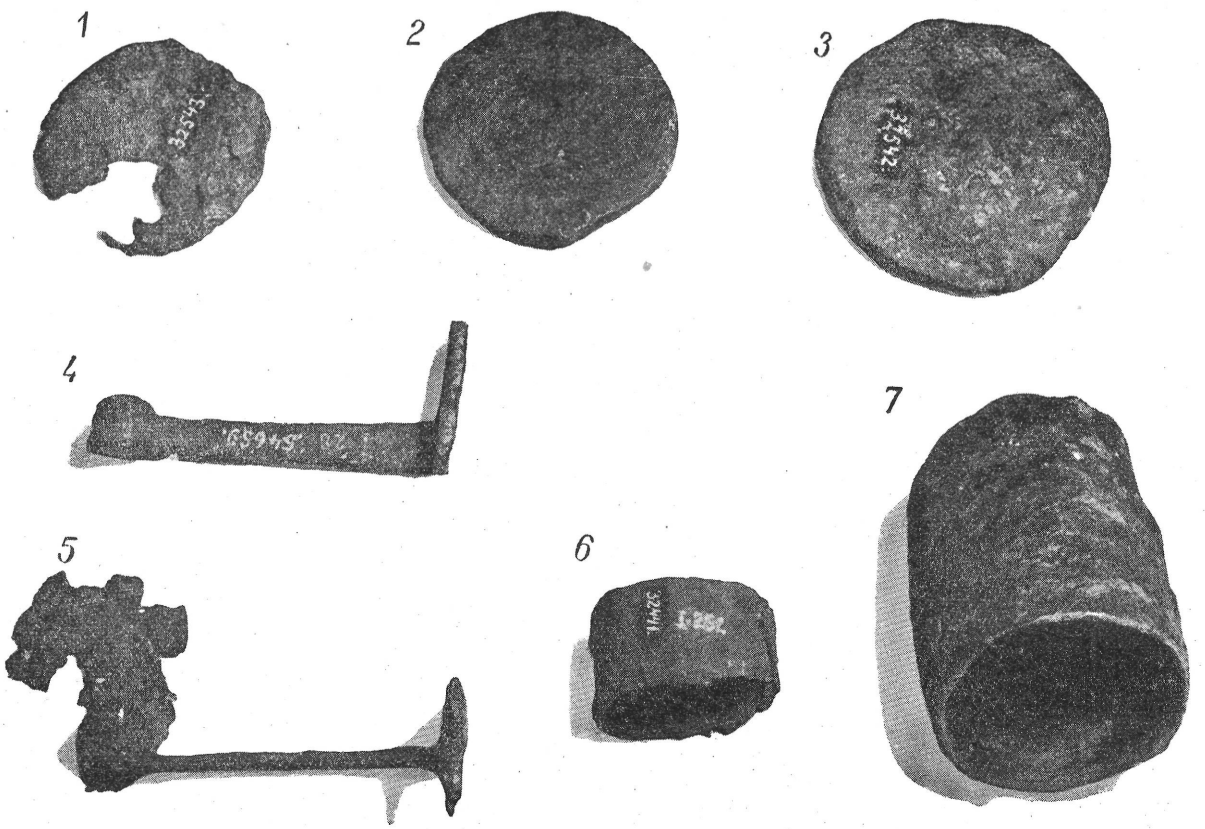
Átmérőik 7,1 cm, 6,1 cm és végül 5,8 cm. Vastagságuk ugyanabban a sorrendben 0,7, 0,6, 0,5 cm. A rozsda erősen megrongálta valamennyit (8. kép, 1., 2., 3.).

6. kép. 8. Bányászlámpa rekonstrukciója a szerző elgondolása szerint. — 8/*A* Ugyanaz oldalnézetben. — 9. Kézbilincs nyitott állapotban. — 9/*A* Zárás végző fázisa, távlati képben. — 9/*B* A bilincs végén levő lapok és a tengelyszeg távlati képe. — 10. Lábbilincs baloldali vége. *A*, *B* a bilincs végére kovácsolt horgok, *C* az utolsó lánctag, *D* átvágott lánctag (átvágás helye nyíllal jelölve). — 11. Lábbilincs jobboldali vége. *A*, *B* a bilincs végére kovácsolt horgok, *C* záró lánctag, *D* záró szerkezet baloldali része. — 11/*A* Feltételezett zárószerkezet részlete

7. kép. 1. Római kézbilincs összecsukva. — 2. Római lábbilincs

8. kép. 1., 2., 3. Vas ajtóalátét lemezek. — 4., 5. Kilincsek. — 6., 7. Két ajtósarokvas

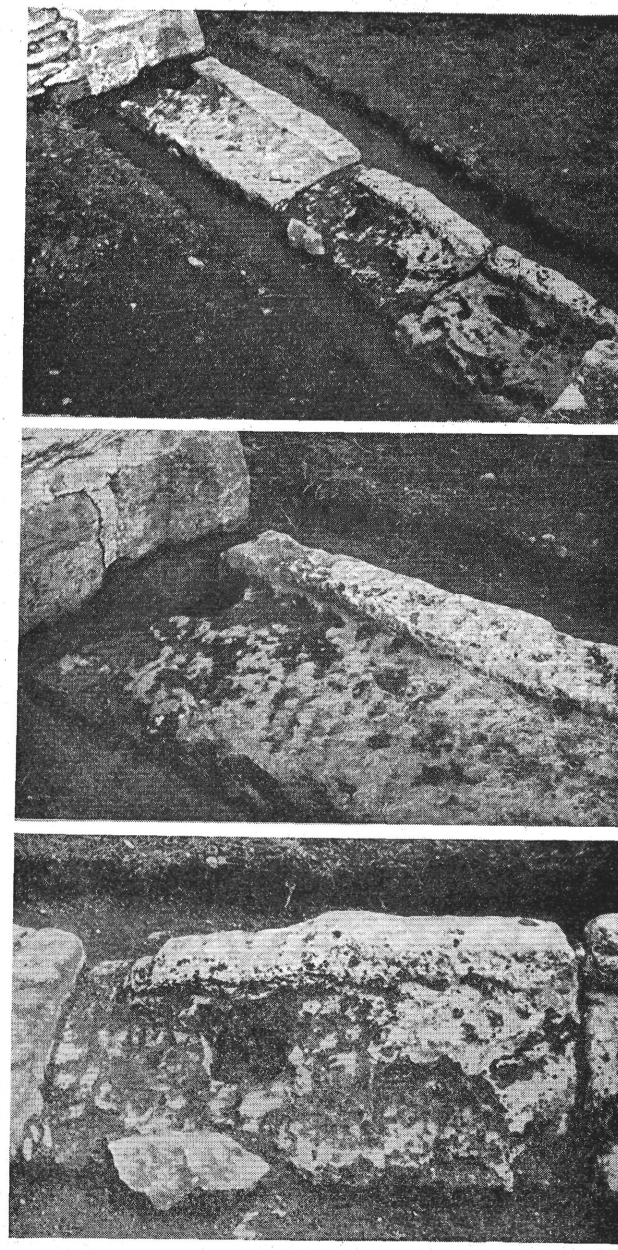
A másik csoporthoz két, kilincsnek használt darab tartozik[39] (8. kép, 4., 5.).

Képük magyarázza alakjukat és szerkezeti funkciójukat is. Mindkettőnek hossza 8 cm. Az 5. számún még a zárnak egy rozsdától szétmart darabja is rajta van. A kilincset egyszerűen tengelyre kovácsolták és így nyitotta nyomásra az ajtót. Ez a forma a római ajtóvasalásoknál meglehetősen ritka. Az egyszerű zárakat többnyire elhúzható závárral oldották meg. Bonyolultabb és drágább volt a kilincses zárószerkezet készítése. Nem célom itt bővebben tárgyalni az ajtófelszereléseket, zárakat stb., mert e cikkben csak az ajtópántokkal foglalkozom.

A harmadik csoportba tartozik két ajtósarokvas, szakszerűen persely-vas.[40] (8. kép, 6, 7.)

A kisebbik darab átmérője 6 cm, magassága 5 cm. Erősen rongált. A nagyobbik darabbal bővebben kell foglalkoznunk. Ennek magassága 11,3 cm, átmérője 9 cm, vastagsága 0,7—0,9 cm, a durva kivitel és a rozsda pusztítása miatt változó. Jelentőséget és érdekességet ad ennek a darabnak, hogy az első, ún. csigadombi ásatásnál került elő, amely a polgárváros amfiteátrumának alaprajzát tisztázta és az egykorú, most megtalált feljegyzésekből kiderül, hogy a körszínház kapujának sarokforgóvasa volt. Ezt a szerepét a fennmaradt feljegyzéseken kívül a vas nagy mérete is bizonyítja.

A hatalmas fesztávolságú ajtó (szélessége 3,60 m) szerkezetére ki kell térnünk. A helyszínen végzett kutatás feltárta a küszöb két végén lévő, kőbe vésett csaplyukakat, amelyeknek átmérője 18 cm, mélysége 9 cm (9. kép, 1., 2., 3.).

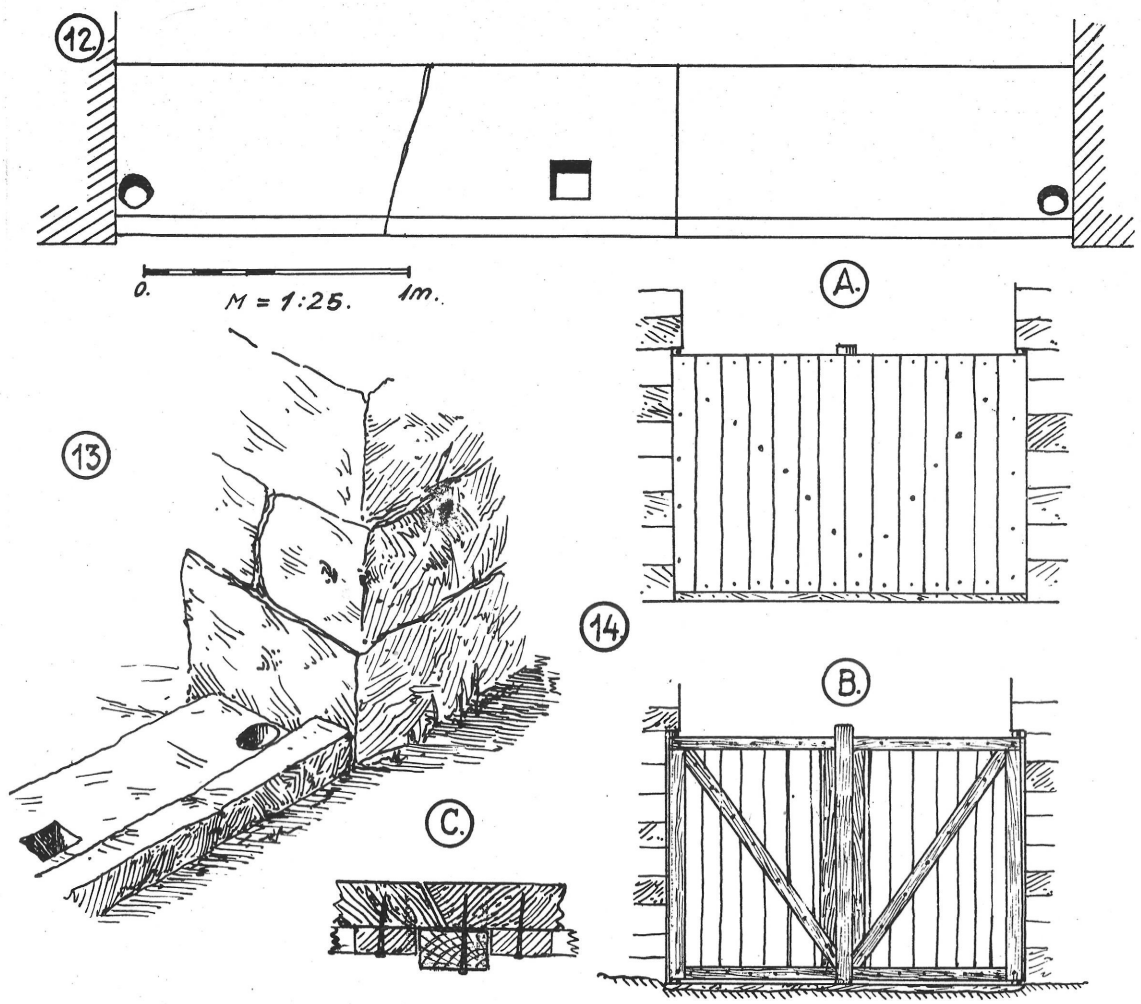

9. kép. 1. A polgárváros amfiteátrumának küszöbköve nézetben. — 2. Ajtócsaplyuk helye. — 3. Závárgerenda helye

A küszöb közepéhez közel egy négyszögletű závárnyílás van, 14×14 cm átmérővel. Ez volt a závárul szolgáló gerenda mérete, a nyílásnak a kőkávától való távolsága pedig megadja részünkre az ajtószárny vastagságát, vagyis 7 cm-t (10. kép, alaprajz 12.).

Az egyik fennmaradt forgócsapnak a hüvelye bizonyítja az ajtó nagyságát. A kapuszárnyak szerkezete feltétlenül gerendavázas lehetett, mert ekkora méretű szárnyak csak merevítő szerkezettel oldhatók meg. Továbbá, tekintettel a cirkuszban szereplő vadállatokra, az ajtónak megfelelő ellenálló erőt is kellett képviselnie. Az egykorú jelentés nem mondja meg, hogy a két körszínház-kapu közül melyikhez tartozott a forgóvas. Szerkezetileg a nyugati gladiátor-kaszárnya felé eső kapu maradt meg épebben. Itt a pontos szélesség is megállapítható. A küszöbkő kávája bizonyítja, hogy az arénához képest a kapu befelé nyílt és egy szárnya 180 cm széles lehetett (10. kép, 13.). Magasságát elméletben — az állatok miatt — legalább 2,50—2,70 m-re kell vennünk.

A megadott adatok alapján meglehetős pontossággal helyreállíthatjuk a kapu egykori képét (10. kép, 14/*A, B, C*).

10. kép. 12. Az amfiteátrum nyugati kapujának alaprajza. — 13. Küszöb távlati képe. — 14/*A* Az amfiteátrum kapujának képzeletbeli helyreállítása az aréna felől nézve. — 14/*B* A kapu kívülről nézve. — 14/*C* Az ajtószárnyak ütközése metszetben

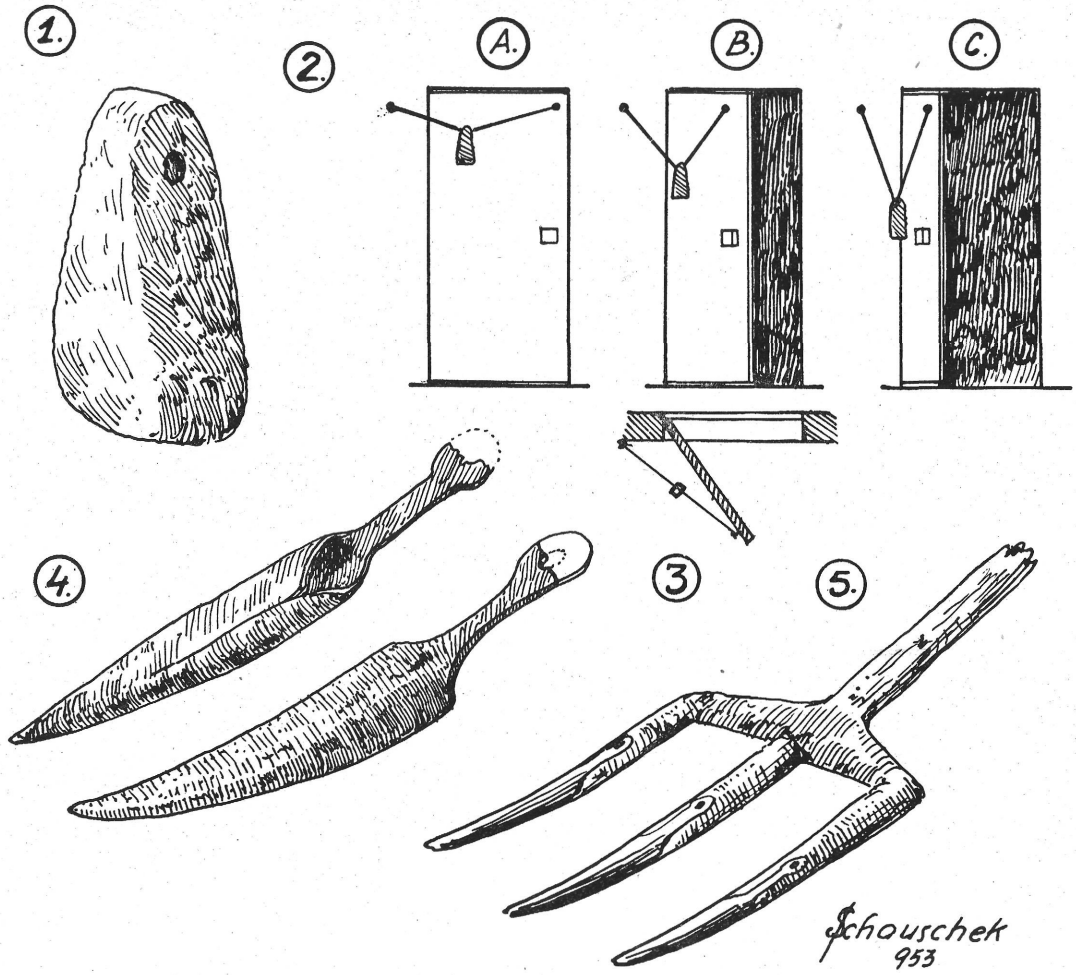
8. AJTÓ-ELLENSÚLY

Érdekes problémát jelent néhány aquincumi lelet meghatározása, amelyek egyike egyszerű kődarab.[41]

Alakja szabálytalan csonka gúlához hasonló (11 kép, 1.). Magassága 28,5 cm, szélessége talpánál 14,5, felül pedig 8,6 cm. Keskenyebb oldalán a két szélesség 9 és 5 cm. Felső keskenyedő végén a követ 2,7 cm átmérőjű lyuk fúrja át. Hasonló darabok kerültek már elő Aquincumban és másutt is, kőből és agyagból egyaránt.[42]

A kutatók között vita folyik.[43] A magyar kutatók szerint úgynevezett „tűzkutyának" használták ezeket a tárgyakat, a németek szerint pedig szövőszék-súlyoknak. Ha az általunk tárgyalt, hasonló külsejű, de kőből készült tárgyat vizsgáljuk, az első hipotézis azonnal megdől. A kövön a legkisebb nyoma sincsen a tűznek, ami — különösen hosszabb idő után — erősen deformálja a köveket és megrongálja felületüket. Maradna a második hipotézis. A kő azonban hatalmas súlyánál fogva semmi esetre sem lehet szövőszéken fonalfeszítő, mert bármilyen vastag fonalat is elszakítana. Ugyanebből az okból mint hálósúly sem kerülhet számításba.

Feltevésünk szerint úgynevezett ellensúly lehetett, amely lakóházakban nagyobb ajtók nyitását könnyíti meg. A nehéz ajtószárnyat önsúlya miatt meglehetős nehezen lehetett kinyitni. Az ajtó mögött hátul zsinegen felfüggesztett súly ezt a nyitást könnyítette meg. Persze, ezt a szerkezetet csak

11. kép. 1. Ajtó-ellensúly távlati képe. — 2/*A*, *B*, *C*. A súly működésének három fázisa. — 3. A súly szerkezetének felülnézete a *B*-vel jelölt helyzetben. — 4. Villavasalás két oldalról. — 5. Vasalt végű favilla távlati képe

fantáziánk alapján képzelhetjük el, semmiféle támpontunk sem maradt erre vonatkozólag. Lehet, hogy ajtók automatikus becsukására szolgált a szerkezet. Manapság ezt a kérdést egy egyszerű hengerrel oldják meg, amelyben dugattyú-kar mozog és a hengerben sűríti a levegőt az ajtó nyitásakor. A nyitva hagyott ajtót a kiterjedő levegő a dugattyú segítségével lassan visszanyomja helyére. Elvileg hasonló lehetett az ellensúly szerkezete is, csak itt a komprimált levegő helyett a nehézségi erő működött energiaforrásként.

Az átlyukasztott követ kötélre fűzték, amelynek végét az ajtó felső, zár felőli részére függeszthették, míg másik végét az ajtófélfához vagy falhoz erősítették. A kötél az ajtó csukott állapotánál meglehetősen kifeszülhetett. Amint az ajtószárnyat nyitni kezdték, a závár felszabadította az ajtót a befelé mozgásra. A belépő által adott erőhatás és a kő súlya összegeződött, a kötél egyre rövidült és a súly lefelé süllyedve mozgatta az ajtót is befelé.

Az ajtó becsukásánál fordított volt a helyzet. Mechanikai energiával kellett az ajtó becsukójának a lesüllyedt követ felemelnie és az ajtót becsuknia. A becsukott ajtót kilinccsel vagy závárral rögzíteni kellett, mert másképpen az ellensúly ismét kinyitotta. Ez az ajtónyitás menetének a vázlata (11. kép, 2/*A*, *B*, *C*; 11. kép, 3.).

9. FAVILLA VASALÁSA

Eredeti tárgy a Múzeum gyűjteményében ez a vasdarab, amely az ókor mezőgazdasági munkaeszközeiről nyújt felvilágosítást.[44]

A tárgy hossza 15,8 cm. Egyszerű vaslapból összekovácsolt, kúposan szűkülő és hegyben végződő cső, amelynek felső részén kinyúló pántja van. A pánt végén még látszik a kezdete a kerek, középen átlyukasztott lapnak, amely azonban elpusztult. A cső hossz-tengelyéhez képest enyhe ívben hajlított. A tárgy egy nagyméretű, mezőgazdasági célokra szolgáló favilla vasalása.[45]

Vasvilla igen sok példányban ismeretes az ásatásokból, de favillához tartozó vasalás az aquincumi anyagból most kerül először közlésre. Szerkezeti rendeltetését kétségtelenné teszi a felső részén lévő pánton átütött szeglyuk, amelynél fogva a villa valamelyik ágának favégéhez erősítették a hegyet. Szerkezetileg az egy szeglyukkal való rögzítés nem jelent olyan jó megoldást, mint a jegyzetben említett két pántos megoldási mód. Ez a tárgy is kiegészíti a mezőgazdaság eszközeinek eléggé változatos sorát (11. kép, 4., 5.).

10. FÜGGESZTŐGYŰRŰ ÉS SZEGEK

Bizonyos mértékig az épületek felszerelésére szolgál és így inkább építészeti vonatkozású az a néhány érdekes, gyűrűvel ellátott szeg, amelyeket senki sem tárgyalt eddig aquincumi vonatkozásban. Két típusról fogunk beszélni. Ezek egyike egyszerűbb, kovácsolt vasból készült gyűrű, amely két összeillő végű, elvékonyodó és kihegyesedő, párhuzamosan egymás mellett lévő szegben folytatódik.[46] A szeg gyűrűjén egy vaskarika fűződik át (12. kép, 1.).

A szeg hossza 8,2 cm, a gyűrűs fej átmérője 3,1 cm. A befűzött gyűrű átmérője 4,3 cm. A második darab méretei hasonlók. Ezekkel a szegekkel tárgyakat erősítettek a falhoz. Beverték a kettős szeget a falba és a karikára valamilyen tárgyat felfüggesztettek, esetleg hozzákötöttek valamit. Másféle lehetőség a szeg felhasználására, hogy valamilyen deszkába verték be és fogantyúként szolgált, akár alárendelt jelentőségű deszka vagy lécajtó kinyitására, akár valamilyen fiók kihúzására. A szegnek a deszkalap másik oldalán kiálló kettős végét szétkalapálták.

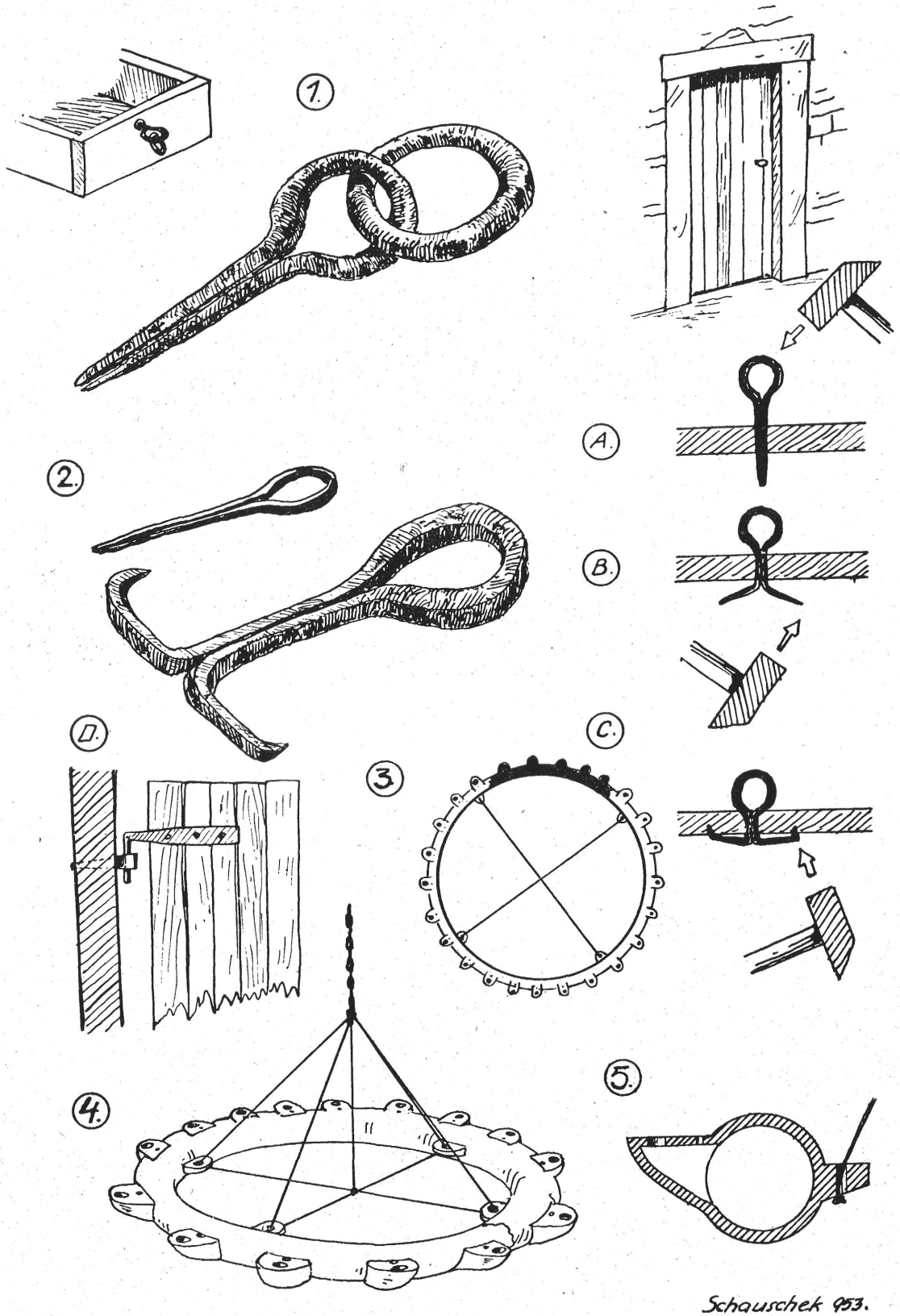
A másik szegtípus lényegében hasonló. Ez gyűrű alakban meghajlított szalagvas, amely síkba kiterítve mindkét vége felé hegyesedik. Középső, legszélesebb helyén hajlítják meg gyűrű alakban, majd a két szögvasat egymás mellé simítva összekalapálják (12. kép, 2.).

A szeg használata bizonyos mértékig hasonló az előbbiéhez.[47] Síkba kiterített teljes hossza 30 cm. Dupla kerek végű része 8 cm, derékszögben elhajlított két ága egyenként 6,5 cm. Ez a kétágú szeg az előbbivel ellentétben csak ácsszerkezeteknél és durva asztalosmunkáknál kerülhetett felhasználásra. A szeget beverték a deszkába, gerendába vagy pallóba, a túlsó oldalon kiálló két szárát jobbra-balra lekalapálták, sőt, hogy rögzíthessék, a szegszárak behajlított végeit belekalapálták a fába is. A szeg beerősítése tehát három ütemben történt (12. kép, *A, B, C*).

Az általunk közölt két szeg a második és harmadik munkaütem állapotában maradt meg. Nagyjában meg is állapítható a deszkalap vastagsága, amelybe beverték őket. A szárak derékszögű behajlításától a hengeres szegvégig tarthat ez a vastagság. Átlagban kereken 4 cm, tehát közel másfél hüvelykes deszkavastagságot vehetünk fel. Ami a szeg gyakorlati használhatóságát illeti, sokkal nagyobb húzó erőnek állhatott ellent, mint az első típus.

A lehajlított és bekalapált szárak ellenállhattak minden kifelé irányuló erőnek. Egyik darabunk vége kopott és közel kör keresztmetszetű. Ezt valószínűleg egy rajta mozgó, belekapcsolt karika koptatta ki. Ez esetben hasonló célokra szolgált, mint az első típus. A másik darab végén a kerek rész jóformán szabályos henger, tehát nem valószínű, hogy gyűrű volt hozzá kapcsolva. Szerintünk egyszerű gazdasági épületek, vagy alárendelt helyiségek ajtóinak a sarokvasalását tartotta a pallótokba erősítve (12. kép, 2/*D*). Hasonló gyűrűs szegek elég nagy számban ismeretesek az irodalomban is.[48]

A léc vagy deszkaajtó egyszerű, kerekre kovácsolt végű pántja beleillett a szeg hengeres részébe. Két vagy három ilyen pánt tartotta az ajtókat. Végül megjegyezzük, hogy az ácsiparban ma is használnak teljesen azonos formájú és nagyjában hasonló méretű szegeket, mint az általunk közölt két típus. Pincék, színek és raktárak ajtain alkalmazzák ezt a megoldást. A kialakult tökéletes formák továbbélésének bizonyítéka ez a jelenség is.

12. kép. 1. Függesztőgyűrű távlati képe. Baloldalon és jobboldalon felhasználási módjai. 2. Horgas szeg képe használat előtt és jelen állapotában. — 2/*A*, *B*, *C*. A szeg beverésének egyes fázisai. — 2/*D* A szeg egyik felhasználási módja ajtószárny felfüggesztésénél. — 3. Koszorú-alakú mécses felülnézete (a megmaradt rész feketére színezve). — 4. A csillár kiegészített távlati képe. — 5. A csillár keresztmetszete

11. CSILLÁRKOSZORÚ

Az általunk tárgyalt csillár az egyszerű mécsesből alakult ki. A fejlődés folyamán a mesteremberek, hogy emeljék a hatásfokot, megpróbálták egy vonalba helyezni a lángokat és szegletes, téglalap alakú mécseseket gyártottak sok lángnyílással. A fejlődésnek ettől a fokától már csak egy lépés az út a köralakban elhelyezett lángnyílásig. A ránk maradt leletek bizonyítják, hogy Aquincumban is használták ezt a típust. Ezek nagyobb termek világítására szolgálhattak. Az általunk leírt koszorú-mécses-töredék vörösre festett, égetett agyagból készült. Hossza 19,1 cm, henger alakú törzsének átmérője 3,6 cm. A világítórészek 2,4 cm-nyire állanak ki. A meglévő részen öt lángnak van helye (12. kép, 3.) Minden lángnyílás mögött egy egészen apró légnyílás van.[49]

Elméletileg kiegészítve a darabot, ép állapotban az átmérője 33,5 cm. Az elméleti kiegészítésen kiszámíthatjuk a lángok számát is, mert a kanócnyílások egymástól egyforma távolságra helyezkedtek el. Összesen 25 láng volt a csilláron, ami a mécsesekhez képest viszonylag nagy fényerőt jelentett. Használatára vonatkozóan is találunk tárgyi adatot. A koszorút a belső oldalán a cserépből kiálló, kis átlyukasztott lapocskák segítségével függesztették fel. Egy ilyen kis kiálló csap fentmaradt a töredéken. Ha vizsgáljuk a kiegészített alaprajzot, négy ilyen kis csapot találunk, amelyekbe belefűzték a zsinórt vagy láncot, amely a csillárt tartotta. A zsinórokat egyesítették egy erősebb szállá, amely a mennyezethez erősített csigára felfüggesztve tartotta az egész koszorut. Nagyobb súlyú világítótestnél a felfüggesztés elképzelhető még lánccal is[50] (12. kép, 3., 4., 5.).

A csillármegoldás a maga egyszerűségében szellemes, a koszorú üres hengeres teste szolgál olajtartálynak is, maga a forma rendkívül anyagszerű.

JEGYZETEK „AZ ADATOK AZ AQUINCUMI IPARI TECHNIKÁHOZ" C. ANYAGKÖZLÉSHEZ

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. Szikra 1949. 212/17. jegyzet.

[2] A vastárgyak közül a 3. és a 10. sz. alatt felsoroltakat Kalmár János kartárs határozta meg, akinek szíves fáradozásáért ez úton mondok köszönetet.

[3] Ltsz. 33194. Lelhelye a rommező a Múzeum körül.

[4] Egyetlen bizonyos mértékig analógiának nevezhető darabot sikerült találnom. *Corpus* III. k. 10494. sz. alatt említ egy kődarabot, kőkerítést vagy kőrácsot belevésett vonal- és számjelzésekkel.
Első sorban: XI. XII. XIII. XIIII. XV. XV.
Második sorban: XX.
Harmadik sorban: IIII. XXV.
A kő a polgárváros amfiteátrumában került elő. Esetleges analógiákat a további kutatás hivatott fellelni.

[5] *H. Kraemer:* Weltall und Menschheit. III. köt. Berlin. 19. o. közölt kép. Naptárkövet ábrázol, amelynek felső részén a planetáris hét napjait védőisteneik kontúrjával ábrázolták. Középső részén köralakban a hónapok asztrologikus jeleit, míg a kör két oldalán a hónap napjainak római számait vésték be. Minden szám és jel mellé kis hengeres nyílást faragtak, amelyben kis jelző henger egyszerre mutatta, hogy mely hónap hányadika és a hétnek melyik napja van. (3. kép). A közölt képnek az elve ugyanaz, mint a mienknek, csak a jelzést oldották meg más módon. Ezen a téren sokféle megoldás volt és az általunk közölt az egyik provinciális változat lehetett. — *M. P. Nilsson:* Sonnenkalender und Sonnenreligion. Archiv für Religionwissenschaft. 30. 1933. 166—167. Caesar a napkalendáriumot vezette be. Az év ezután a provinciákban is 365 és $^1/_4$ napból állt és a hónapok hold jellege is megváltozott. Az egyes városok naptárai különböző módokon épültek föl, pl. Tyros és Arabia 30 és 31 napos hónapokat vallottak. Heliopolis és Baalbek naptára is hasonló.

[6] *Pauly—Wissova:* Real-Encyclopädie. XII. Halbband. Stuttgart, 1909. Fasti (Naptár). 2016—17, 2021.

[7] Az Aquincumi Múzeum leletei között is van egy ilyen bekarcolásra szolgáló szerszám.

[8] *L. Jakobi:* Das Römerkastell Saalburg. Homburg, 1897. 197—198. — *Kabdebó:* Az építőművészet története. I. Ókor. Bp., 1903. 276. — *Waelder Gy:* A görög és római építés alaktana. Bp., 1920.

[9] *L. Jakobi*, id. mű, 227—229. Ugyanennek a munkának a táblakötetében a XIX t. 1—2—3. sz. ábrák mutatják a különböző típusú téglákat. A 10. sz. ábra pedig szeggel a falra erősített téglákat nézetben és metszetben mutatja be.
C. Blümlein: Bilder aus dem Römisch—Germanischen Kulturleben. München, 1918. 48./128 kép.

[10] *A. Mau:* Pompei. Építőanyagok.

[11] *L. Jakobi*, id. mű, az előbb említetteken kívül XXXXIII t. 4—7. *Novotny:* Der Bäderbezirk Virunum. 147./128 kép.

[12] A rommező területén elszórtan kerültek elő, de elég nagy számban maradtak meg, ami felhasználásuk gyakoriságát bizonyítja.

[13] *Vitruvius* tíz könyve az építészetről. V. könyv. Bp., 1898. XI. fejezet. 97.

[14] Ez a szegtípus a vele együtt konstruált téglával a provinciális viszonyokhoz alkalmazkodó kísérletnek tekinthető, amely egyszerűbb, könnyebben kidolgozható téglákat igényelt, azonfelül a másik eljárásnál sokkal kevesebb munkát és anyagot. A fentebbi módnál a négy horgot 2—2, tehát összesen 8 szeggel kellett a gerendához hozzáerősíteni, míg a mi egyszerűbb eljárásunknál magát a tartó kampót verték be a mennyezet-gerendákba.

[15] *A. Neuburger:* Die Technik des Altertums. Leipzig, 1921. Der Bergbau. 8—9.

[16] *Pauly—Wissova:* Real-Encyclopädie. Supplementband. IV. Stuttgart, 1924. 123—155. Bergbau. Különösen a világításra vonatkozóan l. 132.

[17] Ltsz: 32511.

[18] *Fremersdorf:* Der Römische Gutshof Köln. Römisch—Germanische Forschungen. 6/1933. V/J 35 t. 31/4. Vasból készült nyitott lámpát mutat. — Uo., 35/5. V/J 45. Jó állapotban fennmaradt felfüggeszthető lámpatípust ábrázol. — Uo., 47/1, XI. 89. Szintén épen maradt és falba vert szegre függeszthető lámpatípust ismertet. — *H. Jakobi:* Saalburg Jahrbuch. III. 1912—14. Frankfurt, 531, t. X/7. Felfüggeszthető lámpatípust mutat, vasból készült nyéllel. — Uo., VI. 1924. 58. t. IX/13. Felfüggeszthető típus, a nyél hossza 52 cm.

[19] Például a Laktanya u. 31. sz. alatti építkezésnél előkerült palota alaprajzában egy érdekes földalatti, mintegy 8 méter hosszú folyosó volt, amely nem bizonyosan meghatározható célokat szolgált, fűtésre vagy börtönnek használhatták. (Szilágyi János felfogása.) Leírása és képe megjelent AÉ 1951/2. 133. és LIII t.

[20] Ltsz. 32416. Közelebbről meg nem nevezett a lelhelye, de az ásatások területéről került elő.

[21] *L. Jakobi*, id. mű, 242/36. — *L. Jakobi:* Saalburg Jahrbuch VII. (1930) Frankfurt. 52 t. XIII/1. Három darab lényegében hasonló lapátot közöl, amelyek közül az egyik jóformán azonos az általunk közölttel. Tűzilapátként határozták meg mind a hármat.

[22] *A. Neuburger:* Die Technik des Altertums. Leipzig, 1921. 11—13. és 33—40. A fémekről és az aranyról általában.

[23] Az egyiptomi aranyművesség ezen a téren a mi korunk tökéletességét éri el, mert Berthelot mérése szerint 0,001 mm vékony lapokat tudtak készíteni.

[24] *A. Neuburger*, id. mű, 28. kép. Egyiptomi aranyművest ábrázol, aki kővel dolgozza meg az aranylapokat. 32. kép egy vatikáni múzeumban levő domborművet mutat, amelyen egy római aranyműves kis kalapáccsal aranylapocskákat készít elő.

[25] Uo., 68/96 kép. Ámorok aranyműves kalapáccsal. — *A. Mau*, id. mű, 326/169 kép. Hasonló téma.

[26] Ltsz. 32 474. Lelhelye Aquincum. A rozsda erősen megrongálta.

[27] *A. Neuburger*, id. mű, 33—37 kép.

[28] Lakatos L. ötvösművész szíves közlései.

[29] *L. Jakobi*, id. mű, 219.32/8 kép. — Saalburg—Jahrb.: III. (1912) 51. t. VIII/2. Domborítókalapács. — Uo. V. (1913) 71. t. XXIII/3. Kis domborítókalapács. — *L. Lindenschmidt:* Ein Massenfund römischer Eisenge-

räte. Die Altertümer unserer heidnischen Vorzeit. Mainz, 1911., 259. t. 46/793.

[30] Ltsz. 41522. Aquincumban egyedül álló darab.

[31] Ltsz. 32449. Lelhelye a rommező.

[32] Egyetlen analógiát sikerült találnunk: *M. v. Groller:* Grabung in Lager Lauriacum im Jahre 1911. Der Römische Limes in Österreich. Heft XIII. (1919) 6—7. Teljesen hasonló szerkezet az általunk közölthöz, csak itt egy sín erősíti a bilincsnek a lábat körülfogó részét. — *Daremberg—Saglio:* Dictionnaire des Antiquités. 9. köt. T—Z „Vinculum" címszónál. Kulccsal zárható példányt mutat, ahol a két mozgó bilincsrészt merev rúd rögzíti, amelyben a zár van.

[33] *A. Mau,* id. mű, 252 és kép.

[34] *H. Diels:* Antike Technik. Leipzig, 1914. II. fejezet.

[35] *L. Jakobi:* Saalburg Jahrb. VI. (1914) 1927. 48. Vas alátétlemezt mutat. A vas kapuserpenyőt eredeti helyén találták meg. A várkapu szélessége 2,5 m volt. Az ajtófélfákat ásott gödrökbe eresztették. — Uo. t. XV/1—2. Vas alátétlemezek. — Römerkastel Saalburg. 83. 14 kép. Ez is négyszögű vassarut mutat.

[36] *H. Blümner:* Römische Privataltertümer. München, 1911.

[37] Der römische Limes in Österreich. VII/1906. 62/32 kép. — Uo. IV. 78.

[38] Ltsz. 32542, 32543, 54476. Az aquincumi rommezőből kerültek elő.

[39] Ltsz. 54659, 41557. Aquincumi leletek.

[40] Ltsz. 32441, 32443. Mindkettő Aquincumból.

[41] A rommező területén egyik lakóház romjaiból került elő.

[42] *M. Groller:* Die Grabungen in Carnuntum. Der römische Limes in Österreich. X. 1909. F 52. 13/6 kép. *Ellensúly agyagból,* átlyukasztva. A leletek egy részét ellensúlynak minősítették. Másutt hasonló kisebb leleteket szövőszék súlynak minősítenek. *F. Fremersdorf:* Römisch—Germanische Forschungen 6/1933 IV/c, 29, t. 29/12, t. 28/4, t. 30/1—2—3, t. 42/A 5—6, t. X/77. Valamennyi közölt súly agyagból készült.

[43] *L. Jakobi:* Saalburg Jahrb. III. 1912. 24 kép. 65—67 oldalakon tárgyalja a súlyok (?) kérdését.

[44] Ltsz. 30271. A rommezőben került elő közelebbi meghatározás nélkül. Régebben helytelenül késtartónak határozták meg.

[45] *G. Behrens—E. Brenner:* Mainzer Zeitschrift VI. Mainz, 1911. 114, 28/17—22 kép. A villahegyeknél mindkét oldalon pánt van, amelynél fogva felerősítették őket.

[46] Ltsz. 54462 és 41520. Két ilyen vastárgy van az Aquincumi Múzeum birtokában. A Gázgyár területén végzett ásatásoknál kerültek elő.

[47] Ltsz. 32549, 41542. Két darab van a Múzeum birtokában. Lelhelyük a Múzeum körüli rommező.

[48] *F. Fremersdorf:* Der römische Gutshof Köln-Müngersdorf, Römisch—Germanische Forschungen. 1933. t. 34/13. — Der römische Limes in Österreich. XIII. (1919) 231. — *Behrens und Brenner:* Ausgrabungen in Legionkastell zu Mainz. 1160. t. X/15 kép. — *Jakobi,* id. mű, t. XXXXIII/ 19—42, 37—38. — *Jakobi:* Saalburg-Jahrb. V. 1913. II.—Saalburg Jahrb. 1924 t. II/16, 76.— Uo., VI. (1927) 60. t. X/15. — *A. Riese:* Das römische Gräberfeld bei Praunkheim. Mitteilungen über römisches Funde in Heddernheim. t. VIII/39.

[49] Ltsz. 50493. Ezt a leletet megemlíti *Kuzsinszky B.:* Bp. Rég. II. k. 139. Ipari és műszaki vonatkozásban kiegészítésképpen tárgyaljuk újra részletesebben ezen a helyen.

[50] *A. Neuburger,* id. mű, 243. 310 kép. A Rottweili Múzeumból közöl hasonló darabot.

JÁNOS SCHAUSCHEK

BEITRÄGE ZUR GEWERBE-TECHNIK IN AQUINCUM

Bei eingehender Untersuchung der zum grössten Teil älteren Fundbestände des Museums von Aquincum ist es uns gelungen, die Gebrauchsbestimmung mehrerer Gegenstände und ihren Platz im Gewerbe festzustellen.

Unsere Gegenstände haben wir aus den verschiedensten Gebieten des alltäglichen Lebens entnommen; sie legen — vom einfachen Werkzeug an bis zu den Baukonstruktionselementen — Zeugnis ab von der Höhe der Entwicklung der industriellen Technik des Altertums und veranschaulichen die Verhältnisse des alltäglichen Lebens.[1]

1. Kalenderstein oder Vorrichtung für Zeitangabe

Bei der Anfertigung des Museum-Inventars ist ein ausserordentlich interessantes Stück von rätselhafter Bestimmung zum Vorschein gekommen.[3] Der aus hartem Kalkstein gehauene Stein ist das Teilstück einer Platte, die von kleinen geraden, in ihrem oberen Teil von halbzylindrisch gewölbten Nischen durchbrochen wird. Über den Nischen sind Nummern angebracht. Über der mittleren Nische steht die Nummer VIIII, rechts von ihr die Nummer X, weiter rechts sind die erste Ziffer der Nummer XI und auf der linken Seite der zwei letzten Ziffern der Nummer VIII sichtbar. Der obere Teil der Platte ist roh bearbeitet, die Kante aber ist abgeglättet. Die Masse betragen: $23 \times 11{,}8 \times 9$ cm.

Unserer Ansicht nach hat der Stein wahrscheinlich zu Zeitangaben gedient, war bzw. ein öffentlich aufgestellter Kalenderstein.[4] Die Ergänzung des Steines können wir uns mit ziemlicher Klarheit vorstellen. Die durchschnittliche Breite der Nischen beträgt 4 cm, die Breite der sie trennenden kleinen Pilaster ist ebenfalls 4 cm. Wenn wir nun 15 Nischen von 4 cm Breite und 16 Pilaster von derselben Breite in einer Reihe annehmen, so muss die Länge des Steines 124 cm gewesen sein. (Wenn wir 16 Nischen annehmen, dann ergibt sich eine Länge von 132 cm) (Abb. 1). Da der Stein äusserst wenige Anhaltspunkte gibt, so ist die Anordnung der Nischen in mehreren Reihen übereinander ebenfalls vorstellbar. Unserer Meinung nach waren auf dem Stein 31 Nummern angebracht, und zwar die römischen Ziffern von I—XXXI. Dieselbe Zahl von Nischen war in den Stein gemeisselt. Die Bestimmung der Nischen war, den jeweiligen Tag des Monates mittels eines bestimmten in ihnen untergebrachten Zeichens anzugeben. Der massive Stein lässt darauf schliessen, dass er als Kalender für öffentliche Zwecke benutzt wurde. Er mag auf dem Marktplatz, auf dem Forum oder in der Gerichtshalle gestanden haben. Nur ein einziges Beispiel ähnlicher Art können wir aus dem Museum von Würzburg anführen.[5] (Abb. 3). In bezug auf Aquincum, ja sogar ganz Pannonien, stellt unser Stein einen in seiner Art einzig dastehenden Fund dar. Der Stein mag eine einfachere Abart der in den Grossstädten verwendeten Steinkalender gewesen sein, welche die Termine des alltäglichen Lebens bestimmten.[6]

2. Klammern und Hakennägel für Deckenbefestigung

Die römische Baukunst bediente sich bei den Deckenbekleidungen flacher grosser Ziegel mit eingekerbten Oberflächen.[7]

Die flachen isolierenden Ziegel wurden vor allem zu Deckenbekleidung verwendet. Im allgemeinen betrugen ihre Masse 36×46 cm. Auf je einer Seite der Ziegelplatte sind 4 kleine Kerben paarweise angebracht. Zur Befestigung der Ziegel dienten besondere Nägel, sog. Hakennägel.[11] Auch im Museum von Aquincum haben wir solche hakenförmige Eisennägel vorgefunden.[12] Das eine Ende dieser Nägel ist zweispaltig geschmiedet, die zwei Verzweigungen stehen senkrecht auf dem Schaft. Das andere Ende des Nagels ist plattgehämmert und in die so entstandene Fläche sind zwei Löcher für die zur Befestigung dienenden kleineren Nägel geschlagen (Abb. 4: 1—2). Ihre Grössen sind verschieden: 10—15 cm. (Abb. 2, 2 A—B). Jeder Hakennagel fasste zwei Ziegel zusammen (Abb. 2, 3 A—B).

Die Ziegel, welche durchschnittlich 40 cm breit waren, mussten mit der Breite der Deckenbalken und deren Anordnung genauestens übereinstimmen. Die Balken waren ungefähr 16 cm breit, und lagen dicht nebeneinander. Von Mittellinie zu Mittellinie war die Weite — durch die Ziegelbreite gegeben — 40 cm. Wenn wir nun je 16 cm für die Breite der Deckenbalken annehmen, so war der Abstand der Balken voneinander 24 cm ($40 - (8+8) = 24$).

Die senkrechte Gabelung des Nagels reichte über den Ziegel hinweg, fasste und hielt je zwei benachbarte Platten zusammen. Als alle Platten befestigt waren, folgte der Verputz, der mittels der schon erwähnten Kerben den Platten gut anhaftete. Vitruvius erwähnt diese Deckenkonstruktion bei den Badeanlagen[13] (Abb. 2:4, 5, 6).

Schliesslich möchte ich noch einen anderen in Aquincum gefundenen Ziegeltypus anführen, der ebenfalls Deckenziegel gewesen sein dürfte.

Wir halten diesen Typus für einen Deckziegel einfacherer Art, der durch die Löcher in den Ecken unmittelbar an die Decke genagelt wurde. Zu seiner Befestigung dienten gewöhnliche, zweigespaltene Hakennägel. (Abb. 4:7, Abb. 2:7). Viele Nägel dieser Art sind in Aquincum erhalten geblieben (Abb. 4:3—6). Der zuletzt beschriebene Ziegel und Nageltypus ist als ein Versuch der Anpassung an die provinzialen Verhältnisse anzusehen. Bei der zuerst beschriebenen Methode wurden die Ziegel

mit 8, bei dieser aber mit 4 Haken unmittelbar an die Decke befestigt.

3. Grubenlampe

Zur Beleuchtung der Stollen waren die Bergarbeiter der Antike mit tragbaren Grubenlampen ausgerüstet. Ein dem Zweck am vollkommensten entsprechendes Beleuchtungsgerät war das aus Eisen hergestellte und mit Hängewerk versehene Talglicht. Eine solche in Aquincum gefundene Grubenlampe wollen wir im folgenden beschreiben.

Einzelne Teile sind vom Rost vernichtet. Der Gegenstand ist das Bruchstück eines Eisenringes, an dessen einer Seite ein gekrümmtes Band mit abgebrochenem Endstück absteht. Wenn wir diesen Gegenstand ergänzen, so erhalten wir eine schlichte, etwas primitive Tellerform. Die Analogien geben uns eindeutig die Gebrauchsbestimmung dieses Gegenstandes: es ist ein Talglicht, das vor allem Bergbauarbeiten gedient hat[18] (Abb. 4:8—9; Abb. 5:1,6; Abb. 6:8—8/a).

Auch in der Sammlung des Museums von Aquincum gibt es zwei ähnliche Grubenlampen aus Blei. Der Lampenteller war offen, auf der einen Seite mit einer kleinen Schnute für den Docht und die Flamme versehen. Das gebogene Ende des Bandes formte einen Henkel, an dem die Lampe aufgehängt werden konnte. Das Hängewerk besass an einem Ende einen Ring, in den der Henkel der Lampe eingehängt wurde. Am anderen Ende war wahrscheinlich ein spitzer, nach unten sich verzweigender Haken, an dem das Licht befestigt werden konnte. Da im Bereich von Aquincum Bergbau mit Stollen nicht betrieben wurde, nehmen wir an, dass die Lampe von einem einstigen Bergmann hierhergebracht, oder — was noch wahrscheinlicher ist — zu anderen, unter der Erde auszuführenden Arbeiten gebraucht wurde.[19] Die Lampe konnte eventuell auch beim Bauen und Reinigen der Kanäle verwendet worden sein.

4. Feuerschaufel

Unter den Funden des Museums ist eine Schaufel aus Eisen[20] (Abb. 5:2). Ihre Länge beträgt 65 cm. Nach Untersuchung ihrer Form nehmen wir an, dass sie in einer Schmiedewerkstatt verwendet wurde. Im Lager waren zweifellos zahlreiche Schmiede beschäftigt. Die Schaufel ist zum Schürfen der Holzkohlenglut und zur Kohlenfütterung vorzüglich geeignet. Für diese Annahme spricht die Tatsache, dass auch heute ganz ähnliche Eisenschaufeln bei den Schmiedefeuern in Gebrauch sind.

5. Goldschmiedehammer

In der antiken Kunst wurden die Prunkgegenstände sowie die Statuen oft vergoldet. Zu diesem Zweck wurden grosse Mengen von feinen Goldplatten benötigt. Diese wurden durch Hämmern hergestellt.[23]

An einem in Pompeji erhalten gebliebenen Wandgemälde aus der „Casa dei Vettii" sind Eroten dargestellt, die mit solchen Hammern Goldschmiedearbeiten ausführen.[25] Wir geben im folgenden die Beschreibung eines solchen Hammers aus dem Fundbestand des Museums von Aquincum. Die Länge beträgt 10 cm.[26] Ein Ende des Hammers ist stumpf, ziemlich zerschlagen, das andere spitz. Die Form stimmt mit den auf antiken Reliefs vorkommenden Hammerformen vollkommen überein. Ausser zur Herstellung von Goldblättchen gebrauchte man den Hammer auch zu Treibarbeiten. Aus diesem Grund ist das Ende des Hammers abgerundet[27] (Abb. 5:3).

6. Handfesseln und Kette

Ein überaus interessanter Fundgegenstand, nämlich eine Handfessel, deutet auf die Strafwerkzeuge der Gesellschaft. Das Gegenstück zu diesem Fund ist eine Fussfessel mit Kette.[30] Die Handfesseln dienten vermutlich zur Züchtigung von Sklaven und Verurteilten oder bei militärischen Strafmassnahmen. Die Vorrichtung ist kreisförmig, mit einem Durchmesser von 98 cm.

Die Konstruktion bestand aus 5 Teilen (Abb. 7:5).

Die Vorrichtung funktionierte auf folgende Weise: Aus dem, oben als vierten bezeichneten, zusammenfassenden Bestandteil zog man die Verschlussvorrichtung oder den Riegel heraus, danach bog man den zusammenfassenden Teil nach hinten, wodurch die übrigen drei Bestandteile zum Öffnen frei wurden (Abb. 6:9). Die drei Bänder wurden durch einen als Achse dienenden Nagel zusammengehalten (Abb. 6:9A—9B). Um diese Achse bewegten sich die Bänder beim Öffnen und Schliessen der Fesseln.

Ein seltener Fund ist auch die schon erwähnte Fussfessel [31,32] (Abb. 7:2). Einfache Kettenglieder verbinden die beiden Fesselteile. Die Fesselteile sind aus einfachen geschmiedeten Eisenschienen, deren einem Ende ein Haken und dem anderen eine Öse angeschmiedet wurde. Das erste Kettenglied ist durchschnitten und die beiden durchschnittenen Teile sind aneinander gehämmert (Abb. 6:10A, 10B, 10C, 10D,; Abb. 11).

Die Fesseln wurden auf folgende Weise an den Fuss des Verurteilten gelegt: Aus den viereckigen Platten am Ende des Hauptstücks ragte je ein in der Mitte durchlöchertes Plättchen heraus; die Schiene wurde um den Fuss des Sträflings gelegt, sodann wurden die beiden Plättchen übereinander geschoben und durch die Öffnung auf irgendeine Weise befestigt. Der Fund bietet so wenige Anhaltspunkte, dass wir hinsichtlich Einzelheiten der Anwendung auf unsere Phantasie angewiesen sind (Abb. 6:11A).

Die andere Seite der Fessel war viel einfacher zu schliessen (Abb. 6:10). Der Schmied fügte das in die Öse „A" eingehängte und mit „C" bezeichnete letzte Kettenglied in das offene „D"-Kettenglied, danach hämmerte bzw. lötete er die beiden zusammenpassenden Endstücke des „D"-Gliedes zusammen. Da ein Teil der Fessel geöffnet werden konnte,

besteht die Möglichkeit, dass sie nicht zum Fesseln der Füsse bestimmt waren, sondern um die Hand an den Fuss zu fesseln.

7. Türangelbeschlag, Unterlagsplatte usw.

Die Konstruktion der zweiflügeligen antiken Türen bestand aus einer Holz-oder Steinschwelle, aus zwei, meistens steinernen Türpfosten und einem Querbalken. Der wesentliche Unterschied gegenüber den Türen von heute besteht darin, dass der Türflügel sich nicht auf Scharnierbänden bewegte, sondern dass an den Türflügeln ein zylindrischer Stift absteht, der in die Öffnungen der Schwelle und des Querbalkens hineinpasst. Um die Reibung zu vermindern, wurden die herausstehenden Stifte mit einem zylindrischen Metallüberzug umgeben. Die zylindrische Öffnung im Querbalken ist ebenfalls mit Metall gefüttert, ausserdem ist auch der Boden der zylindrischen Öffnung in der Schwelle mit einer Eisenplatte bedeckt[33, 34]. Die im folgenden beschriebenen und hinsichtlich ihrer Gebrauchsbestimmung von uns erkannten eisernen Unterlagsplatten gehören auch zu dieser Gruppe. Bei dieser Türkonstruktion konnte kein genaues Verschliessen der Tür erreicht werden, da die Holzstifte mit der Zeit nachgaben[37] (Abb. 8:1—7; Abb. 8:1—2—3—).

In die zweite Gruppe gehören zwei als Türklinken verwendeten Stücke (Abb. 8:4—5)[39]. Ihre Abbildungen geben Aufschluss über das Wirken ihres Mechanismus. Die Klinke wurde einfach auf eine Spindelform geschmiedet und das Öffnen der Türe geschah durch den auf ihr ausgeübten Druck. Diese Form kommt bei den römischen Türbeschlägen ziemlich selten vor.

In die dritte Gruppe gehören zwei Türangeleisen, Büchseneisen[40] (Abb. 8:6—7). Mit dem grösseren Stück müssen wir uns eingehender befassen. Die Höhe beträgt 11,3 cm, der Durchmesser 9 cm, die durchschnittliche Breite 0,8 cm. Die Bedeutsamkeit und das Interessante des Stückes liegt in dem Umstand, dass es anlässlich der sog. Ausgrabungen am Csigadomb (Schneckenhügel) zum Vorschein kam, als der Grundriss des Amphitheaters der Zivilstadt festgestellt worden ist. Aus den der Zeit der Ausgrabungen entstammenden, jetzt entdeckten Aufzeichnungen stellt sich heraus, dass der Fund ein Angeldreheisen des Tores des Amphitheaters war. Seine Bestimmung wird ausser den Aufzeichnungen auch durch die gewaltigen Dimensionen des Eisens bekräftigt. Noch einige Worte über die Struktur dieses Tores von gewaltiger Spannweite müssen gesagt werden. (Breite 3.60 m) (Abb. 10:12).

Die Torflügel waren hinsichtlich ihrer Breite mit einem Balkengerüst versehen. Übrigens musste das Tor schon wegen der im Zirkus vorgeführten wilden Tiere von entsprechender Widerstandskraft sein. Es ist uns nicht bekannt, zu welchem der beiden Tore der Fund gehört hat. Das westliche Tor ist in besserem Zustand erhalten geblieben. Seine Höhe kann auf 2,50—2,70 m geschätzt werden (Abb. 10:14). Anlässlich der Untersuchungen am Fundort wurden die für die Stifte bestimmten Öffnungen gefunden, deren Durchmesser 18 cm und die Tiefe 9 cm beträgt. In der Nähe der Schwellenmitte ist eine viereckige Öffnung (mit einer Seitenlänge von 14,14 cm), wodurch die Masse des zur Verschlussvorrichtung dienenden Balkens gegeben sind. Durch die Entfernung der Öffnung von der Schwelleneinfassung ist uns die Dicke des Torflügels gegeben, welche 7 cm beträgt (Abb. 10:13, 14C). Auf Grund der vorhandenen Angaben können wir mit ziemlicher Genauigkeit das ehemalige Bild des Tores rekonstruieren.

8. Türgegengewicht

Interessant ist das Problem eines Fundes, der die Form eines Pyramidenstumpfes hat.[41] (Abb. 11:1). Seine Höhe beträgt 28.5 cm, die Breite an der Grundfläche 14,5 cm, der oberen Fläche 8,6 cm. Im oberen sich verjüngenden Teil geht ein Loch durch. In Aquincum und auch an anderen Fundorten sind schon mehrere ähnliche Stücke zutage gekommen.[42]

Die Identifizierung des Steines ist umstritten. Einige halten ihn für einen sog. „Feuerbock", andere wieder für ein Webstuhlgewicht. Auf dem Stein sind jedoch keine Spuren vom Feuer stammender Veränderungen zu sehen, andererseits konnte er infolge seines grossen Gewichtes kaum ein Gewicht für Fadenspannung gewesen sein.

Unserer Ansicht nach handelt es sich hier um ein sog. „Gegengewicht", welches das Öffnen grösserer Türen in Wohnhäusern erleichterte. Das hinter der Tür auf einem Seil hängende Gewicht erleichterte die Arbeit des Türöffnens. Es ist möglich, dass die Vorrichtung zum Schliessen der Türen gedient hat.

Das Seil wurde vermutlich mit einem Ende auf die obere, dem Verschluss entsprechende Seite der Tür gehängt, mit dem anderen Ende aber an den Türpfosten oder an die Wand befestigt. Der Stein wurde an das Seil gebunden. Bei geschlossener Tür dürfte das Seil ziemlich gespannt gewesen sein. Beim Öffnen der Tür gab der Verschluss den Türflügel zur Bewegung nach Innen frei. Die von dem Eintretenden ausgeübte Kraft und das Gewicht des Steines wirkten zusammen. Wollte man die Tür schliessen, musste man, um den herabgeglittenen Stein wieder aufzuheben, mechanische Energie anwenden (Abb. 11:2 A—B—C).

9. Holzgabelbeschlag

Der Fundgegenstand ist ein 15,8 cm langes, aus einer einfachen Eisenplatte geschmiedetes Rohr, welches sich kegelförmig verjüngt und in einer Spitze endet. Am oberen Teil springt ein Band vor, an dessen Ende noch ein Teil einer runden, durchlöcherten Platte zu sehen ist. Der Gegenstand ist der Beschlag einer zu landwirtschaftlichen Zwecken dienenden Holzgabel von beträchtlicher Grösse.[45]

Aus den Ausgrabungen sind eiserne Gabeln in vielen Exemplaren bekannt, jedoch ein Beschlag, der zu einer Holzgabel gehört hat, wird im Zusam-

menhang mit Aquincum jetzt zum erstenmal beschrieben.

10. Aufhängering und Nägel

Wir behandeln zwei Typen. Der erste ist der einfachere Typus, ein Ring aus geschmiedetem Eisen, dessen zusammengebogene Enden in zwei, sich verjüngende und zuspitzende, parallel verlaufende Nägel übergehen.[46] Mit diesen Nägeln wurden verschiedene Gegenstände an die Wand befestigt; sie wurden aber auch, in Planken eingeschlagen, als Griffe verwendet.

Der andere Nageltypus ist ein ringförmig gebogenes Bandeisen, welches flach ausgebreitet, nach beiden Seiten hin spitz zuläuft. Es wird an seinem breitesten mittleren Teil ringförmig gebogen, und danach werden die beiden, nebeneinander gelegten spitzen Enden zu einem Nagel zusammengehämmert. Dieser stärkere Nagel fand einerseits bei gröberen Tischlerwerken, anderseits bei Zimmermannarbeiten Verwendung. Aus den erhalten gebliebenen Nägeln können wir auf die Dicke der Bretter schliessen, in welche diese Nägel einst eingeschlagen wurden, und zwar betrugen diese durchschnittlich 4 cm. Dieser Typus konnte einer viel grösseren Ziehkraft widerstehen als der zuerst besprochene. An einem der Funde hat der runde Teil beinahe die Form eines regelmässigen Zylinders, was darauf schliessen lässt, dass er aller Wahrscheinlichkeit nach den Angelbeschlag der Tür eines einfacheren Raumes getragen hat[48] (Abb. 12:1, Abb. 12:2, A—B—C., Abb. 12:D).

11. Kranzleuchter

Das jetzt angeführte und beschriebene Kranzleuchter-Bruchstück ist aus rot bemaltem gebranntem Ton. Die Länge beträgt 19 cm, der Durchmesser 3,6 cm. Auf dem Bruchstück sind Plätze für 5 Flammen.[49]

Wenn wir das Bruchstück theoretisch ergänzen, so beträgt der Durchmesser der Lampe 33,5 cm. Im ganzen zählte der Leuchter 25 Flammen. Der Leuchter wurde mittels kleiner, von ihm seitwärts abstehender und durchlöcherter Blättchen aufgehängt.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Fragment eines Kalendersteins.

Abb. 2. 1. Versuch einer Rekonstruktion des Kalendersteins (der erhaltene Teil dunkel schraffiert) — 2/A. Vorderansicht einer Deckenbefestigungsklammer. — 2/B. Seitenansicht der Deckenbefestigungsklammer. — 3/A, B. Befestigung der Klammer an den Balken im Querschnitt und Seitenansicht. — 4. Die ganze Decke von unten gesehen, ohne Verputz. — 5. Ansicht eines Deckziegels. — 6. Die Fig. 4 — 7. von unten. Ergänzte Ansicht eines Ziegeltypus von Aquincum.

Abb. 3. Römischer Kalenderstein aus dem Museum von Würzburg.

Abb. 4. 1, 2. Hakennägel für Deckenbefestigung aus dem Museum v. Aquincum. — 3—6. Gabelige Hakennägel zur Befestigung der Deckenziegel. — 7. Bruchstück eines einfachen Deckenziegels. — 8—9. Grubenlampe aus Blei aus dem Museum v. Aquincum.

Abb. 5. 1. Fragment einer Grubenlampe. — 2. Rest einer Feuerschaufel. — 3. Goldschmiedehammer aus Eisen.

Abb. 6. 8. Grubenlampe, Rekonstruktionsversuch des Verfassers. — 8/A. Dieselbe, von der Seite gesehen. — 9. Handfessel in geöffnetem Zustand. — 9/A. Letzte Phase des Schliessens. — 9/B. Die Platten am Ende der Fessel und der als Achse dienende Nagel. — 10. Linkes Ende der Fussfessel. — A. B. die an das Ende der Fessel geschmiedeten Haken. — C. Das letzte Kettenglied. — D. Durchschnittenes Kettenglied (Stelle des Schnittes mit Pfeil angemerkt). — 11. Rechtes Ende der Fussfessel. A, B. Haken an das Ende der Fessel geschmiedet. — C. Letztes Kettenglied. — D. Linke Seite der Verschlussvorrichtung. — 11/A Teilstück der hypothetischen Verschlussvorrichtung.

Abb. 7. 1. Römische Handfessel in geschlossenem Zustand. — 2. Römische Fussfessel.

Abb. 8. 1, 2, 3. Eiserne Türunterlagsplatten. — 4—5. Türklinken. — 6—7. Zwei Türangelbeschläge.

Abb. 9. 1. Ansicht der Steinschwelle des Amphitheaters in Aquincum. — 2. Lochstelle für den Türstift. — 3. Stelle des Verschlussbalkens.

Abb. 10. 12. Grundriss des Nordtores des Amphitheaters. — 13. Schaubild der Schwelle. — 14/A Rekonstruktionsversuch des Tores des Amphitheaters, von der Arena aus gesehen. — 14/B. Das Tor von aussen gesehen. — 14/C. Zusammentreffen der Türflügel im Querschnitt.

Abb. 11. 1. Ansicht eines Türgegengewichtes. — 2/A, B, C. Die 3 Phasen des Wirkens des Gewichtes. — 3. Ansicht der Gewichtsvorrichtung von oben in der mit B bezeichneten Lage. — 4. Holzgabelbeschlag von zwei Seiten. — 5. Holzgabel mit beschlagener Gabelspitze.

Abb. 12. 1. Ansicht eines Aufhängeringes. Links und rechts die Arten der Anwendung. — 2. Bild des Hakennagels vor der Verwendung und im gegenwärtigen Zustand. —2/A, B, C. Die einzelnen Phasen des Einschlagens der Nägel. — 2/D. Verwendung des Nagels beim Einhängen eines Türflügels. — 3. Ansicht einer kranzförmigen Lampe von oben. (der erhalten gebliebene Teil schwarz schattiert). — 4. Ergänzte Ansicht des Leuchters. — 5. Querschnitt des Leuchters.

VÁRNAI DEZSŐ

A BUDAI VÁRPALOTA KÖZÉPKORI KŐFARAGÓJELEI

BEVEZETŐ

A budai várpalota építéstörténetének időrendi felosztásánál nem nélkülözhetők a feltárt palotamaradvány különböző részein előforduló kőfaragójelek. Ezek a jelek a budai vár építéstörténetének és egyben a budai kőfaragó-műhely működésének is felette érdekes kőbevésett dokumentumai.[1]

A kőfaragójelek értelmezése körüli véleménykülönbség alapja, hogy ugyanazt a jelet többféleképpen lehet szerkeszteni. Az eddigi rendszerek (pl. Ržiha) csak egy bizonyos alapsémára vezetik vissza szerkesztésüket. A jelek szerkesztési rendszerének rekonstruálása körül már régen megoszlik a műtörténész szakemberek véleménye.[2] Úgy véljük, hogy minden jel kiszerkeszthetőségének feltételezői — akik a jelek egyszerű arányszerkesztéseiből az egész épületkomplexumra messzemenő szabályokat vonnak le — végletben járnak éppen úgy, mint azok, akik mindennemű geometriai konstrukció létezését tagadják.

Hét évi kutatásaim során azt tapasztaltam, hogy minden jel egyszerű (sematikus) kiszerkesztése utólag nehezen képzelhető el, mivel az eredetileg szerkesztett jelet a kőfaragó rendszerint emlékezetből véste.[3]

Ha a kőfaragónak a műhely mesterétől (vezetőségétől) kapott, vagy általa választott jelet élete végéig tiszteletben is kellett tartania és ezek „szövetségi jelek gyanánt is szolgáltak"[4], ez még nem jelentette azt, hogy a kőfaragó a kapott jelét ne módosította volna egyénisége szerint.

A kőfaragójelek eredetileg a kőfaragó darabbér elszámolásának megkönnyítésére szolgáltak és akkor keletkeztek, midőn az építmények túlnyomórészt kváderkövekből készültek, a legszükségesebb tagozással.

A XIV. század folyamán a kőfaragók szervezett testületekbe tömörültek és jegyeik a munka minőségét is hitelesítették. A műhelyrendszer további kifejlődésével és a műhelyfegyelem növekedésével a XV. század végén ezen felül még ezek a jelek tiszteletjelvényül is szolgáltak.[5]

A XIV. század végétől mesterjegyek nagy előszeretettel készülnek pajzsban is, a záróköveken.[6]

A legbőségesebb anyagot közzétevő Ržiha tanár alapvetően téved, amikor feltételezi, hogy a jelek négy anyakulcsból szerkeszthetők. E feltevés ellen szól az is, hogy a legbonyolultabb kulcs szerint éppen a legrégebbi (pl. bizánci) jelek rekonstruálhatók. Tovább menve, a régi antik jeleket is olyan rendszerbe állítja, melyek csak többszáz évvel később alakultak ki. „Az állítólagos igazság bizonyítására kénytelen őrült komplikált hálózatot sűríteni, hogy ebbe a legnehezebben megmagyarázható jel is beerőltethető legyen."[7]

Az építészettörténet szemszögéből vizsgálva, alapvetően helytelennek bizonyul az a módszer, amely az alárendelt jelek magyarázásával akar következtetni az egyes objektumok létrejöttére.[8] Sajnos, ugyanebbe a hipotézisbe bonyolódott bele Frőde Vilmos is,[9] — aki a leggazdagabb magyar anyagot tette közzé — bonyolult szerkesztési eljárásával. Ugyanezt az irányzatot követi Horváth Henrik, aki elvont szellemtudományi művében igyekszik a jelek jelentőségét magyarázni.[10]

A kőfaragójelek jelentőségét az építészettörténeti kutatás részére tehát nem az egyező alakú jelek összehasonlításában látjuk (amelyek legtöbbször a legkülönbözőbb helyeken, igen gyakran szanaszét fekvő építményeken találhatók), hanem abban, hogy egyes építményen az építési periódusokat ezek segítségével élesebben határolhatjuk el.[11] Önmagukban a kőfaragójelek nem határoznak

meg építési kort, csakis akkor értékesek, ha a stíluskritika és valamennyi többi szempont értékelése is egybehangzóan egy építési szakasz mellett szól.

Egyes épületkomplexumok összeillő darabjainak összeállításánál és helyreállításánál is feltétlen segítséget adnak a jelek.

NÉHÁNY TANULSÁG A BUDAI VÁRPALOTA-KOMPLEXUM ÉPÍTÉSTÖRTÉNETÉNEK RELATÍV KRONOLÓGIÁJÁHOZ (1350-1540-IG TERJEDŐ IDŐBEN)

A kőfaragójelek közül azok, amelyek csak egyszer-egyszer fordulnak elő, az egész komplexum építésének kronológiájához közvetlen kormeghatározó adatot — legalább a kutatás ez idő szerinti állása mellett — sem közvetlenül, sem kombinatíve nem nyújtanak és csak arra valók, hogy a későbbi összehasonlító tanulmányoknak alapul szolgáljanak.

Az épületkomplexum különböző részein előforduló egyforma jelek ellenben már nagy értékűek, mert ha nem is határozzák meg az illető épületrész keletkezésének idejét évszám szerint, következtetést lehet vonni, hogy az épület mindazon részei, amelyeken ezek a jelek előfordulnak, egy emberöltő leforgása alatt épültek fel.[12]

Vizsgáljuk meg az alábbiakban a budai várpalota feltárt épületrészeinek egyező jeleit.

A budai várpalota épületegyüttesén előforduló azonos, ill. közel azonos kőfaragójeleket ugyanazon kőfaragók kezemunkájának tekinthetjük. A Vármúzeum Halászbástya kőtárában egy sírkőtöredéken lévő[13] kőfaragójelhez hasonló van a Budavári Nagyboldogasszony főtemplom déli, ún. Mária-kapuján.[14] Ez a kapu a magyar szakirodalom szerint a XIV. század utolsó negyedében készült.[15]

A jel száma	Formája és előfordulási helye
60, 61., 88—97. és 99. sz. (4., 6. képen)	Ugyanakkor készíthették a középkori várpalota maradványainak azokat a részeit is, ahol az említett jel eredeti helyen ötször fordul elő. A palota keleti homlokzatának egyik támpillérén és az alatta átvezető lépcső kapuívkövén.
82. sz. (6. képen)	A fentiekhez hasonló és a középkori palota keleti homlokzatán, eredeti helyen fordul elő.
159., 193., 217. sz. (9., 11. és 13. képen)	Ugyanilyen típusú jeleket szórványköveken találtunk az említett keleti homlokzat környékén.[16]

Megemlítjük, hogy e sírkőjel a kassai székesegyházon is megtalálható és feltételezik, hogy 1410—1460 között készült.[17]

*

184—187. sz. (11. képen)	Az egyenlőtlen, tört és kifelé ívelt szárakkal ellátott jelek, amelyek az előzőkhöz hasonlóak, kb. 100 évvel később, mint a Mária-kapu jelei a budai várpalota hálóboltozat borda leletein négyszer fordulnak elő.
196. sz. (11. képen)	Egyszáras, az előzőkhöz hasonló. Egy csigalépcső rétegkövén fordult elő. Szórványkő.[18]

*

183. sz. (11. képen)	Ugyancsak hasonló az előzőkhöz, csak a szárvégződése felfelé áll. Az említett hálóboltozati bordaívek egyik leletkövén található.[19]

A jel száma	Formája és előfordulási helye
210. és 247. sz. (12. és 14. képen)	A két jel a 183. sz. elemeiből tevődik össze. Az egyik freskóval festett ablakkávakövön, a másik egy szórványkövön.
155. sz. (9. képen)	A 247. sz. jel tükörképe. Egy szórványkövön fordul elő.
103. és 232. sz. (6. és 14. képen)	A 183. sz. jel tükörképéhez hasonlóak ezek a jelek. Előfordulnak a palota keleti homlokzatának kváderkövén, amely föltevésem szerint 1400 körül épült, továbbá a mai középkert támfalába másodlagosan beépített kváderkövön. Ezen a helyen másodlagosan elhelyezett Mátyás-kori reneszánsz köveket is találtunk.[20]
83. és 95. sz. (6. képen)	Mindkét jel a 183. számúhoz hasonló, de kissé bővített formájú. A középkori palota keleti homlokzatán kétszer fordul elő eredeti helyen.
80. sz. (5. képen)	A 95. sz. jelnek tovább-bővített formáját az ún. Déli nagyterem északi pillérén találtuk meg. A csarnok pilléreinek ez az egyetlen kőfaragó jele.
113—115. és 121., 170., 173. és 198. sz. (7., 10., 11. képen)	Nyílhegy végződésű jelek. A csonkatorony kváderkövein, eredeti helyen négyszer fordulnak elő. Ezekhez részben és csak formailag hasonlóak, szórványköveken háromszor fordulnak elő.
244. sz. (14. képen)	Kis eltéréssel a csonkatorony nyílhegyvégződésű jeleihez hasonló. Az István-torony melletti lépcső legfelső fokán, eredeti helyen találtuk.[21]
2. és 63. sz. (1., 4. képen)	Nyílvessző hegyéhez hasonló jelek, áthúzással, de keresztezés nélkül. A Zsigmond-kaputorony és az István-torony melletti boltozott helyiségek 4. sz. kapuján fordulnak elő. Mindkettő eredeti helyen.
30. és 6. sz. (2. és 1. képen)	Mindkét jel az előzőkhöz hasonló. Az északi kortina-kapun[22] és a Zsigmond-kapun fordulnak elő eredeti helyen.[23]
170., 173. és 93. sz. (1., 10., 8. képen)	A jelek kevés formai eltéréssel ugyancsak az északi kortina-kapun, eredeti helyen és szórványköveken találhatók.[24]
138. sz. (8. képen)	Formája egymást keresztező, eltört nyílvessző darabokra emlékeztet. Az ún. déli nagycsarnok ablak szemöldökkövén találtuk.[25]
137. és 154. sz. (8., 9. képen)	Eltört és egymást keresztező szigonydarabokat ábrázol. A déli nagycsarnok ablak kávaköven és egy párkánytöredéken fordult elő.
67., 68., 69. sz. (5. képen)	Hasonló szigony alakú jelek. Az északi és déli kortinafalat összekötő dunai erődfal ülőfülkéin és a kettős padok egyik támláján fordulnak elő eredeti helyen.
96., 152. (6., 9. képen)	Ezekhez hasonló, de egy vonallal kibővített jel a palota keleti homlokzatának egyik támpillérén fordul elő eredeti helyen és egy vakíves pártázatos párkánykövön. Ez utóbbi szórványkő.[26]
98., 213. sz. (6., 12. képen)	Az előző jelek tovább bővített formája, ugyancsak a palota keleti homlokzatának támpillérén jelent meg eredeti helyen, míg a 96 . sz. jel tükörképét egy szórványkövön találtuk meg.[27]
157., 158., 139. sz. (9., 8. képen)	Ezek a jelek szigony és kalapács formájúak, a Halászbástya kőtárában elhelyezett szökőkúton kétszer fordul elő és a déli nagycsarnok ablak szemöldökkövén. Mind a három szórványkő.[28]

*

A jel száma	Formája és előfordulási helye
3., 10. sz. (1. képen)	A jelek gótikus négyes számjegyhez hasonlóak. Ez a két jel a Zsigmond-kapun, eredeti helyén fordul elő.[29]
18—21. sz. (2. képen)	A jelek a 3. sz.-hoz hasonlítanak, de fordított állásúak, hurkolás nélkül. A 21. sz. jel tükörképe az előzőknek. Mind a négy jel az északi kortinafal kapuján eredeti helyen fordul elő.[30]
10—13., 77., 140—142., 156. sz. (5., 8., 9. képen)	Ezek a jelek is a 3. számúhoz hasonlóak és fordított állásban találhatók. Megjelennek a déli nagycsarnok boltozati vállkövein, kapujának talpkövein és e területre lehullott ablak keretkövén, kapuívkövén (amely ugyancsak a nagycsarnok építészeti részlete), végül pedig egy ismeretlen helyről lehullott kapu szemöldökkövén. A felsorolt jelek 6 esetben eredeti helyükön fordulnak elő.[31]
82. sz. (6. képen)	A fenti formájú jelekhez tartozik ez a jel is. A középkori palota támpillérén fordul elő eredeti helyen.

A Halászbástya kőtárában őrzött és 1488-as évszámmal ellátott sírkő valószínűleg a fenti jelek mesterének a sírköve.[32]

126., 23., 25., 40. sz. (2., 3., 8. képen)	A gótikus 4-es számjegy formaköréhez tartoznak ezek a jelek. A déli nagycsarnok boltozati vállkövén, az északi kortinakapun és az Újvilág (nyugati zwinger) középkapuján fordulnak elő eredeti helyükön.
11., 15., 52. sz. (1., 4. képen)	A 126. számú jel tükörképéhez hasonlóak ezek a jelek. A déli kortina-kapun fekvő helyzetben, a nyúlkerti kapun, a lőporraktár előtti keleti falban lévő kapu ívkövén találhatók. Mindegyik jel eredeti helyén van.[33]
91., 190., 160., 193. és 249. sz. (6., 9., 11., 15. képen)	Ezek a jelek szintén az előző formakörhöz tartoznak. Megtaláltuk őket; a keleti homlokzathoz épített épület saroktámpillérén, az északi kortina-kapu előtti várfalban másodlagosan elhelyezett ablakkávakövön, továbbá az újkori palota alapozásába beépített középkori kövön és a lőporraktár szellőzőrácsos falában másodlagosan elhelyezett egyik kövön.

Az alábbi felsorolt jelcsoportok az előző formákhoz kapcsolódnak és a görög delta betűhöz hasonlítanak (egyenlő oldalú háromszög a jelek alapidoma).

34., 35. sz. (3. képen)	A két jel közül az egyiket az Újvilág-kerti kapun, a másikat szórvány leletként egy kváderkövön találtuk meg.
58., 101., 45., 46., 16., 27., 28. sz. (3., 4., 5., 6. képen)	A jelek a delta betűhöz hasonlítanak. A palota keleti homlokzatának támpillérén két jelet találtunk az Újvilág-kert középső kapuján, az északi kortina kapun ez a jel háromszor található fel. Valamennyi eredeti helyén van.
116—118. (7. képen)	E formakörhöz tartozó és egymáshoz igen hasonló jeleket a Csonka-torony kváderkövein találtunk eredeti helyükön.

A fenti jelek csoportjával kapcsolatos kutatásaink teszik valószínűvé, hogy a Halászbástya kőemléktárában lévő kőfaragó sírkőtöredéke, amelyen „Petrus" felirat olvasható, annak a kőfaragónak a sírköve volt, aki a 34. sz. és hozzá hasonló jeleket véste. A sírkő középmezejében lévő címer ábrázolásában kőfaragó-fejszét emelő kar ui. egyenlő oldalú háromszöget alkot és a fenti jelek ennek a címer-ábrázolásnak csupán leegyszerűsített formái lehetnek.[34] Mivel a kassai dóm belsejében 1430—60-ig épített részénél a 34. sz. jelünkkel azonos jel négyszer is előfordul (l. Frőde, id. mű, 196., 216. és 232. sz. jelét), feltételezhetnénk azt, hogy 1430-ig Budán dolgozott az a kőfaragó, aki ezeket a jeleket véste.

A jel száma	Formája és előfordulási helye
	A kőfaragó vasderékszögére emlékeztet az L betű formaköréhez tartozó jelek csoportja.
59., 85., 102., 107., 109. sz. (4., 6., 7. képen)	A középkori palota keleti homlokzatának öt kváderkövén találtuk meg. A jelek eredeti helyükön vannak.[35]
216. sz. (13. képen)	A mai palota bontásánál előkerült egyik leletkövön találtuk és ugyanolyan, mint az előzőek.
8., 9. sz. (1. képen)	Mind a két jel a Zsigmond-kapun fordul elő eredeti helyen.
105., 214. sz. (7., 13. képen)	A középkori palota keleti homlokzatán, eredeti helyen és egy szórvány kváderkövön fordul elő.[36]
253. sz. (15. képen)	Előzőkhöz hasonló és a nyúlkerti kapu mellett másodlagosan beépített kváderkövön fordul elő.
	*
	Kőelhelyező ollóhoz hasonló kőfaragójelek csoportja.
110. sz. (7. képen)	A Friss-palota lovagtermének alépítményét tartó kváderes falpilléren eredeti helyen találtuk.
226., 242. sz. (13., 14. képen)	Mindkét jel az előzővel azonos. Két szórványkövön találtuk meg őket.[37]

Összegezve, a budai várpalotaépítés kőfaragóműhelyének fokozott tevékenységét az eddig ismert kőfaragójelek tanúsága szerint a XIV. sz. második felében csak szórványosan lehet kimutatni.

Ebből az építési periódusból egy kőfaragójel sincs eredeti helyén. Az István-torony boltozatának egyik bordaövén csupán csak egy jel van.

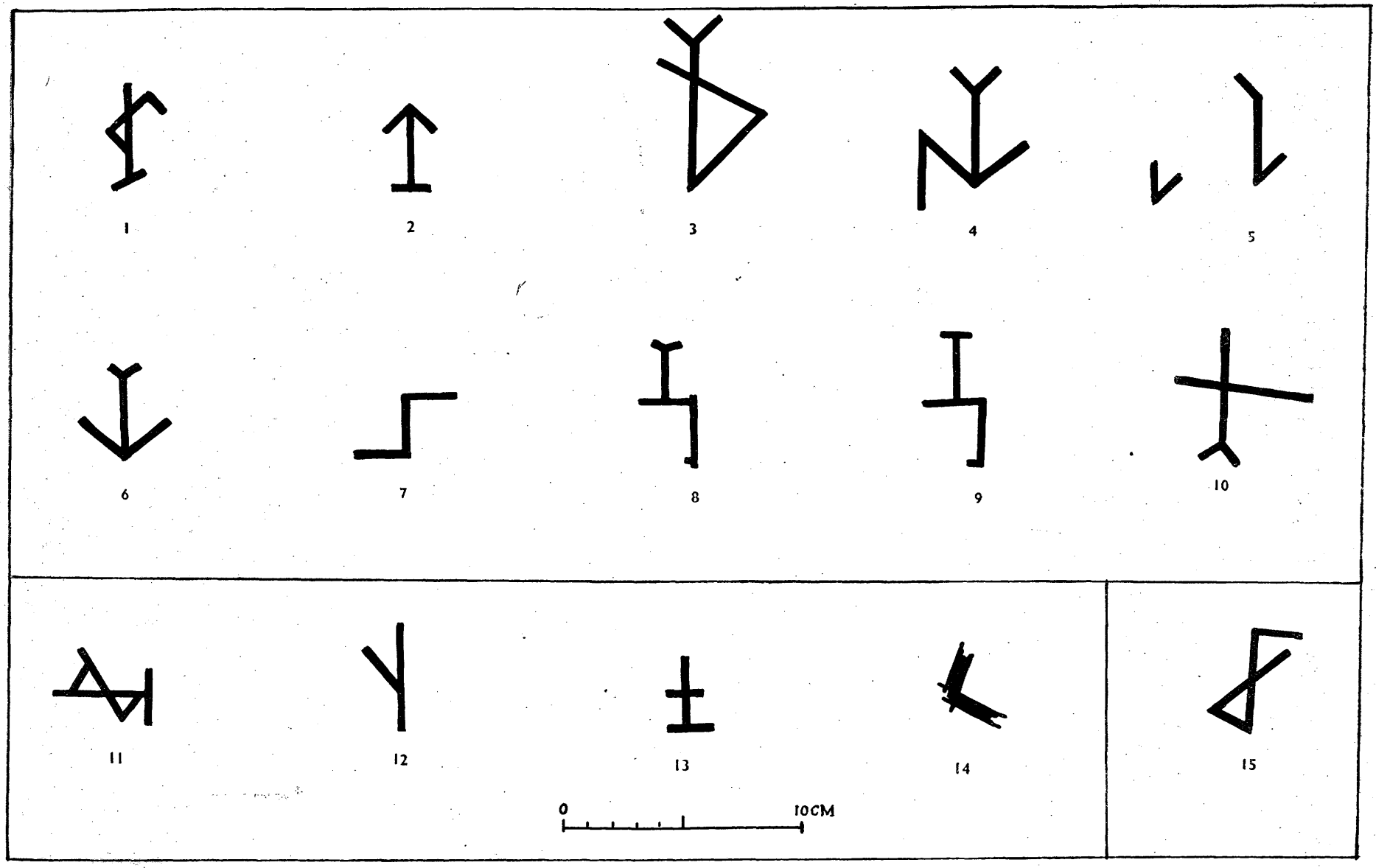
Az ezt követő periódus az 1400-as években a Zsigmond-kori első építkezés ideje, még mielőtt a Friss-palota nagyobb arányú munkálatai megindultak volna. A palotát határolja körül lényegében az öt megmaradt felvonóhidas várkapu (egy ép, kettő helyreállított, kettő rom). A megmaradt kiskapuk, ablakok, párkányok és csigalépcső kövein talált jelek tanúsítják az itt folyó nagyarányú építkezéseket. Végül a belső erődfalakon kívül állott kéthajós lovagterem és Csonkatorony kövein már mintegy 60 helyen fordulnak elő kőfaragójelek (javarészben eredeti helyükön).

A XV. század első felének építési periódusába esik a Zsigmond-kori nagy palotaépítés ideje. A Friss-palota és a már ezt is körülölelő erődrendszer, valamint a két kortinafalat összekötő keleti védőfal korszerű megerősítése is talán ugyanekkor épült.

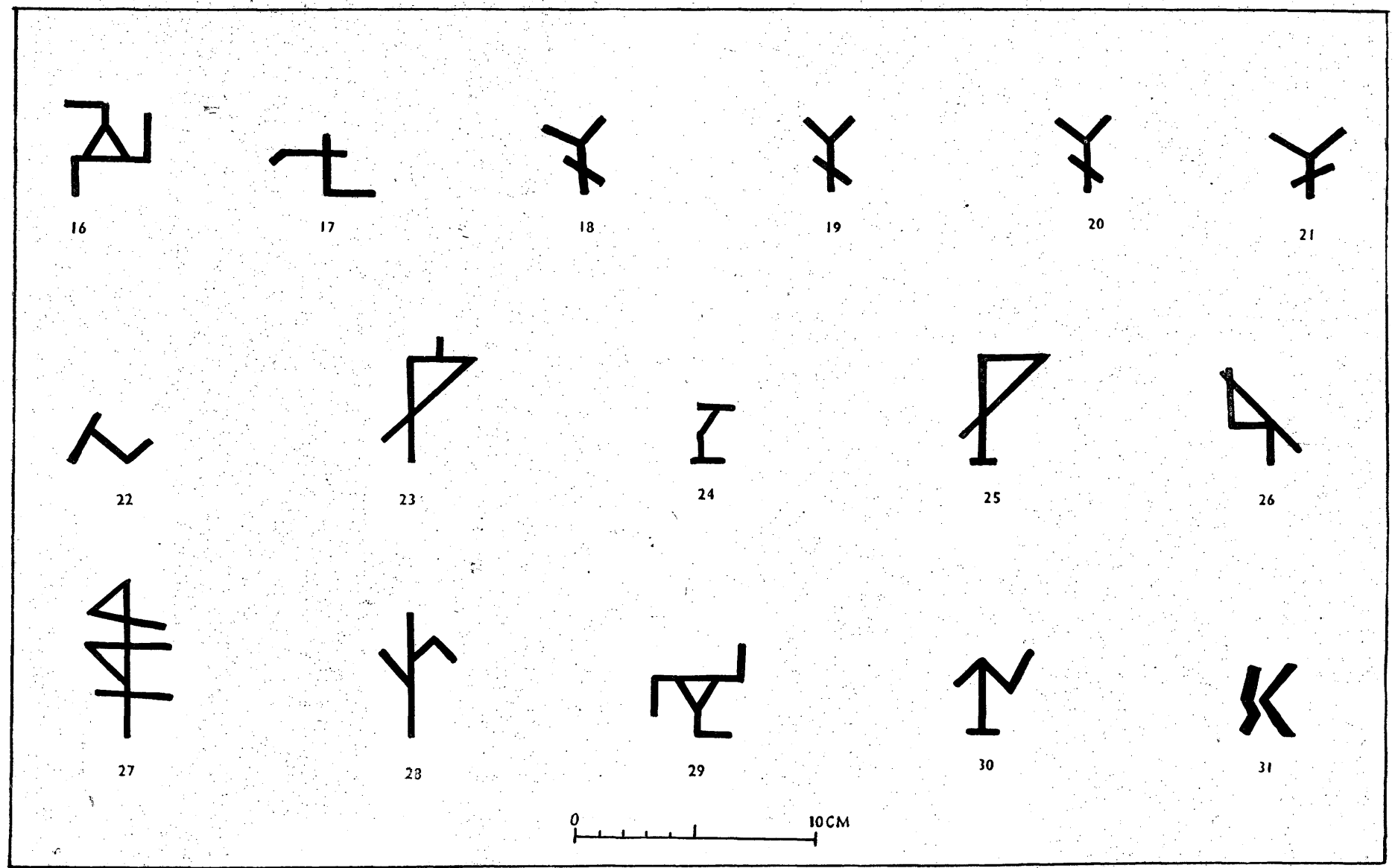
Az ezt követő időszak (1458—1490-ig) a Mátyás király kori építkezések létesítésének ideje. Későgótikus hálóboltozatok, gótikus kút, gyilokjárók és ágyúkilövő helyek építése, majd a trapézudvar reneszánsz tornácának bábos korlátai és egyéb reneszánsz épületrészek (ajtó, ablakkeretek, lizénák, féloszlopok, kandallók kövei) készültek ekkor. Ezeken az építészeti elemeken római és arabs számok is előfordulnak.

Az utolsó építési periódus (1490—1541-ig) idejében Mátyás utódainak palota- és erődbővítési munkáin kőfaragójel eredeti helyén eddig nem volt felismerhető. A Vármúzeum kőtárában van ugyan egy kapukeretkő, amelynek homloklapján 1540-es évszám kíséretében szerepel egy nagyméretű kőfaragójel, lelőhelye azonban ismeretlen.

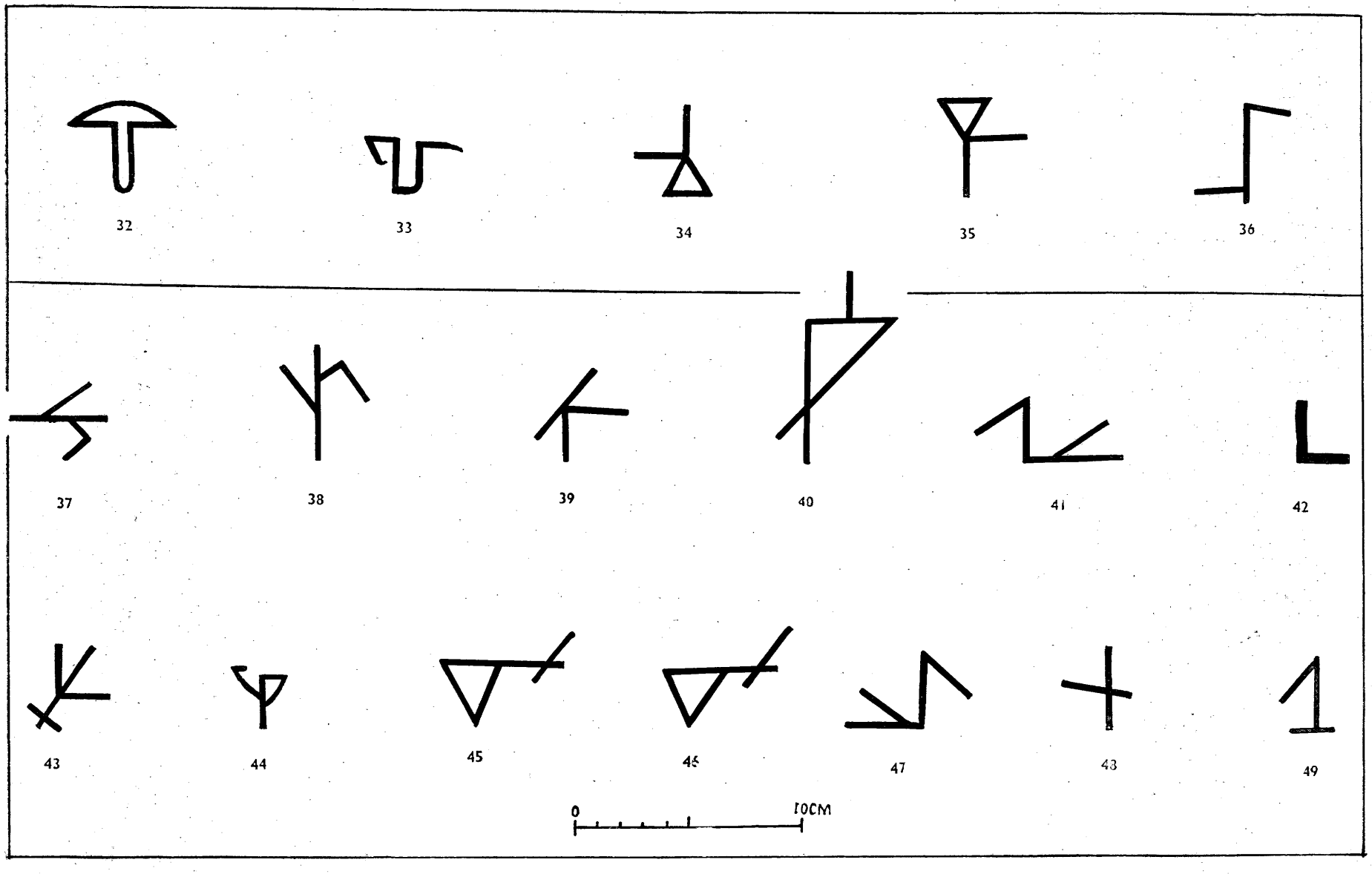
Valószínű, hogy ez a Török Bálint monogrammjának nevezett jel, amelynek hordozója állítólag a fehérvári kapuba volt befalazva.

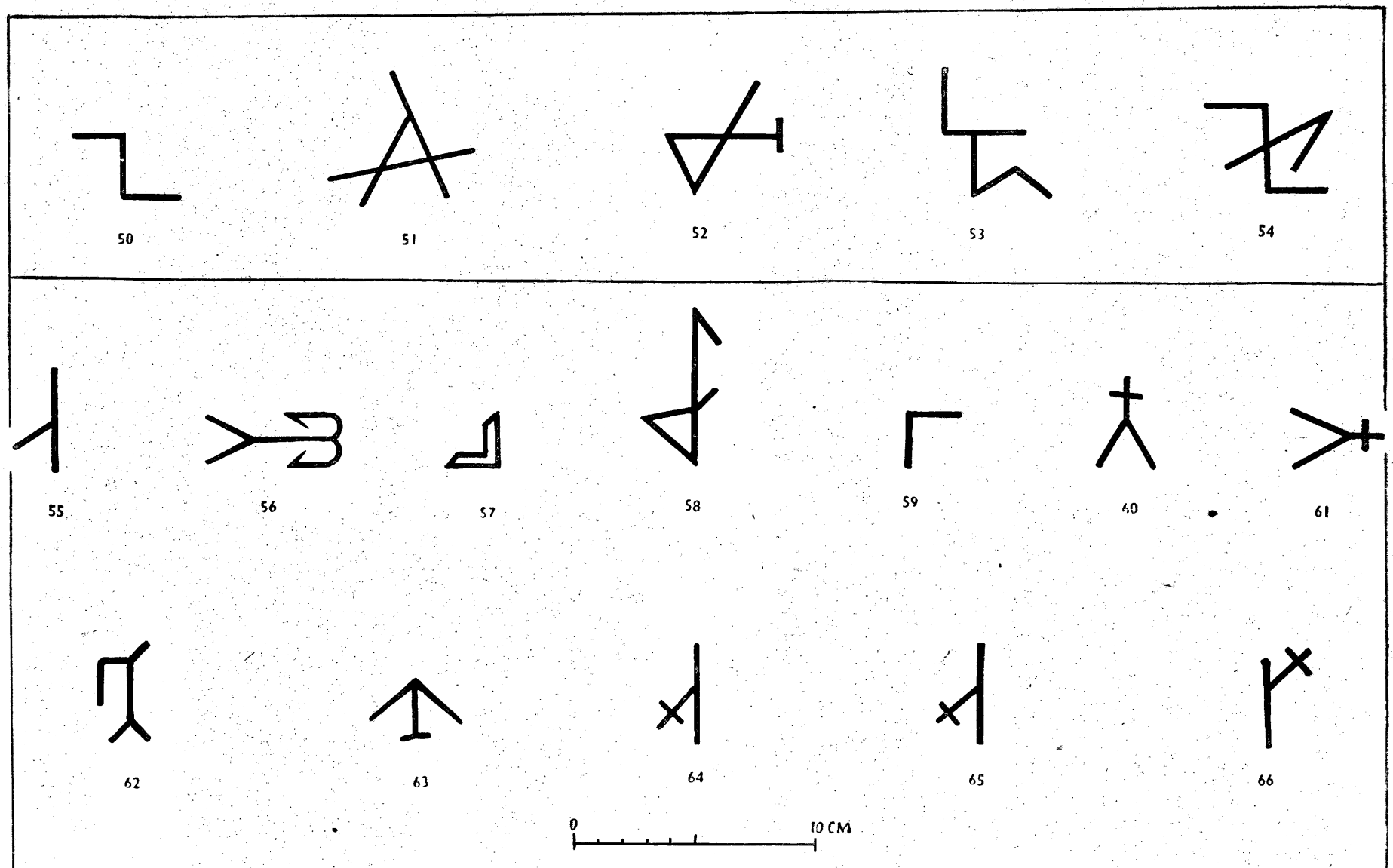
1. kép. 1—10: Zsigmond-kapu 11—14: déli kortinakapu, 15: nyúlkerti kapu jelei

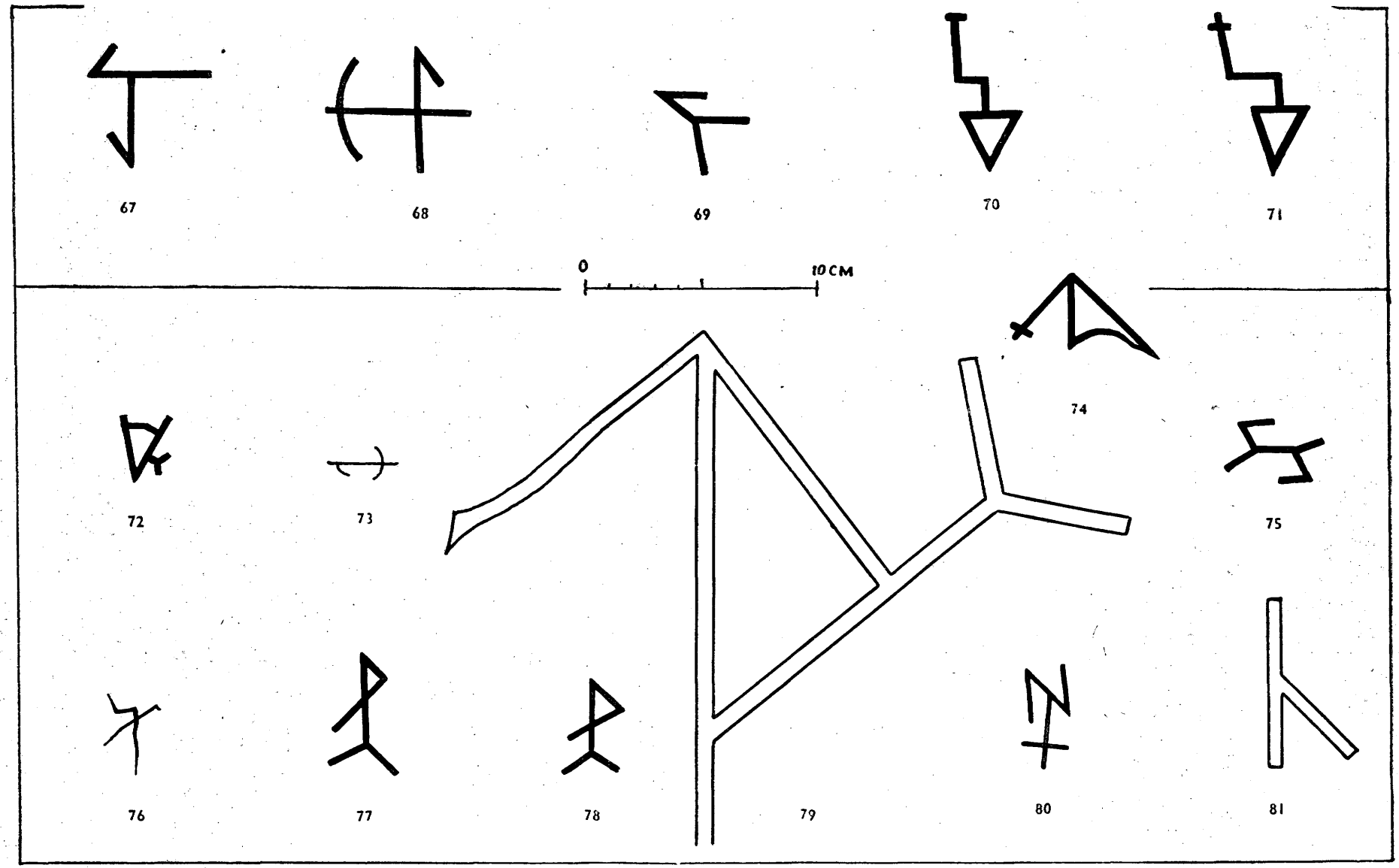
2. kép. 16—31: Északi kortina kapu jelei

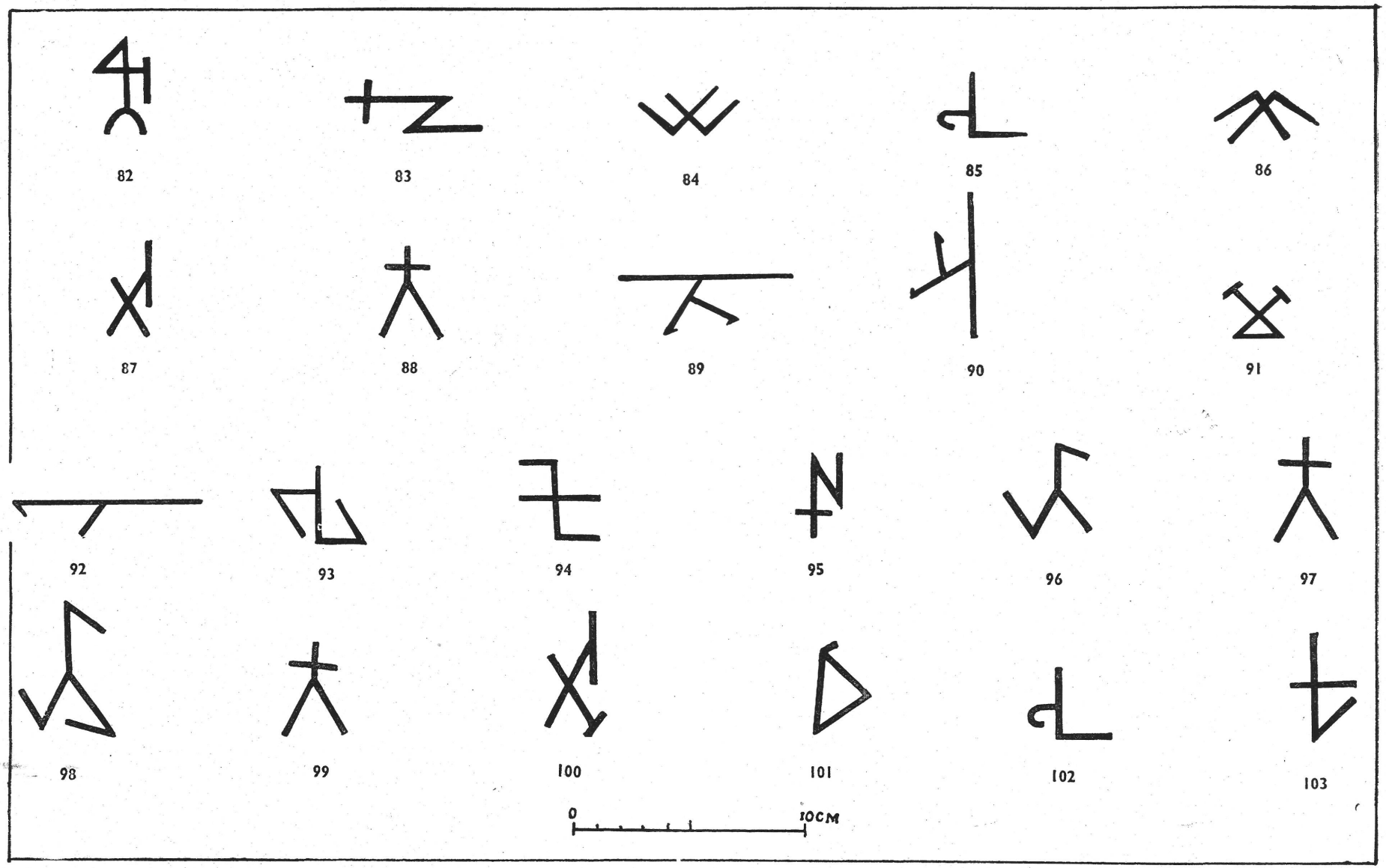
3. kép. 32—36: Újvilágkerti kapu, 37—49: Újvilág északi kapu-maradvány jelei

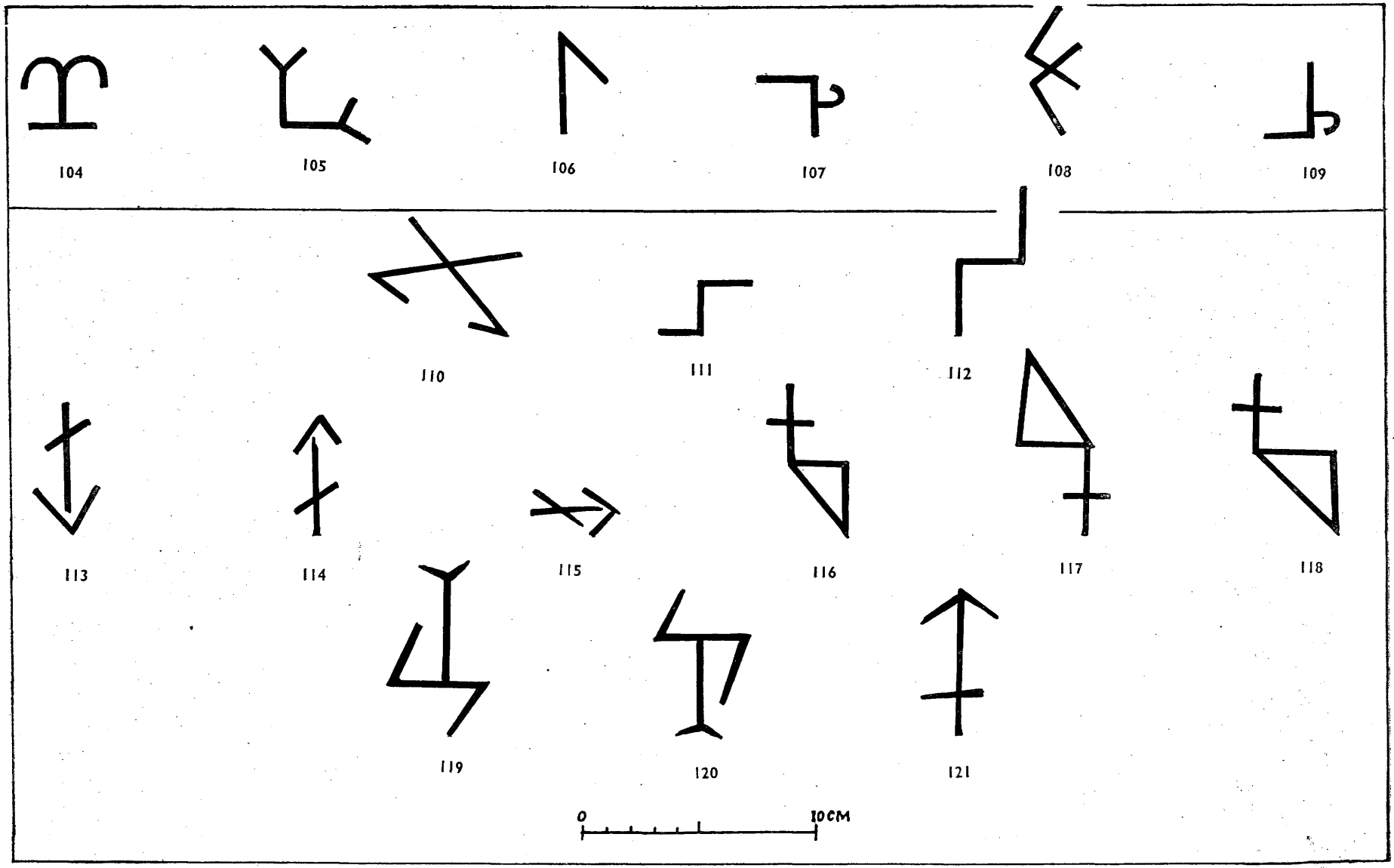
4. kép. 50—54: Északi kortina kapu előtti kapuk, 55—61: régi palota keleti homlokzat kapui, 62—66: István-torony melletti kapuk jelei

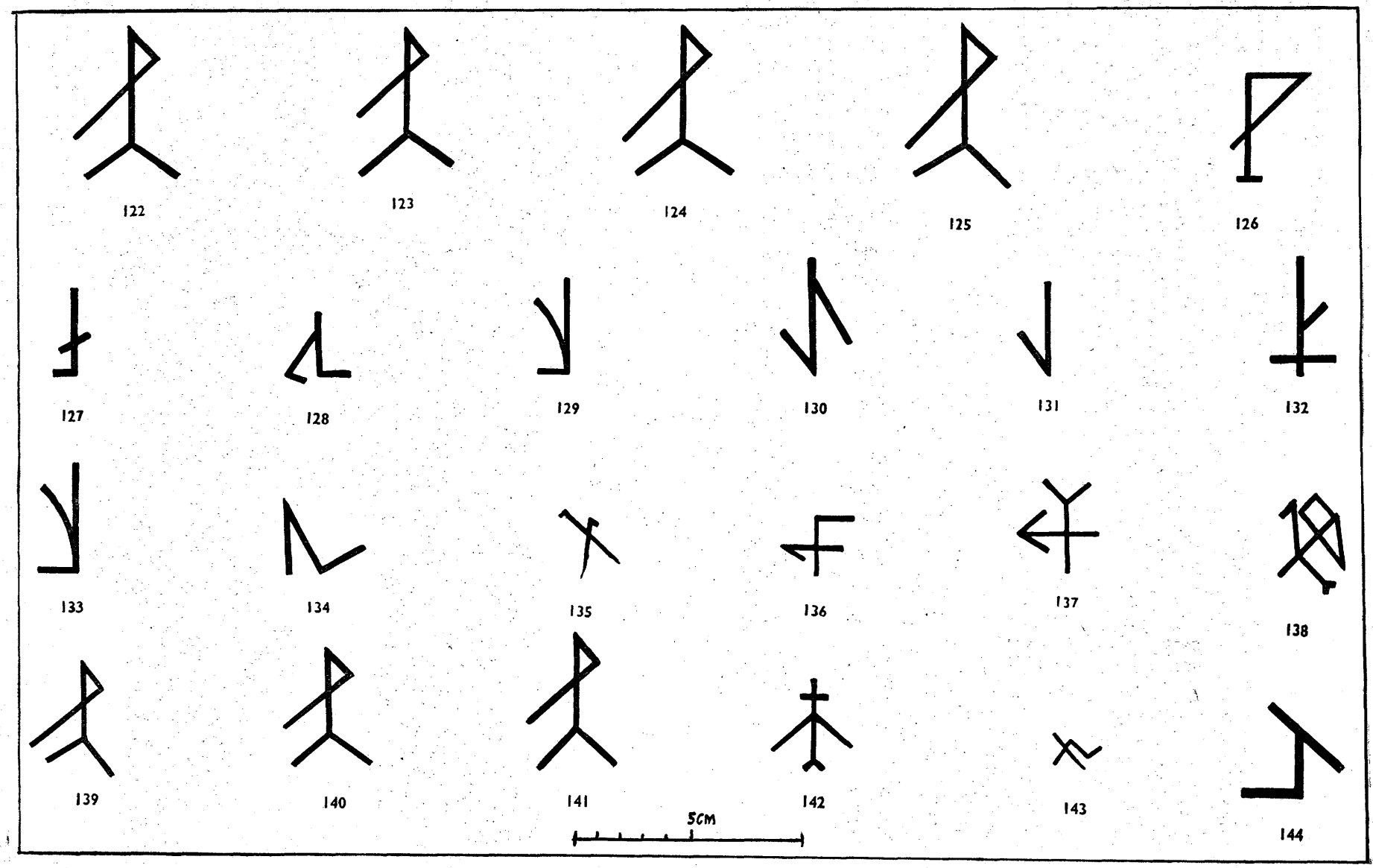
5. kép. 67—71: Dunai kortinafal ülőfülkéinek, 72—74: várkápolna ablakainak és mellette lévő ajtónak, 75: kisudvar ajtóküszöbkövének jele. 76—81: Déli nagyterem ablakán, ajtóin és egyéb kövén lévő jelek

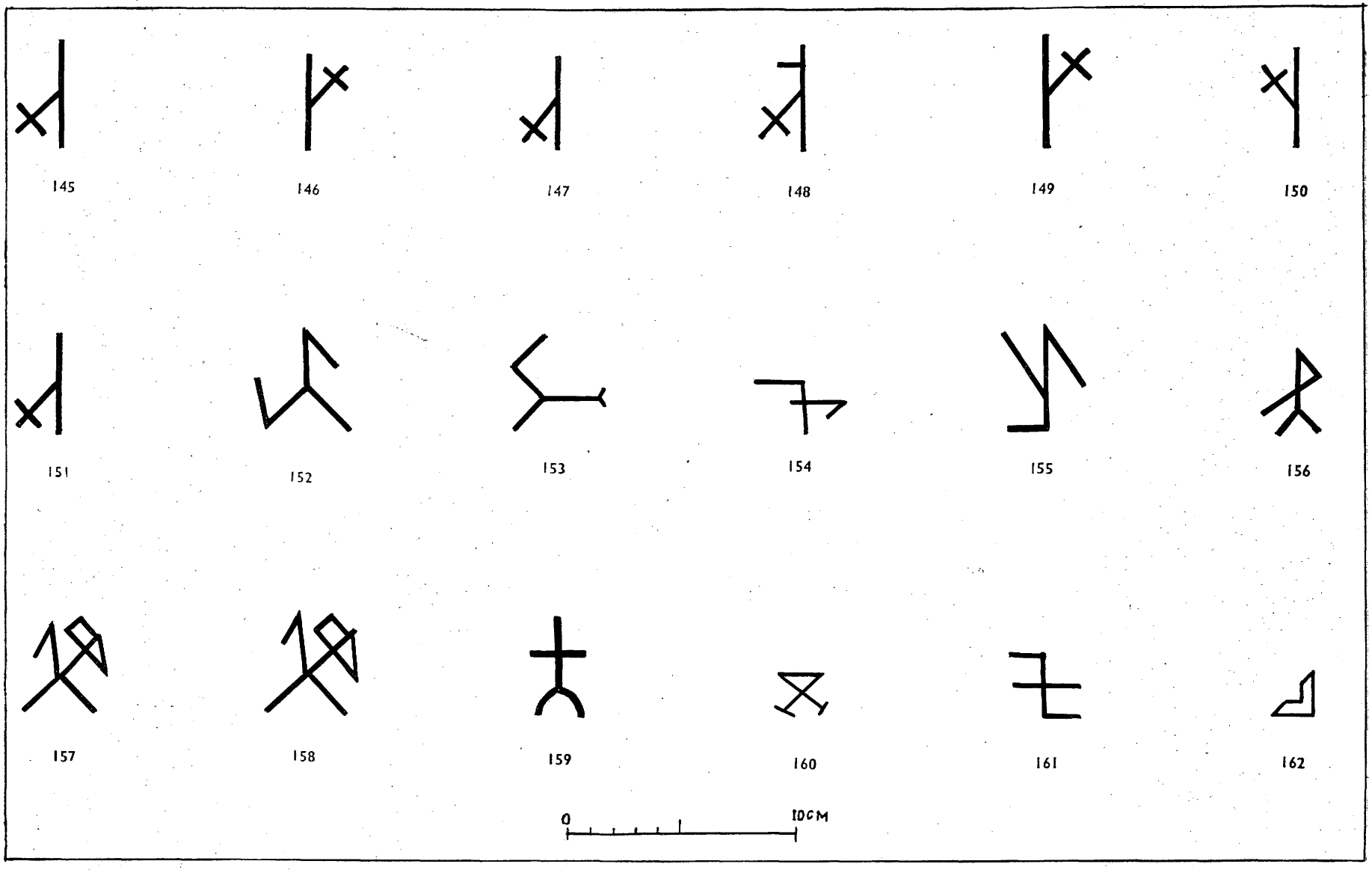
6. kép. 82—103-: A régi palota keleti homlokzatának jelei

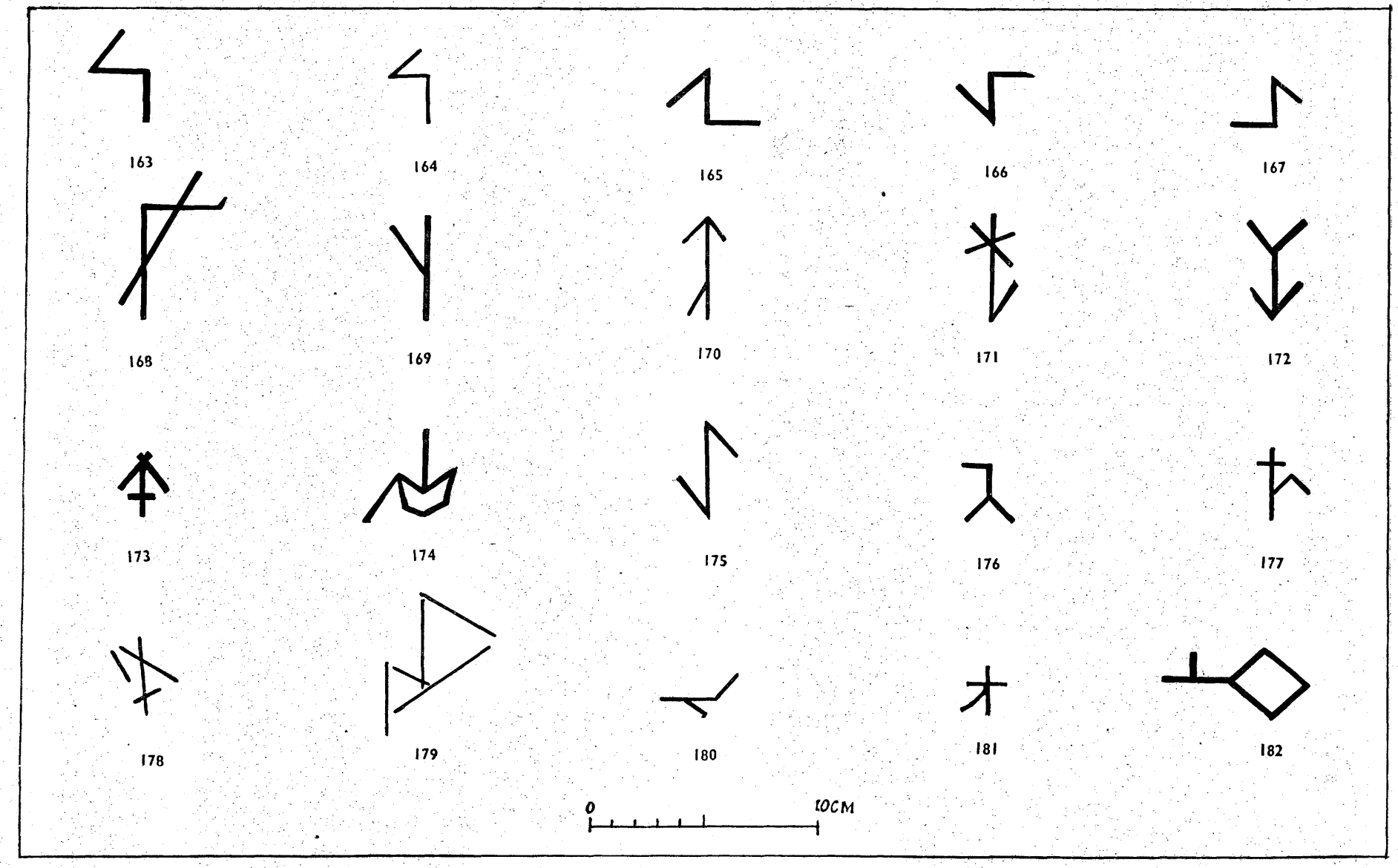
7. kép. 104—109: Palota keleti homlokzatának déli része, 110—112: az északi kapu előtti K homlokzat, 113—121: Csonkatorony jelei

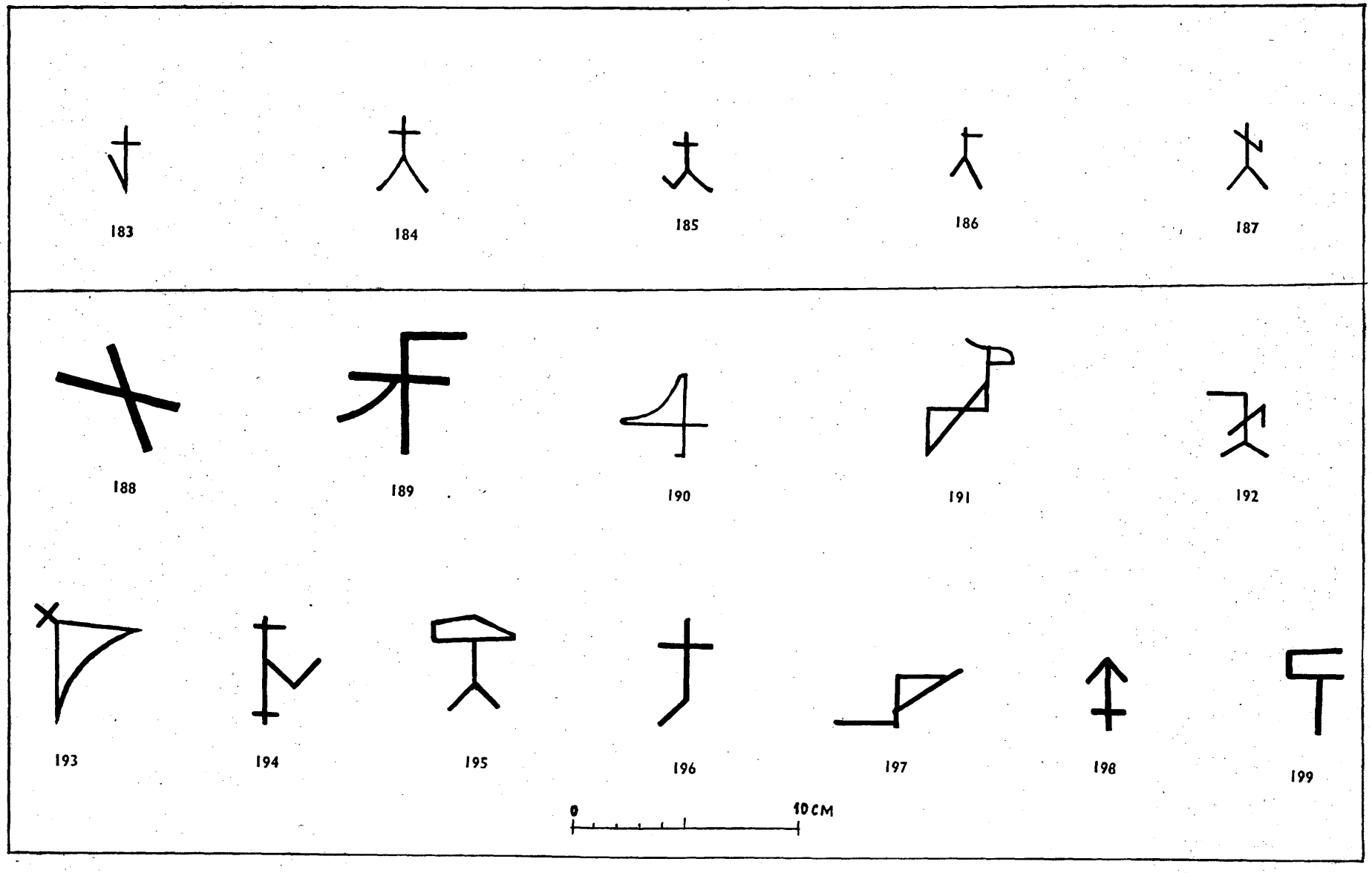
8. kép. 122—126: Déli nagyterem boltozati vállköveinek, 127—143: széthullott köveinek jelei, 144: István-torony boltozati bordakövének jele

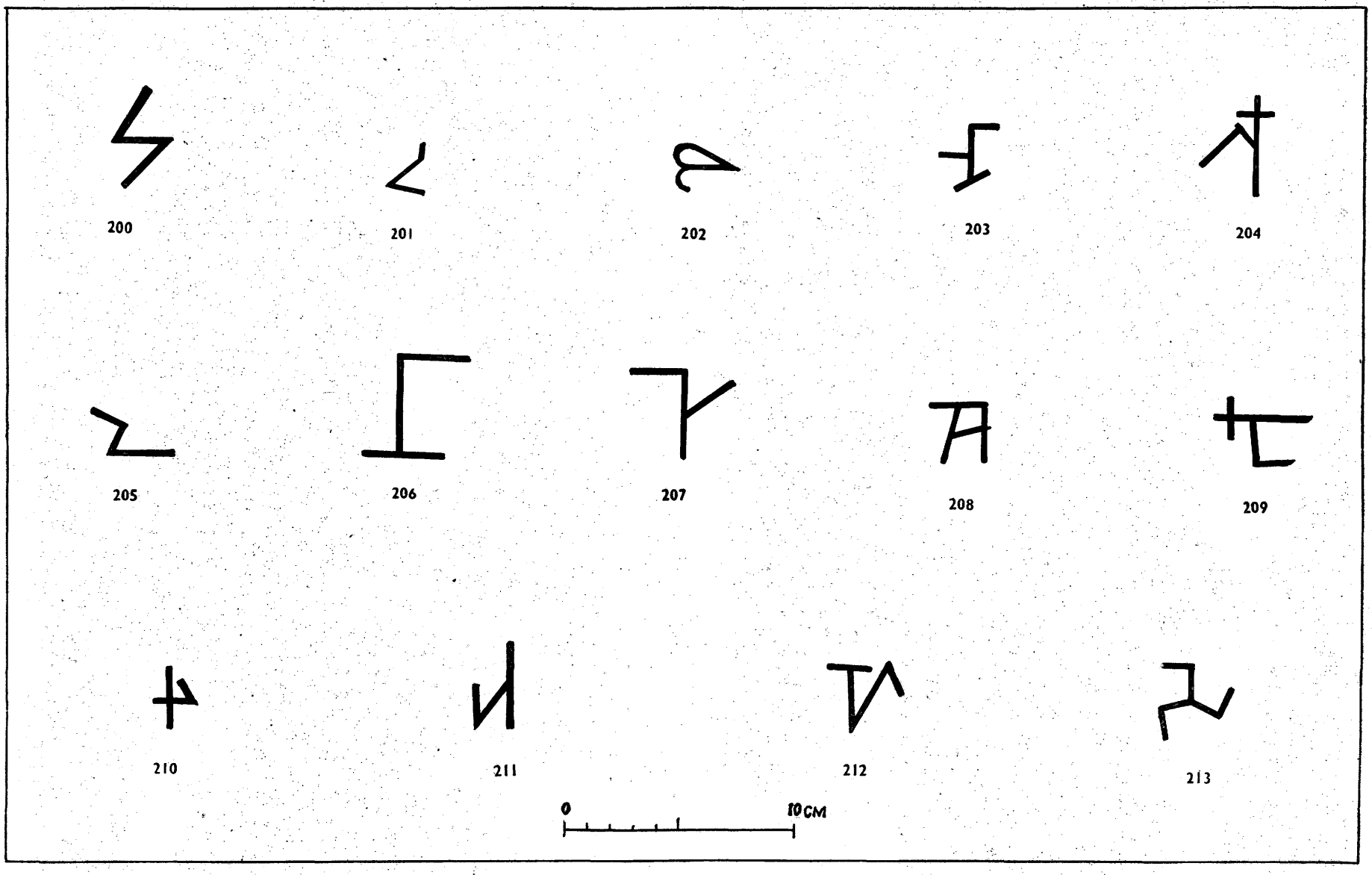
9. kép. Szórványkövek jelei a budai várpalotából

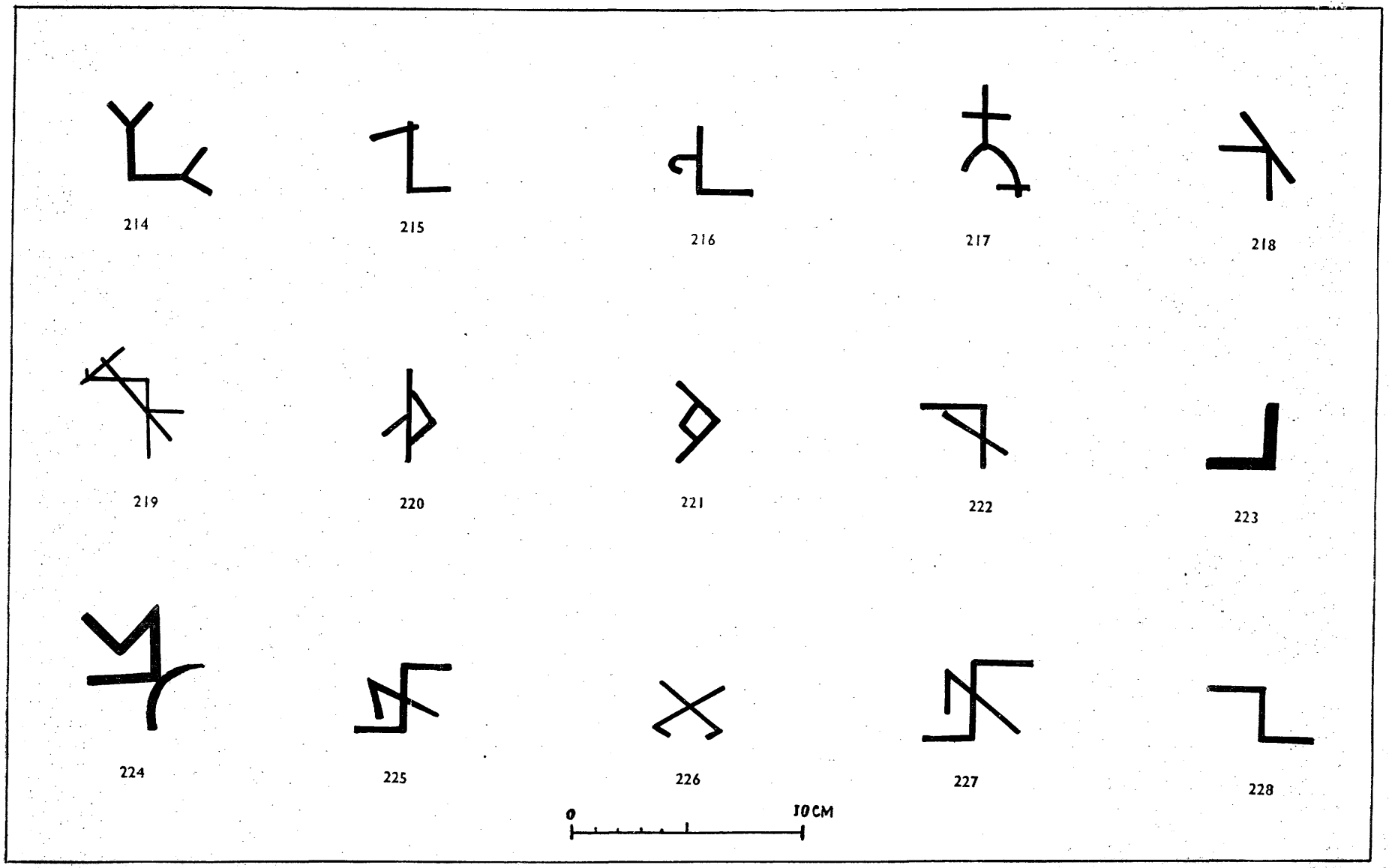
10. kép. Szórványkövek jelei a budai várpalotából

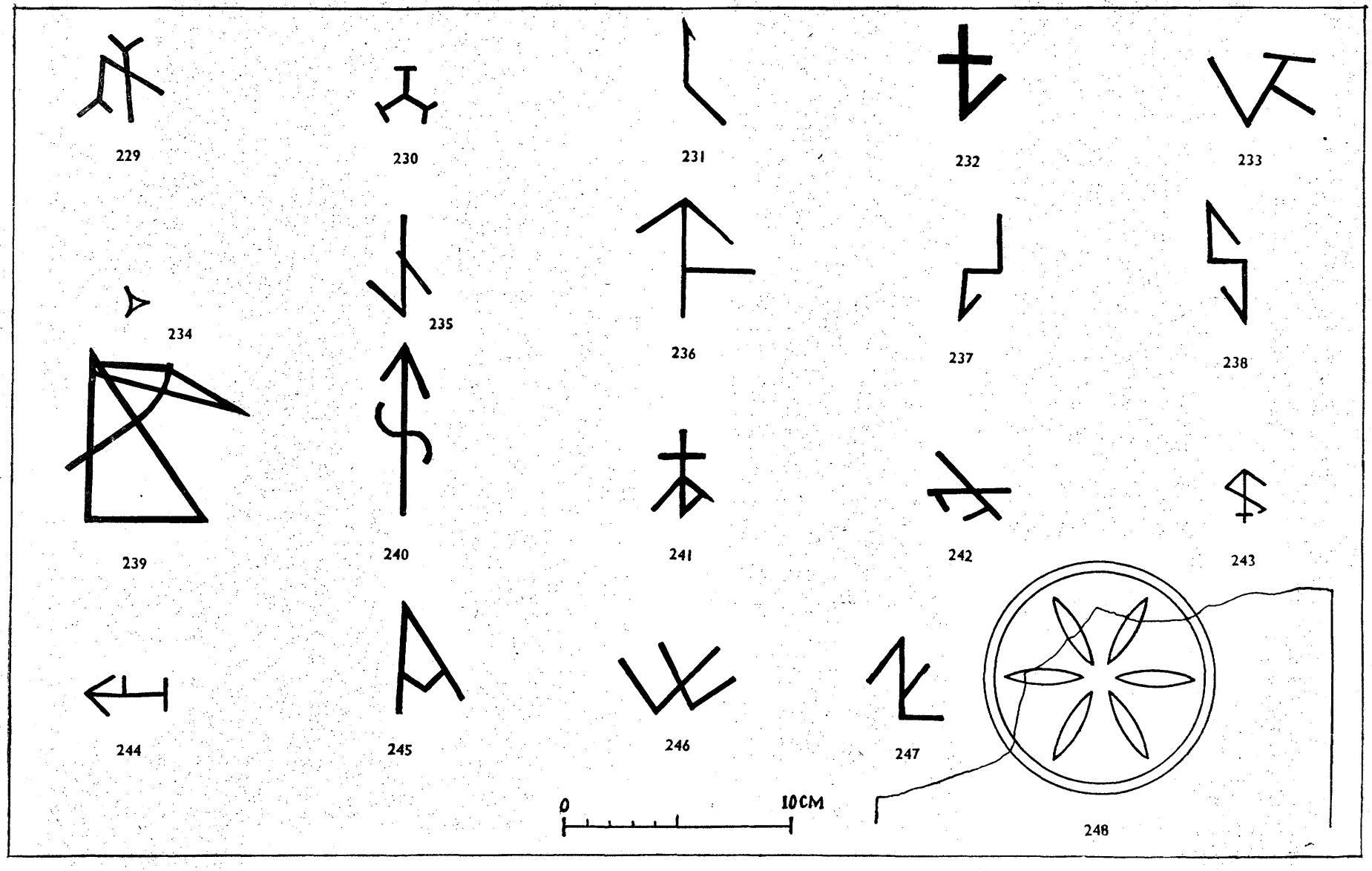
11. kép. 183—187: Hálóboltozati bordakövek, 188—199: egyéb szórványkövek jelei

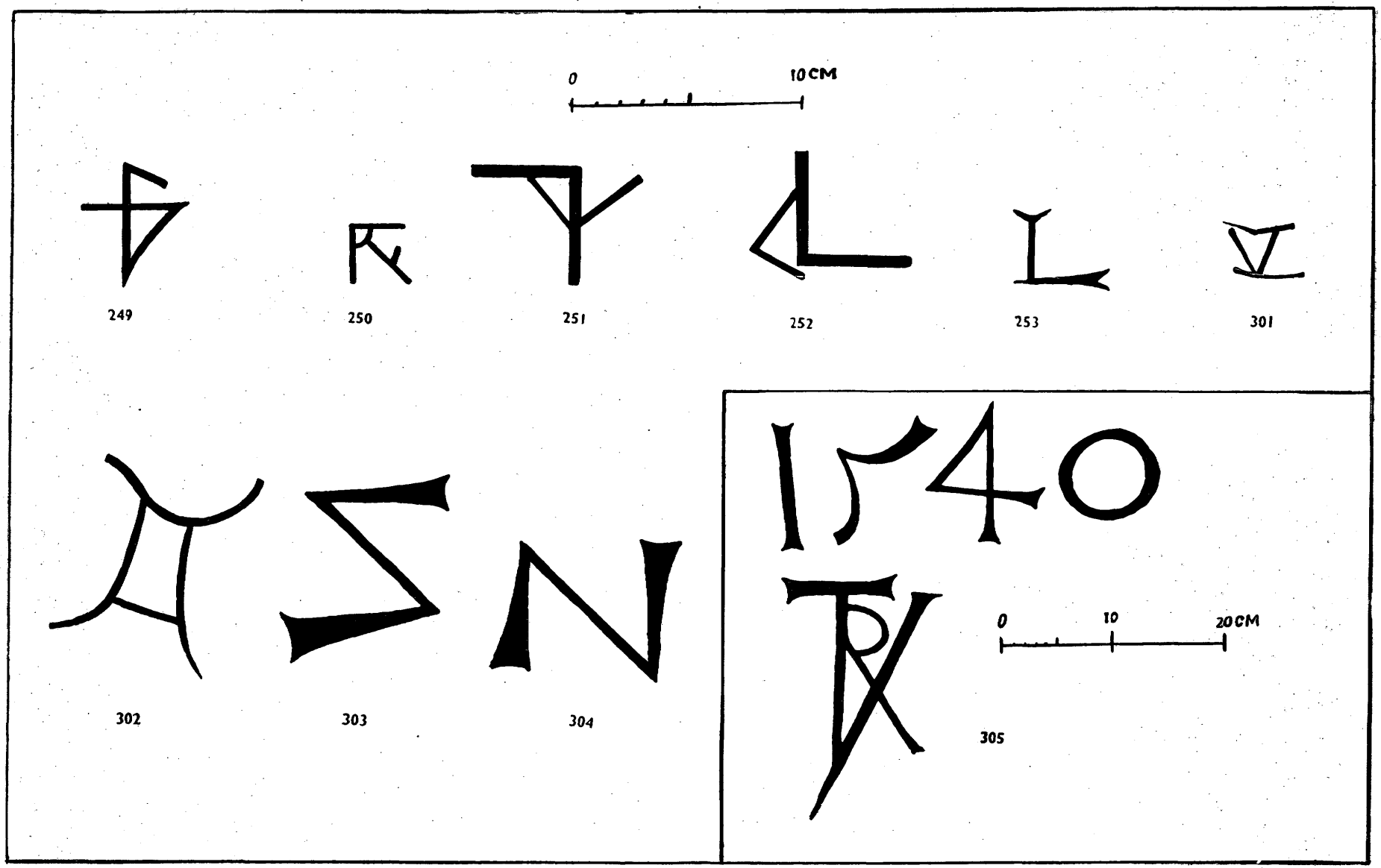
12. kép. Szórványkövek jelei a budai várpalotából

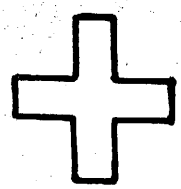
13. kép. Szórványkövek jelei a budai várpalotából

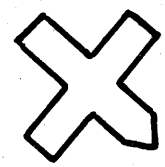
14. kép. 229—247: Szórványkövek jelei a budai várpalotából, 248: Fortuna u. 8. sz. házba beépített kő jele

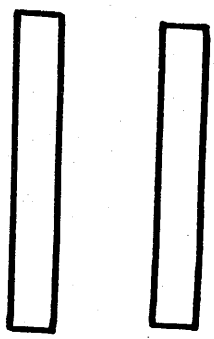
15. kép. 249—253: Másodlagosan beépített kövek jelei, 301—304: elhelyezőjelek a budai várpalotából, 305: Fehérvári kapu kövének jele

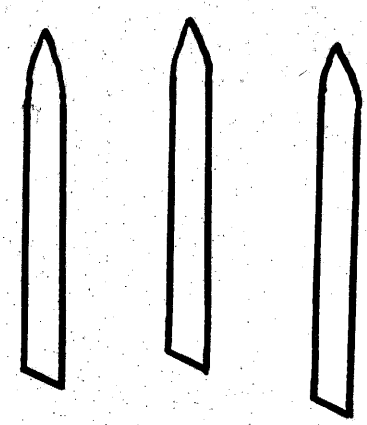
306

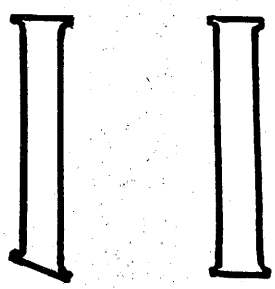
307

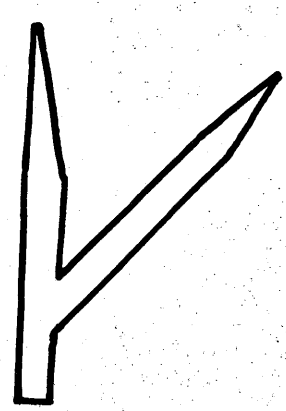
308

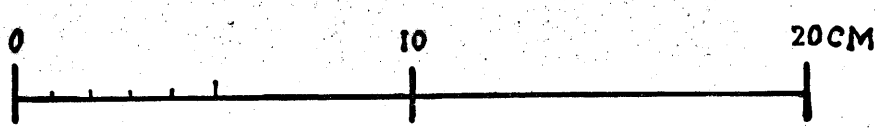
309

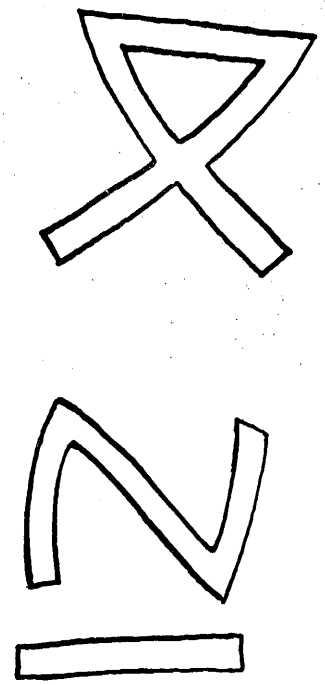
310

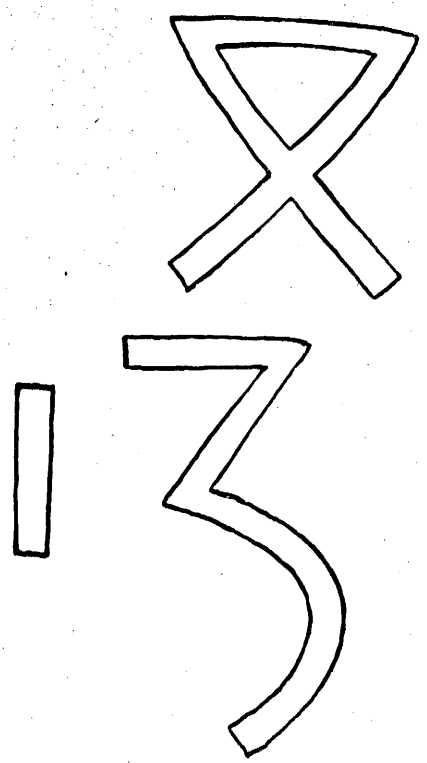
311

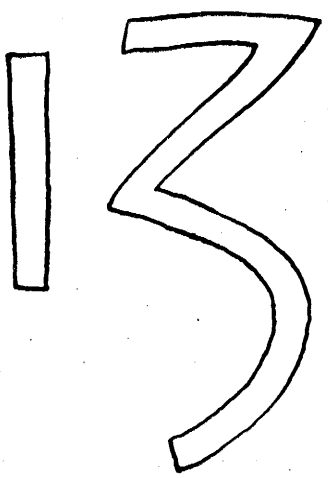
16. kép. Zsigmond-torony eredeti helyen lévő elhelyezőjelei

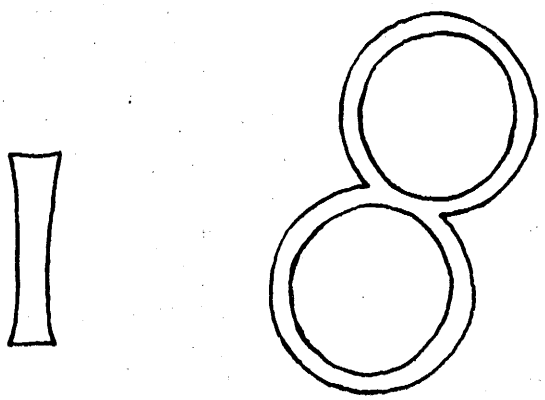
312

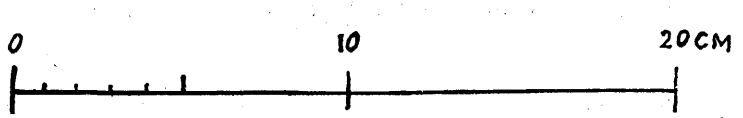
313

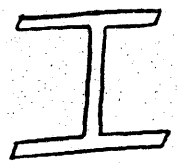
314

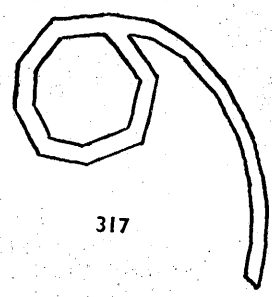
315

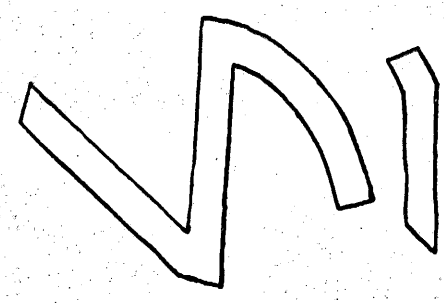
17. kép. Zsigmond-kapu helyreállított köveinek elhelyezőjelei

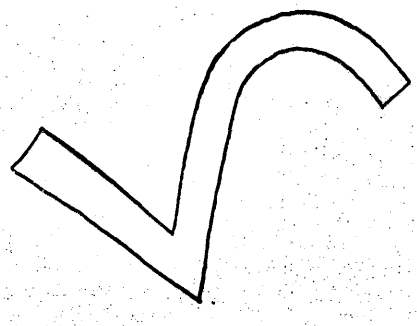
316

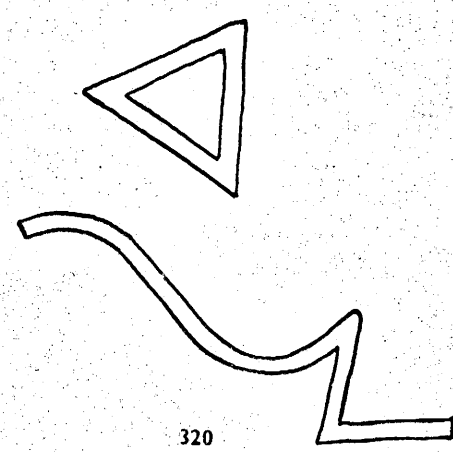
317

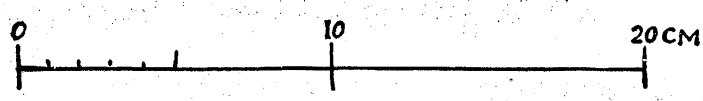
318

319

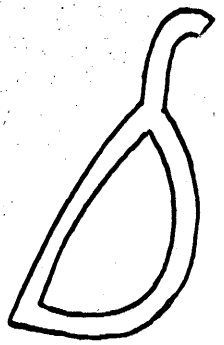
320

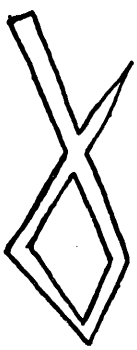
18. kép. Déli nagyrondella kövein lévő elhelyezőjelek

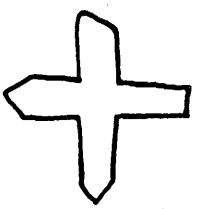
321

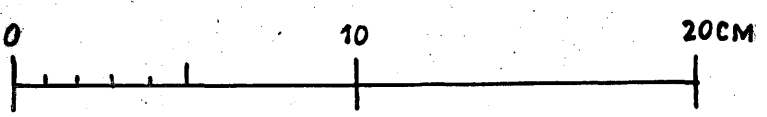
322

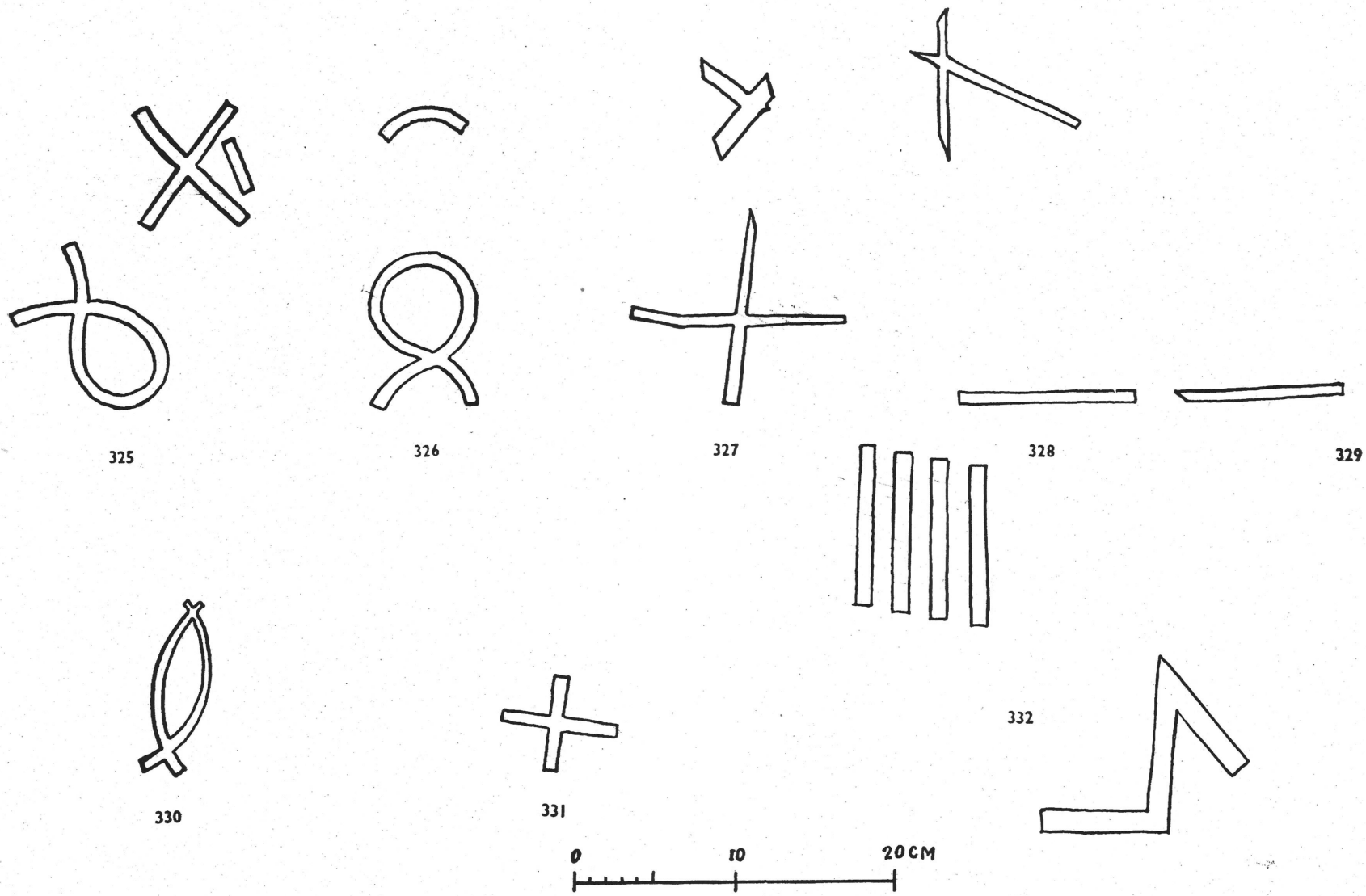
323

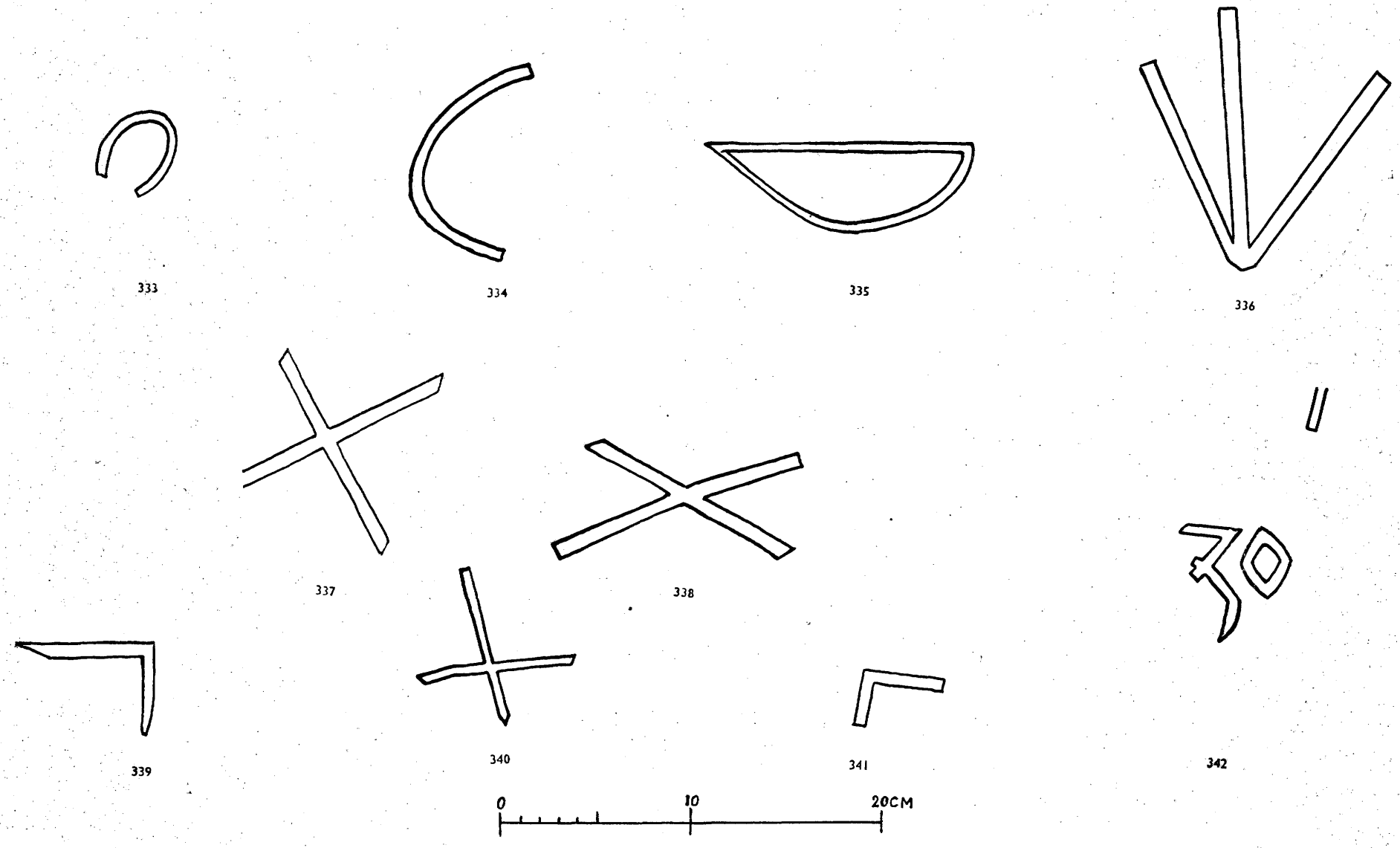
324

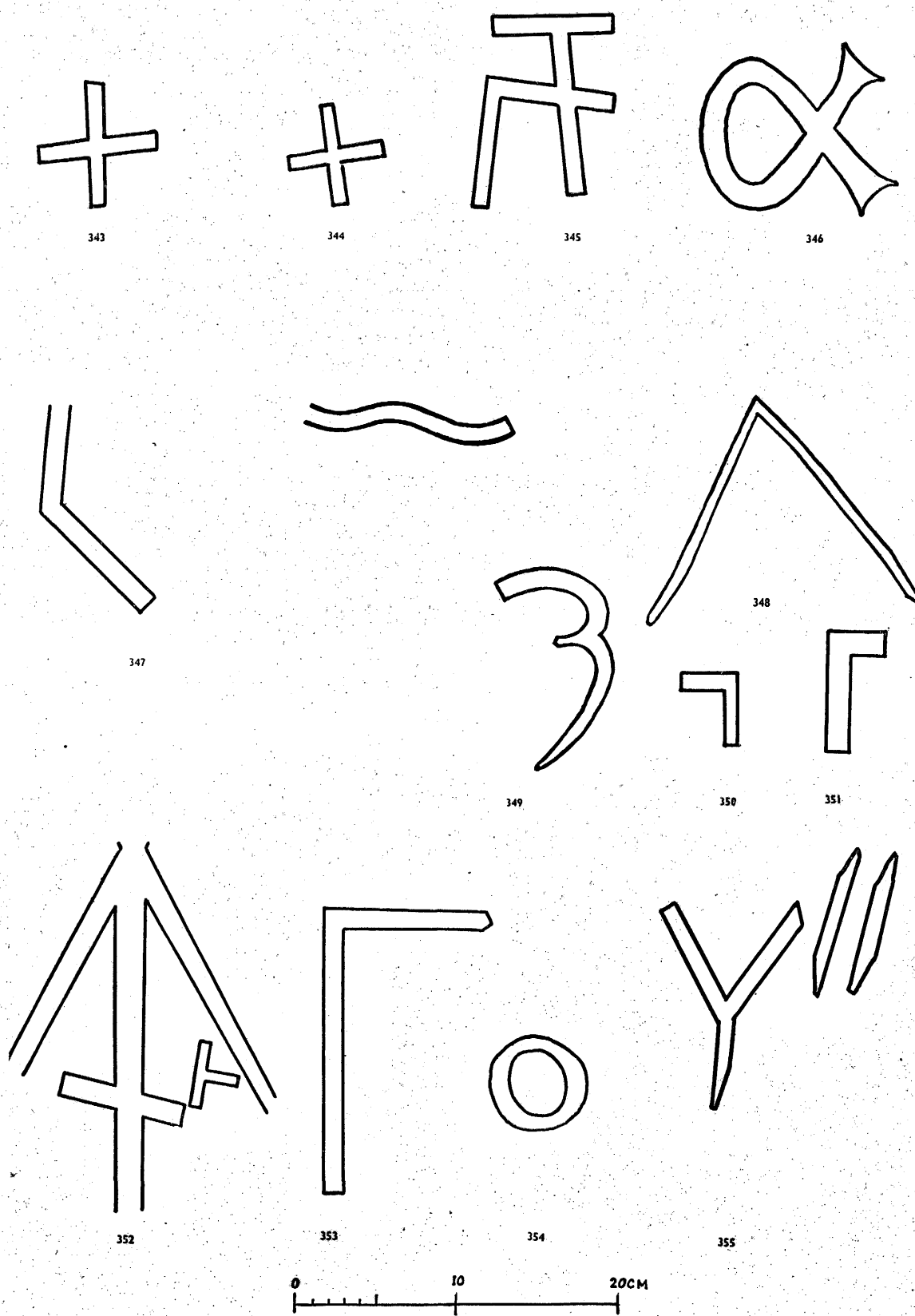
19. kép. Zsigmond kapu körüli kövek elhelyezőjelei

20. kép. Szórványkövek elhelyezőjelei a budai várpalotából

21. kép. A budai várpalota szórványköveinek elhelyezőjelei

22. kép. A budai várpalota szórványköveinek elhelyezőjelei

JELEK JEGYZÉKE

A budai várpalota eredeti helyen lévő kőfaragójelei

1. Zsigmond-kapu lovaskapujának keleti kávájján.
2. Zsigmond-kapu lovaskapujának keleti kávájján.
3. Zsigmond-kapu lovaskapujának keleti váll alatti 2. rétegkövén.
4. Zsigmond-kapu lovaskapujának keleti ív vállkövén.
5. Zsigmond-kapu gyalogkapualj, Ny falának kváderkövén.
6. Zsigmond-kapu gyalogkapualj, Ny falának kváderkövén.
7. Zsigmond-kapu gyalogkapualj, Ny falának kváderkövén.
8. Zsigmond-kapu lovaskapuja, Ny káva csapórács hornyának alján.
9. Zsigmond-kapu gyalogkapujának szemöldökkövén.
10. Zsigmond-kapu, a gyalogkapu K kávája melletti kövén.
11. Déli kapu, K káva 7. rétegkövén.
12. Déli kapu, K káva 6. rétegkövén.
13. Déli kapu keleti kávájján.
14. Déli kapu keleti kávájján.
15. Nyúlkerti gyalogkapu, Ny káva 2. rétegkövén.
16. Északi kapu gyalogkapujának K káva 2. rétegkövén.
17. Északi kapu lovaskapujának K káva 2. ívkövén.
18. Északi kapu lovaskapujának K káva 3. ívkövén.
19. Északi kapu lovaskapujának nyugati káva 2. ívkövén.
20. Északi kapu lovaskapujának nyugati káva 5. ívkövén.
21. Északi kapu, belső Ny bélésív vállkövén.
22. Északi kapu, belső Ny bélésív alsó kövén.
23. Északi kapu, a gyalogkapu 6. kövén.
24. Északi kapu, a gyalogkapu 5. kövén.
25. Északi kapu, a gyalogkapuján, a Ny káva 2. rétegkövén.
26. Északi kapu, a lovaskapu K kávájának 4. rétegkövén.
27. Északi kapu, a lovaskapu Ny kávájának 4. rétegkövén.
28. Északi kapu, a gyalogkapu lóhereíves részén.
29. Északi kapu, a gyalogkapu K káva 3. rétegkövén.
30. Északi kapu, a lovaskapu K 4. ívkövén.
31. Északi kapu, a lovaskapu káva 4. rétegkövén.
32. Újvilágkerti kapu, a lovaskapu K káva alsó rétegkövén.
33. Újvilágkerti kapu, a lovaskapu K káva 2. rétegkövén.
34. Újvilágkerti kapu, K káva alsó rétegkövén.
35. Újvilágkerti kapu, gyalogkapu kávakövén.
36. Újvilágkerti kapu, a lovaskapu Ny káva 4. rétegkövén.
37. Újvilág É kapu (Ny nagy falköz) lov. kapujának Ny káva alsó rétegkövén.
38. Újvilág É kapu gyalogkapujának Ny káva 2. rétegkövén.
39. Újvilág É kapu gyalogkapujának Ny káva felső rétegkövén.
40. Újvilág É kapu lov. kapuhídjának Ny gyámkövén.
41. Újvilág É kapu gyalogkapuja, Ny. káva legalsó rétegkövén.
42. Újvilág É kapu gyalogkapuja, jobb káva legalsó kőrétegén.
    Ugyanezen a kövön egy másik kőfaragó jel is van.
43. Újvilág É kapu, a lov. kapu Ny kávájának legalsó rétegén.
44. Újvilág É kapu, a lov. kapu Ny kávájának alsó rétegén.
45. Újvilág É kapu, a gyalogkapu belső DK sarokkövén.
46. Újvilág É kapu, a gyalogkapu belső DK sarokkövén.
47. Újvilág É kapu, a gyalogkapu belső DK sarokkő alatti 2. kövén.

48. Újvilág É kapu, a gyalogkapu kapualj Ny old. az ellensúly résében.
49. Újvilág É kapu, a gyalogkapu belső old. 3. réteg sarkán.
50. Lőporraktár előtti 6. kapu vállkövén.
51. Lőporraktár előtti 6. kapu D 3. ívkövén.
52. Lőporraktár előtti 6. kapu É 3. ívkövén.
53. Lőporraktár előtti 6. kapu ívkövén, belül záradék mellett.
54. Lőporraktár, 1. sz. kapu Ny bélésfalának kváderkövén.
55. A keleti palotahomlokzat lépcsőkapuja feletti kiváltóív É 3. kövén.
56. A keleti palotahomlokzat lépcsőkapuja feletti kiváltóív D 5. kövén.
57. A keleti palotahomlokzat lépcsőkapuja feletti kiváltóív D 6. kövén.
58. A keleti palotahomlokzat lépcsőkapujának nyílásán.
59. A keleti palotahomlokzat lépcsőkapujának nyílásán.
60. A keleti palotahomlokzat lépcsőkapuja melletti támpillér 4. rétegkövén.
61. A keleti palotahomlokzat lépcsőkapuja melletti támpilléren.
62. István-torony melletti lépcső ajtó alsó É kávakövén.
63. István-torony melletti 4. ajtó szemöldökkövén.
64. István-torony melletti 5. ajtó szemöldökkövén.
65. István-torony melletti 5. ajtó Ny káva 2. rétegkövén.
66. István-torony melletti 5. ajtó K káváján.
67. Dunaparti kortinafalán, a lépcsős ajtó alsó ülőfülkéjén.
68. Dunaparti kortinafalán, a lépcsős ajtó ülőfülkéjén.
69. Dunaparti kortinafalán, a páros pad háttámláján.
70. Dunaparti kortinafalán, a lépcsős ajtó felső ülőfülkéjén.
71. Dunaparti kortinafalán, az É hosszúpad háttámláján.
72. Alkápolna DK ablakkeretének belső élén, a mérműves rész alatt.
73. Alkápolna ÉK ablakbélletének É első ívkövén.
74. Alkápolnától É-ra, alagsori kapu É káva alján.
75. Kisudvar küszöbköve melletti K-i sarokkövön.
76. Déli nagyterem, ülőpados ablak É alsó sarokkövön.
77. Déli nagyterem előtti udvar gyalogkapu É alsó kávakövén.
78. Déli nagyterem alagsori lejáró belső Ny kávájának alján.
79. Déli nagyterem K sarokkövén, legalsó rétegen.
80. Déli nagyterem É pillérének alsó sarokkövén É oldalon.
81. Keleti homlokzat támpillérének K oldalán.
82. Keleti homlokzat támpillérének K oldalán.
83. Keleti homlokzat támpillérének K oldalán.
84. Keleti palotahomlokzat É részén, kváderkövön.
85. Keleti palotahomlokzat É részén, kváderkövön.
86. Keleti palotahomlokzat É részén, kváderkövön.
87. Keleti palotahomlokzat É részén, kváderkövön.
88. Keleti palotahomlokzat É részén, kváderkövön.
89. Keleti palotahomlokzat D részén, kváderkövön.
90. Keleti palotahomlokzat saroktámpillérének felső sarokkövén.
91. Keleti palotahomlokzat, a támpillér D old. legfelső rétegén.
92. Keleti palotahomlokzat, támpillér, felülről a 2. réteg 2. kövén.
93. Keleti palotahomlokzat, támpillér, felülről a 2. réteg 3. kövén.
94. Keleti palotahomlokzat, támpillér, felülről a 3. réteg 2. kövén.
95. Keleti palotahomlokzat, támpillér, felülről a 3. réteg 3. kövén.
96. Keleti palotahomlokzat, a támpillér K old. 1. réteg 1. kövén.
97. Keleti palotahomlokzat, a támpillér K old. 1. réteg 2. kövén.
98. Keleti palotahomlokzat, a támpillér K old. 3. réteg kövén.
99. Keleti palotahomlokzat, a támpillér K old. 4. réteg 2. kövén.

100. Keleti palotahomlokzat, a támpillér K old. 4. réteg 3. kövén.
101. Keleti palotahomlokzat, a támpillér K old. 4. réteg 3. kövén.
102. Keleti palotahomlokzat, a támpillér K old. 5. réteg 1. kövén.
103. Keleti palotahomlokzat, a támpillér kiváltóív váll feletti rétegén.
104. Déli nagyterem mellett régi palotahomlokzat kváderkövén.
105. Déli nagyterem mellett régi palotahomlokzat kváderkövén.
106. Déli nagyterem mellett régi palotahomlokzat kváderkövén.
107. Keleti palotahomlokzat, támpillér É old. 2. rétegének 2. kövén.
108. Keleti palotahomlokzat kváderkövén.
109. Keleti palotahomlokzat kváderkövén.
110. Lőporraktár előtti ablak É-i bélésfalának felső kváderkövén.
111. Lőporraktár előtti ablak É-i bélésfalának belső kváderkövén.
112. Lőporraktár előtti 6. kapu D kávája mellett belül a váll felett.
113. Csonkatorony D lőrés Ny alsó sarokkövén.
114. Csonkatorony K 5. rétegkövén.
115. Csonkatorony K 6. rétegkövén.
116. Csonkatorony Ny 3. rétegkövén.
117. Csonkatorony K 3. rétegkövén.
118. Csonkatorony K 9. rétegkövén.
119. Csonkatorony K 4. rétegkövén.
120. Csonkatorony. K 10. rétegkövén.
121. Csonkatorony K 4. rétegkövén.
122. D nagyterem boltozatvállán, Ny falpillér legfelső rétegkövén.
123. D nagyterem boltozatvállán, Ny falpillér alsó váll rétegkövén.
124. D nagyterem boltozatvállán, D középpillér átmenet feletti 1. rétegkövön.
125. D nagyterem boltozatvállán, D középpillér átmenet 2. rétegkövön.
126. D nagyterem boltozat vállkövén.

A budai várpalota feltárásának kövein (szórvány) felismert kőfaragójelek

127. Déli nagyterem boltozati bordakövén.
128. Déli nagyterem boltozati hevederívén.
129. Déli nagyterem boltozati hevederzárókövén.
130. Déli nagyterem boltozati hevederívkövén.
131. Déli nagyterem boltozati bordakövén.
132. Déli nagyterem boltozati hevederívkövén.
133. Déli nagyterem boltozati hevederzárókövén.
134. Déli nagyterem boltozati hevederkövén.
135. Déli nagyterem ablak bal alsó kávakövén.
136. Déli nagyterem ablak jobb alsó kávakövén.
137. Déli nagyterem ablak szemöldökkövén.
138. Déli nagyterem ablak, bal káva alsó kövén.
139. Déli nagyterem ablak, jobb káva alsó kövén (Vármúzeumban).
140. Déli nagyterem alagsori lépcsős bejáró alsó ívkövén.
141. Középkerti felső támfalba beépített D nagyterem ablakkávakövén.
142. Déli nagyterem előtti kapu ívkövén 51/3973. ltsz. várfalbontásból.
143. D épület kisudvar K falvastagításából kibontott, a déli nagyterem ablakszemöldökkövén.
144. István-torony boltozati bordakövén, 1949. évi lelet.
145. István-torony melletti ablakkáva töredékén.
146. István-torony, csigalépcső rétegkövén.
147. István-torony, leletkövön.
148. István-torony, csigalépcső orsóján.
149. István-torony, ablak vízszintes osztófészkes kávakövén.

150. Keresztosztásos ablak bal kávakövén, Gy. 51. szórvány.
151. Jobb ablakkáva kövén J. 51/3983ltsz. a műromból.
152. Vakíves pártázatos párkány leletkövén az Újvilág északi kapu mellől.
153. Ablak kávakövön a Gyilokjáró udvarából.
154. Párkánykövön, nagyudvari 1949-es leletkő.
155. Íves párkányon álló hevederív vállkövén.
156. Kapuszemöldökkövön É kapu előtt a keleti várfalba beépítve.
157. Szökőkút felső párkányos, vízköpős részén (Vármúzeumban).
158. Szökőkút alsó vakmérműves részén (Vármúzeumban).
159. Déli nagyterem előtti leletkövön.
160. Kisudvarban E ép. alapozásába beép. kövön.
161. Folyosóban E ép. alapozásába beép. kövön K homl. felett.
162. Kapu jobb káva alsó kövén E épület földszinti falába beépítve.
163. Ablakosztó töredéken a Ny zárt udvarából, 1951. évi lelet.
164. Keresztosztású ablak függ. osztóján Gy. 51. szórvány.
165. Csigalépcső belső kváderkövén a Ny. udvarból.
166. Alagút torokban másodlagosan beépít. ablakkáván.
167. Ablakkávakövön É kapu előtt (másodlagosan beép. alagúttorokban).
168. Gyámkövön D zárt udvarból T. 51. sz.
169. Csigalépcsőorsón Ny zárt udvarból Gy. 51. szórvány.
170. Ablakosztó töredékén a Ny zárt udvarból Gy. 51. szórvány jelzéssel.
171. Kőtöredéken a Ny zárt udvarból, Gy. 51. lelet.
172. Liliomos gyámkövön.
173. Északi kapu előtti várfal bontásából előkerült vízszintes ablakosztón.
174. Déli nagyterem előtti várfal bontásából ablakszemöldökkövön, B/51. szórvány.
175. Ajtókeret bal káva alsókövén, NUK/51. sz. lelet.
176. Keresztosztásos ablak bal kávakövén, Gy/51. lelet.
177. Keresztosztásos ablak jobb kávakövén, Gy/51. lelet.
178. Vakmérműves töredéken, Gy. 51/3558. ltsz.
179. Ablak kávakövön, Gy. 50.
180. Keresztosztásos ablak vízszintes osztóján, Gy. 51. lelet.
181. Fiálé párkányának alján, KTP. 50/684. ltsz.
182. Ív váll leletkövén a déli rondella falából.
183. Hálóboltozati bordakövön, KTP. 50. lelet.
184. Hatágú boltozati zárókövön, KTP. 50. lelet.
185. Háromágú boltozati zárókövön, KTP. 50. lelet.
186. Háromágú boltozati zárókövön, KTP. 50. lelet.
187. Hálóboltozati bordán, KTP. 50. lelet.
188. Déli kortinafaltól délre, kváder leletkövön.
189. Fiálé töredékén a várkápolnától D-re, KTP. 50. lelet.
190. Alagút torokban másodlagosan beép. ablakkávának alsó kövén.
191. Kőtöredéken.
192. Párkánytöredéken, Gy/51. lelet.
193. E ép. alapozásába beép. kövön.
194. Vakmérműves címerpajzsos rétegkövön Friss-palota É árkából.
195. Íves párkánykövön, NU. 51/895. ltsz.
196. Csigalépcső rétegkövén, NU. 50.
197. Kváderkövön a K homlokzat felett, az E ép. alapozásában.
198. Ablak jobb káva alsó kövén a Friss-palota É sarkánál.
199. Ablak jobb kávakövén, NUK. délre.
200. Kapu jobb kávakövén kisudvarból gótikus ajtó befalazásában.
201. Ablak alsó kávakövén.

202. Gyámíves kapuszemöldökkövön a déli nagyrondella falbontásából.
203. Ablak jobb kávakövén osztó magasságában Ny zárt udvarból.
204. Ablak vízszintes osztóján D nagyrondella falába beépítve.
205. Gyámkövön az É kapu előtti várfalba beépítve.
206. Gyámkövön az É kapu előtti várfalba beépítve.
207. Szegmentíves kapu vállkövén a D nagyteremtől K-re.
208. Ablakkávakövön, lelet a D nagyrondellától délre.
209. Ívkőtöredéken a gyilokjáró udvarából.
210. Freskóval festett ablakkávakövön, L. 51/3971/2. ltsz.
211. Keleti támfal alatti lelet, félköríves kapu ívkövén.
212. Lőporraktár falába belül beleépítve, kapu balkáva alsó kövén.
213. Boltozati borda leletkövén az alsó ágyúállásban.
214. Kváderkövön az E épület földszinti falába beépítve.
215. Csigalépcső orsóján E ép. bontásából (István-torony mellett).
216. Félnyolcszögű falpillér rétegkövén E ép. bontásából (D rész).
217. Ablak jobb káva rétegkövén E ép. bontásából.
218. Csigalépcső belső kváderkövén a D zárt udvarból T/51. jelzéssel.
219. Ablakkávakövön, 1949-es leletkő.
220. Párkánykövön.
221. Ablakosztó töredékén.
222. Csonkatoronytól D-re támpillérbe beépített sarokkváderkövön.
223. Újvilág északi kapu gyámköve feletti első kőrétegén.
224. Lőporraktár előtti helyiség pillér rétegkövén.
225. Csigalépcső orsó töredékén a Ny zárt udvarból.
226. Gyámkövön É kapu előtti várfalbontásból.
227. 34 cm oldalméretű 8 szögű pillér alsó átmeneti részén (középkerti f. várfal párkányából).
228. Tagozott ívkövön a déli nagyteremtől K-re beépítve várfalba.
229. Kapu bal káva alsó kövén E ép. földszinti falába beépítve.
230. Alsó ágyúállás falbontásából, gyámkőtöredéken.
231. Lőporraktár előtti 1. sz. kapu helyreállított alsó ívkövén.
232. Középkerti felső támfalba beép. kváderkövön, D kortinától 17 m-re.
233. Déli ágyúállás támfalába beépített kváderkövön.
234. Gazdag tagozású kapubélletkövön (jobb lábazat) az E ép. bontásából.
235. Kváderkövön a középkerti felső támfalba beép. D-ről 24 m-re.
236. E ép. bont. kváderkövön.
237. Fehérvári-kapu előtt a bástyasétány falába beépített kváderkövön.
238. Északi kapu előtti leletkövön (kapukeret).
239. Kapuszemöldökkövön a Szavoyai-szobortól északra, szórványkő.
240. E ép. Ny szárny bontásából, kapu jobb sarokkövön.
241. Reneszánsz ablakkeretkő káváján, 49/458. ltsz.
242. Lábazattöredéken, a Várkápolnától délre, szórványkő.
243. E ép. kisudvarából, kapulábazati kövön.
244. István-torony melletti lépcső legfelső fokán.
245. D ép. bont. íves párkánykövön.
246. Kváderkövön az E. ép. bontásából (palotahomlokzat feletti rész).
247. Vakmérműves lépcső-mellvédhez tartozó vállkőszerű ívkövön. NU. leletkő 1950-ből.
248. Fortuna utca 8. sz. lakóház falába másodlagosan beépített víztartókövön.
249. Kváderkövön a lőporraktár falába beépítve.
250. Gyámkő töredékén újra beépítve.
251. Déli nagy rondella falába másodlagosan beép. kváderkövön.
252. Déli nagyterem melletti D felső támfalba beép. kváderkövön.
253. Újvilágkerti fal előtti lépcső alépítményébe beépítve.

A budai várpalota és erődrendszer feltárás egyes kövein lévő elhelyező jelek (betűjelek, számozások és illesztési jelek)

A) Eredeti helyen lévő kövek (in situ) jelei a kövek látható felületén (homloklapon).
B) In situ kövek jelei (számok) a kövek felső felületén.
C) Egyes szórvány leletkövek felső- (C_1), alsó- (C_2), vagy oldalfelületén (C_3) lévő jelek vagy számok.

301. C_1 Reneszánsz balusztrád posztamens kövén (szórványlelet).
302. C_1 É kapu előtti K. 51. jelű szórványkövön.
303. A. Zsigmond-kaputorony helyreállított profilos belső kövén.
304. A. István-torony melletti boltozatos teremsor D sarokkövén (in situ).
305. A. Az állítólagos Török Bálint monogramm. 1540. (Az elbontott Fehérvári-kapu lábazatából, ma a Vármúzeumban van).
306. A. Zsigmond-kaputorony in situ vállkövén.
307. C_1 Zsigmond-kaputorony helyreállított falpillér rétegkövén.
308. A. Zsigmond-kaputorony kapualj Ny falába beép. kváderkövén.
309. A. Zsigmond-kaputorony előterének beép. kváderkövén.
310. A. Zsigmond-kaputorony, a gyalogkapu felv. hídkáva Ny szélén.
311. C_2 Zsigmond-kaputorony, a kapu előtere ívének K vállkövén (helyreállítva).
312. B. Zsigmond-kaputorony, a lovaskapu és gyalogkapualj közti pillér 2. rétegén (helyreállítva).
313. B. Zsigmond-kaputorony, a lovaskapu és gyalogkapualj közti pillér 1. rétegén (helyreállítva).
314. C_3 Zsigmond-kaputorony, a kapualj kváderkövén (2 ágyúrés könyöklőjébe beépítve).
315. B. Zsigmond-kaputorony, a lovaskapualj Ny oldalán (in situ).
316. A. Déli nagyrondella torony melletti ágyúrésének bélésfalán.
317. A. Déli nagyrondella torony melletti ágyúrésének bélésfalán.
318. C_3 Déli nagyrondella földfeltöltésében vállkövön.
319. A. Déli nagyrondella falába másodlagosan beép. kváderkövön.
320. A. Déli nagyrondella falába másodlagosan beép. kváderkövön.
321. C. Déli nagyrondella földfeltöltésében íves beép. kváderkövön.
322. C. Kváderkövön a Zsigmond-kaputól D-re.
323. C. Kazamatasor előtti árokból sarokkövön.
324. C_3 Boltozati bordakövön. Déli nagyterem elb. várfalából.
325. C. Déli nagyrondella falába másodl. beép. faragottkövön.
326. C. Déli nagyrondella falába másodl. beép. faragottkövön.
327. C_1 Kisudvar csigalépcső alaprétegkövön, NU. 49/569. lelt. sz.
328. C_2 Kisudvar csigalépcsőépítmény legalsó kőrétegén illesztési jellel.
329. C_1 Kisudvar csigalépcsőépítmény egyik rétegkövén, NU. 49/5432. lelt. sz. (szórvány).
330. C_1 Gótikus kapukeretkövön É kaputól É-ra K. 51. szórvány.
331. C_1 Reneszánsz szobortalp rétegkövén É kaputól É-ra.
332. C_1 Oszlopfő kapcsolt jelei, K. 51 (szórvány).
333. C_3 Lőporraktár 2. kapun belül az oszlop melletti párkánykövön.
334. C. É kapu előtti szórványkő, K. 51.
335. C. Csigalépcső rétegkövén.
336. C. Csigalépcső rétegkövén NU. 50. kőfaragó jellel.
337. C. Csigalépcső rétegkövén E ép. földszintjének bontásából.
338. C. Ablak kávakövön a Ny zárt udvarból, Gy. 51 (szórvány).
339. C_3 Kőpad fedlap függőleges oldallapján.
340. C_1 D épület bontásából íves párkánykövön.
341. C_1 Mátyás és Beatrix címeres kútkáva kövön.
342. C_1 Hálóboltozati zárókövön.
343. C_1 Déli nagyterem É falpillér rétegkövén (elbontva).

344. C. Csigalépcső rétegkövén, NU. 50. (szórvány).
345. C. Leletkövön a Ny zárt udvarból, Gy. 51. (szórvány).
346. C. Fehérvári kapu előtt a Bástyasétány támfalába beép. kváderkövön.
347. C. Hegyesszögű rétegkövön (illesztési jel) Gy. 51/3767-1. ltsz.
348. C_1 Középkerti felső támfal hengerpárkánykövén (másodlagosan beépítve) illesztési jellel.
349. C_3 Ívkövön É kaputól É-ra kapcsolt jelek.
350. C. Hunyadi János úti újabb támfalba másodl. beép. kövön.
351. C. É kapu előtti lábazati kövön (K. 51. szórvány).
352. C_3 Várkápolna (alkápolna) hajó boltozati bordakövön.
353. C_3 Zsigmond-kapu melletti macskafejkövezet kövén.
354. C_1 Gyilokjáró gyámkövének töredékén.
355. C_1 Vármúzeum Halászbástya kőtárában lévő boltozati vállkövön.

JEGYZETEK
„A BUDAI VÁRPALOTA KÖZÉPKORI KŐFARAGÓ JELEI" C. ANYAGKÖZLÉSHEZ

[1] Ilyen érdekesnek ítélik az építészettörténettel foglalkozó magyar és külföldi kutatók is, 1812-től (a pompeji ásatások kiértékelésétől a novgorodi és bogoljubovi palota-komplexumok ásatásainak feldolgozásáig.)

[2] Lásd *Horler Ferenc* tanulmányát.

[3] *Mihalik József:* A kassai Szt. Erzsébet templom c. művében (amelyet a M. Tud. Akadémia Régészeti Bizottsága megbízásából írt és ami 1912-ben Budapesten jelent meg mint a mű első része) olvassuk: „A kőfaragójelek nem önkényesen alakított szeszélyes ábrák, hanem egy meghatározott alapidomba bizonyos kulcs szerinti beleilleszthető olyan jelvények, amiknek szimbolikus jelentőségük is volt. S miután ennek értelmével a legénynek tisztában kellett lennie, a részére megállapított jelet »olvasni« azaz szimbolikusan értelmezni és »beállítani« vagyis kulcs gyanánt szolgáló alapidomba geometriailag beleilleszteni kellett tudnia."

[4] *K. Friedrich* (az ulmi székesegyház főépítésze): Die Steinbearbeitung in ihrer Entwicklung vom 11. bis 18. Jahrhundert, (Augsburg 1932.) c. alapvető művében írja.

[5] *K. Friedrich*, id. mű.

[6] *R. Ržiha:* Studien über Steinmetz-Zeichen (Wien 1883) c. művében is megállapította már.

[7] *K. Friedrich*, id. mű.

[8] *Schmidt:* Maulbronn. 1903. 9.

[9] *Frőde Vilmos:* Felső-magyarországi középkori épületek kőfaragójelei. M. M. É. E. közlönye, 1900. 421—443. (közel 500 jelet ismertet).

[10] *Horváth Henrik:* Budai kőfaragók és kőfaragójelek. Bpest. 1935.

[11] *K. Friedrich*, id. mű.

[12] *Mihalik József*, id. mű, 54.

[13] *Horváth H.:* Budai kőfaragók és kőfaragójelek c. művében (Bp. 1953) közölt ún. Miserere mester.

[14] Lásd *Horler Ferenc* tanulmányát.

[15] *Dercsényi D.:* Nagy Lajos kora. Bp. 1942. 102.

[16] A bécsi minorita templomnál kétszer fordítva látható, mint elszórtan jelentkező analógia. L. továbbá *Fr. Ržiha:* Steinmetz-Zeichen Mitt. der. K.u.K. C. Com. 1881. 105—117. 1—28. tábla 1—548. sz.

Conrad Roritzer regensburgi mester (aki 1480-ig dolgozott) jeléhez is hasonló ez a jel.

[17] Az utóbbi jel azonban már inkább Wolfgang Roritzer regensburgi mester jegyéhez hasonló, aki 1514-ig dolgozott. Ez éppen úgy, mint a többi külföldi analógia, nehezen hozható vonatkozásba jeleinkkel. — *Fr. Ržiha:* Meisterzeichen Mitteilungen der K.u.K.C. Com. Wien. 1883.

[18] *Frőde Vilmos*, id. mű.

[19] *Conrad Roritzer* regensburgi... l. 3. jegyzet, id. mű, i. h.

[20] Az utóbbiakhoz hasonló, a bécsi Maria am Stiegen templomban is előfordul. L. továbbá: *K. Friedrich*, id. mű.

[21] Ez előfordul a strassburgi Münster tornyán is az erkély feletti részen. L. *K. Friedrich*, id. mű, Knauth gyűjtemény, 1065, és 1064. 1127. sz. jel.

[22] Ugyanez előfordul kétszer a budavári főtemplom Mária-kapuján is. *L. Horler F.* tanulmányát és *Frőde*, id. mű, gyűjt. 168. sz. jel.

[23] *Frőde*, id. mű, gyűjt. 378. sz. jelet a Szepeshelyii kápolnán.

[24] Uo. gyüjt. 379, 361, 363, 364. sz. jelét a szepeshelyi kápolnán és Bártfán.
161, 211, 362. (fél nyílheggyel) 95. sz. jelünk tükörképe.

[25] Hasonló jel van Völkermarktban, 1522. évszámmal.

[26] Hasonló jele volt Böblinger Miksa regensburgi, majd esslingeni mesternek. L. *K. Friedrich*, id. mű.

[27] Előfordul a kassai székesegyház belsejében 1430—60-ig, lásd továbbá *Frőde*, id. mű, 218. és 260. sz. jelét, hasonló hozzá 167, 176, és 203. sz. jel is.

[28] Előfordul ez és tükörképe is a strassburgi Münster tornyán 1399—1439-ig. L. még *Frőde*, id. mű.

[29] Ehhez hasonló jel Ulrichsbergben és Mariasaalban, Klagenfurt mellett is előfordul szórványként, de nehezen hozható vonatkozásba a mi jeleinkkel.

[30] A 7—9. sz. jelhez hasonló Mariasaalban (Karintia) is előfordul, a 21. számúhoz hasonló pedig a nyírbátori Báthory-templom (1484—1511) és Visegrádon a Mátyás díszudvar boltozati bordáin is felismerhető. Lásd az előző jegyzetben foglaltakat is.

[31] Ezekhez hasonló jel Kassán, Csütörtökhelyen, Okolicsnón és Bécsben fordul elő, Mariawörthben pedig a tükörképe, 1540. évszámmal, pajzsalakú keretben, Mariafeuchtben mesterjegy 1521-es évszámmal, ezenkívül Gurkban, Bautzenben és Landshutban is előfordul.

[32] Hasonló jel előfordul a karintiai Seitz karthauzi kolostorban lefelé fordítva kétszer, továbbá Landshutban a Szt. Márton templomon és a strassburgi Münster tornyának 1399—1434-ig épített részén. Viszont nem valószínű, hogy ezek vonatkozásban vannak 82. sz. jelünkkel.

[33] E jelcsoporthoz hasonló a kassai dóm mellékhajójában 1410—30-ig fordul elő. Hasonlónak látszik továbbá a *Horváth H.*, id. mű, 1. sz. jegyzetében ismertetett budavári főtemplomi jelek egyike is.

[34] *L. Horváth Henrik* id. művében „Petrus Architector" irányító kőfaragómesterre vonatkozó részt.

[35] Hasonló a kassai dóm 1430—60-ig épített részén van. *Frőde*, id. mű, 52. sz. jel.

[36] Hasonló jel van a maulbronni ciszterci kolostor káptalantermében 1402 előtti építkezésből, továbbá a regensburgi dóm és domonkos templomban. A két utóbbi *Friedrich*, id. mű, Knauth-gyűjtemény.

[37] Hasonló jel Kassán XIV. század végi köveken kétszer fordul elő *(Frőde*, id. mű 141. sz. jele), ezenkívül ugyanitt a 10. 13, 34, 89. 163. sz. jel hasonló, 101. sz. a kassai dóm mellékhajó falán, 127. sz. 1430—60-ig belső falon, 252. sz. 1390—1410-ig kétszer fordul elő a kassai székesegyházon.

DEZSŐ VÁRNAI

MITTELALTERLICHE STEINMETZZEICHEN AUS DER BURG VON BUDA

Zur chronologischen Gliederung der Baugeschichte des Burgpalastes von Buda geben die an den verschiedenen Teilen der erschlossenen Überreste des Palastes vorkommenden Steinmetzzeichen unentbehrliche Stützpunkte. Diese Zeichen sind ausserordentlich interessante, in Stein gemeisselte Dokumente der Baugeschichte der Burg von Buda und gleichzeitig der Bauhüttentätigkeit.

Ursprünglich dienten die Steinmetzzeichen zur Erleichterung der Stücksatzverrechnung und kamen erst in Gebrauch, als man die Gebäude zum grössten Teil aus Quadersteinen zu bauen begann.

Vom Gesichtspunkt der Baugeschichte gesehen, erweist sich jene Methode als grundsätzlich irrig, welche durch die Deutung von Zeichen untergeordneter Bedeutung auf die Entstehung einzelner Objekte Schlussfolgerungen ziehen will. Leider verfällt auch Professor Ržiha, der ein überaus reiches Material veröffentlicht hat, in denselben Irrtum. Auch W. Fröde, dem wir die Veröffentlichung des reichsten ungarischen Materials verdanken, liess sich durch dieselbe Hypothese auf Abwege führen.

Die Bedeutung der Steinmetzzeichen für die baugeschichtliche Forschung liegt unserer Ansicht nach nicht im Vergleich der Zeichen übereinstimmender Formen, sondern darin, dass wir mit Hilfe derselben schärfere Grenzen zwischen den Entstehungsperioden ziehen können. Für sich allein betrachtet, sind Steinmetzzeichen ungeeignet für die Bestimmung von Bauperioden. Doch sind sie von unbedingt grosser Hilfe bei der Zusammenstellung zusammengehöriger Teile einzelner Baukomplexe sowie bei Rekonstruktionen.

Die an verschiedenen Stellen des Baukomplexes vorkommenden übereinstimmenden Zeichen sind äusserst wertvoll, indem sie — zwar ohne den Zeitpunkt bzw. das Jahr der Entstehung des betreffenden Gebäudeteiles genau anzugeben — jedenfalls soviel verraten, dass alle jene Teile des Gebäudes, an denen diese Zeichen vorkommen, innerhalb von einem Menschenalter errichtet worden sind.

Nach dem Zeugnis der bisher bekannten Steinmetzzeichen ist eine regere Tätigkeit der beim Bau der Burg von Buda beschäftigten Steinmetzwerkstatt in der zweiten Hälfte des XIV. Jahrhunderts nur in vereinzelten Fällen nachweisbar. Aus dieser Bauperiode ist kein einziges Steinmetzzeichen auf seinem ursprünglichen Platz zu finden. Auf einer der Rippen des Gewölbes im Stephansturm ist ebenfalls nur ein einziges Zeichen vorhanden.

Die folgende Periode dürfte von 1390 bis 1417 gedauert haben. Auf den Steinen des ausserhalb der inneren Ringmauer liegenden Rittersaales mit zwei Schiffen und auf denen des Csonka-(Rumpf-) Turmes kommen schon an etwa 60 Stellen Steinmetzzeichen vor. (Grösstenteils an ihren ursprünglichen Plätzen.)

Die Bauperiode von 1416 bis 1458 ist die Zeit der regen Bautätigkeit am Palast unter der Regierung König Sigismunds. Die nächstfolgende Periode (1458—1490) ist die Entstehungszeit der Bauten aus der Zeit des Königs Matthias.

Aus der Zeit der letzten Bauperiode (1490—1541), welche durch die Palast- und Befestigungserweiterungen der Nachfolger des Königs Matthias gekennzeichnet ist, haben wir bisher Steinmetzzeichen an ihrem ursprünglichen Platz nicht gefunden.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. 1—10. Das Sigismund-Tor; 11—14. Südliches Cortina-Tor; 15. Zeichen auf dem Tor des Nyúlkert (Hasengarten).

Abb. 2. 16—31. Zeichen vom nördlichen Cortina-Tor.

Abb. 3. 32—36. Újvilágkert (Neuweltgarten)-Tor; 37—49. Zeichen auf den Überresten des nördlichen Tores des Újvilág (der Neuen Welt).

Abb. 4. 50—54. Tore vor dem nördlichen Cortina Tor; 55—61. Tore der Ostfassade des alten Palastes; 62—66. Zeichen des Tores neben dem Stephansturm.

Abb. 5. 67—71. Zeichen der Sitznischen der Cortinamauer an der Donauseite; 72—74. an den Fenstern der Burgkapelle und der Tür nebenan; 75. eines Steines in der Tür des kleinen Hofes; 76—81. Zeichen am Fenster, an den Türen und an anderen Steinen des südlichen Grossen Saales.

Abb. 6. 82—103. Zeichen der Ostfassade des alten Palastes.

Abb. 7. 104—109. Zeichen am südlichen Teil der Ostfassade des Palastes; 110—112. an der Ostfassade neben dem nördlichen Tor; 113—121. Zeichen am Csonka-(Rumpf)- Turm.

Abb. 8. 122—126. Zeichen der Tragsteine des Gewölbes im südlichen Grossen Saal; 127—143. der zerstreuten Steine desselben; 144. Zeichen der Gewölberippen des Stephansturmes.

Abb. 9. Zeichen an vereinzelt vorgefundenen Steinen aus der Burg.

Abb. 10. Zeichen von vereinzelt gefundenen Steinen aus der Burg von Buda.
Abb. 11. 183—187. Zeichen von Netzgewölberippen; 188—199. an anderen vereinzelt gefundenen Steinen.
Abb. 12. Zeichen an vereinzelt gefundenen Steinen aus der Burg von Buda.
Abb. 13. Zeichen an vereinzelt gefundenen Steinen aus der Burg von Buda.
Abb. 14. 229—247. Zeichen an vereinzelt gefundenen Steinen aus der Burg von Buda; 248. Zeichen eines im Haus in der Fortunagasse 8 eingebauten Steines.
Abb. 15. 249—253. Zeichen von sekundär eingebauten Steinen; 301—304. Versetzzeichen aus der Burg von Buda; 305. Zeichen eines Steines des Fehérvári (Weissenburger) Tores.
Abb. 16. Versetzzeichen an Steinen des Sigismund-Tores an den ursprünglichen Plätzen.
Abb. 17. Versetzzeichen der an ihren Platz gestellten Steine des Sigismund-Tores.
Abb. 18. Versetzzeichen an Steinen des südlichen grossen Rondells.
Abb. 19. Versetzzeichen von Steinen in der Umgebung des Sigismund-Tores.
Abb. 20. Versetzzeichen vereinzelt gefundener Steine aus der Burg.
Abb. 21. Versetzzeichen vereinzelt gefundener Steine aus der Burg von Buda.
Abb. 22. Versetzzeichen von vereinzelt gefundenen Steinen aus der Burg von Buda.

VÁRNAI DEZSŐ

BUDAVÁRI KÖZÉPKORI BOLTOZATOK BORDÁINAK FORMAI FEJLŐDÉSE

A budai vár középkori épületeinek boltozati bordaprofiljai kialakításánál a formák gazdag változatát állapíthatjuk meg. Végigtekintve a fejlődés fokozatain a XIII. század közepétől a XVI. század közepéig, az alábbi típusok ismerhetők fel:[1]

A XIII. századi boltozatok a magyar emlékanyagban nagyobbrészt egy cisztercita építészet hatása alatt működő dunántúli kőfaragó iskola alkotásainak látszanak. E dunántúli iskola tevékenysége az 1200-as évektől kimutatható a bordaprofil hasonlóság alapján is. A cisztercita szerzetesi iskola, mint ismeretes, az élénkebb árnyékhatás elérése céljából már kezdetben alávájt profilokat alkalmazott. Így keletkezett többek között az a horog, vagy karomszerű tag és az ezzel alakított boltozati bordaprofil is, amelyet a magyar szakirodalom sarkantyús bordatípusnak nevez. E kedvelt profilalakítást vette át a dunántúli laikus iskola is.

A XIII. században a lébényi templom toronyalja boltozati bordájánál találkozunk először e jellegzetesen alávájt bordaprofil típussal, amelynek budavári előfordulását az esztergomi várkápolna szentélye, a zsámbéki templom főhajója, a jáki templom toronyalja és a margitszigeti domonkos kolostortemplom szentélyboltozata (az utóbbi 1250 körüli időben) előzi meg.[2] Viszont ennek az iskolának hatása a veszprémi Gizella kápolnában és az esztergomi Szt. Lőrinc templom szentélyének vélt zárókövén még a XIII. század második felében is kimutatható.[3]

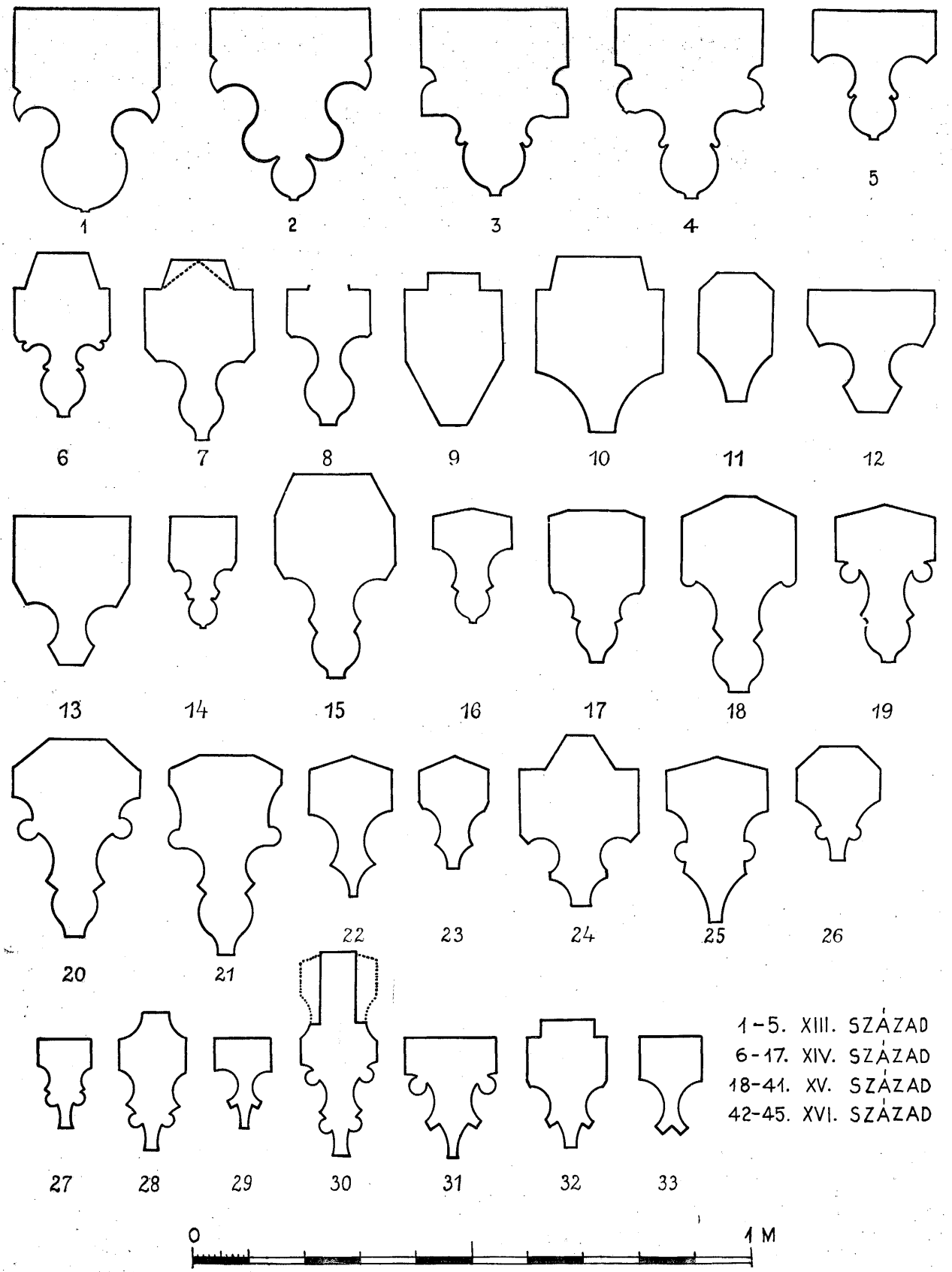
(A bordák leírásánál az 1. képre, a hevederívek leírásánál a 2. képre utalunk.)

XIII. századiak:

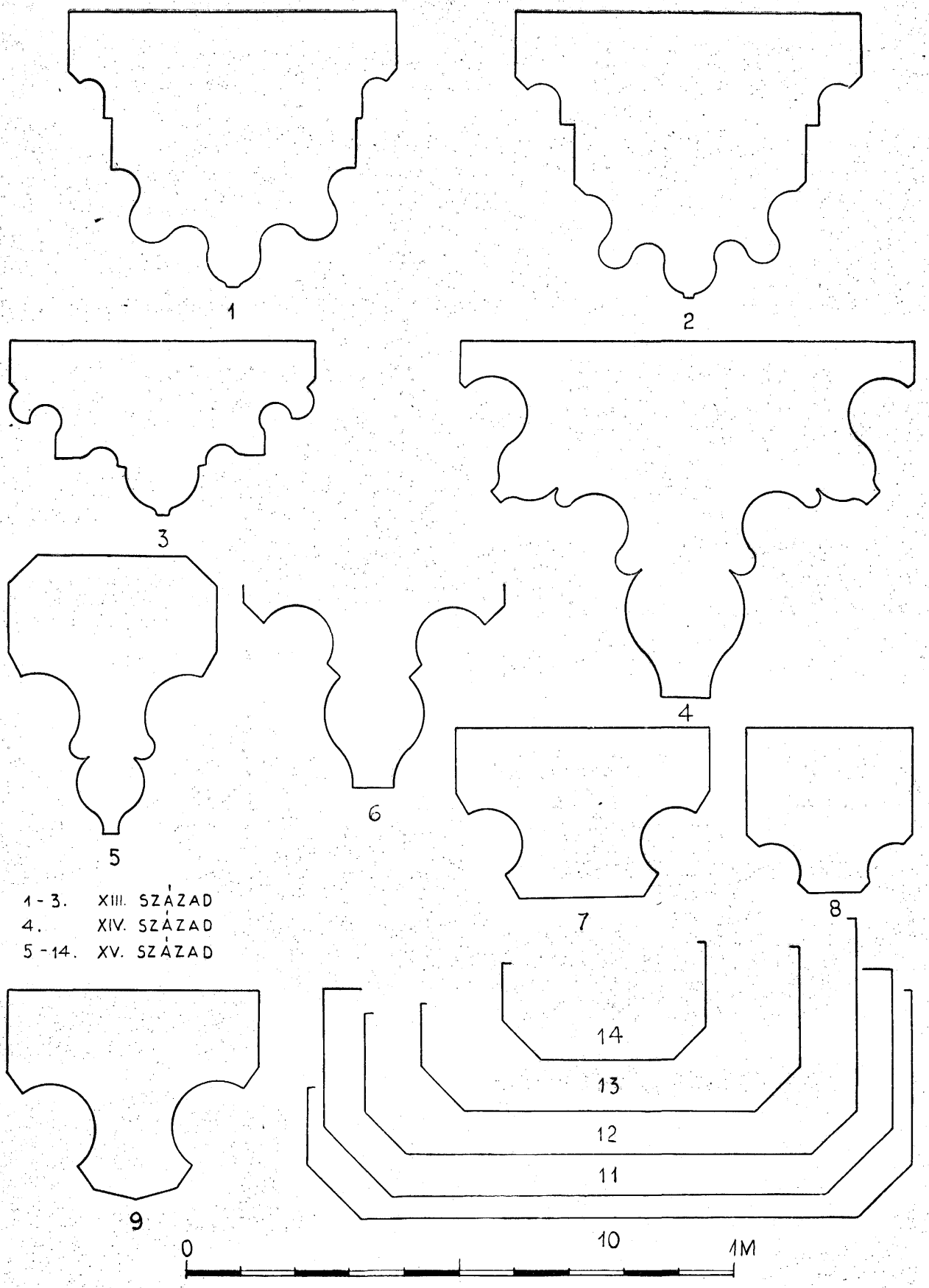
1. Sarkantyútagos profil (1—2. sz. borda és 3. sz. heveder) kezdetleges orrlemez nélküli körtetagokkal, a budavári Nagyboldogasszony templom kövein (1255—69).[4]
2. Kezdetleges körtetag, páros pálca-, illetve hengertagokkal, amelyek közbeeső tagozatok nélkül simulnak a vályúzatokba (3—5. sz. borda és 1—2. sz. heveder). Ugyanott fordul elő, ahol az 1. típus.[5] Ezek a profilok a XIII. század végére jellemző alakítások.

XIV. századiak (Anjou-koriak):

3. Körtetaggal képzett bordaprofilok, a körtetagot pálcatagok kísérik. A szakirodalomban a kölni iskola hatását vélik bennük felismerni.[6] A 6. sz. borda a budavári főtemplom állítólagos és a várpalota néhány kőleletén azonos méretű, a század elejéről származik. A 4. sz. hevederprofil a Mária-Magdolna templom barokk falába másodlagosan beépített köveken ismeretes. Ezek valószínűleg a középkori hajó XIV. század végéről való árkádíveinek kövei voltak.
4. A vályúzatokba simuló átmenetes körteprofil jellegzetesen Anjou-kori alakítás (7—8. sz.). Közép-Európában, a XIII. sz. végétől a XIV. sz. végéig fordul elő.[7] A várban az István-torony boltozati vállkövén és a vár ásatása több kőleletén található. Egy zárókövön levésett címerdombormű, egy másik kisebb méretű zárókövön pedig festett sávos Árpád-címer van, ez utóbbi talán az 1300 körüli időre tehető, mivel a tárcsás alakítású záróköveket a borda félprofilja veszi körül.

1. kép. Boltozati bordák profiljai

2. kép. Boltozati hevederívek profiljai

5. Egyszerű 60°-os ékprofil (9. sz.). Az Uri u. 40. és Országház u. 6. sz. házak boltozatának bordái ilyen keresztmetszetűek. Nyugat-Dunántúlon a XIII. sz. közepétől (pl. a soproni Szt. Jakab kápolnánál) már előfordul.[8]

1400 körüli jellegzetes alakítású boltozati bordák (Zsigmond-koriak):

6. Az egyszer vályúzott boltozati ékbordaprofil (10—11. sz.) típusa az alsó várkápolnahajó boltozatának bordáján, a palota ásatásainál talált más bordaköveken, az Úri u. 41. sz. és Országház u. 8. sz. ház egy-egy bordakövén ismeretes. Ez az alaptípus a magyar műemlékeknél már a XIV. század közepétől kezdve előfordul, noha szélesebb orrtaggal — amit vályúzottan élszedett négyszögkeresztmetszetű profilnak nevezhetnénk — már a XIII. sz. közepétől ismeretes.[9]
7. 60°-os ékborda ferde oldallapjainak közepén vályúzott profil (12. és 13. sz. borda és 7. sz. heveder). Formailag ide tartoznának a 8. és 9. hevederívek 45°-os élszedésű profiljai is, ezek azonban időben későbbre, a XV. század közepére jellemzőek. Ezek jellegzetesen a XV. század elején épített boltozatok bordái. Előfordul a XIV. század közepétől a XV. sz. végéig. A várpalota és Országház u. 13. sz. ház boltozati bordakövein és a XV. sz. első felének boltozati bordáin, továbbá a várpalota, Országház u. 18. és Úri u. 30. sz. ház hevederív kövein fordulnak elő.
8. Körtetaggal bővített ékborda, a főtemplom és Országház u. 2. sz. ház és helyőrségi templom egy-egy kőleletének keresztmetszeténél (14—15. sz.). A budai várpalota déli nagyterme boltozatának és több leletkövének, valamint kisebb méretű hegyesszögben egymást keresztező bordák köveinek keresztmetszeténél ismerhetők fel. Valószínűnek látszik, hogy ez a profil a XV. sz. elején megélénkült palotaépítkezések kedvelt boltozati bordaalakítása. A hevederívek és falíveknél már részleges profiláthatás is észlelhető és formában csak abban különbözik a bordaprofiltól, hogy a körtetagot hengertagok kísérik, amelyek sima átmenettel fordulnak a vályúzatba. E hevederívek a palota déli nagytermének boltozati kövei.
9. Lemeztagpár közbeiktatásával alakított vályúzatokkal kísért körteprofil, az Országház u. 18. sz. lakóház falába másodlagosan beépített boltozati bordakövek profilja (16. sz.).
9/*a*. Ugyanaz, mint előző típus, a vályúzat felső éle élszedéssel (17. sz.). Országház u. 2. sz. lakóház kőleletén.
9/*b*. Ugyanaz, mint előző típus, csak a vályúzat felső élén egy-egy pálcataggal, amelyek a zárókőnél egymást át is hatják. Ilyenek a várpalota déli nagytermének boltozati bordaleletkövei (18. sz.). A zárókövek tárcsás alakításúak, amit a borda félprofilja vesz körül, a tárcsán sík felületű címerpajzs van, plasztika nélkül, akárcsak a 4. típusú Árpád-címeres zárókövön. Ezek talán egyes beszakadt boltozatmezők újraboltozásának kövei, profiláthatás miatt az 1420-as éveknél korábbra aligha tehetők, mivel ez jellegzetesen késő gótikus alakítás.
10. Ugyanaz, mint 9. típus, csak a vályúzat felső felén pálcataggal, a várpalota egy elpusztult boltozatának kőleletei (19. sz.).
11. Ugyanaz, mint előző típus, csak a hengertag felett újból meredeken vályúzva. Ilyenek a várpalota, helyőrségi templom boltozatainak leletkövei és a toronyalj boltozatának bordái is (20—21. sz.).

A XV. század második felének boltozati bordái (Mátyás-koriak):

12. Kétszer vályúzott profil (22. sz.). Ilyenek a várpalota leletkövei és az Országház u. 18. sz. lakóház falába másodlagosan beépített bordakő. Ugyanilyen profilú zárókövön Mátyás és Beatrix címere is előfordult, ugyanilyen hálóboltozat lehetett Vitéz János esztergomi palotájában a nagy lovagtermen is.

1444-től Hunyadi János építkezéseinél is előfordul. Ilyen borda volt a visegrádi palotában és a fellegvárban is.

13. Kétszer vályúzott felső élszedéssel (23. sz.). A század végének ez kedvelt alakítása. Ugyanez a forma a várpalota több leletkövéről leolvasható.

13/*a*. Kétszer vályúzott felső 45°-os és középső függőleges élszedéssel (24. sz. és 10—14. sz. hevederívek). A század végén, a századfordulón és a XVI. század első évtizedében ezek a szokásos alakítású bordák a hevederívek viszont egyszerű 45°-os élszedésű négyszögkeresztmetszetűek.
A várpalota szentélyboltozatának valószínűleg cseh iskola követőinek hatása alatt keletkezett boltozati bordatípusa. Előfordul Mátyás király boroszlói (Wroclaw) városháza építkezésénél és a visegrádi palotájánál is. A budai várkápolna alsó diadalíve is egészen egyszerű 45°-os élszedésű profil. Véleményem szerint feltételezhető ugyanis, hogy a XIV. század végén épített hajórészhez a XV. század utolsó évtizedeiben megújított szentélyrészt csatolták és ugyanekkor alakíthatták át az alsó diadalívét is.

14. Kétszer vályúzott, a felső vályúzatban hengertaggal (35. sz.). Ilyen a várpalota néhány leletkövének profilja, amelyeket az alsó védőpártázatos fal külső XVI—XVII. századi homlokzatába másodlagosan építettek be. Azonos a Vármúzeumban lévő vállkő és bordakövek profilja is.

14/*a*. Ugyanaz, mint 14., csak a pálca a két vályúzat találkozásánál van (26. sz.). Vármúzeumban ismeretlen helyről származó leletkő; úgy vélem, a margitszigeti domonkos kolostorból való.

15. Kétszer vályúzott, az alsó vályúzatban pálcataggal (27—28. sz.). Ilyen van az Úri u. 13. sz. ház falában másodlagosan beépítve[10] és a várpalota déli részének ásatási leletkövein. Kétségtelenül hálóboltozat bordakövei.

16. Kétszer vályúzott, a két vályúzat összemetsződésénél szarv alakítású taggal (29. sz.). Úri u. 13. sz. ház török-kori falába másodlagosan elhelyezett hálóboltozat bordakövei. Ugyanott azonban eredeti helyen lévő bordaindítás is van, ami állítólag az 1470-es évekre datálható.[11] Véleményem szerint alakítása a század utolsó évtizedére jellemző.

A XVI. század első négy évtizedének boltozati bordái (II. Ulászló és Szapolyai János építkezései):

17. A 10-es és 15-ös típus kombinációja. Kétszer vályúzott, az alsó és felső vályúzatban pálcataggal. Íves alaprajzú, orríves alakítású, gazdag „flamboyant" típusú hálóboltozat bordakövei. A várkápolna körül nagy tömegben előkerült bordaköveknek keresztmetszete (30. sz.).

18. Kétszer vályúzott, a felső vályúzatban pálcatag, a középső él „Szarvas alakítású" (31. sz.). Késő gót, pálcaműves, profiláthatásos boltozat lehetett, a várpalota nagy díszudvarának északi részén

19. Ugyanaz, mint az előző típus, felső élszedéssel (32. sz.). Íves alaprajzú hálóboltozat bordakövei. A budai palota ásatásából és a helyőrségi templom barokk falának bontásából származnak.

20. 45°-os élszedésű négyszögkeresztmetszet, felső éle vályúzattal csonkítva és „fecskefark" orrtaggal (33. sz.). Másodlagosan beépítve az Úri u. 13. sz. ház XVI. sz.-i török-kori falába,ugyanott, ahol 27. és 29. sz. bordakövek.[12] A leegyszerűsítési folyamat már itt megfigyelhető, akárcsak a hevederíveknél.

A bordás boltozat tovább nem fejlődik, később a bordákat el is hagyják. Erre eddigi ismeretünk szerint a budai várban nem tudunk példát, valószínűleg azért, mert ez csak a XVI. század közepén válik kedvelt boltozattípussá. Ez az ún. cellás boltozat tudtommal a magyar műemlékállományban sem közismert.

A budai vár ásatásánál kerültek elő téglabordák is, ezek a 15. típushoz tartoznak. Ez a változatos emlékanyag megengedi azt a következtetést, hogy Budán lehetett a magyar gótikus építészet központja.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Mitteilungen der. K. u. K. C. Com. Wien. 1865-től.

M. M. É. E. Közlönye.

Műegyetem K. k. tanszék műemléki közleményei.

Gerevich Tibor: Magyarország művészeti emlékei, I. és II. köt. (Magyarország románkori emlékei. Budapest műemlékei) Bp. 1938.

Horváth Henrik: Buda a középkorban. Bp. 1932. Budai kőfaragók és kőfaragójelek. Bp. 1935.

Csemegi József: A budai főtemplom déli-keleti kapuja. Történetírás. 1937. évf. 356—359. old.

Gosztonyi Gyula: Pécsi Szt. Bertalan templom. Technika. 1940.

Dercsényi Dezső: Nagy Lajos kora. Bp. 1942.

Gerevich László: Gótikus házak Budán. Bp. Rég. XV. 1950. Buda középkorának beszélő emlékei. Új Budapest. 1948.

A. Kutal, D. Libal, A. Matejcek: České uméni gotické. I. Praha, 1949. Architektura v. českém a slovenském národní dedictví. Praha, 1952.

JEGYZETEK A „BUDAVÁRI KÖZÉPKORI BOLTOZATOK BORDÁINAK FORMAI FEJLŐDÉSE" C. ANYAGKÖZLÉSHEZ

[1] Az 1. képen a bordaprofilok, a 2. képen a hevederívek profiljai jórészt a szerző felmérései.

[2] *Lux Géza:* Újabb ásatások a Margitszigeten. Technika. Bp. 1938. évf. 206—208. Kifejtett álláspontjával egyetértünk.

[3] Szerintem mindkét boltozat befejezése a XIV. századba is átnyúlik. Lásd még *V. Mencl* cikkét, „Zpárvy památkové péce" folyóirat XI—XII. évf. 9—10. sz. Praha, 1951—53. 275. VI. tábla, 4 profilját.

[4] *Csemegi József:* Adatok a budavári főtemplom építéstörténetéhez. K. ny. Tanulmányok Budapest múltjából. VIII. köt. 142—155. Bp. 1940. 63. rajz, a—e, g—j. ábra; l. továbbá 67, 98, 103, 104, 109. és 110 jegyzet. Az 1. és 2. hevederív *Schulek Frigyes* rajzi hagyatékából való.

[5] Uo.

[6] *J. v. Egle—E. R. Fiechter:* Praktische Baustil-und Bauformenlehre. Stuttgart, é. n. VIII. fej. 49. ábra. Ennek nyomán *Möller István* műegyetemi előadásai. Bp. 1930.

[7] *V. Mencl:* Česká architektura doby Lucenburské. Praha, 1948.

[8] *Csatkai—Dercsényi:* Sopron és környéke műemlékei. (Magyarország műemléki topográfiája.) Bp. 1953. II. köt. 315.

[9] Uo., 388.

[10] *Czagány István* szíves szóbeli közlése.

[11] L. 10. jegyzet.

[12] L. 10. jegyzet.

DEZSŐ VÁRNAI

FORMENENTWICKLUNG DER MITTELALTERLICHEN GEWÖLBERIPPEN IN DER BURG VON BUDA

An den mittelalterlichen Bauten der Burg von Buda können wir in der Ausgestaltung der Rippenprofile des Gewölbes eine grosse Mannigfaltigkeit der Formen feststellen. Die Entwicklungsstufen von Mitte des XIII. Jahrhunderts bis zu Mitte des XVI. Jahrhunderts überblickend, können wir folgende Typen unterscheiden:

1. Abb. 1 : 1—2 und Abb. 2 : 3. Profil an den Steinen der Hauptkirche in der Burg von Buda (1255—1269).
2. Abb. 1 : 3—5 und Abb. 2 : 1—2. Ebendort, wie Typus 1 (Ende des XIII. Jahrh.).
3. Abb. 1 : 6. An einigen Steinfunden der Hauptkirche in der Burg von Buda, des Burgpalastes und der Maria-Magdalenen-Kirche (XIV. Jahrh. Zeitalter der Anjou).
4. Abb. 1 : 7—8. Im ungarischen Donaubecken kommt es seit Ende des XIII. bis Ende des XIV. Jahrhunderts vor. Sie waren am Gewölbekämpferstein des Stephansturmes und an Fundsteinen aus den Palastausgrabungen zu sehen.
5. Abb. 1 : 9. Rippen der Gewölbe in den Häusern der Urigasse 40 und der Országházgasse 6.
6. Abb. 1 : 10—11. An Rippen des Gewölbes im unteren Schiff der Burgkapelle, an anderen bei den Palastausgrabungen gefundenen Rippen und an je einer Rippe aus den Häusern der Urigasse 41 und Országházgasse 8 bekannt. Charakteristische Gestaltung der Gewölberippen um 1400 (Zeitalter von Sigismund).
7. Abb. 1 : 12, 13. Abb. 2 : 7, ferner Abb. 2 : 8 und 9. Die Profile kommen auf den Steinen der Gewölberippen des Burgpalastes und des Hauses in der Országházgasse 13; auf den Fundsteinen von Gurtbögen im Burgpalast sowie in den Häusern der Urigasse 30 und der Országházgasse 18 vor.
8. Abb. 1 : 14—15. Auf dem Querschnitt je eines Fundsteines aus der Hauptkirche, aus dem Haus in der Országházgasse 2 und aus der Garnisonskirche, am Gewölbe des südlichen Grossen Saals in der Burg von Buda und ebendort auf mehreren Fundsteinen.
9. Abb. 1 : 16. Profil der Gewölberippen im Haus der Országházgasse 18.
   Abb. 1 : 17. Rippenfundstein aus dem Haus in der Országházgasse 2.
   Abb. 1 : 18. Rippenfunde aus dem Gewölbe im südlichen Grossen Saal der Königlichen Burg.
10. Abb. 1 : 19. Fundsteine eines verfallenen Gewölbes in der Burg.
11. Abb. 1 : 20—21. An den Fundsteinen der Gewölbe in der Burg und in der Garnisonskirche sowie am Gewölbe im unteren Teil des Turmes.
12. Abb. 1 : 22. Fundsteine aus der Burg, Rippe im Wohnhaus der Országházgasse 18; Gewölberippen aus der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts (aus der Zeit des Königs Matthias).
13. Abb. 1 : 23. An mehreren Fundsteinen aus der Burg erkenntlich.
    Abb. 1 : 24 und Abb. 2 : 10—14. Die am Ende des Jahrhunderts, an der Jahrhundertswende und auch im ersten Jahrzehnt des XVI. Jahrhunderts übliche Gestaltung der Rippen. Typus der Gewölberippen im unteren Sanktuarium der Burgkapelle.
14. Abb. 1 : 25. Profil einiger Rippenfunde aus der Burg.
    Abb. 1 : 26. Fundstein von unbekannter Herkunft im Burgmuseum.
15. Abb. 1 : 27—28. In die Mauer des Hauses Urigasse 13 sekundär eingebaut, ferner an den Fundsteinen aus den Ausgrabungen im südlichen Teil der Burg, Netzgewölberippen.
16. Abb. 1 : 29. Rippen des Netzgewölbes aus dem Haus in der Urigasse 13.
17. Abb. 1 : 30. Kombination der Typen 10 und 15, Gewölberippen der ersten 4 Jahrzehnte des XVI. Jahrhunderts (Bauten der Könige Wladislaw II. und János Szapolyai). Querschnitt der Rippen aus der Umgebung der Burgkapelle.
18. Abb. 1 : 31. Dürfte wahrscheinlich ein spätgotisches, stabwerkartig profildurchdringendes Gewölbe gewesen sein, im nördlichen Teil des grossen Zwingers des Burgpalastes.
19. Abb. 1 : 32. Rippen eines Netzgewölbes mit bogenförmigem Grundriss aus den Ausgrabungen der Burg von Buda und aus den Abbrucharbeiten an der Garnisonskirche.
20. Abb. 1 : 33. Sekundär in die Mauer des Hauses in der Urigasse 13 eingebaut. Das Streben nach Vereinfachung ist auch hier bemerkbar. Das Rippengewölbe wird nicht weiter entwickelt, sondern sogar aufgegeben und erst um die Mitte des XVI. Jahrhunderts wird es von neuem zu einer beliebten Gewölbeausgestaltung. Anlässlich der Ausgrabungen am Burgpalast sind auch Rippen aus Ziegel zutage gekommen und gehören zum Typus Nr. 15. Diese Mannigfaltigkeit des Denkmalmaterials gestattet die Schlussfolgerung, dass das Zentrum der gotischen Baukunst in Ungarn in Buda gewesen sein konnte.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1 — Profile von Gewölberippen.
Abb. 2 — Profile von Gurtbögen.

HORLER FERENC

KÖZÉPKORI KŐFARAGÓ- ÉS ELHELYEZŐ JELEK A BUDAVÁRI LAKÓNEGYED ÉPÜLETEIN

A budai vár lakónegyedében az épületeken az utóbbi években végzett tudományos kutatások során, 1954. december 31-ig 91 db eddig ismeretlen középkori kőfaragó- és kőelhelyező jelet gyűjtöttünk össze. E gyűjteménynek teljessége érdekében közlöm a már előbb talált és ismertetett 16 db kőfaragó- és elhelyező jelet is.

A kőfaragójeleken kívül számos kő-, elhelyezési és összeillesztési jelet is ismerünk. Az egyes épülettagokat, kváderekét, pillértagokat, borda- és boltozati elemeket pontosan a maguk előre meghatározott helyére kellett illeszteni. E művelet megkönnyítésére szolgáltak a kő felületébe bevésett elhelyezési jelek. Ezek gyakorlati jelentőségük és szerkezeti sémájuk tekintetében eltérnek a kőfaragójelektől, bár, kivált a késői gótikában, határvonalaik meglehetősen elmosódtak. Ezeket az elhelyezési jeleket rendesen nem a kőtömbök frontális oldalán, hanem az összeillesztési síkokon alkalmazták, ahol a szomszédos épülettagokon látható hasonló bevéséseknek feleltek meg. Tekintettel arra, hogy ilyenkor az egyes kőtagoknak egyszerű összeadásáról volt csak szó, szinte magától adódik a római vagy gótikus számjegyekből, vagy pedig a nagy kezdőbetűkből álló jegyrendszer használata. Az ilyen jeleket tehát elhelyezési jeleknek kell tekintenünk.

A vár lakónegyedében az alábbi épületeken találtunk kőfaragójeleket:

1. A középkori Mária Magdolna (később helyőrségi) templom tornyán és a barokk-kori hajó bontásakor előkerült, falazókövekként felhasznált középkori faragottköveken, összesen 56 db kőfaragójel (1. kép, 1—56.).

2. A budavári Nagyboldogasszony templom déli, ún. Mária-kapuján, a templom belső pillérein és szentélyében, összesen 29 db kőfaragójel (2. kép, 1—29.).

3. A Szentháromság u. 7. sz. ház kapualjának nyugati falában lévő ülőfülkesoron 8 db, ugyanezen kapualj keleti falában lévő ülőfülkesor egyik kibontott kövén 1 db, összesen tehát 9 db kőfaragójel (3. kép, 1—9.).

4. Az Úri u. 24. sz. ház kapualjának északi falában lévő ülőfülkesor kövein 5 db kőfaragójel (4. kép, 1—5.).

5. Az Országház u. 2. sz. ház déli falában lévő ülőfülkesoron 3 db kőfaragójel (5. kép, 1—3.).

6. Az Úri u. 64—66. sz. ház észak-nyugati földszinti helyiségében lévő középkori árkádív északi pillérének lábazatán 1 db (6. kép, 1.).

7. Az Úri u. 36. sz. ház udvarán egy pajzsba faragott mesterjegy (6. kép, 2.).

Lux Kálmán 1944 előtt a Domonkos-templom tornyának helyreállításakor talált közelebbről meg nem határozott helyen egy kőfaragójelet: rajza w formát mutatott, amelynek középső csúcsán kereszt van. Megállapítása szerint ez a jel a meisseni Albrechtsburgon is előfordul. Ezt a kőfaragójelet most nem állt módunkban újból ellenőrizni.[1]

Összesen tehát a vári lakónegyed területén 105 db kőfaragójel ismeretes. Ebből 15 már 1944 előtt ismert volt.

Az alábbiakban ismertetem a kőfaragójelek egyenkénti elhelyezését:

A *Mária Magdolna templom* tornyán eredeti helyén van 20 db kőfaragójel (1. kép, 1—19. és 56.).

1. sz. A főkapubéllet déli oldalának 3. kősorában.

2. sz. A főkapubéllet északi oldalának 2. kősorában.

3. sz. A főkapubéllet északi oldalának 1. kősorában.
4. sz. A főkapubéllet déli oldalának 3. kősorában.
5. sz. A főkapubéllet déli oldalának 1. kősorában.
6. sz. A főkapubéllet déli oldalának 2. kősorában.
7. sz. A déli oldalkápolna keleti falának 4. kősorában.
8. sz. A déli oldalkápolna ajtóbéllet keleti oldalának 3. sorában.
9. sz. A déli oldalkápolna ajtóbéllet nyugati oldalának 4. sorában.
10. sz. A déli oldalkápolna ajtóbéllet nyugati oldalán a váll felett.
11. sz. Az északi oldalkápolna ajtóbéllet keleti oldalának 2. sorában.
12. sz. A főkapu melletti déli nagy támpillér lábazatán a déli oldalon.
13. sz. A főkapu melletti déli nagy támpillér északi oldalán a lábazati párkányon.
14. sz. A toronyalja déli falán az első kvádersorban.
15. sz. A toronyalja déli falán a második kvádersorban.
16. sz. A toronyalja északnyugati sarokbordájának hatodik darabján.
17. sz. A toronyalja délkeleti sarokbordájának ötödik darabján.
18. sz. A toronyalja délkeleti sarokbordájának hatodik darabján.
19. sz. A toronyalja délkeleti sarokbordájának hetedik darabján.
56. sz. A torony északi oldalához simuló külső lépcsőtoronyból az I. emeleti énekkarzatra nyíló kőajtóbéllet nyugati falába vésett 1496-os évszám.

Ezek közül a kőfaragójelek közül az 1., 9. és 14. számúak rajza hasonló és ilyen jelek a kassai Szt. Erzsébet templomon négy helyen fordulnak elő.[2]

A 2., 3., 4., 7. és 17. számú kőfaragójelek a budavári középkori királyi palota déli nagytermének boltozati bordáin is előfordulnak.[3] A 20—37. és 55. számú 19 db kőfaragójel a templomhajó bontásából előkerült kövekről való, melyeket az 1686-i ostrom után építettek be az újjáépülő barokk templom hajójába. Közülük a 32. számú háromszor fordul elő, hasonló rajzzal a kassai templomon.[4] A 8. és 26. számú más állásban egyszer fordul elő a kassai székesegyházban.[5]

Az 5. sz. más állásban egyszer, a 22. sz. ugyanilyen állásban, ugyancsak egyszer fordul elő a brassói Fekete-templomon.[6]

A 38—54. számú 17 db jel kőelhelyezési jel ugyancsak a bontásból előkerült kövekről, valamennyi a kövek összeillesztési síkjain fordul elő. Ezek közül figyelmet érdemel az 50. sz. jel, amely középkori kőelhelyező olló rajzát mutatja. A Mária Magdolna templom valamennyi itt ismertetett kőfaragójele és elhelyezési jele a XV. században épült három-hajós gótikus templom köveiről származik.[7]

Az 55. számú vésés a déli oldalkápolna kutatásakor egy oszloptöredéken került elő és a következő részekből tevődik össze: egy monogramm, szóösszevonással írt név: „ANDREASZANISZLAY", alatta évszám: „A. D. 1585.", végül a név után egy kőfaragójel. Valószínű, hogy egy, a templomban későbbi időben megfordult kőfaragó jele.

A Nagyboldogasszony templom 31 kőfaragó- és kőelhelyező jele (2. kép) közül az 1—10. számú kőelhelyező jeleket már Horváth Henrik ismertette 1935-ben.[8] A 11—15. számúakat Schulek Frigyes rajzi hagyatékában találtam meg. Ezeket a templom restaurálásakor ő maga rajzolta le eredeti nagyságban és a következőkben jelölte meg:

11. sz. „A nyolczoldalú pillér déli oldalán egy ölnyire az oszlopfő felső széle alatt."
12. sz. „A nyolczoldalú pillér északi oldalán egy ölnyire a lábazat felett."
13. sz. „A nyolczoldalú pillér déli oldalán három lábnyira a lábazat felett."
14. sz. „Az északi szentély délkeleti pillérjének északi oldalán, a második vízrézsle alatt lévő első sarokkövön."
15. sz. „A főszentély északi ablakának bal keretén egy ölnyire az első vízrézsle felett."

A 16—29. számúak Budavárának 1944—45. évi ostroma után kerültek elő, a templom déli, ún. Mária-kapuján, a festés és vakolat leválása után. A 16—25. számúak a kapu nyugati oldalbélletén, a 26—28. számúak a kapu keleti oldalbélletén, a 29. számú a nyugati béllet előtt, az előcsarnok nyugati falán.

Elhelyezésük:

16. sz. A nyugati béllet 1. sorában.
17. sz. A nyugati béllet 2. sorában.
18. sz. A nyugati béllet 3. sorában.
19. sz. A nyugati béllet 3. sorában.
20. sz. A nyugati béllet 4. sorában.
21. sz. A nyugati béllet 4. sorában.
22. sz. A nyugati béllet 5. sorában.
23. sz. A nyugati béllet 5. sorában.
24. sz. A nyugati béllet 6. sorában.
25. sz. A nyugati béllet 7. sorában.
26. sz. A keleti béllet 2. sorában.
27. sz. A keleti béllet 4. sorában.
28. sz. A keleti béllet 6. sorában.
29. sz. Az előcsarnok nyugati falának keleti falsíkján a 2. kvádersorban.

A Mária-kapu 16—29. számú itt felsorolt kőfaragójelei, a kapu 1384 utáni építési idejéből következtetve, XIV. századiak. A Mária-kapu kőfaragójelei közül a 22. sz. ötször, a 23. sz. háromszor, a 24. sz. és 28. sz. egyszer, a 25. sz. egyszer fordul elő a budavári középkori királyi palota keleti homlokzati falának alján, amely szintén a XIV. század végén épülhetett. A 23. sz. jel kétszer fordul elő a budavári István-torony melletti legbelső boltozatos szoba ajtókeretén.

A 24. és 28. sz. jel egyszer fordul elő a budai palota déli nagyrondella ún. Zsigmond-kapu tornyának kisebbik (gyalog-) kapualjában, illetve az északi kortinafal lovaskapuján. Ez utóbbi két ajtó, illetve kapu a XV. sz. elején épülhetett.[10]

A 24. és 28. sz. jelekhez hasonló rajzú egyszer fordul elő a kassai székesegyház diadalívén, amely 1390—1410 között épült,[11] a 23. sz. jel ugyancsak egyszer fordul elő a kassai székesegyházon.[12]

A 24. sz. jel egyszer fordul elő a brassói Fekete-templomon hasonló állásban.[13]

A Szentháromság utcai 7. sz. ház kapualjának nyugati falában lévő ülőfülkesor stílusformájából ítélve (félköríves záródású), a XIV. század folyamán épült. A rajtuk lévő kőfaragójelek (3. kép) elhelyezése a következő:

Az 1. és 2. számúak hasonló rajzúak és a járdától számított első ülőfülke ívén vannak.

A 3. és 4. számú a járdától számított második, az 5—8. számúak a harmadik ülőfülke záradékívén láthatók. Közülük az 5. és 8. sz. jelek hasonló rajzúak. A 9. számú kőfaragójel a kapualj keleti falán lévő ülőfülkesor egyik kibontott ívkövén van.

A 3., 4. és 7. számú jelek összefüggését vizsgálva, azt látjuk, hogy a 7. számú kőfaragójel egy máltai kereszt jeléhez hasonló rajzú. A 3. számú jel a kereszt bal alsó felét, a 4. sz. pedig a kereszt jobb alsó felét képezi nagyobb alakú rajzban.

A 6. számú kőfaragójelhez hasonló rajzú jel kétszer fordul elő Óbudán, az ún. Kálvin utcai ásatás területén a körítőfal északkeleti sarokpillérén, amely stílusformáját tekintve ugyancsak a XIV. században épültnek látszik.[14]

Érdekes, hogy a kilenc kőfaragójel egyike sincs a kövek frontális lapjaiba vésve, hanem valamennyi az ülőfülkék íveinek élsarkításán helyezkedik el.

Az Úri utca 24. sz. ház kapualjának északi falában lévő ülőfülkesor stílusformája után ítélve (félköríves záródású) szintén a XIV. századra tehető. A kőfaragójelek elhelyezése (4. kép) a következő:

Az 1. és 2. kőfaragójel hasonló rajzú és az ülőfülkesor középső ívének záradékán, a 3. és 4. számú, mely ugyancsak hasonló rajzú, a járdától számított első ülőfülke záradékán, végül az 5. számú a járdától számított 1. ülőfülke szélső pillérének belső oldalán, a váll alatti kövön látható.

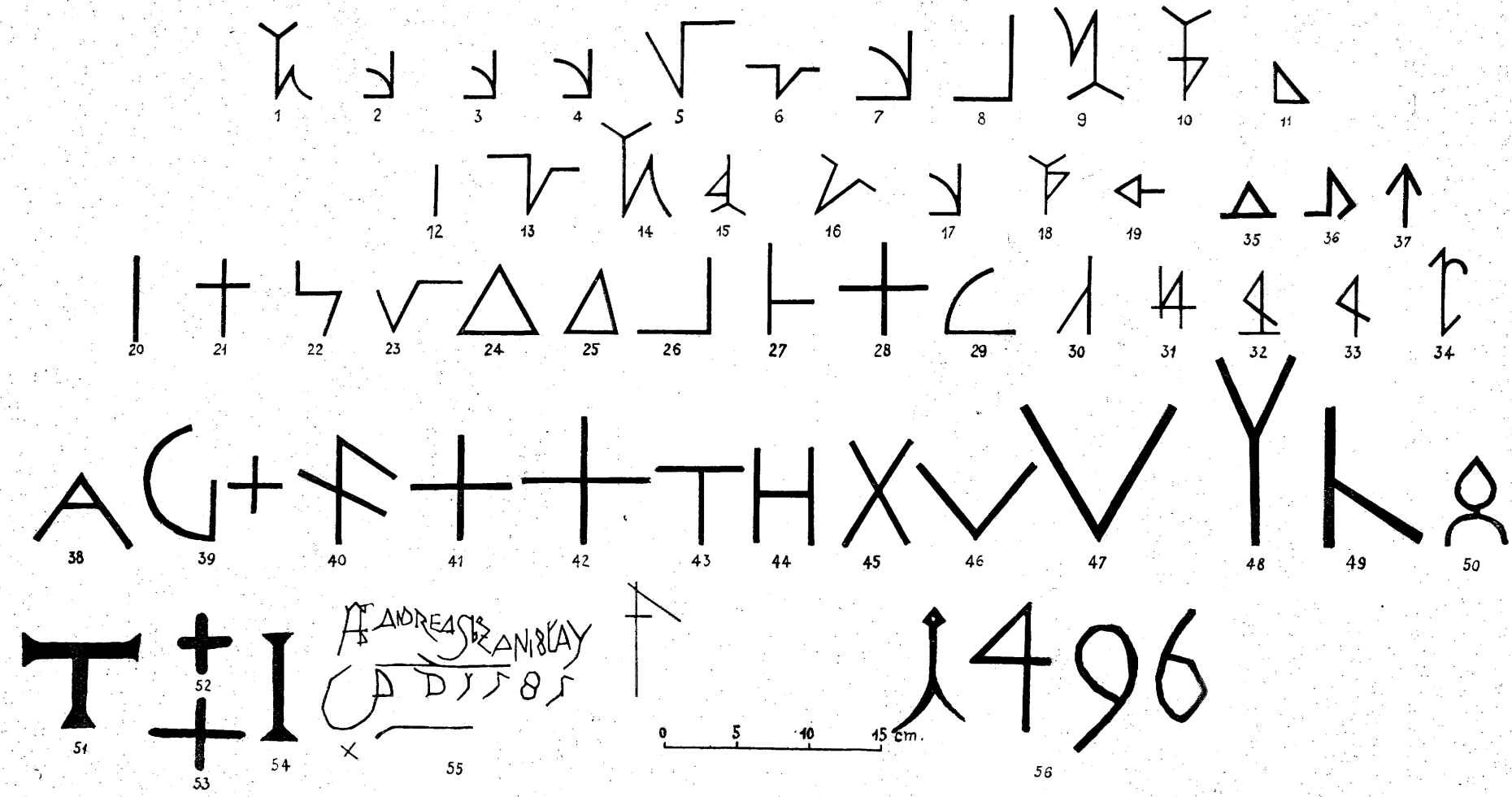
Az Országház u. 2. sz. ház kapualjának déli falában lévő ülőfülkesor stílusformáját tekintve (csúcsíves záródású), már a XV. század első felében épülhetett. Két hasonló rajzú kőfaragójel látható rajta (5. kép). Az 1. számú az ülőfülkesor középső csúcsívzáradékán, a 2. számú a járdától számított 2. és 3. ülőfülke konzolköve feletti vállkövön látható.[15]

A 3. sz. kőelhelyező jel a kapualj északi falában lévő ülőfülkesor egyik kibontott vállkövén látható.

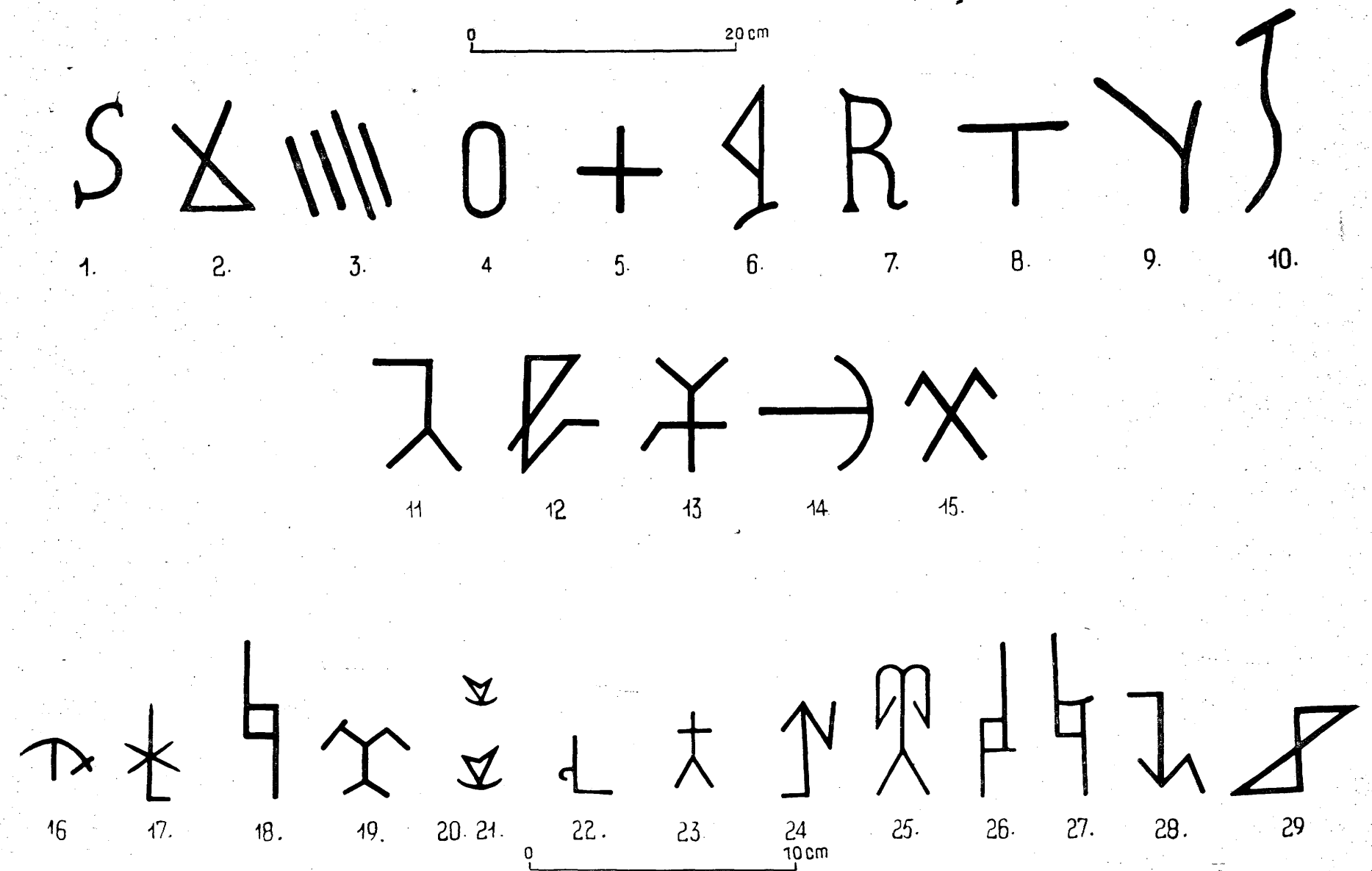
Az Úri u. 64—66. sz. épület északnyugati, bástyára néző helyiségében egy középkori árkádív van, amely XV. századi, valószínűleg főúri palota maradványa. Az árkádív északi pillérének lábazatán 1 db kőfaragójel maradt fenn (6. kép, 1.).

Az Úri u. 36. sz. ház udvarán egy faragottkő töredéken pajzsba vésett mesterjegy látható, H. K. betűkkel jelölve (6. kép 2.). Ma már nem lehet megállapítani, hogy ez a hajdan itt állott középkori ház része volt-e. Az azonban bizonyos, hogy másodlagosan van a ház udvarán elhelyezve és valószínűleg egy fiale-töredék díszét képezte.[16] Ez a vár lakónegyedében feltalálható egyetlen mesterjegy. A mellette lévő név H. K. kezdőbetűinek megfejtését Lux Kálmán kísérelte meg. Megállapítása szerint a másodlagosan befalazott töredék, amelyet a címerpajzsba faragott mesterjegy díszít, összefüggésbe hozható a domonkos-templom Lettnerének pillérmaradványával. A mesterjegy alakjával azonos mesterjegyet talált a meisseni Albrechtsburg mesterjegyei között is, ahol ehhez a mesterjegyhez több hasonló és több csak kevéssé eltérő jegy is volt. A H. K. betűkre vonatkozólag Lux Kálmán szerint csak túl merészen lehetne Hans Krebs nevére következtetni.[17]

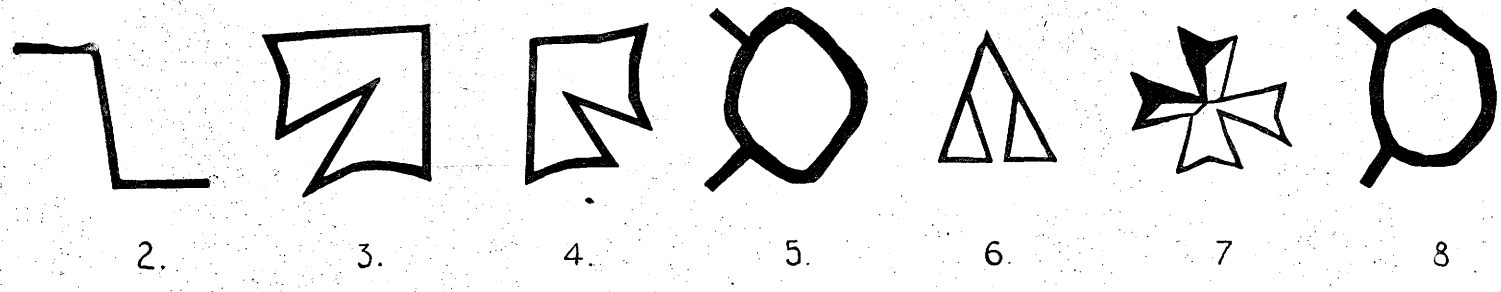
Végül megjegyzem, hogy a + alakú, főleg elhelyezőjelek, a budai vár lakónegyedén kívül is igen gyakran előfordulnak, tehát ez esetben analógiákat felsorolni céltalan.

1. kép. A budavári középkori Mária-**Magdolna templom** kőfaragó és kőelhelyező jelei
1—37: kőfaragójelek,
38—54: kőelhelyező jelek
55—56: vésések

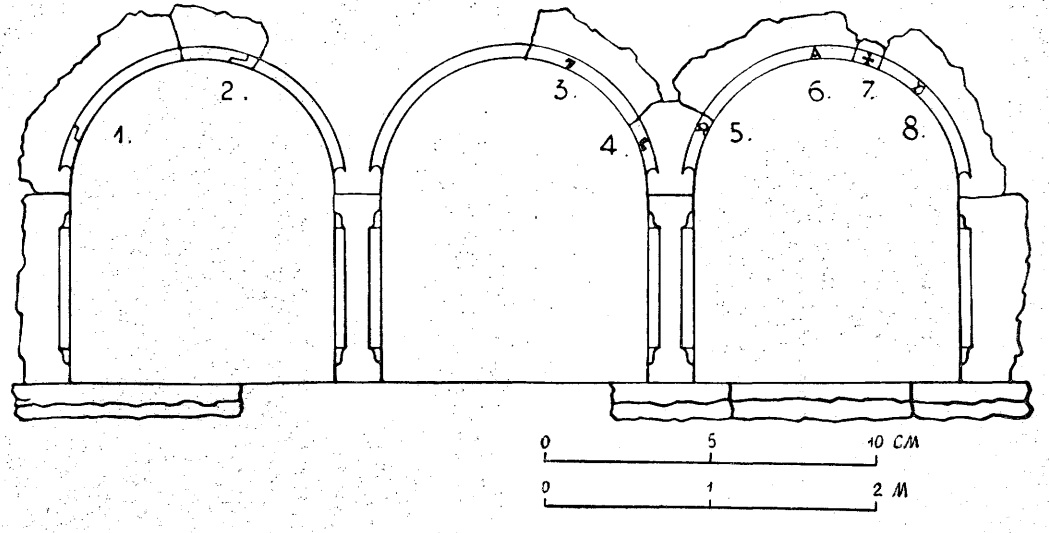

2. kép. A budavári középkori Nagyboldogasszony-templom kőfaragó- és kőelhelyező jelei
1—10: Horváth Henrik által már korábban közölt kőfaragó- és kőelhelyezési jelek
11—15: Schulek Frigyes rajzi hagyatékában megtalált középkori kőfaragó jelek
16—29: A déli ún. Mária-kapu legújabban megtalált kőfaragó jelei

1.

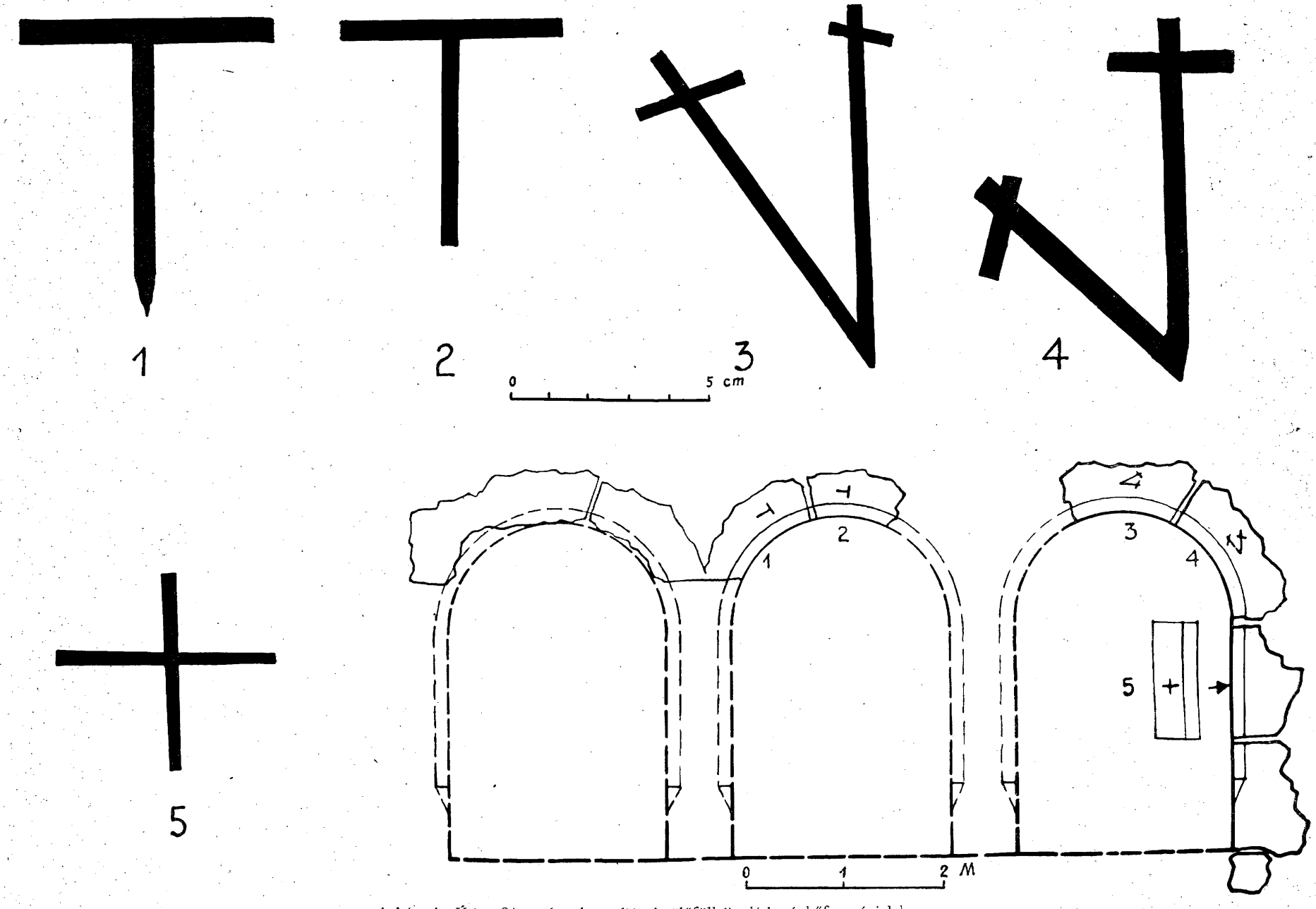

A KAPUALJ KELETI FALÁBAN LÉVŐ ÜLŐFÜLKESOR EGYIK KIBONTOTT KÖVÉN LÉVŐ KŐFARAGÓJEL.

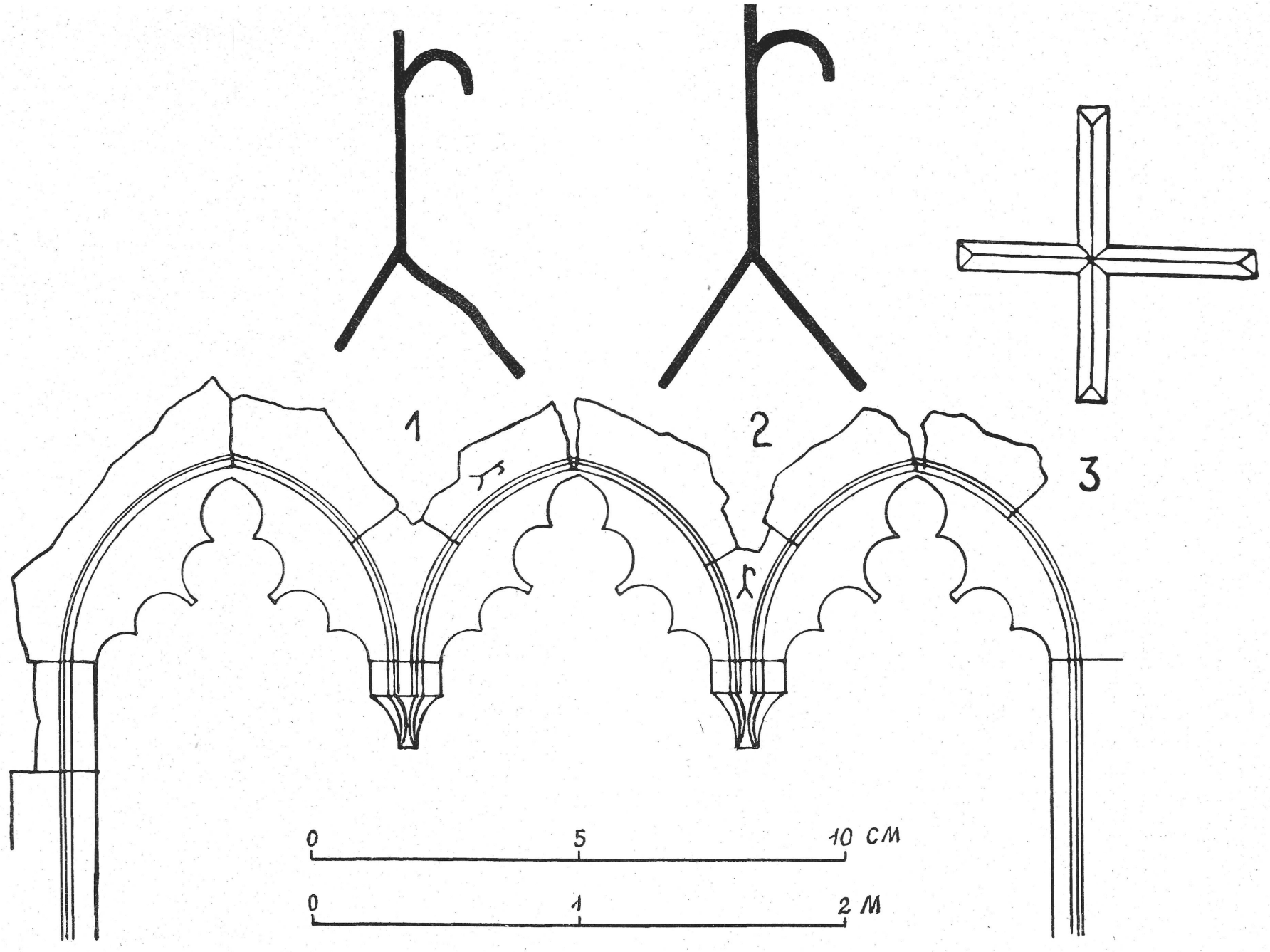

9.

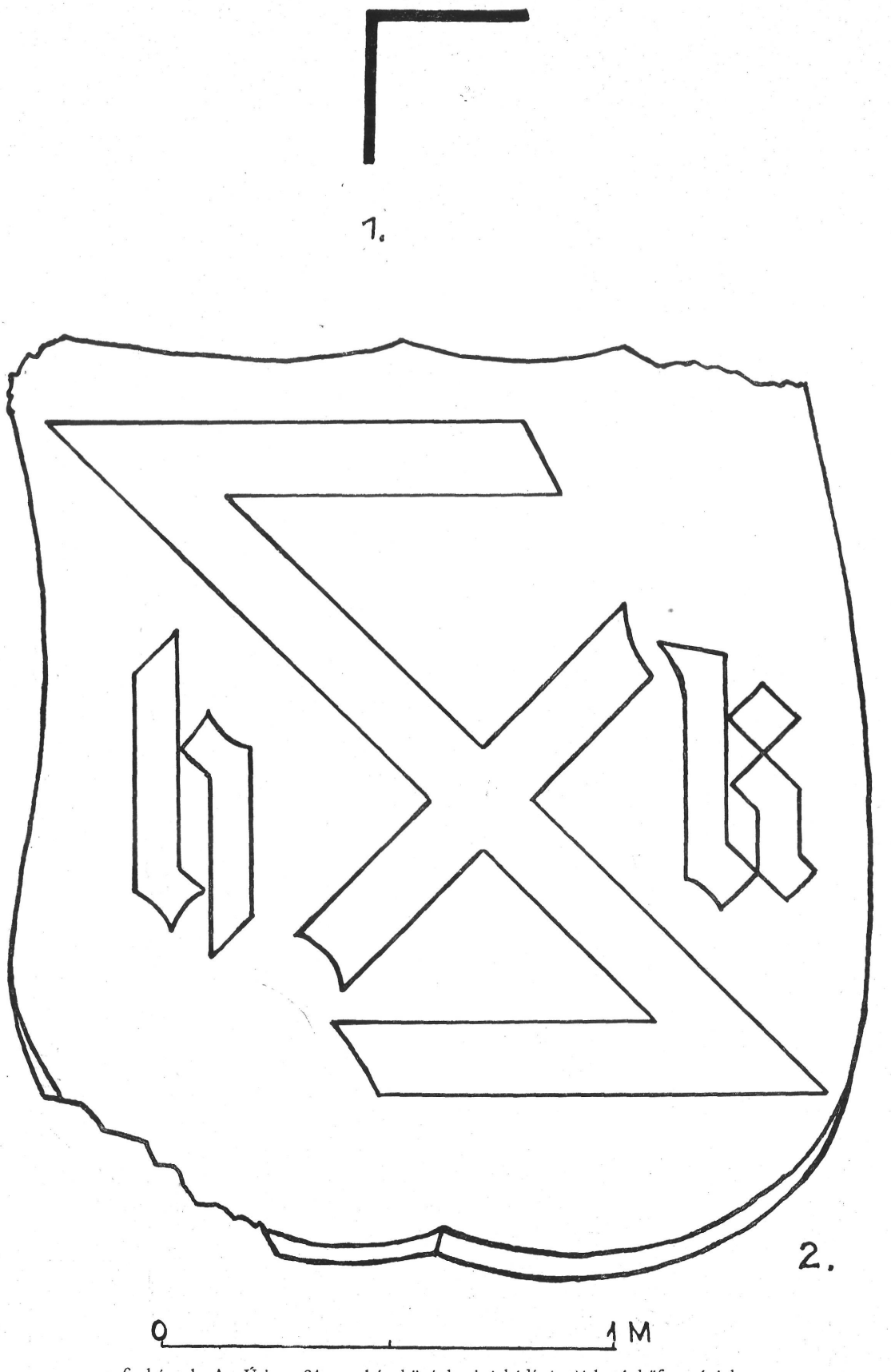
3. kép. A **Szentháromság u. 7. sz.** ház kapualjának ülőfülkéin látható kőfaragójelek

4. kép. Az Úri u. 24. sz. ház kapualjának ülőfülkéin látható kőfaragó jelek

5. kép. Az Országház u. 2. sz. ház kapualjának ülőfülkéin látható kőfaragó és kőelhelyező jelek
1—2: kőfaragó jelek
3: kőelhelyező jel

6. kép. 1. Az Úri u. 64. sz. ház középkori árkádívén látható kőfaragó jel
2. Az Úri u. 35. sz. ház udvarán látható kőfaragó mesterjegy

JEGYZETEK A „KÖZÉPKORI KŐFARAGÓ- ÉS ELHELYEZŐJELEK A BUDAVÁRI LAKÓNEGYED ÉPÜLETEIN" C. ANYAGKÖZLÉSHEZ

[1] *Dr. Lux Kálmán:* A budavári Szent Miklós torony. Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye. 1925. 4—6. sz.

[2] *Mihalik József:* A kassai Szent Erzsébet templom. Bp. 1912. 58. old. 29. 29/A. 29/B. és 29/C. kőfaragójelek.

[3] Várnai Dezső szíves közlése.

[4] Uo., 58. old. 11. 11/A. és 11/B. kőfaragójelek.

[5] Uo., 55. old. 104. sz. kőfaragójel.

[6] *Ernst Kühlbrandt:* Die ev. Stadtpfarrkirche in Kronstadt. 1. Heft. Kronstadt 1898. 30. és 3. sz. kőfaragójelek.

[7] A Mária Magdolna templom tornyának 8. és 9. számú kőfaragójelét *Horváth Henrik* ismertette 1935-ben: „Budai kőfaragók és kőfaragójelek" című művében, éspedig a 29. old. 2. ábráján a 9. számút, a XV. táblán a 8. és 9. számút.

[8] Uo., XII. és XIII. tábla.

[9] Hasonló rajzú kőfaragójelet látunk a Halászbástya kőtárában lévő „Miserere-mester" sírkövén, amely a XV. század elejéről származik. Képét *Horváth Henrik* már idézett művének XVIII. sz. képtábláján közölte.

[10] Schulek Frigyes feltevése.

[11] *Mihalik József,* id. mű, 55. old. 35. sz. kőfaragójel.

[12] Uo., 103. sz. kőfaragójel.

[13] *Ernst Kühlbrandt,* id. mű, 38. sz. kőfaragójel.

[14] Várnai Dezső szíves közlése.

[15] Az 1. és 2. számúakat *Horváth Henrik* közölte: id. mű, 29. old. 4. sz. és II. és XV. képtábla.

[16] Uo., 29. old. 5. sz. és XVI. képtábla.

[17] *Lux Kálmán,* id. mű.

FERENC HORLER

MITTELALTERLICHE STEINMETZ- UND VERSETZZEICHEN AN DEN GEBÄUDEN IM WOHNVIERTEL DER BURG VON BUDA

Das Sammeln und die Aufarbeitung der mittelalterlichen Steinmetzzeichen gehört zu den am meisten vernachlässigten Gebieten der Geschichte unserer Baukunst. Einige Forscher halten eine eingehende Beschäftigung mit denselben für nicht notwendig, doch gibt es heute schon viele Fachleute, die ihre Bedeutung hoch einschätzen, nicht nur in bezug auf Bauorganisierung, sondern auch hinsichtlich der Struktur, Architektur und Symbolik der mittelalterlichen Baukunst.

Ausser den Steinmetzzeichen kennen wir noch zahlreiche Steinmetz-, Versetz- und Zusammenfügungszeichen. Man musste die einzelnen Bauelemente, die Quader und Pfeilerteile, die Rippen- und Gewölbeelemente auf ihren ursprünglich geplanten Platz anbringen. Zur Erleichterung dieser Operation dienten die in die Oberfläche des Steins eingravierten Versetzzeichen.

Diese unterscheiden sich sowohl hinsichtlich der praktischen Bedeutung als auch strukturell von den eigentlichen Steinmetzzeichen, obzwar die Grenzlinien, besonders in der Spätgotik, ziemlich verwischt sind. Diese Versetzzeichen hat man nicht an der frontalen Seite des Steinblocks angebracht, sondern an den Fügungsflächen, wo sie den am folgenden Bauglied ersichtlichen Gravierungen entsprachen. Da es sich hier um die einfache Zusammenstellung der einzelnen Steinstücke handelte, ergab sich von selbst, dass das römische und gotische Zahlsystem oder das Majuskelsystem gebraucht wurde. Derartige Zeichen sind daher als Stellungszeichen zu betrachten.

Im Wohnviertel der Burg von Buda, d. h. in dem ausserhalb des mittelalterlichen königlichen Palastes liegenden Stadtteil haben die in den letzten 5 Jahren durchgeführten wissenschaftlichen Forschungen in den Wohnhäusern 90 bisher unbekannte mittelalterliche Steinmetz- und Versetzzeichen ergeben.

Um diese Sammlung zu vervollständigen addieren wir die bereits früher gefundenen und besprochenen 15 Steinmetz- und Versetzzeichen hinzu. Wir erhalten demnach 105 Stück.

In den Wohnvierteln der Burg kamen an folgenden Gebäuden Steinmetzzeichen zum Vorschein:

1. Am Turm der ehemaligen Maria-Magdalenen-Kirche (später Garnisonskirche) bei Steinen, die beim Abbau des Barock-Kirchenschiffes vorgefunden und als Mauersteine an mittelalterlichen Steinschnitzwerken benutzt wurden — insgesamt 56 Stück (Abb. 1 : 1—56).

2. An dem südlichen sogenannten Marien-Tor der Marienkirche (Matthias-Kirche) fand man an den inneren Pfeilern und am Sanktuarium 29 Steinmetzzeichen (Abb. 2 : 1—29).

3. An den Sitznischen des Haustors in der Szentháromság-Gasse 7—9 Stück (Abb. 3 : 1—9).

4. An den Sitznischen des Hauses in der Úri-Gasse 24 5 Stück (Abb. 4 : 1—5).

5. In der Országház-Gasse 2 an den Sitznischen 3 Stück (Abb. 5 : 1—3).

6. Im Erdgeschoss des Hauses Úri-Gasse 64, am Sockel des mittelalterlichen Pfeilers mit Arkadenbogen 1 Stück (Abb. 6 : 1).

7. Im Hofe des Hauses Úri-Gasse 36 ist in ein Schild ein Meisterzeichen gehauen (Abb. 6 : 2). Insgesamt sind also auf dem Gebiet der Wohnviertel der Burg 105 Stück Steinmetzzeichen bekannt. (Die Beschreibung der in den Hausfluren des Wohnviertels von Buda befindlichen Sitznischen siehe: L. Gerevich, „Gotische Häuser in Buda". Budapest Régiségei [Budapests Altertümer] Band XV, S. 123.)

Folgende Steinmetzzeichen werden ausführlich behandelt: am mittelalterlichen Turm der Maria-Magdalenen-Kirche, am Haupttor und am Fusse des Turmes befinden sich am ursprünglichen Ort 20 Steinmetzzeichen (Abb. 1 : 1—19 und 56).

Die 19 Steinmetzzeichen (20—37 u. 55) gehören zu den Steinen, die man bei dem Abbau des Kirchenschiffes gefunden hatte, als die Mauern der neuen Barockkirche aufgebaut wurden.

Die 17 Steinversetzzeichen (38—54) stammen ebenfalls von den Steinen des Abbaus und erscheinen auf den Fügungsflächen. Unter ihnen verdient das Zeichen 50 eine besondere Beachtung: es stellt als Stellungszeichen eine mittelalterliche Quaderstein-Hebeschere dar.

Sämtliche hier besprochenen Steinmetz- und Stellungszeichen der Maria-Magdalenen-Kirche stammen von Steinen, die bei der gotischen Kirche aus dem XV. Jh. verwendet wurden. Die Gravierung 55 tauchte bei der Erforschung der südlichen Seitenkapelle an einem Säulenfragment auf. Sie besteht aus folgenden Teilen: einem Monogramm, einer Zusammenschreibung des Vor- und Familiennamens: „ANDREA SZANISZLAY", darunter der Jahreszahl: „A. D. 1585" und schliesslich einem Steinmetzzeichen hinter dem Namen. Wahrscheinlich ist es die Marke eines Steinmetzes, der später in der Kirche zu tun hatte.

Von den 29 Steinmetz- und Steinstellungszeichen der Marien-Kirche (Abb. 2) hat H. Horváth bereits 1935 die Versetzzeichen 1—10 behandelt. Die Zeichen 11—15 entnahmen wir dem Zeichnungen-Nachlass von F. Schulek. Er zeichnete sie

während der Restaurierung der Kirche in Originalgrösse ab.

16—29 kamen nach der Belagerung von Buda in den Jahren 1944/45 zum Vorschein, an dem südlichen sogen. Marien-Tor, nachdem Anstrich und Mörtel abgefallen sind.

Die in den Hausfluren der Häuser Szentháromság-Gasse 7 und Úri-Gasse 24 befindlichen Sitznischen weisen mit ihrer im Halbkreis abschliessenden Form und dem Stil ihrer Steinmetzzeichen auf das XIV. Jh. hin (3 und 4). Es ist ein seltener Fall, dass die neun Steinmetzzeichen in der Szentháromság-Gasse 7 nicht auf den frontalen Flächen der Steine, sondern ohne Ausnahme an der Kantepolarisierung der Bogen der Sitznischen angebracht ist.

Untersuchen wir im selben Haus den Zusammenhang der Steinmetzzeichen 3, 4 und 7, so sehen wir, dass das Zeichen 7 einem Maltheser-Kreuz ähnlich ist, und zwar bildet Zeichen 3 in einer grösseren Ausführung die linke untere Hälfte von diesem Kreuz und 4 seine rechte grössere Hälfte.

Die Sitznischen in dem Hausflur der Országház-Gasse 2 erinnern mit ihren Spitzbogen und ihrem Masswerk an das XV. Jh. (5). Auch der Arkadenpfeiler im Hause Úri-Gasse 64 (Abb. 6 : 1) gehört dem XV. Jh. an.

Im Hofe der Úri-Gasse 36 ist an einem Schild ein gemeisseltes Meisterzeichen wahrnehmbar. Die eingravierten Anfangsbuchstaben H. K. blieben bisher ungeklärt (Abb. 6 : 2). Dies ist das einzige Meisterzeichen im Wohnviertel der Burg.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Steinmetz- und Versetzzeichen am Turm der mittelalterlichen Maria-Magdalenen-Kirche.

Abb. 2. Die Steinmetzzeichen an dem südlichen sogen. Marien-Tor, der mittelalterlichen Marienkirche oder Hauptkirche der Burg.

Abb. 3. Steinmetzzeichen an der Sitznischenreihe im westlichen Hausflur der Szentháromság-Gasse 7.

Abb. 4. Steinmetzzeichen an der mittelalterlichen Sitznischenreihe der nördlichen Hälfte des Hausflurs in der Úri-Gasse 24.

Abb. 5. Steinmetzzeichen an der mittelalterlichen Sitznischenreihe der nördlichen Hälfte des Hausflurs in der Országház-Gasse 2.

Abb. 6. Steinmetzzeichen am Haus in der Uri-Gasse 64—66 und Meisterzeichen des Steinmetzen H. K. in der Úri-Gasse 36.

SZILÁGYI JÁNOS

A RÓMAIKORI ÁSATÁSOK FONTOSABB EREDMÉNYEI BUDAPEST TERÜLETÉN ÉS AZ AQUINCUMI MÚZEUM ÉRTÉKESEBB GYARAPODÁSAI AZ 1951-53. ÉVEKBEN

(ELŐZETES JELENTÉS)

A Budapesti Történeti Múzeum ókortörténeti osztálya[1] (Aquincumi Múzeum) hatvanéves fennállása alatt legnagyobb ásatását végezte az 1951—1953. évek során. Népköztársaságunk anyagi támogatása lehetővé tette, hogy a M. Tud. Akadémia megbízásából nagyobb részében feltárhassuk az óbudai Hajógyárszigeten az ún. helytartói palota, egy díszes, fényűző villa maradványait. Ezenkívül még egyéb, történelmileg jelentős leletmentő ásatásokat is végezhettünk. Előzetes beszámolónk[2] földrajzi sorrendben halad előre, mégpedig a déli irányból kezdve észak felé, vagyis Aquincum katonai kolóniájától az ún. polgárváros felé.

Az Istenhegyi út 32. sz. házzal szemben *kőkoporsó*[3] került felszínre. Felirata tanúsítja, hogy a római kor készítménye, de a középkorban, esetleg a XVII—XVIII. században másodlagosan taposókádul, must lecsapolására használhatták fel,[4] mert olyan *cserépcső-vezeték* kapcsolódott a kőkoporsóba, amely középkorinak látszik. Lehetséges azonban, hogy egyszerűen víztartó volt az újabb korban. A cserépcső-vezetéket[5] kb. 10 m hosszúságban követhettük.

Az aquincumi múzeum értékes gyarapodását jelentette az a díszes és általánosan itáliai vándormester munkájának minősített, *I. századi síremlék*,[6] amely eddig a budavári, azelőtt királyi Várkertben állott, de most mindenki számára kényelmesen hozzáférhetővé vált.

Múzeumunkban csak átmenetileg őrizzük azt a fehér márvány — talán antik — *ülő szobrot*[7] (1. kép), amely a budai Lukácsfürdőt díszítette, de származását nem ismerjük. A M. Nemzeti Múzeum Szépművészeti Múzeuma antik osztályának engedjük át, mert a kiváló kivitelű szobor valószínűleg Pannónián kívül kerülhetett elő.

A Szépvölgyi út 41. sz. telken folyó építkezés során vallás- és művészettörténeti szempontból kiemelkedő fontosságú emlékeket mentettünk meg. Különösen kiemelendő a feltehetőleg kb. 4 m magas talapzaton és *oszlopon* álló *Iuppiter-kőszobor*[8] és *Hercules* kitűnő *bronz szobrocskája*.[9]

Az Újlaki Téglagyár (III. ker. Bécsi út 134—6. sz.) lakótelepén,[10] új lakóház vízvezeték-csövének lerakása kapcsán találtunk egy *kőkoporsót*, feltört, megbolygatott állapotban. Feliratát a következőképpen egészítjük ki: AVREL(io) MVCIANO VET(erano) DOMO — T(h)RACIA QVI VIXIT ANN(is) LXX — M(ensibus) X DIEB(us) IIII AVRELIA — DOMNINA CONIV(n)X PIENTIS — SIMO F(aciendum) C(uravit).[11]

Értelme: Aurel(ius) Mucianus kiszolgált katonának, aki thrák származású, élt 70 évet, 10 hónapot, 4 napot, Aurelia Domnina, felesége készíttette (a kőkoporsót), a leggyöngédebb (férjnek).

Társadalomtörténetileg mindenekelőtt az érdekes, hogy a veteránférj és neje azonos nomen-t, nemzetségnévfélét *(Aurelius—Aurelia)* visel. Ez nagyon valószínűvé teszi, hogy Domnina *rabszolganőként* jutott Mucianus tulajdonába, de a jobbérzésű gazda szabaddá nyilvánította őt, sőt törvényesen is házasságot kötött vele. A felszabadított rabszolga ugyanis rendszerint a rabszolgatartó nomen-jét (nemzetségi név) kapta meg. Erőltetett feltételezés lenne, hogy ebben az esetben, véletlenül egyforma nemzetségi nevet viselő, de szabad születésű emberpár lépett házasságra. Egyébként Aquincumból már több feliratos tanúságunk van arról, hogy tiszteségesebb érzésű rabszolgatartó gazdák felszabadították és így saját nevükkel látták el gyermekeik anyját, akit mint rabszolganőt ismertek meg; de az már ritkábban[12] következett be, hogy a „patrónus" formai házasságot is kötött szabaddá nyilvánított

1. kép. Fehér márvány szobor a Lukács-fürdőből, modern kiegészítésekkel

2. kép. Kőoltárka Juppiternek P. Ael. Carus fogadalmából

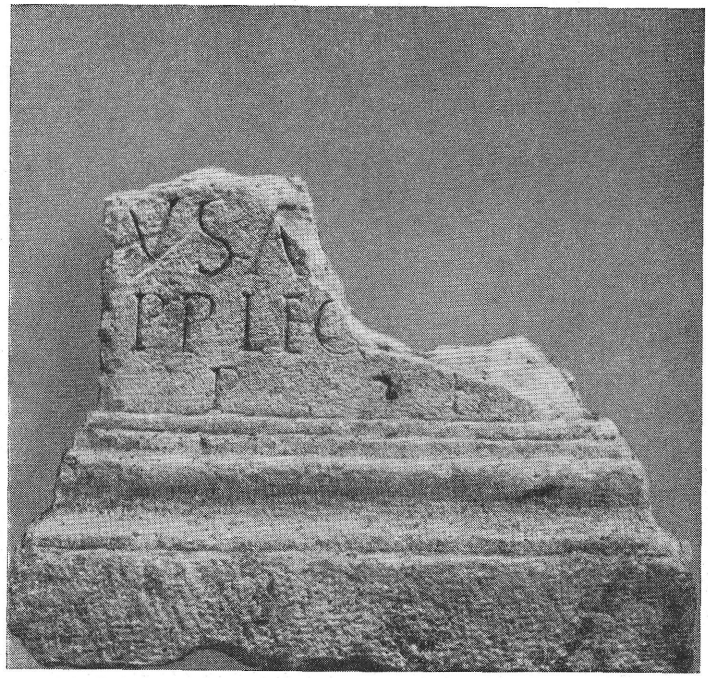
3. kép. Ancora-ból származó légiói katona (C. Ael. Alexander síremléke

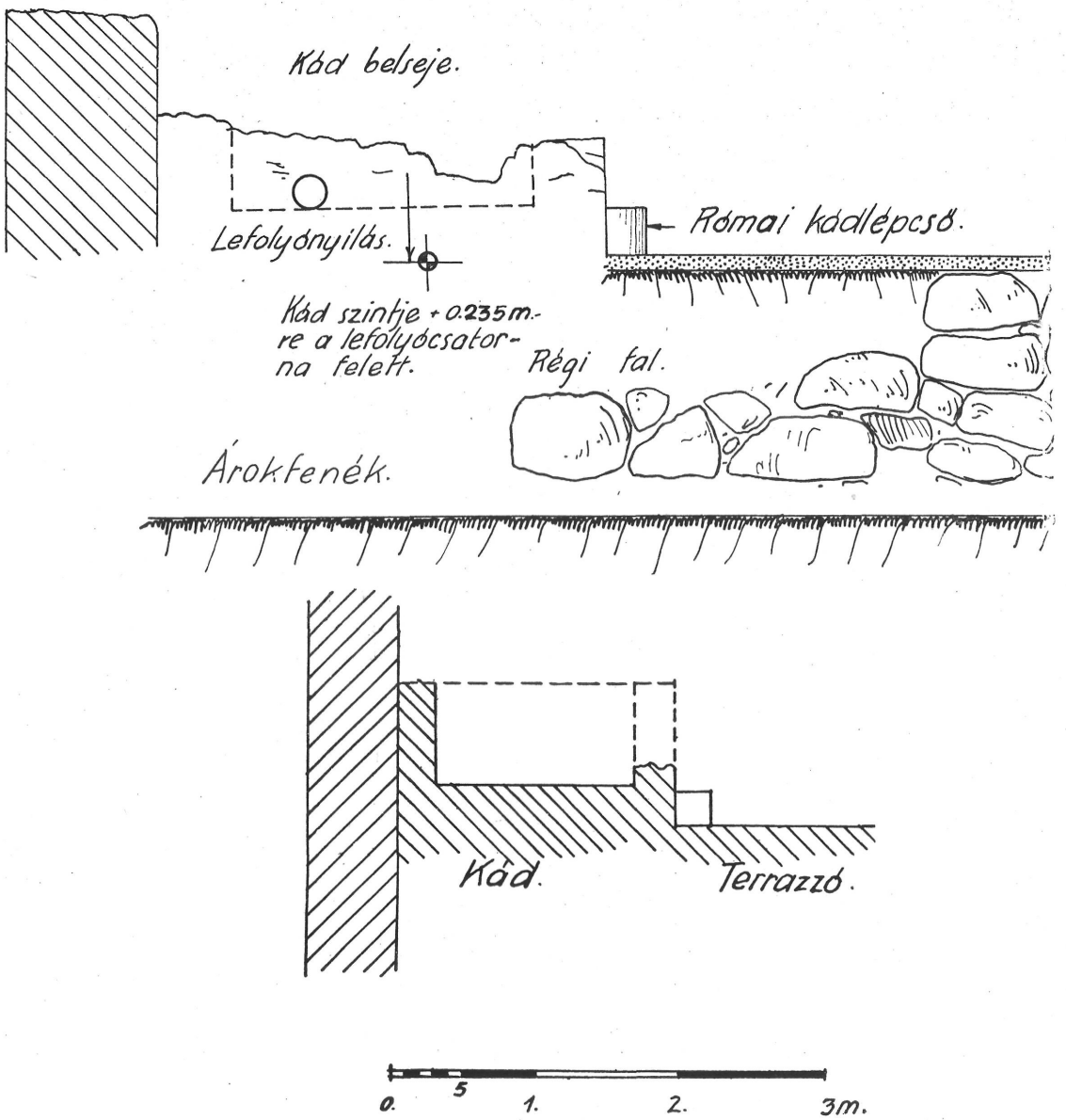
4. kép. Val. Proclianus légiói katona síremléke

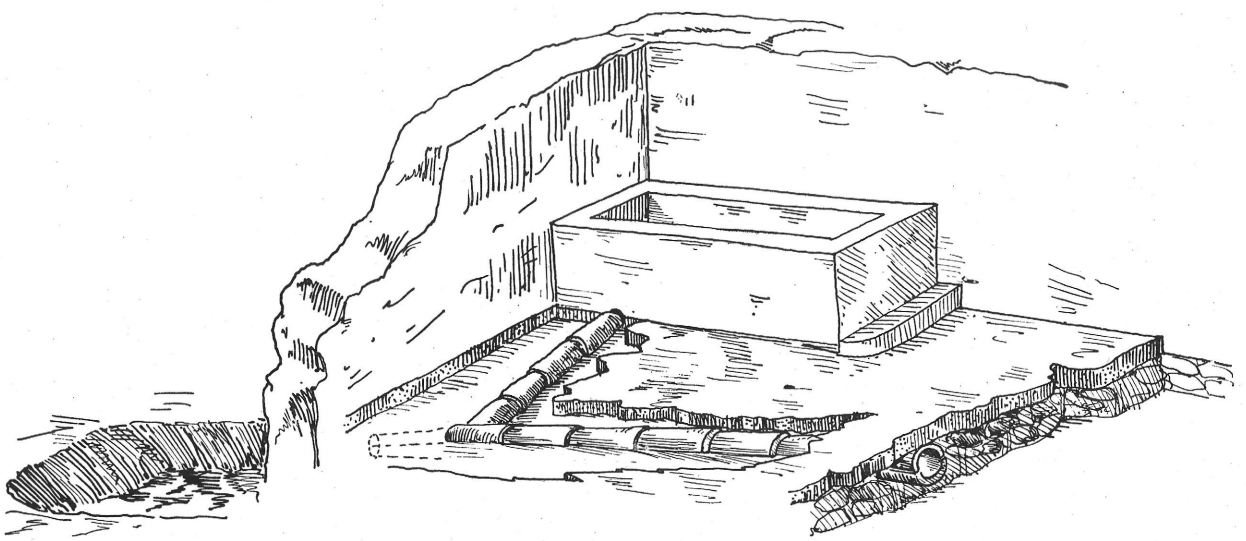
5. kép. Sírtábla töredéke. M. Saenius Nepotianus centurio állította fiának

6. kép. Síremlék töredéke. Legmagasabb rangú centurio készíttette atyja számára

7—8. kép. Metszet-rajzok a Kiscelli u. 10. alatti lakóházak fürdőkádjairól

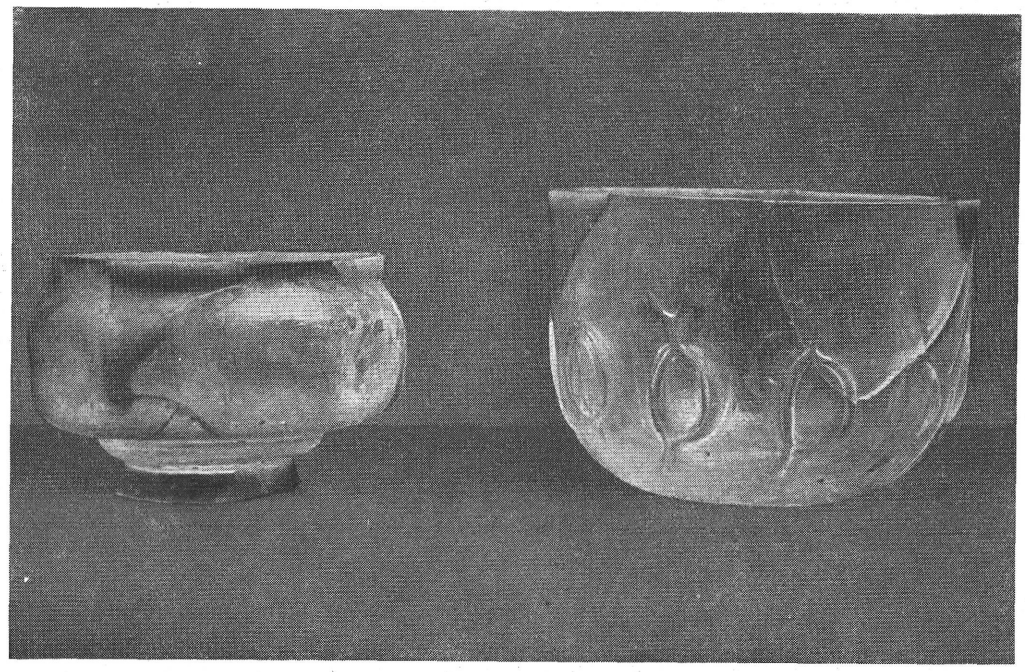

9. kép. Rekonstrukciós rajz a Ny.-i cserépkádról a Kiscelli u. 10. alatti lakóház-csoportban (Schauschek J. elképzelése)

rabszolganőjével. A felszabadított rabszolga nevezte patrónus-nak volt urát, aki iránt különféle hűségi kötelezettségekkel tartozott a törvény szerint.[13]

Ezeknek a konkrét adatoknak a hátterében elképzelhetjük a rabszolganők kiszolgáltatott helyzetét. A rabszolganő gyermeke mindig rabszolgának születik, akinek a felszabadítása a gazda kegyétől függött. Mucianus és Domnina esetében a férjnek készített kőkoporsó felirata nem tesz említést gyermekek létezéséről.

Ezt a kőkoporsó-feliratot, amely általános jellegében a III. sz. 1. felére vall, Severus Alexander idejére (222—235) vagy valamivel későbbi időre keltezhetjük, amennyiben ez a veteranus, vagyis kiszolgált katona, alighanem azonos azzal az Aur(elius) Mucianus-szal, aki Szentendrén állított fogadalmi oltárkövet,[14] még mint a *II. adiutrix* („segítő") legió katonája. A legió nevéhez, amelynek különben a II—IV. sz.-ok folyamán Aquincumban volt a főhadiszállása, hozzáírták a *Severiana*-jelzőt („Seve-

10. kép. Fényűző üvegpoharak a Kiscelli utcai lakóházakból

rus tulajdona"), és ezt általában a megnevezett császár korában viselték a csapattestek.[15] A felirat tartalma alapján így nyert korhatározással egybevág a feliratos mező két oldalát lezáró barokkos keretdíszítés[16] alkalmazásának az ideje; kőkoporsókon, a keltezhető esetekben, az i. sz. 230, 240, 267 és 280 körüli időpontokban találkozunk ezzel a változattal, ebben a lelőhely-körzetben.

Maga az Aur(elius) Mucianus név nem ritka, ellentétben házastársa egyéni nevével. Az elhunytról hangsúlyozza a koporsó felirata, hogy szülőhazája Thracia, vagyis nagyjában véve a mai Bulgária területe, de a férjét kőkoporsóba temettetéssel megtisztelő feleség is, nevéből ítélve, alighanem keleti származású.[17]

Ennek a kőkoporsónak a feltárása kapcsán értesültünk a téglagyári telep lakóitól, hogy a közelben „antik oltárkő" került felszínre, homokbányászás során. Így gyarapíthattuk az aquincumi múzeum gyűjteményét egy kilencsoros fogadalmi *oltárkővel* (2. kép). Feliratát[18] a következőképen olvassuk: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) — P(ublius) AEL(ius) CARVS — VET(eranus) LEG(ionis) II — ADI(utricis) P(iae) F(idelis) ANT — ONINIANA(e) — PRO SALVTE — SVA SVORVM —QVE OMNIVM — V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito).

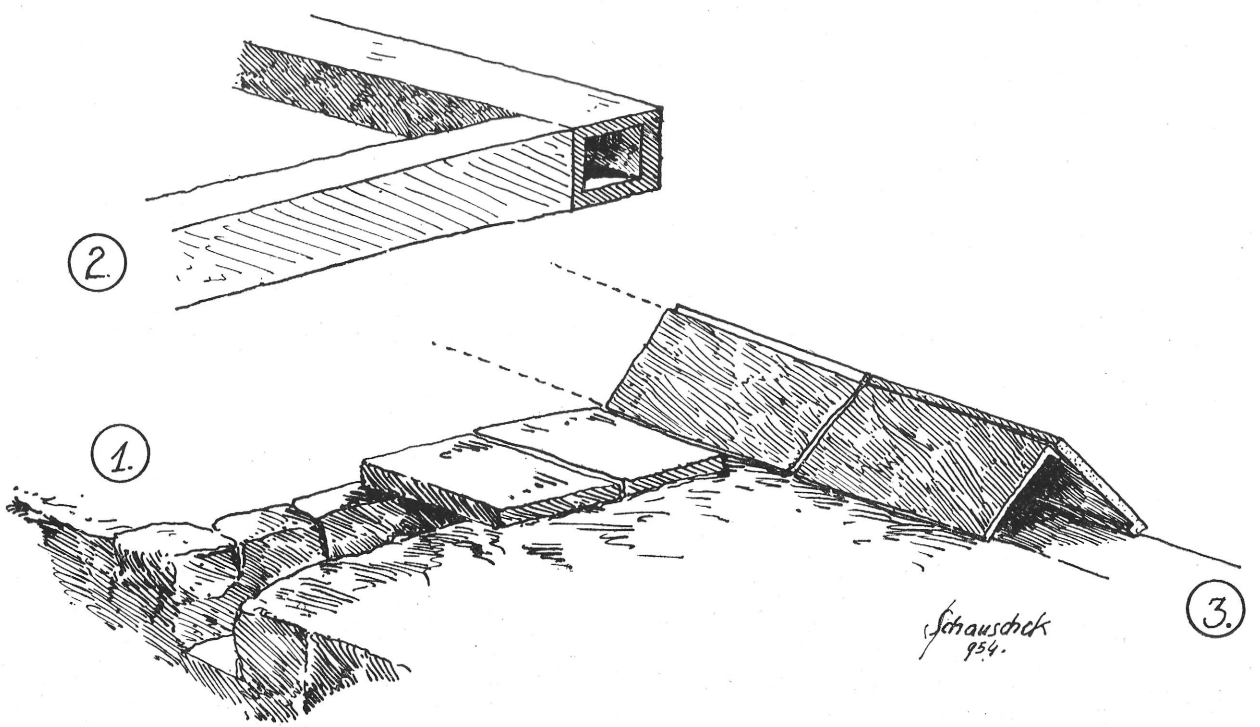
Értelme: A legnagyobb, legjobb Iuppiter-nek P(ublius) Ael(ius) Carus, a II. „segítő", kötelességteljesítő, hűséges, Antoninus (császári) legió kiszolgált katonája, a saját és „valamennyi övéi" üdvéért teljesítette fogadalmát, szívesen (az istenségnek, aki) megérdemelte.

Az *Antoniniana*-jelző Caracalla vagy Elagabal (211—222) császárok korára keltezi a fogadalom teljesítését. Mindkét császár ugyanis az Antoninus-dinasztiából származtatta magát, egyaránt a Marcus Aur(elius) Antoninus nevet viselte, és hadseregük egységeinek általánosan megadhatták ezt a jelzőt: Antoninus-i, amellyel hangsúlyozták, hogy a haderő a császáré, nem pedig az államé. Maga a fogadalomteljesítő neve ebben az összetételben eléggé ritkán fordul elő, s így feltehetjük, hogy ennek a veteránnak lehetett a leszármazottja az az *Ael(ius) Carus*, aki mint helytartói segédtiszt[19] állított fogadalomteljesítő kőoltárkát, i. sz. 230-ban. A korábban élt P(ublius) Ael(ius) Carus „valamennyi övéinek az üdvéért", vagyis azok megmeneküléséért, egészségük helyreállításáért tett, majd teljesített fogadalmat. Az „övéi" *(sui)* szón általában „családja" értendő, de esetleg „emberei, bajtársai". Jelen esetben az előbbi értelmezés, feltevés a valószínűbb, és így a 206—8. évek zűrzavaraira kell gondolnunk, amikor Carus és családja végveszedelembe juthatott, magának a tartományi fővárosnak a védőfalai mögött vagy a közelében.

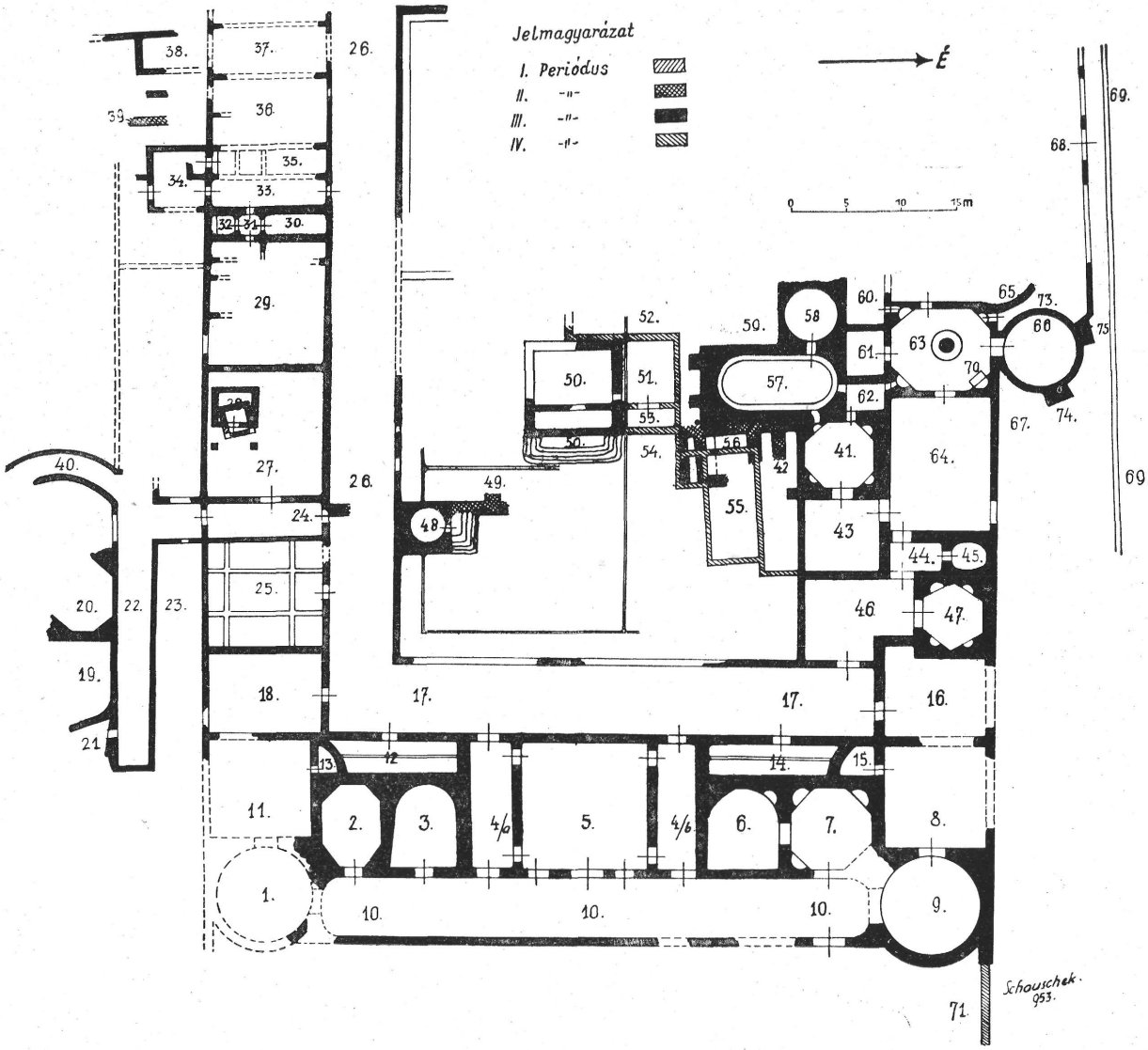
Aquincum régi házilegiója 207 körül[20] ugyanis messzi hadjáratba — talán a britek ellen — majdnem teljes kötelékével vonulhatott el. Távollétében azonban a szökevény rabszolgák, parasztok és hasonló földönfutók lázadó mozgalma annyira veszedelmessé vált, hogy a dél felől legközelebbi legiótáborból a IV., flaviusi legió, nyugat felől pedig 4 germaniai legió különítménye sietett ide, de természetesen a segédcsapatok megérkezéséig — a rabszolgatartó hódítók szempontjából — súlyos események játszódhattak le ezen a területen.

Feltűnő végül, hogy a veszedelembe jutás, illetőleg a fogadalom és a teljesítése között 4—16 év, vagyis hosszabb idő telhetett el, ami talán azt tanúsítja, hogy a „rebellis"-ek mozgalma egy időre anyagilag is válságos helyzetbe sodorta Carus-ékat, az irányító veterán-réteget.

Az aquincumi (Traianus-i) legiótábor a mai óbudai Fő tér és Miklós tér közében vár feltárásra. Ezt dél, nyugat és észak felől félkörben övezhette a „táborváros" *(canabae)*. Ennek a házcsoportjait temetők gyűrűje vette körül. A „táborváros" legnyugatibb részén, a III. ker. Hunor utca 20. sz. telken végzett házépítkezésnél láttunk el leletmentést.[21] Pontosabb meghatározással ezen a ponton a római kor első századai során, feltehetőleg i. sz. III. század vége felé is még a sírok övezetén belül vagyunk, ahol elszórtan álló házak, villák épültek. Ezért találtunk a mostani házalapozás kapcsán is több építkezési szakaszból származó, ókori *lakóház-nyomokat*,[22] a legszegényesebb, késő római kori *téglakoporsó* közelében. Az előkerült kísérő leletek[23] tanúsítják, hogy a katonai kolóniának ezen a helyén

11. kép. Különböző építkezési periódusok csatornázásai találkoznak. Az 1. és 3. sz. egymásba torkollik. (Kiscelli u.

12. kép. Az óbudai Hajógyár-szigeten feltárás alatt álló helytartói palota alaprajza

addig az ideig, amíg a helyőrség tagjainak a hozzátartozói nem költöztek be az erődített tábor védőfalai mögé, díszes lakóházakat építettek — bár elszórtan — a veteránok, illetőleg a belőlük élő kereskedők, kézművesek. A közelben feltárt falmaradványokat 3, illetőleg 5 építkezési korszakból származtatták.[24] A Hunor u. 20. sz. helyéig nem nyúlt el a beépítés valamennyi újjáépítés során, de lakóház ezen a ponton is állott a II. század derekától (?) a IV. század közepe tájáig, azonban idővel az elszórtan emelt házak lakói otthonuk mellé temetkeztek.[25]

Óbudán a Szentendrei út 100. sz. ház előtt vízcső-fektetés alkalmával *mészkő-oltárka* akadt az ásó útjába.[26] Feliratát a következőképpen kíséreljük meg kiegészíteni: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) — LVSTRO — AVR(elii) PIS—ONIS—P(rimi) P(ili) LEG(ionis) II — AD(iutricis) AVR(elius) DO—NATVS ME[nsor? MIles ?] —EMERITVS L[egionis ?] — [eiusd]EM — SEVERO ET QVINT(iano) —CO(n)S(ulibus).

A felírat olvasása több ponton kérdéses, és így értelmezése is csak fenntartással kísérelhető meg: A legjobb, legnagyobb Iuppiter-nek Aur(elius) Piso, a II. „segítő" legió „elsődárdás" (vagyis vezérkari rangú) centuriójának a lustrum-a alkalmával, Aur(elius) Donatus, ugyanazon legió (kiszolgált) kiérdemesült felmérő (mérnök) katonája, Severus és Quintianus consulsága idején.

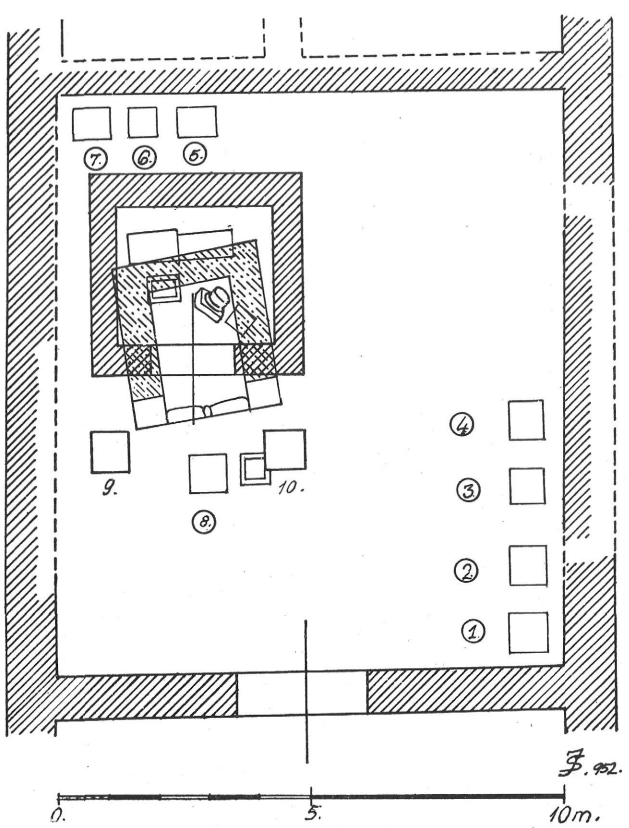
A fogadalmi kőoltárka állításának az évét pontosan megkapjuk a felirat két legalsó sorában megnevezett consul-okkal:[27] i. sz. 235. A legió 60, különböző parancsnoki fokozatokba oszló centurió-

ja sorában az „első dárdások" a legmagasabb rangot képviselik. *Aurelius Donatus*[28] elismerését vagy hódolatát, esetleg hízelgését fejezi ki, amikor hivatali felettese lustrumának — nyilván — a kezdetén a római világbirodalmat „fenntartó" istenségnek ajánlja fel ezt a kőoltárkát, és az új 5-éves időszakot is, amelynek szentelte az oltárkövet. Kőfeliratunknak ugyanis a legérdekesebb történelmi problémája Aquincumban, ebben az időszakban, a *lustrum*. A tartományi „polgári" településeken, így az aquincumi „polgárvárosban"[29] is, az 5 évenként sorra kerülő (quinquennales) duumvirek (polgármesterek, „két férfiú") egy-egy lustrum idejére állították össze a költségvetést, adták ki bérbe a városi földeket, építkezéseket stb.[30] Szóbanforgó felajánlási feliratunk azonban nem az ún. „polgárváros" ötéves pénzügyi egységével, szakaszával kapcsolatos. A lelőhely akkor a legiótáborból a polgárvárosba vezető út mentére esett, ahol a környezetben már találtak sírokat. A felirat a katonai közigazgatás intézőit említi, minthogy a legió tagjait nevezi meg. A legió szűkebb területére vonatkozó lustrum kérdését veti ez fel, amelynek a végzése itt is egyet jelent az igazgatás irányításával, megfelelő irodaszemélyzet adminisztratív segítsége mellett.

Az Aquincumhoz térbelileg és korban legközelebbi, hasonló esetek[31] természetszerűleg szintén legiótáborokból, illetőleg legiótábor közeléből ismeretesek, de tanúsítják a III. század folyamán, hogy általában a legió három legmagasabbrangú centuriójának egyike[32] látta el a táborterület és a kapcsolatos rétek, földek stb. igazgatását, gazdasági felügyeletét.

A lustrum-fogalom jelentés-változataival, értelmének az alakulásával már részletesen foglalkoztak.[33] A szóbanforgó aquincumi fogadalmi oltárfelirattal kapcsolatban nemigen jelenthet a lustrum bérleti periódust, település alapítását vagy pl. seregszemlét. Ellenben a császárkori tartományi köznyelvben, a kézműves collegium-ok (temetési önsegélyező társulatok) nyelvezetében a *lustrum* az *elöljárók ötéves hivatali megbízatása*, periódusa.[34] Ilyen jelentéssel értelmezhetjük az aquincumi feliratot, esetleg gondolhatunk az ünnepélyes hivatalkezdet, beiktatásféle megtörténtére is ebben az esetben.

Feltűnő a megismétlődő kapcsolat a legiótábori terület lustruma és a hadi mérnökfélék[35] között. A hódoló, esetleg hálát kifejező fogadalmi kőoltárkák állításában — majdnem minden esetben — vagy közreműködtek utóbbiak vagy éppen ők viselték azok költségeit. Minthogy ezek a mensorok nemcsak a föld, parcellák, bérletek fel-, illetőleg kimérését végezték, hanem *hatósági mérnökféleként*, a házhelyek kijelölésével[36] a város, a település szabályozásában is szerepet vittek, esetleg ez az aquincumi felirat a sikeres építkezések elismerése is lehetett.

13. kép. Alaprajz. Két periódus szentélyei a déli szárnyon (helytartói palota)

Az eddigiekben áttekintettük az aquincumi legióvárost félkörben övező temetkezési sávban legújabban felszínre került fontosabb leleteket, annak legészakibb pontjáig. Most térjünk vissza kiindulásunkhoz, és megint délről észak felé haladva, magának a legióvárosnak a zónájában, de az erődített táboron kívül végzett kutatások eredményei felett tartsunk szemlét.

A III. ker. Lajos-utca 160. sz. udvaron városrendezési terv előkészítésével kapcsolatosan húztunk kutató árkokat. A legfelső rétegben nagy mennyiségben találtunk közép- és római kori sima, illetőleg domborképes cserépedény-töredékeket,[37] majd mélyebben késő középkori érmekkel keltezett *kemencét*, továbbmenőleg a római korból kövekből rakott oldalfalas emésztőgödröt, amelybe csatorna torkollott bele.[38] Ez kelet-nyugati irányba haladt, legalábbis a nyomon követhető mintegy 50 m

14. kép. Mercurius istenségnek szentelt oltárkő lenyomata a szentély falának habarcsában

hosszúságban. A kőfalakkal oldalazott csatornát nagy mészkőlapokkal fedték le. Északabbra, kb. 190 m távolságra, a Sztálin-híd tengelyvonalával párhuzamosan, már megelőzőleg egy másik nagycsatornát[39] kutattunk ki, amely ugyancsak a Duna medre irányába vezetett. A *két nagycsatorna közelsége* egymáshoz jellemzi az aquincumi legióváros *jelentőségét*,[40] sűrű lakottságát.

A délebbi nagycsatorna gazdag lelőhelynek bizonyult,[41] tömegesen akadt benne edénycserép, sőt 11 db kőgolyót is kiszedtünk. Ezek hajítógép-készülék (ballista) lövedékei lehettek. A csatornánál magasabb szinten szegényes téglakoporsó mutatkozott,[43] a IV. század 2. feléből. Ebben a korszakban már felhagyott, temetkezésre használt övezet lehetett az erődített tábornak ez a déli szomszédsága is.

A középkori Óbuda építésekor — köztudomás szerint — a római kori tábor és a katonaváros kibányászható kőmaradványait használták fel, amit több rómaiból románba átfaragott építészeti kőtöredék is valószínűsít. A Lajos u. 160. sz. alatt is a tüzelőhellyel egyazon szintben udvari vagy úttesthez tartozó kőlapburkolat maradt fenn a középkorból.[44]

A III. ker. Kiscelli utca 10—12 (Korvin Ottó utca 61—63.) sz. alatt a modern munkásházak alapozása kapcsán kiemelkedően jelentős emlékeket[45] mentettünk meg a legutóbbi három év során is. Elsősorban néhány írásos sírkőre hívjuk fel a figyelmet.

Az egyik kőemléknek verses sírfelirata kölcsönöz értéket.[46] A 6 soros, distichonos versike szövegét így egészítjük ki: [par]VVS ET EXIGVAM LVCEM FRVNITVS INIQVAE — [P] ARCAE IVDICIIS HIC MISERANDE IACES [i]N TVM(ulo) MISERIS VT CAVSA PARENTIBVS ESSES — [fle] TVS ET LVCTVS EDITVS EX VTERO — [at t]AMEN VT FERTVR F [a] TVM V [el] C [asus ? i] NI [quus ?] — [hae] C ITA DECREV [it] NON DEVS ISTE FVI [t]. Értelme: Te kicsiny és az igazságtalan Parca (az életfonalat elvágó istennő) döntése folytán rövid életet élvező (gyermek), megszánandóan nyugszol itt a sírban, hogy boldogtalan szüleid számára a zokogás és a gyász okozója legyél, alighogy a világra jöttél, azonban mégis, amint mondják, a Végzet vagy az igazságtalan Véletlen rendelte ezt el így, nem istenség volt az.

Feltűnő, hogy a felirat nem nevezi meg sem az elhunyt gyermeket, sem gyászoló szüleit. Talán ezeket a prózai adatokat egy külön kőtáblára vésték, amelyet máshová hurcoltak el és nem találtunk meg. A versike mellől elmaradtak a korhatározó adatok is (apa foglalkozása, csapatteste stb.),

ezért nincs támpontunk a sírfelirat keltezéséhez. Talán a III. század elején, derekán készülhetett ez is, miként az aquincumi versfaragó műhely más termékei.[47] A sírversike nem vall önálló költő-tehetségre, általánosan használt kifejezéseket fűz időmértékbe, de teljesen kifogástalanul gördülnek verslábai. Idealista világszemléletével a szeretett gyermek kegyetlen elragadását az istenségek körén kívül működő Fatum-nak vagy Véletlennek tulajdonítja.[48]

Hadtörténeti szempontból jelentős az egyik magas síremlékre vésett felirat (3. kép): D (is) M(anibus) — C(aius) AEL(ius) ALEXAND—ER (tribu) FABIA (domo) ANCORA — CVS(tos) ARM(orum) LEG(ionis) IIII FL(aviae) — STI(pendiorum) XXII VIX(it) ANN(os) XLII — C(aius) IVL(ius) FRVGI HERES — FACIENDVM CVRA—VIT.

Értelme: A halotti istenségeknek... C(aius) Ael(ius) Alexander, a Fabia választókerületből, Ancora szülöttje, a flaviusi IV. legió fegyvertárőre,[49] szolgált 22, élt 42 évet... C(aius) Iul(ius) Frugi, az ő örököse készíttette (a síremléket).

Mind az elhunyt, mind örökösének a neve — tudomásom szerint — eddig ismeretlen volt. Ancora nevű városból származik a fontos, bizalmi beosztásban elhunyt altiszt.[50] *Ancora* város holléte azonban kérdéses.[51] Nagyjelentőségű a flaviusi IV. legió aquincumi szereplésének ez az újabb bizonyítéka. Az aldunamenti legió Singidunum-ból (ma: Belgrád), az ő állandó táborhelyéről, a tárgyalt síremlék készítésének a korszakán belül valóban a 162—6. években[52] vonulhatott fel Aquincum körzetébe, amikor az itteni állandó legió jó részét a kisázsiai frontra vonták el. Ezzel a hadtörténeti háttérrel egybevág a dombormű mellkép, különösen az elhunytnak Hadrianus császár (117—138) frizurájára emlékeztető körszakálla. A hajviselet-divat követése pedig korhatározó,[53] de azzal számolnunk kell, hogy a különféle divatáramlatok általában egy nemzedéknyi késéssel érkeztek[54] a tartományokba.

Fontos új adatot szolgáltat az I. „segítő" legió történetéhez a Kiscelli utca 10. alatt talált másik keskeny, magas síremlék (4. kép). Feliratát a következőképpen egészíthetjük ki: D(is) M(anibus) — VAL(erius) PROCLIANVS V(ir) E(gregius ? PErfectissimus ?) — Q(ui) V(ixit) ANN(is) LXX M(ensibus) X D(iebus) X — AVRELLA PROCLA CONIVNX ET FLAVIVS — PROCLIANVS MILES — LEG(ionis) I ADIVT(ricis) FILIVS — VNA CVM MATRE — PATRI CARISSIMO — F(aciendum) C(uraverunt). Értelme: A halotti istenségeknek... Val(erius) Proclianus lovagrendű férfiú, aki élt 70 évet, 10 hónapot, 10 napot... Aurelia Procla, az ő neje és Flavius Proclianus, az I. „segítő" legió katonája, az ő fia, anyjával együtt, a legdrágább apának készíttették (a síremléket).

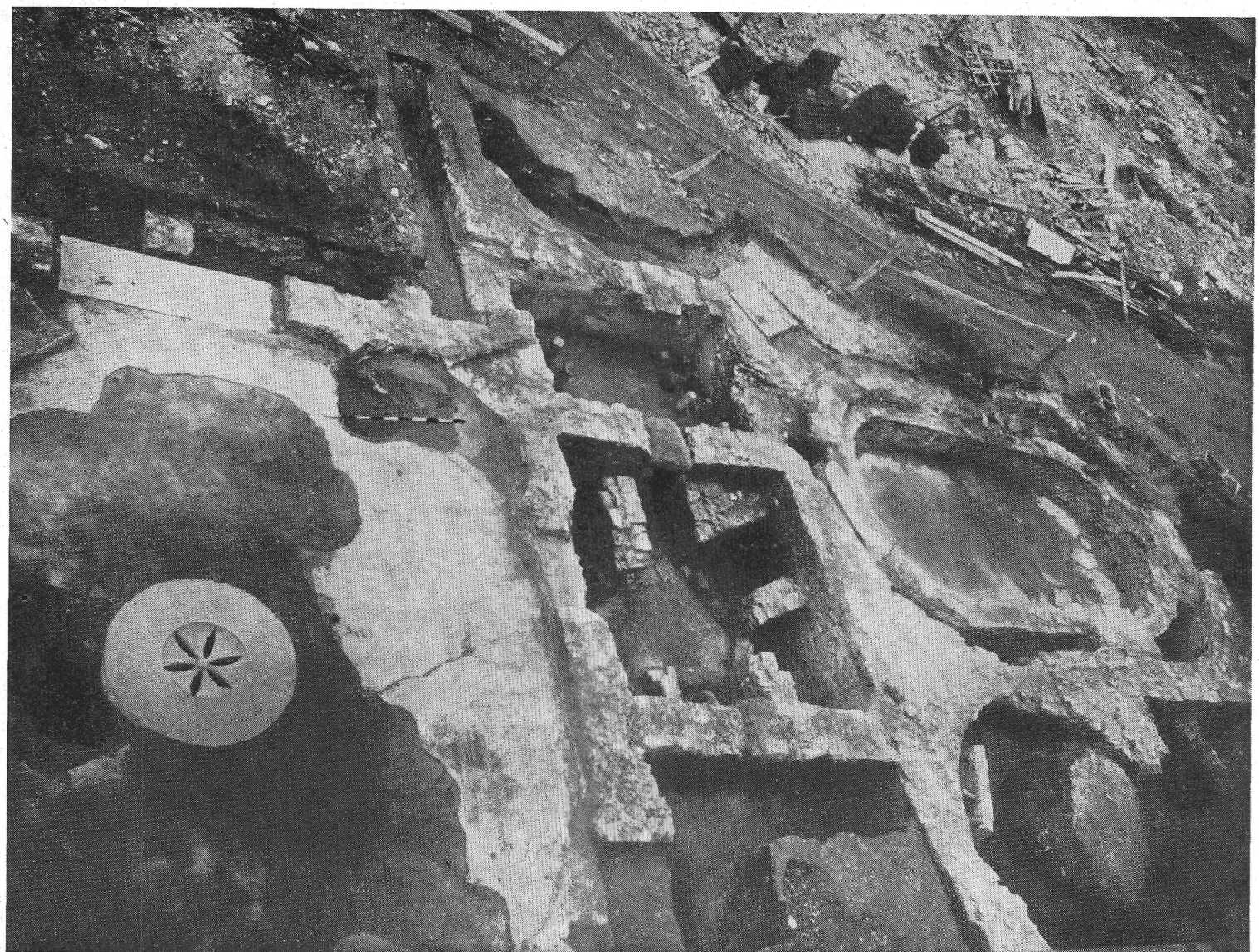
A Proclianus-ok keleti származásáról másutt szóltam.[55] Az feltűnő azonban, hogy az apa és a fiú más és más nomen-t, nenzetségnevet visel *(Valerius*, illetőleg *Flavius)*. Ez azzal magyarázható, hogy Aurelia Procla másodízben ment férjhez Valerius Proclianus-hoz, és első házasságából vitte magával fiát, Flavius Proclianus-t. Meglepő, hogy az Aquincumban sírkövet állító fiú nem az aquincumi állandó helyőrségnek, a II. „segítő" legiónak a tagja, hanem a Kelet-Pannónia nyugati határán, Brigetio-ban (Szőny-Komárom) állomásozó I. „segítő" legiónak a katonája volt. A két legió a síremlék korszakában, vagyis a III. század derekán[55/a] vagy a III. század vége felé, egyazon tartomány keretébe tartozott, tehát az újoncok kölcsönös átsorozása, átküldése, vagyis aquincumiak átirányítása Brigetio legiójába és fordítva, a legtermészetesebben felelhetett meg a hagyományos *divide et impera* („osszad meg... és uralkodjál") római elvnek.[56]

Mintegy a fele hiányzik a következőkben tárgyalandó *sírkőnek* (5. kép), amely ugyancsak a Kiscelli u. 10. sz. telken került elő, a modern ház alapozási földmunkája kapcsán. Az erősen csonkult felirat kiegészítése: ...M(arcus) SAEN(i) — VS N(e) POT—IANVS HAS—T(atus) (centurio) L(egionis) II AD(iutricis) — ET FL(avia) FESTA—PARENTES FILI[o] — DVLCIS(simo).[57]

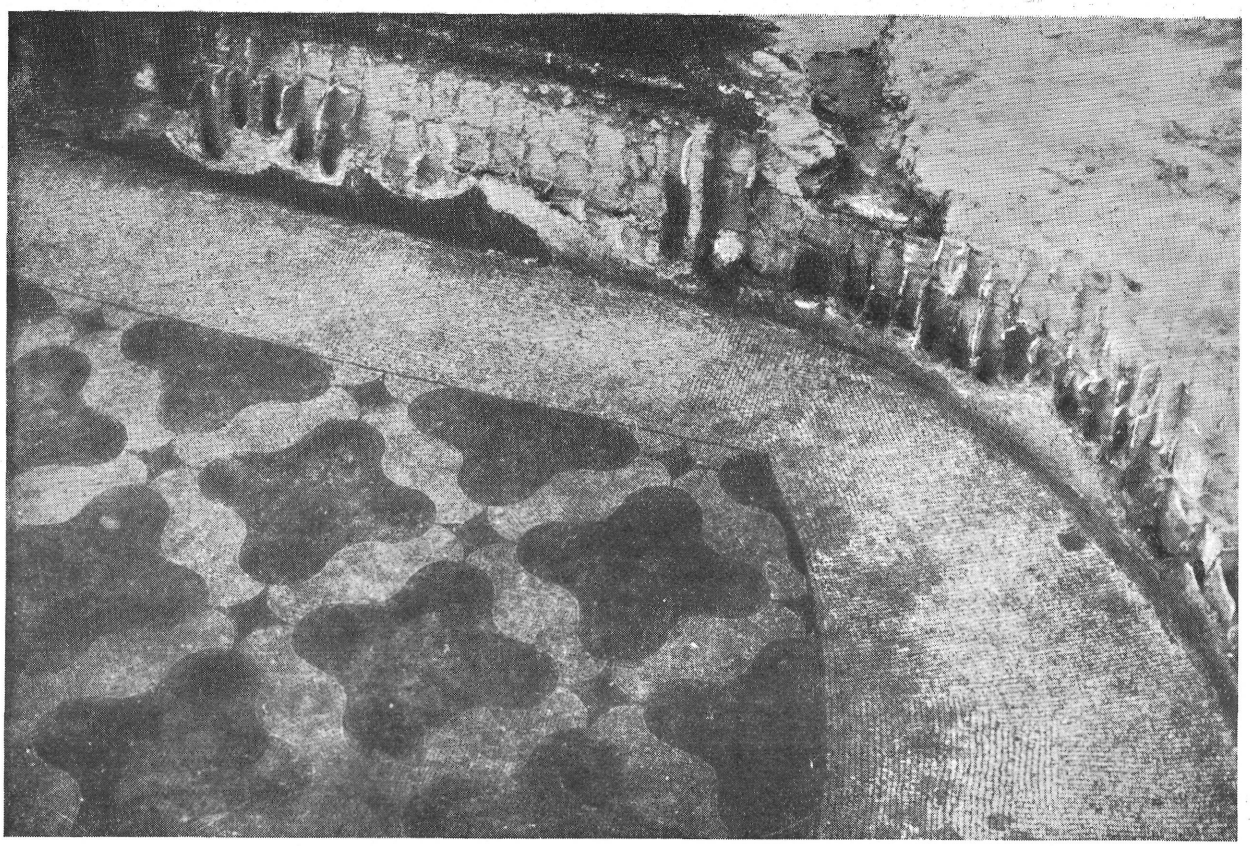
Értelme: M(arcus) Saenius Nepotianus, a II. „segítő" legió *hastatus* („lándzsás") (harmadik legmagasabb) rangú centuriója és FL(avia) Festa, mint szülők, legédesebb fiuknak (? leányuknak? állították a síremléket).

A sírkőnek letört és hiányzó felső felén véshették be az elhunyt gyermek nevét, életkorát. Az apa nemzetségi neve ritkán fordul elő.[58] A síremlék keltezéséhez nincs támpontunk. Mindenesetre a III. század dereka előtt készülhetett.

Még hiányosabb a szintén ezen leletmentés során talált síremléktöredék (6. kép) felirata. Az összesen megmaradt 10 betűből[59] csak az utolsó előtti sor érthető valamennyire: egy P(rimus) P(ilus),

15. kép. Látkép a helytartói villa É-i szárnyáról (fürdőtermek

16—17 kép. Mértanias díszű mozaikok a palota K-i szárnyában

18. kép. Mértanias díszű mozaik a palota K-i szárnyában

19. kép. Állatalakokkal díszített mozaik a helytartói palota É-i szárnyában

vagyis legmagasabb rangú centurió, talán az aquincumi LEG(io)-ból, készíttette, valószínűleg atyjának. A legalsó sor ugyanis ez lehetett: P(atri?) F(ecit).

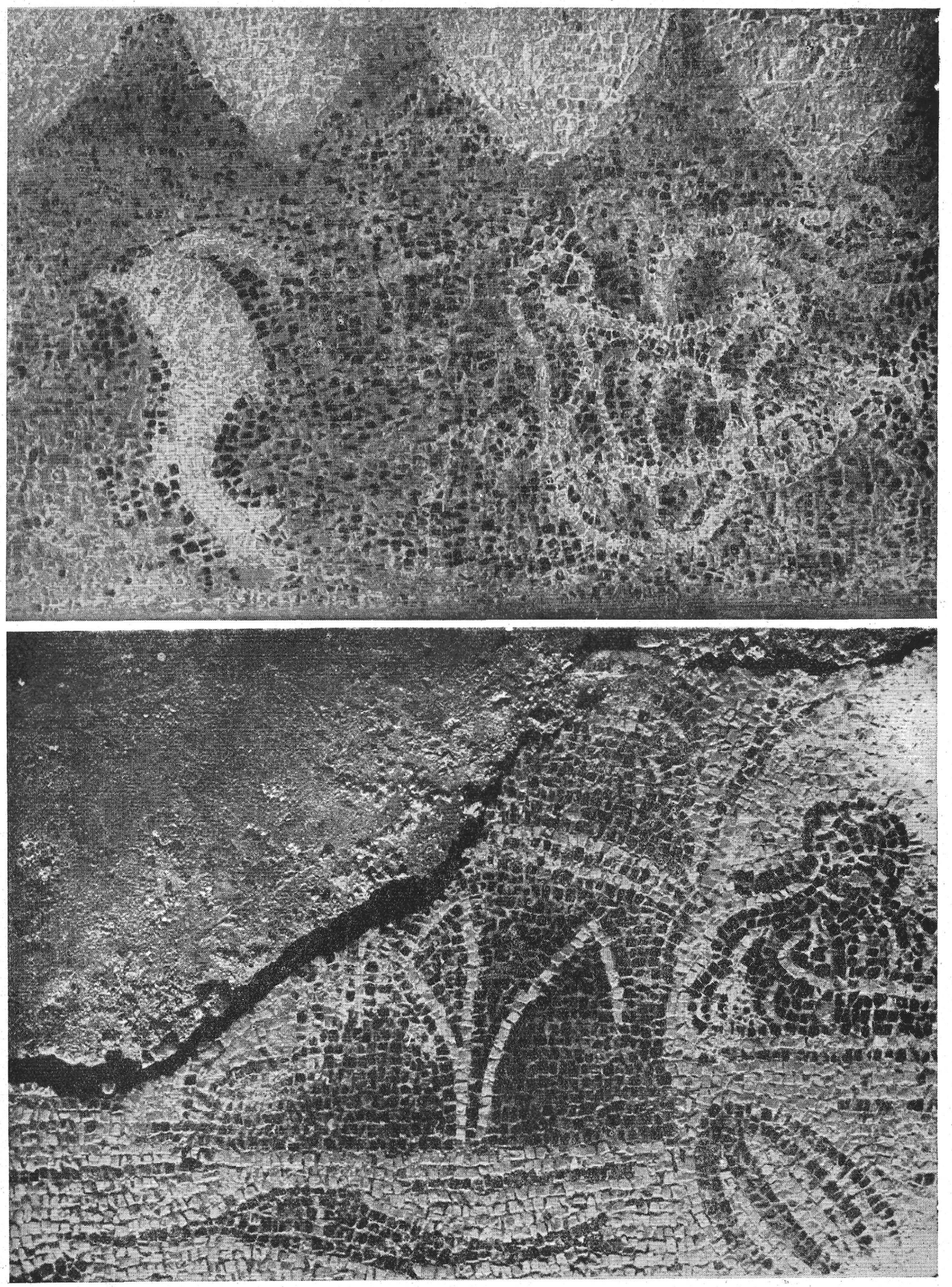
A két modern munkásház és környéke helyén azonban *négy rómaikori lakóház* csoportja[60] épült ki fokozatosan a II—III. század folyamán. Feltárható részeik alaprajza a 15. sz. képen látható, ebben a kötetben a 44. lapon. A házakat szabálytalan formájú és kiterjedésű sikátorok választották el egymástól. A nyugatra eső ház,[61] amely építkezési korszakonként legalább 4—6 lakóhelyiségből állott, két *fürdőkádat* (7—9. kép) is tartalmazott. Az egyik a padlón át, alulról nem volt fűthető, de vezethettek belé csövön át melegített vizet. A másik[62] cserépkád tartalma fűthető volt a rómaikorban legmodernebbnek számító *padlófűtési rendszer* révén. Az így nyert hőmérséklet a fürdővíznél kb. 27 Celsius fok lehetett, magának a fürdőszobának a hőmérséklete pedig 22—23 fokon állandósulhatott. Az oldalfalak és a padló alatti tüzelőtér között üreges közlekedést biztosítottak lábas tégláknak egymásra és egymás mellé erősítése által, de a saalburgi, rómaikori fűtés kipróbálása során bebizonyosodott, hogy — eddigi feltevésünkkel ellentétben — a falon rakott *csőtégla-rendszer* mégsem hatott fűtőfelületként, mert az ilyen falrészek hőfoka, az 5 napos kísérlet során végig alatta maradt a helyiség állandósult hőmérsékletének.[64] Más, fontos szerepe volt a fali üregrendszernek: kéményül szolgált és a falfelület hőfokát olyan magasan tartotta, hogy a falsík állandósult felmelegedése megakadályozta gőz, pára keletkezését, és így az itteni falfestés is száraz maradt és tartósan fennmaradt. Lehetséges, hogy a mintegy 27 fokos langyos víz nem elégítette ki a ház fürdőző lakóit és a kádtól messzelevőnek tűnő fűtő kemencét a II. építkezési periódusban éppen a kád alá helyezték át, a helyiség túlsó oldalán el is falazták az első tüzelő nyílást.

A szóbanforgó házcsoportot a fővilágtájak irányaiba építették meg, de kérdés, vajon valóban azért, amint ez pl. a Caracalla-fürdők elhelyezésénél tudatosan történt, hogy így a házak mindegyik oldalát érje napsütés, legalábbis dél, kelet és nyugat felől — a kádas, medencés fürdőhelyiségeket. Az első építkezés és a későbbi újjáépítések és kibővítések során is nagy mennyiségben használtak fel katonai bélyeges téglákat, amelyeken több, Aquincumban állomásozó csapattest nevét[65] olvashatjuk, rövidítésekkel. Ezek a névbélyegek szavatoltak a kitűnő minőségért, esetleg az előírt mennyiségek elkészítését igazolták. De nem falba beépítve találtuk a téglákat, hanem törmelékben, omladékban, illetőleg sírokhoz felhasználtan; ezért bélyegeik nem jelentenek pontos korhatározást. Katonai bélyeges téglaanyaghoz elsősorban a legió magasabbrangú tisztjei juthattak, főként az erődített tábor kiépítésének — akár befejező — korszakában is. Az a feltevésünk tehát, hogy az első építkezés során a legió vagyonosabb tisztjei emeltek ezen a helyen, a katonai táboron kívül „luxus lakokat" (10. kép), hogy a szolgálati idő letelte után itt tartózkodjanak. Természetszerűleg az ilyen díszes lakóházakat, a legköltségesebb fűtési rendszerrel, csak akkortól volt érdemes építtetni a legióval kapcsolatban álló személyek részére, mikor annak állomásozása Aquincumban már véglegesnek, állandósultnak ígérkezhetett, vagyis i. sz. 105 körüli időtől — legkésőbben, amikor Aquincum tartományi és helytartói székhellyé vált.

Ez a történeti háttér és a csapattestek bélyeges téglái között elkülöníthető korcsoportok bizonytalan, de — amint látjuk a 40-57. lapokon, mégis helyes és találó keltezési támpontot nyújtanak. Még határozottabb alapot jelent a feltárt csatorna-hálózat (e kötetben 44. old. 15. kép: *cs 1—cs 5*; 11. kép), a csatorna-vonulatok szintjeinek[67] összehasonlítása. Az egyes építkezési periódusok viszonylagos időrendjét, egymásutánját biztosan adják meg ezek a csatornák, ha a vízelvezető csövek kiindulásainak és betorkollásainak egymásfölöttiségét összevetjük. Ezen az alapon egyazon periódusba tartozónak bizonyult a „csatorna 1 és 3" (I. építkezés),[68] ugyanígy a „csatorna 2 és 5" (II. periódus).[69] A „csatorna 4" mindegyiknél mindvégig magasabb szintben vonult (III. építk. korszak).[70]

A szennyvíz-elvezetők kiindulásainak a magasságpontjai, illetőleg a feltöltésekkel ismételten felemelt padozatszintek nyújtják az összekötő kapcsot a 3 építkezési periódusban[71] fennálló helyiségcsoportok összetevéséhez. Ehhez a viszonylagos időrendhez az apró leletek (érmek, téglabélyegek stb.) szolgáltatnák az abszolút korhatározást. A beépítettség és a lakottság alakulásának így nyert képe a 40-70. lapokon olvasható.

Feltűnő az, hogy a III. építkezési korszak során (Diocletianus korában?) különösképpen a nyugatra eső házat bővíthették ki, hiszen a déli oldalon bekövetkezett megtoldás — legalább 4 helyiséggel — talán szoros tartozékának tekinthető, mert csak egy keskeny, fedett folyosó választotta el,

20—21. kép. Állatalakokkal díszített mozaik a helytartói palota É-i szárnyában

22. kép. Fűtőudvar a helytartói palota K-i szárnyában

23. kép. Köralakú hidegmedence a palota fürdőszárnyában

illetőleg kötötte össze a szóbanforgó nyugati és déli szárnyat. Ezt a terjeszkedést azzal magyarázzuk, hogy az anyagi eszközöknek és igényeknek eme gyarapodása, esetleg a III—IV. század fordulójától, a nagyvagyonosság és a nagybirtok elburjánzásához[72] nyújthat adalékot, az aquincumi katonai kolónia körzetében is. Ez egyik oka lehetett annak, hogy a IV. század elejére a pannón-középdunai tartományok vezérszerepének a társadalmi és gazdasági alapjai meggyengültek, és ez természetesen együttjárt a hegemónia elvesztésével.

A lakóház-csoport végsorsának, felhagyásának a kifejtését Sz. Póczy Klára adja elő ebben a kötetben, az 52-70. lapokon. Mi csak arra mutatunk rá, hogy ez a hely a római kor vége felé, amikor a legiótábort — jelenlegi feltevéseink és kutatásunk szerint — a Duna mellől délnyugat felé tolták el,[73] az itteni házcsoport 50—100 m-es közelségre került annak délnyugati sarkához, sőt csaknem az erődített tábor elé. Ez is közrejátszhatott abban, hogy a tábori kolóniának ezt a részét előbb ürítették ki régi lakói, már akkor — valószínűleg a IV. század derekán —, amikor még az erődítmény mögött, attól nyugatra virágzó ókeresztény község tanúságaként, bazilika és temetőkápolna épült.[74]

Azon a területen, ahol az erődített tábor belsejét tételezi fel a szakirodalmi hagyomány, három helyen is folyt modern beépítést megelőző, illetőleg kísérő leletmentés ezekben az években: a Miklós, a Laktanya és a Sorompó utcában. A Miklós u. 32—40. sz. telkeken a XIX. századi temető sírbeásásai erősen megzavarták a régebbi földrétegek képét. A kutatóárkok oldalaiban mutatkozó, kelet-nyugati és észak-déli irányú, részben párhuzamosan haladó árkok rendszerét és összefüggését még a következő években folytatandó leásásaink hivatottak tisztázni. Alighanem az i. sz. I. századi földmű-tábor, esetleg a Domitianus-kori legiótábor sáncárkait jelentik.

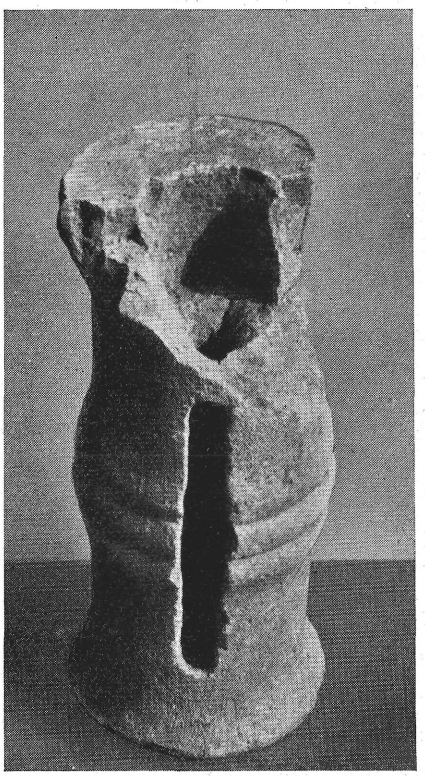
A III. ker. Laktanya u. 31. sz. alatt, az északabbi udvarban, gazdagon dekorált építmény tartozékai a jelentkező római falmaradványok és díszítő elemek.[75] Az erődített legiótábor parancsnoksági központjának a szomszédságában vagyunk ezen a helyen. Talán a főtisztek háza volt az a fényűzően berendezett épület, esetleg a tartományi vagy a táborterületi igazgatás főhivatala.[76] A csonka alaprajz és a kis területre szorítkozó eddigi feltárás leletei alapján határozottabban nem foglalhatunk állást az itt kibontakozó tábori építmény rendeltetése tekintetében.

Ennek a teleknek északi szomszédságában, a Sorompó u. 2. sz. alatt, a Kis Dunaág partján, modern építkezés alapozási gödrében római kori terrazzopadló, rajta falfestmény-töredékek, de odább[77] csontváz mutatkoztak. Eszerint a római kor vége felé az itteni lakóépületbe is beletemetkeztek. Átellenben a dunai szigeten az ún. *helytartói palota* épült.

Szemlénk földrajzi sorrendje alapján most az óbudai Hajógyárszigeten folytatott kutatásaink[78] legfőbb eredményeiről adunk előzetes jelentést. Az utóbbi három év során összesen 17 hónapon át volt módunkban — a modern gyár műhelycsarnokai között rendelkezésre álló szabad területeken — a császári helytartó (Kelet-Pannónia kormányzója) fényűző villájának tervszerű feltárását végeznünk. Ennek eredménye (12. kép, alaprajz) ugyan üres foltokat is mutat még a modern gyár építményei helyén, de mintegy kétharmad részében[79] már sikerült megrajzolnunk az antik palota alaptervét.

A főépítmény szélessége, vagyis észak-déli kiterjedése[80] közel 83 m. A kelet-nyugati irányú kiterjedésére ma még csak következtethetünk — a feltártság mai fázisában —, vagyis hosszúsága 106—8 m lehetett. A négy építkezési periódus közül a III. építkezés, mint a kiépített főépítmény, a tulajdonképpeni, teljes palota. Ezen belül is ez talán három építkezési szakaszt jelent, amennyiben kiépítésszerűen, fokozatosan nyerte el a legteljesebb formáját.[81]

Az I. építkezésből eddig egyetlen kőfalas létesítmény vált

24. kép. Szökőkút (?) tartó hengere a palota udvaráról

ismertté: a déli szárny közepe táján, kisebb, fallal bekerített udvar (az alaprajzon *27* sorszám) délnyugati sarkában kis *szentély*[82] (az alaprajzon *28* sorszám) romjai kerültek felszínre. Még érdekesebb ennél, hogy ez alatt a szentély alatt — más tájolásban — egy *korábbi szentély* falmaradványait találtuk meg (13. kép). Utóbbi alighanem *Mercurius* istenség[83], illetőleg esetleg ezzel a római istenséggel azonosított bennszülött istenség számára épülhetett, mert a későbbi cella falába, nyilván mint az előző építkezés bontási anyagát, egy MERCV[rio] AVG(usto) („a fenséges Mercurius-nak") ajánlással kezdődő fogadalmi *oltárkövet* is beépítettek. Ennek a felirata a habarcsba nyomódott (14. kép), és ezek a szavak fennmaradtak a kőoltárka kiszedése után is. A helytartói palota építésének a megkezdése előtt tehát ez a legkorábbi szentély állhatott itt, talán az őslakosság, esetleg a dunai kereskedelem oltalma kedvéért, amelynek nyilván kikötőhelye lehetett ezen a tájon.

A II. építkezési periódus falmaradványai[84] és a főépület közötti kapcsolat még nem tisztázódott, mert ezen a dunai szigeten a talajvíz felhatolása eddig megakadályozta, hogy a szükséges pontokon a megfelelő mélységig leáshassunk, a szóbanforgó periódus alaprajzának teljesebb kikutatása céljából. Feltűnő, hogy legmélyebbre ennek az építkezésnek a falait alapozták, és ezeknek megmaradt felszíne alatt 55—85 cm mélyen, szabályos elrendezésben és párhuzamosságban *üreghálózat*[85] vonul bennük. Valójában ma még csak találgathatjuk ennek az építkezésnek a rendeltetését és helyét az itteni periódusok időrendjében.

A III. építkezési periódus maga a palota. A kiépítés menete ez lehetett: először, vagyis i. sz. 107-ben[86] a keleti szárny létesülhetett, amely önmagában tekintve sarokrizalitos, homlokzat-folyosós *villa urbana*-típus (luxus villa). A kiépítés második szakaszában épült meg a déli szárny,[87] esetleg hasonlóan egytraktusú helyiségsor az északi oldalon is. A harmadik fázis a fürdőosztály (15. kép), az északi szárnyon. A kiépítésnek ez a három szakasza aránylag rövid időközökben folytatódott, talán egy évszázad alatt fejeződött be, amit pl. a keleti szárnynak tisztán *mértani* díszítményű (16.,17., 18. kép) és az északi oldalnak *állatalakos mozaikjai* (19., 20., 21. kép) közötti kortávolsággal[88] demonstrálhatunk. Az alaprajzot bővítő, változtató építkezési periódusokon kívül számolnunk kell még tatarozások, javítások nyomaival is. Utóbbiak[89] olykor olyanmérvűek voltak, hogy a padozatalatti fűtőtér tartó oszlopait is részben újjá kellett építeni.

Az alaprajzi IV. periódus a középső nagyudvarban beépítést, az északkeleti saroknál, illetőleg esetleg az északi középkapu előterében kőfalas elkerítéseket jelentett.[90] Ideje — a nagyszámú, részben építményeiből kibontott bélyeges téglák alapján — Caracalla-Elagabal korszaka (211—222).

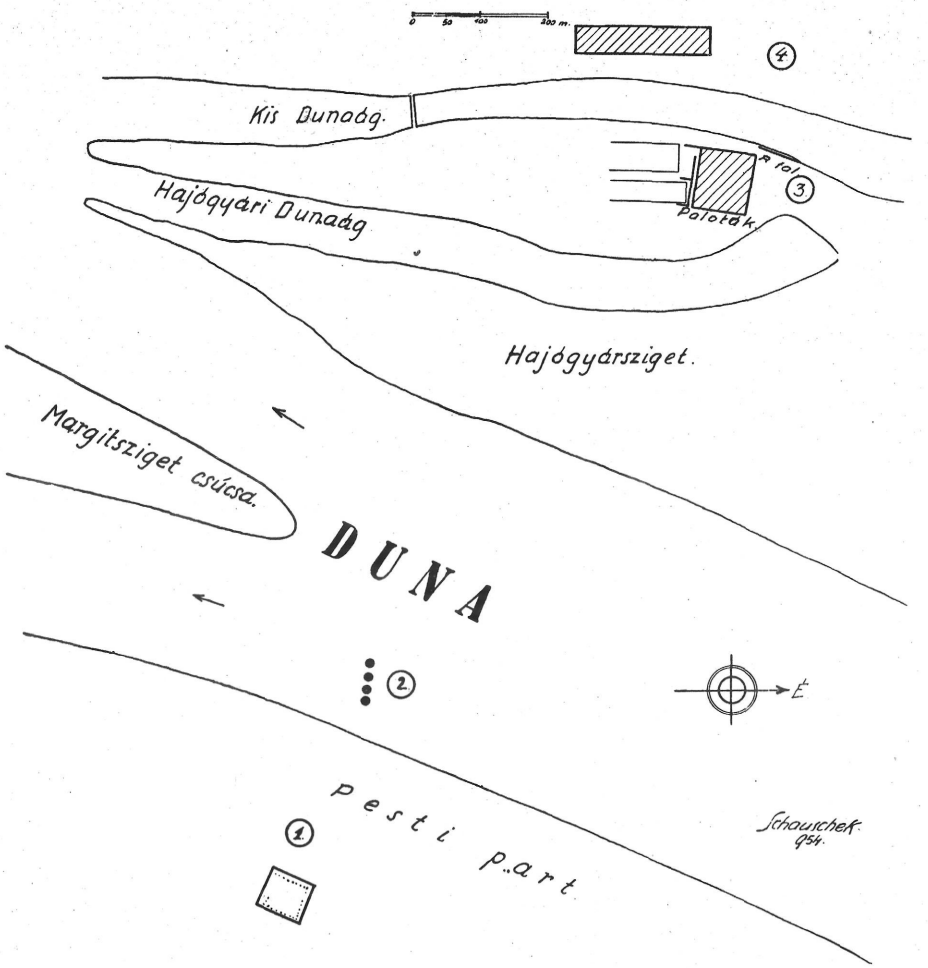
A palota egyes szárnyainak a rendeltetéséről ez alkalommal a következő megjegyzéseket bocsáthatjuk előre: a keleti szárny — túlnyomóan mozaikos[91] helyiségeivel — a helytartó és környezete szórakozására (16-18. kép), reprezentatív célokra szolgálhatott. A déli szárny padozatait és belső faldíszítéseit jóval egyszerűbb kivitelben valósították meg, a másik két szárny dekorációjához képest. Talán ebben a részben lakott a kiszolgáló személyzet, itt találtak elhelyezést a raktárak. Az északi szárnyat a fürdőhelyiségek csoportja jellemzi (23. kép).

A középső nagyudvar építményei között a legproblematikusabb a *toronyszerű* létesítmény[92] rendeltetése. *Szökőkút* tartó hengere lehetett a többvájatos kőhenger[93] (24. kép). Az *udvar* közepén a különálló, lépcsős, két helyiséges építmény[94] feltevésem szerint a *császárkultusz* célját szolgálhatta, mint *szentély*. Mellette dupla embernagyságú mészkő szobortorzó (25. kép) került elő, amely valószínűleg Marcus Aurelius császárt ábrázolhatta, ha a nyak- és tarkórész-töredék hajviseletéből szabad ennyire következtetnünk.

A palota környezetének (26. kép, alaprajz) legutóbbi kutatása alapján fennáll annak a lehetősége, hogy a helytartók palotája, fényűző villája mégis szigeten épült, az erődített tábor előtt, vagyis ez mégsem terjedt el eddig a helyig. Továbbkövetkeztetve: az óbudai Kis Dunaág mégis megvolt már a római korban.[95] A palota északi előterében valószínűleg a III. század elején épített *gyűjtőcsatorna*[96] (27. kép) az óbudai Dunaág felé lejt, sőt egy falmaradványon át vágott, szabályos nyíláson keresztül beletorkollik a Duna-ág medrébe. Ez a fal — a partoldalban — 80 m-nyi hosszúságban kíséri a medret;[97] eszerint talán *kikötő*-építményhez tartozhatott. De további jelenségek is nyilvánultak meg amellett, hogy a helytartói villa-csoport magános építkezés lehetett a dunai szigeten.[98] A „helytartói palota" elnevezés mindenképpen megilleti ezt a díszes villa urbana-t, akár a legiótábor belsejében, akár ennek védett előterében feküdt.[99] Déli szárnyában ugyanis, a bennszülöttek(?) számára épült szentély körüli

25. kép. Kétszeres embernagyságú mészkő szobor (M. Aurelius?)

1. Túlparti erődítmény (Transaquincum)
2. Hídcölöp nyomai
3. Helytartói palota
4. Ún. paetorium-építmények (III. Laktanya u.)

26. kép. A helytartói palota környéke. Helyszínrajz

udvar[100] kerítésfala mentén, fogadalmi oltárköveket állítottak fel — sorba rakva, amelyeket mind helytartók, egyetlen esetben helytartó felszabadított rabszolgája emeltek. Az oltárkő-sorozat állításának az időtartama kb. a 120—210 évek közét öleli fel. Ezt a 8 db kőoltárkát csoportokban találtuk meg. Közöttük még 10—12 oltárkőnek lehetett volna hely, és így esetleg nem véletlen, hogy még kb. ugyanennyi oltárkő-felirat lelőhelyeként jegyezte fel a szakirodalom az óbudai Hajógyárszigetet, illetőleg a Hajógyár melletti Dunamedret.[101] A „palota" helytartói, ill. legióparancsnoki használatát tanúsító oltárkő-sorozat a régebbi leletek alapján i. sz. 283 körüli időig hosszabbodik meg, ha megelőző következtetésünk helytálló.

Néhány fontosabb lelet még megemlítendő a helytartói villa feltárásából. A mintegy 20 darabból összeállított *mészkőszobor*[102] (28. kép) szerintünk *Nemesis Fortuna* szinkretisztikus, vagyis Nemesist és Fortunát egybeolvasztó istenséget propagálja. Ehhez figyelembe veendő, hogy Aquincumban éppen Nemesis (Végzet) Fortuna (Szerencse) kapta a legdíszesebb oltárkövet, továbbá Nemesis kultuszának a központjában vagyunk, vagyis Nemesis *omnipotens-Regina* („a mindenható, az istenkirálynő Végzet") kultuszhelyén, ahol azzal a *Diana*-val is egyesül,[103] aki mögött a bennszülöttek nőistensége rejlik. Aur(elius) Audentius oltárán is Nemesis Fortuna alakját faragták ki.[104]

Az egyik csatornában találtuk egy díszes *üvegpohár* töredékeit, alján kétsoros írással[105] (29. kép): PROP INA („Igyál az egészségemre").

Az épebb fenntartású fogadalmi oltárkövek vagy csak a birodalmi „jogrendet" megszemélyesítő Iuppiter-nek szóltak vagy neki és a legkülönbözőbb istenségeknek. I. sz. 120 körüli évekből való egy homokkő *oltárka*; felirata kiegészítve: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) — PRO SALVTE — L(ucii) CORNELI(i) — LATINIANI — LEG(ati) AVG(usti) — PRO PR(aetore) — IMBRASVS — LIB-(ertus ?) V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito).

Értelme: A legjobb, legnagyobb Iuppiter-nek L(ucius) Cornelius Latinianus császári helytartó üdvéért *Imbrasus*, az ő felszabadított *rabszolgája*,[106] teljesítette fogadalmát, mert (az istenség) kiérdemelte.

A 156—8 években működött Kelet-Pannónia legfőbb uraként[107] a következő *kőoltár* állítója: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) — ET LARIBVS MILITARIBVS M(a)RC(us) — IALLIVS BASSVS — LEG(atus) AVG(usti) — PR(o) PR(aetore).

A felirat jelentése: A legjobb, legnagyobb Iuppiter-nek és a katonai Lar-oknak[108] M(a)rc(us) Iallius Bassus császári helytartó.

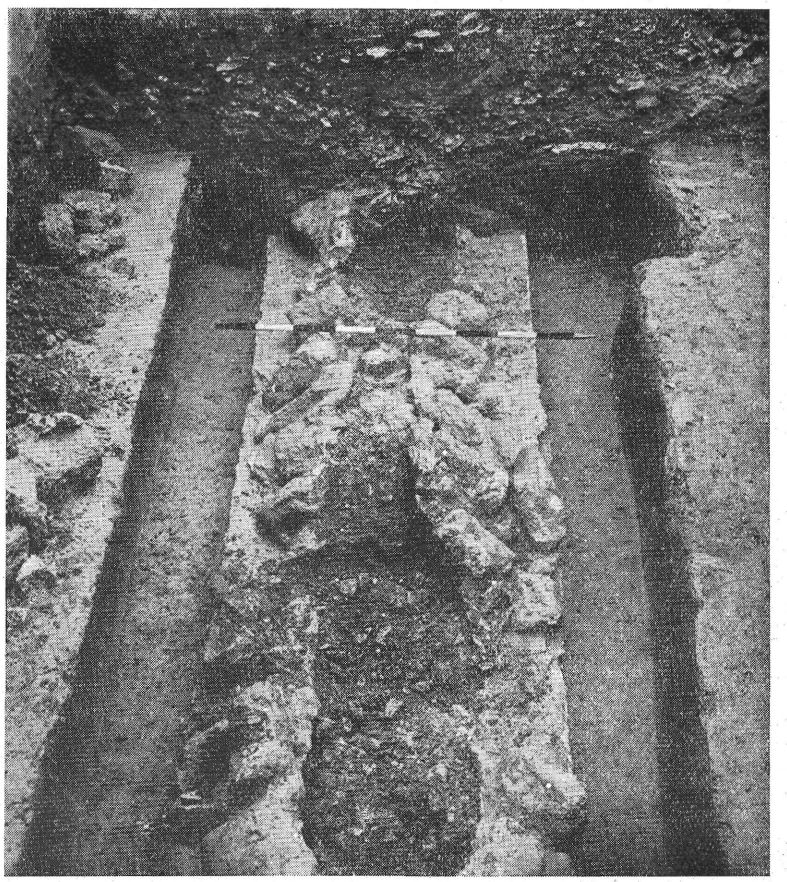
A 161—9 vagy a 176—180. években kormányzott a császár nevében egy ép *kőoltár* készíttetője, amelyen a felirat így hangzik: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) ET DI(i) S DE—ABVSQ(e) — TI(berus) HATERIVS SATVR—NINVS LEG(atus) AVGG(ustorum duorum) — PR(o) PR(aetore) SOD(alis) AVG(usti) CVM — LATRONIANO FIL(io) TRIB(uno) — MIL(itum).

Értelme: A legjobb, legnagyobb Iuppiter-nek és az isteneknek meg az istennőknek Ti(berius) Haterius Saturninus, a két császár helytartója, a császár kísérője, Latronianus-szal, az ő fiával, legiói főtiszttel együtt.[109]

I. sz. 210 körül, de esetleg már 154-ben[110] helytartóskodhatott Aquincumban az eddig szintén nem ismert *Sabinianus*, aki ezzel a felirattal állíttatott *kőoltárt* a szigeti villa szentélye mellett: IOVI IVNONI — MINERVAE — C(aius) VALERIVS — [Sabinia]NVS — LEG(atus) AVG(usti) PR(o) PR(aetore) — CO(n)S(ul) DESIG(natus) — ET SALVIAE LVCIOLAE EIVS.

Értelme: Iuppiter-nek, Iuno-nak és Minerva-nak C(aius) Valerius Sabinianus császári helytartó, kijelölt consul... és az ő Salvia Luciolajának...

A „palota" romjait betöltő törmelékből két *sírkő-töredéket*[111] is felszínre hoztunk. Az omladékrétegből szórványosan késő római kori *érmek* kerültek elő. A szakirodalom[112] sírok feltárását jegyezte fel. Eszerint a helytartói villa is osztozott az aquincumi, legiótáboron kívüli településekvégsorsá-

27. kép. A palota É-i előterében gyűjtőcsatorna vezet a Dunaág felé

28. kép. Nemesis-Fortuna mészkőszobor félember nagyságú)

29. kép. Fényűző üvegpohár alja, írással (helytartók palotája)

ban: a IV. század során közelébe temetkeztek. A Nemesis Fortuna-szobor globus-át (világéggömb), amelyet az istennő a kezében tart, a szobor-törzs részeitől 20 m távolságra találtuk meg. A feltárás eredményei eddig még nem adnak támpontot annak a feltevésére, hogy magának a palotának a romosodó falai közé is vágtak volna *sírokat* a IV. század derekán, illetőleg vége felé, ahogyan pl. ez bekövetkezett az erődített tábor déli, nyugati és nyilván északi szomszédságában.

Szemlénk folytatásaként fővárosunk északi részébe haladunk tovább. Az ún. polgárváros III. építkezési periódusának az emlékei közé vágtunk bele akkor, amikor az aquincumi múzeumi irodaépület hátsó udvarában a falmaradványok konzerválásához szükséges meszes gödröt mélyítettük. Terrazzo-padozatra akadtunk, zöldes, üvegszerű zománccal simított felülettel, a legegyszerűbb edénycserepek és 40—50 cm vastag falak társaságában. A múzeum épületeitől keletre, a Gázgyár mélyépítései kapcsán ismételten leletmentő felügyeletet teljesítettünk. Előbb *téglafalas sírkamrákat* és egy — melléklet nélküli — csontvázat,[113] majd három[114] csontvázat és mellettük cserépkorsókat találtunk.

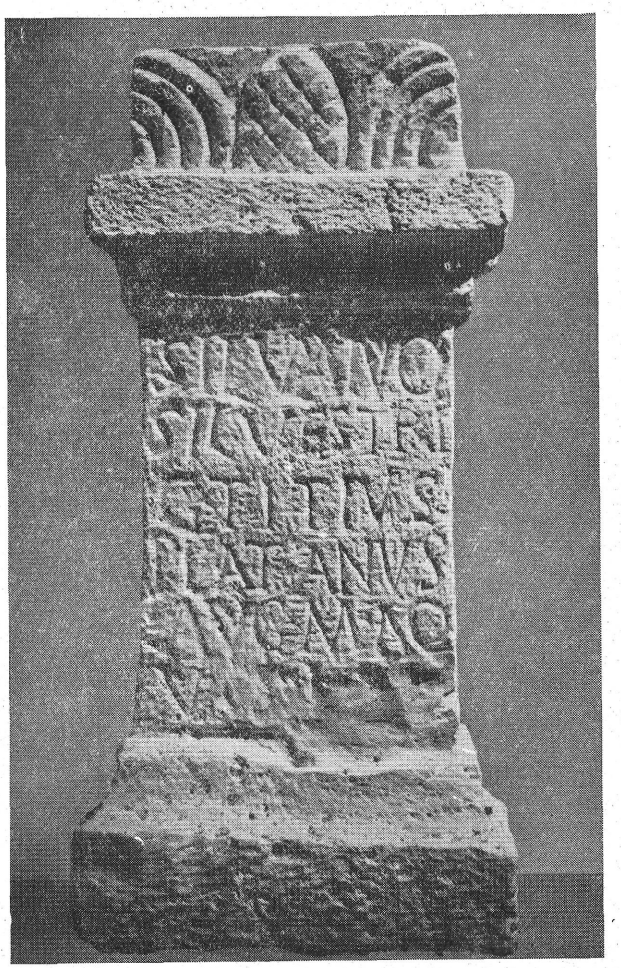
A „polgárvárostól" északra a „Római fürdő" területéről fogadalmi *kőoltárkát* (30. kép) hoztunk be kőtárunkba. Feliratának a kiegészítése a következő: SILVANO — SILVESTRI — G(aius) TITIVS — PLATANVS — AVG(ur ? AUGustalis ?) M(unicipii) AQ(uincensis) — V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito).

Értelme: Az erdei Silvanus-nak G(aius) Titius Platanus, Aquincum város jósló papja[115] (császárkultusz-testületi tagja?) teljesítette fogadalmát, szívesen (az istenségnek, aki) kiérdemelte.

Platanus jósló pap(?) a 124 és a 194 évek között teljesítette fogadalmát.[116] Feltűnő a neve, amelynek az eredetét csak találgathatjuk. A platánfa szent fa, de pl. lehetséges, hogy az augur-ok funkciójával is kapcsolatos volt.

Az aquincumi múzeum gyűjteményének értékes gyarapodását jelenti négy alakos díszítésű lelet. Ezek ugyan régebben kerültek elő a földből, de a publikálásukat elvállaló kutatótársunk elhunyta megakadályozta közzétételüket. A szóbanforgó emlékek kiválósága azonban megkívánja, hogy ha némi késéssel is, de tudományos kutatásunk figyelmét felhívjuk rájuk.

A középdunavidéki *bronz díszpáncélok* kérdéséhez kitűnő gyarapodás a *Mars-alakos* trébelt díszítésű dombormű[117] (31. kép). Első látásra lábpáncél-dísznek tűnik fel, de a szakiroda-

30. kép. G. Titius Platanus augur (?) fogadalomteljesítése az erdei Silvanus istenségnek

31. kép. Mars-alakos díszpáncél-töredék (bronzból). Aquincum, táborváros

32. kép. Falfestmény-töredék. Aquincum, polgárváros

33. kép. Fehér márvány dombormű. Aquincum, polgárváros

34. kép. Sírdombormű (mészkő). Aquincum, táborváros

lom inkább ló számára készült *homlokvédő lemez-nek* minősíti.[118] A szarmata lovasok védték páncéllal lovaikat, a rómaiak tőlük vehették ezt a szokást, minthogy Aquincummal átellenben, az alföldi síkság felől is szarmata nép fenyegetett.

Az aquincumi „polgárváros" déli részében egy lakóház törmelék-feltöltéséből[119] vettük ki a *háromalakos falfestmény*-töredéket (32. kép). Talán egy harckocsijelenet részlete. A korábbi építkezés elpusztulása után, alighanem a Marcus Aurelius császárkori háborúk korszakában, a régi falfestmény-darabok tömegével egyengették el az új, felemelt talajszintet. A bemutatott freskó-töredék eszerint a II. század 2. fele előtti időben készülhetett.

Áttört márvány dombormű töredékei kerültek elő ugyancsak a „polgárvárosban", a kelet-nyugati főutca csatornájából. A kőzettani vizsgálat szerint anyaga oltvidéki márvány, tehát eredetét Dacia-Moesia térségében kell keresnünk.[120] A domborműn[121] *öt alak csoportja* (33. kép). Középen *Venus*, a főalak magasodik ki. Nemcsak méretarányban, de a megmunkálás finomsága tekintetében is nagy különbség áll fenn a két oldalon nyersen kidolgozott alakpárok és az istennő felmagasított középfigurája között. Ez a Venus-típus *Praxitelés* „knidosi Aphrodite"-jáig megy vissza,[122] és gyakori ábrázolási mód. A mellékalakok kiléte részben kér-

35. kép. Síremlék. Előbbi dombormű kiegészítéséhez. Aquincumból

déses. Venus jobb oldalán kétségtelenül *Amor* és *Psyché* alakjait faragták ki. Az istennő bal oldalán látható alakcsoporttal a Medici-gyűjtemény Aphrodité-szobra oldalán szintén delfinen ülő gyermek alakját utánozhatták. Ezen a helyen nem találgatjuk, hogy a mellette álló férfialak kit ábrázol?

A fekvő oroszlánpárral, szakállas fejjel és hengerrel koronázott *sírdombormű*[123] (mészkőből, 34. kép) a legjobb alkotás Aquincum körzetében, a hasonló témájú kőemlékek csoportjában. Kiegészítéséhez fontos támpont egy épebb aquincumi síremlék (35. kép), amely ugyanannak a helyi kőfaragó műhelynek későbbi készítménye lehet.[124]

Végső értékeléssel talán megállapíthatjuk, hogy az 1951—53. évek folyamán a Budapesti Történeti Múzeum, ókortörténeti-régészeti vonatkozásokban is, ugrásszerűen jutott előbbre a feltárás és a történeti problémák kiszélesítése terén, a megelőző évtizedek szűkebb anyagi és személyi lehetőségeihez képest. A fővárosi múzeum szakembere ezúttal már nem magára hagyatva volt kénytelen megtenni a megfigyelések terén azt, amire *egy* ember képes, hanem a M. Tud. Akadémia Régészeti Főbizottságának jelentős támogatásával, kielégítő anyagi eszközök keretében, tervszerű és előkészített munkaterv és feltárás-irányítás jegyében, tökéletesebb technika módszerével, az eltúlzásokat és eltévelyedéseket kizáró kollektív, munkaközösségi kutatással az aquincumi település-történet problémáinak átfogó és rendszeres felgöngyölítéséhez foghatott régészeti osztályunk.

A M. Tud. Akadémia régészeti ötéves terveinek megfelelően a jövőben elsősorban Aquincum helyrajzi képét és kérdéseit kell tisztáznunk, egyben Aquincum hatalmasra nőtt emlékanyagát végre teljességében közzétesszük.

JEGYZETEK AZ ELŐZETES JELENTÉSHEZ

[1] Az Aquincumi Múzeumot mint tudományos intézményt 1953 VI. 12-én egyesítették a Fővárosi Régészeti Intézettel, és így a jövőben a Budapesti Tört. Múz. régészeti osztálya — mint az egyesített intézmény — neve jelenti az aquincumi gyűjteményt is.

[2] Előzetes jelentések az Aquincumi Múzeum korábbi ásatási eredményeiről és gyarapodásairól: Bp. Rég. XII. 1937. 261. skk.; XIII. 1943. 14. skk.; XIV. 1945. 451. skk.; XV. 1950. 303. skk.; AÉ 78. 1951. 121. skk.

[3] 1951. IX. 12-én, fedőlap nélkül és csonkult állapotban. Feliratát *Nagy T.* dolgozza fel. A budai hegyvidék egyéb, szórványos leleteiről l. *Nagy L.:* Bp. Rég. XIV. 1945. 535. skk.

[4] *Schauschek J.* megállapítása.

[5] A cserépcső-vezeték darabjait középkori osztályunkra (Vármúzeum) szállítottuk, a kőkoporsót az Aquincumi Múzeumba.

[6] A 287 cm magas, 117 cm széles síremléket (Budapest története, 1942, I./2. k., 97. t.; *S. Ferri:* Arte Romana sul Danubio. Roma, 1933. 168. Fig. 174) a budai Várkertben végzett középkori ásatások kapcsán hozhattuk el.

[7] A jelentős részleteiben kiegészített szobor 127 cm magas. *Seenger E.* hívta fel figyelmünket a gőz ártalmas hatásának kitett szoborműre.

[8] A leletegyüttes értékelését *Nagy T.* végzi el. Az oszlopot koronázó szobor félembernagyságú. A több töredékben előkerült *Iuppiter-oszlop* kiegészített másolatát az Aquincumi Múzeum előtt tervezzük felállítani, ahogyan erre a mainzi, díszesebb és magasabb előkép *(E. Neeb:* Saalburg Jahrbuch. 3. 1912. 99—100. old. és 51. kép) másolatának a felállítása követendő példát nyújt.

[9] Mind Iuppiter, mind Hercules istenséget a szokásos attributumokkal (jelvényekkel) látták el. Utóbbi bronzszobrocskája 18,7 cm magas.

[10] A Fényes E. utcai kapu közelében. A modern csövet már ráépítették a kőkoporsóra, amikor tudomást szereztünk a leletről, ezért egyelőre nem emelhettük ki a föld mélyéből, hanem leírás, lefényképezés stb. után újra vissza kellett földelnünk.
A kőkoporsó fedőlapját darabokra törten ástuk ki, belsejében nem maradt ránk melléklet. A kőkoporsó mellett mutatkozó csontváz szintén megbolygatott állapotban, minden melléklet nélkül került elő.

[11] A kiegészítéseket zárójelek közé írtuk. A felirat 5 sorát kötőjelekkel különítettük el. Az erősen likacsos felületű feliratos mező 93,5 cm hosszú, 40,5 cm magas. A szöveg olvasásához megjegyezzük, hogy a 4. sor belsejében mintha a DOMNIN-betűcsoport után eredetileg is üresen hagytak volna 1 betűnyi helyet, mert már akkor likacsos volt a kő felülete. Esetleg ezen a rongált helyen még 1 betű (V ?) állhatott. A DOMNIN betűk közül az utolsót kissé megmagasították, de azért — szerintem — erőltetett volna I-vel való megtoldásra gondolni. Eszerint kevéssé valószínű, hogy Domninua vagy Domniniva nevet vésték volna erre a feliratra.

[12] Pl. Aquincumból kőfelirattal tanúsított esetek arra, hogy a katona-gazda felszabadította anyává lett rabszolganőjét: C(orpus) I(nscriptionum) L(atinarum) — röv.: CIL—III. 10510, 14347[3] sz. Ugyaninnen pl. a CIL III. 3607 sz. sírkő-felirat örökít meg olyan esetet, amikor a volt patrónus forma szerinti házasságot is kötött szabaddá nyilvánított élettársával. Csakhogy ő maga is felszabadított rabszolga volt valamikor, tehát a sorsközösség is közrejátszhatott a később rabszolgatartóvá vált szabados megértőbb magatartásában.
Mucianus és Domnina kapcsolata alakulásához hasonló eset 6—7 lehetett Aquincumban.

[13] *Visky K.:* AÉ 79. 1952. 113. skk.

[14] CIL III. 15171. sz. A fogadalomteljesítő foglalkozása *Nagy L.* helyesbítésében: m(iles) l(egionis) s(ecundae) a(diutricis) p(iae) f(idelis) Seve[r]ian(a)e, vagyis: Severus (császár) II. „segítő", hűséges, kötelességteljesítő legiójának a katonája. AÉ 52. 1939. 144. Szögletes zárójelek között a feliratból kitöredezett rész látható.

[15] A Severiana-jelző csak kivételesen fordul elő Septimius Severus vagy Caracalla (193—211, 211—7) korában, amint *G. Bersanetti* (Athenaeum 18. 1940. 111.) kifejti.

[16] Legutóbb erről: *Nagy L.:* Bp. Rég. XIV. 1945. 543—4.

[17] Pl. egy másik Aur. Mucianus sírtábláját (Bp. Rég. VIII. 1904. 171.) az aquincumi polgárvárosmenti, késő római-kori temetőben használták fel másodlagosan sírfedőlapnak. Ő is mil(es) leg(ionis) II adi(utricis), a II. „segítő" legió katonája volt. Az Aur. Mucianus név a CIL III. indices (tárgy- és névmutatók) alapján a Balkánon a leggyakoribb. A Domninos-Domninus név viselői keletiek: Paulys Realencyclopädie d. klass. Alt. (röv.: RE), Stuttgart, 1903. Domninos c., 1521—6.

[18] Az oltárkő 101,5 cm magas. Talpán 6—7 cm mély, 4×4 cm-es, tetején 9 cm mély, 6×6 cm-es lyuk. Utóbbiba erősíthették az istenség szobrocskáját, előbbi révén talán talapzatfélébe rögzíthették. A felirat néhány betűjét monogrammszerűen egybekapcsolták: A+E (1. sor), N+T (3. sor), A+L (6. sor), V+A (7. sor).

[19] B(ene) f(iciarius) leg(ati)..., vagyis: a helytartó „kedvezményezettje". Bp. Rég. XV. 1950. 459—460. old. és 9. kép.

[20] A legió hadbavonulásaihoz i. sz. 210 körül részletesen: *E. Ritterling:* RE. Stuttgart, 1925. Legio c. II. rész. 1450—1. A IV. Flavia legió aquincumi tartózkodása a 203—9. években kőfelirat által igazolva (AÉ 78. 1951. 135. old. és 94. j.). Az *adversus defectores et rebelles* („a szökevények és lázadók ellen") Aquincum körzetében, ebben az idő tájban folyt harcok első észrevevője: *A. D. Dmitrijev:* AÉ 80. 1953. 88.

[21] Legutóbb a Bécsi út 166. sz. körüli temetkezésekről l. Bp. Rég. XV. 1950. 305. skk. A leletmentés és a leletegyüttes feldolgozását az állandó ügyeletet ellátó K. Kaba Melindától várjuk.

[22] A szomszédos telkek hasonló leleteiről részletesebben: AÉ 78. 1951. 130—2.

[23] Alakos és sávos falfestmény-töredékek, érem-kincslelet, stukkópárkány részek, mészkőpárkány darabja, kőkerítés részlete stb.

[24] *Nagy L.:* Az óbudai ókeresztény cella trichora... 1931. 9. és 15. Az 5. korszak azonban már a temetőkápolna (cella trichora), a temetőként való felhasználás ideje.

[25] A III. sz. elejétől vált szokássá az Aquincum-környéki hegyvidéken, hogy a villák lakói házuk mellé temették

el elhunytjaikat; l. ehhez részletesebben: *Nagy L.:* AÉ 52. 1939. 118. skk.

[26] A kőoltárka 57 cm magas. A betűvájatokban az egykori vörös festés nyomai még megmaradtak. Porózus, silánynyabb kőzetfajta. Képét l. a latin nyelvű közlésben: Acta Antiqua ASH 1. 1952. 196. A betűvéső egybekapcsolta az A+D, A+V+R (a 6. sorban), az A+T, M+E (a 7. sorban), az M+E (a 8. és a 9. sorban), a V+E, E+T, N+T (a 10. sorban) betű-csoportokat.

[27] Cn. Cl. Severus és L. Ti. Cl. Aur. Quintianus (Pompeianus) ekkor viselték a császárkorban már csak formális, naptárfontosságú consuli tisztséget. *W. Liebenam:* Fasti consulares... Bonn, 1909. 29. CIL III. 870, 1139.

[28] A név gyakori, l. a CIL III. és *Dessau* — I(nscriptiones) L(atinae) S(electae) névmutatóit. Erőltetett lenne szerintem a Donatianus egyéni névre egészíteni ki a 2. nevét. Az *emeritus* szó („kiérdemesült") azonos értelmű a *veteranus* („kiöregedett") fogalommal, amely a kötelező, legalább 25 évi szolgálati időn túl továbbszolgáló katonákat jelöli. *A. Domaszewski:* Die Rangordnung d. röm. Heeres. Bonner Jahrbücher 117. 1908. 11. *Fiebiger:* RE. 1905. Emeriti c. CIL III. 14013. sz.

[29] A „polgárváros" romjai láthatók fenntartva az Aquincumi Múzeum körül.

[30] Részletesebben l. *Alföldi A.:* Bpest története I/1. 1942. 274, 277.

[31] Viminacium táboránál, amely Kosztolác helyén volt a szerbiai dunaparton, *hastatus* (a 3-ik legmagasabb rangú) centuriónak a lustrum-a kapcsán állít oltárkövet (CIL III. 8112 cf. 12656), i. sz. 228-ban, a pénztáros helyettese, a legió 11 mérnökével együtt. Aquileia-ban Philippus császár korából (244—9) maradt nyoma hasonló esetnek (CIL V. 808). Carnuntum táborától DNy-ra (Bécs és Pozsony között), de annak közelében, i. sz. 205 körül szintén egy *primus pilus*-nak a lustruma idejére bérelhette a tábori rétek egy részét az egyik katona (CIL III. 14356[3a]). A kérdéscsoporthoz legutóbb *Mócsy A.* szólt hozzá átfogóan: Acta Arch. ASH 3. 1953. 189—194.

[32] CIL VIII. 18072 (primus pilus, princeps, hastatus; „első dárdás", „első lándzsás"). Bonner Jb. id. mű, 91. old. és 4. j. *H. M. P. Parker:* The Roman legions. Oxford, 1928. 224.

[33] *Berve:* RE. 1927. Lustrum c. Ehhez a fogalomhoz magyar kutatók is mélyrehatóan szóltak hozzá, így *Szabó Á.:* Egyetemes Phil. Közl. 62. 1938. 374—8; Archiv f. Relig. Wiss. 36. 1939. 135—60; *Borzsák I.:* Antiquitas Hungarica 2. 1948. 72. skk.

[34] *Berve*, id. mű 2054, 2057—8. Fontos a *Varro*-féle meghatározásra való hivatkozás (l. l. VI. 11): ... lustrum nominatum tempus quinquennale... „a *lustrum* fogalom 5 évi időszak"...

[35] A római kor vége felé a *mensor* szó más értelmet nyert; ekkor már: szállászcsináló altiszt stb. *Grosse:* Röm Militärgeschichte... 1920. 126.

[36] *Me(n)sor aedi(ficiorum) magistratui*-ra („építmények hatósági mérnöke") létezésére adat Aquincumból: CIL III. 3585 sz. A dalmatiai sírfelirat (uo. 2129 sz.) határozottan kiírja a *mensor aedificiorum* („építmények kimérője") kifejezést, az aquincumi kőfelirat pedig a *magistratui* szót („hatósági") tartja fenn tisztán olvashatóan.

[37] 340 cm mélységig keverten került elő közép- és ókori kerámiatöredék a felső feltöltésből, ami általánosabban nyilvánul meg a dunamenti gát terében.

[38] Kb. 430 cm mélységben a mai talajszint alatt.

[39] Bp. Rég. XIV. 1945. 454. old. és 2. kép (alaprajz); AÉ 78. 1951. 124—6. A két nagycsatorna belső metszésíkjai: 990,6, ill. 1020 cm.[2] A délebbi valamivel nagyobb: 127 cm mély, 78 cm széles (belső terében).

[40] Legutóbb hasonló értékelés: *Barkóczi L.:* Acta Arch. ASH 3. 1953. 202—3.

[41] Az északabbi nagycsatorna ismeretlen szélességű beépítetlen területsávban fut a mai híd alatt, talán az erődített tábor tövében megkívánható holtövezetben.

[42] Átm.: 10—15 cm. Hasonló mészkő golyókat Óbudán másutt is találtak.

[43] A mai talajszínt alatt 293 cm mélységben. A gyermekcsontváz mellett, annak a nyakánál, félhold alakú fémcsüngő került elő. Már szétszórtan találtuk. A FIG SAB bélyegű tégla olvasásához és korhatározásához l.: Der röm. Limes in Österreich 13. 1919. 104. skk. A már előzőleg talált, dunaparti későrómaikori sírokról bővebben: Bp. Rég. XIII. 1943. 345—6.; XV. 1950. 480—1.; AÉ 78. 1951. 123.

[44] A mai talajszint alatt 275 cm mélységben. Alapozása kő, ezen sóderréteg.

[45] Teljes feldolgozásuk Sz. Póczy Klárától, könyvünkben a 40-80. old.-on.

[46] Fényképe és részletesebb ismertetése, lelőkörülmények: Acta Antiqua ASH 1. 1951. 191—200. (Latin nyelven.)

[47] Áttekintésük és értékelésüket l.: *Nagy L.:* Budapest története I/2. 1942. 556—7.; *Révay J.:* AÉ 1943. 145—6.

[48] CIL VIII. 7156, 9142 sz.; *Fr. Buecheler*, Carmina epigr. I. Leipzig, 1895. 526, 1974. Legutóbb R. *Egger* (Der Grabstein v. Čekančevo. Öst. Akad. d. Wiss., Schriften d. Balkankomm. XI/2. 1950. 13.) hívja fel a figyelmet egy sírfeliratra, amelyen a tízéves korban elhunyt gyermek az aquincumival rokon világnézettel panaszolja: ...Fatus aut genesis me fecit carere parentes..., vagyis „a Végzet vagy a Születés már szüleim elvesztésére ítélt engem"... Hasonló hangulat nyilvánul meg egy, legújabban előkerült carnuntumi sírkő-felirat (*A. Betz:* Commentationes Vindob. 1. 1935. 6.) szavaiban:... Fatus et Fortuna iniquiter iudicavit..., „a Végzet és a Szerencse igazságtalanul ítélkezett felettem..." (5 évet élt gyermekről).

[49] Az elhunyt a mellképen kulcsot tart kezében, hogy fegyvertárőri hivatására utaljon.
A kurzív jellegű betű-írásmódból különösen az *L* betű vésése sajátságos, szinte *K*-szerű a 3. sor végén, de ez a formája is gyakori. *R. Cagnat:* Cours d'épigr. lat.[4] Paris, 1914. 15, 18.

[50] Az újoncozás egyébként a szóbanforgó korszakban már a csapattestek állomáshelyeinek őslakosságából ment végbe. A tribus- és a származási adat kiírása a II. sz. 1. feléig várható el — általában véve. Bonner Jb. 108/9. 1902. 195—6.

[51] A három közel-keleti, *Ancyra* nevű városra (*Hirschfeld:* RE. Stuttgart, 1893. Ankyra c. 2221—2.) csak helyesírási hiba feltevése árán gondolhatunk. Formailag mindenekelőtt Nikaia (Nicaea) korábbi nevét (Ankoré; *Hirschfeld*, id. mű. Ankoré c.) takarhatná feliratunk városneve, de Ankora—Antigoneia-t Lysimachos évszázadokkal előbb

nagyította meg és látta el az új Nikaia-elnevezéssel (*Gudemann:* RE, id. mű. 1927. Lysimachos c. 26.). Mauretaniában is létezett egy *mons Ancorarius (Schmidt:* RE, id. mű. 1893. Ancorarius mons c. 2115.). A tribus-adat (választókerület) alapján mégis annak nagyobb a valószínűsége, hogy a fegyvertár-őr Ancyra-ból (ma: Ankara) származhatott. *Fabia Ancyra:* CIL III. 6118, 10497, 10499, 12489, sz.; Bp. Rég. 6. 1899. 120.; 7. 1900. 26. *W. Kubitschek:* Imperium Rom. tributim descr. 1889. 252—3.

[52] Még vagylagosan: *E. Ritterling:* RE, id. mű, Legio c. II., 1925. 1544—5. A *legio IIII Fl.* harmadik aquincumi táborozását egy újabban előkerült feliratos kő (l. előbb a 20. j.-t) a 203—209. évek között igazolja. Első aquincumi tevékenységét, legalábbis osztagainak jelenlétét változatlanul az I—II. sz. fordulója körül kell feltételeznünk, mert a CIL III. 10508 sz. sírkő-feliraton még a Traianus-korban szokásos névrövidítéseket (*FF = Flavia felix*, „flaviuszi szerencsés...") használják a különben is Kölnből származó elhunyt katona csapatteste megnevezésében. Traianus után ugyanis már a *FL(avia)* rövidítési mód használatos. *E. Ritterling*, uo. 1554. Továbbá a 103—7. években itt működő *LEG(io) X G(emina)*, a X. ikerlegio bélyeges tégláival fordultak elő a IV. flaviusi legió téglái (Bp. Rég. XIII. 1943. 533.), sőt *Nagy L.* a Kiscelli utcában feltárt kemencében talált téglákat a *IV. Flavia* nevével, amely a II. sz. kezdetéig volt használatban. Úgy tűnik fel, hogy Aquincum táborát is, Brigetio-hoz hasonlóan, szintén 3 (esetleg 4) legió, illetőleg azok osztagai építették ki (l. még az 56. j.-t). *A. Betz* és R. *Noll* ellenvetéseit l.: Festschrift f. R. Egger. Beiträge z. ält. europ. Kulturgeschichte. Klagenfurt, 1953. 188.

[53] *Hekler A.:* Görög és római arcképszobrászat. 1913. XLI. skk. *Baumgarten—Poland—Wagner:* Die hellen.-röm. Kultur. Leipzig, 1913. 598. old. 418. kép aláírása.

[54] *Erdélyi G.:* A pannóniai síremlékek ornamentikája. 1929. 21. old. 29. j. A *legio IV. Flavia* jelzőjének a rövidítési módja korhatározó szerepéről az 52. j.-ben.

Az elhunyt katona *paenula*-jához (bőrkötény) részletesebben l. *Hampel J.:* AÉ 30. 1910. 317—325.; *Kuzsinszky B.:* Bp. Rég. IX. 1906. 58—61.; *A. Baumeister:* Denkmäler d. klass. Altertums. 1889. 1836—1837. old.

[55] A pécsi múzeum 1738 lt. sz. sírtábláján Aur. Proculus vet. leg. II. ad. (...a II. „segítő" legió kiszolgált katonája...") egyenesen natione *Surus* domo *Hemesa*, vagyis „szír nemzetiségű, Hemesa-i származású...". A társállítókat ez a felirat is *cum*-os kifejezésekkel, az életkort *q(ui)* kötőszavas mellékmondattal fejezi ki, de az aquincumi sírkő mégis későbbi készítmény lehet. Bp. Rég. 15. 1950. 523. A lovagrendbe tartozás jelölése *V. E.* (P) rövidítéssel Sept. Severus kora (193—211) óta szokásos. *R. Cagnat*, id. mű 112. old., 2. j. A II. sz. közepe óta használatos: *T. Mommsen:* Staatsrecht... III. 565.

[55/a] A *Proclianus—Procla* házaspár i. sz. 250 körüli hajdivatot követ (l. a 396. oldalon), ez is megerősíti ezt a keltezést.

[56] A brigetiói legió bélyeges téglái és L. Caesius Verus síremléke az I—II. sz. fordulójáról talán arra mutatnak, hogy a még osztatlan Pannónia tartomány aquincumi új táborerődítményének kiépítésében a *legio I adiutrix* (I. „segítő" legió) osztagai is közreműködtek. Tanulmányok Bpest múltjából 9. 1941. 13.

[57] Monogrammszerűen egybekapcsolt betűk: N+E (a 2. sorban), A+D (a 4. sorban), N+T+E (a 6. sorban). A megmaradt síremlék-töredék 40—59,5 cm magas. A 4-ik sorban a likacsok már a felirat bevésésekor megvoltak.

[58] A *Saenius*-nomen rövid áttekintését l.: *Stein:* RE, Stuttgart, 1920. Saenius c. 1920. old. *Dessau*, id. mű, III. l. 1914—6. p. 126.

[59] A megmaradt 1. sorban az ... *VS* betűpár a centurió nomen-jének a végződése, az A betű a cognomen-jének (egyéni neve) kezdete lehet. A kőtöredék 45 cm magas, 60 cm széles.

[60] Az általánosan kedvelt *insula* („sziget") szó használatát nem javasolhatjuk, amíg fogalomkörének a vitája nem dőlt el. A római császárkori értelem-változásokhoz l. elsősorban: *A. v. Gerkan:* Röm. Mitteilungen d. Deutschen Arch. Inst. 55. 1940. 158—9.; *F. G. Maier:* Historia 2. 1954. Heft 3. 331—2. old. és 7. j. Valamikor az *insula* szabadon álló építménynek volt értelmezve, amelyet az utca, illetőleg szabad övezet, sikátor vett körül. Később — különféle hozzászólások szerint — jelentése a következőképpen váltakozott: egyes lakóház, bérházak emelete, tűzhely, kataszteri felosztás telkei, házbejárat.

[61] A 15. sz. képen (alaprajz) a C+D+E+L+M+V főhelyiségekből, N és O mellékhelyiségekből tevődik össze.

[62] A 15. sz. alaprajzon az M helyiségben. (44. old.)

[63] Legfeljebb a padozat hőmérsékletét vehette fel a kádba öntött víz. A legutóbb Saalburgban megejtett padlófűtési kísérletek eredményeit l. részletesebben: *Fr. Kretzschmer:* Hypocausten. Saalburg Jb. 12. 1953. 34.

[64] Uo. 33. old. A saalburgi kísérletnél a bükkfa-szénnel végzett begyújtás után 36 óra múltán bekövetkezett a padlófelület és a légtér állandósult hőfoka.

[65] Legkorábbiak a *LEG(io) IIII F(lavia)* és a *CHO* bélyeg mögött rejlő alakulatok készítményei. A minden sorszám és népnév nélküli *C(o)HO(rs)*-on talán az alakulóban levő gyalogos, helytartói testőr zászlóalj értendő. A sorszám és népnév nélküli numerus-ok és ala-k kilétéről hasonló véleményt *E. Polaschek* (RE id. mű. 1942. Ovilavis c.) képvisel. CIL III. p. 1059 (Noricumban). A legtöbb téglán az aquincumi házilegió névbélyegei voltak olvashatók: LEG II V; LEG II AD; LEG II AD P F; LG II V...; LEG II ADI P F; F S[u]PVL (kétsoros, a LEG II VD felső sor tükörírással:) „Lupus f(ecit), Lupus készítette". Hasonló típusok a pannóniai téglabélyeg-gyűjteményben: V. 21/1, 12/1; V. 47; VI. 45, 48; VI. 50/2, 4; VI. 56/1; VII. 99; VIII. 120; 126; VII. 97/3—4. VIII. 107; (Még kéziratban.) Véleményem szerint a téglák főbb csoportjai a következő korszakokra jellemző betűtípusokat mutatják: i. sz. 110 körül, II. sz. derekán, III. sz. végén (Diocletianus kora), I. Valentinianus. Az egyetlen falból kiszedett téglán fennmaradt bélyeg mintha a Diocletianus — I. Valentinianus korszak írás-sajátosságait őrizte volna meg; ez a tégla az apsis-faltól Ny-ra levő agyagba rakott falból került ki (III. építkezési korszakból).

[66] Későbbi időkben különféle szolgáltatásokért is kaphattak a katonaságtól téglaanyagot civil személyek, illetőleg romos és kiürített katonai építményekből elhordhattak téglákat viszonzás nélkül is.

[67] A délebbi modern munkásház É-i szélén levő betonjárda szintjétől mint 0 ponttól mértünk le a felülről látható padlók és más felületek síkjaihoz. Az így kapott mélységadatok: *T*-nél terrazzo-felszín 150, *I*-nél a legrégebbi kád feneke 171, *A*-nál a fűtőtér feneke 188, *I*-nél, a K-i oldalon kiugró helyiségben, a fűtőtér alja 248, *M*-nél a terrazzo-padló felszíne 200, *F*-nél az udvari kőburkolat szintje 160 cm mélyen.

[68] A „cs. 1" 0 pontunk alatt 214 cm mélységben feküdt és vezette ki a legrégebbi kád vizét és mintegy 10 m-en át 435 cm mélyre esett. A „cs. 2" az alaprajzon (ebben a kötetben a 44. lapon) kb. 30 cm-re halad vele párhuzamosan, de 60 cm-rel fölötte. Utóbbi fenekét és tetejét peremes téglákból, oldalait gyenge habarcsba rögzített vastag tégladarabokból illesztették össze. A téglákon a *legio II adiutrix* (II. „segítő" legió) névbélyegei; hasonló típusok ezekhez: VI. 45 vagy 48; 51, 50; VII. 71.

A „cs. 3" a „cs. 4" alatt kb. 100 cm mélységben feküdt.

[69] A „cs. 5" 0 pontunk alatt 192 cm mélységben indult ki az L-helyiség küszöbétől, de voltaképpen az *M* kád elhasznált vizét vezette el, amely a lejtős padozatokon ÉNy felé folyhatott el ide.

[70] A „cs. 4" 0 pontunk alatt 148 cm mélységben a *J* félkörű medencétől indult ki.

[71] Máig nem került még elő a K-i építmény csatornázása a II. építkezési periódusból, a Ny-i épületnél a III. építkezés vízelvezető berendezése. Talán előbbi a Duna felé vezetett, és a ma még álló modern házak akadályozzák kikutatását. A Ny-i építménynél a II. periódus csatornázását használhatták tovább a II. újjáépítés, illetőleg kibővítés kapcsán.

[72] *Stajermann:* A dunai római hadsereg etnikai és társad. összetétele. Szovjet Régészet 3. 1952. 1—22.

[73] *Nagy L.* (Bp. Rég. XII. 1937. 270, 275.) szerint a szomszédos Főposta mellett volt a — szerintünk — késő római erődített tábor DNy-i saroktornya és a déli sáncárka. A Szőlő utca 66. sz. előtt K—Ny irányú sáncárok mutatkozott. A két pont összekötő vonala adja a késői tábor D-i kiterjedését.

[74] *Nagy L.:* Ókeresztény cella trichora... 1931. 15. skk. Egyébként a két modern munkásház építése kapcsán előkerült antik emlékek kiállításával — az egyik bérház alagsorában és a két modern ház közötti udvarban — rommúzeumot rendeztünk be, a Bécsben megnyitott „Ruinenstätte" (*A. Neumann:* Zur Eröffnung d. röm. Ruinenstätte. Amtsblatt St. Wien. 55. 1950. júl. 1. sz.), illetőleg a Bpesten már régebben berendezett Március 15. és Flórián téri, úttest alatti múzeumok gondolatának jelentős, új kezdeményezést is tartalmazó továbbfejlesztéseként. L. ennek a kötetnek a 427-434. lapjait.

[75] Az itt előkerült, kiváló stukkó, falfestészet stb. értékelését és részletes bemutatását *K. Kaba M.* végzi el (e kötet 255-293. old.).

[76] A 6 főtiszt (*tribunus militum*, „katonai tribunusz") a legió főparancsnok — helytartó bizalmi segédjei voltak a vezetésben. Egyáltalán a főtiszti és parancsnoki lakóházaknál olyan nagyfokú versenyzés folyt a fényűzés terén, hogy Hadrianus császárnak (Scriptores Hist. Aug. vita Hadr. 26) rendeletet kellett kiadnia a túlzó fényűzés csökkentése érdekében: ...triclinia de castris et porticus et topiaria dirueret..., „...hogy a háromszemélyes ebédlő pamlagokat, az oszlopos díszcsarnokokat, a festett (séta) körfolyosókat és a műkertészetet a táborból eltüntesse...". *K. M. Swoboda:* Röm. u. roman. Paläste.[2] Wien, 1924. 154. Mintha a Laktanya utcai épület is a Hadrianus-féle rendelet kiadása előtt létesült volna.

A *praetorium* maga a mai óbudai Fő térnél volt *Nagy L.* szerint (Bp. tört. I. 1942. 361.). Más vélemények szerint a Laktanya utca 31. sz. háztelek DNy-i sarka helyén, ahol a 11 legatusi (helytartói) oltárkő előkerült (pl. *Nagy T.* szerint a táborszentély, *sacellum*-nak a IV. sz.-ban átépített falrészéből; uo. II. k. 446. old., 215. j.). *Kuzsinszky B.:* AÉ 17. 1897. 401.; Bp. Rég. V. 1897. 128. skk.

Mindenekelőtt a *quaestorium*-ra gondolhatunk, amikor a 31. sz. alatti északabbi udvar építményének a rendeltetését találgatjuk.

[77] Az elhunytra koporsóként csak két db téglát helyeztek. A közelben szórványként előkerült Constantius középbronz érem egy másik sírhoz tartozhatott. A freskó részben a helytartói palota festőjétől eredhet.

A közelben (1938-ban) feltárt kerek terrazzo-fürdőmedence talán összefüggött az itteni padozat építményével. *Nagy L.:* AÉ 1940. 120. old. és 5. j.

[78] Az 1941. évi tájékozódó próbakutatás részletesen ismertetve: Bp. Rég. XIV. 1945. 29. skk. Az 1951. évi ásatási kampány eredményeiről előzetes, népszerű közlés: Építés, Építészet 3. 1951. 550. A mostani tervszerű feltárást — a M. Tud. Akadémia megbízásából — alulírott vezetése mellett tudományos munkaközösség irányította. A térképezést főleg Schauschek J. végezte. A részletes tudományos feldolgozásban elsősorban *Sz. Póczy Klára*, *K. Kaba Melinda* és *Pekáry Tamás* közreműködésére számítok.

[79] Ennek az aránynak a megállapításánál nem számítottuk be a térkép déli szélén kezdődő, talán már másik, szintén díszes és padlófűtéssel ellátott épület (a 12. képen (alaprajz) 19—21, 40 sorszámok) feltártságának a mértékét.

[80] A *12.* képen (alaprajz) a 23, 34, illetőleg a 66 és 68 sorsz. helyek. Egyébként a hosszúságra úgy következtethetünk, hogy a belső nagyudvart U-alakban körülvevő fedett folyosó (17, 26 sorszámok) DNy-i sarokpontjától (a 72 sorszámnál) ugyanolyan — kb. 25 m — távolságot mérünk le Ny felé, mint amilyen széles szárnyat már feltártunk a K-i homlokzaton (1—18 sorszámok), a kerengő folyosó szélességét is beleszámítva. Ezt a becslést támogatni látszik az a körülmény, hogy Ny felé kb. 106 m-re érjük el ma a Kis-Dunaág partoldalát, és így az a benyomásunk, hogy az ókorban mégis meglevő Dunaág mellé építették Aquincum legnagyobb lakóépületét.

[81] Az I., II. és a IV. építkezési periódusok falmaradványai szerkezetileg nem zavarják a főépítmény alapozásait és beosztását.

[82] Egyetlen cella, két pilléres előtérrel, amilyent pl. közöl: *G. Rodenwaldt:* Neue deutsche Ausgrabungen. Münster, 1930. 33/3. t.

[83] *Loeschcke* (uo. 206—7. old.) a trieri szentélykörzet *Mercurius*-szentélyével kapcsolatban a gallok és a germánok Mercurius-a mögött szintén bennszülött istenséget tételez fel. Ehhez a kelta, illetőleg germán Mercu-

rius-hoz részletesebben l.: *G. Wissowa:* Interpretatio Romana, Röm. Götter im Barbarenlande. Archiv f. Religionswiss. 19. 1916—9. 12. skk.

[84] A *12.* képen (alaprajz) a 49, 56 és 42 sorszámoknál. Főleg a tojásdad fürdőmedence mellett alakult ki teljesebben alaprajzi részlete. Falai 120—130 cm vastagok. Ezek feltűnően lesimított felszíne az Adria felett 100, 976 m magasan fekszik, míg pl. a III. periódusba tartozó szentély-udvarszint 102,547 m magasan.

[85] 10—12 cm széles, 6—14 cm magas. *Schauschek J.* szerint gerendahálózat helye.

[86] Bp. Rég. XIV. 1945. 133, 150. A *12.* képen (alaprajz) 1—15 sorsz. helyiségek. Pl. a Belgica tartományban az ostei és vaasradei villák méretben is emlékeztetnek erre a K-i szárnyra. *A. Byvanck:* Nederland in d. rom. Tijd II. 337—8.

[87] A *12.* képen (alaprajz) a 18, 24—38 sorsz. helyiségek. A fürdőosztály: 63, 57—62 sorszámok. A szintezések adatai szerint is az állatalakos mozaikpadozat felszíne feküdt a legmagasabban, 103,79 m magasan az Adria felett.

[88] Bp. Rég. XIV. 1945. 83—84, 87—89. A tengeri állatjelenetes mozaikok korához l.: *M. E. Blake:* Roman mosaics of the second century. Memoirs of the Amer. Acad. in Rome 13. 1936. 142—3.; *E. Krüger:* Beibl. z. Jb. d. D. A. I. = Archäologischer Anzeiger 48. 1933. 675, 678—92. (az i. sz. 150 utáni fejlődési korszak alaptípusán hasonló sisakszerű díszítménysor stb.).

[89] A M. Aurelius korabeli háborús pusztítások során pl. azonnali javításokat végezhettek a helytartói villán a L(egio) XV A(pollinaris), vagyis „a XV., Apolló-tól védett legió" és a LEG(io) II ITAL(ica), azaz a „II. itáliai legió" osztagai, amint erről megtalált bélyeges tégláik tanúskodnak. Feltűnő, hogy egyébként Aquincum más pontjain az újjáépítés évtizedeket váratott magára.

[90] A *12.* képen (alaprajz) az 51—6, 71, illetőleg 68 sorszámoknál. A felhasznált téglákon a csapatnév *ANT(oniniana)*-jelzővel végződik. Ennek a keltezéséhez l. a 392. oldalt.

[91] Eddig a palota 13 helyiségében állapíthattuk meg mozaikpadló nyomait, a *12.* képen (alaprajz) a 2—3, 5—8, 11, 41, 47, 57—8, 62—3 sorsz. termekben.

[92] A *12.* képen (alaprajz) a 48 sorszámnál. Külön csatornahálózat négyszög-rendszerébe tartozott bele. *Xystus*, vízelosztó torony, kúthász volt? *L. Homo:* A római kultúra (Révay J. ford.), Bp. 226.

[93] Magassága 94 cm. Felül a vájat átm.-je 17 cm. Az alján lévő 3 lyuk a rögzítés, illetőleg a vízcső bevezetésére szolgálhatott. A nagyudvar É-i szélén került elő.

[94] A *12.* képen (alaprajz) az 50 sorszámnál. Az itt talált attikai oszlopláb díszességére is utal. A tógás szobortorzó 81,5 cm széles. Eredeti, kb. 3 m-es magasságával a soproni *Capitolium (Iuppiter — Iuno — Minerva* temploma) 260 cm magas szobrait (AÉ 51. 1938. 30) is jóval felülmúlja.

[95] Az ellentétes szakirodalmi felfogás először: *B. Sacken:* Mitt. ... Central Comm. 2. 1857. 283. A Kis-Dunaág medrében állítólag keresztbemenő falaknak alacsony vízállás mellett sincs nyoma (Bp. Rég. XIV. 1945. 135. oldal, 1/a. j.). Különben is ezeknek az irodalomban hagyományozott távolságadata — egymástól — mintegy 300 m, ami jelentősen kisebb a legiótáborok szélességénél.

[96] A *12.* képen (alaprajz) a 69 sorszám. Fenéktégláin a bélyeg: COH(ors) VII Br(eucorum) *ANT(oniniana)*.

[97] *Schauschek J.* figyelte meg, hogy ebből a partoldali falból, É-i végénél, a sziget belseje felé három fal ágazik el. Az abból kiszedett téglák bélyegei a II. sz. elejére utalnak. A fal egyéb sajátságai részben a palota terében észlelt, ún. II. periódusú fal-hálózattal egyeznek, és így esetleg egyazon rendeltetésűek, illetőleg eredetük azonos időpontra megy vissza.

[98] *Pávai Vajna F.* geológus az ásatási árkaink rétegeiből kivett próbák vizsgálata alapján szintén azt állapította meg, hogy a római korban már megvolt a Kis-Dunaág, az óbudai part és a sziget között.

[99] A szigeti villa urbana-t ellenséges megrohanás nemigen érhette meglepetésként, mert a Duna túlsó, vagyis bal partján, átellenben, előretolt erődítmény (Transaquincum) létesült. Ez 500 főnyi cohors-ot (bennszülött gyalogos segédzászlóalj) fogadhatott be, miként a vele egyforma nagyságú, délebbi hídfő-erőd, az V. ker. Március 15 tér helyén. A *classis* (hadinaszádflotilla) egységei is cirkálhattak a dunai sziget körül. Carnuntum-ban is az erődített táboron kívül építtetett villát magának a helytartó. *E. Swoboda:* Carnuntum ... Wien, 1953. 83.

[100] A *12.* képen (alaprajz) a 27. sorszám.

[101] CIL III. 3479, 3416, 10491, 3445, 10420, 10403, 10411, 10454, 10400, 3418 sz. (lehetőleg időrendbe állítva).

[102] Félembernagyságú. Az eredeti festésnek a nyomai megmaradtak. A felső ruhát vörösre, az alsót fehérre, a hajat sötétbarnára, az arcot, a végtagokat és a madárfejű griffet testszínűre színezték. Az összeállítást végző Ráfael V. szobrász szerint helyi eredetű mészkőből készült.

[103] Laureae Aquincenses ... I. Bpest, 1938. 108—9. Bp. Tört. I/2. Bpest, 1942. 403.

[104] Bpest története I/2. 1942. LX. t. 1 kép.

[105] Az írás 24 mm széles. A köszöntő formulához analógia: *A. Riese:* Das rhein. Germanien... Leipzig, 1892. 435. oldal, 164 sz.

[106] Kevésbé gondolhatunk ezekre a kiegészítésekre, bár formailag szintén helyet találhatnának: lib(rarius, írnok), lib(ritor, kőhajító katona). *Latinianus* 115 körül *Moesia inferior* („Alsó Moesia", a mai Bulgária területe) *procurator*-a (pénzügyi igazgató). *A. Stein:* Die Legaten v. Moesien. Bpest, 1940. 112—3. (Radnóti A. figyelmeztetése.)

[107] *E. Ritterling:* AÉ 41.1927.66—7.

[108] A *Lar*-istenségek mibenlétéhez részletesebben l.: *Boehm:* RE id. mű, 1924. Lares c. 806—33.

[109] A legióban a főparancsnok-*legatus* mellett a hat „katonai tribunus" működött segédparancsnokként. Hatáskörük ezredes-rangnak felelt meg. Figyelemre méltó, hogy jelen esetben az apa a legió (kb. 6000 főnyi gyalogos + 120 fő lovas, ehhez munka-osztagok stb.) főparancsnoka, aki — mai szemmel nézve kétségtelenül összeférhetetlen helyzetben — maga mellé vette saját fiát alparancsnokként. Az apa helytartóságához l.: *E. Ritterling*, id. mű 73. old.

[110] Egy Sabinianus-t 210-ben hostis publicus-nak („közellenség") nyilvánítottak és ekkor vakarhatták ki

— tökéletlenül — helytartónk egyéni nevét; a névből a 3 utolsó betű sértetlen maradt. Viszont 155-ben consuloskodott egy másik *Sabinianus*. L. ehhez: RE id. mű, Sabinianus c. 1920. 1585. old. Kérdés, melyik Sabinianus hozható kapcsolatba az aquincumi oltárkő állítójával? A nevet ugyanis tévedésből is kivakarhatták. Külön probléma a felirat utolsó sorába, eltérő jellegű írással, utólag beírt kifejezés. Egyszerűen tévesen bevésett női név a *Salvia Luciola*? Valami bennszülött, talán matrónajellegű istennő rejlik a pótlólag bejegyzett név mögött? Vö. *Keune:* RE id. mű, 1920. Salvennae c. 2015.

111 Nagyobb jelentőség nélküli feliratuk csonkult.

112 AÉ 1870. 241 és 264.

113 A gázgyári orvosi rendelőtől K-re. Fektetés: K—Ny. Fenék és fedés téglákból. Belső tér: 180×53×45 cm. Az oldalfalak belső felületét 2 cm vastag vakolattal elsimították. Az oldalfal egy sor (26×40 cm-es) téglából, gyenge mésztartalmú kötőanyaggal. A két sírkamra egymástól 130 cm-re létesült. Hasonló pl.: Bulletin de l'Inst. Bulg. 17. 1950. 329. old. Fig. 263.

114 A IV. sz.-ból. A gépi erővel folyó alapgödör-ásás több sírt csak széltében metszett.

115 A kiegészítés szerintem valószínűbb az *aug(ur)*-szóra, mert a *colonia*-rangú Aquincum városnak volt egy T. Fl. *Titianus* nevű augurja (CIL III. 10418). A rövidítési mód egyébként egyforma a két papi funkciónál, ami kérdésessé teszi az összes kapcsolatos kiegészítéseket. Talán a hasonló nomen (nemzetségi névféle) és cognomen (egyéni név) — a két augurnál — valami kapcsolatot jelent egymással. A Rajnavidéken a nomen és a cognomen egymásból származásához l.: *E. Fraenkel:* RE id. mű, 1935. Namenwesen c. 1670.
A kőoltárka csak 50 cm magas. Tetején négyszögletes tányérvájat, amely 1 cm mély, 7,5×13 cm kiterjedésű. Az oltárka fejezetén kivésett tojásdad alakú hálóvonalazás a múzeum másik kőemlékén, *Lucilia Restituta* sírkövén, fogantyúszerű végződéssel ismétlődik meg. Valószínűleg tükör, esetleg legyező ábrázolásával állunk szemben. Mindkét tárgynak jelképes jelentése van a temetői domborképeken. *Nagy L.:* AÉ 1944—45. 124.

116 Aquincum *municipium* (alacsonyabb) fokú városi rangot ebben az időszakban birtokolt. Bpest története I/1. 1942. 274.

117 A lelőhely: az aquincumi legiótábor déli fala előterében. A megmaradt rész 243 mm magas.

118 Legutóbb ezekről: *I. Welkov:* Ein Pferdeparadeschmuck. Jahreshefte d. Öst. Arch. Inst. 39. 1952. 107—12. Egyébként a gladiátorok és a centuriók is viselhettek — ünnepeken — lábpáncélt. *Paulovics I.:* Intercisa, 1927. 38. old. és 3. j. A straubingi analógiák alapján inkább lábpáncélról van szó. *J. Keim—H. Klumbach:* Das röm. Schatzfund v. Straubing.

119 A freskó-darab mérete: 22×25 cm. Színei: a bordó keret mentén fehér csík, a fejek és a ládzsahegyek barna tónusban, a háttér feketésbe átmenő világoszöld. A pajzs (?) szürke színű.

120 A megmaradt relief 25,5 cm magas, vastagsága 3,4 cm.

121 A kolozsvári múzeumban őrzött, szintén fehér márványból faragott *Dionysos*-csoport jobb oldalán azonos testtartású *Venus*-alak avagy *Maenas* (?) áll. *Buday Á.:* Dolgozatok ...7. 1916. 38—41. old., 6. kép. Ez az apulumi (gyulafehérvári) áttört dombormű kétszeres nagyságú az aquincumihoz képest. Buday Á. Bulgáriából ismer legközelebbi hasonlóságot ehhez a nőalakformához.

122 Találóan hangsúlyozza *Szilágyi J. Gy.* (Görög művészet. 1954. 72.): ...Praxitelés-féle minta után készült a későbbi évszázadok minden *Venus*-szobra, „közvetve vagy közvetlenül".

123 Lh. a legiótábortól Ny-ra létesült temető. Legnagyobb szélessége 93 cm. A kiemelkedő henger tetején négyszögű lyuk, amely 4 cm mély és széles; ebbe rögzíthettek egy kisebb szobrocskát, illetőleg a fenyőtobozt.

124 *Sept. Procella* és férje sírköve; Bp. Rég. V. 1897. 152—3. Felirata: CIL III. 14354.
Az ilyen oroszlánpár-faragványok szerepéhez a temetői építészetben stb. legutóbb részletesebben szólt hozzá: *Erdélyi G.:* Intercisa I. (monográfia), 1954. 223—4. Elsősorban a *Kybele*-vallás hatása keresendő e mögött az emlékcsoport mögött. Az aquincumi hasonló emlékek áttekintését l.: *Kuzsinszky B.:* Bp. Rég. IX. 1906. 63—67. Szerinte a maszk Iuppitert-t jelentette.

JÁNOS SZILÁGYI

WICHTIGE ERGEBNISSE RÖMERZEITLICHER AUSGRABUNGEN IM GEBIET VON BUDAPEST UND WERTVOLLE BEREICHERUNGEN DES MUSEUMS IN AQUINCUM IN DEN JAHREN 1951-1953

(VORLÄUFIGER BERICHT)

Die Abteilung für Altertumskunde des Historischen Museums von Budapest (Museum in Aquincum) führte seit ihrem 60jährigen Bestehen ihre grössten Ausgrabungen im Laufe der Jahre 1951—1953 aus, um im Auftrag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften den grösseren Teil der Reste des sogenannten „Legatenpalastes" — einer prunkvollen luxuriösen Villa auf der Schiffswerftinsel von Óbuda (Altofen) — freizulegen. (Das Museum in Aquincum wurde am 12. VI. 1953 als wissenschaftliche Institution mit dem Budapester Archäologischen Institut vereinigt). Ausser den Ausgrabungsarbeiten am Legatenpalast gelang es uns, noch andere Arbeiten zur Bergung historisch wertvoller Funde durchzuführen. Unser vorläufiger Bericht ist in geographischer Reihenfolge geordnet und verläuft aus südlicher Richtung nach Norden.

Auf dem Baugrund in der Szépvölgyistrasse 41 haben wir gelegentlich der in Angriff genommenen Bebauung wichtige Denkmäler geborgen. Besonders erwähnenswert sind eine Steinstatue Jupiters, die man sich auf einer 4 m hohen Säule mit Sockel stehend vorstellen soll und eine von ausgezeichneter Arbeit zeugende Bronzestatuette des Herkules. Die Säule krönende Statue ist von halber Lebensgrösse. Es wird beabsichtigt, die ergänzte Kopie der in mehreren Bruchstücken zutage gekommenen Jupitersäule vor dem Museum von Aquincum aufzustellen, und so dem Beispiel des Mainzer prächtigeren und höheren Urbildes zu folgen (*E. Neeb*, Saalburg Jahrbuch 3, 1912, S. 99—100 und Abb. 51).

In der Siedlungsanlage einer Ziegelfabrik (III. Bez. Bécsistrasse Nr. 134—136) haben wir (in aufgebrochenem, gestörtem Zustand) einen Steinsarg gefunden. Die Inschrift ergänzen wir folgenderweise: AVREL‹io› MUCIANO VET‹erano› DOMO — T‹h› — RACIA QUI VIXIT ANN‹is› LXX — M‹ensibus› X DIEB‹us› IIII AVRELIA — DOMNINA CONIV‹n› X PIENTIS — SIMO F‹aciendum› C‹uravit.› Die Ergänzungen stehen in Klammern. Die fünf Reihen der Inschrift sind durch Gedankenstriche getrennt. Die stark löcherige Oberfläche des Inschriftfeldes ist 93,5 cm lang. Der Veteran-Ehemann und seine Gemahlin tragen denselben Gentilnamen (Aurelius Aurelia). Dies lässt die Vermutung zu, dass Domnina zuerst als Sklavin in den Besitz des Mucianus geraten ist, ihr Herr sie aber frei gelassen und später sogar eine gesetzliche Ehe mit ihr geschlossen hat. Der frei gelassene Sklave erhielt nämlich in der Regel den Familiennamen des einstigen Besitzers. Diese Sarginschrift kann aus der Zeit des Alexander Severus (222—235) oder aus etwas späterer Zeit datiert werden, da unser Veteran aller Wahrscheinlichkeit nach identisch ist mit jenem Aur ‹elius› Mucianus, der noch als Soldat der II. Hilfslegion einen Votivaltarstein in Szentendre errichten liess (CIL III 15171. Berichtigung von L. Nagy. AÉ 52, 1939, 144. Die abgebrochenen Teile der Inschriften bringen wir in eckigen Klammern). Dem Namen der Legion wurde der Beiname Severiana gegeben und solche Beinamen trugen die Legionen in der Regel während der Regierungszeit des genannten Kaisers. *(G. Bersanetti*, Athenaeum 18 [1940] 111.) Die Zeit der das Inschriftfeld an den zwei Seiten abschliessenden barockartigen Randornamentik: an Sarkophagen (in datierbaren Fällen): 230, 240, 267 und 280 u. Z. (Zuletzt *L. Nagy*, BR 14 [1945] 543—544).

Die Heimat des Verstorbenen mag im Gebiet des heutigen Bulgarien gewesen sein; auch seine Gemahlin stammte wahrscheinlich aus dem Osten. (Die Träger des Domninos-Namens sind östlicher Herkunft: P.—W., R.E.... Domninos c., 1521—6.)

In der Nähe ist ein Altarstein zum Vorschein gekommen (Abb. 2). Die Höhe des Altarsteins beträgt 101,5 cm. In der Unterseite Dübelloch 4×4 cm, 6—7 cm tief, in der Deckfläche ein Loch von 6×6 cm und 9 cm Tiefe. Die Inschrift lautet: I‹ovi› O‹ptimo› M‹aximo› — P‹ublius› AEL‹ius› CA—RVS — VET‹eranus› LEG‹ionis› II—ADI‹utricis› P‹iae› F‹idelis› ANT—ONINIANA‹e› —PRO SALVTE—SVA SVORVM—QVE OMNIVM—V‹otum› S‹olvit› L‹ibens› M‹erito›.

Der Beiname Antoniniana datiert die Erfüllung des Votums aus der Zeit der Kaiser Caracalla oder Elagabal (211—222). Ein Nachkomme dieses Veterans dürfte vielleicht jener Ael‹ius› Carus gewesen sein, der als Adjutant des Statthalters, ein Steinaltärchen stiftete (im Jahre 230 u. Z.) (B‹ene› f‹iciarius› leg‹ati›... BR 15 [1950] 459—460. Zu den Kriegszügen der Legion um 210: *Ritterling*, P. W. — R. E. Legio, II. Teil 1450-1. Spalte. Der Aufenthalt der Legio IV Flavia in Aquincum in den Jahren 203—209: AÉ 78.1951.135 [Anm.]) Die erste Wertung der im Gebiet von Aquincum geführten Kämpfe „adversus defectores et rebelles": *Dmitrev*, AÉ 80.1953.88.

Die alte Leiblegion von Aquincum zog um 207 wahrscheinlich mit beinahe allen ihren Einheiten in einen weit entfernten Feldzug (gegen die Briten?). In ihrer Abwesenheit wurden jedoch die auf-

rührerischen Bewegungen der Sklaven, Bauern und anderen Landesflüchtigen (latrones) so drohend, dass von dem nächstgelegenen (südlichen) Lager die Legio IV Flavia und von Westen Abteilungen der 4 germanischen Legionen herbeieilten.

In dem Hof der Lajosstrasse 160 (III. Bez.) haben wir im Zusammenhang mit den Vorbereitungsarbeiten des Stadtregulierungsplanes Forschungsgraben gezogen. Hier fanden wir einen Ofen datiert durch Münzen des späten Mittelalters und eine Senkgrube mit Seitenwänden aus römerzeitlichen Steinen, in welche ein Kanal mündete. Der Kanal war mit grossen Steinplatten bedeckt. In einer Entfernung von 190 m hatten wir schon einen Grosskanal durchforscht. Die geringe Entfernung der beiden Grosskanäle voneinander ist charakteristisch für die Bedeutung der Garnisonstadt von Aquincum (BR 14 [1945] S. 454 und Abb. 2: Grundriss; AÉ 78 [1951] 124—126). Der südlicher gelegene Kanal ist etwas grösser: 127 cm tief, 78 cm breit (im Innenraum).

Das Óbuda (Altofen) des Mittelalters bzw. sein Zentrum schöpfte sein Baumaterial aus den erschliessbaren Steinresten des Römerlagers und der Garnisonstadt und auch an dieser Stelle ist, auf demselben Niveau mit der Feuerstelle, eine Hofpflasterung (zur Strasse gehörig?) aus dem Mittelalter erhalten geblieben. (Das Fundament ist Stein, darüber eine Schotterschicht.)

Gelegentlich der Fundamentaushebungen der modernen Arbeiterhäuser in der Kiscelli-Strasse 10 und Korvin-Otto-Strasse 63 (III.Bez.) haben wir Denkmäler von Bedeutung geborgen. Ein hohes Grabdenkmal (Abb. 3) trägt folgende Inschrift: D‹is› M‹anibus› — C‹aius› AEL‹ius› ALEXAND — ER‹tribu› FABIA ‹domo› ANCORA—CVS‹tos› ARM‹orum› LEG‹ionis› IIII FL‹aviae› — STI‹pendiorum› XXII VIX‹it› ANN‹os› XLII— C‹aius› IVL‹ius› FRVGI HERES—FACIENDVM CVRA—VIT.

Der verstorbene Zeughaushüter stammt aus der Stadt Ancora. Die Frage ist jedoch nicht entschieden, wo diese Stadt zu suchen ist. Die drei im nahen Osten liegenden Städte mit dem Namen Ancyra können wir nur annehmen, wenn wir einen orthographischen Fehler voraussetzen. Auch in Mauretanien gab es einen Mons Ancorarius. Auf Grund der tribus-Angabe ist es jedoch wahrscheinlicher, dass der Hüter des Zeughauses aus Ancyra stammte. Fabia Ancora: CIL III. 6118, 12489, 10497, 10499; BR 6, 120; 7, 26. *W. Kubitschek*, Imp. Rom. trib. descr., 252—253. Von grosser Tragweite ist dieser neuerliche Beweis des Aufenthaltes der Legio IV Flavia in Aquincum. Demgemäss ist es eindeutig festgestellt, dass sie von ihrem ständigen Lagerplatz an der unteren Donau während der Jahre 162—166 das Aquincumer Gebiet betreten hat, als die hiesige Legion grösstenteils an die kleinasiatische Front gesandt wurde. *Ritterling*, op. cit. 1544—5. Das erste Auftreten der Legio IV Flavia in Aquincum muss unverändert um die Wende des I. und II. Jahrhunderts angenommen werden, da die mit ihrem Stempel versehenen Ziegel mit den gestempelten Ziegeln der in den Jahren 103—107 hier tätigen LEG‹io› X G‹emina› zusammen vorkommen (BR 13. [1943] 533). Sogar im Ofen der Kiscelli-Strasse hat L. Nagy Ziegel mit dem Stempel der IV. Flavia gefunden; dieser Ofen aber war bis Anfang des II. Jahrhunderts in Gebrauch. So liegt die Vermutung nahe, dass, ähnlich Brigetio, auch das Legionslager Aquincum von 3 (eventuell 4) Legionen bzw. deren Abteilungen erbaut wurde. (Einwände von *A. Betz* und *R. Noll:* Festschrift f. R. Egger, Beiträge z. ält. europ. Kulturgesch. II. S. 188. Klagenfurt 1953.) In diesen kriegsgeschichtlichen Hintergrund fügt sich gut das Brustbild des Reliefs, besonders die Haartracht des Verstorbenen, welche an den Vollbart des Kaisers Hadrian erinnert. Diese Mode konnte — wie die Modeströmungen im allgemeinen — wohl ein ganzes Menschenalter später nach Pannonien gekommen sein *(G. Erdélyi:* Die Ornamentik der pannonischen Grabmäler, S. 21, Anm. 29 ungarisch).

Die Inschrift eines anderen schmalen und hohen Grabmales (Abb. 4), welches in der Kiscelli-Strasse 10 gefunden wurde, ergänzen wir auf folgende Weise: D‹is› M‹anibus› — VAL‹erius› PROCLIANVS V‹ir› E‹gregius? PE‹rfectissimus?› — Q‹ui› V‹ixit› ANN‹is› LXX M‹ensibus› X D‹iebus› X—AVRELIA PROCLA CO—NIVNX ET FLAVIVS — PROCLIANVS MILES — LEG‹ionis› I ADIVT‹ricis› FILIVS—VNA CVM MATRE—PATRI CARISSIMO—F‹aciendum› C‹uraverunt›.

Auf die östliche Herkunft der Procliani wurde von uns schon bei anderer Gelegenheit hingewiesen. (BR 15 [1950] 523. — Das Zeichen der Zugehörigkeit zum Ritterstand ist mit solchen Abkürzungen seit Sept. Severus üblich: R. *Cagnat*, Cours d'épigr... S. 112., Anm. 2.

Im Laufe der Bautätigkeit an den neuen Häusern haben wir ein sehr beschädigtes Grabsteinfragment gefunden. (Abb. 5.). Ihre ergänzte Inschrift lautet: ...M‹arcus› SAEN[i]—VS N[e]POT—IANVS HAS—T‹atus centurio› L‹egionis›II AD‹iutricis› —ET FL‹avia› FESTA—PARENTES FILI‹o›—DVLCIS‹simo?›; (Der erhalten gebliebene Teil des Grabmals ist 40—49,5 cm hoch.)

Noch unvollständiger ist ein anderes, bei derselben Fundbergung zutage gekommenes Grabmalfragment. (Abb. 6). Von den erhalten gebliebenen 10 Buchstaben ist nur die vorletzte Zeile irgendwie verständlich: P‹rimus› P‹ilus› Leg‹ionis›... liess es errichten, wahrscheinlich seinem Vater. Die letzte Zeile ist vielleicht folgendermassen zu ergänzen: P‹atri› F‹ecit›? (In der ersten Zeile dürfte das erhalten gebliebene... VS-Buchstabenpaar die Endung des Nomens des Centurio vom höchsten Rang, das A der Anfangsbuchstabe seines Kognomens gewesen sein. Das Bruchstück ist 45 cm hoch, 60 cm breit.)

Am Fundort der Steindenkmäler wurde im Laufe des II.—III. Jahrhunderts in sukzessiver Bautätigkeit eine Gruppe von 4 römischen Wohnhäusern er-

baut. (Abb. 15, S. 44: Grundriss der erschliessbaren Teile.) Das westliche Haus enthielt unter anderem zwei Badewannen (aus gebranntem Ton). Eine Badewanne war von unten nicht heizbar, in der anderen konnte man aber durch die Heizeinrichtung unter dem Fussboden das Wasser wärmen (Abb. 7, 8, 9).

Während der ersten Bauperiode sowie bei den späteren Umbauten verwendete man in grossen Mengen die Ziegel mit Militärstempel. Ziegelmaterial mit Militärstempel war — ausserhalb des Befestigungswerkes — in erster Linie für die höheren Offiziere erhältlich, besonders in der Zeit, als die Befestigungsarbeiten des Lagers in Gang waren. (Später konnten auch Zivilpersonen für verschiedene Dienstleistungen solches Ziegelmaterial vom Militär erhalten bzw. konnten sie sich aus den verfallenen und vom Militär geräumten Gebäuden solches Material auch ohne Gegenleistung beschaffen.) Wir sind daher der Meinung, dass sich die wohlhabenderen Offiziere während der ersten Bauperiode an dieser Stelle Luxushäuser errichten liessen (für ihren Aufenthalt ausserhalb der Dienstzeit). (Über die Bebauung und Besiedlung siehe S. 83—86.) Es ist auffällig, dass im Laufe der dritten Bauperiode (zur Zeit des Diocletian?) das westliche Haus besonders erweitert wurde. Hinsichtlich dieser Erweiterungen nehmen wir an, dass das Steigen der materiellen Mittel und Ansprüche vielleicht als ein Beitrag zur Geschichte der um die Wende des III.—IV. Jahrhunderts auch im Gebiet der militärischen Kolonie von Aquincum sich vollziehenden Ausbreitung des Grossgrundbesitzertums zu verwerten ist. (*Staerman*, VDI 1946, III., 256—266). Das endgültige Schicksal und Aufgeben der Häusergruppe wird von *K. Póczy* auf S. 83-86 behandelt. Übrigens wurde an der Fundstelle, nämlich im Keller- und Erdgeschoss eines Mietshauses und im Hof zwischen den beiden modernen Arbeiterhäusern ein lokales Museum eingerichtet, wo die während des Bauens der letzterwähnten Häuser ans Tageslicht gekommenen Denkmäler ausgestellt sind.

Auf der Schiffswerftinsel von Óbuda war es uns in den letzten drei Jahren — im ganzen während 17 Monaten — möglich, Arbeiten zur Erschliessung der luxuriösen Villa des kaiserlichen Statthalters (des Legaten von Ostpannonien) durchzuführen. Das Ergebnis (Abb. 12: Grundriss) lässt zwar noch einige leere Flecke übrig (besonders an den Stellen wo sich die modernen Fabrikbauten erheben), doch ist es uns gelungen, etwa zwei Drittel des Grundplanes des antiken Palastes nachzuzeichnen. Die Breite des Hauptbaues mag annähernd 83 m, die Länge ungefähr 106—108 m gewesen sein. Wir unterscheiden 4 Bauperioden, von denen die III. Periode (der beendete Hauptbau) selbst vielleicht 3 Abschnitte der Bautätigkeit bedeutet, insofern als der eigentliche Palast etappenweise seine vollständigste Form erhalten hat.

Aus der I. Bauperiode ist bisher ein einziger Steinbau bekannt geworden: In der Südwestecke des mit einer Mauer umgebenen Hofes (Nr. 27 auf Grundriss), der gegen die Mitte des Südflügels liegt, wurden die Ruinen eines kleinen Heiligtumes gefunden (Nr. 28). Unter diesem Heiligtum befinden sich — in anderer Richtung — die Mauerreste eines noch älteren Heiligtumes. Letzteres mochte wohl zu Ehren des Gottes Merkur bzw. zu Ehren einer mit diesem Gott identifizierten einheimischen Gottheit errichtet worden sein, da in die Mauer der späteren Cella auch ein Altarstein eingebaut wurde, dessen Inschrift mit der Widmung MERCV [rio] AVG‹usto› beginnt. Diese Inschrift hat sich in den Mörtel eingedrückt (Abb. 14), und so ist der Abdruck dieser Worte auch nach der — während der modernen Steinbrucharbeiten erfolgten — Entfernung des Steinaltärchens erhalten geblieben.

Unter dem Niveau (in einer Tiefe von 55—85 cm) der Mauerreste aus der II. Bauperiode (auf Grundriss Nr. 49, 56 und 42) verläuft in regelmässiger und paralleler Anordnung ein Netzwerk von Aushöhlungen von 10—12 cm Breite und 6—14 cm Höhe. (*J. Schauschek* hält dies für die Spuren eines Balkennetzwerkes.) Nicht nur das ältere Merkur-Heiligtum war dem Beginn der Bauarbeiten an der Villa Urbana des Statthalters auf der genannten Donauinsel (Mitte des I. Jahrhunderts u. Z. ?) vorangegangen, sondern auch die Bauten der sogenannten II. Periode stammen aus früherer Zeit als der Villenpalast des Legatus Augusti. Da aber die Mauerreste der II. Periode dieselben wesentlichen Merkmale aufweisen wie die am Uferrand des benachbarten kleinen Donauraumes in einer Länge von 50 m, so halten wir es einstweilen für nicht unmöglich, dass sie Bestandteile einer Hafenanlage, vielleicht einer der transitorischen Stützpunkte der Classis (Flavia) Pannonica, gewesen sein konnten.

Das Ergebnis der III. Bauperiode ist der eigentliche Palast. Der Vorgang der Bautätigkeit scheint ein folgender gewesen zu sein. Zuerst (107 u. Z. als Aquincum Statthalterresidenz wurde, — BR 14 [1945] 133, 150) wurde wahrscheinlich der Ostflügel errichtet, der für sich genommen den Typus einer Villa Urbana aufweist, mit Eckrisaliten und Fassadenkorridor (Grundriss Nr. 1—15). In der zweiten Bauetappe entstand der Südflügel. Die dritte Phase ist durch die Badeabteilung gekennzeichnet (auf der Nordseite). Die drei Phasen der Bauarbeiten wurden in verhältnismässig kurzen Zeitabständen (vielleicht binnen eines Jahrhunderts) aufgenommen bzw. beendet. Diese Feststellung können wir mit Hilfe der Zeitspanne demonstrieren, die zwischen der rein geometrischen Ornamentik des Fussbodens im Ostflügel (Abb. 16, 17, 18) und den tierfigürlichen Mosaikfussböden der Nordseite (Abb. 19, 20, 21) ersichtlich ist. (Badeabteilung: Nr. 63, 57—62. — Auch der Feststellung der Niveauaufnahmen gemäss lag die Oberfläche des tierfigürlichen Mosaikfussbodens am höchsten über dem Niveau der Adria. Zu der Zeit der Mosaiken mit Meerestierszenen: *M. E. Blake*, Memoirs of the Amer. Acad. in Rome 13 [1936] 142—143; *E. Krüger*, Arch. Anz. 48 [1933] 675, 678—692. — Ähnliche helmartige Ornamentikreihe, auf dem Grundtypus der Entwicklungszeit nach

150 u. Z.) Ausser den Bauperioden, welche mit Veränderungen oder Erweiterungen des Grundrisses verbunden waren, müssen wir noch mit Spuren von Ausbesserungsarbeiten rechnen. Letztere waren manchmal von solchem Ausmass, dass auch (an einigen Stellen) die Tragsäulen des Heizraumes unter dem Fussboden neugebaut werden mussten. So wurden z. B. nach den Kriegsverheerungen in der Zeit des Marc Aurel wahrscheinlich sofortige Renovierungen an der Villa des Statthalters von den Abteilungen der L‹egio› XV A‹pollinaris› und der LEG‹io› II ITAL‹ica› in Angriff genommen, was durch ihre gestempelten Ziegel belegt wird. Es ist hingegen auffällig, dass an anderen Stellen in Aquincum die Rekonstruktionstätigkeit Jahrzehnte auf sich warten liess.

Die IV. Bauperiode des Grundrisses bedeutete Einbauungen im mittleren grossen Hof, ferner Steinmauerumzäumungen bei der Nord-Ost-Ecke oder vielleicht im Vorraum des mittleren Nordtores (Grundriss Nr. 51—56, 71, 68). Auf den verwendeten Ziegeln endet der Truppenname mit dem Beinamen ANT‹oniniana›. Die zahlreichen, (zum Teil den Bauten entnommen) gestempelten Ziegel setzen die IV. Bauperiode in das Zeitalter von Caracalla—Elagabal.

Der Ostflügel — mit seinen zum grössten Teil mosaikgeschmückten Räumen — diente wahrscheinlich zur Zerstreuung des Statthalters und seiner Gäste und zu repräsentativen Zwecken. Bisher konnten wir in 13 Räumen des Palastes Mosaikspuren feststellen. Der Fussboden und die Innenwandverzierung des südlichen Palastflügels war in einfacherer Ausführung. In diesem Teil dürfte das Dienstpersonal gewohnt haben und hier waren vielleicht auch die Vorratsräume untergebracht. Das in der Mitte des Hofes separat stehende zweiräumige Bauwerk mit Steintreppe diente unserer Ansicht nach wohl dem Kaiserkult (Nr. 50). Der Torso einer Togastatue aus Kalkstein in doppelter Lebensgrösse ist neben dem Bau zum Vorschein gekommen (Abb. 25). Sie ist vielleicht — wenn man aus der Haartracht des Hals- und Nackenteilfragfmentes eine soweit gehende Folgerung ziehen dara — eine Statue des Kaisers Marc Aurel. Die Togstatue ist 81.5 cm breit. Mit ihrer ursprünglichen Höhe (ungefähr 3 m) übertraf sie sogar die 260 cm hohen Kolossalstatuen des Soproner Kapitoliums.

Diese dekorative Villa Urbana verdient wohl „Legatenpalast" genannt zu werden, wenn sie auch inmitten des Legionslagers oder in dessen geschütztem Vorfeld gestanden hat. Die Villa Urbana auf der Insel war überraschenden feindlichen Angriffen nicht ausgesetzt, da sie durch ein am anderen (linken) Donauufer vorgeschobenes Befestigungswerk (Transaquincum) geschützt war. Letzteres konnte eine Kohorte von 500 Mann aufnehmen. Im südlichen Flügel nämlich, entlang der Mauer des Hofes, in dem das Heiligtum stand, war eine Reihe von steinernen Votivaltärchen aufgestellt, die alle von Legaten (in einem einzigen Falle von dem freigelassenen Sklaven eines solchen) gestiftet wurden. Die Zeit der Aufstellung dieser Serie von Altärchen umfasst den Zeitraum der Jahre 120—210. Diese 8 Steinaltärchen fanden wir in Gruppen gegliedert vor. Zwischen den einzelnen Gruppen wäre noch für 10—12 Altarsteine Raum gewesen, und darum ist es vielleicht kein Zufall, dass die Fachliteratur die Schifswerftinsel von Óbuda bzw. das Flussbett der Donau neben der modernen Schiffwerft als Fundort für ungefähr dieselbe Anzahl von Altarsteininschriften registriert hat. (CIL III 3479, 3416, 10491, 3445, 10420, 10403, 10411, 10454, 10400, 3418; — nach Möglichkeit in chronologischer Anordnung.) Durch das Zeugnis dieser Serie von Steinaltärchen — bei Berücksichtigung der früheren Funde — verlängert sich folglich der Zeitraum, innerhalb dessen der Palast von Statthaltern bzw. von Legionskommandanten bewohnt wurde, bis um das Jahr 283.

Es seien noch einige wichtige Funde aus der Villa des Legaten angeführt. Die aus etwa 20 Bruchstükken zusammengesetzte Kalksteinstatue (Abb. 28) stellt die synkretistische Gottheit *Nemesis Fortuna* dar. (Halbe Lebensgrösse. Spuren der ursprünglichen Bemalung erhalten geblieben, und zwar Obergewand rot, Untergewand weiss, Haar dunkelbraun, übrige Teile fleischfarben. Das Material der Statue ist ein lokaler Stein.) Aquincum war übrigens ein Zentrum des Nemesiskultes.

Aus einem der Kanäle entnahmen wir die Bruchstücke eines prunkvollen Glasbechers (Abb 29), in dessen unterem Teil der Trinkspruch PROP „Trink
INA
auf meine Gesundheit" in zwei Reihen angeordnet, lesbar ist.

Die im besseren Zustand erhalten gebliebenen Votivaltarsteine waren entweder dem die Rechtsordnung des Imperiums personifizierenden Jupiter allein oder ihm und den verschiedensten Gottheiten gewidmet. Aus den Jahren um 120 u. Z. stammt ein Sandsteinaltärchen mit der Inschrift: I‹ovi› O‹ptimo›M‹aximo›—PRO SALVTE—L ‹ucii› CORNELI‹i› — LATINIANI — LEG‹ati› AVG‹usti›—PRO PR‹aetore› — IMBRASVS — LIB‹ertus› V‹otum› S‹olvit› L‹ibens› M‹erito›. (Über das Vorkommen der Person des Latinianus ausserdem bei *Stein:* Die Legaten v. Moesien, 112—113.)

In den Jahren 156—158 amtete der Dedikant eines anderen Altarsteines: I‹ovi› O‹ptimo›M‹aximo›— ET LARIBVS MI—LITARIBUS M‹a› RC‹us›—IALLIVS BASSVS — LEG‹atus› AVG ‹usti›—PR‹o› PR‹aetore›. Aus den Jahren 161—169 oder 176—180 stammt die Inschrift: I‹ovi› O‹ptimo› M‹aximo› ET Di‹i›S DE — ABVSQ‹e› —TI‹berius› HATERIVS SATVR—NINVS LEG ‹atus› AVGG‹ustorum duorum›— PR‹o› PR ‹aetore› SOD‹alis› AVG‹usti› CVM—LATRONIANO FIL‹io› TRIB‹uno› — MIL‹itum›. (Zu den beiden schon bekannten Legatennamen: *Ritterling,* AÉ 41 [1927] 66—67, 73.)

Um das Jahr 210 u. Z. vielleicht aber schon früher (154 u. Z.), dürfte der bisher nicht bekannte

Sabinianus als Legat in Aquincum tätig gewesen sein, dessen Kognomen zum Teil aus seinem Altarstein durch Auskratzen entfernt wurde: IOVI IVNONI—MINERVAE — C‹aius› VALERIVS—[SABINIA] NVS — LEG‹atus› AVG‹usti› PR‹o› PR‹aetore›—CO‹n›S‹ul› DESIG‹natus› — ET SALVIAE LVCIOLAE EIVS. (Ein Sabinianus wurde 210 zum „hostis publicus" erklärt. Doch war 155 ein anderer Sabinianus als Konsul tätig. P.W-R.E Sabinianus c., 1585.) Ein besonderes Problem ist der Frauenname, der (mit abweichender Schriftart) in die letzte Reihe der Inschrift nachträglich eingetragen wurde. Verbirgt sich dahinter etwa eine einheimische Göttin von Matronencharakter oder wurde der Frauenname irrtümlicherweise in diesen Stein geschrieben?

Im hinteren Hof des Museums von Aquincum haben wir einen Terrazzofussboden mit einem grünlichen, glasurartigen Überzug aufgedeckt. Gegen Osten der Gebäude des Museums haben wir anlässlich der Tiefbauarbeiten der Gaswerke Grabkammern mit Ziegelwänden gefunden. Die Innenfläche der Seitenwände ist mit einem 2 cm dicken Mörtelverputz geglättet. (Die Seitenwände bestehen aus einer einfachen Ziegelreihe.) Die Inschrift des Steinaltärchens (Abb. 30), welches aus dem sog. Römischen Bad in das Museum gebracht worden ist, lautet: SILVANO—SILVESTRI—G‹aius› TITIVS —PLATANVS — AVG‹ur ? AVG‹ustalis ?› M ‹unicipii› AQ‹uincensis› — V‹otum› S‹olvit› L‹ibens› M‹erito›.

Zur Frage der Prunkwaffen und -panzer im mittleren Donauraum gibt das Bronzerelief mit Verzierungen in Treibarbeit und Marsfigur (Abb. 31) einen ausgezeichneten Beitrag. Solche Gegenstände sind von der Fachliteratur als Pferdestirnplatten angesehen. (Höhe 243 mm. Zuletzt: *I. Welkov*, JhÖAI 39 (1952) 107—112. Parallele aus Carnuntum: *Schober*, Die Römerzeit in Öst., Abb. 68 und S. 95.) Fundstätte: in der Nähe der Südmauer des Legionslagers. Der Aufschüttung eines Wohnhauses im südlichen Teil der Bürgerstadt Aquincum entnahmen wir das Bruchstück eines Wandgemäldes mit 3 Figuren. (Abb. 32). Wahrscheinlich ist es das Teilstück einer Kampfwagenszene. (Die Masse des Bruchstückes: 22 × 25 cm, Farben: weisser Streifen; braun: Köpfe und Lanzenspitzen; hellgrün ins schwärzliche übergehend: Hintergrund; grau: Schild.)

Fragmente eines durchbrochenen Marmorreliefs wurden aus dem Kanal in der ost-westlicher Richtung verlaufenden Hauptstrasse der Bürgerstadt ans Tageslicht gebracht. Das Material ist ein Marmor aus der Altgegend, seinen Ursprung müssen wir daher im Gebiet von Dacien-Moesien suchen (Abb. 33). In der Mitte ragt die Gestalt der Venus hervor. (Das Urbild ist die knidische Aphrodite des Praxiteles.) Rechts von ihr sind die Gestalten von Amor und Psyche. An ihrer linken Seite ist eine auf Delphinen sitzende Kindergestalt dargestellt und daneben die Gestalt eines Mannes von problematischer Identität. (Höhe 25,5 cm. Dicke des Reliefs 3,4 cm.)

Das Grabrelief mit einem liegenden Löwenpaar, einem bärtigen Kopf und einer Walze bekrönt (aus Kalkstein, Abb. 34), ist das beste Werk aus der Gruppe der Denkmäler mit ähnlichen Themen im Bereich von Aquincum. Fundstätte ist der im Westen des Legionslagers liegende Friedhof. (Breiteste Stelle 93 cm.) Wichtige Stützpunkte zu seiner Ergänzung gibt uns ein anderes, besser erhaltenes Grabmal (Abb. 35), welches vermutlich eine aus derselben Steinmetzwerkstatt stammende etwas spätere Arbeit ist. (Die Inschrift lautet: CIL III 14354.)

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Weisse Marmorstatue aus dem Lukács-Bad mit neuen Ergänzungen.
Abb. 2. Votivara dem Jupiter von P. Ael. Carus geweiht.
Abb. 3. Grabmal eines aus Ancora stammenden Legionssoldaten (C. Ael. Alexander).
Abb. 4. Grabmal des Legionssoldaten Val. Proclianus.
Abb. 5. Grabsteinfragment. Dem Sohne des Centurio M. Saenius Nepotianus errichtet.
Abb. 6. Grabsteinfragment. Für den Vater eines Centurio von höchstem Rang.
Abb. 7—8. Querschnitt der Badewannen aus den Wohnhäusern in der Kiscelli-Strasse 10.
Abb. 9. Zeichnung einer Rekonstruktion der westlichen Badewanne aus der Wohnhausgruppe der Kiscelli-Strasse 10 (Versuch von J. Schauschek).
Abb. 10. Prunkvolle Glasbecher aus den Wohnhäusern der Kiscelli-Strasse.
Abb. 11. Zusammentreffen von Kanalsystemen verschiedener Bauperioden. Nr. 1 und 3 münden ineinander.
Abb. 12. Grundriss des Legatenpalastes während der Aufschliessung auf der Schiffwerftsinsel von Óbuda.
Abb. 13. Grundriss. Heiligtümer aus zwei Perioden am Südflügel.
Abb. 14. Abdruck eines dem Gott Merkur geweihten Altarsteines im Mörtel der Mauer des Heiligtumes.
Abb. 15. Ansicht des Nordflügels des Legatenpalastes (Baderäume).
Abb. 16—17. Mosaiken mit geometrischer Ornamentik im Ostflügel des Palastes.
Abb. 18. Mosaiken mit geometrischer Ornamentik im Ostflügel des Palastes.
Abb. 19. Mosaik mit Tierfiguren aus dem Nordflügel des Legatenpalastes.
Abb. 20—21. Mosaik mit Tierfiguren aus dem Nordflügel des Legatenpalastes.
Abb. 22. Heizungshof im Ostflügel des Palastes.
Abb. 23. Kreisförmiges Kaltbassin im Bade-Flügel des Palastes.

Abb. 24. Tragwalze eines Springbrunnens(?) aus dem Hof des Palastes.
Abb. 25. Kalksteinstatue von doppelter Lebensgrösse. (M. Aurelius?)
Abb. 26. Umgebung des Legatenpalastes. Topographie.
Abb. 27. Im nördlichen Vorraum des Palastes führt ein Hauptkanal in der Richtung zum Donauarm.
Abb. 28. Kalksteinstatue der Nemesis-Fortuna (halbe Lebensgrösse).
Abb. 29. Unterer Teil eines prunkvollen Glasbechers mit Inschrift (Legatenpalast).
Abb. 30. Votiverfüllung des Auguren G. Titius Platanus, der Waldgottheit Silvanus.
Abb. 31. Bruchstück eines prunkvollen Panzers mit Marsfigur (aus Bronze) Aquincum, Lagerstadt.
Abb. 32. Fragment eines Wandgemäldes. Aquincum, Zivilstadt.
Abb. 33. Weisses Marmorrelief. Aquincum, Zivilstadt.
Abb. 34. Grabrelief (Kalkstein). Aquincum, Lagerstadt.
Abb. 35. Grabmal. Zur Ergänzung des vorigen Reliefs. Aus Aquincum.

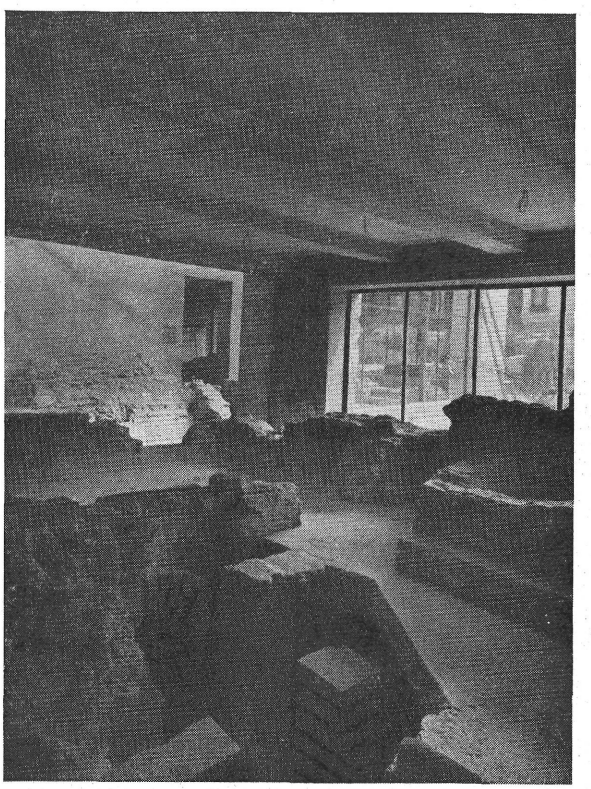
BORSOS BÉLA

AZ ÓBUDAI TÁBORVÁROS-MÚZEUM VÁROSRENDEZÉSI JELENTŐSÉGE ÉS ÉPÍTŐMŰVÉSZETI MEGOLDÁSA

Fővárosunk múzeumai a közelmúltban egy méreteiben szerény, de megoldásában újszerű és építőművészeti kialakításában jelentős létesítménnyel gazdagodtak. Ez a III. ker. Kiscelli utca 10. szám alatt megnyílott helytörténeti múzeum.

Megteremtésének gondolata négy évvel ezelőtt vetődött fel és szoros kapcsolatban áll Óbuda városrendezési terveinek elkészítésével. E tervezési munkával a főváros illetékes vezető szervei még az 1950. év tavaszán bízták meg a Budapesti Városrendezési Iroda mérnökeit. A tervezők tisztában voltak azzal, hogy e nagyszabású feladat csak az összes objektív adottságok módszeres és tudományos feltárása és helyes értékelése után végezhető el. A rendezendő terület — fővárosunk egyik legrégibb települési magva — szinte töretlen folyamatosságot mutató városi életének nyomait többszöri pusztulása ellenére is megőrizte. A terv készítésénél tehát messzemenően számolni kellett a műemléki adottságokkal. A tervezők egyik elsőrendű feladatuknak tekintették, hogy az újonnan sarjadó városszövetbe ékelődő műemlékek bemutatásával érezzessék Óbuda történetének évezredes távlatait s a városi élet folyamatosságát. Ebből a szempontból ugyanaz a jelentősége volt számukra a ma is használatban lévő barokk és klasszicista műemlékeknek, s a római vagy magyar középkor felszín alatt rejtőző romemlékeinek. Teljes mértékben ki akarták aknázni a romok s a szinte szervesen rájuk települő műemlékek együttes szemléletében rejlő gazdag didaktikus és élménykeltési lehetőségeket. Itt azonban komoly nehézségekkel találták szemben magukat.

Óbuda rendezés alá kerülő központi részei az utóbbi századokban állandóan sűrűn lakottak, s így a módszeres régészeti kutatás számára szinte hozzáférhetetlenek voltak. Archeológiai topográfiájukra vonatkozóan igen kevés, a tervezésnél felhasználható konkrét és megbízható adat állott rendelkezésre. Hol lehet számítani a római tábor, a korai- vagy késő-középkori város olyan viszonylag ép s tömeges maradványaira, amelyek mint fenntartott rom-emlékek a konzerválásra alkalmasak, s az új városrész szövetébe beilleszthetők, didaktikus célból fenntarthatók lesznek? Ez volt a legfontosabb kérdés. Megfejtésére egy út, a speciális városrendezési szempontok által irányított, tehát módszereiben a szigorúan tudományos feltárástól részben eltérő, a városrendezési terv által elsősorban érintett területeket vizsgáló ásatás kínálkozott. Népi demokratikus fővárosunk áldozatkészsége a szokatlan, legalábbis hazai viszonylatban egyedülálló célkitűzésű ásatást még az 1950. év nyarán lehetővé tette. A munkába bekapcsolódtak az Aquincumi Múzeum és a Vármúzeum legjobb szakemberei. A régészeti eredmények ismertetése messze túl vezetne kereteinken. Bennünket az 1950. évi ásatás csak azért érdekel, mert ezzel egyidejűleg bukkantak fel a Kiscelli utca és a Korvin Ottó utca keresztezésénél már az új városrendezési terv szellemében épülő hatemeletes lakóépület alapozásánál azok a római épületmaradványok, amelyek végeredményben a táborváros-múzeum létesítésére vezettek, s amelyeknek további feltárása nagy részben ennek az ásatásnak keretein belül történt.

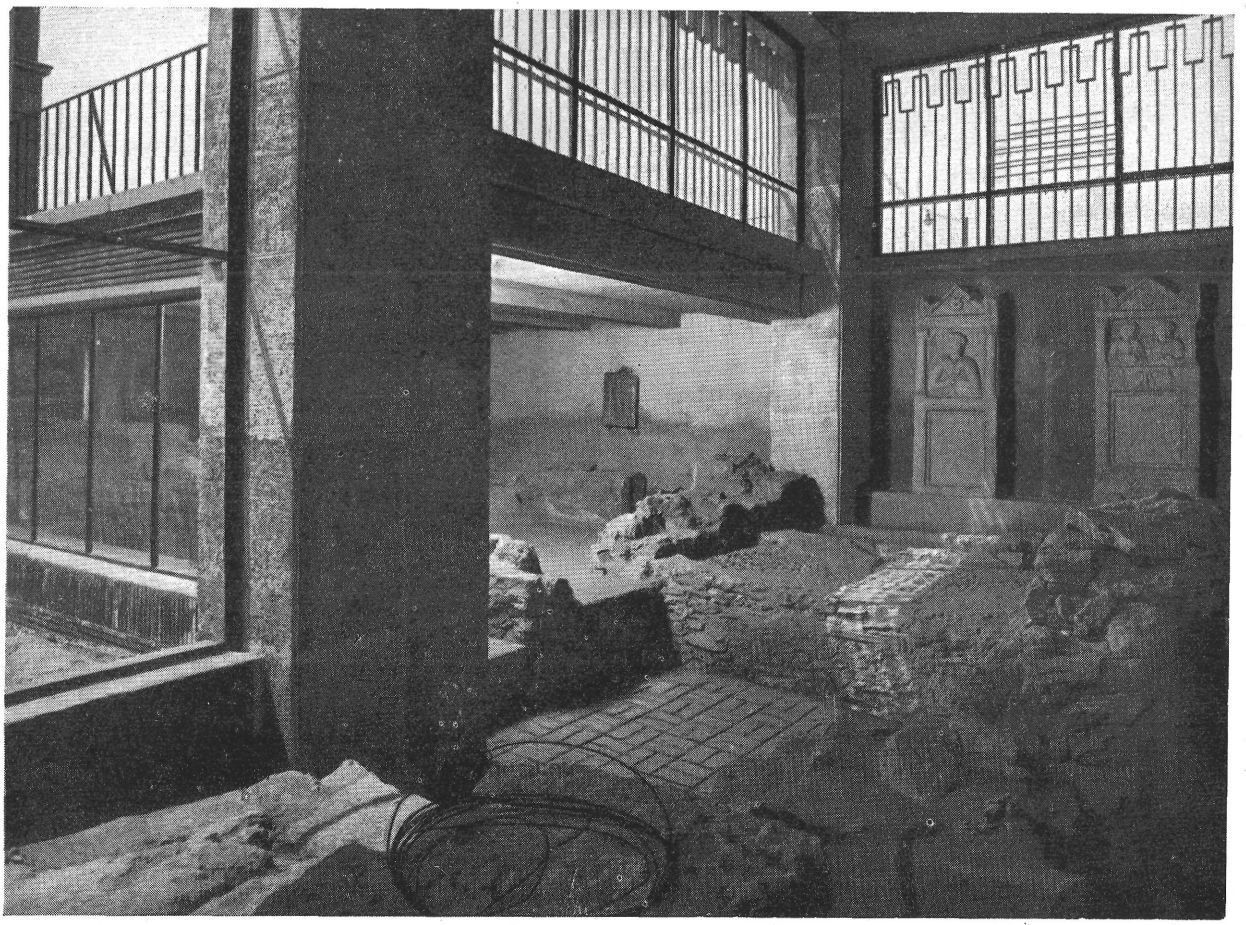

1. kép. Fűtőberendezés a déli védőépület belsejében

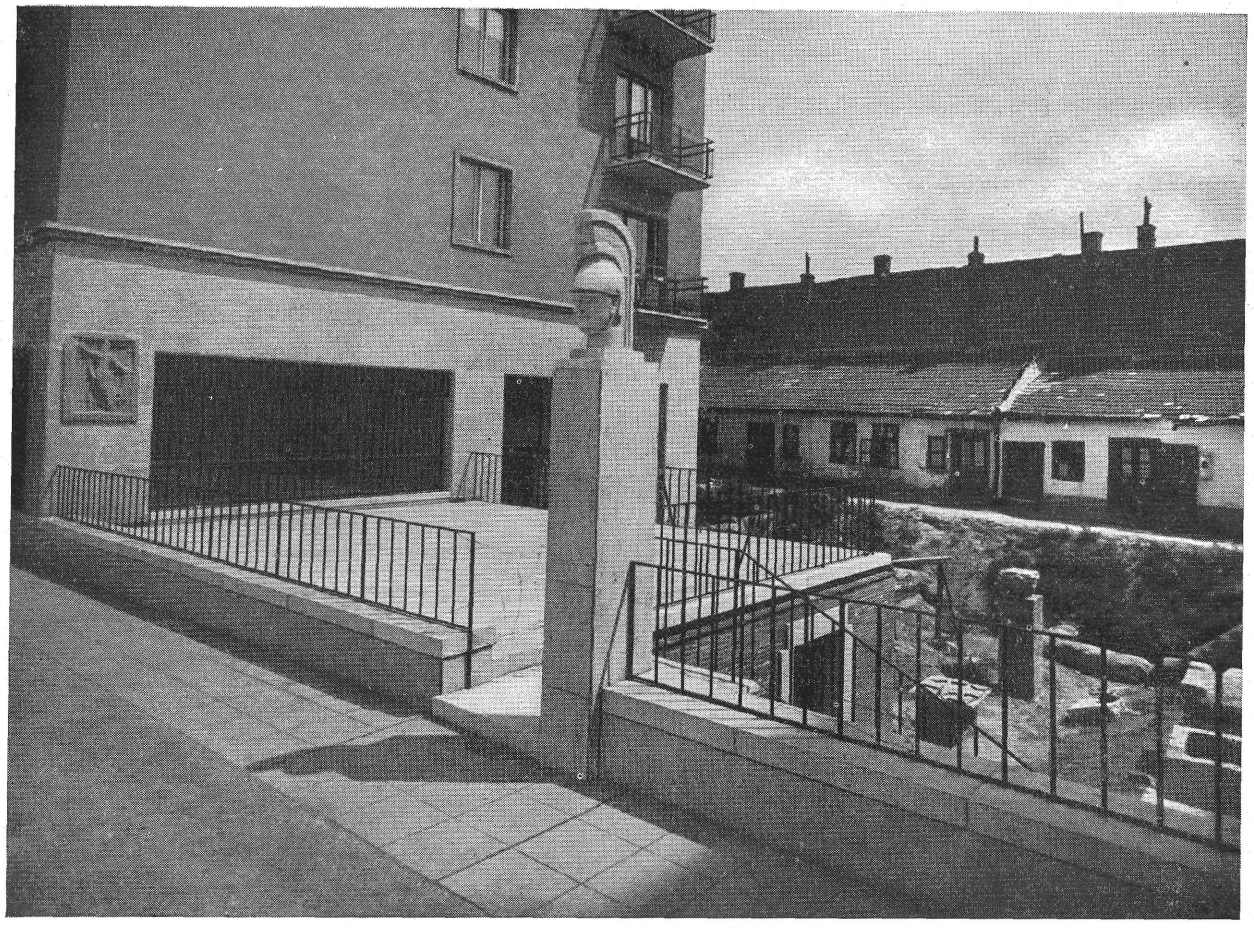
Amint az Aquincumi Múzeum megfigyelői az első római maradványokat észrevették, e területet is bekapcsolták a városrendezési kutató ásatásba. A nyugodt munkát nagymértékben megnehezítette az, hogy a bérházépítkezést rövid határidőre be kellett fejezni, s így a kivitelező vállalat érthető okokból az előkerült műemlékek mielőbbi elbontását sürgette. A Budapesti Városrendezési Iroda, s a muzeológus szakemberek azonban felismerve az emlék végleges megtartásában és a városszerkezetbe való beillesztésében rejlő hatalmas tudomány-népszerűsítő és didaktikus lehetőségeket, mindent elkövettek, hogy ez az építtetők érdekeinek sérelme nélkül megoldható legyen. A tárgyalásokon a fővárosi tanács végrehajtó bizottságának áldozatkészsége hidalta át végre a nehézségeket. Határozatként fogadták el azt, hogy a római épületmaradványok legértékesebb részét az épülő bérház déli végében meg kell tartani oly módon, hogy azok magának az épületnek alagsorából és földszintjéből kiszakítandó és kialakítandó múzeumban háborítatlanul, eredeti helyükön megmaradjanak. A főváros egyrészt anyagilag kárpótolta az építtetőt az alagsorban és földszinten elvesztett légtérért és az esetleges késedelemért, másrészt elvállalta a kialakítandó múzeum magas építési költségeinek fedezését.

Ezután következett a munka műszaki megoldásának legnehezebb és legkényesebb része. A romok fölé magasló hatemeletes bérház déli sarkának súlyát három hatalmas pillérrel hárították át az altalajra. A pillérek helyzete kötött volt, a két szélsőnek az épület déli sarokpontjaira kellett esnie, a harmadiknak pedig az egész homlokzati megoldás szimmetriája miatt a kettő közötti felezővonalra. A közepes teherbírású altalaj miatt a pilléreknek szélesen kiterjedt talpakat kellett készíteni. E pillértalpak a római falak alatti szintbe kerültek. A szokásos építési gyakorlatot követve, betonozásukkor a felettük levő földet teljes alapterületüknek megfelelő szélességben ki kellett volna emelni. Ennek a munkának pedig a római falmaradványok jelentékeny része áldozatul esett volna. Az épület statikus tervezőinek ötletességével és a kivitelező vállalat megértésével és gondos munkájával azonban ezt a nehézséget is sikerült megoldani. A pilléralapok betonozása ugyanis úgy történt, hogy a római falakat szakaszosan kidúcolták és alóluk tölcsérszerűen kiszélesedő formában kaparták ki a földet. Így sikerült elérni azt, hogy a római maradványokat csak a három pillér keresztmetszetének megfelelő, tehát minimális helyen kellett elbontani.

A pillérek elkészítése után 1950 őszén az emléket ismét földdel borították, hogy a fagytól és a házépítkezéssel kapcsolatos egyéb káros behatásoktól megóvják. A múzeum építésének 1953-ban történt meg-

2. kép. A nagyterem belső képe

3. kép. Római katona szobra a bejáratnál. Gáldi Gyula műve

kezdéséig eltelt két évre esik a múzeum elhelyezésére szolgáló bérház párjának, az attól néhány méterrel délre egy újabb hatemeletes, hosszhomlokzatával a Korvin Ottó utcával párhuzamos lakóháznak építése. E lakóház alaptömb kiemelése állandó régészeti ellenőrzés mellett ment végbe. Itt azonban nem kerültek elő olyan jelentőségű és olyan állapotban levő építészeti maradványok, amelyek az előbbi esethez hasonlóan végleges helyszíni konzerválást és az építkezésbe való beavatkozást tettek volna szükségessé. A szomszéd épület alapozásánál előkerült nagyméretű szarkofágokat a helyszínen tárolták addig, míg azok a múzeum elkészültével ott végleges elhelyezést nyerhettek.

A múlt év tavaszára befejeződött a két lakóház építése, s a múzeum végleges építészeti kialakítása időszerűvé vált. A bonyolult és sokrétű követelmények kielégítése a tervezéssel megbízott Pfannl Egon építészmérnököt igen nehéz feladat elé állította.

Az eredeti elgondolás szerint a romoknak csupán a lakóépület alá nyúló részei kerültek volna minden irányban zárt, lehatárolt architektonikus térbe, egyébként, délre és délkeletre mint kertészetileg rendezett rommező vették volna körül e múzeumi részt. E rommezőnek északra maga a múzeum, illetőleg az azt magába foglaló lakóház, délre a szomszédos, már említett hatemeletes lakóháztömb szabott határt. Kelet felé a helyzet a legkevésbé volt kötött. Itt ugyan jelenleg földszintes házak esnek a feltárás útjába, de a korszerűtlen, elavult házikók közel jövőben várható lebontása után bőséges tér áll majd rendelkezésre a romkert kialakításához. Nyugati irányban, sajnos, a Korvin Ottó utca — a rendezési terv szerint a jövőben a városrész fontos közlekedési ere — egy araszny terjeszkedési lehetőséget sem engedett. Az úttest és a római nívó közötti szintkülönbség felfogására függőleges vasbeton támfalat kellett alkalmazni az út keleti határvonalán az egyik lakóépülettől a másikig. E támfal szokásos megoldása széles vasbeton talpat kívánt volna, ami ismét csak a római falmaradványok rovására készülhetett volna el. Sikerült azonban a statikus tervezőkkel együttműködve itt is olyan megoldást találni, amely csak a minimális mértékig bolygatta meg a romokat. Amikor a támfal készítésével egyidejűleg az utcavonal mentén mindenütt megtörtént a feltárás, kiderült, hogy itt a meglehetősen épen előkerült épületrészek nyitott romkertben nem őrizhetők meg, a csapadéktól és fagytól feltétlenül zárt térben kell megvédeni azokat. Dél felé a feltárással a szomszédos nagy lakóházat nem lehetett közvetlenül megközelíteni. A talajra átadódó jelentékeny terhelés miatt, annak alapjaitól is legalább 2—4 méter széles padkával és rézsűvel kellett elmaradni.

Ezek az adottságok szabták meg a múzeum körül kialakítandó romkert alaprajzi helyzetét és főméreteit. A tervezésnél a művészi hatás elérésének egyik főeszközeként az alapsíkban mutatkozó motivációt adó romok vízszintes iránya és a rommezőből hatalmas felkiáltójelként magasba szökő lakóház-homlokzat vertikalitásának feszültsége kínálkozott. E lehetőség kiaknázása szempontjából nem kívánatos a romkertet a jelenlegi szűk területére összeszorítani. A tervező tehát itt már számolt a romkert keleti irányban való kiterjesztésének, s a jelenlegi tagadhatatlanul gödörszerű hatás megszüntetésének előrelátható lehetőségével. Az építészeti megoldás szépségei teljes mértékben csak ennek végrehajtása után bontakozhatnak majd ki.

A múzeum a dolog természetéből eredően nem mint önálló építészeti alkotás, hanem mint egy lakóház szerves része jött létre. Fokozta tehát a megoldás nehézségeit az, hogy a tervezőnek alkalmazkodnia kellett a lakóház stílusához, annak homlokzati kialakításánál és színezésénél megütött alaphanghoz. A bérház tervezője annak idején nem gondolhatott a múzeumra, hiszen a tervek készítésekor még a romok létezését sem lehetett sejteni. A másik veszélyt maga a feladat tárgya jelentette. A tervező könnyen eshetett volna a római díszítő motívumok, klasszicizáló építészeti elemek alkalmazásának e konkrét esetben határozottan helytelen, olcsó, hatásvadász megoldásnak nevezhető hibájába.

Ez egyrészt meghamisította volna a történeti hitelesség megggyőzően komoly hangulatát, másrészt ellentétbe került volna a lakóház-épület architektonikus megoldásával is. A tervező igen szerencsésen választotta tehát a feladatból természetesen kinövő, nemesen egyszerű, teljesen időtlen, architektonikus alapformákat, amelyeknek művészi hatását — amennyire a lehetőségek megengedték — a legnemesebb anyagok alkalmazásával igyekezett fokozni.

További fontos követelmény volt az, hogy a rommező nyitott és zárt részei ne szakadjanak el egymástól; a rommező szintje beléfolyjon az üvegcsarnokba és a nyílt térből a múzeumi rész, ebből pedig a szabadban folytatódó romok egyaránt könnyen áttekinthetőek legyenek. Hiszen éppen a különböző rendeltetésű részeknek ez az érdekes egymásba folyása teszi a táborvárosi múzeumot oly egyedülállóan eredetivé, amihez hasonló példákkal külföldön sem igen találkozunk. A teljesen földbe süllyesztett megoldásúakkal (Március 15. téri és Flórián téri földalatti múzeumok) ellentétben a lüktető főforgalmi ér mellett a múlt és jelen egymásba fonódó alkotásainak ez a váratlan feltárulása szinte lecsalogatja a romkertbe, majd abból a múzeumi térbe az arra haladókat.

4. kép. A rommező délről.

5. kép. A nagyterem belseje. Pfannl Egon rajza

A tervező a lakóház alapterületén kívül eső, s mint említettük, okvetlenül zárt teret igénylő romrészeket eleinte egy különálló, egészen könnyű szerkezetű (fém és üveg), hullámpalával fedett építménybe igyekezett befoglalni. Ez a megoldás azonban sok hátránnyal járt volna. A támfal és a védőépület, továbbá a múzeum és a védőépület között kellemetlen zugok alakultak volna ki. A Korvin Ottó utca felől a múzeum látogatóinak csúnya látvánnyal szolgált volna a hullámpala fedés. Így került sor végleges megoldásként a bérházba foglalt múzeumrésszel szervesen egyesített toldaléképület megépítésére, melynek hátfala maga az utca felőli támfal. E toldaléképület bekapcsolásával tulajdonképpen a múzeumi tér L alakra bővül, s két bejárata révén teljesen végigjárható. E megoldásnál különös műszaki nehézséget jelentett az, hogy a toldalék-épület födémsúlyából adódó erőkkel a főépület pilléreit már nem lehetett megterhelni, s így azoktól teljesen független alapozásokra volt szükség. Az utca felől nézve kellemetlenül jelentkezett volna a toldalék-épület a két nagy lakóháztömb között. Esztétikai követelmény volt tehát, hogy a födém felső síkja a járdaszinttel egy magasságba kerüljön. Ebből következett, hogy a födémszerkezetet remdkívül alacsonyan kellett megoldani, másképpen a kötött magasságú római falmaradványok és a födém között nem maradt volna elegendő belmagasság a közlekedésre. A teherbíró vasbeton födém viszont lehetővé tette az utca felől egy járható terasz kialakítását, ahonnan a magasból letekintve a múzeumlátogató az egész együttesről kitűnő áttekintést nyerhet.

A belső tér kialakításánál is irányító szempont volt a római emlék és a modern építészeti létesítmények éles, első pillantásra könnyen felismerhető elválasztása. Ezt határozottan megnehezítette az a különös véletlen, hogy a római építmények falainak és a múzeumot magába fogadó lakóház főfalának iránya csaknem tökéletesen párhuzamos. Az elválasztás a padlóburkolatoknál volt a legnehezebb. A római helyiségek eredeti terrazzo burkolatai viszonylag sok helyütt megmaradtak. Csak helyenként törték át azokat késő római és újkori (XVII—XVIII. századi) temető sírgödrei. E burkolatokat természetsen mindenütt megtartották, de fa áthidalásokkal kellett védelmükről gondoskodni mindenütt, ahol a múzeumlátogató közönség útja átvezet rajtuk. Ugyancsak falépcsők szolgálnak a különböző építési korok szintkülönbségének áthidalására. Ahol eredeti szintek és burkolatok nem maradtak meg, színben és textúrában erősen elütő, új burkolatokat létesítettek. A római épületbelsők és udvarok világos elkülönítése céljából az épületbelsőkben élénkvörös, feketére hézagolt téglából, az udvarokon pedig feketére színezett, betonba ágyazott, válogatott szemnagyságú dunakavicsból.

A belső tér magas oldalfalaira az emlék helyzetét magyarázó térképek dekoratív felfogású seccói kerültek. Az oldalfal és térképek színéül az alapsíkban uralkodó mélyvörös (terrazzók, téglaburkolatok) hatásfokozó kiegészítő színét, a tengerzöldet választotta a tervező.

A belső berendezés ezer apróságánál (világítás, vitrinek, állványok, kőemlékek tartói, feliratos táblák stb.) szinte észrevétlenül olvadt egymásba a magasépítési tervező munka és a múzeumot berendező régészek lelkes erőfeszítése.

Néhány szót még végezetül a társművészetek szerepéről. Az alkalmazott szobrászati és festészeti díszítés megoldásánál talán még fokozottabb mértékben fenyegetett a giccses rómaiaskodásnak, az eredeti és az új összekeverésének veszedelme, mint az architektonikus kialakításnál. Véleményünk szerint azonban mind Gáldi Gyula szobrászművésznek a lépcsőbejáratnál emelkedő római legionárius fejénél, mind Rafael Viktor festőművésznek az oldalfal seccóinál sikerült elkerülniök e veszélyt.

Az a meggyőződésünk, hogy e kis helyi múzeumra, amelynek kialakulását igyekeztünk vázlatosan ismertetni, a szocialista kultúrforradalomban még komoly szerep vár. A laikus előtt a szélesen elterülő, jelentős részében feltárt polgárvárosi romterület, s a középpontjában emelkedő Aquincumi Múzeum azt a tévhitet kelthette, hogy ott volt a rómaikori település súlypontja. Kevesen tudták, hogy a római erődített légiótábor (castrum), Aquincum igazi városmorfológiai központja, jóval délebbre, az óbudai Fő tér körül emelkedett. E tévhit ellensúlyozására nem volt elég a Flórián téri katonai nagyfürdő úttest alatti múzeuma. A valóság megismertetésére a római táborváros-múzeum a maga részint földfeletti, részint földbe mélyített, jóval szembeszökőbb elhelyezésével sokkal alkalmasabb. Véleményünk szerint e megoldási módjában sok szempontból példa nélkül álló kis múzeumot még több hasonló kezdeményezés követi majd Óbuda e nagymúltú, ősi városrészében s ezek a több ezeréves múlt kis szigeteiként beépülve a legújabb, legmaibb élet lüktetésébe, láncszemként kapcsolják össze a múltat a jelennel, a jövő építésére lendítve előre haladó erőinket.

BÉLA BORSOS

BEDEUTUNG DES LAGERSTADT-MUSEUMS VON ÓBUDA VOM STANDPUNKT DER STADTPLANUNG UND SEINE ARCHITEKTONISCHE DURCHFÜHRUNG

In der jüngsten Vergangenheit wurde ein interessantes Museum von neuartiger Ausführung in Budapest eröffnet.

Dieses kleine Museum bewahrt die Überreste eines mit Bad versehenen Wohnhauses der sich südlich des Aquincumer Castrum erstreckenden römischen Lagerstadt an seiner ursprünglichen Fundstelle auf und macht sie dem Publikum zugänglich. Die Fundumstände der im Jahre 1950 zum Vorschein gekommenen Ruinen stehen mit der Stadtplanung von Óbuda in engem Zusammenhang. Die Entwerfer der Stadtpläne erachteten es als ihre primäre Aufgabe, mit der Aufbewahrung und Darstellung der sich in die neu angelegten Teile einkeilenden Ruinen und der noch heute funktionierenden Denkmäler die Jahrtausende alten Perspektiven dieses Stadtteils von grosser Vergangenheit lebendig zu erhalten. Bei der Planung mussten sie also die archäologischen topographischen Verhältnisse kennen. Um diese zu klären, wurde 1950 diese grossangelegte Forschungsausgrabung begonnen, deren Ergebnis unter anderem auch der Fund der oben erwähnten Ruinen war.

Zur Zeit der Ausgrabung war bereits, im Einklang mit den neuen Stadtplanungsentwürfen, der Bau von mehreren grossen 5—6stöckigen Wohnhäusern im Gange. Die Ruinen kamen in der Grundgrube einer dieser Häuser zum Vorschein. Die die Ausgrabung leitenden Fachleute des Budapester Stadtplanungsbüros und die Museologen erkannten die gewaltigen, populärwissenschaftlichen und didaktischen Möglichkeiten, die in der endgültigen Aufrechterhaltung des Ruinendenkmals und in seiner Einfügung in die lebende Städtestruktur bestanden. Demzufolge unternahmen sie alles für seine Bergung. Die Aufgabe war nicht leicht, da man den Bau nicht mehr einstellen konnte. Die Hilfsbereitschaft des Exekutivkomitees des Budapester Rates überbrückte die Schwierigkeiten im Laufe der Verhandlungen. Es wurde beschlossen, die wertvollsten Teile der römischen Gebäudeüberreste am südlichen Ende des im Bau begriffenen Mietshauses so zu erhalten, dass diese in dem aus Keller und Erdgeschoss des neuen Gebäudes zu errichtenden Museum ungestört an ihrer ursprünglichen Stelle verbleiben sollen.

Diese kompromissartige Lösung ist durch die Neuheit der Einkeilung von Ruinen in ein modernes Haus mit das Interessanteste an dem neuen Museum.

Der Plan des Museums wurde durch den Architekten E. Pfannl entworfen. Von architektonischem Standpunkt aus war die Aufgabe verwickelt und mannigfaltig. Nicht nur die unter das Wohnhaus reichenden Teile der Ruinen mussten bedeckt, sondern ein Teil auch in geschlossenem Raum vor den schädlichen Einflüssen der Witterung bewahrt werden. Das zu diesem Zweck errichtete ebenerdige Schutzgebäude schloss der Projektarchitekt in L-Form dem Hauptraum des Museums an. Er nutzte geschickt die künstlerischen Möglichkeiten aus, die die gegensätzliche Spannung einerseits der waagrechten Richtung der sich in der Grundfläche zeigenden und eine Motivation gebenden Ruinen, anderseits der Vertikalität des aus dem Ruinenfeld als riesiges Ausrufungszeichen in die Höhe strebenden Mietshausblocks ergibt. Bei den Teillösungen wählte er mit glücklicher Hand die aus der Aufgabe erwachsenden, in ihrer Einfachheit edlen, vollkommen zeitlosen architektonischen Grundformen. Er trachtete danach, die künstlerische Wirkung dieser Formen nach Möglichkeit durch Verwendung edler Materialien zu steigern.

Die im Freien bleibenden und die in das Museum gelangenden Teile des Ruinenfeldes sind voneinander nicht getrennt. Die grossen Glaswände des Museums ermöglichen die ungestörte gleichzeitige Übersicht. Der Ruinengarten fliesst sozusagen unmerklich in den geschlossenen Teil des Museums über. Das Ineinanderfliessen der verschiedenen Teile gestaltet dieses Werk ausserordentlich interessant. Im Gegensatz zu den vollkommen in die Erde vertieften Museen, für die es in Budapest zwei Beispiele gibt, lockt gleichsam das plötzliche Erscheinen der miteinander verknüpften Schöpfungen der Vergangenheit und Gegenwart neben dem pulsierenden Hauptverkehrsplatz die Fussgänger in den Ruinengarten und von dort in den Raum des Museums.

Bei der Ausgestaltung des inneren Raumes war die scharfe, leicht erkennbare Trennung des römischen Denkmals von den modernen architektonischen Anlagen die leitende Richtlinie. Dies wurde durch Verwendung von Stoffen mit kontrastierenden Farben und verschiedener Gewebeart gesichert.

Während der Ausführung der Pläne mussten mehrere technische Schwierigkeiten bewältigt werden, z. B.: die Betonierung der breiten und unter die römischen Mauern reichenden Fundamentklötze, der das Gewicht des Mietshauses tragenden Pfeiler, die Herstellung der den Erddruck auf-

fangenden Stützmauer in der unmittelbaren Nähe des Denkmals usw. Die Überwindung der Schwierigkeiten gelang, und die Einzelheiten des Denkmals blieben fast bis Beendigung der Arbeiten vollkommen unversehrt erhalten.

Hoffentlich findet dieses in seiner Ausführungsweise beispiellos dastehende kleine Museum noch mehrere ähnliche Nachahmer in diesem uralten Stadtteil von Óbuda, und diese werden, als kleine Inseln der mehrere Jahrtausend alten Vergangenheit in das Pulsieren des heutigen Lebens eingebaut, die Vergangenheit mit der Gegenwart verbinden und unsere fortschreitenden Kräfte zum Bau der Zukunft anspornen.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Heizungsanlage im inneren Teil des südlichen Schutzgebäudes.
Abb. 2. Innenansicht des grossen Saales.
Abb. 3. Statue von Gyula Gáldi beim Haupteingang.
Abb. 4. Das Ruinenfeld von der Südseite gesehen.

HOZZÁSZÓLÁS A TUDOMÁNYOS SZÍNVONALON ÁLLÓ, NÉPSZERŰ MÚZEUMISMERTETÉSEK KÉRDÉSÉHEZ

E. Swoboda: Carnuntum, seine Geschichte u. seine Denkmäler, 260 o., 20 szövegközti kép, 1 térkép, 52 képes tábla, 2. kiadás, Wien 1953. — Römische Forschungen in Niederösterreich I. k.

Miután elfogyott az 1949-ben, ugyanezen a címen kiadott ismertetés a carnuntumi kutatásokról, az alsó-ausztriai tartományi kormányzat többszörösen bővített 2-ik kiadásban nyomatta ki a carnuntumi ásatások népszerű ismertetését. Carnuntum, Bécs és Pozsony közt, Nyugat-Pannónia fővárosa, Aquincumhoz hasonló szintén légiótábor-hely. Carnuntum kutatásától várhatjuk elsősorban a párhuzamokat és kiegészítő ismereteket a mi Aquincumunk, Kelet-Pannónia fővárosa és ugyancsak határmenti katonai központ emlékeinek magyarázatához és történelmének tisztázásához. Emellett még sürgős megírásra vár az aquincumi népszerű, tudományos színvonalon álló, történeti hátteret is nyújtó részletesebb Vezető. Mindezért időszerűen tanulságos a carnuntumi kutatásokról írt tájékoztató módszerbeni és eredményeket vizsgáló elemzése.

A 2. kiadás bővítettségét főleg a 75 oldalas jegyzet-fejezet teszi ki. A jegyzetekben nyújtja *E. S.* bizonyítékait az általános felfogástól gyakran eltérő álláspontjaihoz és a behatóbban érdeklődő olvasók számára a forráshelyek és a legfontosabb irodalom felsorolását adja. Ez az apróbetűs fejezet-rész szerencsésen tesz eleget a tudományos dokumentálás, a vitázás és a mélyebb érdeklődés kielégítése követelményeinek.

Az újtípusú carnuntumi Vezető nem kívánja körülvezetni az olvasót a romok és a tárlók között. Aquincum-ban is tapasztaltuk, hogy a részletesebb múzeumi és rommezői Vezető soronkísérését és az ezzel együttjáró sokórás, lassú sétát az emlékek között csak egypár szakember, ill. érdeklődő vállalta és vitte véghez. Az útbaigazítást megteszi itt néhány magyarázó felirat és egy rövidebb Vezető. *E. S.* arra vállalkozott, hogy tudományosan megbízható és közérthető nyelven, csak a leglényegesebb részletek és konkrétumok fonalán haladva, ír áttekintést a carnuntumi ásatások eredményeiről, miközben a „nagy történelem az előadás háttere marad". Az ilyen múzeumi és ásatási tájékoztató elő- vagy utótanulmányozás tárgyául szolgálhat a múzeumlátogatók számára, de — érzésünk szerint — a letűnt társadalmak tárgyi emlékeit nem mindig hangsúlyozza ki a szükséges mértékben.

„Carnuntum történelme és emlékei" ismertetője az előszó után a következő fejezetekre tagolódik: Carnuntum története (9—72. old.); a polgárváros (73—174. old.); Jegyzetek; Tárgymutató (251—254. old.); Képjegyzék. A fejezeteken belül az előre-hátra csapongó előadásmód zavarónak, a kitérések fárasztóan hatnak, különösen ismeretterjesztő munkában. Pl. a környék földtani kialakulásának a kifejtése után az őskori régészeti korszakokra tér át, de mindjárt az illírekre, akik *E. S.* szerint északról terjeszkedtek a Duna felé — Aquincum térségéig, és tovább a Balkánra.

Az őslakosság építményemlékeinek és a rómaikori igazgatásnak ismertetése után megint visszaugrik az előadás fonalán, és Rómának Carnuntum felé irányuló diplomáciai és kereskedelmi terjeszkedését mondja el. Meglepő, hogy *E. S.* szerint a mi Dunántúlunkat az antik világbirodalom előbb hódította meg, mint Ausztria területét, ahol a „hűbéres királyság" továbbra is fennállott. Az általános felfogás ugyanis ennek a fordítottja!

A légiótábor építésének áttekintése után a rómaiasodás kérdését, majd az I. század eseményeit fejti ki röviden. Utóbbiak vonatkozásában találó és Aquincumnak korai népességét is érintő megállapítása lehet, hogy a dunai flotta újjászervezése, a *classis Flavia Pannonica* név elnyerése összefüggött kiszolgált flottakatonák letelepítésével Pannóniában. Budapesten is előkerült ugyanis két sírkő: az egyiknek az elhunytja „Misenumban, a Nápoly melletti flotta-támaszponton katonáskodott". a másik síremléken megnevezett katona „flottában" szolgált, közelebbi helymeghatározás nélkül. Mi azonban arra mutatunk rá, hogy az is lehetséges, hogy mindkét katona helybeli származású volt, és innen sorozták be a misenumi flottába, illetőleg a dunai hadi naszádrajba.

E. S. a továbbiakban az I. századi légióhelyőrség temetőjének az emlékeit és azok tanulságait ismerteti, majd a II. századi eseményeket tekinti át. Nem oszthatjuk *E. S.* ama felfogását, hogy a központi, hátsó, tartaléksereg gondolatának Septimius Severus volt az elindítója azáltal, hogy legiót táboroztatott Róma, a főváros mellett, és a testőrséget is feltöltötte a tartományi csapatok válogatott katonáival. Septimius Severus császár ezzel csak megerősítette a fővárosi, rendfenntartó és testőrségi haderőt, de ez többet ennél nem jelentett.

A középkori társadalom és élet *E. S.* szerint a Nagy Constantinus-kori állapotokkal, pl. a feudális nagybirtokok világának elhatalmasodásával a görög-római város és kultúra felett, a kereszténység uralomra jutásával stb. kezdett kialakulni. A *colonus*-társadalmi rétegről, vagyis a kényszer-kisbérlőkről, a jobbágyság előfutárjairól mitsem tud *E. S.* A szovjet kutatás *nem*-ismeréséből fakad az a tévedés, is hogy a *latrones*, vagyis a szökevény rabszolgák, parasztok stb. csapatai, a Duna mentén csak az V. század kezdetén kezdtek volna működni. Ezzel szemben már a 206—8. években több zászlóalj erejű katonaságnak kellett harcolnia a „rebellisek ellen" a Dunavidéken, Aquincum térségében.

Carnuntum és Aquincum párhuzamosan fennálló hídfői jelentőségére vall az, hogy i. sz. 375-ben a mai Felvidéken lakó germán kvádok ellen — harapófogó stratégiának megfelelően — a lovasság élén Aquincumból vonult fel I. Valentinianus császár, míg a gyalogságot Carnuntumból vezette át a Dunán a frank Merobaudes fővezér.

Fontos annak hangsúlyozása, hogy a IV. század vége felétől betelepített germán népek már a germán jog és saját alkotmányuk megtartásával mint szövetséges államok működtek a római birodalom határain belül. A carnuntumi táborban talált téglasír tanúsítja, hogy ebben a korszakban még temetkezni sem merészkedtek ki a falak mögül. Ez a demoralizált helyőrség a végső rohammal szemben csak csekély ellenállást tanúsíthatott. Erre mutat az, hogy kevés csontváz maradt fenn az utolsó időből. A pékműhelyben nyersen maradt kenyerek viszont bizonyítják, hogy az elfoglalást eredményező roham váratlanul ment végbe. *E. S.* mindenesetre jogosultan száll szembe *Bury* ama megállapításával, hogy az V. század elején Pannónia főbb városai még a római polgárságnak virágzó központjai voltak.

E. S. áttekinti Carnuntum feltárásának előrehaladását is. Aquincummal összehasonlítva, a helyzet térképileg fordított, a feltártság mértéke nagyjában egyforma. Nyugat-Pannónia fővárosában a légiótábornak és a katonacsalád-településnek már $^1/_4$ részét kikutatták, viszont az ún. polgárvárosnak még a kiterjedését sem ismerik. Aquincumban viszont utóbbit tárták fel jelentősen nagyobb mértékben.

Tanulságos, hogy a római hódítás a helyben talált illír-kelta őslakos települést Carnuntum-ban is áttelepítette, és ez képezte az ottani polgárváros magvát. Aquincumban talán két helyen is véghez vitték a bennszülött falu áttelepítését, mégpedig az óbudai Laktanya utca helyéről bizonyosabban, mint a Gellérthegyről.

Figyelemre méltó *E. S.* állásfoglalása a római civilizáció és a romaiasodás terjesztésének tudatosságáról mint politikai célkitűzésről. Helyénvalóan emlékeztet arra, hogy *Agricola* mint Britannia helytartója, felszólította a hódítókkal összeműködő törzsfők fiait, hogy építsenek szentélyeket, vásárcsarnokokat és házakat, hogy a szétszórtan élő, műveletlen és hadakozást kedvelő britek hozzászokjanak a „béke és a nyugalom" élvezéséhez... További cél a szenvedély csábító szereihez (fürdő, buja lakomák stb.) való édesgetés... Mindez mint a szolgaság része, humanitás név alatt történik...

Helyes, hogy *E. S.* hangsúlyozottan tárgyalja a borostyánékszerek szerepét, amely a nép asszonyainak vált ékességévé. Nyaklánc, karperec, gyűrű készült, nyilván bajelhárító rendeltetéssel is, a rómaiság kedvelt ékszeranyagából, ami egyébként gyógyszerül is szolgált dagadt mandula, láz, szem- és fülbaj, porállapotban gyomorbántalmak és idegbetegség ellen. Kagyló, mellkép, amorett stb. alakban az amulett szerepét töltötte be, az otthonokat díszítette.

A carnuntumi vallások taglalása (91—109. o.) meglehetősen részletekbe megy. A II. sz. derekára a felvilágosodás kikezdte a vallásos érzés alapjait, különösen „a városok felső rétegeiben". A II. századvégi ellenséges inváziókkal és az ekkor kezdődő, egyre súlyosbodó válságokkal, a létbizonytalansággal stb. a keleti vallások általánosan tért hódítottak. A helyzet nagyjában hasonló lehetett Aquincumban is.

Az ókereszténység emlékei és a császárkultusz alakulásának áttekintése után a művészeti tárgyak szemléje következik. Az iparművészet terén érdekesebb a kelta, bennszülött hagyományok kérdése. *E. S.* kelta újjáéledést lát az — Aquincumban is gyakori — emailtechnika dísztárgyaiban. Az ilyen kelta sajátságok gyakoriságából következtet arra, hogy a romaiasodás az őslakosság körében csak a politika felületén maradt. *E. S.* hangsúlyozza, hogy a bennszülött fazekasok a római hódítás után is tovább dolgoztak, nem volt szükség a kézművesség újjáteremtésére, de technikai téren tanulmányozták a római árut és tanultak arról, ill. annak mestereitől. Ez az álláspont még megvizsgálandó.

Az üvegedény-emlékek és üveggyártás terén fontosabb megjegyzések: a római hódítás előtt 1—2 évtizeddel találták fel az üvegfúvást; azelőtt öntőmintákból állították elő az üvegedényeket, ami által olcsóbbá, tömegcikké vált az üvegáru. Carnuntumban az üvegek szokásos színe: kékeszöld. A színtelen üveg technikáját csak a II. sz. során találták meg, és ezt a III. sz.-tól díszítették kék vagy barna vagy vörös üvegcserepekkel. Az ablaküveg kb. 5 mm-es vastagságáról ismerhető fel. A szegénységnek csak fa ablaktáblákra telhetett.

Nem oszthatjuk *E. S.* azon megállapítását, hogy a katonaság építkezéseinél nem vettek igénybe civil, bennszülött munkaerőket, közmunkaszolgáltatást, rabszolgákat. Sürgős szükség esetén, fedezék, előretolt erődítmény építésénél stb. a katonai legénységnek is kellett dolgoznia, de a „hátterületen" végzendő építkezéseknél nyilván nem kímélték azt a kb. 2000 főnyi rabszolga munkáscsoportot, amely általában be volt osztva a legiókhoz. *E. S.* egy sajátságosan carnuntumi-pannóniai háztípust különít ki, amelynek az eredetét alulírottal és más kutatókkal szemben, ellentétesen értelmezi. Aquincumban T-alakú közép-folyosós lakóháztípusnak láttuk azt az egyszerű házformát, amelyet *E. S.* középfolyosós és kereszt-előcsarnokos, hallos lakástervnek ítél meg, de az őskori, germán, négyszögű, esetleg előverandás kunyhóból, a „nordisches Tiefhaus"-

ból származtat. *E. S.* ez által az erőltetett származtatás által egy hosszú, spekulatív módon elképzelt kifejlődésnek csak a végső tagját mutatja be. Hol vannak a közbeeső fokozatok ahhoz a fejlődéshez, amelynek a kiindulása az északi, előhallos és nagyszobás háztípus volt, de utóbbi főhelyisége idővel két helyiségsorra és egy összekötő folyosóra tagolódott volna, miként ezt *E. S.* feltételezi? Csak látszólag, felszínesen tekintve áll fenn *E. S.* ama elve is, hogy a folyosó alkalmazását a lakóház által elért bizonyos nagyság követeli meg. Pl. gyakran udvar, belső kert tagolja a nagykiterjedésű házat. *D. M. Robinson* (P. W. — R. E. Haus c., Suppl. Bd. VII., 270.) hangsúlyozza, hogy a folyosókkal való tagolás idegen építkezési elem a göröggel szemben, tehát nem magától bekövetkező, természetesen kialakuló megoldás. *Collingwood* (The archeology of roman Britain, 112—36.) is folyosós, udvaros és bazilika típusú villa-háztípusokat, legutóbb *Berry* (Journal roman of Studies 41., 1951., 29.) kettős és egyes folyosójú lakóház-tervezéseket különböztet meg. A folyosó gyakran a ház szélén halad, ahol még nincs is szükség összekötő funkciójára. Mindezért a folyosó alkalmazása formai utánzás, hatás, ízlés, sőt a térséggel való fényűzés kívánalma is lehetett. A tábori laktanya-épületekben saját funkcióval bírhatott, pl. a poggyász lerakására szolgálhatott.

A könyvhöz takarékosságból kisebb arányban készülhettek új nyomódúcok. Ez magyarázhatja meg a térképpel való tájékoztatás hiányosságait. Régi kliséről ismételték meg a „Carnuntum és környéke" alapvetően tájékoztató térképet is. Még az ún. „palota" helyét sem találjuk meg a térképen. Az ilyen szegényesség és hiányosság ismeretterjesztő munkában különösen növeli a zavart. Feltűnő a földrajzi tévedések gyakorisága — magyarországi vonatkozásokban.

E. S. könyve kétségtelenül érdekesen és frissen előadott ismertetés Carnuntum emlékeiről és történelmi hátteréről. A könyv szerkezeti és módszerbeli eljárását figyelembe kell vennünk, ha sor kerül Budapest népszerű története, illetőleg Aquincum történeti hátteret is megvilágító Vezetőjének a megírására. Olyan megoldást kell találnunk, amely — *G. B. Bjelov:* A tauros Chersonesos, történeti-archeologiai vázlat c. ismertetése példáját is követve — történeti hátteret is nyújt, de amelynek egyik fejezete körül is vezet Aquincum legfontosabb emlékei között. Térkép- és képanyaga önállóan is adjon kerekded elképzelést, rövid, egységes áttekintést a letűnt városoknak a helyzetéről, sorsáról és kultúrájáról. *E. S.* módszerének egyik fő, bár negatív tanulsága, hogy nála konkrétabban kell támaszkodnunk az emlékanyagra, elsősorban ezt szólaltassuk meg, sőt bővebb teret engedjünk az eredeti írásos emlékek, adatok kétnyelvű beszéltetésére.

Szilágyi János

BUCHBESPRECHUNG

E. SWOBODA, CARNUNTUM, SEINE GESCHICHTE UND SEINE DENKMÄLER (260 SEITEN, 20 ABBILDUNGEN IM TEXT, 1 KARTE, 52 TAFELN, 2 AUFLAGE. WIEN 1953. RÖMISCHE FORSCHUNGEN IN NIEDERÖSTERREICH, BAND I.)

Da der unter demselben Titel erschienene Führer (1949) über die Forschungen in Carnuntum schon vergriffen war, übernahm es die niederösterreichische Landesregierung, die volkstümliche Beschreibung in einer erweiterten Auflage erscheinen zu lassen.

Der Grossteil des ergänzten Textes der 2. Auflage besteht aus den 75 Seiten Anmerkungen. Diese enthalten grösstenteils die Rechtfertigungen bzw. Beweise seiner Feststellungen, die mit den allgemein bestehenden Meinungen auseinandergehen. E. S. bietet jedoch dem interessierten Publikum auch eine Aufzählung des Quellenmaterials und der Literatur. Dieser kleingedruckte Abschnitt vereinigt in gelungener Form die wissenschaftliche Begründung, die Polemik und wird auch dem tieferen Verständnis gerecht.

Dieser neuartige Führer will eigentlich nicht die Besucher auf ihrem Weg zwischen den Ruinen und den Vitrinen begleiten.

E. S. wollte vor allem in wissenschaftlich einwandfreier Form und in allgemein verständlicher Sprache, die wesentlichen Einzelheiten und die konkreten Ergebnisse berücksichtigend, über die Ausgrabungen von Carnuntum berichten, wobei die „grosse Geschichte der Hintergrund der Darstellung bleibt". Ein solcher Führer mag ein ausgezeichnetes Buch für eine Vorstudie darstellen oder auch später als geeignetes Nachschlagewerk dienen, doch wird darin der Denkmalbestand der römischen Gesellschaft — unserer Meinung nach — nicht genug konkret berücksichtigt.

Das Buch Carnuntum, seine Geschichte und seine Denkmäler enthält nach dem Vorwort folgende Kapitel: Geschichte Carnuntums (S. 9—72), Die Zivilstadt (S. 73—174), Anmerkungen; Sachregister (S. 251—254), Abbildungsverzeichnis.

Das erste Kapitel führt E. S. mit der Darstellung des römischen Feldzuges gegen die in Böhmen und Mähren ansässigen Markomannen ein (6 nach Chr.). Das römische Heer überquerte die Donau bei Carnuntum, was die Wichtigkeit der strategischen Lage des Ortes charakterisiert. Danach lenkt der Autor die Aufmerksamkeit seiner Leser auf die Geschichte der Gegend im Alttertiär. Die sich vielfach unterbrechende Vortragsweise, die Abschweifungen vom eigentlichen Thema ermüden den Leser, besonders in einem für ein breiteres Publikum bestimmten Buch.

Die Gesellschaft und das Leben im Mittelalter entwickelte sich nach ihm auf der Grundlage der Zeit Konstantin des Grossen (z. B. Überhandnahme des feudalen Grossgrundbesitzes, Verfall der griechisch-römischen Städte und der Kultur, Verbreitung des Christentums). Über die soziale Schicht der „Colonie", der Vorgänger der Leibeigenen, finden wir nichts in der Arbeit. Auch die Latrones-Bewegung (entlaufene Sklaven, Bauern usw.) beurteilt er irrig, als er sagt, dass sie sich entlang der Donau erst zu Beginn des V. Jahrhunderts auflehnten. Die sowjetische Forschung konnte nachweisen, dass bereits in den Jahren 206—208 mehrere Bataillone gegen die „Rebellen" in der Donaugegend aufgeboten wurden.

Auf alle Fälle widersetzt sich E. S. mit Recht jener Feststellung von Bury, wonach die wichtigsten Städte Pannoniens noch zu Beginn des V. Jahrhunderts blühende Bürgerstädte gewesen seien.

Die Auffassung des Autors teilen wir nicht, dass die Militärbehörden bei den Bautätigkeiten keine eingeborenen Arbeitskräfte in Anspruch nahmen (Sklaven, Fronarbeit). Bei dringenden Bauten (Unterstand, vorgeschobene Befestigungen usw.) musste natürlich auch die Mannschaft arbeiten, doch im „Hinterland" wurde die ungefähr 2000 Köpfe zählende Sklavengruppe, die allgemein neben den Legionen eingereiht war, kaum geschont.

Seine eigenen Grabungsergebnisse weitgehend berücksichtigend, widmet E. S. den verschiedenen Hausformen einen grösseren Absatz. Er stellt einen charakteristischen Carnuntiner Haustypus fest, der in Pannonien verbreitet war und dessen Prototyp er im Gegensatz zum Verfasser der vorliegenden Besprechung und anderen Forschern anders beurteilt. In Aquincum konnten Häuser mit T-förmigem Mittelkorridor beobachtet werden, die E. S. von dem urzeitlichen germanischen, viereckigen, „nordischen Tiefhaus" mit Vorhalle ableitet. E. S. zeigt mit dieser erzwungenen Beweisführung nur das letzte Glied dieser auf spekulativem Wege ermittelten Entwicklung.

Auch seine Annahme, dass Korridore meistens nur bei ziemlich grossen Häusern gebaut wurden, ist nicht richtig.

Collingwood (The Archaeology of Roman Britain, S. 112—136) unterscheidet Villatypen mit Korridor, mit Mittelhof oder mit Basilika und neuestens erwähnt auch Berry (Journal of Roman Studies, 41, 1951, S. 29) Wohnhäuser mit doppelten und einfachen Korridoren. Diese ziehen sich manchmal an der Längsseite der Häuser entlang, wo es nicht notwendig war, die Verbindung zwischen den Wohnräumen zu sichern. Ebendeshalb waren die Korridore vielfach nur Nachahmungen oder Geschmacksache oder ein Gebot des Luxus. In den Kasernen der Lager konnten sie natürlich eine besondere Funktion gehabt haben; möglicherweise wurde hier das Gepäck untergebracht.

Aus Sparsamkeitsgründen wurden zu dem Buch wenig neue Klischees hergestellt. Dies erklärt

auch, dass der Autor nur wenig Karten bringt. Auch die Karte „Carnuntum und Umgebung" ist nach einem alten Druckstock abgedruckt. Selbst die Stelle des sogenannten Palastes finden wir nicht auf der Karte. Solche Unzulänglichkeiten wirken in einer polulärwissenschaftlichen Arbeit störend. Auffallend sind die geographischen Irrtümer — was Ungarn betrifft. Gran (Esztergom) lag am pannonischen Donauufer und nicht auf quadischem Gebiet, Brigetio (Szőny) zur Zeit und nach Angaben der Notitia Dignitatum liegt in (Pannonia) Valeria (und nicht in Pannonia I), Fenékpuszta neben Keszthely, am Ufer des Balatons (Plattensee) und nicht am Weg zwischen Győr und dem Balaton usw.

E. S. beschreibt zweifellos interessant und lebendig die Denkmäler und die Geschichte der Stadt Carnuntum. Oft haben wir den Eindruck, dass er zu gewagten Hypothesen neigt.

Die Arbeit ist auch so von grossem Nutzen, und das Buch werden Forscher, die sich mit Problemen der römischen Provinzen beschäftigen, schlecht vermissen können.

János Szilágyi

7. A Víziváros déli részének betelepülése a XVII. század végén (térképrekonstrukció, 1 : 1000).
Besiedlung des südlichen Teils der Wasserstadt zu Ende des 17. Jahrhunderts (Kartenrekonstruktion, 1 : 1000)

8. A mai Varsányi Irén utca (Taschental) betelepülése a XVII. század végén (térképrekonstrukció 1 : 1000). Besiedlung der heutigen Varsányi Irén-Strasse (Taschental) zu Ende des 17. Jahrhunderts (Kartenrekonstruktion, 1 : 1000)

